Isaac Deutscher

Stalin

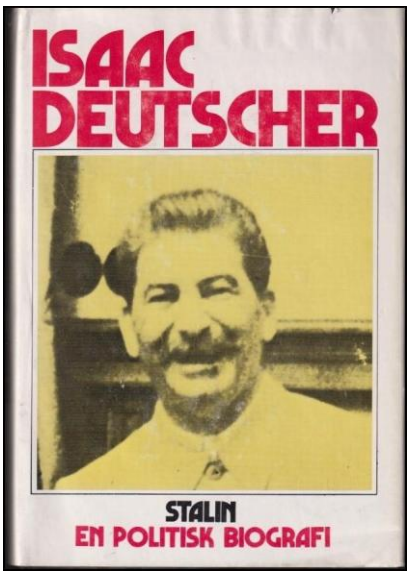

1:a svenska upplagan av *Stalin* kom 1951 (engelska originalet 1949), i översättning av Aida Törnell. Denna 2:a (reviderade) upplaga är från 1972, där det nya kapitlet ”Stalins sista år” översatts av Håkan Arvidsson (engelsk uppl. 1961).

Innehåll

Inledning 1
Förord 4
Barndom och ungdom 6
Den underjordiska socialdemokratin 21
Generalrepetitionen 34
Koba blir Stalin 59
1917 80
Stalin under inbördeskriget 105
Generalsekreteraren 137
‘Den stora omvälvningen’ 175
Gudarna törsta 205
Utrikespolitiken och Komintern I (1923-33) 229
Utrikespolitiken och Komintern II (1934-41) 246
Generalissimus 274
Teheran – Jalta – Potsdam 296
Segerns dialektik 326
Stalins sista år 339
Bibliografi 372

Inledning

Jag skrev denna biografi för tretton till fjorton år sedan som en bok för genomsnittsläsaren snarare än för experten, och jag gjorde mitt bästa för att så klart och okontroversiellt som möjligt framlägga de väsentliga fakta om Stalin och hans karriär. När jag påbörjade planeringen av arbetet hade allmänheten och pressen ännu inte återhämtat sig från krigstidens kryperi för Stalin; när jag lade sista handen vid det, mullrade luftbron till Berlin och Stalin var skurken i det kalla kriget. Dessa våldsamma förändringar i det politiska klimatet inverkade inte, tror jag, på min behandling av Stalin: jag har aldrig varit hänfallen åt Stalin-kulten, och det kalla kriget var inte mitt krig. Ändå kunde en brittisk kritiker kort efter publicerandet skriva att 'liksom dess huvudpersoner har boken kommit att bli brännpunken för en livlig och tidvis våldsam kontrovers ... ingen biografi på senare tid har väckt sådant intresse eller framkallat sådan förbittring och fientlighet'. Jag borde kanske tillägga att de flesta brittiska kritiker mottog boken fördomsfritt och generöst – icke desto mindre fortsatte den 'våldsamma kontroversen' i åratal, framförallt utomlands, på båda sidor om Atlanten.

Boken har berömts eller klandrats av de mest motsägelsefulla skäl, antingen som ett fördömande av stalinismen eller som en ursäkt för den, eller ibland som både ett fördömande och en ursäkt. Sålunda förklarade den bortgångne Moshe Pijade, marskalk Titos vän och bundsförvant, en gång för mig varför regeringen som han var medlem av vägrade att tillåta en jugoslavisk utgåva av *Stalin*: 'Du förstår', sade han, 'problemet med din bok är att varje gång vi har tvister med ryssarna är den för prosovjetisk för oss, och varje gång vi försöker vara vänligt instämda till dem är den för antisovjetisk.' ('I vilket fall som helst', tillade han, med en glimt i ögonvrån, 'kan vi inte tillåta att en jugoslavisk upplaga kommer ut eftersom alla i så fall genast skulle kunna se från vilken källa våra stora teoretiker har hämtat det mesta av sin visdom.')

Enligt en gammal gyllene regel för porträttmålning är ett bra porträtt ett som ger sådan rättvisa åt den mänskliga karaktärens sammansatta beskaffenhet att varje betraktare i det ser ett annat ansikte. Något kan fortfarande sägas i försvar för den regeln; och bedömd efter den kan *Stalin* sägas ha lyckats ganska väl. Nästan varje kritiker, fientligt eller vänligt inställd, har i detta porträtt funnit vad han har önskat finna och utläst vad han har önskat utläsa. Det har varit få som har uppmärksammat den skildrade personen i hela sin sammansatthet och som har lagt märke till den invecklade beskaffenheten hos ett porträtt som framifrån visar Stalin som arvtagare till Lenin och i profil som arvtagare till Ivan den förskräcklige. Jag medger att vad jag har strävat efter i detta arbete är gammaldags objektivitet; och jag måste också medge att objektivitet inte infann sig med lätthet, att jag måste sträva efter det. Ingenting skulle ha varit lättare för mig än att producera en anklagande biografi över Stalin: jag hade varit motståndare till stalinismen alltsedan början av trettiotalet; jag hade fördömt den forcerade kollektiviseringens grymheter medan dessa fortfarande förövades (och inte, liksom några av mina kritiker, tjugo eller tjugofem år efter händelsen); jag hade, åtminstone sedan 1931, varit en hård kritiker av den stalinistiska politiken, som underlättade nazismens uppgång; jag avslöjade massterrorn, utrensningarna och Moskvarättegångarna när dessa iscensattes osv, osv.[1] Kort sagt, jag hade varit en 'förtidig' antistalinist; och om jag hade valt att göra ett uppkok på allt jag hade skrivit mot Stalin och stalinismen under loppet av närmare två

[1] Under de sista åren av Stalins era reproducerade för mig okända personer i Polen i hemlighet min broschyr *Moskvarättegången*, som jag 1936 hade publicerat i Warszawa för att avslöja den illa beryktade rättegången mot Zinovjev och Kamenev. Genom att göra detta riskerade de liv och frihet; och några dömdes faktiskt till flera års fängelse. Jag fick helt nyligen höra talas om detta av presidenten för Polens Högsta Domstol som 1956 eller 1957 annullerade domarna.

årtionden skulle resultatet ha blivit en bok som ingen skulle ha kunnat kritisera för att vara ett försvar för Stalin.

Vad jag emellertid hade föresatt mig att inte göra var att skriva denna bok med ett trögt intellekt. Jag beslutade att ha en frisk och kritisk blick på det för mig så välbekanta ämnet för mitt studium. Några kritiker har anmärkt på min 'kalla och opersonliga' syn på Stalin. Ändå var arbetet med denna bok en djupt personlig erfarenhet för mig, ett tillfälle för många djupa eftertankar och för en kritisk genomgång av mitt eget politiska förflutna. Jag hade tillhört dem som Stalin grymt hade besegrat; och en av de frågor som jag måste ställa mig var varför han hade lyckats. För att besvara den frågan var politikern tvungen att bli historiker, att lidelsefritt undersöka orsaker och effekter, att fördomsfritt betrakta motståndarens motiv och att se och erkänna motståndarens styrka där den existerade. Den politiske kämpen kan inte tillåta sig att för strängt begränsa sig till en deterministisk syn på den situation i vilken han agerar, om det så bara är för att några av situationens element och några av dess möjligheter fortfarande är okända och till och med obestämda, och eftersom han aldrig kan vara riktigt säker på vilken effekt hans eget agerande kan ha på en given situation. Historikern å andra sidan kan inte undvika att vara determinist eller, om han inte är det, bete sig som en sådan: han har inte utfört sitt arbete fullständigt om han inte har påvisat orsaker och effekter så tätt och naturligt invävda i händelsernas mönster att det inte finns någon lucka, det vill säga om han inte har demonstrerat oundvikligheten av den historiska process som han befattar sig med. Politikern har att göra med flytande förhållanden: på alla håll utvecklar människor fortfarande motsatta viljor, ställer upp trupper, använder vapen och uppnår eller upphäver beslut. Historikern sysslar med fixerade och irreversibla händelsemönster: alla vapen har redan avfyrats, alla viljor har redan förbrukats, alla beslut har redan fattats; och det som är irreversibelt antar en karaktär av oundviklighet.

Detta, närmandet från historikerns utgångspunkt, svarar för den mycket omdebatterade undertonen av oundviklighet som genomsyrar denna bok. Som politiker hade jag förkastat de av min persons gärningar som jag i egenskap av levnadstecknare demonstrerat som oundvikliga. Motsägelsen är emellertid skenbar. I båda mina skepnader har jag argumenterat från samma filosofiska-politiska premisser, men från delvis motstridiga vinklar.

Invändningarna mot min metod har varit nog så uppenbara. När jag publicerade Stalin hade inte alla situationer som skildrades i den blivit till historia och sålunda oåterkalleliga. Det var fortfarande möjligt att vänta sig, som till exempel ledande västerländska statsmän och kommentatorer gjorde, att Sovjetmakten skulle dra sig tillbaka från Östeuropa, att det industriella framåtskridandet i Sovjetunionen skulle avstanna på grund av ett misslyckande med planekonomin osv. Genom att behandla efterkrigsrevolutionerna i Östeuropa, vilka vid tiden för författandet fortfarande var i full gång, som oåterkalleliga och genom att, alldeles efter kriget, när SSSR fortfarande till hälften låg i ruiner, ta för givet att detta land skulle fortsätta att vara industriellt inflytelserikt medger jag att jag inlät mig på de politiska bedömningarnas och förutsägelsernas område, som mången historiker skulle ha skyggat för. Jag litar på att mina läsare efter så många år förlåter mig denna överträdelse och att de, när de bedömer mina explicita och implicita förutsägelser, tar hänsyn till i vilken utsträckning de har eller inte har motstått tidens prövning.

En annan kritik som fortfarande kan upprepas är att jag, genom att visa att Stalins segrar var oundvikliga, när allt kommer omkring har rättfärdigat hans förflutna. Kritiken implicerar att förnuftiga människor finner sig i eller alltid borde finna sig i det oundvikliga. Jag accepterar inte den implikationen. Några av de stoltaste ögonblicken i människans historia är de när hon kämpar mot det oundvikliga; och denna hennes kamp är också oundviklig. Den filosof som hävdar att 'det som är verkligt är förnuftigt' hävdar också att 'det som är förnuftigt är verkligt'. Historien utspelas på olika nivåer, ytliga och djupa, av verklighet och nödvändighet. Den

generation ryska revolutionärer som gick förlorad under motståndet mot Stalins envälde representerade inte mindre än vad han gjorde en historisk nödvändighet, men av ett annat slag. Och jag får kanske påminna kritikerna om att jag, när jag hade demonstrerat 'stalinismens oundviklighet' och uppehållit mig vid såväl dess positiva som negativa aspekter, avslutade mitt arbete – nära åtta år innan Chrusjtjovs berömda avslöjanden om Stalin – med denna bestämda förutsägelse om avstaliniseringen: '... det torde fortfarande vara nödvändigt för historien att rensa och omforma Stalins verk lika grundligt som den en gång rensade och omformade den engelska revolutionens verk efter Cromwell och den franska revolutionens efter Napoleon.' [2]

Denna upplaga av *Stalin* motsvarar den som ursprungligen publicerades (frånsett mindre ändringar och det avslutande kapitlet som beskriver Stalins sista år). Om jag skulle skriva boken på nytt skulle jag förmodligen göra det i en något annorlunda stil. Men hur annorlunda i detalj och med vilka förändringar i betoning jag nu än skulle berätta historien, tror jag att det på det hela taget är bättre att publicera den som den är. Det faktum att boken under så många år varit föremål för en så utbredd och livlig polemik har antagligen medfört att den ursprungliga texten har blivit något av ett dokument som inte ens dess författare borde tumma på. Och på det hela taget står jag verkligen för den förklaring av Stalin och stalinismen som ges här.

Denna biografi var ursprungligen tänkt som en del av en trilogi som även skulle inkludera Lenins och Trotskijs liv. Mitt arbete på trilogin pågår fortfarande; men tre volymer om Trotskij, *Den väpnade profeten, Den avväpnade profeten* och *Den förvisade profeten* har redan kommit ut. Det är en egenskap hos själva utformningen av ett sådant att vissa förtäljande och förklarande element endast utvecklas till hälften i en del av trilogin och att de tas upp, utvidgas och aktualiseras i en annan del. Sålunda får läsaren, fastän Stalin utgör en sluten helhet som har kunnat och fortfarande kan läsas separat, en långt mer innehållsrik uppfattning om ämnet för detta arbete om han har kunskap om de andra delarna av trilogin.

---

[2] Hur några kritiker mottog denna förutsägelse kan man se i följande avsnitt från Franz Borkenaus mycket långa essä om *Stalin*, publicerad som en specialartikel i tidskrifter som kom ut i olika länder under beskydd av Kongressen för Kulturell Frihet (*Der Monat, Preuves* och andra):

'Deutschers perspektiv är ytterst felaktigt ... Napoleons person skulle kunna avskiljas från Frankrikes öden, och det som hade uträttats under revolutionen och den napoleonska perioden skulle ändå bestå. Men det är mer än tvivelaktigt om Rysslands öde skulle kunna avskiljas från stalinismen, även om Stalin någon gång skulle dö en naturlig död. Den inre lagbundenheten hos den stalinistiska terrorn driver Stalins Ryssland inte mindre – även om det sker långsammare – än vad den nazistiska terrorns lagbundenhet drev Hitlers Tyskland till en konflikt med världen och därvid till en total katastrof, inte bara för den terroristiska regimen utan också för den nation som regeras av den ... Faran med Deutschers bok är att den i stället för denna allvarliga och bekymmersamma framtidsutsikt för fram en annan, som är mer normal och lugnande. Enligt Deutschers uppfattning finns det inget fruktansvärt att befara eftersom terrorn på det hela taget tillhör det förflutna. Mot denna uppfattning för vi fram åsikten att nittonhundratalets revolution visar paralleller med tidigare revolutioner endast under dess inledningsfas, men att den därefter introducerar en regim av ändlös terror, av fientlighet mot allt mänskligt, av fasor utan barmhärtighet och som endast kan botas *ferro et igni.*' Borkenau var den ledande stjärnan i en tankeskola som under över ett årtionde olyckligtvis var oerhört inflytelserik i västerländsk 'sovjetologi'

Förord

Denna skildring av Stalins liv slutar något obestämt med åren 1945-46. Längre kan levnadstecknaren för närvarande inte föra fram sin berättelse. Det finns inga dokumentariska vittnesmål tillgängliga, på vilka en skildring av Stalins roll under de senaste två–tre åren skulle kunna baseras. Jag hoppas emellertid, att slutkapitlet i denna bok ändå kastar något ljus över Stalin under andra världskrigets efterskörd. För helt kort tid sedan skulle det ha varit nästan omöjligt att föra fram berättelsen längre än till 1938 eller 1939. Emellertid har mitt arbete underlättats av officiella dokument och krigsmemoarer, som under den senaste tiden publicerats i västerlandet. Några ryska källor av jämförligt slag har dock inte varit tillgängliga. Den författare som söker väga skälen pro et contra i fallet Stalin finner å ena sidan vittnesmål av Churchill, Hull och Byrnes, Harry L. Hopkins med flera. Å andra sidan finner han så gott som ingenting bortsett från vissa fragmentariska och färgade avslöjanden, som originellt nog ingår i manuskripten till ryska filmer sådana som Virtas 'Stalingradskaja Bitva', ty detta har varit den enda väg på vilken Sovjetledarna ansett det lämpligt att förmedla till sitt folk en oändligt liten del av dessa stora års ryska historia. Clio, historiens musa, har inte lyckats få tillträde till Kreml.

Det är verkligen en sorglig paradox, att den nation som bragte de största och mest heroiska offren under andra världskriget skall vara den som får veta minst om dess diplomatiska, militära och politiska bakgrund. Västerländska författare och memoarskrivare berättar naturligt nog sin historia ur sin egen specifika nationella och politiska synvinkel, och jag hoppas att jag vid användandet av deras vittnesmål har tagit tillbörlig hänsyn till en oundviklig partiskhet. Men själva skiljaktigheten i utblick och omdöme hos dessa dokument är i sig själv en hjälp vid bedömandet av deras relativa trovärdighet, och det är förvånande att konstatera hur samstämmiga de hittills har varit beträffande avgörande fakta och till och med detaljer som har betydelse för ett bedömande av Stalins roll. Jag har dessutom sökt utfylla en del av luckorna i den dokumentariska bevisningen genom att använda mig av privata intryck och skildringar som jag fått av statsmän, diplomater och politiker av många nationaliteter och stridiga politiska riktningar, vilkas verksamhet vid ett eller annat tillfälle har fört dem i beröring med Stalin. Till dessa personer, vilkas namn jag här inte kan nämna, betygar jag min stora tacksamhet.

Jag försöker inte urskulda mig för att jag kallat mitt arbete en politisk biografi. Jag erkänner att jag har större intresse för politiken än för officiella personers privata angelägenheter. Och alldeles bortsett härifrån är det omöjligt att ge en skildring av Stalins privatliv, eftersom endast ett enda privat brev av hans hand hittills har kommit till allmän kännedom, och detta i hans svägerska A. S. Allilujevas konfiskerade memoarer.[1] Så gott som alla Stalinbiografier som behandlat denna sida av Stalins liv har haft föga av verkligt intresse att berätta eller har måst nöja sig med overifierbart skvaller. Inte ens en så skarp iakttagare och framstående författare som Trotskij, som satt tillsammans med Stalin i politbyrån under nära tio år, är något undantag från denna regel.

Vad beträffar de tidigaste och mellersta perioderna av Stalins karriär, är det inte knappheten på dokumentariska vittnesbörd, utan deras överflödande mängd och inbördes motsägande innehåll som vållat biografen svårigheter. Stalins levnadshistoria liknar en ofantlig palimpsest, där en mängd texter är pränta de den ena ovanpå den andra, alla härstammande från olika perioder, alla skrivna av olika händer, alla meddelande olika versioner av händelseförloppet.

[1] Brevet citeras i slutet av kapitel 4 nedan. Man kan naturligtvis inte betrakta som privata det fåtal brev som under de senaste två åren för första gången offentliggjorts i Stalins samlade skrifter, ty dem har han i regel skrivit ex officio.

Även anteckningarna med Stalins egen handstil motsäger varandra på ett iögonenfallande sätt. Jag hoppas och tror att denna boks läsare i den skall finna en förklaring på detta bisarra förhållande. Under mer än tjugu år har jag iakttagit denna palimpsests tillblivelse, och nu har jag undersökt den på nytt, text efter text, och jämfört, kontrollerat och åter kontrollerat de motsägande versionerna. Jag framlägger här mina resultat. Jag har försökt undvika att onödigtvis belasta min skildring med en beskrivning av de invecklade textkritiska procedurer genom vilka jag kommit fram till mina slutsatser. Det skulle säkert ha tröttat läsaren mer än skäligt. Den intresserade finner emellertid de behövliga ledtrådarna i mina fotnoter, där hänvisningar till mot Stalin fientliga och välvilliga källor ofta står sida vid sida.

Denna bok är avsedd att vara första delen i en biografisk trilogi som kommer att fortsättas och avslutas med ‘Lenins liv’ och en studie över ‘Trotskij i landsflykten’. Det huvudsakliga studiet av bolsjevismen före 1917 samt utvecklingen av sådana företeelser som proletariatets diktatur, sovjeterna, det ‘proletära avantgardet etcetera har sin givna plats i Leninbiografin. I den föreliggande volymen har dess idéers uppkomst och utveckling endast skisserats i den mån det varit nödvändigt för en förståelse av huvudpersonen. Större delen av ‘Stalin’ behandlar helt naturligt bolsjevismens utveckling efter revolutionen och inbördeskriget.

Jag betygar min tacksamhetsskuld till vänner och kolleger. Framför allt har jag anledning att tacka mr Donald Tyerman och miss Barbara Ward för vänlig och outtröttlig uppmuntran och goda råd, professor E. H. Carr för sakkunniga kritiska kommentarer samt mr D. M. Davin jämte medlemmar av redaktionsstaben vid Oxford University Press för deras oändliga tålmodiga granskning av mitt manuskript och ytterst värdefulla stilistiska påpekanden. Mr Jon Kimche har mycket vänligt hjälpt mig med böcker och dokument. Jag ensam bär emellertid ansvaret för de synpunkter som kommer till uttryck i boken, samt för dess brister.

Mer än någon annan har jag anledning att tacka min hustru, vars hängivna bistånd har möjliggjort detta arbete och vars kritiska omdöme har medverkat till utformandet av varje avsnitt däri.

I. D.

KAPITEL 1

Barndom och ungdom

Stalins föräldrar: Vissarion Dzjugasjvili och Jekaterina Gheladze. – Josef Dzjugasjvilis (Stalins) födelse 1879, hans barndom och skoltid i Gori i Georgien (Kaukasien). – Påverkan av georgisk folklore. – Ryssar och georgier. – Stalin vid teologiska seminariet i Tiflis 1894-99. – Den georgiska kampen mot russifieringen. – Stalin publicerar poesi 1898 under pseudonymen 'Soselo' (Lille Josef). – Förbjuden lektyr. – Ansluter sig till Messame Dasi (Tredje gruppen) 1898. – Industriell revolt i Kaukasien. – Stalins lärlingstid som socialistisk föreläsare. – Hans relegation från seminariet. – Livegenskapens stigmata.

Kanske år 1875, kanske ett eller ett par år tidigare, flyttade en ung kaukasier, Vissarion Ivanovitj Dzjugasjvili, bort från byn Didi-Lilo nära Kaukasiens huvudstad Tiflis och slog sig ner i den lilla georgiska staden Gori. Här satte han upp en liten skomakarverkstad. Vissarion Dzjugasjvilis föräldrar var georgiska bönder och hade endast tio år tidigare alltjämt varit livegna. Själv var han född som livegen slav till någon georgisk godsherre. Hade han förblivit i denna ställning under hela sitt liv, skulle han aldrig haft möjlighet att lämna sin födelseby och bli en fri hantverkare. Säkert är att ingen av hans förfäder skulle ha kunnat göra något sådant. De hade varit bundna vid jorden, och även i bästa fall kunde de endast övergå ur den ene godsherrens händer i den andres. Så sent som under Vissarions barndom innehöll de georgiska tidningarna fortfarande annonser i vilka godsägare utbjöd till salu eller förklarade sig vilja köpa till exempel '500 eller 1 000 tunnland jord med 50 eller 150 själar'. Handeln med livegna var ofta ett osunt geschäft, och i de georgiska domstolsarkiven kan man läsa om fall då samma jordarbetarfamilj blivit såld till tre eller flera köpare samtidigt.[1]

Vissarion måste således ha lämnat sin by i en stämning av segerstolt optimism. Han hade blivit en fri man, och som självständig hantverkare hoppades han nu kunna nå ett visst välstånd. I Gori gifte han sig med en flicka av lika enkel härkomst som han själv – Jekaterina, dotter till livegne Giorgij Gheladze i byn Gambareuelli. Liksom många andra fattiga landsflickor kan hon ha kommit till staden för att bli tjänsteflicka i en armenisk eller rysk medelklassfamilj. (Medelklassen i Kaukasien var ryssar, armenier eller judar. Ännu fanns det nästan ingen georgisk bourgeoisie – georgierna var antingen adelsmän eller livegna.) Jekaterina var bara femton år när hon gifte sig med Vissarion Dzjugasjvili. Sådana tidiga giftermål var inte sällsynta i ett land där människan mognar lika snabbt som druvan under en halvtropisk sol. Paret hyrde en torftig bostad i utkanten av Gori mot den blygsamma hyran av en och en halv rubel i månaden. Den bestod av ett enda rum och ett kök. Rummet hade en golvyta av knappt fem kvadratmeter och var ständigt halvmörkt, ty mycket ljus kunde inte leta sig in genom det enda lilla fönstret. Dörren förde direkt ut till en gyttjig gårdsplan, från vilken lervattnet flödade in när det regnade, ty golvet låg i nivå med marken och' skildes inte från den av några trappsteg. Golvet var av kalt tegel, och ett litet bord, en stol, en soffa och en träsäng med halmmadrass var familjens hela bohag.[2] Dzjugasjvilis hem är numera förvandlat till museum och visas för skaror av turister som besöker orten. Detsamma gäller Vissarions lilla skomakarverkstad med dess skröpliga gamla stol, verktyg och läster.

Det var i detta mörka kyffe som Jekaterina gav livet åt tre barn under åren 1875-78. Alla tre dog kort efter födelsen. Jekaterina var knappt tjugu år, då hon den 21 december 1879 födde sitt fjärde barn. Genom en ödets nyck skulle denne son växa upp till en frisk, stark och självrådig pojke. I dopet fick han namnet Josef, och så kunde stadens grekisk-katolske präst,

[1] F. Macharadze: 'Grusija v XIX veke' i 'Trudy Pervoj Vsesojuznoj Konferentsii Istorikov-Marksistov', vol. I, s. 488.
[2] E. Jaroslavskij: 'Landmarks in the Life of Stalin', s. 7.

som även tjänstgjorde som, mantalsskrivare, registrera ankomsten till denna värld av Josef Vissarionovitj Dzjugasjvili, som med tiden skulle bli världsbekant under namnet Josef Stalin.

Om hans tidiga barndom vet man mycket litet. Vid sex eller sju års ålder sjuknade han i smittkoppor, som satte outplånliga ärr i hans ansikte. Något senare ledde ett sår på hans vänstra hand till en blodinfektion i armén. Han skulle under senare år erinra sig att han då var nära döden. 'Jag vet inte vad som räddade mig den gången', yttrade han till sin svägerska A.S. Allilujeva, 'min starka fysik eller bykvackarens smörjelse.' Sedan han tillfrisknat, hade han svårt att böja vänstra armbågsleden. På grund av detta lätta lyte skulle Rysslands blivande generalissimus år 1916 förklaras oduglig för krigstjänst.[3]

Han växte upp i det grå armod till vilket han blivit född. Vissarion Dzjugasjvili gjorde ett försök att klättra upp till den lägre medelklassens nivå men misslyckades. Hans skomakeri gav inte familjen dess bärgning, och därför 'måste hustrun slava dag och natt för att hålla hushållet flytande och tvingades gå i hjälp som tvätterska'.[4] Till och med den blygsamma hyran betalades av hennes förtjänster. Av detta drar några av Stalins biografer den slutsatsen att Vissarion måste ha förslösat de slantar han verkligen fick in på vodka, en slutledning som får ett visst stöd av Stalins skolkamraters minnen.[5] Dryckenskap var för övrigt något av en yrkessjukdom bland skomakare – talesättet 'full som en skoflickare' förekommer i de flesta österuropeiska språk. Vidare berättade man, att Vissarion misshandlade hustru och barn. 'Oförtjänta och fruktansvärda pryglingar', skriveri Iremasjvili, en barndomsvän till Stalin, 'gjorde pojken lika hård och hjärtlös som fadern var.' Hans försvarsmedel mot faderns brutalitet var misstro, vaksamhet, undanflykter, förställning och uthållighet. Livet skulle tidigt lära honom läxor – och inte minst en del krigslister – som skulle komma väl till pass i senare år.

Denna bild av en fyllbult och hustyrann gör kanske inte Vissarion Dzjugasjvili full rättvisa. Han måste också ha ägt bättre egenskaper, en anda av företagsamhet nyfikenhet på världen. I annat fall skulle näppeligen denna avkomling av och livegna bönder ha bytt ut den slöa tillvaron i sin födelseby mot det osäkra livet i en stad. I Österuropa är 'skomakaren-filosofen' en lika stående figur som den 'druckne skoflickaren'. De två talesätten syftar på yrkesdrag som ofta går hand i hand. Det var troligen från sin far Stalin ärvde en spekulativ läggning, och han har sig själv ovetande givit oss en antydan om den inre konflikten som gjorde fadern trumpen, bitter och hård mot de sina. Efter att ha misslyckats som egen företagare lämnade Vissarion staden Gori och sin familj och for till Tiflis, där han blev arbetare i en skofabrik, tillhörig en viss Adelchanov. Hans nya anställning kändes säkerligen förödmjukande; det hade varit hans strävan att bli sin egen herre, och nu hade han bytt ut livegenskapens träldom mot löneslaveriet. Han kämpade mot sitt öde så länge han förmådde, även om han hade upphört att vara familjens försörjare. Förmodligen gav detta upphov till hans retlighet och hans vredesutbrott. I en av sina första flygskrifter belyser Stalin en marxistisk tes med sin egen fars erfarenheter: 'Föreställ er', säger han, 'en skomakare som hade en liten verkstad, men som inte kunde hävda sig i konkurrensen med storfinansen. Denne skomakare slog igen butiken och lejde ut sin arbetskraft, låt oss säga till Adelchanov i skofabriken i Tiflis. Han kom till Adelchanovs fabrik inte för att förbli arbetare i hela sitt liv utan för att spara ihop litet pengar, sätta undan ett litet kapital och sedan åter öppna egen verkstad. Som ni ser är denne skomakares ställning *redan nu* en proletärs, men hans medvetande är *ännu inte* proletärt utan genuint småborgerligt.' [6] Det är inget tvivel om vilken skomakare som tjänade författaren som illustration för hans tes. Den lilla verkstaden, misslyckandet, till och med arbetsgivarens namn var samt och synnerligen hämtat ur Vissarions levnadshistoria. Vad som hade snedvridit

[3] A. S. Allilujeva: 'Vospominanija', s. 167.
[4] E. Jaroslavskij: a. a., s. 7.
[5] L. Trotsky: 'Stalin', s. 6-7.
[6] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. I, s. 314-315.

Vissarions själ var konflikten mellan hans sociala ställning och hans 'småborgerliga' ärelystnad.

Vissarion lyckades aldrig 'sätta undan ett, litet kapital' och åter öppna sin verkstad. Han dog i Tiflis år 1890, då sonen var elva år. Hans död medförde troligen ingen förändring i familjens materiella villkor, ty tvätterskan som nu blivit änka var van att förtjäna sitt eget och sonens levebröd. För Josefs minne skulle den avlidnes bild med tiden bli suddig – han talade nästan aldrig om sin far. Hågkomster av de 'hjärtlösa pryglingarna' kan måhända förklara Stalins och hans biografers ytterliga förtegenhet i fråga om Vissarion.[7]

Man vet betydligt mer om Jekaterina Dzjugasjvili. Det fanns föga som skilde henne från den stora massan av hennes samtida, om vilka en rysk skald har skrivit:

> Ödet har haft tre plågor i sitt sköte,
> Den första är att bli gift med en slav,
> Den andra att bli mor till slavens son,
> Den tredje att lyda slaven intill döden.
> Och alla dessa fruktansvärda plågor
> Drabbar kvinnan i det ryska landet.

Jekaterina ägde den österuropeiska bondkvinnans oändliga tålamod och undergivenhet. Hon bar sitt öde med jämnmod och hyste intet agg mot sin make. Hon slösade all sin ömhet på sin ende kvarlevande son. Hon var djupt religiös; i sina prövningar fann hon sin enda tröst i religionen. Hon var vidare analfabet. Först på gamla dagar skulle hon lära sig läsa och sålunda visa sig värdig sin ryktbare son. Alla som känt henne är samstämmiga i sin beundran för hennes 'lugna, återhållsamma värdighet, av det slag en människa förvärvar efter ett långt liv av bekymmer, vilkas bitterhet inte har gjort henne förgrämd'.[8] Babusjka Keke (Farmor Katrin) förblev en anspråkslös bondkvinna även efter sonens upphöjelse. När hon någon tid hade varit på besök hos honom i Kreml, längtade hon tillbaka till sin mera hemvana omgivning i det soliga Kaukasien, och så reste hon tillbaka. Emellertid sökte hon på sitt eget, litet komiska men rörande sätt fylla sin roll av den store mannens moder. Allilujeva berättar hur hon en gång i Borzjom, den kaukasiska brunnsorten, träffade gamla fru Dzjugasjvili, tungt och högtidligt svartklädd trots den outhärdliga hettan. Tillfrågad varför hon gick så obekvämt klädd, svarade den gamla: 'Jag är tvungen ... Du begriper väl att alla människor vet vem jag är?'[9]

Det var ett hjältemodigt beslut av Jekaterina att sätta sin då nioåriga son i kyrkskolan i Gori. Det var inte ovanligt att barn till fattiga föräldrar blev skomakar- eller snickarlärlingar vid denna ålder, men det var inte den framtid Jekaterina tänkte sig för sin son, trots att det kunde ha lättat hennes egen börda. Hon ville att hennes Soso[10] skulle lyckas där Vissarion hade misslyckats och höja sig över föräldrarnas anspråkslösa samhällsställning. I sina djärvare fantasier såg hon honom säkerligen som församlingspräst, vördnadsfullt hälsad av grannarna. Perspektivet var bländande – endast några år tidigare hade prästskolorna varit stängda för bondeklassens barn.

Soso gick i Goriskolan i fem år, mellan 1888 och 1893. Vanligen var han en av de bästa eller till och med den bäste eleven i sin klass. Både lärare och kamrater märkte snart att den fattige, koppärrige pojken hade ett alldeles enastående minne och lärde sig sina läxor nästan utan ansträngning. De lade också märke till ett drag av, självsäkerhet, en iver att briljera, som växte

[7] I Allilujevs memoarer, som innehåller utförliga upplysningar om Stalins och hans mors privatliv, är hans far aldrig omnämnd.
[8] A. S. Allilujeva: a. a., s. 81.
[9] A. S. Allilujeva: a. a., s. 82.
[10] Soso är den georgiska motsvarigheten till namnet Josef. Soselo är dess diminutiva form.

sig så mycket starkare ju mer Soso blev medveten om att de flesta av hans kamrater kom från mera välbärgade hem än hans eget, och att några av dem också hade lagt märke till skillnaden och såg ner på honom. Emellertid överglänste han dem på lektionerna, då han kunde rabbla upp sina läxor mera flytande än vin- och spannmålsgrossisternas bortklemade avkomma, och på lekplanen var han dem så överlägsen i smidighet och djärvhet att de lät sig kujoneras och hunsas av skomakarens son. Det var i denna lilla obskyra byskola den blivande Stalin fick sin första känning av klasskillnad och klasshat.

Här såg han också första skymten av ett problem som skulle sysselsätta honom under mognare år – de nationella minoriteternas problem. Georgiskan var Dzjugasjvilis modersmål. Jekaterina kunde ingen ryska alls, och det är tvivelaktigt om Vissarion kunde mer än några få ord. I skolan hölls de flesta lektionerna på ryska – schemat upptog bara ett fåtal lektioner på georgiska i veckan. Soso sög till sig det främmande språket med sin ålders naturliga lätthet. Men utanför skolan och i hemmet fortfor han att tala georgiska. Några av hans klasskamrater hade antagligen armeniska, turkiska eller någon kaukasisk dialekt till sitt modersmål. I skolan var alla dylika fäderneärvda språk bannlysta, och ryskan härskade suveränt. Den av regeringen påtvingade russifieringen väckte bitterhet. Till och med pojkar i de första tonåren organiserade skolstrejker och andra demonstrationer till försvar för sitt modersmål. På sjuttiotalet var skolfejder vanliga i Georgien: ryska lärare blev överfallna och pryglade, och elever satte eld på skolor.[11] Under de år Dzjugasjvili besökte Goriskolan förekom inga sådana upplopp, men det måste ha härskat ett starkt sjudande agg.

Bland de tidiga intrycken i hans liv spelade hans födelsestads natur, traditioner och folklore sin givna roll. Gori ligger på en punkt där tre bördiga vete- och vinodlande dalar stöter samman. Bergen runt omkring, stränderna längs floden Kura och två andra floder, murarna i en gammal bysantinsk fästning och fälten mellan de slingrande, smala gatorna i själva samhället, som var ett mellanting mellan by och stad, allt detta gav pojken gott om utrymme att leka fritt och slippa undan tristessen i hemmet. Själva naturen gav den unge sluminnevånaren en viss gottgörelse för hans trånga och torftiga hem. Landskapet överflödade av djur och fåglar, blommor och frukter – enligt sägnen hade detta varit Det gyllene skinnets land. Dessa hälsosamma omgivningar bidrog till den blivande Stalins starka kroppskonstitution. Trakten var också legendariskt rik på romantik och saga. Alexander den store och Djingis Khan hade kämpat där. Berättelser om persiska och turkiska invasioner stod att läsa i skolböckerna. Folkvisor och sagor förtalde om de ryktbara kaukasiska stråtrövarna. I folktraditionen var dessa rövare ofta populära hjältar: georgiska adelsmän, som kämpade mot de ryska tsarerna, eller ledargestalter bland de livegna, rättfärdiga hämnare med ömmande hjärta för de fattiga och förtrampade och förstulet hat mot de rika. De hade sina tillhåll bland de snötäckta bergen, varifrån de svärmade ner till vägarna för att överfalla och förgöra sina fiender. Alla dessa folksagor låg inte långt från verkligheten. Trakten kring Gori vimlade ännu vid denna tid av stråtrövare. Det satt en massa utarmad georgisk småadel på landsbygden runt omkring, människor utan social ställning och regelbundna inkomster, som i fantasin levde kvar i en värld av klaner och slaktfejder. De gav sig ofta ut på vilda plundringståg mot varandra eller mot andra personer som råkade såra deras stolthet eller på annat sätt ådraga sig deras fiendskap. Hela trakten brukade då genljuda av berättelser om raiderna, bedrifter som snuddade vid rena röveriet men som inte saknade sin romantiska lockelse. Dessa lokala Robin Hood-gestalter var exempel som pojkarna säkert var ivriga att efterlikna, när de lekte rövare bland Goris berg och ängar.

De fem skolåren i Gori var sålunda inte enbart olyckliga för den unge Dzjugasjvili. Men redan där började inom honom spira ett medvetande om de sociala och nationella orättvisor som

[11] 'Istorija Klasovoj Borby v Zakavkazii', vol. I, appendix, s. 89-90.

skulle göra honom till den rebell och revolutionär han senare blev. Det är omöjligt att exakt säga hur stark denna känsla kan ha varit. Officiella Sovjetbiografer hävdar att deras hjälte redan i Gori läste Darwin och blev ateist. Man kan betvivla att han kunde läsa Darwin vid så tidiga år. Men han kan ha fått en dunkel aning om den nya teorin från populära sammandrag, och han kan ha fått en religionsfientlig inställning. Hans brådmogenhet är ett bestyrkt faktum, ty år 1895, endast ett år efter det han gått ut skolan i Gori, publicerade han redan dikter i en ledande georgisk tidskrift. Han måste ha försökt sig på versskrivning i Gori. Hans officiella biografer gör också gällande att det var här han först stiftade bekantskap med marxistiska idéer. Detta förefaller högst osannolikt; vid den tiden hade marxismen vunnit blott ett fåtal anhängare i Tiflis, Transkaukasiens huvudstad, och dess inflytande kunde knappast ännu ha spritt sig till skolan i Gori.[12] Stalins apologeter är blott alltför benägna att projektera hans 'marxistisk-leninistiska' ortodoxi tillbaka nästan till hans barndom. De följande händelserna tycks inte ge fog för mer än följande hypotes: unge Dzjugasjvili lämnade skolan i Gori i en lätt upprorisk sinnesstämning, i vilken protest mot sociala orättvisor blandade sig med halvt romantisk georgisk patriotism. I de högsta klasserna hade han varit vida mer påverkad av den georgiska poesins vemodiga nationalism än av några sociologiska idéer. 'I de högsta klasserna i Goriskolan', skriver en av hans skolkamrater, Vano Ketskoveli, 'fick vi göra bekantskap med den georgiska litteraturen, men vi hade ingen mentor som ledde vår utveckling och gav en bestämd inriktning åt våra tankar. Tjavtjavadzes dikt 'Rövaren Kako' gjorde ett starkt intryck på oss. Kazbegis hjältar väckte i våra unga hjärtan kärlek till vårt land, och vi lämnade alla skolan eldade av iver att tjäna detta land. Men ingen av oss hade någon klar ide om vilken form denna tjänst skulle få.' [13] Eftersom Dzjugasjvili noggrant dolde sina rebelliska känslor för sina lärare, betraktade de honom som en mönsterelev och hjälpte honom till nästa stadium i hans karriär.

Detta nästa stadium var hans inträde hösten 1894 vid prästseminariet i Tiflis. Hans mors dröm tycktes vara på väg att bli verklighet. Då den fattiga tvätterskan var ur stånd att bidraga till hans uppehälle vid seminariet, lyckades rektorn för Goriskolan samt församlingsprästen utverka en friplats åt honom. Den lovande pojken måste ha känt sig uppmuntrad av de perspektiv som öppnade sig för honom. Blotta förflyttningen från en liten sömnig landsortshåla till Kaukasiens stora och larmande huvudstad måste ha varit en bländande upplevelse. Vid femton års ålder var han tillräckligt mogen att förstå fördelarna med sin nya ställning, fördelar som för inte länge sedan hade varit ouppnåeliga för bondsöner. Han måste ha färdats de sjuttio kilometrarna till Tiflis i en upplivande känsla av sin egen sociala upphöjelse, ojämförligt mycket mer berättigad än den som hägrat för hans far på resan från Didi-Lilo till Gori ett tjugotal år tidigare.

*

Hans vistelse vid teologiska seminariet i Tiflis varade från oktober 1894 till maj 1899. För hans intellektuella utveckling var detta avgörande, formbildande år. Vilka inflytelser skulle nu sätta sin prägel på hans sinne?

Under adertonhundratalets sista decennium var det två problem som upprörde det georgiska samhället: de georgisk-ryska relationerna och följderna av livegenskapens avskaffande i Kaukasien.

Hela århundradet igenom hade Tsarryssland arbetat på att erövra Kaukasien och att konsolidera erövringen. Georgien, som varit en rysk vasallstat sedan 1783, förlorade helt sitt obero-

[12] L. Berija: 'On the History of the Bolshevik Organizations in Transcaucasia', s. 11; F. Macharadze och G. V. Chatjapuridze: ' Otjerki po Istorii Rabotjevo i Krestijanskovo Dvizjenia v Gruzii', s. 114-128; S. T. Arkomed: 'Rabotjeje Dvizjenie i Sotsial-Demokratija na Kavkaze', s. 49-50.
[13] E. Jaroslavskij: a. a., s. 9-10.

ende. Georgiernas öde blev i vissa avseenden detsamma som polackernas. Men i olikhet mot polackerna, som för varje generation grep till vapen och kämpade för sin självständighet, gjorde georgierna inte något allvarligt försök att bryta sig loss från Ryssland. Hos dem blandade sig de antiryska känslorna med en relativ liknöjdhet för nationella strävanden. Deras agg mot Ryssland mildrades av vetskapen att Georgien under alla förhållanden inte hade kunnat bevara sin självständighet, och att bland alla dess presumtiva erövrare Ryssland var den som var minst att frukta. De sista georgiska kungarna hade kapitulerat för ryske tsaren då Turkiet och Persien hotade att erövra deras land. Religiösa hänsyn avgjorde valet – liksom Ryssland tillhörde Georgien den grekisk-ortodoxa kyrkan.[14] I ryska ögon var Kaukasien *en place d'armes* mot det ottomanska riket som i betydelse överträffades endast av Donauländerna. Ryssland byggde den georgiska militärvägen och därefter det kaukasiska järnvägsnätet och stimulerade därigenom den industriella utvecklingen i provinsen. Detta var ett försonande drag hos det ryska herraväldet.

Ett annat var Rysslands kulturella inflytande på Georgien. Trots att georgierna var stolta över sin gamla civilisation, som var betydligt äldre än den ryska, företedde de likväl bilden av ett orientaliskt samhälle, halvt stam- och halvt feodal-samhälle. Gentemot Georgien representerade Ryssland Europa. 'Under inflytande av västeuropeisk och framför allt rysk kultur', skriver historikern G. Chatjapuridze, 'vann europeiska seder och bruk insteg i den georgiska överklassens liv.'[15] Tsarernas politik var full av motsägelser. Å ena sidan strävade de att russificera landet. Å andra sidan sökte de försäkra sig om den georgiska godsägarklassens och prästerskapets lojalitet. De sista georgiska dynastierna deporterades antingen till Centralryssland eller till Sibirien, men de deporterade kungarnas söner tilläts utföra ett värdefullt kulturellt arbete för sitt folk – från St. Petersburg. Några av dem, såsom bröderna Bagrationi, blev förespråkare för georgisk 'upplysning', översatte flera europeiska litterära verk till georgiska och gjorde den ryska societeten bekant med georgisk litteratur och historia. Tsar Nikolaj I utnämnde till och med Teimuraz Bagrationi till hedersledamot av Kejserliga Akademien.

Parallellt med dessa inflytelser spreds ryska revolutionära idéer till Kaukasien. Den man som erövrade provinsen åt tsarerna var general Jermolov, hjälten från slaget vid Borodino 1812. Denne 'Kaukasiens prokonsul' visade vissa sympatier ör dekabristerna, ledarna för den liberala revolt som ägde rum i St. Petersburg 1 december 1825. Han gav skydd åt stora författare som haft samröre med rebellerna: Pusjkin, Gribojedov, som var hans minister och politiske rådgivare, Bestuzjev (Marlinskij) med flera. Ett helt militärregemente som deltagit i upproret blev deporterat till Kaukasien, och i det tjänstgjorde många degraderade officerare-intellektuella som meniga. De deporterade uppehöll kontakt med det lilla fåtalet bildade georgier och övade ett starkt inflytande på dem. De sympatiserade självfallet med den georgiska patriotismen, och mer avancerade än sina georgiska vänner pläderade de för de georgiska böndernas emancipation.

Dessa tidiga kontakter beredde jordmånen för en fortlöpande påverkan av ryska liberala och revolutionära strömningar. Tsarerna själva bidrog, låt vara omedvetet, i hög grad till detta genom att välja Kaukasien till en av förvisningsorterna för politiska förbrytare. För var generation dök nya ryska revolutionärer och nya idéer upp i Tiflis, Kutais och annorstädes i

---

[14] Ilja Tjavtjavadze, den mycket framstående georgiske nationalist-liberale ledaren och diktaren, sammanfattade år 1899 erfarenheterna av ett sekel under ryskt herravälde sålunda: 'Det fanns ingen annan utväg. Giorgij XII [den siste kungen av Östgeorgien] tvingades söka stöd antingen hos Turkiet eller Iran eller Ryssland för att rädda Georgien ... Han måste träffa sitt val snabbt. Georgien vände sig helt naturligt mot trosförvanten Ryssland. Detta val dikterades för honom av hans förfäders vilja, vilka alltsedan 1491 upprepade gånger hade förhandlat med Ryssland i hopp att vinna dess stöd.' Citerat ur G. Chatjapuridzes essay över 'Georgien och Ryssland under adertonhundratalet' i 'Voprosy Istorii', nr 5-6 1946.

[15] Ibid.

provinsen. De militära rebellerna samt författarna från århundradets första decennier avlöstes av 'narodniki', agrar-socialister, ur den ryska aristokratins och ämbetsmannakårens led. Därefter kom polska insurgenter och ryska terrorister, för att mot slutet av århundradet efterträdas av en helt ny revolutionär typ, marxistiska fabriksarbetare som deporterats från Centralryssland. Bland dessa senare märktes Michail Kalinin, blivande president i Sovjetunionen, samt Sergo Allilujev, bolsjevikorganisatör och Dzjugasjvili-Stalins svärfar.

Medan den ryska oppositionen sålunda exporterade sina radikala idéer till Kaukasien, gjorde tsarerna sitt yttersta för att bibehålla landets sociala struktur så efterbliven som syntes förenligt med strategiska intressen.[16] I Ryssland avskaffades livegenskapen 1861. De georgiska böndernas frigörelse fördröjdes till 1864-69, och även därefter – i själva verket ända till 1912 – fanns livegenskapen kvar i Georgien i form av 'legotjänst'. Den ryska administrationen uppsköt reformen i sin iver att behålla den georgiska godsägarklassens stöd. Den tvingades ta itu med den först när nyheten om de ryska böndernas emancipation hade spritt sig på den kaukasiska landsbygden. De livegna råkade i upprorsstämning, och med tanke på deras långa syndaregister var det alltför farligt att söla längre med deras frigörelse.[17] Men reformen blev här mycket gynnsammare för godsägarna än den var ens i Ryssland. Bönderna fick sin personliga frihet, men berövades ungefär hälften av den jord de innehaft som livegna. De fick erlägga en lösensumma som vida överskred deras tillgångar för den jord de tilläts behålla. Böndernas ekonomiska beroende av sina godsherrar tog sig småningom uttryck antingen i andelsbruk, liksom i Sydstaterna efter slaveriets upphävande i Amerika, eller också i överenskommelser om 'legotjänst'. Så sent som 1911 skriver en mot tsarväldet ingalunda fientlig auktoritet följande: 'I Ryssland minns man numera livegenskapen som en mardröm, vilken för länge sedan övergått till historien. Men i Transkaukasien, och framför allt i Georgien, har ingen lag ännu stiftats som förbjuder temporär livegenskap ... Våra bönders ekonomiska beroende har under de senaste femtio åren tilltagit och skapat en ny form av slaveri.' [18]

Livegenskapen genomträngde sålunda hela den atmosfär i vilken den unge Dzjugasjvili levde. Den satte en stark prägel inte blott på de bönder som direkt berördes av den utan också på de mänskliga relationerna i allmänhet, på hela livsföringen.[19] Till en viss grad gällde naturligtvis detta om hela tsarriket. Vid en jämförelse mellan livegenskapens upphävande i Ryssland och de amerikanska negrernas frigörelse påpekade Lenin, att den ryska reformen av 1861 hade varit mycket mindre genomgripande än dess amerikanska motsvarighet: 'Därför', slutade han, 'visar ryssarna nu, ett halvt århundrade senare, många fler ärr efter slaveriet än negrerna.' [20] I

---

[16] Hur svårt det är att dra medelproportionalen mellan Rysslands goda och skadliga inflytelser på Georgien framgår av en episod under en sovjetrysk historikerkongress 1929 som inte saknar ett välgörande drag av komik. Den framstående georgiske marxisten F. Macharadze höll ett föredrag, i vilket han tämligen utförligt uppehöll sig vid de ljusare sidorna av Georgiens förening med Ryssland. Detta framkallade en protest från professor Pokrovskij, den då ledande ryske historikern: 'Kamrat Macharadze har Visat oss ryssar alldeles för stort överseende. I det förflutna har vi, ryssarna, och jag talar som storryss av det renaste tänkbara blod, i det förflutna, har vi, ryssarna, varit de värsta skövlarna man kan tänka sig. 'Trudy Pervoj Vsesojuznoj Konferentsii Istorikov-Marksistov', vol. I, s. 494-495.

[17] Bondeuppror utbröt i Georgien 1804, 1811, 1812, 1820, 1830, 1837, 1841, 1857, 1866. Vid tiden för Krimkriget hyste de ryska befälhavarna stor ängslan för de kaukasiska livegnas hållning. Det påstods att brittiska beskickningen i Trebizond försåg dem med vapen för ett uppror. Se P. I. Ljastjenko: 'Istorija Narodnovo Chozjajstva SSSR', vol. I, s. 557, F. Macharadze i 'Trudy etc.', vol. I, s. 485 ff., samt G. V. Chatjapuridze: 'Krestijanskoje Dvizjenie v Gruzii' i 'Otjerki po Istorii Rabotjevo i Krestijanskovo Dvizjenia v Gruzii', s. 13-105.

[18] Den citerade källan är 'Kavkazkoje Chozjajstvo', organ för Kejserliga Lantbruksinstitutet. Se 'Istorija Klasovoj Borby v Zakavkazii', vol. I, s. 10-15.

[19] Den georgiske skalden G. Leonidze, som har skrivit en panegyrisk episk dikt om Stalins barndom och ungdom, antyder att Stalins livegne farfar blev torterad till döds av sin godsherre. (Dikten är översatt till ryska av N. Tichonov och publicerades i bokform 1944.)

[20] Lenin: 'Sotjinenija', vol. XVIII, s. 508.

dessa bittra ord gick Lenin utan tvivel till överdrift. överdriften föll sig naturlig för den revolutionäre propagandisten, som var angelägen att se det ryska samhället en gång för alla göra sig urarva från sitt feodala förflutna. Men vad som inte var odelat sant i fråga om ryssarna, var likafullt sant ifråga om kaukasierna. Deras sociala existens företedde alltför många och alltför färska 'ärr efter slaveriet'. Barbariskt och ohöljt beroende man av man, stel och oförtäckt social klasskillnad, primitivt våld och brist på mänsklig värdighet karakteriserade den livsform som vuxit fram ur livegenskapen. Förställning, svek och våld var de förnämsta vapnen för de förtryckta, som hållits nere i okunnighet och var ur stånd att försvara sig genom öppen, organiserad strid.

*

Det teologiska seminariet i Tiflis var en egendomlig institution. Det var den förnämsta, om också inte den enda, högskolan i Georgien och för övrigt i hela Kaukasien. Det var den lokala intelligensens viktigaste plantskola. Det var samtidigt något av ett livegenskapens andliga reservat. Det var här de radikala sociala och politiska idéerna mest direkt sipprade in och kolliderade med feodalt-ecklesiastiska tankevanor.

Seminariet såg ut som en kasern. Innanför dess murar var livet strikt reglementerat av stränga munkar. Sedan dörren väl fallit igen bakom den inträdande, förväntades han helt isolera sig från yttervärlden. Seminaristerna måste hålla sig inomhus dag och natt, låt vara att två timmars permission kunde erhållas efter hänvändelse till munken-klassföreståndaren. Dagsschemat var fyllt av lektioner i skolastisk teologi samt böner, ändlösa böner.[21] Elever från fattiga hem förde en halvsvältande existens, och tjugu till trettio studerande var sammanfösta i samma dormitorium. Till sin anda var skolan halvt kloster, halvt kasern. 'Livet var dystert och enformigt', säger en före detta elev. 'Inspärrade dag och natt innanför kasernmurarna kände vi oss som fångar, som tvingades avtjäna ett årslångt fängelsestraff utan att ha gjort sig skyldiga till något brott. Vi var alla betryckta och trumpna. Förkvävd i dessa salar och korridorer ... förmådde en ungdomlig glädje nästan aldrig göra sig gällande. När det ungdomliga temperamentet någon gång bröt sig igenom förkvävdes det omedelbart av munkar och ordningsmän.' [22] Eleverna hade inte tillstånd att låna böcker från världsliga bibliotek; endast av munkarna auktoriserad litteratur fick läsas. Seminariet var givetvis också ett instrument för russifikationen. Varje brott mot reglerna bestraffades med cellarrest.

Munkarna spionerade nitiskt på sina elevers tankar och gärningar och angav dem för föreståndaren vid den svagaste misstanke.

Detta stränga seminarium var emellertid också en betydelsefull central för den politiska oppositionen. Många män som senare skulle bli nationella gestalter och ledare för folkmeningen, inte endast den georgiska utan den ryska folkmeningen, tillbragte sina formbildande år innanför dess murar. År 1930 publicerade historiska fakulteten vid Transkaukasiska kommunistiska universitetet utdrag ur Tiflispolisens arkiv, innehållande rapporter om yttringar av 'politisk illojalitet' vid seminariet. Dessa rapporter, som omfattar en period av tjugu år, från 1873 fram till den tid då Dzjugasjvili vann inträde, ger en god inblick i åsiktsjäsningen bland studenterna.[23]

Så tidigt som 1873 meddelade en gendarmeriöverste sina överordnade, att uppsnappade brev visade att några av eleverna hade läst verk av Darwin, Buckle, Mill och Tjernysjevskij. Det beordrades undersökning, och två mera 'upproriska' verk kom i dagen, Renans 'La Vie de Jésus' och Hugos 'Napoléon le Petit'. Det blev utrönt att tre lärare föreläste för sina klasser 'i

[21] Eleverna fick skriva uppsatser om sådana ämnen som 'På vilket språk talade Balaams åsna?' påstår en av Stalins biografer.
[22] Citerat i L. Trotsky: 'Stalin', s. 14.
[23] 'Istorija Klasovoj Borby v Zakavkazii', vol. 1, appendix, s. 31-100.

liberal anda', ett brott för vilket föreståndaren avskedade dem och angav dem för polisen. Ett antal personer blev straffällda, några för att de haft kännedom om försyndelserna och underlåtit att ange de skyldiga.[24] Rapporten understryker att missdådarna besjälades av georgisk patriotism.

Jäsningen ledde till en dramatisk händelse i juni 1886, då Josef Lagijev, en student som blivit relegerad till följd av sin antiryska inställning, mördade rektorn, Pavel Tjudetskij. Mördaren var son till en präst i trakten av Gori. Chefen för Tiflispolisen rapporterade: 'I jämförelse med de ryska seminarierna arbetar Tiflisseminariet under de mest ogynnsamma förhållanden. Eleverna som kommer till seminariet ... visar ofta ... en antireligiös inställning och är fientliga mot det ryska elementet. Det är ofta omöjligt att reformera sådana elever på grund av de inföddas extrema överkänslighet och sjukliga *amour propre*.' [25] Han tillägger att flera georgiska tidningar, som just blivit förbjudna, hade uppeggat folket mot Ryssland och gjort seminariet till ett bålverk för georgisk patriotism. Seminariet stängdes för flera månader. En egendomlig roll spelades i detta sammanhang av hans högvördighet exarken av Georgien, Paul, som intalade gendarmerichefen att mordet var ett dåd inte av en enskild individ utan av en hemlig organisation. Han nämnde som framför allt misstänkt en viss Sylvester Djibladze, som själv hade överfallit och misshandlat rektorn ett år tidigare. Djibladze blev senare en av grundarna av en socialdemokratisk organisation och en av Dzjugasjvilis politiska läromästare. Bland de studenter som relegerades 1886 märktes också Michail Tschakaja, prästson och senare en av Lenins vänner, medlem av bolsjevikiska centralkommittén och Sovjet-Georgiens president.

En regelrätt strejk bland samtliga georgiska seminarieelever utbröt blott några månader före Dzjugasjvilis inträde. Den 4 december 1893 telegraferade general Jankovskij vid gendarmeriet i Tiflis till St. Petersburg: 'Flertalet elever vid Ortodoxa seminariet har proklamerat strejk och kräver ett antal lärares avlägsnande samt upprättandet av en lärostol i georgisk litteratur.' [26] Exarken av Georgien tillbragte en hel dag tillsammans med elever under fruktlösa försök att få dem att avstå från strejken. Rektorn begärde hjälp hos polisen. Polisen stängde seminariet och tvingade eleverna att återvända till sina hem. Men dess chef rapporterade ängsligt att 'många intelligenta personer anser seminariets stängning vara en oförrätt mot eleverna, som försvarat sina nationella intressen enligt bästa förstånd'. Innan studenterna lämnade seminariet bekräftade de med ed sin solidaritet. Åttiosju av dem blev emellertid förvisade från anstalten före utbildningstidens slut. Michail Tschakaja nämnes återigen som revoltens förnämsta arrangör. Bland de relegerade var Lado Ketskoveli, tidigare elev i Goriskolan, endast tre år äldre än Dzjugasjvili. Han skulle snart bli Dzjugasjvilis politiske mentor.[27] Inte i någon av dessa rapporter nämnes ett ord om socialistisk propaganda. Kränkt georgisk patriotism var den främsta drivfjädern till demonstrationen.

När den femtonårige Dzjugasjvili gjorde sitt inträde vid seminariet, gav den senaste strejken alltjämt ett mycket tydligt eko. Eleverna måste ha talat om händelsen och kommenterat de åttiosjus relegation, och nykomlingen kunde inte annat än sympatisera med kravet på undervisning i hans lands litteratur. Han blev sålunda från början anstucken av den politiska upprorsandan. Men liksom i Gori dolde han också här sina känslor för lärarna. Liksom i Gori var han också här en mönsterelev, begåvad, flitig, uppmärksam. Utan tvivel iakttog han sin nya miljö med glupsk nyfikenhet. Rektor var den georgiske munken Hermogenes; inspektor var georgiern Abasjidze, som just därför att han var georgier var angelägen att ställa sig in hos de ryska myndigheterna genom en krypande servilitet. Här kunde unge Dzjugasjvili på nära håll studera självhärskardömets funktioner i liten skala. De makthavande levde själva i spänning

[24] Ibid., s. 83.
[25] Ibid., s. 89-90.
[26] Ibid., s. 92.
[27] Ibid., s. 100; 'Razskazi o Velikom Staline', s. 79; S. Allilujev: Projdennyj Put', s. 86.

och fruktan: den ryske rektorn mindes sin mördade företrädare; den georgiske inspektorn var lika skräckslagen vid det ringaste tecken på missnöje hos sina överordnade som vid tanken på de intriger som kanske smiddes i de långa, och mörka korridorernas smygvrår och i elevernas sovsalar. Men ju skarpare munkarna bevakade sina elever, ju trägnare de tjuvlyssnade på dem, ju oftare de rotade igenom deras fickor och lådor på jakt efter förbjudna böcker, dess effektivare spred sig kätteriet innanför seminariets murar. De nyligen förvisade studenterna förvärvade moralisk auktoritet i de yngre elevernas ögon, och de lyckades på ett eller annat sätt upprätthålla kontakten med sina tidigare kamrater och göra sitt inflytande gällande inne i den ecklesiastiska fästningen.

Medan Dzjugasjvili fortfarande var i första klassen, måste han ha gjort täta, halvt förstulna utflykter i staden och kommit i beröring med medlemmar av oppositionen. Detta framgår av att en av honom skriven dikt trycktes i den georgiska tidskriften 'Iberia', som utgavs av den liberale patrioten Ilja Tjavtjavadze, den 29 oktober 1895, nästan jämnt ett år efter Dzjugasjvilis ankomst till Tiflis. Han dedicerade verserna, som var patriotiska till sin anda men färgade av social radikalism, till en känd georgisk poet, R. Eristavi. Den publicerades under signaturen 'Soselo' (Lille Josef), ty författaren måste ha varit angelägen att dölja sin identitet för seminariemyndigheterna.[28] Hans nästa försyndelse var att låna böcker från ett bibliotek i staden. Förutom georgisk poesi var den ryska och europeiska litteraturens mästerverk hans favoritlektyr. Framför allt fann han nöje i de tre stora ryska satiriska författarna Saltykov-Stjedrin, Gogol och Tjechov, som han senare ofta citerade i tal och artiklar. Victor Hugos romaner och Thackerays 'Fåfängans marknad' figurerar bland de utländska böcker han läste. Av större betydelse för hans utveckling var populära verk om darwinistisk biologi, om ekonomi och sociologi. Vid denna tid övade en positivistisk och materialistisk uppfattning av naturen och samhället ett starkt inflytande på unga liberaler och socialister.

Så gott som alla memoarförfattare, vare sig välvilligt eller fientligt inställda mot Stalin, bekräftar det intryck av honom som förmedlas av G. Glurdjidze, en av hans skolkamrater, som på trettiotalet fortfarande var lärare i Gori:

"Vi brukade ibland läsa i kapellet under gudstjänsterna med böckerna gömda under bänkarna. Naturligtvis fick vi vara ytterligt försiktiga för att inte bli ertappade av lärarna. Böckerna var Josefs oskiljaktiga vänner; han ville inte skiljas från dem ens under måltiderna ... När Josef fick en fråga, tog han i regel god tid på sig innan han svarade.

Ett av våra käraste nöjen i den outhärdligt tryckande atmosfären i seminariet var att sjunga. Vi var alltid överförtjusta när Josef ordnade oss till en improviserad kör och med sin klara och vackra röst stämde upp våra mest älskade folksånger." [29]

En annan författare, Iremasjvili, framhåller emellertid ett mindre tilltalande drag i Dzjugasjvilis karaktär. Även han skildrar Dzjugasjvili som en av de främsta debattörerna bland seminaristerna, bättre orienterad än flertalet av kamraterna och med förmåga att hävda sina argument med stor envishet och polemisk skärpa. Men i sitt begär att vara den främste kunde Dzjugasjvili illa fördra att se sig överglänsas av andra. Han blev gärna retlig när hans argument mötte skarp opposition, och han blev förtörnad och tjurig vid minsta motgång i debatten. Ibland, erinrar sig några av hans klasskamrater, kunde han gripas av agg mot en framgångsrik opponent och söka ta hämnd genom illvilligt skvaller och förtal. Ett sådant beteende är kanske inte ovanligt bland pojkar i den åldern, men det gjorde honom besvärlig att stå i stall med.

---

[28] Under samma signatur har verserna blivit omtryckta i två georgiska poesiantologier 1899 och 1907. Se M. Kelendjeridze: 'Stichi Junovo Stalina' i 'Razskazi o Velikom Staline', s. 67-70.
[29] Citerat efter E. Jaroslavskij: a. a., s. 15.

Det var först i början av hans tredje år vid seminariet som munkarna började observera att deras lovande lärjunge råkat på villovägar. I november 1896 gjorde en av dem följande anteckning i uppförandeboken: 'Det har framkommit att Dzjugasjvili innehar lånekort till billighetsbiblioteket, varifrån han lånar böcker. I dag har jag konfiskerat Victor Hugos 'Havets arbetare' i vilken jag fann sagda lånekort.' Rektorn vidimerade anmärkningen med tillägget: 'Han ådömes förlängd arrest. Jag har redan givit honom en varning för läsning av den förbjudna boken 'År 1793' av Victor Hugo.' [30] Man måste medge att Hugos berömda roman från franska revolutionen knappast kan ha bidragit till att bereda sin unge läsare för prästkallet. Liknande anteckningar uppträder allt oftare i klassjournalen:

'Klockan elva e.m. fråntog jag Josef Dzjugasjvili Letourneaus 'Nationernas litterära evolution', vilken han hade lånat från billighetsbiblioteket Dzjugasjvili påträffades läsande sagda bok i kapelltrappan. Det är nu trettonde gången denne elev blivit ertappad under läsning av böcker som lånats från billighetsbiblioteket. Jag har överlämnat boken till fader överinspektören.' Detta är skrivet i mars 1897, bara fyra månader efter den första anmärkningen. Rektorn dekreterade 'Ådömes förlängd straffarrest med en skarp varning.' [31] I anmärkningarna omnämnes inte att några socialistiska, än mindre marxistiska böcker blivit anträffade hos delinkventen. Men att döma av hans samtidas erinringar och hans egen följande verksamhet måste han ha stiftat sin första bekantskap med socialistiska och marxistiska teorier medan han gick i de högre klasserna. Det var också då han anslöt sig till en hemlig diskussionscirkel inom själva seminariet samt en underjordisk socialistisk organisation i staden, Messame Dasi. Han inträdde i den senare i augusti 1898.[32] Det var tydligen alltför farligt att smuggla in socialistiska böcker i seminariet. Inte var de heller lätta att komma över. Jaroslavskij berättar att bara ett enda exemplar av Marx' 'Kapitalet' i rysk översättning vid denna tid fanns tillgängligt i staden, och de unga socialisterna gjorde utdrag ur boken för hand. Man kan ta för givet att Dzjugasjvili läste eller skummade böcker och pamfletter av socialistförfattare under de få timmar han lyckades tillbringa utanför seminariet.

Messame Dasi, den organisation han anslöt sig till vid nära nitton års ålder, hade grundats år 1893. Den var en av de första socialdemokratiska grupperna i Tiflis, även om dess idéer alltjämt var färgade av georgisk patriotism. Den antog namnet Messame Dasi (Tredje gruppen) för att skilja sig från Meori Dasi (Andra gruppen), en framstegsvänlig liberal organisation, som gick i spetsen för den georgiska intelligensen på åttiotalet.[33] Bland Messame Dasis stiftare var Noa Jordaria, K. Tjcheidze och G. Tseretelli, vilka snart skulle bli väl kända utanför Georgien som förespråkare för en moderat socialism. En av dess energiska befrämjare var samme Sylvester Djibladze som blivit relegerad från seminariet för ett överfall på rektorn. Messame Dasis ledare vädrade sina synpunkter i den liberala tidningen 'Kvali' (Plogfåran).

Mycket senare återkallade Dzjugasjvili själv motiven för sin anslutning till socialismen sålunda: 'Jag blev marxist på grund av min samhällsställning (min far var arbetare i en skofabrik och även min mor arbetade utom hemmet), men även ... på grund av den kärva intolerans och jesuitiska disciplin som så skoningslöst krossade mig vid seminariet ... Jag levde i en atmosfär som var mättad med hat mot det tsaristiska förtrycket.' Yttre tilldragelser blev den slutliga sporren. Under dessa år förekom stormiga strejker bland arbetarna i Tiflis, de första strejkerna i Kaukasiens huvudstad. Deras effekt på arbetarklassen och den radikala intelligensen har man numera svårt att rätt föreställa sig. Under kommande år skulle strejker bli vanliga; själva deras täta frekvens skulle beröva dem deras eggelse. Men de första

[30] Ibid., s. 16-17.
[31] Ibid., s. 17.
[32] 'J. V. Stalin, Kratkaja Biografija', s. 24.
[33] Pirveli Dasi (Första gruppen) hade med stöd av framstegsvänliga personer ur den. georgiska adeln pläderat för livegenskapens upphävande redan före 1865. L. Berija: a. a., s. 203, och S. T. Arkomed: a. a., s. 172-179.

strejkerna var en manifestation av oanad styrka hos arbetarklassen; de var ett nytt vapen i samhällskampen; och som vanligen är fallet med nya vapen, väckte de överdrivna förhoppningar och farhågor. Härskare och behärskade i lika mån såg i dem varslet om stora stundande händelser och dramatiska omvälvningar – och så vitt Ryssland beträffade, hade de inte orätt.

Tiflis blev vid denna tid centrum för en industriell revolution i liten skala. Dess liv återspeglade den industriella kapitalismens färska prägel på det orientaliska, tribala och feodala Kaukasien. 'Landet, som varit glest befolkat under åren närmast efter reformen, bebott av bergsbor och isolerat från den världsekonomiska utvecklingen, isolerat från själva det historiska skeendet, började förvandlas till ett land av oljemagnater, vinhandlare, kvarnägare och tobaksfabrikanter.' Så beskriver den alltjämt okände Lenin tillståndet i landet vid århundradets slut. Oljeindustrierna i Baku och Batum utbyggdes med hjälp av engelskt och franskt kapital. Till de av Lenin uppräknade industrierna skulle snart fogas brytningen av de rika manganmalmfyndigheterna vid Tjiaturi. Aren 1886-87 uppgick totalvärdet av industriproduktionen i de båda georgiska distrikten Tiflis och Kutais endast till tio miljoner rubel. 1891-92 belöpte det sig till trettiotvå miljoner rubel.[34] Under samma period steg antalet industriarbetare från 12 000 till 23 000, järnvägsarbetare oräknade. Tiflis var den största knutpunkten på den transkaukasiska banan, som förbinder Kaspiska havets kust med Svarta havet, Baku med Batum. Järnvägsverkstäderna blev huvudindustrin i själva Tiflis, och den viktigaste nervknuten för den underjordiska kaukasiska arbetarrörelse som nu tog form. Dessa verkstäder och de stimmande asiatiska basarerna var två kontrasterande element i stadsbilden. Den unge Dzjugasjvili kan ha ägnat några timmar åt att iakttaga de orientaliska handelsmännens metoder och vanor – de skulle otvivelaktigt sätta sitt avtryck på hans själ Lika fullt var denna orientaliska miljö, 'isolerad från själva historien', ingenting för honom. Han drogs mot ett nytt element i Kaukasiens liv.

Ett par-tre av de prästadepter som anslutit sig till den revolutionära rörelsen hade redan blivit hans läromästare. Förutom Sylvester Djibladze, en ledande gestalt bland Messame Dasis anhängare och alltför framstående att vara novisens intime vän, brukade han träffa två andra, som blev på en gång hans lärare och vänner. Det var Sasja Tsulukidze och Lado Ketskoveli. Tsulukidze, som endast var tre år äldre än Dzjugasjvili, var redan en skribent med ett visst anseende inom gruppen. Han tjänade saken med brinnande nit men förtärdes redan av den tuberkulos som skulle bli hans död fem eller sex år senare. De uppsatser och artiklar av hans hand som trycktes i lokala georgiska tidningar vittnade om hans omfattande kunskaper i sociologi och var skrivna med verklig talang och omdömesförmåga. Bland hans arbeten kan nämnas en märklig populärframställning av Marx' ekonomiska teori.[35] Tillsammans med Sasja Tsulukidze besökte Dzjugasjvili ibland 'Kvalis' redaktion och lyssnade, i början vördnadsfullt och senare med ett halvt ironiskt leende, till de visdomsord som uttalades av dess liberal-socialistiska utgivare.

Hans andre vän och lärare, Ketskoveli, var ingen litteratör. Han var en i allo mera praktisk personlighet. Sedan han omfattat den nya trosläran, intresserade han sig huvudsakligen för de åtgärder som krävdes för att få andra att omfatta den. Han hade redan sett en skymt av världen utanför Kaukasien. En av de åttiosju förvisade från seminariet 1894, reste han sedan till Kiev, ett gammalt kulturellt och politiskt centrum och mindre provinsiellt än Tiflis. Här tillbragte han flera år och kom i beröring med hemliga socialistgrupper, vilka tagit kontakt med likasinnade i Petersburg och även med landsförvista ledare i Schweiz, Frankrike och England. Han hade återvänt till Kaukasien ivrig att uträtta något, att hjälpa rörelsen i hans födelse-

[34] F. Macharadze: 'Trudy etc.', vol. I, s. 489-490, samt 'Otjerki po Istorii Rabotjevo i Krestijanskovo Dvizjenia v Gruzii', s. 115-128.

[35] Stalin bevarade senare Tsulukidze i tacksamt minne. På hans tillskyndan omtryckte det sovjetryska statsförlaget år 1927 i bokform Tsulukidzes essayer, utspridda i många små georgiska tidskrifter.

provins ur dess linda. Han undersökte möjligheterna för att upprätta ett hemligt tryckeri, enligt hans mening den första fasta grunden för varje revolutionär propagandaorganisation. De lokala halvt socialistiska, halvt liberala tidningarna var till ingen nytta: deras redaktörer måste snegla över axeln för varje ord de skrev och underställa varje artikel den tsaristiska censuren. Den försynta och tvättade propaganda de kunde åstadkomma övertygade ingen och ledde ingen vart. De unga revolutionärerna måste till varje pris befria sig från censuren. Det betydde en hemlig press. Det var på sådana praktiska problem Ketskoveli inriktade Dzjugasjvilis tankar när den senare blev medlem av Messame Dasi.

Ketskoveli och Tsulukidze såg till att den nye revolutionärslärlingen fick sin speciella uppgift som ledare för några studiecirklar för arbetare. Han skulle föreläsa om socialismen för en samling tobaksarbetare, murare, skomakare, vävare, typografer samt kuskar på stadens hästspårvagnar. Arbetarna brukade samlas i små grupper, ett dussin eller högst ett tjugutal i varje. Alla studentvolontärer fick liknande uppdrag, ty den unga organisationen var i stort behov av personer som var villiga att förmedla upplysning till sådana medlemmar som inte hade råd att läsa de böcker och broschyrer där dess doktriner klarlades. Cirklarna samlades i arbetarnas egna överbefolkade slumbostäder och fyllde luften med den fräna röken av ‘machorka’ och lukten av svett och snusk, medan en av medlemmarna höll vakt på gatan utanför för att tillse att de andras säkerhet inte blev hotad av polisen. Den föreläsande seminaristen kände antagligen stor moralisk tillfredsställelse över sitt arbete. Han fick lön för mödan i den behagliga känslan av sin egen upphöjelse. Här satt han, officiellt ett får i den fromma hjord som vallades av munken Abasjidze, och smusslade in andlig dynamit under tsardömets och kyrkans grundvalar. Arbetare som ofta var betydligt äldre än han själv lyssnade vördnadsfullt till hans ord och godtog honom som en auktoritet och vägledare.

Efter ett sådant möte kändes det svårt, rent av förnedrande att behöva skynda tillbaka till det dystra seminariet, att förklara sig för munkarna, att finna på ursäkter för sin abnormt långa bortavaro, att anlägga en from uppsyn och tillsammans med resten av hjorden sjunga mässor i kapellet. Det var ett dubbelliv i dubbel bemärkelse. Inte nog med att ateisten måste hyckla ortodoxi; revolutionären, som redan gjort sig ett namn i staden och börjat uppträda som offentlig Person, måste sjunka tillbaka till rollen av omyndig elev, mästrad och hunsad av överordnade. Hur länge skulle han kunna fortsätta?

Under sina sista år vid seminariet måste Dzjugasjvili ofta ha gjort sig den frågan. Han förde munkarna bakom ljuset på det fräckaste och mest skenheliga sätt, men över det gjorde han sig inga skrupler. Han mötte bara svek med svek. Spionerade de inte på honom, sökte de inte igenom hans tillhörigheter i hans frånvaro? Var inte deras undervisning ett enda monstruöst bedrägeri? Hans eget skrymteri var bara ett svar på deras. I denna duell med lögner och bluffmakeri hade han utan tvekan övertaget, och hans framgång och det nöje den skänkte honom hjälpte honom säkert att uthärda en situation som var nästan outhärdlig. Han kunde naturligtvis packa ihop en vacker dag och säga farväl till munkarna. Men sedan? Han hade inget levebröd utanför seminariet. Organisationen var utfattig och kunde inte hjälpa honom. Han ville inte ligga sin mor till last. Inte var heller utsikten att bli fabriksarbetare eller kontorist det minsta lockande. Hur vedervärdigt seminariet än var, fanns där ändå tid för diskussioner, framtidsdrömmar och läsning, och det ville han inte avstå från i första taget. En impulsivare eller mer idealistiskt lagd yngling skulle ha smällt igen dörren efter sig och tagit konsekvenserna. Men han var son till frigivna livegna, och även om han nu arbetade på att omskapa ett helt folks liv, hade han ärvt något av den bondska orörlighet och tröghet som bottnar i fruktan för förändring. Att stanna kvar vid seminariet krävde visserligen oavlåtligt hemlighetsmakeri och förställning, men det var metoder som han måst praktisera alltifrån barndomen, och de hade nu nästan blivit hans andra natur.

Detta till trots började hans ställning bli alltmer prekär. Anteckningarna i klassjournalen under de sista månaderna av hans seminarietid talar inte om någon socialistagitation från hans sida. Han lyckades tydligen dölja den sidan av sin verksamhet. Men hans sammanstötningar med de makthavande blir allt hårdare. En rapport från den 29 september 1898 meddelar: Klockan nio e.m. samlades en grupp elever i refektoriet kring Josef Dzjugasjvili, som läste högt för dem ur förbjudna böcker, av vilken anledning eleverna visiterades.' Ett par veckor senare noteras att 'under en visitation bland eleverna ... sökte Josef Dzjugasjvili upprepade gånger opponera sig ... och gav uttryck åt sitt missnöje över de upprepade visitationerna ... samt gjorde gällande att sådana visitationer aldrig förekom vid andra seminarier. Dzjugasjvili är överhuvudtaget uppstudsig och fräck mot myndighetspersoner...' [36]

Blott några månader efter sin anslutning till Messame Dasi befriades han ur sitt dilemma av munkarna. Den 29 maj 1899 blev han relegerad från seminariet för att han av 'okända skäl' underlåtit att bevista ett examensförhör.[37] Själv förklarade han senare att han blev förvisad för att han bedrivit 'marxistisk propaganda'. Detta var inte det skäl som angavs av seminarie-myndigheterna, men de vädrade utan tvivel politiska upprorsidéer. Den utstötte kände inte stor saknad då han lämnade den kombination av kloster och kasern där han hade tillbragt fem betydelsefulla år.

*

Den omständigheten att Dzjugasjvilis föräldrar var födda som livegna skilde honom från nästan alla de övriga ledande revolutionsgestalterna. Det stora flertalet av dem kom från helt andra samhällsskikt, lantadeln, medelklassen och intelligensen. Som student såg Lenin, med livlig intellektuell nyfikenhet, för första gången böndernas liv på nära håll. Men som son till en adlad skolinspektör hade han själv ingen del i detta liv. Trotskij såg första gången fattig-dom och exploatering från fönstren i ett hem tillhörigt en judisk uppkomling och jordägare, vars son han var. Zinovjev, Kamenev, Bucharin, Rakovskij, Radek, Lunatjarskij, Tjitjerin och tjogtals andra kände de missförhållanden de bekämpade från ett vida större avstånd. För de flesta av dem var redan den kapitalistiska exploateringen, för att inte tala om livegenskapen, sociologiska formler i vilka de forskade mer eller mindre grundligt; verkligheten bakom formlerna hade ingen plats i deras personliga erfarenhet. Några framstående bolsjeviker, såsom Kalinin, Tomskij och Sljapnikov, var själva arbetare, och liksom de flesta ryska arbetare hade de alltjämt sina rötter i jorden. Men knappast heller bland dem hade någon i sin ungdom inandats slaveriets luft så direkt och plågsamt som Dzjugasjvili-Stalin.

Den tjugoårige Dzjugasjvili hade onekligen stigit högt över sin ursprungliga miljö. Han tillhörde nu intelligensen, naturligtvis inte det rotfasta och respektabla skikt som väl visste sin plats och sin betydelse i samhället, men den halvt nomadiska periferin av 'déclassés'. Ingenting kunde emellertid beröva honom en nästan fysisk känsla av samhörighet med dem som befann sig vid själva basen av den sociala pyramiden. Revolutionärerna ur överklassen kände genom personlig kontakt endast en elit ur arbetarklassen, intelligenta arbetare som var mottagliga för socialistpropaganda och angelägna att göra sig till vänner med idealistiska intellektuella. De betraktade gärna den stora, tröga massa som inte var lika tillgänglig för socialistiska idéer som proletariatets efterblivna och sovande fraktioner. De marxistiska revolutionärerna hade ett visst begrepp om den latenta kraften i denna tröga massa. De mindes de stora skaror överklassrevolutionärer ur en tidigare generation som idealistiskt 'gick ut bland folket' för att arbeta för dess väl i dess egna led, endast för att bli bestialiskt mördade av misstrogna bönder eller angivna av dem för gendarmerna. Men marxisterna hoppades att upplysning och politisk erfarenhet småningom skulle föra över till socialismen även de

[36] E. Jaroslavskij: a. a., s. 16-17.
[37] Ibid.

bakåtsträvande och de liknöjda. Dessförinnan hade de, teoretikerna och agitatorerna, egentligen intet språk gemensamt med de ännu oväckta massorna. Å andra sidan var de första impulser som drev ungdomar ur de högre klasserna mot socialismen vanligen en humanitär medkänsla, blandad med skuldmedvetande. Dessa känslor kom dem att betrakta de förtryckta klasserna som ett konglomerat av dygd och högsinthet.

Den unge Dzjugasjvili måste ha haft en exceptionell, en nästan instinktiv känslighet för detta tröghetselement i ryskt liv och politik, en känslighet som skulle växa sig än starkare under kommande år. Även om också han för närvarande huvudsakligen intresserade sig för de avancerade arbetarna, eftersom det endast var genom dem man kunde nå fram till den stora eftertruppen och skaka upp den ur dess undergivenhet och slöhet, hängav han sig innerst inne inte åt några sangviniska förhoppningar eller idealistiska generaliseringar om arbetarklassen. Han behandlade med skeptisk misstro inte bara förtryckarna, godsägarna, kapitalisterna, munkarna och tsaristgendarmerna, utan också de förtryckta arbetarna och bönderna, vilkas sak han hade omfattat. Det fanns inte den ringaste skymt av skuldkänsla i hans socialism. Säkert kände han en viss sympati med den klass i vilken han blivit född, men hans hat till de besittande och härskande klasserna måste ha varit mycket starkare. Det klasshat som närdes och predikades av revolutionärerna ur de högre klasserna var ett slags sekundär känsla, som växte fram och fick sin näring ur en teoretisk övertygelse. Hos Dzjugasjvili var klasshat inte en andra natur – det var hans första. De socialistiska doktrinerna appellerade till honom därför att de tycktes ge moralisk sanktion åt hans egna känslor. Det fanns inte ett uns sentimentalitet i hans åskådning. Hans socialism var kall, nykter och brutal.

Dessa drag i hans karaktär skulle komma honom väl till pass i framtiden. Men de var också förknippade med betydande handicaps. Överklassrevolutionärerna kom in i socialiströrelsen med nedärvda kulturella traditioner. De gjorde uppror mot sin födelsemiljös åsikter och fördomar, men de förde också med sig till revolutionsmiljön något av sin egen miljös värden och egenskaper – inte bara kunskaper, utan också förfining i tankar, språk och uppträdande. I själva verket var deras socialistiska uppror i sig självt en produkt av moralisk känslighet och intellektuell förfining. Detta var just de egenskaper livet inte varit nog vänligt att uppodla hos Dzjugasjvili. Tvärtom hade det hopat nog mycket fysisk och andlig dy på hans väg för att avtrubba hans känslighet och hans smak. Få av de andra ledarna led av några sociala mindervärdeskänslor. De flesta kunde, om de valt fredligare och tryggare vägar, ha brutit sig en lysande och respektabel levnadsbana. En man med Lenins geni kunde ha blivit en stor nationell ledargestalt under vilken regim som helst. Trotskij var en lärd personlighet med det allra högsta anseende. En Kamenev, en Lunatjarskij eller en Bucharin hade kunnat nå en framskjuten ställning inom den akademiska världen. De var alla högt begåvade vältalare eller författare, tänkare med stor *élan*, fantasi och originalitet, vilket de visade vid förvånande unga år. Unge Dzjugasjvili ägde en stor portion skarpsinnighet och sunt förnuft, men fantasi och originalitet var inte hans karakteristika. Han kunde hålla flytande socialistiska föreläsningar för små arbetarcirklar, men han var ingen vältalare. Framtiden skulle visa att han inte heller var någon lysande skribent. I det kastbundna, officiella Ryssland kunde den georgiske bondsonen inte klättra särskilt högt på samhällsstegen ens med stor ärelystnad, ihärdighet och tur. Inom kyrkan skulle han i bästa fall ha blivit en ny Abasjidze. Omständigheterna alstrade oundvikligen hos honom en viss mindervärdeskänsla, från vilken han inte skulle befria sig ens inom den illegala socialiströrelsen.

KAPITEL 2

Den underjordiska socialdemokratin

Revolutionens pionjärer. – Marxister contra narodniker (agrarsocialister). – Plechanov och Lenin: deras inflytande i Kaukasien. – Stalin blir tjänsteman vid Tiflis' observatorium 1899. – Hans revolutionära verksamhet driver honom under jorden, 1901. – Utger 'Brdzola' (Kampen). – Hans första politiska prosaarbete. – Hans inställning till bourgeoisien. – 'Folkets nyfikenhet' som vapen mot tyranniet. – Stalin flyttar till Batum 1901. – Börjar använda pseudonymen 'Koba' (Den okuvlige). – Upprättar ett hemligt tryckeri. – Sammanstötning mellan arbetare och militär. – Stalin häktas 1902.

Dzjugasjvili gick in i Messame Dasi i augusti 1898. Tidigare samma år i mars, hade några socialister, allra högst ett dussin, sammanträtt till hemlig konferens i staden Minsk för att proklamera stiftandet av Ryska socialdemokratiska arbetarpartiet. Dessa data visar att Dzjugasjvili anslöt sig till socialisternas led i ett betydelsefullt ögonblick, då rörelsen närmade sig en vändpunkt. Något landsomfattande socialdemokratiskt parti existerade inte i Ryssland vid denna tid. Det fanns bara små propagandistgrupper, som mest bestod av intellektuella. De åsiktsbrytningar och diskussioner som pågick bland dessa små grupper observerades knappast av utomstående, och av ytliga iakttagare betraktades de fortfarande gärna som doktrinär dialektik. Men de 'sekteristiska' agitatorerna skrev i själva verket historia, var den kommande revolutionens banbrytande vetenskapsmän eller skapande konstnärer.

Hela århundradet igenom hade de djärvare andarna bland den ryska intelligensen varit i revolt mot tsarernas despotiska envälde, men det var först mot århundradets slut som den marxistiska socialismen blev den dominerande riktningen inom den revolutionära oppositionen. Ända till slutet av åttiotalet hade en agrar-socialistisk riktning, företrädd av narodnikerna eller populisterna, varit den förhärskande. Narodnikerna höll före, att ett agrariskt och feodalt Ryssland skulle undgå den moderna profitlystna industrialismens vådor, och att landet skulle kunna åstadkomma ett alldeles eget socialistiskt system, baserat på miren eller obstjinan, det uråldriga jordkollektiv som levat kvar på landsbygden. Det enda som krävdes för skapandet av social och andlig frihet var enligt deras åsikt livegenskapens och enväldets avskaffande. Var dessa mål hunna, skulle Rysslands socialistiska frälsning vara säkrad, och bondeklassen, inte något industriellt proletariat, skulle då bli den ledande klassen, nationens skapande kraft. Flertalet narodniker var revolutionära slavofiler, motståndare till europeiska idéers utbredande i deras land.

Men ur deras egna led framgick en ny falang, påverkad av västeuropeiska socialistiska teorier. Samma år Dzjugasjvili föddes splittrades en hemlig narodnikerkongress i Voronezj i två grupper; den ena höll fast vid de traditionella agrariska åsikterna; den andra, som leddes av Georg Plechanov, började snart inympa den västerländska industriella socialismens idéer på den ryska revolutionsrörelsen. Plechanov framträdde själv som den skarpaste utläggaren av marxistisk filosofi och sociologi i Ryssland, läromästaren för Lenin och en hel generation ryska revolutionärer. Plechanov förutspådde djärvt att den kapitalistiska industrialismen stod i begrepp att invadera Ryssland och rasera dess patriarkaliskt-feodala struktur och de primitiva jordkollektiv på vilka narodnikerna ville basera sin socialism. En urban industriell arbetarklass, hävdade han, var på väg att växa fram i Ryssland och skulle komma att kämpa för industriell demokrati i stort sett efter västerländskt mönster. Bilden av en specifikt slavisk agrarsocialism, direkt framsprungen ur den rena feodalismen, var utopisk och skulle snart gå upp i rök. Plechanov slöt härav att revolutionärerna nu måste börja organisera den industriella arbetarklassen.

Han var ett gott stycke före sin tid. Den moderna industrin hade just börjat slå sina första svaga rötter i Ryssland. Endast en mycket djärv tänkare kunde se en större betydelse i dess blygsamma upprinnelse och fästa hela sitt sociala och politiska hopp vid ett så gott som obefintligt industriellt proletariat. Det var marxisterna och inte narodnikerna som tycktes predika ett Utopien.[1]

Den ursprungliga dispyten utvidgades av en kontrovers om taktiken. Narodnikerna strävade att antingen hetsa bönderna till uppror mot självhärskardömet, ett försök som inte lyckades, eller att störta regimen genom attentat mot tsarens, hans ministrars och guvernörers liv. Eftersom de trodde att deras agrarsocialism redan faktiskt existerade under den feodala autokratins hårda skal, var det ur deras synpunkt helt naturligt att de försökte krossa skalet. De vann en skenbar seger år 1881, då de lyckades mörda tsar Alexander II. Nihilisterna var män och kvinnor med de högsta moraliska och intellektuella egenskaper – 'en falang av hjältar, likt Romulus och Remus uppfödda på vilddjursmjölk'. Till största delen var det avkomlingar av aristokratiska eller i varje fall förnäma familjer som offrade sitt liv för folkets sak – en av centralgestalterna i konspirationen var Sofia Perovskaja, dotter till St. Petersburgs generalguvernör. Emellertid blev just deras triumf – mordet på tsaren – källan till deras desillusion och nedgång. De hade väntat att den hatade regimen skulle störta samman för slaget. I verkligheten lyckades de döda en envåldshärskare, men inte enväldet. Alexander II efterträddes av Alexander III, vars tyranni var vida grymmare. Marxisterna vägrade att ta någon befattning med de terroristiska metoderna. Mord på individer, eller 'individuell terror', som de kallade det, var till ingen nytta. Vad det enligt deras mening gällde var att störta ett system, och ett system var inte beroende av en handfull individer. De satte sitt hopp till det industriella proletariatet, som skulle gå till attack mot enväldet en masse; men alldenstund detta proletariat alltjämt numerärt var för svagt för en strid, återstod dem inte annat än att vänta tills industrins tillväxt frambragte de stora arbetarlegionerna. Under väntetiden kunde de bara agitera, enrollera konvertiter till socialismen och sätta upp lösryckta grupper av likasinnade.

Tiden skulle utvisa att marxisternas beräkningar höll streck. Allt eftersom åren gick, tillväxte industrin och med den arbetarklassen i numerär och styrka, och arbetskonflikterna mångfaldigades. På nittiotalet tedde sig narodnikernas doktriner förlegade och tama i de unga revolutionärernas ögon. När Lenin 1894, samma år Dzjugasjvili vann inträde vid seminariet, publicerade sin broschyr 'Vilka äro folkets vänner?', i vilken han gick till anfall mot narodnikerna, blev detta en spik i deras likkista, låt vara att en ny och tidsenligare version av agrarsocialismen skulle uppstå några år senare.

Det fanns en besynnerlig paradox i de ryska marxisternas program. I sin polemik mot narodnikerna förfäktade de, att om socialismen skulle kunna genomföras i Ryssland, måste kapitalismen först komma till utveckling. För dem var socialism utan modern industri en *contradictio in adjecto*. I Västeuropa kunde socialisterna med fog arbeta på kapitalismens störtande, men i Ryssland grundade sig alltjämt alla förhoppningar på dess tillväxt och utveckling. Eftersom marxisterna i kapitalismen såg en oundgänglig etappstation halvvägs mellan feodalism och socialism, betonade de denna etappstations fördelar, dess progressiva drag, dess civiliserande inflytande och så vidare. Många av de ryska marxisternas tidigare skrifter, däribland Plechanovs och Lenins samt i mindre utsträckning till och med Stalins, framstår nästan som apologier för liberal västeuropeisk kapitalism. Paradoxen ledde oundvikligen till dubbeltolkning. Bland propagandisterna lade några den starkaste tonvikten på ena delen av det marxistiska argumentet, några på den andra. Somliga såg till slutmålet – socialismen; andra hade ögonen fästa på kapitalismens etappstation. Med andra ord, några var socia-

[1] Egendomligt nog vägrade Marx själv att stödja de ryska marxisterna i deras kontrovers med narodnikerna. Se hans brev till Vera Zasulitj i 'Perepiska K. Marxa i F. Engelsa s russkimi polititjeskimi dejatelami'.

lister, medan andra var borgerliga liberaler som begagnade marxismens språk för att plädera för reformvänlig kapitalism. Under det att i Västeuropa socialismen själv var den illegitima avkomman till liberalismen, var i Ryssland liberalismen delvis en produkt av socialismen. Ju närmare reskamraterna kom etappstationen, dess tydligare trädde skiljaktigheterna i dagen.

Vid sekelskiftet blev klyftan mellan marxisterna och de så kallade legala marxisterna omöjlig att överbrygga. De 'legala marxisterna' (så kallade emedan de predikade läran endast i den abstrakta form i vilken den kunde godkännas av tsaristiska censuren) grupperade sig kring några framstående nationalekonomer och sociologer – Struve, Tugan-Baranovskij, Bulgakov med flera – som nyttjade den marxistiska metoden för sociologisk och ekonomisk analys, men som ignorerade eller direkt förkastade marxismens revolutionära sidor[2] Brytningen vållade förvirring bland marxismens anhängare, så mycket mer som marxismen under en lång tid utan tvivel drog till sig tämligen moderata element.[3] Dess fördömande av 'individuell terror' och dess avståndstagande från anstiftarna till mord och mordförsök hade kommit den att framstå som den mera moderata av dåtidens revolutionära riktningar. Plechanov och Lenin (samt deras mindre namnkunniga vänner – Akselrod, Zasulitj, Martov) fick arbeta hårt för att bringa reda i förvirringen, åter framhäva de revolutionära slutledningarna av sina teser och sortera bort liberalerna från socialisterna.

Striden rasade i böcker, broschyrer och tidskrifter. Den spred sig till varje politiskt oppositionscentrum i Ryssland, och även Tiflis fick känning av den. Messame Dasi var en isolerad grupp bland alla andra som svor vid marxistiska principer, men dess moderata medlemmars program var färgat av 'legal marxism'. Kontroversen befann sig i tämligen framskridet stadium när Dzjugasjvili anslöt sig till Messame Dasi. Den högra flygeln dominerade under Noa Jordanias ledning. Dzjugasjvili anslöt sig till minoriteten på vänstra flygeln.[4]

Kontroversen var knappast över, förrän det uppstod en ny. De första strejkerna och arbetskonflikterna stimulerade till en ny riktning, kallad 'ekonomism'. Denna speciella etikett användes av ryska socialister för att beteckna vad fransmännen kallade syndikalism, det vill säga icke-politisk fackföreningsrörelse. Ekonomisterna ville begränsa sin verksamhet till att stödja arbetarnas krav på högre löner och bättre arbetsförhållanden utan att bekymra sig om politiken. De fruktade att 'tygellös' politisk agitation mot tsaren och propaganda för socialismen skulle väcka motstånd hos arbetarklassen, som de antog var intresserad av livsuppehällets problem, men föga därutöver. De politiskt sinnade socialisterna genmälde att 'ekonomisterna' hyste en bra nog låg och föraktfull åsikt om arbetarklassen. Framtiden skulle utvisa, menade de, att arbetarna kunde bli den mest politiskt sinnade klassen, förutsatt att socialistpropagandan hos dem inskärpte politikens betydelse. Säkert skulle de aldrig höja sig över den dagliga brödfödans nivå om deras ledare själva var rädda för att tala politik.

Så sent som 1901 var 'ekonomisterna' fortfarande i majoritet vid socialistkongresser i utlandet. Men politikerna tappade inte modet, och de grep sig an med att söka vinna de tveksamma som anhängare mot majoriteten. Vad beträffar Kaukasien, hade 'ekonomisterna' för en kort tid överhand över politikerna. Agenter som skickats till Tiflis av Plechanov och Lenin utförde emellertid en del röjningsarbete där, och 'ekonomisternas' inflytande började

[2] Under senare år blev de legala marxisterna den konservativa liberalismen och monarkismens förespråkare. Tugan-Baranovskij blev bekant i västerlandet som författare till en marxistisk historik över kooperationen i Storbritannien under adertonhundratalet.

[3] Det var en gängse kvickhet att 'i hela världen är marxisterna arbetarklassens parti, det är bara i Ryssland de är storfinansens'. M. N. Pokrovskij: 'Brief History of Russia', vol. II, s. 72.

[4] Det kan i förbigående nämnas, att majoritetens ledare Noa Jordania inte var någon typisk 'legal marxist' – han blev senare de georgiska mensjevikernas erkände ledare. Efter 1917 blev han Georgiska republikens valde president. Han fördrevs ur sitt land vid den sovjetryska invasionen i Georgien som beordrades av Stalin personligen 1921. Dispyterna som ägde rum i Tiflis vid sekelskiftet var således i viss mån prologen till ett framtida drama.

avta. De personer unge Dzjugasjvili umgicks med, Tsulukidze, Ketskoveli med flera, stödde liksom han själv en politisk revolutionär rörelse gentemot 'ekonomisterna'.

Slutligen var det ytterligare två med varandra sammanhängande fakta som krävde de unga socialisternas uppmärksamhet. Deras antal växte nu ganska hastigt. Omkring 1900 var de flera hundra bara i Tiflis. Och vad som var ännu viktigare, inom de underjordiska grupperna fanns det flera arbetare än intellektuella; grupperna hade fasta förbindelser med fabrikerna och kunde nu närma sig den stora massan av arbetare. Tiden var klart mogen att övergå från föreläsningar om socialistiska principer för några dussin utvalda individer till systematiskt organiseringsarbete och politisk verksamhet bland massorna. I den ryska terminologin kallas detta 'övergången från propaganda till agitation'. Ordet propaganda hade på den tiden en helt annan innebörd än det har fått i dag. Det betydde inte att dupera den stora allmänheten med sluga politiska reklamtricks eller att 'sälja en idé' till de godtrogna, och det betydde inte det systematiska glorifierandet av ledargestalter. Det betydde raka motsatsen, den hovsamma och allvarliga principdiskussionen i små studiegrupper, en handel med idéer snarare än med slagord. Nu, omkring sekelskiftet, ansåg de flesta ryska socialister att denna propaganda inte längre var tillfyllest. Men för ett systematiskt politiskt arbete i stor skala behövde de ett organiserat parti med en erkänd central ledning, som måste ha till sitt förfogande tillräckliga andliga och materiella resurser för att kunna leda, instruera och samordna de olika lokala gruppernas verksamhet. Vad som hävdes var med andra ord ett landsomfattande parti med någon sammanhållning och slagkraft.

Under mer än tjugu år efter det Plechanov splittrade narodnikerkongressen i Voronezj hade intet sådant parti kommit till stånd. Det fanns bara lokala grupper, styrda av lokala ledare, och sådan var fortfarande ställningen när Dzjugasjvili blev socialist. Den konferens som hölls i Minsk 1898 var det första försöket att grunda partiet. Men nästan alla deltagarna blev infångade av polisen, och deras beslut skulle stanna på papperet under någon tid efteråt. Marxismens främste talesman, Plechanov, levde i landsflykt i Västeuropa, och han började förlora kontakten med Ryssland. Behovet av en sammanslutning mellan de spridda grupperna gjorde sig starkt kännbart bland de yngre socialisterna. Långt borta i nordöstra Sibirien, i en by någonstans i guvernementet Jenisej, femhundra kilometer från närmaste järnvägsstation, inväntade den nu trettioårige Lenin otåligt det annalkande slutet på sin tre års förvisning. I Sibirien hade han skrivit åtskilliga uppsatser samt ett stort och tungt vägande arbete om 'Kapitalismens utveckling i Ryssland', vilket med ens förskaffade honom rykte som ledande marxistisk skriftställare. Men landsflyktingen var inte tillfreds med sin litterära framgång. Han brann av otålighet att få medverka vid uppbyggandet av ett verkligt socialistiskt parti.

Efter sin frigivning från Sibirien kom Lenin i förbindelse med sina vänner i Petersburg och Moskva. De höll före att de borde konsultera den 'store gamle mannen' Plechanov och hans medhjälpare och samarbeta med dem. Lenin var blott alltför villig till detta. Efter några månader reste han utrikes och upprättade kontakt mellan de gamla och de unga marxisterna. Resultatet blev ännu inte ett parti, men ett företag som, fastän till synes mycket blygsammare, skulle få sin plats i Rysslands, för att inte säga världens historia. Någon av de sista dagarna år 1900 utkom i Stuttgart första numret av en ny tidning med namnet 'Iskra' (Gnistan). Namnet var symboliskt menat – ur denna gnista skulle den ryska revolutionens brand fläktas fram. Redaktionens medlemmar inskränkte sig inte bara till journalistiska kommentarer över dagshändelserna. De såg till att deras tidning regelbundet nådde fram till läsare i Ryssland; exemplar smugglades över gränsen av den underjordiska rörelsens medlemmar. Det var ingenting uppseendeväckande eller nytt i detta; alla de många ryska tidningar som under decennier hade utgivits av landsflyktiga fann väg in i Ryssland på ungefär samma sätt, fastän kanske inte så regelbundet. Det verkligt nya med 'Iskra', något som skulle göra tidningen till ett unikt företag i journalistikens historia, var att den samtidigt var organisationscentralen för det

underjordiska partiet innanför Rysslands gränser. Redaktionsstaben utsåg ett antal värvare och agenter, som i hemlighet reste omkring över hela landet, sökte kontakt med de lokala grupperna eller bildade grupper där inga fanns, samt såg till att dessa grupper upprätthöll regelbunden korrespondens med redaktionen i utlandet och även handlade enligt dess råd. På så sätt skulle den alltjämt ocentraliserade illegala rörelsens alla trådar snart löpa samman på 'Iskras' redaktion, vilken flyttades från München till Genève och därifrån till London, utom räckhåll för tsarpolisen. Tidningens redaktörer fick snart en god inblick i de över hela det ryska kejsardömet utspridda gruppernas styrka och inre liv, och från att ha varit ett lag ledarskribenter och journalister blev de snart praktiskt taget en exekutivkommitté för den illegala oppositionen. Nu hade de möjlighet att ge fast gestalt åt den utbredda och ännu formlösa rörelsen, att sammansvetsa den till ett landsparti. Alla socialister i Ryssland som delade deras åsikter kallade sig Iskrovitsi eller 'Iskra'-män. Den anspråkslösa tidningen blev på så sätt en hävstång för revolutionen.

Kaukasien förbisågs inte av 'Iskras' agenter. I Tiflis skyndade en skara unga socialister att kalla sig 'Iskra'-män, och Dzjugasjvili var en av dem. Han liksom andra väntade nu otåligt på de successiva numren av tidningen, vilka anlände på hemliga vägar med tämligen långa mellanrum. Ankomsten av ett nytt nummer var en stor händelse. Här fanns den intellektuella auktoritet på vilken han förtroendefullt kunde stödja sig, ty varje nummer av 'Iskra' bar med sig tankestoff och gott om solida argument, som kunde komma mycket väl till pass vid debatter med motståndare. Tidningen styrkte på så sätt ynglingens självförtroende. Han kunde nu 'bräcka' sina opponenter med spetsiga argument och skarpa fraser, smidda av de ledande teoretikerna i utlandet, och bland folk på orten få en släng med av äran som tillkom dem som instruerat honom. Han var givetvis för ung och obildad, om också beläst enligt lokal måttstock, för att komma med några egna bidrag till 'Iskra'. Men hans intellekt var tillräckligt tränat för att absorbera och smälta huvuddragen, om än inte de subtila nyanserna, i de synpunkter tidningen utvecklade. För de arbetare han gav politisk duvning kunde han nu utlägga inte bara socialismens allmänna principer och skälen till att tsarväldet och den kapitalistiska exploateringen borde bekämpas; han kunde också framlägga de speciella argumenten mot agrarsocialism, legal marxism och ekonomism. Hela hans tankeverksamhet baserades nu på denna bevisföring, och den bildade kärnan i hans första skrifter på georgiska.

De två åren närmast efter hans förvisning från seminariet blev sålunda en ytterst viktig fas i hans intellektuella och politiska utveckling. När han lämnade seminariet var hans socialistiska åsikter fortfarande vaga. Han kände sig dragen till den marxistiska läran. Men han hade knappast varit förtrogen med den, än mindre assimilerat den. Hans georgiska patriotism började ge vika för en mera vidfamnande lojalitet, för tron att den internationella socialismen skulle göra slut på statstyranni och rasförtryck lika väl som på ekonomisk exploatering. Men hans patriotiska inställning måste ha varit seglivad. Omkring två år senare, utan tvivel under inflytande av Plechanovs, Lenins och deras medhjälpares skrifter, hade han slutgiltigt valt sin väg, om man får döma av hans första politiska artiklar, publicerade 1901. Han var nu helt inriktad på det 'sociala' problemet, till skillnad från det 'nationella', och han talade redan den övertygade och 'omedgörlige' marxistens språk.

*

Under flera månader efter relegationen från seminariet, från maj till slutet av år 1899, kunde Dzjugasjvili inte få någon anställning och hade ingen fast bostad. Han tillbragte någon tid hos sin mor i Gori men återvände sedan till Tiflis, där han förmodligen bodde hos någon av de klassmedvetna arbetare som deltog i hans studiecirklar. Med hjälp av vänner lyckades han förtjäna en smula pengar på att ge lektioner i medelklassfamiljer. Mot årets slut fick han arbete som biträde vid Tiflis' observatorium. Hans lön var en ren spottstyver, men platsen hade betydande fördelar. Han var inte alltför bunden av sitt arbete, och han fick ett eget rum

på observatoriet, hans första privata tillflyktsort. Nu kunde han då och då hålla möten i sitt rum och hoppas att observatoriets respektabla fasad för en tid skulle skydda honom för polisens ögon. Det hade sin betydelse, ty under de närmast följande månaderna arresterade polisen flera medlemmar av Messame Dasi. Han var inte med bland dem. Han förstod att hålla sig i skymundan. Försiktig, tystlåten, iakttagande och utrustad med stor sinnesnärvaro var han redan i mångt och mycket den idealiske underjordiske arbetaren.

Under sina första månader vid observatoriet var han, tillsammans med andra, sysselsatt med att förbereda den första förstamajdemonstrationen i Kaukasien. Den var lika mycket en utmaning mot myndigheterna som ett tecken på solidaritet med arbetarna ute i Europa. Utmaningen var emellertid något försagd. På den utsatta dagen smög sig fyra- till femhundra arbetare ut ur staden och samlades vid Salta sjön i den yttersta utkanten av Tiflis, där det inte var stor risk för att polisen höll vakt. Här formerade demonstranterna sina led och höjde de röda fanorna. Hemgjorda porträtt av Marx och Engels bars som baner. Det blygsamma tåget påminde inte så litet om en ortodox religiös procession med de heliga ikonerna ersatta av Marx' och Engels' porträtt. Dzjugasjvili talade vid mötet – det var hans första offentliga tal. Det hölls ytterligare några tal, man sjöng socialistiska kampsånger, varefter den lilla flocken hastigt skingrade sig. När man ser tillbaka på händelsen, kan den verka fullkomligt betydelselös; demonstranternas uppträdande kan förefalla till ytterlighet försynt. Men i den tidens atmosfär tedde det sig helt annorlunda. På detta sätt började socialismen inmönstra sina styrkor; nästa första maj skulle demonstranterna trotsa ochranan mitt i hjärtat av staden.[5]

Två andra händelser av en viss betydelse under ett i övrigt händelselöst år var en strejk vid järnvägsverkstäderna samt ankomsten till Tiflis av en vän till Lenin, Viktor Kurnatovskij. Till en viss grad var Dzjugasjvili inblandad i strejken. Säkert diskuterade han med sina kamrater järnvägsmännens strejkmetoder och hjälpte till att trycka flygblad. Men själva strejken leddes av de tränade järnvägsarbetarna själva, av de deporterade ryssarna Kalinin, Allilujev med flera.[6] Kurnatovskijs ankomst medförde en uppryckning av socialismen i Tiflis. Lenins vän och beundrare måste ha berättat något om själve mannen och om hans tankar och planer. Lenins emissarie var själv enligt allmän utsago en vinnande personlighet. Senare blev han en legendarisk hjälte från revolutionen 1905. Han gjorde ett mycket starkt intryck på Dzjugasjvili. För Kurnatovskij var denne en av de lokala ledare han kunde lita på, men det knöts ingen närmare kontakt mellan de bägge männen.[7]

År 1901 skulle bli händelserikt. Första maj var socialisternas stora vågspel; det skulle bli betydligt allvarligare än året förut. Myndigheterna skulle utmanas skarpare och mera direkt. 'Arbetarna i hela Ryssland', förkunnade ett flygblad som släpptes ut i Tiflis, 'har beslutat öppet högtidlighålla Första Maj på sina städers förnämsta gator. De proklamerar med stolthet för de maktägande, att kosackpiskor och sablar, polisens och gendarmeriets tortyr inte kan avskräcka dem'.[8] Ochranan i Tiflis beslöt slå till först. Ungefär en månad tidigare, den 21 mars, blev Kurnatovskij och de mera aktiva unga socialisterna i staden fängslade. Det gjordes razzia i Dzjugasjvilis rum på observatoriet; polisen hade äntligen genomskådat den obetydlige tjänstemannens verksamhet. Dzjugasjvili var inte hemma och undgick på så sätt arrestering. Men han kunde inte återvända till observatoriet. Han tvingades ta farväl av sitt fridfulla jobb. Inte kunde han heller uppehålla sig annorstädes under sitt eget namn, polisen skulle då

[5] Ochranan, som ersatte Tredje avdelningen, var den politiska poliskår som uppsattes 1881 efter mordet på Alexander II. En skildring av denna förstamajdemonstration lämnas i F. Macharadze och G. V. Chatjapuridze: a. a., s. 164-165, och S. Allilujev: a. a., s. 46-48.
[6] S. Allilujev: a. a., s. 46-59. Se även 'Krasnyj Archiv', nr 3 1939.
[7] 'Razskazi o Velikom Staline', s. 91; L. Berija: a. a., s. 22; S. Allilujev: a. a., s. 7480; L. Trotsky: 'Stalin', s. 27-28.
[8] L. Berija: a. a., s. 23.

ögonblickligen spåra upp honom. I själva verket kunde han inte längre föra en legal existens. Han måste byta identitet. Redan tidigare hade inte många av hans kamrater känt till hans verkliga namn; de flesta hade kallat honom vid diverse täcknamn. Från och med nu skulle hans hela tillvaro bli omgärdad av falska pass och täcknamn, varav han skulle använda nära tjugo under de följande femton åren. Hittills hade han levat på gränsen mellan konspiration och legalitet. Nu steg han ned i den verkliga underjord ur vilken han slutgiltigt skulle uppstiga först 1917, kort innan han blev medlem av den första sovjetregeringen. För sitt uppehälle skulle han helt bli beroende av det understöd som organisationen – rik på energi och entusiasm men fattig på mynt – kunde ge honom, samt av sina kamraters privata hjälp. Beslutet att följa denna väg var ett informellt fattigdomslöfte, som på sätt och vis avslutade hans noviciat inom socialismen. Den förre prästseminaristen blev nu upptagen i revolutionens profana orden av korsriddare och pilgrimer, för vilket livet ägde föga eller intet av intresse eller lockelse utanför deras tjänst.

Hans första värv efter arresteringarna blev att parera ochranans slag. Förstamajföretaget måste genomföras i full utsträckning. Ochranan skulle inte få tillfredsställelsen av en total framgång. Bortsett från detta, var de andra ledande medlemmarnas arrestering hans eget goda tillfälle. Han behövde nu bara visa sitt goda gry för att bli befordrad till en högre post inom rörelsen. Utmaningen som framförts i flygbladen måste infrias till varje pris. På första maj samlades omkring 2 000 arbetare – fyra till fem gånger så många som året förut – på Soldatskij Bazar nära Alexanderparken i stadens centrum. Polis och kosacker var redan på platsen. I sammanstötningen som följde blev fjorton demonstranter sårade och femton arresterade. Några veckor senare omnämnde ‘Iskra’ demonstrationen som ett förebud om kommande stora ting: ‘Den händelse som tilldrog sig i Tiflis söndagen den 22 april är av historisk betydelse för hela Kaukasien – detta datum betecknar födelsen av en öppen revolutionär rörelse i Kaukasien.’ [9]

Hittills hade Dzjugasjvili skrivit korta flygblad och proklamationer allteftersom behovet hade yppat sig. Han prövade nu sin penna på revolutionär journalistik. Ketskoveli hade flyttat till Baku och där äntligen lyckats sätta upp det hemliga tryckeri han så länge hade drömt om.[10] Han kunde nu ta itu med utgivandet av en illegal tidning på georgiska språket. Första numret av tidningen ‘Brdzola’ (Kampen) kom ut i september 1901.

Tidningens program framlades i en proklamation ‘Från redaktionen’, till vilken Stalin skulle göra anspråk på författarskapet så sent som 1946, då han tog den med i första upplagan av sina samlade skrifter. Stilistiskt visar artikeln inte stor likhet med hans senare arbeten. Troligen skrevs den kollektivt av ett flertal pennor, och Dzjugasjvili lämnade bara ett väsentligt bidrag till den. Proklamationen, som är klar och enkel utan några retoriska fraser, framlade inte socialismens grundidéer; dem tog författarna för självklara. I stället slog de från första början in på indirekt polemik mot den moderata majoriteten i Messame Dasi. De förklarade skälen som tvingade dem till illegal utgivning: ‘Vi skulle betrakta det som ett stort misstag från varje arbetares sida att tro en legal tidning ... skulle kunna verka för hans, arbetarens, intressen. Regeringen har i sin ‘omtanke’ om arbetarna effektivt täppt till munnen på de legalt utgivna tidningarna. En hel skock tjänstemän, kallade censorer har släppts lösa på alla sådana tidningar ... Den ena ordern efter den andra går ut till censorskommittén: ‘ingenting får sägas om arbetarna, ingenting får tryckas om den eller den händelsen’ och så vidare.’ [11]

‘Brdzola’ var den första fria tidningen, eftersom den lyckats göra sig fri från censuren. Vad som var ännu mer karakteristiskt var redaktörernas politiska anspråkslöshet. De förklarade

---

[9] L. Berija: a. a., s. 24.
[10] L. B. Krasin: ‘Dela Davno Minuvsjych Dnej’, s. 14-17. Krasin, som bar ansvaret för hela den tekniska sidan av organisationen, kallar Ketskoveli ‘ett organisatoriskt geni’.
[11] J. Stalin: ‘Sotjinenija’, vol. I, s. 3-10.

uttryckligen att de inte hyste någon strävan att bedriva en egen politik, ty den georgiska arbetarrörelsen borde utgöra en del av arbetarrörelsen i hela Ryssland. Deras politik skulle således oundvikligen bli underordnad de socialistiska ledarnas i tsarriket. Detta var återigen en tydlig pik åt Messame Dasis majoritet, som var benägen att gynna ett eget georgiskt parti, förbundet med det ryska partiet men inte underordnat detta.

Nästa nummer av 'Brdzola' utkom tre månader senare, i december 1901. Det innehöll en lång, osignerad artikel om 'Det ryska socialdemokratiska partiet och dess närmaste uppgifter'. Författare var Dzjugasjvili. Artikeln var en översikt över 'Iskras' synpunkter och alldeles speciellt Lenins egna; men den blivande Stalin kan omisskännligt spåras i stilen och framställningssättet, i vokabulären och till och med i de favoritmetaforer som författaren skulle komma att upprepa tid efter annan under helt andra förhållanden, då de skulle återges över hela världen och göra historia. Det låg en egendomlig slagkraft i hans understrykande av de väsentliga punkterna i argumenteringen; han hade en något tröttande böjelse för upprepning, som är karakteristisk också för Lenins stil – samt en svag het för dystra hyperboliska bilder med bismak av ortodox söndagspredikan. 'Många stormar, många forsar av blod har svept fram över Västeuropa för att det måtte bli ett slut på folkmajoritetens förtryck under en minoritet, men lidandet är ännu inte över, såren har förblivit lika plågsamma som någonsin, och smärtan blir allt outhärdligare för varje dag.' [12] Författaren överger sedan det otympliga bildspråket och ger ett kortfattat och populärt sammandrag av socialismens historia i Europa och Ryssland, av det slag som de flesta socialistpropagandister vid denna tid hade kunnat åstadkomma på basis av Engels' 'Socialismens utveckling från utopi till vetenskap och Plechanovs eller Lenins skrifter. Han begagnar konkreta exempel, hämtade från aktuella lokala händelser, för att styrka slutsatsen att Kaukasien låg efter det övriga Ryssland i fråga om socialistisk mognad. Han riktar därefter ett hugg mot ekonomisterna, som ville att arbetarna skulle kämpa endast för det dagliga brödet och inte för socialism contra autokrati. Ekonomisterna var lika snåla i smått och slösaktiga i stort som de moderata socialisterna i Västeuropa, exempelvis anhängarna till Eduard Bernstein i Tyskland, som ivrade för småreformer men avstod från socialismens höga ideal. Hänsyftningarna på schismer bland socialisterna i Tyskland grundade sig på rapporter i 'Iskra', ty författaren kunde inte tyska, men de visade att han höll sig å jour med riktningar och strömningar i den västeuropeiska socialismen, även om han fick sitt material i andra hand. I Västeuropa, hävdade han vidare, kunde de reformistiska socialisterna åtminstone skylla på att de levde under en civiliserad kapitalism, 'där mänskliga rättigheter redan blivit förvärvade'; men hur kunde någon tro på ett stegvis framåtskridande under det despotiska tsarväldet? 'Endast stora syften kan väcka stora krafter till liv.' Därmed ville han inte säga att socialisterna skulle vägra att befatta sig med arbetarnas kamp för ett bättre levebröd. Tvärtom, socialisterna måste delta i denna kamp, ty hur obetydliga dess närmaste mål än kunde vara, måste arbetarna under dess gång samla sina styrkor och småningom drabba samman med staten, som inte representerade annat än de besittande klassernas organiserade stridskrafter.

Andra avsnittet i artikeln börjar med en bitter och harmsen bild av det förtryckta Ryssland:

'Det är inte bara de arbetande klasserna som har suckat under tsarväldets ok. Även andra samhällsklasser förkvävs i självhärskardömets struptag. Suckar gör de hungersvullna ryska bönderna ... Suckar gör småfolket i städerna, obetydliga tjänstemän och kontorister, med ett ord, den otaliga mängd enkla människor vilkas tillvaro är exakt lika osäker som arbetarklassens och som har anledning nog att vara missnöjda med sin sociala ställning. Suckar gör också det lägre och till och med det mellersta skiktet inom borgarklassen, som inte kan förlika sig med den tsaristiska knutpiskan och batongen, i synnerhet den bildade delen av bourgeoi-

[12] Ibid., s. 11.

sien ... Suckar gör de förtryckta nationaliteterna och trosbekännarna i Ryssland, bland dem de polacker och finnar som fördrives från sitt fosterland och såras i sina heligaste känslor. Tsarväldet har brutalt trampat under fötterna de rättigheter och den frihet som deras gångna historia hade förlänat dem. Suckar gör de oavbrutet förföljda och förödmjukade judarna, berövade till och med de ömkliga privilegier som andra ryska undersåtar åtnjuter – rätten att bosätta sig var de vill, rätten att gå i skola etc. Suckar gör georgierna, armenierna och andra folk, som varken får ha sina egna skolor eller bli anställda i statstjänst och som tvingas underkasta sig russifikationens skändliga och nedtryckande politik. Suckar gör de många miljonerna medlemmar av ryska religiösa sekter, som önskar utöva sin religion efter sitt eget samvetes bud och ej efter de ryska ortodoxa prästernas:[13]

Bilden av detta 'andra', förtryckta Ryssland, förstärkt av klumpiga men effektiva upprepningar, var avsedd att hos läsarna inskärpa den annalkande revolutionens stora möjligheter. Arbetarklassen, den mest revolutionära av alla klasser, hade vapenbröder i alla dessa skikt av samhället.

Här anslår författaren emellertid en nykter varningston: 'Men ack, den ryska bondeklassen är alltjämt förslöad av uråldrigt slaveri, armod och mörk okunnighet; den har just som först börjat vakna, den har ännu inte fattat var den har sin fiende. Rysslands förtryckta nationaliteter kan inte ens tänka på att frigöra sig av egen kraft, så länge de har emot sig inte endast den ryska staten, utan även de folklager som ännu inte har insett att enväldet är deras gemensamma fiende.' Men hans mest eftertryckliga varning gällde den tveeggade karaktären hos den borgerliga oppositionen mot tsarväldet: 'Bourgeoisien i alla länder och nationer förstår endast alltför väl att tillgodogöra sig de segerns frukter som erövrats av andra; de förstår endast alltför väl att röra om i elden med andras händer. De har aldrig velat riskera sin egen relativt privilegierade ställning i en kamp mot en mäktig fiende, i en kamp som ännu inte kan vinnas med lätthet. Även om de är missnöjda, har de ändå sin goda bärgning och avstår därför villigt åt arbetarklassen och småfolket överhuvudtaget privilegiet att utsätta ryggen för kosackernas piskor, att slåss på barrikader och så vidare.' Den industriella arbetarklassen borde därför påtaga sig ledarskapet. En seger över autokratin kunde aldrig bli annat än skenbar om den vunnes under borgerligt ledarskap, ty borgerskapet skulle trampa arbetarnas och böndernas rättigheter under fötterna, sedan de först låtit dessa 'kratsa kastanjerna ur elden' åt bourgeoisien.[14] Om enväldet störtades av folket under ledning av den proletära socialismen, skulle resultatet bli 'en brett demokratisk statsförfattning, som skänker lika rättigheter åt arbetarna, de förtryckta bönderna och kapitalisterna'.

Läst nära ett halvt århundrade efter det den skrevs, måste denna hovsamma demokratiska slutkläm (lika rättigheter även åt kapitalisterna) tyckas rimma illa med författarens bittra beskyllningar mot bourgeoisien. Men denna 'inkonsekvens' var då gemensam för alla ryska socialister. De utgick samfällt ifrån att Ryssland inte var moget för socialismen, och att det enda revolutionen skulle kunna uppnå inom en överskådlig framtid var det feodala enväldets

---

[13] Ibid., s. 21-22. Den inbördes ordning i vilken författaren talar om de 'suckande' folkslagen förtjänar att observeras. Först kommer de förtryckta klasserna inom själva det ryska samhället, sedan polacker och finnar, sedan judarna; och först efter judarna nämner författaren bland andra georgierna, sitt eget folk, för att sluta med de förföljda ryska religiösa sekterna. Ordningsföljden berodde inte på en slump. Den var avsedd att infoga det georgiska problemet i ett stort internationellt sammanhang, där det framträdde som endast ett – och inte det viktigaste – specialfall av allmänt, riksomfattande förtryck. Att behandla det georgiska problemet på detta sätt i en georgisk tidning var nästan utmanande kallblodigt. Författaren var tydligt besluten att motverka den politiska egocentricitet, så karakteristisk för alla förtryckta folk, från vilken andra politiska grupper i Georgien inte var fria. 'Brdzolas' löfte i sitt första nummer att behandla den georgiska socialismen som en organisk del av den ryska socialismen infriades här till punkt och pricka.

[14] Ibid., s. 23. 1939 sökte Stalin på förhand försvara den tysk-ryska nonaggressionspakten med att västmakterna efter München ville att Ryssland skulle 'kratsa kastanjerna ur elden åt dem'.

ersättande med demokratisk kapitalism.[15] Detta var den nu välbekanta paradoxen i de socialisters ståndpunkt vilka som motståndare mot kapitalismen likväl tvingades kämpa för en kapitalistisk demokratis seger i sitt land. Några år senare skulle en fundamental splittring uppstå i deras led i samband med denna paradox. De moderata socialisterna, eller mensjevikerna, skulle förfäkta att i en revolution som endast skulle ersätta feodalism med kapitalism måste den liberala medelklassen oundvikligen spela första fiolen, och att socialisterna, sedan de hjälpt liberalerna att besegra enväldet och tillvälla sig makten, i fortsättningen måste ikläda sig rollen av en vanlig socialistisk opposition i en parlamentarisk kapitalistrepublik. Bolsjevikerna skulle hävda, alldeles som Dzjugasjvili hävdade det 1901, att man inte kunde förlita sig på att den borgerliga liberalismen skulle störta enväldet, och att socialisterna måste ikläda sig ledarskapet i den antifeodala revolutionen, även om de därvid endast banade väg för en demokratisk styrelseform som skulle förbli kapitalistisk till sin ekonomiska struktur. Denna politiska debatt skulle bryta ut för fullt först då revolutionen 1905 stod för dörren. I fortsättningen skulle bolsjevikernas standardargument förbli oförändrat i sina huvuddrag allt intill 1917.

Sålunda var Dzjugasjvili i den 'moderation' och demokratiska ortodoxi som kom honom att ivra för lika rättigheter för arbetare, bönder och kapitalister trogen den ryska socialismens anda vid denna tid. Vad som kanske överraskar är att på detta tidiga stadium, flera år före brytningen mellan bolsjeviker och mensjeviker, då han själv bara var tjugotvå år, hans program redan var den blivande bolsjevikens. Han talade redan det språk som leninismen skulle tala ända till 1917. Hans politiska teorier var redan så tydligt utkristalliserade att de närmaste tio eller femton åren skulle förändra dem föga. Lenins inflytande på honom hade redan nu varit avgörande, trots att bolsjevismens grundare endast hade utgivit sina tidigaste skrifter och hans inflytande alltjämt huvudsakligen var anonymt, eftersom flertalet av hans uppsatser och artiklar hade offentliggjorts under pseudonymer eller helt osignerade. Därmed är inte sagt att den unge kaukasiern var lika mottaglig för alla faser av Lenins sammansatta och mångsidiga personlighet. Några av lärarens principer och tankar, och än mer, några av underströmmarna i hans ingenium låg helt utanför lärjungens intellektuella synkrets, och de skulle så förbli. Men de grunddrag i Lenins idéer som han kunde förstå omfattade han med iver från första stund.

Den unge skribenten var inte bara propagandist; han visade sig också vara en revolutionens tekniker, ivrigt intresserad av de specifika metoder som skulle föra partiet till det eftertraktade målet. Han analyserade de olika stridsmetoderna, deras förtjänster och nackdelar, och jämförde den relativa effektiviteten hos strejker, illegala tidningar och gatudemonstrationer. Den illegala pressen kunde nå endast en trång läsekrets; däri låg dess begränsning. Strejker var effektivare men riskabla; de hade en benägenhet att studsa tillbaka på de strejkande arbetarna själva. Gatudemonstrationer var den mest effektiva stridsformen dittills. Dzjugasjvili hade tydligen i tankarna den första lyckade förstamajdemonstrationen i Kaukasien, som han just hjälpt till att organisera. Smått berusad av framgången kan han ha överskattat dess betydelse. Men i hans analys fanns det en glimt av skarp insikt i masspsykologi och även i mekaniken hos tsardömets självmördande försvar. Demonstrationer iscensatta av en handfull revolutionärer, resonerade han, väckte en likgiltig allmänhets nyfikenhet; och *'ingenting är farligare för ett tyrannvälde än folkets nyfikenhet.'* [16] En

[15] I förordet till sina 'Samlade skrifter', skriver 1946 (ibid., s. XIV-XV), förklarar Stalin varför han ansåg att Ryssland inte var moget för socialismen vid denna tid. Han 'godtog den tes som var gängse bland marxisterna, enligt vilken ett av huvudvillkoren för den socialistiska revolutionens seger var att proletariatet var i majoritet bland befolkningen. I de länder där proletariatet ännu inte utgjorde folkets majoritet, därför att kapitalismen ännu inte var tillräckligt utvecklad, var följaktligen socialismens seger en omöjlighet.'

[16] Ibid., s. 26-27.

gatudemonstration fångar den likgiltige åskådarens uppmärksamhet, och han kan inte förbli likgiltig i längden. Polisen skingrar brutalt demonstranterna, och några av åskådarna kommer att känna sympati för förtryckets offer. I sitt blinda ursinne kan polisen inte skilja mellan demonstranter och åskådare; båda parter får smaka på knutpiskan. Vid nästa socialist-demonstration kommer leden att förstärkas av några som bara stod och gapade vid den förra. Själva knutpiskan börjar bli vår bundsförvant, kommenterade Dzjugasjvili. Vid vägens slut, profeterade han, väntar 'spöket av en folkets revolution'. På detta var han så säker att han vågade sig på en mycket preciserad förutsägelse: det skulle inte dröja mer än två eller tre år innan 'spöket' uppenbarade sig.[17] Sällan har en politisk spådom slagit in mera exakt än denna. Det gick precis tre år, och sedan följde utbrottet av revolutionen 1905.

Vad uppsatsen än kunde ha för politiska förtjänster, var den inte något litterärt mästerverk. Den saknade all vetenskaplig grundlighet. Vid Dzjugasjvilis dåvarande ålder, tjugotvå år, hade Lenin skrivit nationalekonomiska och statistiska avhandlingar som mången docent, för att inte säga professor i nationalekonomi inte hade behövt skämmas för. Trotskij, som var årsbarn med Dzjugasjvili, förvärvade tidigt anseende som en av 'Iskras' främsta bidragsgivare. En essay som Dzjugasjvilis skulle näppeligen ha funnit vägen till 'Iskras' spalter, än mindre till den mera högintellektuella tidskriften 'Zarja' (Gryningen), som även utgavs av Plechanov och Lenin. Mätt med en sådan måttstock, var hans uppsats i alltför hög grad ett verk av en discipel och eftersägare; hans sociologiska tankegångar var oslipade, hans stil var visserligen slagkraftig på sitt speciella sätt, men alltför haltande och trög. 'Iskras' redaktörer, och framför allt Lenin, skulle genast ha kunnat säga vilken av deras egna artiklar den provinsielle författaren hade tuggat på, och de skulle ha upptäckt vilka avsnitt han hade lånat från dem ord för ord. Men det skulle vara orättvist att bedöma Dzjugasjvilis första alster efter den ryska socialismens höglitterära elits måttstock, i synnerhet sedan 'Brdzola' blygsamt hade presenterat sig för sin läsekrets som denna elits georgiska språkrör. Enligt lokal kaukasisk standard var Dzjugasjvilis essay ett kraftprov. En forskare som läser den nu, med författarens senare arbeten i tankarna, kan inte annat än förundra sig över den relativa mogenheten i dess stil. Uppsatsen i 'Brdzola' tillhör de bästa saker dess författare skulle skriva under nära ett halvt århundrade; få skulle bli bättre, och många skulle bli mycket sämre både till innehåll och stil.

En detaljerad skildring av Dzjugasjvilis liv och verksamhet under de närmaste följande månaderna eller till och med åren skulle bli en enformig berättelse. Han förde nu den existens som var typisk för en jagad socialistisk agitator och organisatör; huvudinnehållet i hans liv bestod av strejker, gatudemonstrationer, hemliga möten, konferenser etc. Hans handlingar var så typiska för personer av hans slag att de till största delen gick oförmärkta förbi. Först trettio till fyrtio år senare skulle forskningens strålkastarljus riktas mot dem. Då grep såväl vän som fiende begärligt efter varje detalj i samband med hans tidigare verksamhet, den förre ivrig att visa att redan den store ledarens ungdom lyste av sällspord glans, den senare lika besluten att spåra tillbaka nästan till vaggan den onde mannens laster. Alla de apologetiska och fördömande volymer som skrivits under årens lopp ha föga bidragit till en verklig kunskap om Stalin. Blott helt få obestridliga fakta kan plockas fram ur den grumliga floden av ovederhäftig polemik.

I november 1901 valdes han formellt till medlem av Socialdemokratiska kommittén i Tiflis. Denna församling, som bestod av nio personer, dirigerade de socialistiska grupperna i den kaukasiska huvudstaden och var under en tid i praktiken det exekutiva organet för hela Kaukasien. Dzjugasjvilis nya position gav honom alltså goda möjligheter att kontrollera rörelsen i hela provinsen. Blott två veckor efter sin utnämning flyttade han emellertid från Tiflis till Batum, den nya centralen för oljeindustrin vid turkiska gränsen, vilken helt nyligen

[17] Ibid., s. 28.

förbundits med Baku genom en oljeledning. Centralfiguren i Tifliskommittén var Sylvester Djibladze, samme man som en gång i tiden hade örfilat upp en rektor vid teologiska seminariet och som senare blev Dzjugasjvilis socialistiske läromästare. De båda männen stod inte på god fot med varandra. Det kan tänkas att Djibladze behandlade sin lärjunge en smula beskyddande och sårade hans stolthet. Därtill kom att han tillhörde den moderata flygeln av Messame Dasi. Både politiska och personliga motsättningar gjorde samarbetet tämligen vanskligt. Dzjugasjvilis förflyttning till Batum var troligen den bekvämaste utvägen för alla parter – för Djibladze, för Dzjugasjvili och för Tifliskommittén. Batum behövde en energisk socialistorganisatör, och den yngre av de bägge rivalerna måste där finna utlopp för sin energi och ärelystnad.[18] Det var för övrigt under sin vistelse i denna stad på turkiska gränsen som Dzjugasjvili började begagna pseudonymen 'Koba', som på turkiska betyder 'Den okuvlige'. Koba var också namnet på en laglös hjälte, en folkets förkämpe i en dikt av den georgiske poeten Kazbegi, en av Dzjugasjvilis älsklingsförfattare under pojkåren. Som 'Koba' skulle revolutionären bli mest känd bland sina kamrater innan han antog den ryktbarare pseudonymen Stalin, och gamla kaukasiska bolsjeviker skulle kalla honom Koba ännu långt senare.[19]

Batum var en betydligt mindre stad än Tiflis; dess befolkning uppgick endast till 25 000, medan Tiflis hade 150 000. Men som industricentrum tillväxte den snabbt i betydelse, till stor del på grund av tillflödet av utländskt kapital. De förnämsta oljeverken var redan i Rotschildkoncernens ägo, och mer än tjugofem procent av alla Kaukasiens industriarbetare bodde i Batum. Trots att staden fått sin anpart av socialistpropaganda, kunde den ännu inte berömma sig av att ha en samordnad underjordisk organisation. Koba var besluten att gottgöra denna brist. Några veckor efter sin ankomst sammankallade han ett socialistiskt möte – officiellt var sammankomsten bara en munter och oskyldig nyårsfest – vid vilket Batums Socialdemokratiska kommitté blev utsedd. Hans nästa åtgärd var att sätta upp ett hemligt tryckeri efter mönster av Ketskovelis i Baku. Tryckeriet inrättades i ett enda litet rum, som samtidigt tjänade honom som privatbostad. 'Stilen var placerad i tändsticks- och cigarrettaskar och på pappersremsor', berättar i sina minnesanteckningar en av tryckarna, vilka givetvis också de var socialister. Ögonvittnet skulle erinra sig hur Koba satt vid ett bord mitt i rummet och skrev sina flygblad och lämnade över dem till sättarna.[20] Då och då gjorde Koba en tripp till Tiflis, sökte upp kommittémedlemmarna där, deltog i deras rådplägningar och avgav rapport över sitt eget arbete. Flygbladen som han skrev och lät trycka i sin egen bostad fann vägen till oljeverken, godsstationerna och faktorierna, och deras effekt gjorde sig snart förnimbar i form av politisk jäsning och arbetsoroligheter. En konfidentiell rapport från hemliga polisen meddelade: 'Hösten 1901 skickade socialdemokratiska kommittén i Tiflis en av sina medlemmar, Josef Vissarionovitj Dzjugasjvili, tidigare elev i sjätte klassen vid Tiflis' seminarium, till Batum med uppdrag att bedriva propaganda bland fabriksarbetarna. Till följd av Dzjugasjvilis verksamhet ... började socialdemokratiska organisationer uppstå i alla Batums fabriker. Resultaten av den socialdemokratiska propagandan kunde förmärkas redan 1902 i form av den utdragna strejken vid Rotschildverken samt gatudemonstrationer.'[21] Under en sådan

[18] L. Berija: a. a., s. 24-25; L. Trotsky: 'Stalin', s. 29-30.
[19] A. S. Allilujeva: a. a., s. 110.
[20] Se S. Todrijas och G. Kaladzes minnen i 'Batumskaja Demonstratsija 1902 goda', s. 53, 73.
[21] Se polisrapporterna om Stalins verksamhet, ibid., s. 177-190. En färgrik beskrivning av Batumorganisationens primitiva orientaliska miljö återfinnes i 'Stalin i Chasjim', s. 14-32. Jagad av polisen begav sig Koba till en abchasisk by nära Batum. Där bodde han i en gammal muselman Chasjims hus, dit han även transporterade tryckpressen. Organisationsmedlemmar som kom för att hämta illegala flygblad förklädde sig till kvinnor och dolde ansiktena med 'tjadras', de långa slöjor som av ålder bäres av kaukasiska kvinnor. Grannarna fattade misstankar, och det kom ut ett rykte att Koba sysslade med falskmynteri. När byborna började kräva en andel av hans vinst blev situationen riskabel. Men Koba lyckades tydligen klargöra den verkliga arten av sitt arbete för byborna och vinna deras förtroende. Han tvingades emellertid lova Chasjim att han skulle övergå till den muhammedanska läran.

demonstration öppnade den kaukasiska gevärsbataljonen eld mot mängden, och femton arbetare blev dödade och många sårade. Ochranan fördubblade nu sina ansträngningar att spåra upp det hemliga tryckeriet och socialistagitatorerna. Den 5 april 1902 blev Koba arresterad vid ett möte med Batumkommittén. Tryckeriet blev inte upptäckt.

Hans vistelse i Batum hade inte räckt mer än fyra och en halv månad, men det var månader av intensiv verksamhet. En episod förtjänar att omnämnas, därför att den visar framåt på kommande händelser. Kobas handlande i Batum väckte en del skarp kritik bland de mera moderata socialisterna på platsen, vilka leddes av Nikolai Tjcheidze. Tjcheidze, liksom Koba en före detta seminarist, hade försiktigt utsått de första socialistiska fröna på Svartahavskusten och varit högt aktad för sin stora bildning och sin vältalighet. Tydligen blev propagandisten senare betänksam rörande möjligheterna att upprätta en effektiv illegal organisation. Han trodde inte att en sådan organisation hade en chans att överleva på en liten ort som Batum, där det skulle bli svårt att hålla den hemlig och där ochranan kunde komma att kväva den illegala verksamheten i dess linda. Han ansåg Kobas planer våghalsiga och besvor honom, personligen och genom vänner, att avstå och låta de lokala socialisterna gå sina egna vägar. Men Koba lät sig inte övertalas. Fastän hans motståndare skällde honom för ‘desorganisatör’ och ‘galning’, genomdrev han sina planer och ondgjorde sig över Tjcheidzes ‘klenmodighet’.[22] De båda georgierna skulle med tiden mötas i större drabbningar. Tio år senare, 1912, var Tjcheidze den store mensjevikiske folktalaren i Petersburg och ordförande i den parlamentariska socialistrepresentationen i duman (det tsaristiska kvasiparlamentet), medan Koba var en av ledarna för den illegala bolsjevismen och ryckte i trådarna bakom bolsjevikrepresentanterna i duman. 1917 blev Tjcheidze den mensjevikiske presidenten i Petrograds sovjet (en post på vilken han efterträddes av Trotskij då den bolsjevikiska flodvågen började stiga), medan Stalin var medlem av bolsjevikiska centralkommittén. Under detta revolutionens år sammandrabbade de båda georgiska exseminaristerna i tsarernas huvudstad till ackompanjemang av epitet som inte skilde sig mycket från dem de utbytte i Batum.

[22] L. Berija: a. a., s. 29; ‘Batumskaja Demonstratsija 1902 goda’, s. 64-65, 187-190.

KAPITEL 3

Generalrepetitionen

Stalin i fängelse i Batum. – De tsaristiska fängelserna som revolutionära utbildningscentraler. – Lenin: paragraf 1 i partistadgarna. – Stalin deporteras till Sibirien 1903. – Flyr och återvänder till Tiflis 1904. – Konflikt mellan bolsjeviker och mensjeviker. – Stalin ansluter sig till bolsjevismen mot slutet av 1904. – Revolutionen 1905. – Petersburgs sovjet. – Bondeuppror och militärrevolter i Kaukasien. – Stalin som Lenins lärjunge. – Framträdandet ur underjorden. – Stalin bevistar under täcknamnet Ivanovitj partiets rikskongress i Tammerfors 1905 och träffar Lenin för första gången. – Stalin gör sin första utrikesresa till Stockholmskongressen 1906. – Opponerar sig mot Lenin i fråga om jordreformen. – Kampgrupperna. – Trotskij uttalar sig fördömande om bolsjevismen.

När porten till Batums fängelse en av de första dagarna i april 1902 föll igen bakom Koba-Dzjugasjvili, behövde han inte ha någon utpräglad begåvning för martyrskapet för att kunna uthärda sitt öde. De tsaristiska fängelserna, hur illa beryktade de än var, framstår som milda, nästan människovänliga för en generation som känner en Himmlers eller Jezjovs grymheter och dödslägren i Belsen och Auschwitz. Regimen i tsardömets fängelser och deportationscentraler var en blandning av brutalitet och ‘frisinnad’ ineffektivitet. Där fanns nog mycket brutalitet för att befästa fångarna i deras hat till den bestående ordningen, och nog mycket förvirrad ineffektivitet för att tillåta att det revolutionära arbetet framgångsrikt fortsattes bakom fängelsegallren. För många unga socialister blev fängelset ett ‘universitet’, där de hade möjlighet att få en gedigen revolutionär utbildning, ofta under erfarna lärares ledning. De politiska fångarna, som åtnjöt vissa ‘privilegier’ som inte beviljades kriminella förbrytare, organiserade i regel sitt gemensamma liv i en anda av solidaritet och ömsesidig hjälpsamhet. Fängelset var mestadels en stor diskussionsförening. Inte underligt att några före detta fångar i sina memoarer erinrar sig det lätta vemod de kände när de utbytte sina celler mot friheten.

Koba ålade sig en sträng disciplin, steg tidigt upp, arbetade hårt, läste mycket och var en av de främsta debattörerna i fängelsekommunen. Många år senare mindes hans fängelsekamrater hur han gick till storms mot agrarsocialisterna och andra motståndare till ‘Iskra’. I debatten var han logisk, skarp och hånfull. Bortsett från sådana diskussioner var han sluten, självupptagen och högdragen. Så långt är så gott som alla memoarförfattare överens, men de skiljer sig på andra punkter. Vännerna minns honom som en tålig, känslig och hjälpsam kamrat, motståndarna beskriver den självsäkre debattören som en skum intrigmakare, begiven på att smäda sina kritiker och vigla upp sina fanatiska anhängare mot dem.[1]

Från Batum överfördes Koba till ett annat fängelse i Kutais, och därifrån flyttades han tillbaka till Batum. Allt som allt tillbragte han drygt ett och ett halvt år i kaukasiska fängelser, fram till slutet av november 1903. Åklagarmakten hade inga klara bevis mot honom, bortsett från rapporter av hemliga polisagenter, vilka ingen ordinarie domare skulle ha godtagit som giltig grund för en fällande dom. Liksom de flesta misstänkta som inte kunde sättas fast för något brott dömdes Koba ‘administrativt’ till tre års förvisning. Han skulle deporteras till byn Novaja Uda i departementet Irkutsk i östra Sibirien. Fången kunde inte åberopa någon habeas-corpus-akt; ingen som helst lag skyddade honom mot myndigheternas godtyckliga maktutövning.

Medan Koba satt i fängelse inträffade två händelser; den ena var lokal till sin karaktär och kastade ett visst ljus över hans ställning inom konspirationen; den andra var av vida större betydelse för Rysslands framtid, världssocialismen – och Kobas karriär. I mars 1903 hade de

[1] E. Jaroslavskij: a. a., s. 31; ‘Batumskaja Demonstratsija 1902 goda’, s. 96-97.

socialdemokratiska grupperna i Kaukasien bildat en allkaukasisk federation. Koba valdes i sin frånvaro till medlem av dess exekutivkommitté. Det var ytterligt sällsynt att en sammanslutning valde in en inspärrad medlem i ett verksällande utskott, såvida inte hans roll inom den underjordiska rörelsen var så eminent att det lönade mödan att konsultera honom i hans fängelse rörande en högviktig fråga. Mycket har sedan dess blivit skrivet i syfte att förringa eller överdriva Kobas roll vid denna tid. Det tyder på att han vid tjugotvå års ålder redan var ett slags 'grå eminens' i sin födelseprovins' illegala rörelse. Han var förvisso inte den obetydlige man i ledet, den nolla som skildras av Trotskij. Inte var han heller 'Kaukasiens Lenin', såsom hans hagiografer ser honom; därtill var hans personlighet fortfarande alltför grå, även om den var eminent.

Den andra och vida betydelsefullare händelsen började i juli 1903 i ett gårdsrum i det socialistiska 'Maison du Peuple' i Bryssel – ett rum belamrat med ull-balar och fullt av loppor – och slutade i London under senare hälften av augusti. I Bryssel samlades slutligen den allryska socialdemokratiska partikongress som förberetts av 'Iskra'-männen. Det var *de facto* den första regelrätta ryska socialistkongressen, fastän historikerna av artighet mot den misslyckade sammankomsten i Minsk 1898 har kallat den Andra kongressen. Efter ett par dagar upptäckte delegaterna att deras rörelser närgånget bevakades av tsaristspioner, och kongressen överflyttades i hast från Bryssel till London. Delegaterna hoppades kunna sätta kronan på 'Iskras' verk och genomföra bildandet av ett allryskt parti. Så skulle emellertid inte ske, ty under denna kongress begynte den ryska socialismens klyvning i två fraktioner, bolsjeviker och mensjeviker, revolutionärer och moderata eller de 'hårda' och de 'milda', som de kallades i början. Vid det möte mellan 'Iskra'-män vid vilket de första sammanstötningarna inträffade presiderade den tjugotreårige Trotskij, enär de äldre ledarna inte hade kunnat ena sig om någon annan ordförande. Fjorton eller femton år efter sin uppkomst skulle schismen skaka Europa och världen inte mindre häftigt än en annan schism, inledd av Martin Luther, hade gjort fyrahundra år tidigare. Ändå föreföll dess upprinnelse till ytterlighet trivial. Katedralen i Wittenberg utgjorde ovedersägligen en mindre grotesk inramning för reformationens födelse än de loppmyllrande ullsäckarna i 'Maison du Peuple' i Bryssel för bolsjevismens. Luther utslungade sin utmaning mot påvedömet i de nittiofem teser han spikade upp på kyrkdörren. Lenins utmaning var i början inrymd i en enda liten klausul i en enda kort paragraf. Om Luther blev överraskad men styrkt av den kraftiga oppositionen mot hans idéer, blev Lenin så upprörd över splittringen han vållat att han omedelbart efter kongressen fick ett nervöst sammanbrott.[2] Luthers teser säges ha varit kända över hela Tyskland inom fjorton dagar efter offentliggörandet – Lenins första paragraf i partistadgan skulle förbli okänd för någon större allmänhet. Lika fullt är det klot han rullade in i historien juli–augusti 1903 fortfarande i rörelse.

Paragraf 1 i partistadgarna skulle ange vilka som skulle betraktas som medlemmar av partiet. Till synes berördes i den inga principiella eller ens taktiska frågor. Kongressen började också diskutera punkten som en ren organisationsfråga, sedan man enat sig om ett allmänt program och vissa taktiska resolutioner. Två utkast till klausulen låg framför delegaterna. Lenins utkast lydde som följer: 'Medlem av Ryska socialdemokratiska arbetarpartiet är varje person som godkänner dess program, stöder partiet med materiella medel och personligen deltager i någon av dess organisationer.' I det andra förslaget, som framlades av Martov, var orden 'personligen deltager i någon av dess organisationer' utbytta mot 'personligen och regelbundet samarbetar under ledning av någon av dess organisationer'.[3] Ytligt sett var de två formuleringarna så gott som identiska, och kontroversen tedde sig som en välrepeterad uppvisning i hårklyveri. Under käbblet dolde sig emellertid två skilda och till och med stridiga åsikter om

[2] N. Krupskaya: 'Memories of Lenin', s. 72-80 [svenska: Krupskaja, Lenin]; L. Trotzki: 'Mein Leben', s. 154.
[3] Lenin: 'Sotjinenija', vol. VII, s. 55-69; F. Dan: 'Projchozjdenie Bolsjcvizma', s. 266-280.

partiets karaktär och organisation. Lenin vidhöll att endast personer som regelbundet deltog i den illegala rörelsen borde betraktas som medlemmar och äga formell rätt att öva inflytande på partiets politik. Han ville inte inom partiets ram innefatta den växande trossen av sympatisörer och medjamare, vare sig intellektuella eller arbetare. Den konspirativa organisationens medlemmar måste vara revolutionens soldater, villiga att underkasta sig dess disciplin och beredda att lyda den centrala ledningens order och direktiv. På sympatisörerna kunde man inte räkna som fasta och pålitliga revolutionstrupper – de var dess formlösa och osäkra civila reserv. Partiet sådant Lenin såg det skulle vara en samordnad, starkt centraliserad kärntrupp, utrustad med osviklig slagkraft. Dess styrka skulle försvagas och dess slagkraft avtrubbas om den lösa 'svansen' av nyckfulla sympatisörer upptogs i den. Lenin hävdade att detta just var den fara som lurade i Martovs vaga formulering, som av medlemmarna endast krävde 'samarbete under organisationens ledning' i stället för disciplinerat arbete inom själva organisationen.

Partiet skulle vara revolutionens verktyg. Hittills var det bara formen på detta verktyg som var en tvistefråga. Båda sidor tog för givet att de var eniga om själva revolutionens natur. Visserligen hade redan före kongressen 'Iskras' redaktörer varit dunkelt medvetna om ideologiska meningsskiftningar. Halvt på skämt brukade de beteckna varandra som 'hårda' eller 'milda'. Lenins 'hårdhet' var odiskutabel. 'Detta är det virke varav Robespierrenaturer skapas', sade Plechanov om sin forne lärjunge, som nu öppet strävade efter ledarskapet i trots av det gamla gardet. Lika odisputabel var Martovs 'mildhet'. Men ända till nu hade sådana meningsskiljaktigheter betraktats som olikheter i individuell läggning och temperament, naturliga inom varje sammanslutning som arbetade för ett gemensamt syfte; dessa olikheter i skaplynnet hade ännu inte hunnit övergå till tydliga politiska meningsbrytningar. Vid kongressen hade de stridande själva varit överraskade och förfärade över hetsigheten i dispyten. De hade en känsla av att de lät sitt temperament driva dem mycket längre än som vid nykter eftertanke var försvarligt. De tröstade sig med tanken att den oväntade stormbyn skulle följas av lugnare väder, och att den lilla sprickan i deras endräkt lätt skulle kunna kittas igen. I den närmast aktuella stridsfrågan – paragraf 1 i stadgarna – blev Lenin slagen. Martovs förslag gick igenom med 28 röster mot 23. Lenin tog motgången med yttre jämnmod. 'Jag tror inte', yttrade han, att våra divergenser är så stora att det gäller liv eller död för partiet. Vi kommer knappast att stupa på en futtig paragraf i våra stadgar.' [4] Alla aktörerna tycktes skygga för sina egna roller och ta prologen till dramat för dess epilog.

Ett nytt åskväder bröt ut mot slutet av kongressen, då delegaterna skulle utse partistyrelsen samt 'Iskras' redaktionsstab. Helt oväntat blev Lenins kandidater valda och Martovs föll igenom. Valutgången berodde till stor del på en slump. Några av de 'mildare' delegaterna hade lämnat kongressen, så att nu blott två tredjedelar av det ursprungliga antalet delegater avgav sina röster. Lenins kandidater valdes med endast två rösters majoritet (19 mot 17, 3 nedlagda röster). Lenin höll hårdnackat på valets giltighet, vilket han formellt var i sin fulla rätt att göra. Men 'minoriteten' vägrade att erkänna sig slagen. Från och med nu skulle Lenins anhängare komma att kallas majoritetsmännen, 'bolsjeviki'. Den vanskapliga termen bolsjevism, vars internationella suffix så illa anpassar sig till den ryska stammen, kom härifrån in i den politiska vokabulären. Martovs anhängare var minoritetsmännen – 'mensjeviki'. De nya 'ismerna', som inte avspeglade några principiella meningsbrytningar utan den slumpartade utgången av en enstaka omröstning, tycktes vara skapade för att beteckna en ytlig och övergående oenighet. I själva verket betecknade de en rämna som skulle splittra rörelsen från huvud till fot.

[4] F. Dan: a. a., s. 281, och '2 Sjezd R. S. D. R. P.', s. 278.

Efter kongressen vägrade mensjevikerna att erkänna den bolsjevikinka centralkommitténs överhöghet och proklamerade bojkott mot dem. Lenin hänvisade hårdnackat till det formella beslut som fattats av kongressen. Majoritet hade i laga ordning valt hans kandidater, förklarade han, och centralkommittén var partiets legitima högsta myndighet; mensjevikernas bojkott var en handling av otillåtlig individualism och anarkism som inte kunde tolereras. Ur detta utvecklade sig på nytt – och med ökad kraft – dispyten om partiets karaktär och struktur.

Mensjevikerna protesterade mot det 'belägringstillstånd' som Lenin höll på att införa i partiet samt mot hans teori om vad partiet borde vara. De anklagade honom för att pracka på socialismen en död kaserndisciplin. Undan för undan utbredde sig striden, även om det dröjde många år innan ens Lenin fick ett klart begrepp om dess omfattning.

En sak blev i varje fall snart tydlig: de skilda meningarna om partiets organisation avspeglade skilda ståndpunkter till frågor som var av vital betydelse för revolutionen. Mensjevikerna såg partiet som en ansenligt stor och därför något löslig organisation som skulle sträva att omfatta arbetarklassen och den socialistiska intelligensen samt att slutligen bli identiskt med dem. Denna idé grundade sig på uppfattningen att socialismen var så kongenial med proletariatet att hela proletariatet kunde betraktas som det potentiella socialdemokratiska partiet. Enligt Lenins åsikt var detta naivt. Han såg arbetarklassen som en väldig heterogen massa, söndrad av olikheter i ursprung och åskådning och splittrad av lokala intressen. Inte alla skikt inom proletariatet kunde, enligt hans åsikt, uppnå en högre grad av socialistisk upplysning. Några var djupt sjunkna i okunnighet och vidskepelse. Om partiet sökte omfatta hela, eller ens största delen av proletariatet, skulle det bli lika heterogent som proletariatet självt – det skulle med sig införliva dess svaghet lika väl som dess styrka, dess okunnighet lika väl som dess socialistiska drömmar, dess bakåtsträvan lika väl som dess framåtanda. Det skulle bli en död bild av arbetarklassen i stället för att vara dess besjälare, ledare och organisatör.[5] Det var i Lenins tanke dårskap att förlita sig på arbetarnas spontana strävan mot socialismen, ty av egen drift skulle de aldrig komma längre än till enkel fackföreningsrörelse, vilken i och för sig var förenlig med det kapitalistiska systemet. Citerande den erkände auktoriteten på de marxistiska doktrinerna Karl Kautsky påpekade Lenin ihärdigt att socialismen hade blivit införd i arbetarrörelsen utifrån av borgerliga intellektuella, av Marx, Engels och andra. Det visade att det inte var värt att förlita sig på massornas 'medfödda' socialism. Partiet måste vara en elitkår, som endast omfattade de mest upplysta och oförskräckta elementen inom arbetarklassen, dess reguljära avantgarde, som inte skulle rygga tillbaka för beslutsam och disciplinerad strid. I mensjevikernas öron lät detta som ett ominöst eko av blanquismen, den lära som omfattats av Pariskommunens ledare, vilka ansett att enda metoden att genomföra en revolution var en överrumplande kupp av en liten konspiratorisk minoritet utan hänsyn till majoritetens vilja. Blanquismen var anatema för alla marxister, och Lenin var angelägen att rentvå sig från anklagelsen. Han förklarade, att enligt hans mening kunde revolutionen segra endast om den var önskad och stödd av en folkmajoritet – på den punkten skilde han sig från Blanqui. Men majoriteten måste ledas av en aktiv och välorganiserad minoritet – på den punkten skilde han sig från mensjevikerna och de västeuropeiska socialister vilka i likhet med Kautsky Och Rosa Luxemburg intog samma ståndpunkt som mensjevikerna.

Mensjevikerna, och i synnerhet Trotskij, som i början var deras mest energiska talman, bläddrade nu längre tillbaka i historien efter en annan analogi och skändade Lenin för hans 'jakobinism'. Lenin blev inte stött över etiketten. Han accepterade den inte utan stolthet och anmärkte blott, att jakobinerna hade varit den lägre medelklassen, småborgarnas, parti, under det att han var revolutionär socialist. Men var inte jakobinerna i grund och botten franska revolutionens skapare? Och var det inte besynnerligt, att revolutionärer kunde anse titeln jakobin vara en

[5] Lenin: 'Sotjinenija', vol. VI, s. 456-459.

förolämpning? Han drog den slutsatsen att hans motståndare inte var annat än sin tids girondister, arvtagare till dessa försiktiga parlamentärer som revolutionen tvingades röja ur vägen för att kunna stiga till sin jakobinska klimax.[6] På denna punkt tycktes historien sväva över debatten som rasade i små broschyrer och obskyra 'sekteristiska' tidskrifter. Trotskij tövade inte att påminna Lenin om att den jakobinska sagan inte slutade med revolutionens genombrott, och att dess epilog var de jakobinska ledarnas ömsesidiga slaktande. Jakobinerna, skrev Trotskij 1903, 'högg huvudet av folk – vi strävar att upplysa människohjärnan med socialismen'. – 'Jakobinsk-bolsjevikiska metoder kommer med tiden att resultera i att hela den internationella proletära rörelsen släpas inför ett revolutionstribunal och anklagas för koncilians. Marx' lejonhuvud skulle bli det första som rullade för giljotinens klinga.' I Lenins öron lät detta som tom och uppblåst retorik. Han lät sig inte påverkas av spekulativa sneglingar in i en avlägsen postrevolutionär epok. Hans dynamiska intellekt och vilja var nu helt inställda på det mera överhängande värvet att förbereda själva revolutionen och smida verktygen till arbetet. Trotskij och de andra mensjevikerna kunde inte framlägga något tillfredsställande alternativ till hans schema för partiet – det parti som enligt deras mening aldrig skulle lyckas genomföra revolutionen.

Under loppet av nästa år, 1904, kunde de första skalven i en politisk jordbävning förnimmas över hela Ryssland. Tsarriket led sina första nederlag i kriget mot Japan, vilket hade börjat i februari. Medelklassliberalismen fattade nytt mod inför händelseutvecklingen och började öppet kräva enväldets avskaffande och upprättandet av en konstitutionell monarki. Vad skulle socialdemokraterna göra.[7] Mensjevikerna ansåg att det var deras plikt att stöda medelklassliberalismen mot autokratin, ty i en borgerlig (det vill säga antifeodal, men inte antikapitalistisk) revolution var medelklassen under alla förhållanden den självskrivna ledaren. Lenin motsatte sig varje slag av allians med medelklassliberalismen, så mycket mer ett erkännande av dess hegemoni. Liberalernas nyvunna mod var bedrägligt. Han spådde att deras motstånd mot enväldet varken skulle bli effektivt eller långvarigt, ty de var lika rädda för en revolution som tsarismen själv. Arbetarklassen, det vill säga socialisterna, måste påtaga sig ledarskapet, även om revolutionen inte skulle resultera i socialism? Vid denna tidpunkt kastades alla taktiska och till och med principiella frågor i smältdegeln. Splittringen blev djupare, bredare och bittrare.

Vid andra kongressen hade Lenin vunnit första ronden, men han förlorade snart den nästa. Han höll fast vid sina synpunkter med så fanatisk ihärdighet och bekämpade sina motståndare så hänsynslöst att han inte lyckades rycka sina allierade eller ens sina anhängare med sig. Mensjevikrebellerna vägrade att gå till Canossa och fortsatte att bojkotta den bolsjevikinka centralkommittén samt 'Iskras' redaktionsstab. Plechanov, som hade understött Lenin på kongressen, var nu ivrig att möta mensjevikerna på halva vägen. Den bojkottade centralkommittén var själv besvärad över sin formella myndighet och vägrade att tvinga den på en motsträvig medlemskår. Lenin fann sig nästan isolerad. Han avgick ur 'Iskras' redaktionsstab och överlämnade tidningen i mensjevikernas händer. Han tillintetgjorde därmed en viktig del av sin första framgång, ty de flesta trådarna till motståndsrörelsen i Ryssland löpte samman hos 'Iskra'. Men trots att han försuttit sitt tillfälle omedelbart efter kongressen, då han skenbarligen intog en stark position, lät sig Lenin inte avskräckas av sin isolering. Tvärtom mångdubblades hans energi, och han tycktes återfå hela sin taktiska slagfärdighet, trots att han nu stod så gott som ensam, övergiven av vänner och hånad av motståndare. Han flyttade över kampens tyngdpunkt till den underjordiska rörelsen i Ryssland. Han uppfordrade de lokala kommittéerna till strid mot mensjevikerna och de bolsjeviker som strävade efter en försoning med dessa.

---

[6] N. Trotskij: 'Nasji Polititjeskije Zadatji', s. 90-102; Lenin: 'Sotjinenija', vol. VII, s. 353.
[7] Lenin: 'Sotjinenija', vol. IX, s. 32-48, 74-85; F. Dan: a. a., s. 358-362.

*

Medan de ryska emigrantkolonierna i västra Europa sjöd av den nya kontroversen, flyttades Koba-Dzjugasjvili från fängelse till fängelse, tills han i november 1903 deporterades till Novaja Uda. Det är ovisst om han, innan fångtransporten under eskort av gendarmer bröt upp från Svartahavskusten för att anträda den långa och dystra färden in i den sibiriska vintern, hade hört de första vaga ryktena om brytningen. Det dröjde mer än en månad innan Koba kom fram till Novaja Uda. Under vägen stannade konvojen ofta för att ta upp nya deporterade. Allt eftersom landsflyktingarna kom längre österut, fick de en allt starkare känning av det hotande rysk-japanska kriget. Det låg alldeles för mycket spänning och feber i luften för att Koba skulle kunna finna sig i tanken att vara avskuren från politiken under tre långa år. Han hade inte väl kommit fram till sin bestämmelseort, förrän han började förbereda sin flykt. Under förvirringen före krigsutbrottet hade myndigheternas vaksamhet slappnat i trakten av den manchuriska gränsen. Den underjordiska rörelsen kunde organisera rymningar i stor skala. Den 5 januari 1904 anträdde Koba sin resa tillbaka över de snötäckta tundror som i dag är det väldiga industridistriktet kring Kuznetsk men som då var en livlös ödemark. En bondkärra förde honom västerut mot Ural. Under vägen led han av frostskador, men i slutet av januari eller början av februari 1904 var han åter tillbaka i Tiflis.

Vid det laget hade ryktet om vad som tilldragit sig på kongressen sipprat fram till den kaukasiska organisationen. Tre kaukasiska delegater hade återvänt från London, där de hade ställt sig på Lenins sida. Naturligt nog framstod bolsjevikerna i deras berättelser i en gynnsam dager. Leonid Krasin, den blivande diplomaten, hade också anslutit sig till Lenin. Hans inflytande var mycket stort i Kaukasien, där han som framstående tekniker med hög ställning inom industrin kunde göra den illegala rörelsen diskreta men värdefulla tjänster. Strax innan Koba återvände från Sibirien, fick Tiflis också besök av en av Lenins yngsta vapendragare, Leon Kamenev, som även han gjorde sin del av värvningsarbetet. Men bolsjevismens första framgångar i Kaukasien gick snart till spillo. I själva verket var det Krasin själv som förde de mera försonliga bolsjevikerna bort från Lenin. Han var angelägen att inte låta brytningen ödelägga den unga organisationen, och han ledde dess dagliga verksamhet som om ingen splittring hade inträtt. Till Lenins stora förtrytelse överlämnade han det stora och effektiva hemliga tryckeriet i Baku, där 'Iskra' hade tryckts, till mensjevikerna, som nu hade ledningen av tidningen. Också inom mensjevikernas led låg försonliga och oförsonliga element i luven på varandra.

Den hemvände Koba hamnade alltså mitt i en förvirrad och brokig samling fraktioner och underfraktioner. Stridslinjerna flöt ihop genom dessa förvirrade klyvningsprocesser. Hans första intryck av bolsjevismen kunde inte vara annat än vagt. Många år senare skulle hans officiella biografer göra gällande, att han i sin apostoliska klarsyn hade ställt sig på Lenins sida redan innan han blev deporterad till Sibirien. Denna version bestreds av Trotskij, som försäkrade att Koba i början var mensjevik.[8] I själva verket finns det ingenting som tyder på vare sig att Koba någonsin var mensjevik eller att han proklamerade sig som bolsjevik omedelbart efter klyvningen. Förmodligen avhöll han sig i början från att försvära sig åt någon som helst grupp, medan han försökte leta fram fakta och deras innebörd mitt i ett rökmoln av motsägande rykten. Hans tvekan, om nu det är rätta ordet för hans sinnestillstånd, varade inte länge. Ett par månader efter sin flykt från Sibirien beslöt han sig för att gynna Lenin. Mot slutet av år 1904 agiterade han redan nitiskt för bolsjevismen.

Hans första journalistiska uttalande om schismen var hans artikel 'Den proletära klassen och det proletära partiet', skriven på georgiska i slutet av året och publicerad nyårsdagen 1905 i

[8] L. Trotsky: 'Stalin'. s. 50. Trotskij grundade sitt påstående på en enda mening i en polisrapport från 1911. Rapporten är otillförlitlig även på andra punkter. Den meddelar t.ex. att Stalin anslöt sig till det socialdemokratiska partiet först 1902.

'Proletariatis Brdzola' (Proletär kamp).[9] Tidskriften, som utkom med åtskilligt mer än kvartalslånga mellanrum, hade efterträtt 'Brdzola', i vilken han gjort sin debut tre år tidigare. Artikeln var ett sammandrag av Lenins berömda broschyr 'Ett steg framåt, två steg tillbaka'. Partiet är, fastslår Koba, 'den stridande ledargruppen'. Följaktligen måste det vara a) numerärt mindre än arbetarklassen; b) överlägset i kunskaper och erfarenhet; samt c) mera samordnat än någon annan arbetarsammanslutning. 'De *kämpande* proletärernas parti får inte vara en slumpmässig hopgyttring av individer – det måste vara en samordnad centraliserad organisation.' – 'Enighet i fråga om program, metoder och organisation bildar den grund på vilken vårt parti håller på att byggas. Om enigheten brister, störtar också partiet samman.' Passivt instämmande i partiets idéer var inte tillräckligt. Det var ingen brist på jollrande eftersägare som var villiga att skriva under på första bästa program. Inte kunde heller arbetarklassens bataljer vinnas av amatörer. 'Hitintills har vårt parti liknat en gästfri patriarkalisk familj, som välkomnar alla meningsfränder i sin krets. Nu håller vi emellertid på att förvandlas till en fästning, vars portar kommer att upplåtas endast för den värdige.' Koba lånade hela resonemanget ända till liknelserna från Lenin. Bara på en enda punkt var han mera självständig, nämligen i sitt bestämda krav, redan bekant från hans första artiklar, på absolut åsiktsöverensstämmelse inom partiet. Han visste med sig att han på den punkten var mera emfatisk och utförlig än Lenin själv, men han förlitade sig på att han lade ut texten i Lenins anda. Mensjevikerna, förklarar han, 'talar bara om ett godtagande av programmet [som villkor för medlemskap]. De säger inte ett ord om metoder och organisation. Emellertid är samstämmiga synpunkter i fråga om metoder och organisation precis lika oundgängliga för enigheten inom partiet som samstämmiga åsikter i principfrågor. Vi kommer att få höra att Lenins formulering inte heller nämner något om detta. Det är riktigt. Men det var inte nödvändigt för Lenin att ta upp detta i sin formulering. Är det inte självklart, att den som arbetar i en av partiets organisationer, den som kämpar tillsammans med partiet och underkastar sig dess organisation, inte kan följa andra metoder eller organisationsprinciper än dem som godtas av partiet?' [10]

Det föll aldrig författaren in att någon människa kunde vara medlem av ett parti, godta dess program och disciplin och ändå ha sin egen mening i andrahandsfrågor rörande taktik och organisation. Det ideal han uppställde smakade av den 'monolitiska' ortodoxi som bolsjevismen skulle förvandlas till efter sin seger, till stor del under Kobas egen egid. Men denna 'monolitism' hörde alltjämt framtiden till. Inte ens Lenin trodde att splittringen var irreparabel. Han hoppades fortfarande på en framtida sammansmältning mellan fraktionerna och ansåg att det inom partiets vida ram fanns plats för olika åsiktsskiftningar, förutsatt att de enande faktorerna – gemensamma principer, centralisering och självpåtagen disciplin – var tillräckligt starka att hålla dem samman.

Sommaren 1904 återvände Lenins unge adjutant Kamenev till Tiflis, just frigiven ur ett fängelse i Moskva. Kamenev hade redan sett och lärt mer än Koba, trots att han var tre år yngre. Han hade bakom sig revolutionärt arbete vid Moskvas universitet, resor till Genève, Paris och London, arbete i utlandet under Lenins personliga ledning och debatter med de andra ledfyrarna i 'Iskra'. Han kunde inte undgå att öva ett viss inflytande på Koba. Hans aktuella uppdrag var att förbereda en regional konferens med kaukasiska bolsjeviker – liknande konferenser anordnades också i norra och södra Ryssland. Av okända skäl deltog inte Koba i den kaukasiska konferensen, som hölls i november. De tre regionalkonferenserna valde en allrysk bolsjevikisk byrå under ledning av den blivande ordföranden i folkkommissarierådet Aleksander Rykov samt den blivande folkkommissarien för utrikes ärenden Maksim Litvinov. Byrån var Lenins stötta för den vacklande centralkommittén. Han kunde nu med fog påstå, att hans oförsonliga hållning vis-à-vis mensjevikerna stöddes av de underjordiska

[9] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. 1, s. 62-73.
[10] Ibid., s. 71.

arbetarna i Ryssland. Han föreslog sammankallandet av en ny kongress, som skulle göra slut På den oklara situationen som hittills varit rådande. De bolsjevikiska fredsivrarna gick med på förslaget. Koba drogs in i kampanjen för kongressen, och den upptog slutet av detta och början av nästa år.

De allmänna skälen till att bolsjeviktaktiken appellerade till Koba ligger nära till hands. Av naturen tillhörde han den 'hårda' typen revolutionärer – mildhet i någon form var inte ett av hans karaktärsdrag. Lenins idéer vädjade till honom genom sina egna förtjänster. De var precisa och skarpslipade, i hög grad i hans smak. Bortsett från detta, var det en sida av leninismen som redan i dessa tidiga dagar hade en välgörande inverkan på hans egna intellektuella och emotionella spänningar. Mensjevismen tycktes förringa eller t.o.m. förnedra den roll som spelades av män som han själv, medan bolsjevismen tycktes upphöja den. Enligt Lenins uppfattning var den professionelle revolutionären, den jagade och fattige heltidsagitatorn och organisatören 'jordens salt'. Det var han som oavbrutet ingöt den sanna socialismen i den spontana arbetarrörelsen. Kommittémän av Kobas typ var revolutionens utvalda. Det är inte svårt att föreställa sig hur mycket självförtroende och stolthet Lenins tes måste ha skänkt Koba, som inte hade någon erkänd ställning i det officiella samhället, som inte kunde spela en lysande roll ens inom konspirationen. Han måste ha känt begär efter något slags psykologisk kompensation. Och här var nu en teori, enligt vilken han representerade ingenting mindre än organisationens höga princip som motsats till ett alltomfattande kaos. 1 den leninistiska idéns spegel kunde han se sig själv som den Atlas på vars skuldror människosläktets framtid vilade.

Konspirationen började frambringa sin caucus, sin hierarki, sin byråkrati. Varken mensjeviker eller bolsjeviker kunde avvara dem. Hierarkin var på intet sätt underlägsen officiantkåren i något regelrätt, respektabelt västeuropeiskt parti. I vissa avseenden – i idealism, hängivenhet för saken och till och med i bildning – var den tvärtom överläsen. På det mensjevikiska partischemat hade den ingen preciserad plats eller roll. I teorin, ehuru ingalunda i praktiken, stod den på järnlik fot med alla andra, 'med varje strejkare och socialistsinnad intellektuell'. Martov var en ideolog och boklärd, inte toppfiguren i en hierarki. Med Lenin var det annorlunda. Fastän han som idealist och propagandist inte stod efter för någon av sina medtävlare, var han redan under dessa tidiga år även främste mannen i en revolutionär administration. Han kände sig och uppträdde som en sådan utan blyghet och hämningar. Han preciserade tydligt resningen för denna administrations uppbyggnad och lyfte dess verksamhet till det ideellas plan.[11] I Kobas ivriga instämmande i Lenins betraktelsesätt fanns det därför ett stänk av omedveten tacksamhet för en moralisk upphöjelse.

*

Medan den socialistiska rörelsen sönderslets av partistriden och medlemmarna var rusiga av polemisk yra, lade de knappast märke till utbrottet av den första ryska revolutionen. Bolsjevikerna förberedde en ny kongress, som skulle samlas i London i april 1905. Lenin hade, sedan han dragit sig tillbaka från 'Iskra', slutligen lyckats starta en ny tidning i Genève – 'Vperjod' (Framåt). Mensjevikerna förkunnade att de ämnade bojkotta kongressen och hålla en egen konferens. Under tiden slutade det rysk-japanska kriget med Port Arthurs fall och Rysslands nederlag. Den 9 januari 1905, gamla tideräkningen, tågade en väldig arbetarmassa under ledning av prästen Gapon upp mot Vinterpalatset i Petersburg för att överlämna en petition till tsaren. Processionen var ute i fredliga ärenden. Deltagarna var fyllda av förtröstan på tsaren; de trodde att dåliga rådgivare höll honom i okunnighet om folkets nöd. Demonstrationens lojala karaktär underströks av de många kyrkliga ikoner och porträtt av tsaren som

[11] 'Vi måste lyfta kallet och partimedlemmens betydenhet högre, högre och alltjämt högre', slutade Lenin vid kongressen sitt anförande om paragraf I ('Sotjinenija', vol. I, s. 459). 'Vi borde ha skapat', tillade han senare, 'ett slutet, hängivet 'Iskra'-prästerskap' (ibid., vol. VII, s. 65).

demonstranterna bar med sig. Det kejserliga gardet mötte dem med kulor. Salvorna som avlossades mot mängden blev signalen till revolution. Strejker spred sig över hela landet. Revolutionärer mördade storfurst Sergej, en av hovkamarillans ledare.

Den första strejkvågen hade knappast lagt sig, förrän bondeuppror utbröt i olika delar av landet. Febern spred sig till tsarrikets randområden. Strejker i den polska staden Lodz ledde till ett väpnat uppror, som varade nära en vecka. Barrikader spärrade gator och torg i Warszawa och Odessa. I Odessas hamn deltog besättningen på kryssaren 'Potemkin' i upploppet. I en del städer valde de strejkande arbetarråd – de första sovjeter som dök upp ur folkrörelsens malström. Skakad i sitt självförtroende föll tsaren undan och lovade sammankalla en duma, en rådgivande församling, i vilken arbetarna emellertid inte skulle bli representerade. Samtliga oppositionspartier, från liberaler till bolsjeviker, protesterade mot hans manifest. 1 oktober utbredde sig en generalstrejk från Moskva och Petersburg över hela landet. Järnvägstrafiken förlamades. De strejkande i Petersburg utsåg ett råd av arbetsdelegater, Petersburgs sovjet, som snart blev den mest framträdande revolutionscentralen. Under en kort tid tävlade Petersburgs sovjet framgångsrikt om makten med de officiella myndigheterna – dess order och instruktioner åtnjöt allmän lydnad. Sovjeten uppmanade folket att vägra betala skatt till tsaren. Dess medlemmar häktades tillika med dess unge ordförande Leon Trotskij. Nya strejker utbröt och kulminerade i decemberupproret i Moskva, den första revolutionens egentliga klimax. Resningen nedslogs, och därefter började revolutionsrörelsen mattas. Även om den fortfarande förmådde samla sig till angrepp, blev den efter varje uppblossande allt svagare, tills dess krafter slutligen var förbrukade. Under hela år 1906 och ända in på 1907 var jäsningen alltjämt så stark att det var få politiska ledare som observerade att rörelsen i själva verket var i ebbande. Socialisterna såg nästan allmänt fram mot en ny klimax. Men tsaren hade gradvis återvunnit självförtroendet och återtog de halvliberala medgivanden han gjort i sin första panik. Statskuppen den 3 juni 1907 betecknade revolutionens slut. Denna dag upplöste den nyutnämnde premiärministern Stolypin den andra duman' och lät arrestera femtiofem av dess medlemmar, samtliga socialdemokrater.

Längre fram betecknade Lenin revolutionen 1905 som 'generalrepetitionen' till resningen 1917. Det ligger då nära till hands att fråga, hur de män som spelade huvudrollerna 1917 uppträdde vid denna generalrepetition. Hur och med vilken effekt spelade de sina roller? Svaret är överraskande: de flesta premiäraktörerna framträdde över huvud taget inte på scenen. Den blivande huvudrollsinnehavaren, Lenin själv, nöjde sig med att fungera som sufflör så långt ute i kulisserna att de verkliga rollinnehavarna knappt kunde höra hans röst. Medan revolutionens tidvatten var i stigande, stannade han kvar i sin exil i Genève. Först mot slutet av oktober 1905, nära tio långa månader efter Petersburgsprocessionen, lämnade han verkligen Schweiz. När han äntligen kom fram till Petersburg, var den stora generalstrejken över och utgången var given – revolutionen var på väg mot sin sista och hopplösa klimax, upproret i Moskva. Det fanns inte mycket för den store revolutionsarkitekten att göra.

Vad var det som höll Lenin borta från Ryssland under årets avgörande månader? Han hade all anledning vänta sig att tsarpolisen skulle vara ute efter honom när han kom tillbaka, som den också mycket riktigt var när han i november dök upp i Petersburg. Men det kan inte ha varit därför han dröjde med att lämna Schweiz. Han visste sitt värde för revolutionen, och han kan inte ha hyst någon tvekan om vikten av att han befann sig nära krigsskådeplatsen. När han äntligen kom tillbaka, dirigerade han sina anhängare från ett hemligt gömställe; han kunde ha gjort detsamma mycket tidigare. Fattade han då inte den fulla innebörden av de händelser han själv så länge hade väntat och förutspått? Vad han tydligen ännu inte klart insåg var tidens betydelse i en revolution. Han måste ha trott att processen skulle bli mera utdragen än den blev; att kulmen inte var överhängande; att strömkantringen från flod till ebb inte skulle bli så

abrupt som den småningom visade sig vara. Han framhärdade i denna sin villfarelse ännu sedan ebben definitivt hade satt in.

Under tiden var det honom angeläget att utnyttja fristen till att utarbeta sin revolutionära taktik, inskärpa den i sina medhjälpare, undervisa dem i insurrektionens konst etc. Han höll fortfarande på med att experimentera i revolutionspolitikens laboratorium då revolutionen, utan att vänta på resultaten av hans arbete knackade på hans dörr. Vilket dilemma för vetenskapsmannen och revolutionsexperten! Å andra sidan insåg han att hela rörelsen i Ryssland var spontan, framdriven av allehanda slumpartade impulser, illa samordnad, formlös och utan effektiv ledning. Han hade inget förtroende för det spontana. Han ville förbereda partiet för att påtaga sig ledarskapet; och därmed kunde han enligt sin åsikt lyckas endast om han förmådde det att förkasta de mensjevikiska idéerna. Men trots detta skulle han nog ha haft större möjlighet att inverka på händelseförloppet, om han hade trätt fram ur sin schweiziska undangömdhet tidigare under året. Den unge Trotskij, den ende bland de landsflyktiga ledarna som verkligen skyndade till slagfältet så fort han kunde, blev den första revolutionens främste ledare. Då Lenin satte foten på rysk mark, stod Trotskij i begrepp att bli ordförande i Petersburgs sovjet. Efter 1905 måste Lenin mer än en gång ha grubblat över sina försummade tillfällen. När nästa tillfälle kom, var han besluten att inte försitta det, och 1917 tvekade han inte att företa resan tvärs igenom det kejserliga Tyskland, som då var i krig med Ryssland, för att kunna uppträda i den ryska huvudstaden i en tidig fas av den andra revolutionen.

Lenins relativa fiasko på ‘generalrepetitionen’ var inte något särfall. Inte en enda av mensjevismens stora ledare och bolsjevismens mindre solar spelade någon lysande roll. Den mäktiga flodvågen av 1905 forsade vidare och lämnade Plechanov, Martov, Akselrod och andra uppkastade på skären. Bortsett från Trotskij, var ledarna från 1905 namnlösa män ur ledet, som sveptes fram av massornas entusiasm eller indignation men som ägde föga av revolutionär utbildning och teknik. Trotskijs prestation kom närmast den roll han skulle spela år 1917, även då som ordförande i Petersburgs sovjet. Men ingenting kastar ett skarpare ljus över första revolutionens ‘omogenhet’ än kontrasten mellan hans roller 1905 och 1917. Under första revolutionen satte han sin prägel på händelseutvecklingen som en så gott som isolerad individ. Är 1917 stöddes hans enorma personliga för-förmåga av den solida kraften hos bolsjevikpartiet, till vilket han anslutit sig under mellantiden. 1905 förbrukade han sina krafter på gnistrande oratoriska fyrverkerier och något teatraliska gester av revolutionärt trots, som inte hade någon omedelbar praktisk effekt, även om de vädjade till massornas fantasi och därigenom främjade saken. När kosacker och gendarmer omringade Petersburgs församlade sovjet, var det Trotskij som befallde dess beväpnade medlemmar att slå sönder låsen på sina revolvrar och kapitulera, eftersom allt beväpnat motstånd var lönlöst. Hans inspirerade tal inför den kejserliga domstolen, vari han lovprisade revolutionen och förfäktade dess rätt till väpnat uppror fäste sig i många arbetares minne och blev ett av fröna till nästa revolution. Men i allt detta fanns det alltjämt en stor portion inspirerad dilettantism, en dilettantism som inte skulle återfinnas hos Trotskij av 1917, då Petrograds sovjet under hans ordförandeskap långt ifrån att symboliskt slå sönder sina vapen gick i spetsen för den segerrika oktoberrevolutionen.

Vilken var Koba-Dzjugasjvilis roll under detta ‘år av revolutionär dårskap’? Under hela denna period spelade han ingen nationell roll. Han förblev en av de provinsiella, kaukasiska ledarna. Kaukasien var emellertid ett mycket betydande centrum för denna revolution. Det fanns tillfällen då provinsen gav ett föredöme åt det övriga tsarriket, och den var den sista att erkänna sig slagen då motrevolutionen satte in och det övriga Ryssland sjönk ner i apati. I december 1904, några veckor före processionen till Vinterpalatset i Petersburg, hade en hårdnackad och långdragen strejk bland oljearbetarna i Baku utmynnat i avslutandet av ett kollektivavtal mellan arbetare och arbetsgivare. Det var det första kollektivavtal som undertecknades i

Ryssland. Industriägarna tvingades underhandla med en kommitté av veritabla fredlösa, strejkens illegala ledare. I viss mån var dessa händelser i Baku den verkliga upptakten till revolutionen. Koba reste just omkring i provinsen och agiterade mot mensjeviker, anarkister, federalister, armeniska dasjnaker (halvt nationalister och halvt socialister) med flera, när strejken bröt ut. Han avbröt sin turné och skyndade till Baku. Han kan inte ha dirigerat strejken själv, ty han stannade inte mer än ett par dagar i staden. Men hans råd måste utan tvivel ha varit av vikt för dess ledare. I Baku och under sina resor i provinsen, där tvångsutskrivna till armén protesterade mot sin enrollering, fick han en stark förkänsla av de ting som var i görningen.

Med örat så nära sin fädernejord kunde han inte undgå att höra revolutionens första åskmuller. Så tidigt som den 8 januari 1905, dagen före 'den blodiga söndagen' i huvudstaden, utfärdade det kaukasiska socialdemokratiska förbundet en proklamation med titeln: 'Kaukasiens arbetare' hämndens timma är slagen.' [12] Dess författare var Koba. Han försäkrade att 'det tsaristiska enväldet är på väg att förlora sitt viktigaste stöd – sina pålitliga krigare', det vill säga armén, som han ansåg höll på att vända sig mot statsmakten. Han överskattade rörelsens styrka. Ett av skälen till att tsardömet förmådde motstå och överleva revolutionens angrepp var just dess 'krigares' pålitlighet. I stort sett lät sig armén fortfarande användas mot det revolutionära folket. Åtta å nio soldater av tio var musjiker, och arméns hållning återspeglade detta förhållande, ty bondeklassen stod inte helhjärtat bakom revolutionen. Kobas misstag kan lätt förklaras med de säregna förhållanden som rådde i Kaukasien. I hans födelseprovins Georgien hade bönderna det långt sämre ställt än i det övriga Ryssland. Jordhungern var mera akut här, och bonderesningar och soldatupplopp var mera utbredda här än annorstädes.[13]

Också i andra avseenden hade Koba en benägenhet att överskatta de motgångar tsarismen hade att kämpa med. Han spådde att staten snart skulle göra bankrutt, enär den var på väg att förlora sin kredit i Västeuropa. I själva verket var det republikanska Frankrikes börs frikostig med lån som hjälpte tsaren att bringa en viss reda i sina finanser. Koba påpekade varnande för sina läsare att tsardömet 'bytte skinn som ormen', att det i sin skräck skulle komma att lägga undan knutpiskan för omväxlings skull och täppa till munnen på folket med några brödkanter; men 'tiden är inne att förgöra det tsaristiska väldet, och förgöra det skall vi ... Ryssland liknar ett laddat gevär med spänd hane, redo att brinna av vid minsta stöt.' – 'Låt oss därför fatta varandras händer och sluta upp kring partikommittéerna! Vi får inte för ett enda ögonblick glömma att endast partikommittéerna kan leda oss på ett värdigt sätt, att de ensamma kan visa oss vägen till det förlovade land som kallas en socialistisk värld. Det parti som har öppnat våra ögon och för oss utpekat våra fiender, organiserat oss till en respektingivande armé och fört oss in i striden, det parti som aldrig har svikit oss, vare sig i glädje eller i sorg, och som ständigt har marscherat framför oss – är det ryska socialdemokratiska partiet.' Hur seglivad var inte den forne prästlärlingen inom den hårdgarvade kommittémannen! I hans visioner vandrade folket genom öknen mot socialismens förlovade land, och partiet gick före och visade vägen liksom den bibliska eldstoden. Vilka andra skulle då leda folket, 'såväl i glädje som i sorg', om inte partikommittéernas präster och leviter? Proklamationen slutade med slagorden: 'Ned med det tsaristiska enväldet! Länge leve en folkets konstituerande församling! Länge leve den demokratiska republiken! Länge leve det ryska socialdemokratiska arbetarepartiet!'

För att parera revolutionshotet släppte det tsaristiska inrikesministeriet löst 'De svarta hundradenas' ligor på socialister av alla kulörer, liberaler och judar. I Baku började 'De svarta

[12] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. 1, s. 74-80.
[13] En officiell rapport gör gällande att partisangrupperna på den georgiska landsbygden huvudsakligen bestod av 'temporärt livegna'. Se 'Istorija Klasovoj Borby v Zakavkazii', vol. I, s. 23.

hundradena' operera strax efter oljestrejken. Vad judarna var i andra delar av riket, syndabockar mot vilka tsarismen försökte avleda folkets missnöje, det var armenierna i Kaukasien. Där sjöd nämligen oavbrutet ras- och religionsfejden mellan turkar och armenier och hölls vid liv dels av harmen över massakrerna på armenier innanför den turkiska gränsen, dels av hatet mot den armeniska medelklassen på platsen. Ingenting var lättare för 'De svarta hundradena' än att hetsa en muhammedansk pöbel till att slakta armenier och sålunda översvämma Kaukasien med blodiga rasfejder. Sergo Allilujev, Stalins svärfar, ger i sina minnen en målande skildring av de svåra oroligheterna vid denna tid: [14]

'Aktivt stödda av tjänstemän av alla fack och grader, vilka var medlemmar av 'De svarta hundradena' i Baku, samt av stads- och lantpolisen, beväpnade myndigheterna mördarna i 'Den ryska folkunionen'. Först hetsade banden armeniska och turkiska barn på varandra. De skadade barnen gav sedan upphov till vilda sammanstötningar mellan de vuxna. 'De svarta hundradena' mördade armenier och turkar ur bakhåll och satte eld på bostadshus. Myndigheterna underblåste oroligheterna med allehanda tricks och vann sitt efterlängtade mål: i augusti inledde armenier och turkar en ursinnig massaker på varandra. Staden ekade av skott. Armeniska butiker plundrades och bostäder skövlades. Lik låg kringströdda på vägar och gator, och överallt hörde man de sårades jämmer. Här och var stod militärer och polisen lugnt och åsåg blodbadet. 'De svarta hundradena' satte sedan eld på fabriker och oljebrunnar och utspridde falska rykten att det gjorts av de strejkande. Under förevändning att 'bekämpa mordbrännarna' jagade banditer och mördare våra främsta partiarbetare ... Livet blev för oss alla ett inferno. Bränderna på oljefälten blev alltmer hotande. Runt omkring oss fanns det rasande elementet, de skräckinjagande, vilda och otämjeliga lågorna, och död och förödelse härskade överallt.'

Under flera månader var revolutionen så gott som slagen eller förlamad i Kaukasiens ur rassynpunkt heterogena städer. Koba skrev flygblad på flygblad, i vilka han varnade arbetarklassen för brödrastrid och manade till internationell solidaritet. Han prisade de fåtaliga fall då skaror av turkar, armenier, perser och ryssar tågade i broderlig sämja från kyrkor till moskéer och kyrkogårdar för att 'svära en högtidlig ed att älska varandra'.[15] Han manade partiet att uppmuntra sådana demonstrationer och förordade samarbete med alla partier och grupper som var beredda att gå till gemensam aktion mot blodbad och pogromer.

Jämsides med detta fortgick kontroversen mellan mensjeviker och bolsjeviker. I maj utsände Koba en broschyr, 'Meningsskiljaktigheterna i vårt parti i kort f framställning',[16] återigen, en omtuggning av Lenins argument, späckad med de stående metaforerna om socialismens förlovade land. Broschyren, liksom hans övriga artiklar, lämnade intet tvivel övrigt om att Koba var en oförsonlig leninist. Bolsjevikerna fick endast med sig en liten minoritet av den kaukasiska underjordiska rörelsen. Kobas födelseprovins Georgien var den mensjevikiska högborgen par excellence. Den ståndpunkt han intog var en minoritets inom minoriteten, eftersom de flesta bolsjevikledarna i provinsen eftersträvade ett närmande till mensjevikerna. Vid denna tidpunkt fångade Koba oundvikligen Lenins uppmärksamhet. Lenin hade nämligen misstänkt att hans lära inte predikades med tillräcklig kraft och övertygelse i Kaukasien, och det var med angenäm överraskning han hörde av Maksim Litvinov om Kobas broschyr, som trycktes på ryska, georgiska och armeniska. Nadezjda Krupskaja, Lenins hustru och medhjälperska, skrev och bad om ett exemplar av broschyren samt av det georgiska tidningsblad i vilket Koba utvecklade Lenins synpunkter. Detta var den första obestridliga, om också ännu indirekta kontakten mellan Lenin och hans blivande efterträdare. Det är tvivelaktigt huruvida

[14] S. Allilujev: a. a., s. 130.
[15] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. I, s. 81-88.
[16] Ibid., s. 89-130.

Koba skulle ha fångat Lenins öga på detta stadium, om de mera bemärkta bolsjevikerna i provinsen hade understött Lenin helhjärtat. Det var karakteristiskt för Lenin, att närhelst han kände att han inte kunde lita på de andra bolsjevikledarna, sökte han etablera direkt kontakt med män av lägre rang, som var fastare beslutna att stödja honom och vilka han då uppmuntrade, invigde i sitt förtroende och befordrade till högre ställning inom deras fraktion. De första tecknen på vänligt intresse från Lenins sida gav Koba en välkommen kompensation för bristen på framgång på platsen. Tonen i hans polemik mot mensjevismens lokala koryféer blev allt bittrare och mera fanatisk. De avspeglade både hans känsla av isolering bland kamraterna på orten och det självförtroende som väcktes hos honom genom medvetandet att han marscherade i takt med Lenin själv. Hans känsla av isolering måste ytterligare ha förstärkts genom två av hans vänners och läromästares död – Tsulukidze och Ketskoveli. Båda dessa ledare av minoriteten inom Messame Dasi kunde gott ha blivit lika övertygade bolsjeviker som han själv om de hade fått leva. Men Ketskoveli blev skjuten av sina fångvaktare i Metechykastellet, den fruktade fängelsefästningen i Tiflis, och Tsulukidze dog i lungsot.

*

Under tiden såg Koba sin mästare utforma nya varianter av revolutionär teknik. Redan på aprilkongressen i London hade Lenin förelagt sina anhängare frågan om ett väpnat uppror.[17] Återkommen till Genève fortsatte han att sondera detta problem. Tsarismen, resonerade han, skulle aldrig abdikera frivilligt; den måste störtas genom en väpnad resning. Detta var en truism som accepterades av alla socialister. Men många tänkte sig upproret som en folkets spontana revolt, som ett revolutionens naturfenomen som var lika ofrånkomligt och som lika litet kunde förberedas och planeras som solens uppgång och nedgång. Lenin avfärdade föraktfullt sådana socialister som revolutionens romantiska Micawbers. Han hävdade att upproret var en konst som måste läras och inövas. Han påminde partiet om sådana elementära maximer som att ett uppror kan segra endast om det konstant är på offensiven, och att försvarsstrid är dess död. Han uppmanade enträget sina anhängare att upprätta specialiserade kampgrupper inom partiet.

Koba rekapitulerade tankegången i ‘Proletariatis Brdzola’:

‘Många av våra organisationer har redan i praktiken löst problemet och inriktat en del av sin kraft och sina resurser på att beväpna proletariatet. Vår kamp mot självhärskardömet har nu nått den fas där var och en erkänner nödvändigheten av att vi beväpnar oss. Men det är inte nog med att erkänna denna nödvändighet – det praktiska arbetet måste utan krus föreläggas partiet. Våra kommittéer måste ofördröjligen gripa sig an med att beväpna befolkningen på platsen, bilda specialgrupper för uppgiften, upprätta distriktscentraler för insamling av vapen, organisera laboratorier för tillverkning av allehanda sprängämnen, och utarbeta planer för beslagtagandet av statliga och privata vapenlager och arsenaler ... Tvister mellan de olika partigrupperna borde minst av allt få stå i vägen för ett alla socialdemokratiska krafters enande kring detta mål.’ [18]

Koba nöjde sig inte med att översätta Lenins direktiv till georgiska, han omsatte dem också i handling. Han deltog i arbetet med att organisera och leda den kaukasiska kamporganisationen, som hade till sitt förfogande ett mycket välutrustat sprängämneslaboratorium, upprättat av Krasin. Visserligen skulle Lenins dröm om en centralt planlagd och dirigerad resning inte bli verklighet under den första revolutionen. Inte desto mindre gjorde stridsförbanden sin insats i de talrika spridda revolterna under detta år. I Kaukasien bekämpade de ‘De svarta hundradena’, skyddade arbetarkvarteren mot rasupplopp och uppehöll kontakt med bonde-

[17] Lenin: ‘Sotjinenija’, vol. VIII, s. 336.
[18] J. Stalin: ‘Sotjinenija’, vol. I, s. 134.

partisaner. Kobas roll inom partiets nya avdelning var inte den stridande officerens utan organisatörens, förvaltningstjänstemannens och agitatorns.

Partiets nya avdelning måste organiseras på en basis av utomordentligt sträng sekretess. Dess staber och medlemmar var insvepta i ännu tjockare skikt av camouflage än det övriga partiet. Kontakterna mellan den krigstekniska detaljen och andra detaljer inskränktes i själva verket till ett minimum.

Då revolutionen tycktes få vind i seglen, svällde partiets led av nya och oprövade medlemmar. Allt eftersom den tsaristiska terrorn avtog, släppte partiet efter på sina konspirativa regler och vanor. Före 1905 hade kommittéer, exekutivutskott och partichefer som regel blivit tillsatta av högre kommittéer efter dessas gottfinnande – organisationen var uppbyggd uppifrån, och de djupa leden visste inte vilka som var medlemmar av de olika befälskårerna. Under första revolutionens lopp förändrades organisationsmetoden; kommittéerna blev underkastade demokratisk kontroll av gemene man. Tillsättandet av kommittéer uppifrån ersattes med valprocedurer underifrån.[19] Valprincipen kunde emellertid inte utsträckas till den krigstekniska avdelningen. En betydande anpart av Kobas verksamhet under första revolutionen, i synnerhet under dess ebbtid, försiggick inne i partiets hemligaste kammare utom synhåll och utom kontroll för dess meniga medlemmar.

Det väpnade upproret skulle, om det segrade, resultera i tillsättandet av en provisorisk revolutionsregering. Denna regerings karaktär och funktioner blev Kobas nästa tema. Även här följde han troget Lenin: Ryssland var inte moget för socialismen, och den provisoriska revolutionsregeringen skulle således inte vara en ‘proletär diktatur’. Inte skulle den heller vara en parlamentarisk regering, ty något sådant var inte möjligt mitt under en revolution. Lenins formel för den provisoriska regeringen var ‘en proletariatets och bondeståndets demokratiska diktatur’. Denna otympliga och självmotsägande formel blev aldrig tydligt förklarad av vare sig dess upphovsman eller hans disciplar, trots att den låg till grund för all bolsjevikisk propaganda mellan 1905 och 1917, och 1917 ledde bristen på klarhet på denna punkt till en av de svåraste kriserna i bolsjevismens historia, så rik på interna kontroverser och kriser.

Den provisoriska revolutionsregeringens uppgifter, sådana Koba såg dem, var följande: den skulle avväpna kontrarevolutionens ‘mörka krafter’; den skulle föra befäl i inbördeskriget; den skulle därefter sammankalla en konstituerande församling på grundval av allmänna val. Under det nödtvungna provisoriet med denna regering, som inte hämtade sin makt ur någon konstitutionell källa, skulle regeringen genomföra en serie radikala reformer, av vilka ingen finge gå utanför gränserna för en borgerlig demokrati. Reformerna skulle innefatta: proklamation av tryckfrihet och församlingsfrihet, avskaffande av indirekta skatter, införandet av progressiv inkomstskatt och arvsskatt, tillsättande av revolutionära bondekommittéer för genomförande av jordreformer, kyrkans skiljande från staten, införande av åttatimmars arbetsdag, upprättande av socialvårdsorgan och arbetsförmedling etc. I sin helhet var programmet inte på långt när så genomgripande som det skulle framläggas exakt fyrtio år senare av den moderata labourregeringen i Storbritannien. I Ryssland vid seklets början, knappt fyrtio år efter livegenskapens upphävande, innebar det emellertid en genomgripande omvälvning.[20]

Liksom alla bolsjeviker hävdade Koba att det nyss uppskisserade programmet kunde genomföras endast av en allians mellan den socialistiska arbetarklassen och det individualistiska bondeståndet, eftersom den liberala medelklassen i städerna inte skulle komma att stödja revolutionen. Han insåg att arbetarklassen och bönderna i det långa loppet strävade mot skilda mål och att deras intressen och metoder med tiden måste komma i kollision. Men kollisionen

[19] ‘V. K. P. (b) v Rezolutsijach’, vol. I, s. 59; N. Popov: ‘Outline History of the Communist Party of the Soviet Union’, vol. I, s. 174.
[20] J. Stalin: ‘Sotjinenija’, vol. I, s. 138-159.

skulle först inträffa om och när socialisterna försökte störta kapitalismen, och detta var inte revolutionens uppgift i Ryssland. ‘Proletariatets och bondeståndets demokratiska diktatur’ skulle sålunda bli rent demokratisk, eftersom det i dess program inte fanns ‘så mycket som ett uns’ genuin socialism, och den skulle bli en diktatur emedan redan en så begränsad målsättning som införandet av en icke-socialistisk parlamentarisk republik skulle påfordra ett undertryckande av l’ancien régime med hjälp av diktatoriska våldsmedel; den skulle vara baserad på en koalition mellan två klasser, och det betydde att representanter för olika partier skulle ha säte i regeringen. Av detta följde, att det socialdemokratiska partiet var förpliktat inträda i regeringen för att där tillvarata arbetarklassens intressen och sålunda ‘säkra proletariatets hegemoni’. Med andra ord, socialisterna skulle tjäna som vägledare för representanterna för bondeståndet, vilket a priori var mindre avancerat, mindre klarsynt och målmedvetet än proletariatets parti.

Mensjevikerna höll fast vid sin premiss att den liberala medelklassen skulle komma att gå i spetsen för revolutionen. Därav drog de den slutsatsen att det socialdemokratiska partiet inte borde vara representerat i den provisoriska revolutionsregeringen, eftersom det inte var socialdemokraternas sak att befatta sig med en icke-socialistisk administration. Vid denna tid betraktade fortfarande den överväldigande majoriteten av socialister över hela världen, och även de moderata elementen, varje socialistiskt deltagande i en samlingsregering som brottslig opportunism, om inte direkt förräderi mot socialismen. När den franske socialisten Millerand accepterade en portfölj i en borgerlig ministär ställde han sig automatiskt utanför den socialistiska gemenskapen. Mensjevikerna anklagade nu Lenin för Millerandism. I deras ögon kom hans yrkande på ett socialistiskt med-gående i en icke socialistisk regering mycket nära den rena opportunismen. Koba genmälde att mensjevikerna förväxlade olika typer av regeringar. En provisorisk regering, framsprungen ur en revolution och förpliktad till radikala reformer, var något helt annat än en reguljär administration, vars uppgift endast var att bevara den bestående ordningen. ‘Vad är ett ministerkabinett?’ frågade han. ‘Resultatet av en traditionell styrelseforms existens. Och vad är en provisorisk revolutionsregering? Resultatet av den traditionella styrelseformens avlivande. Den förra upprätthåller den bestående ordningen med hjälp av en reguljär armé. Den senare slår sönder den bestående ordningen och promulgerar revolutionens lag med hjälp av ett folk i uppror. Det är förvånande att mensjevikerna har glömt revolutionens ABC. Lenin var, så som han tolkade honom, avgjort inte någon svassande lakej, någon föraktlig Millerand.

Ett annat mensjevikiskt kritikargument – och ett som mera troget återspeglade kritikernas verkliga farhågor – var att Lenins program var ett hån mot den konstitutionella principen. Den provisoriska regeringen, sådan han tänkte sig den, skulle ju besluta en serie genomgripande reformer redan innan en konstituant sammankallades. Den konstituerande församlingen, spådde kritikerna – och deras spådom besannades 1918 – skulle ha att välja mellan att godta dessa reformer som fullbordade fakta eller bli upplöst av den diktatoriska regeringen. Enligt Kobas mening var dylika konstitutionella skrupler skrattretande.[21] Han kunde inte se någon orsak varför församlingen skulle motsätta sig reformer som beslutats av en provisorisk revolutionsregering under ett konstitutionellt interregnum: dessa reformer, radikalt demokratiska men inte socialistiska, måste oundvikligen ha stöd hos en överväldigande folkmajoritet. Vad tjänade det till att tvista om huruvida den provisoriska revolutionsregeringen borde eller inte borde uppskjuta sina reformer tills den konstituerande församlingen hade sammanträtt, när det var klart som dagen att ett oundvikligt inbördeskrig skulle fördröja valen till församlingen och att den provisoriska regeringen under tiden av folkstämningen i landet skulle tvingas ge jord åt bönderna, påbjuda åttatimmars arbetsdag och så vidare? Revolutionens självbevarelsedrift skulle framtvinga ett sådant förfaringssätt. ‘Smakar inte det mensjevikiska

[21] Ibid., s. 156.

resonemanget av rutten liberalism?' frågade Koba. 'Är det inte besynnerligt att höra det ur en revolutionärs mun? Kommer inte mensjevikerna en att tänka på den dödsdömde, som när han skulle sticka huvudet i snaran bad bödeln akta finnen som han hade i nacken?'

Både bolsjeviker och mensjeviker hade fortfarande samma uppfattning om revolutionens stora allmänna mål – den skulle vara 'borgerligt demokratisk' och inte mera. Skillnaden låg i taktiken. Mensjevikerna anpassade sin taktik efter det begränsade strategiska anfallsmålet, medan Lenins ohämmade revolutionära taktik gick stick i stäv med det. Det var lätt för bolsjevikerna att visa att den 'bourgeois-demokratiska' ortodoxi deras motståndare höll fast vid innebar ett avstående från revolutionen. Det var ännu lättare för mensjevikerna att visa att bolsjevikernas program var en contradictio in adjecto. Kritiken var från bägge håll lika slående och oantastlig i sin logik. Mensjevikernas anklagelseakt var obestridligen solidare, men i denna soliditet fanns en oroande underton av apatisk resignation, som bådade ont för partiet om det blev indraget i revolutionens strömvirvlar. Lenins argument var oklara; i Kobas grova sammandrag var de ibland direkt osammanhängande; men deras ton genljöd av revolutionär maktvilja. Så småningom – spådde några av Lenins kritiker – skulle Lenin bli tvingad att bringa sin strategi och sin taktik i linje med varandra. Han skulle antingen få uppge sin extrema taktik eller bryta sig ut ur ramen för en rent demokratisk, icke-socialistisk revolution och pröva på ett experiment i socialism. Lenin upprepade att ett sådant experiment i Ryssland skulle vara ett donquijotiskt vågspel. Den ende socialist som 1905 ansåg att revolutionen, om den segrade, inte skulle kunna undvika att slå in på vägen till proletär diktatur och socialism var Trotskij, vars prognoser behandlades som förryckta fantasier av både mensjeviker och bolsjeviker.[22] Vid 'generalrepetitionen' var det inte nog med att huvudaktörerna underlät att uppträda i de viktigaste akterna – själva deras roller var andra än de roller de skulle spela vid själva framförandet. Det gällde naturligtvis också om Koba.

I oktober utfärdade tsaren sitt manifest med löfte om konstitutionell frihet. Liberalerna triumferade. De hoppades kunna förvandla tsardömet till en konstitutionell monarki, och de såg i duman, det nyligen inrättade parlamentet, redskapet för denna förvandling. De flesta mensjeviker och även en del bolsjeviker ansåg att de borde delta i valet. Visserligen skulle rösträtten vara begränsad, arbetarklassen skulle bli ytterst svagt representerad, och duman skulle fördenskull komma att domineras av de moderata liberalerna. Mensjevikerna ansåg att detta egentligen inte spelade någon roll. Under franska revolutionen hade den moderata nationalförsamlingen av folkrörelsen tvingats lämna plats för det mera radikala national-konventet. Liknande omsvängningar i Ryssland skulle sopa bort duman och ersätta den med ett konvent. Koba delade inte denna åsikt. Han yrkade på en bojkott mot valet, eftersom varje slags val nu, 'omedelbart före en allrysk folkresning', endast skulle avleda folkets uppmärksamhet från den direkta revolutionära kampen. I en appell som han skrev på uppdrag av Tifliskommittén förklarade han: 'Proletariatet ber inte regeringen om små futtiga medgivanden, som ståndsrättens avskaffande och ett slut på avrättningarna i några städer och byar ... Den som nu begär sådana medgivanden av regeringen tror inte på dess död, medan folket andas denna tro.' – 'Blott på förtryckarnas ben kan man bygga upp folkets frihet, blott förtryckarnas blod kan göda folkväldets mark.' [23] Lenin, som ibland gillade dylika plebejiska raseriutbrott, den ryska varianten av 'les aristos aux poteaux', hängav sig aldrig själv åt dem. Han hade alltför förfinad smak. I bondsonen Kobas mun fick orden en naturlig klang. I ett annat av sina upprop yrkade han på 'strid utan pardon mot de liberala folkfienderna', därför att liberalerna köpslog med tsarismen. Härifrån var steget inte långt till ett anfall också mot mensjevikerna, trots att bolsjeviker och mensjeviker alltjämt tillhörde samma parti. 'Antingen

[22] Trotskijs uppfattning delades av Helphand-Parvus, vars roll i den ryska revolutionen blott var episodisk.
[23] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. I, s. 189-190.

har de borgerliga liberalerna blivit mensjeviker', anmärkte Koba, 'eller också har de kaukasiska mensjevikerna förvandlats till borgerliga liberaler.'

Tsarens manifest framkallade en storm av protester. Det var för halvhjärtat för att tillfredsställa oppositionen, och det var ett så tydligt svaghetssymtom att det måste uppmuntra till nya krav. Protesterna följdes av storstrejker och lokala uppror. Två månader efter det tsaren hade gjort sin halvliberala gest rapporterade polischefen i Kaukasien till sin förman i Petersburg: 'I provinsen Kutais är tillståndet kritiskt ... Upprorsmännen har avväpnat gendarmerna, gjort sig till herrar över den västra järnvägslinjen och säljer själva biljetter och upprätthåller ordningen ... Jag får inga rapporter från Kutais; gendarmerna har dragits tillbaka från linjen och koncentrerats i Tiflis. Revolutionärer visiterar de utsända kurirerna och lägger beslag på rapporterna: situationen där är grotesk ... Guvernören har fått ett nervöst sammanbrott; tillståndet är ännu inte hopplöst. Greven tar del av viktigare ärenden men är mycket matt. Om möjligt sänder jag detaljer per post; om icke med kurir.' [24]

Partierna hade stigit upp ur underjorden. Socialisttidningar trycktes och såldes öppet. I Petersburg utgav Litvinov och Krasin 'Novaja Zjizn' (Det nya livet). Trotskij utgav 'Natjalo' (Starten), den första revolutionens mest glänsande journalistiska bedrift med en upplaga av omkring en halv miljon. I Tiflis utgav Koba-Dzjugasjvili och S. Sjaumian gemensamt en bolsjevikisk dagstidning med ett mindre symboliskt namn 'Kavkazkij Rabotjij Listok' (Kaukasiska arbetarbladet).[25] Tidningarna blev kortlivade – de förbjöds av polisen så fort upproren rann ut i sanden. Koba delade sin tid mellan den legalt publicerade tidningens redaktion, de halvt illegala socialdemokratiska kommittéerna för Tiflis och Kaukasien samt den helt illegala krigstekniska avdelningen av partiet. Jämsides med allt detta mångskiftande arbete förberedde han också de kaukasiska bolsjevikernas fjärde konferens, vid vilken han själv valdes till delegat vid partiets rikskongress, sammankallad av Lenin för första gången innanför Rysslands gränser. I själva verket kom kongressen att hållas i den finska staden Tammerfors, emedan Finland åtnjöt autonomi och större frihet än det övriga tsarriket och delegaterna kände sig Säkrare där.

Det var första gången Koba förflyttades från det halvt asiatiska Kaukasien till det europeiska Ryssland, från Tiflis' bakvatten till en verklig rikskongress. I Tammerfors träffade han också Lenin för första gången. Många år senare beskrev han med karakteristisk livfull plumphet det intryck hans mästare gjorde på honom:[26]

'Jag hade hoppats få se vårt partis bergsörn, den store mannen, stor inte bara politiskt utan också fysiskt. Jag hade föreställt mig Lenin som en jätte, ståtlig och vördnadsbjudande. Hur stor blev inte min besvikelse, när jag fick se en högst alldaglig man, under medellängd, som inte på något sätt, bokstavligen inte på något sätt skilde sig från vanliga dödliga ... Vanligen kommer ju en stor man sent till ett möte, för att man skall vänta på honom med återhållen andedräkt. Sedan, just innan den store mannen gör sin entré, flyger varningen runt: 'Tss – tysta – han kommer.' Ceremonien tyckes mig inte överflödig, ty den imponerar och inger respekt. Hur stor var inte min besvikelse, då jag erfor att Lenin anländ till mötet före de andra delegaterna och slagit sig ner i en undangömd vrå, där han helt anspråkslöst förde ett samtal, ett högst alldagligt samtal, med 'några av de mest oansenliga delegaterna. Jag vill inte fördölja att detta då föreföll mig vara ett brott mot vissa obligatoriska regler.'

Ingenting kan ge ett bättre begrepp om Kobas trånga, traditionsbundna vyer vid denna tid än hans egna ord. Avkomlingen av jordträlar hade visserligen lärt sig att använda en elementär

[24] L. Berija: a. a., s. 80.
[25] Sjaumian var den blivande bolsjevikiske folkkommissarien i Baku, en av de tjugusex kommissarier som blev skjutna under den brittiska interventionen i Kaukasien.
[26] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VI, s. 54.

marxistisk jargong och att polemisera om revolutionens mekanik. Men han blev fortfarande förvånad över att denna revolutionsledare saknade alla högdragna later. Den forne prästseminaristen som vänt kyrkan ryggen föreställde sig alltjämt Lenin som socialismens överstepräst eller mandarin.

Han stirrade på Lenin, lyssnade girigt till hans ord och iakttog varje rörelse och gest. Det fanns egenskaper nog hos mannen som gjorde Tiflisdelegaten djupt imponerad: den oemotståndliga logiken i hans tal, hans politiska oräddhet, det vida historiska perspektivet i hans vyer, den skarpsinniga enkelheten i hans slutledningar och – sist men inte minst – hans nyktra praktiska förstånd. Kongressdeltagarna hade anlänt till Tammerfors i upprymd stämning, yra av hoppet om tsarismens snara störtande, ett hopp som underblåstes av de första underrättelserna om Moskvaupproret.[27] Till och med Lenin smittades av den allmänna optimismen, och det förekom sådana rövarromantiska inslag i kongressen som när deltagarna i pauserna mellan mötena tågade ut med Lenin i spetsen för att träna revolverskjutning i skogen. Den försiktige Lenin tappade emellertid inte besinningen. Vid öppningsmötet föreslog han att deltagarna, trots allt som hände i dessa 'frihetens dagar', skulle använda pseudonymer i stället för sina verkliga namn. Ochranan var ännu inte besegrad, sade han, och det var för tidigt att helt slopa sekretessen. Koba valde täcknamnet Ivanovitj. Hans roll vid kongressen var lika enkel och anspråkslös som hans täcknamn. Ingen närmare bekantskap, än mindre vänskap uppstod ännu mellan honom och Lenin. Men han träffade en rad personer som skulle göra sig bemärkta med tiden: Lozovskij, den blivande ledaren för Röda professionella internationalen (Profintern) och regeringens främsta språkrör under rysk-tyska kriget 1941-45; Jaroslavskij, blivande ledare för De gudlösas sällskap; Borodin som skulle bli Stalins sändebud och militär rådgivare hos general Chiang Kai-shek jämnt tjugo år senare; Nadezjda Krupskaja, Lenins hustru, och åtskilliga andra.

Det bör ha varit med en viss överraskning Koba erfor att en fusion mellan mensjeviker och bolsjeviker var huvudpunkten på kongressens dagordning. Händelserna hade fört de båda fraktionerna närmare varandra. Opinionen för en sammanjämkning var starkare i det centrala Ryssland än i Kaukasien, där splittringen inte var av större praktisk betydelse till följd av bolsjevikernas ringa inflytande. Bägge fraktionerna insåg att splittringen försvagade dem och var angelägna att få ett slut på den. I Tammerfors föreslog Lozovskij att de lokala organisationerna omedelbart skulle gå upp i varandra, utan att vänta på en formell överenskommelse mellan ledarna. Förslaget blev antaget. Samtidigt med bolsjevikerna höll även mensjevikerna en kongress och fattade ett parallellt beslut till förmån för en fusion. De båda kongresserna skulle följas av förhandlingar i Petersburg mellan ledarna.

Nästa fråga som diskuterades i Tammerfors var valen till duman. Skulle socialdemokraterna delta i dem eller ej? Vid den kaukasiska bolsjevikkonferensen hade Koba talat för en bojkott. Arbetarklassens plats var på barrikaderna och inte vid valurnorna. Till hans stora överraskning uttalade sig emellertid Lenin i Tammerfors till förmån för ett deltagande i valet, eller åtminstone i några av dess etapper, eftersom valet skulle bli indirekt. Bojkottaktiken tycktes Lenin negativ och ofruktbar och barrikader och valurnor var alltför ojämförliga begrepp för att användas som motpoler i ett argument. Det fanns ett visst fog för den mensjevikiska synpunkten att en moderat duma under folkopinionens press kunde komma att ersättas av ett radikalt konvent, och han trodde på maximen 'les absents ont toujours tort'. Den regelrätta parlamentarismen med sin retorik och sin benägenhet för jämkningar och köpslagan ägde ingen lockelse för honom, men han såg intet skäl varför revolutionens sak inte skulle kunna främjas från den parlamentariska plattformen. Vid en senare tidpunkt skulle han yttra att revolutionen kunde

[27] Se G. Kramolnikovs skildring i 'Trudy Pervoj Vsesojuznoj Konferentsii IstorikovMarksistov', vol. I, s. 210-247.

predikas till och med från en dynghög eller en svinstia – varför då inte predika den i den tsaristiska dumans 'svinstia'? För de flesta delegaterna i Tammerfors, för konspirationens fältarbetare, som kommit till konferensen med öronen ekande av strejkernas och upprorens furioso, lät Lenins resonemang som renodlad mensjevikisk opportunism. Tillika med andra provinsdelegater opponerade sig Koba kraftigt mot mästarens förslag. Tillika med andra måste han ha trott att den store ledaren, som så många andra emigranter, förlorat kontakten med livet i Ryssland och underskattade stötkraften i de senaste händelserna. De, revolutionens praktiska yrkesmän, som studerat dess dynamik inte i biblioteken i Genève, London eller Paris utan i slumkvarteren i Moskva, Kazan eller Baku, de visste bättre. Lenin vacklade inför den oväntade styrkan i motståndet. Kanske de praktiska arbetarna ändå hade rätt, sade han, och förkunnade jovialiskt att han 'drog sig tillbaka från sin ställning i god ordning'. Koba-Ivanovitj blev invald i det utskott som skulle sätta upp förslag till en resolution i ämnet. Det var hans första framgång vid ett landsomfattande partimöte. Att han vann den i strid med Lenin kunde inte undgå att stärka hans självförtroende.[28]

Kongressen slutade på den sista dagen av detta händelserika år. Enligt en rapport från hemliga polisen, som hade en agent bland deltagarna, sammanträffade dagen efter kongressen 'den socialdemokratiska centralkommittén och ett antal mensjevikiska och bolsjevikiska delegater i no 9 Zagorodnij Prospekt i Petersburg för att diskutera en fusion'. Rapporten omnämnde Ivanovitj, delegaten från Tiflis, som en av de närvarande. Koba fick bevittna en sällsam scen: Lenin och Martov dryftade de löpande ärendena i den mest försonliga anda. Martov gick till och med så långt att han godkände Lenins ryktbara paragraf 1 i parti-stadgarna, samma paragraf som hade vållat brytningen. Lenin hade all anledning att triumfera. Socialdemokratin tycktes äntligen förena sina styrkor och göra det på hans villkor.

Då Koba de första dagarna i januari 1906 reste tillbaka till Tiflis hade revolutionsvågen redan börjat dra sig tillbaka. Moskvaupproret var undertryckt. Oroligheterna i Georgien pyrde bara under askan. Guvernören, som vid det laget hade hämtat sig efter sitt nervsammanbrott, utfärdade order om indragning av 'Kaukasiska arbetarbladet'. Men den förändrade situationen gjorde sig endast gradvis märkbar. Revolutionens motgångar betraktades av ledarna som tillfälliga hack i en komplicerad kurva. I en broschyr, 'Två skärmytslingar', analyserade Koba årets händelser från Petersburgprocessionen till Moskvaupprorets nederlag:[29] Upproret misslyckades därför att det var på defensiven, då det i stället borde ha gått till oavbrutna anfall. Det hade brustit i ledningen, och det berodde på splittringen inom socialdemokratin. Händelserna visade det trängande behovet av enighet, och den skulle snart vara lyckligt uppnådd.

Men enigheten, denna hälsobringande medicin, sattes in vid en ganska framskriden timma, och det är tvivelaktigt i vad mån dess ingredienser stämde med etiketten. Mensjevikerna, som låtit sig ryckas med av den radikala vinden under årets sista månader, sjönk nu tillbaka till sin tidigare, mera måttfulla eller försiktiga attityd. Bolsjevikerna försäkrade sig mot risken för en fusion och bildade en hemlig kaukasisk bolsjevikbyrå, ett slags parti inom 'enhetspartiet'. Efter dessa inledningsdrag skickade fraktionerna sina ombud till den fjärde kongressen, som samlades i Stockholm i april 1906 för att sanktionera fusionen. Elva delegater representerade

---

[28] 'Komitetjiken [kommittémannen]', skriver Krupskaja, 'var vanligen en tämligen självsäker person, som var medveten om vilket stort inflytande kommittéernas arbete hade på massorna; *han erkände i regel ingen som helst demokrati inom partiet.* 'Den där demokratismen [som krävde att kommittéerna skulle tillsättas av de meniga medlemmarna] leder bara till att vi faller i myndigheternas händer ...', brukade komitetjikerna säga. Och i hemlighet föraktade dessa kommittémän alltid 'utlandsfolket' [dvs. ledarna i emigrationen] ... 'De borde skickas ut att arbeta under ryska förhållanden', var deras dom. Komitetjikerna ... gillade inga nya påfund ... År 1904-05 ... uppbar de ett fruktansvärt ansvar ... men många av dem hade ytterligt svårt att anpassa sig efter ... de ökade möjligheterna till legalt arbete och öppna kampmetoder.' (A. a., 5. 93.) Krupskajas ord återspeglar utan tvivel Lenins åsikt om kommittémännen.

[29] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. I, s. 196-205.

Kaukasien vid kongressen – tio mensjeviker och en bolsjevik. Denne ende bolsjevik var Koba-Ivanovitj.

Under denna sin första utlandsresa fick han inte mycket tid att studera livet utanför Ryssland. Kongressen släpade sig fram i en kedja av långa möten och ändlösa debatter och trätor. Han uttalade sig flera gånger till förmån för Lenins synpunkter. I fråga om själva kärnpunkten i debatten – jordreformen – intog han emellertid en fristående ställning.[30] Mensjevikerna pläderade för expropriation av storgodsen och jordens överföring i kommunal ägo. Lenin förordade jordens nationalisering. Mensjevikerna såg som vanligt den framtida ryska republiken dominerad av den liberala medelklassen och var ivriga att befästa den mera folkliga lokala självstyrelsen gentemot den centrala statsförvaltningen. Lenin, som utgick från 'arbetarnas och böndernas demokratiska diktatur', ansåg att äganderätten till all jord borde tillfalla den centrala regeringen. Koba-Ivanovitj var motståndare till bägge systemen. Den jordreform han yrkade på var helt enkelt de stora egendomarnas styckning och fördelning bland bönderna. Redan före kongressen framlade han sina synpunkter i den georgiska tidskriften 'Elva' (Storm).[31] Mot Lenins nationaliseringsprogram reste han två argument, ett som lät som om det vore lånat från mensjevikerna och det andra typiskt hans eget. Den framtida regeringen skulle bli borgerlig, sade han, och det vore ett missgrepp att otillbörligt stärka den genom att göra den till herre över hela landets jord. Koba gjorde inte ens ett försök att förklara hur detta rimmade med den 'arbetarnas och böndernas demokratiska diktatur' som han själv propagerade för. Men hans viktigaste invändning mot både nationalisering och kommunalisering var att ingendera utvägen skulle tillfredsställa bönderna. Han, revolutionären av bondestam, kände bättre än de flesta musjikens glupande hunger efter jord. 'Till och med i drömmen', skrev han, 'ser bönderna godsägarens åkrar som sina egna.' 'Distributismen', som denna princip kom att kallas, stämplades av de flesta socialister som en reaktionär eftergift åt bondeindividualismen. Lenin dundrade mot 'partiets praktikusar', som försökte ställa sig in hos den efterblivne musjiken och utan hänsyn till socialismens grundsatser samvetslöst retade hans aptit på privat egendom. Ivanovitjs svar var att den jordreform han förordade givetvis skulle uppamma kapitalism på landsbygden, men detta var just vad revolutionens vedertagna program innebar. Små jordbruk och lantlig kapitalism måste avgjort vara att föredra framför feodalism. Eftersom mensjevikerna var i majoritet, röstade Lenin till sist med den bondevänliga gruppen i sin egen fraktion, i hopp att därigenom motverka mensjevikerna, men han fortsatte att vädra sin irritation över de trångsynta 'realisterna' av Kobas typ.

Episoden var ett signifikativt, om än svagt preludium till den agrara revolutionen i Ryssland 1917 och de jordreformer som skulle komma att genomföras i Östtyskland och annorstädes i Östeuropa under Röda armens auspicier 1945. År 1917 fördelade bolsjevikerna i praktiken jorden bland bönderna, även om den på papperet förstatligades. 1945 blev de preussiska junkrarnas och de polska och ungerska magnaternas egendomar utportionerade till bönderna utan ens det teoretiska skenet av en nationalisering. I Stockholm 1906 blev den kurs dessa agrara revolutioner skulle följa klarare utstakad av Ivanovitj än av Lenin, även om detta inte hindrade Ivanovitj-Stalin från att 1930 krossa den 'lantliga kapitalism' han hade försvarat och ersätta den med kollektivbruk. Fyrtio år efter kongressen i Stockholm, i förordet till sina 'Samlade skrifter' 1946, sökte Ivanovitj-Stalin förklara sin kontrovers med Lenin, och självkritiskt tillskrev han den trångsynthet och bristen på teoretiska kunskaper hos de 'praktikusar', av vilka han var en. Vi praktici', erkände han, kunde inte förstå att Lenin redan då blickade framåt på den ryska revolutionen sådan den skulle vara då den hade övergått från sin 'borgerligt demokratiska' fas till sin socialistiska.[32] Han, Stalin, trodde att de båda faserna

[30] Ibid., s. 236-238.
[31] Ibid., s. 214-235.
[32] Ibid., s. XI-XV.

skulle åtskiljas av en lång period av kapitalistisk utveckling, ty han kunde inte drömma om att en socialistisk revolution skulle kunna genomföras innan arbetarklassen vuxit till en majoritet inom nationen. En underlig självbekännelse: enligt den principen skulle Ryssland ha förblivit ett kapitalistiskt land allt intill denna dag. Bekännelsen ger en glimt både av bolsjevismens slingrande utveckling och av det trevande sätt på vilket dess ledare, allt efter händelsernas gång, sökte lägga om kursen för sin revolutionära seglats.

Återkommen från Stockholm lämnade Ivanovitj en rapport från 'enhetskongressen' i en speciell broschyr, signerad av 'Kamrat K.'.[33] Kongressen var i hans ögon ett fiasko. Dess beslut avspeglade den opportunistiska andan inom mensjevikmajoriteten. Inte underligt att medelklassliberalerna jublade över utgången.

*

Bland de många resolutioner som antogs på Stockholmskongressen fanns det en som stod i nära samband med Kobas diskreta förehavanden i den krigstekniska gruppen. På förslag av mensjevikerna uttalade kongressen sitt brännmärkande av kampgruppernas raider mot banker, penningtransporter och regeringstrupper. Lenin, som trodde att revolutionen fortfarande befann sig i uppförsbacken och ansåg partisanraider vara en bra metod att träna kampgrupperna till det väntande landsomfattande upproret, motsatte sig häftigt resolutionen. Mensjevikerna hade inte alls känt sig i sitt rätta element så länge upprorsbränderna rasade. De var snabbare än bolsjevikerna att inse att revolutionen nu var på reträtt, fastän ingen ännu vågade säga det högt. Plechanov sammanfattade sina betänkligheter med orden: 'Vi borde aldrig ha gripit till vapen.' I Lenins öron var detta ren hädelse – han var alls inte hågad att lova bot och bättring efter 'dårskaperna' 1905. Många mensjeviker vågade ännu inte skriva under på Plechanovs syndabekännelse, men hans yttrande ger ett koncentrat av stämningen som började få makt över dem.

I början var kontroversen om kampgrupperna ett led i den större striden. Om decemberupproret hade varit ett svårt missgrepp, så var kampgruppernas raider ännu grövre bockar. Men om revolutionen skulle fortsätta sin framryckning, hade kampgrupperna en vital roll att fylla. Stockholmskongressen fördömde 'partisankriget' i princip, men den kunde inte besluta sig för en kategorisk dom.[34] Den förbjöd alla slags väpnade rånkupper, undantagandes tillgrepp av vapen och ammunition. De krigstekniska grupperna utnyttjade detta kryphål till det yttersta och fortsatte att organisera kupper mot höga tsaristiska ämbetsmän, banker och penningtransporter lika väl som mot vapenupplag. Detta var det minst kända och kanske också det mest romantiska kapitlet i den första revolutionen. Det överflödade av dramatiska episoder och obesjungna bedrifter. Dess hjältar var oförfärade idealister, helgon och färgrika äventyrare, men där förekom också provokatörer och gangsters, som drev sitt spel under revolutionens täckmantel. Det var inte lätt att skilja den ena typen från den andra och att sålla bort de personliga bevekelsegrunderna. Det var länge skick och sed i Västeuropa att tala och skriva om denna episod i Rysslands historia som något specifikt ryskt, något som avspeglade mysterierna i den slaviska folksjälen. Allt efter tycke och smak uttryckte västeuropéerna sin beundran eller sin avsky för terrordåden, även om de västeuropeiska liberalerna i allmänhet skänkte sin sympati åt de 'okuvliga kämparna mot tsarismens tyranni'. Men både de som lovprisade och de som fördömde dessa handlingar tänkte på dem som något avlägset och exotiskt, som aldrig skulle kunna inträffa i en civiliserad västeuropeisk miljö. Olyckligtvis eller kanske lyckligtvis, skulle Västeuropa inte bli förskonat från denna 'exotiska' företeelse under de år det översvämmades av nazistockupationen. Vad de olika motståndsrörelserna, maquin och guerillan, gjorde i Frankrike och Italien. Belgien och Norge, var exakt detsamma

[33] Ibid., s. 250-276.
[34] 'Protokoly Objedinitelnovo Sjezda RSDRP v Stockholme v 1906 g.', s. 262-267, 336-337.

som ryssarna hade gjort nära fyrtio år tidigare, endast med den skillnaden att den europeiska motståndsrörelsen var mycket mera utbredd, bättre finansierad, vida mer 'terroristisk' och likgiltig för människoliv. De ryska revolutionärerna ansåg sig vara i krig med sitt eget självhärskardöme, och de såg däri ett moraliskt berättigande för vad de gjorde. Liksom i det nazistockuperade Europa var också i Tsarryssland rörelsens heroiska och idealistiska kärna omgiven av tvivelaktiga element. De olika grundtyperna – kämpar, idealister, äventyrare, hjältar och banditer – förekom i ungefär samma proportioner i bägge rörelserna, och många av den ryska folksjälens berömda mysterier avslöjade sig helt oväntat i franska, italienska, belgiska och danska själar.

Trots det moraliska försvar som revolutionärerna ansåg sig ha för denna speciella kampmetod, var många av bolsjevikerna illa till mods. Guerillakriget kunde aldrig spela mer än en understödjande roll i revolutionen, alldeles som det fyrtio år senare stödde de reguljära stridskrafternas avgörande operationer. Den 'reguljära armé' under vilken de bolsjevikiska kampgrupperna måste lyda var i Lenins ögon hela det ryska folket i uppror. Utan stöd av en allmän resning, lämnat åt sig självt och isolerat, måste partisankriget oundvikligen urarta till ett hopplöst och demoraliserande företag. Logiskt sett hade man kunnat vänta sig att Lenin skulle avblåsa partisankriget och upplösa kampgrupperna, så snart det blev tydligt att revolutionens ebb inte var tillfällig och att det skulle dröja år innan nästa flod började stiga. I början, under hela år 1906, klamrade sig Lenin fast vid hoppet att revolutionen ännu inte hade uttömt sina krafter, och det kan förklara den hårdnackade envishet med vilken han försvarade sina kampgrupper, till och med då det förenade partiets centralkommitté, i vilken mensjevikerna dominerade, Yrkade på deras upplösning.

Men det låg mera i det än så. Nederlaget försatte bolsjevikerna, liksom även andra partigrupper, i stora ekonomiska svårigheter. Under 1905 hade partiets Medlemssiffra vuxit med stormsteg och jämsides med den inkomsterna av medlemmarnas finansiella stöd. Rika sympatisörer hade lämnat stora bidrag till partikassan. Sedan motrevolutionen hade satt in, under 1907 och 1908, krympte medlemsantalet ännu snabbare än det vuxit; de forna sympatisörerna vände den slagna revolutionen ryggen, och partiet, vars apparat under tiden blivit utvidgad till väldiga dimensioner, stod sålunda utan ekonomiska medel till en fortsatt verksamhet. Lenin, revolutionsstyrets faktiska överhuvud, var den siste att låta administrationen falla sönder av brist på pengar. Även om denna revolution var underkuvad, resonerade han, måste nästa revolution förberedas, och han var besluten att skaffa de nödvändiga fonderna. Vilka om inte kampgrupperna kunde förse partiet med de medel det behövde för att hanka sig fram den karga dödperioden och marschera ut med flygande fanor i den andra revolutionen? Lenin brukade ofta säga att en revolutionär i nödfall måste kunna kräla fram mot sitt mål på magen genom dyn – han befallde nu sina kampgrupper att kräla i dyn för att försörja revolutionen. Väl medveten om den moraliska risken, föreslog han att sätta kampgrupperna under partiets stränga kontroll, så att de kunde rensas från tvivelaktiga och opålitliga element.[35]

Kaukasien blev den förnämsta skådeplatsen för kampgruppernas operationer. De omgavs till en början med ett skimmer av romantik, som endast alltför väl passade i stycke med de lokala traditionerna om ädelt stråtröveri. Allt som allt registrerades 1 150 terroristkupper i Kaukasien mellan 1905 och 1908.[36] Det mest berömda tillgreppet av statsmedel (eller 'expropriation', som det kom att kallas), ägde rum på ett av Tiflis' förnämsta torg den 23 juni 1907. Ett annat utspelades ombord på ångaren 'Nikolaj I' i Bakus hamn. Tiflisraiden inbringade en kvarts miljon rubel, som i laga ordning överfördes till den bolsjevikiska partikassan i utlandet. Eftersom rovet bestod i sedlar av mycket hög valör, var det inte lätt att växla in dem i de

[35] 'V. K. P. (b) v Rezolutsijach', vol. 1, s. 67-68; L. Trotsky: 'Stalin', s. 97.
[36] Ibid.

utländska bankerna, som fått meddelande om deras ursprung. Flera framstående bolsjeviker, bland dem den blivande folkkommissarien för utrikes ärenden Litvinov, häktades i Västeuropa vid försök att omsätta sedlarna. Affären väckte storm i den ryska och europeiska pressen. Mensjevikerna höjde ett ramaskri mot Lenin och drog saken inför en partijury, vars ordförande var en annan blivande sovjetrysk utrikesminister, Litvinovs framtida chef och medtävlare, Tjitjerin, som då fortfarande var mensjevik. Trotskij formulerade anklagelserna mot Lenin i de tyska socialdemokratiska tidningarna och pekade på faran för den ryska socialismens sönderfall och demoralisering.[37]

Kobas roll i allt detta var betydande, även om den aldrig har blivit klart definierad. Han fungerade som ett slags förbindelseofficer mellan den kaukasiska bolsjevikbyrån och kampgrupperna. I denna sin egenskap var han aldrig direkt engagerad i raiderna. Han hade att ogilla eller sanktionera de kupper grupperna planerade, råda dem, leda det förberedande stabsarbetet för en större operation och följa dess utförande från behörigt avstånd. Under sin jakt på förövarna misstänkte tsarpolisen aldrig Koba för något samröre med dem. Hans camoufleringsteknik var så perfekt att denna hans roll var skymd även för partiets ögon. De båda legendariska partisanledarna var hans lärjungar och hejdukar – Ter Petrosian (‘Kamo’) och Kote Tsintsadze, både stora och helhjärtade, romantiska, rådiga och outtröttliga revolutionärer, som undergick omänsklig tortyr sedan de infångats av ochranan utan att förråda en enda av sina hemligheter.[38] Koba, som hade skarp blick för sina kamraters egenskaper, visste att han kunde lita på dessa två, och han anförtrodde tydligen sina kontakter åt dem, de säkraste av de säkra. Detta oaktat måtte de kaukasiska mensjevikerna ha fått nys om hans verkliga roll, ty de försökte få honom ställd till ansvar inför en partijury för överträdelse av den senaste kongressens förbud mot väpnade överfall. Men han slingrade sig på ett eller annat sätt undan rättegången och förflyttade sig från Tiflis till Baku.

I oljestaden var bolsjevikerna starkare än i Kaukasiens huvudstad, och där kunde han, som Bakukommitténs ledare, trotsa sina anklagare. Till följd av hans kulissverksamhet bakom kampgrupperna blev hans anseende bland hans politiska motståndare, vilket aldrig varit särdeles högt, nu om möjligt ännu lägre. De gamla välbekanta epiteten ‘galning’ och ‘desorganisatör’ slungades honom nu i ansiktet med ofelbar regelbundenhet. Koba bekymrade sig inte om sitt anseende bland politiska motståndare – han visste att det han gjorde hade Lenins gillande. De lokala mensjevikerna fick gärna hota honom med utstötande ur det ‘förenade’ partiet. Enligt hans tanke var den där ‘enheten’ i alla händelser halvt en chimär. Inte lät han sig heller störas av den bedrövliga inverkan partisankriget hade på den politiska atmosfären i Kaukasien. I mångas ögon blev revolutionen oupplösligt förbunden med vanligt simpelt röveri. Kupperna drev myndigheterna till våldsamma repressalieåtgärder, som satte skräck i folket och som, även om de förstärkte det allmänna hatet mot tsarismen, fördjupade den apati i vilken reaktionen frodades. Kampgruppernas hänsynslösa metoder var ett slöseri med människoliv och mänsklig energi. I sina memoarer ger S. Allilujev en dyster bild av detta heroiska ödslande, vilken låter som en oavsiktlig anklagelse mot det politiska ledarskap över grupperna som utövades, åtminstone lokalt, av Koba, hans blivande svärson.[39] Alla de partisankrigets svåra problem med vilka en alleuropeisk motståndsrörelse skulle brottas under andra världskriget uppreste sig för de ryska socialisterna i dessa tidiga år. Vare sig man granskar det sätt varpå problemen löstes fyra eller fyrtio år efter den kritiska tidpunkten är det lika svårt att fälla en dom, att kritiklöst lovprisa eller att fördöma de ledare som, under händelsernas tryck och mitt ibland tusen ovissa faktorer, fattade sina slumpmässiga och riskfyllda beslut.

---

[37] L. Trotsky: ‘Stalin’, s. 105 och ‘Mein Leben’, s. 209-210.
[38] L. Trotsky: ‘Stalin’, s. 104-108.
[39] S. Allilujev: a. a., s. 159-166.

Bolsjevikerna var inte ensamma om att praktisera guerillakrig och ‘expropriationer’. I Kaukasien begagnade en mycket moderatare grupp, de armeniska federalisterna, samma metoder, och inte ens de mensjevikiska georgierna, som var högljudda i sitt fördömande av bolsjevikernas våldsdåd, drog sig för att begå likartade våldsdåd på egen hand eller att dela rovet från bolsjevikiska plundringstag. I Polen var det snarare den högra än den vänstra flygeln bland socialisterna som specialiserade sig på revolutionär terror. Den mest berömde polske terroristen var den blivande marskalken och diktatorn Pilsudski. En av Pilsudskis främste medhjälpare vid arrangerande av kupperna var en polsk arbetare, Arciszewski, som skulle bli premiärminister i den polska antisovjetryska emigrantregeringen i London 1945. Koba och Pilsudski var sålunda skenbart inne på samma väg. Men deras metoder, och ännu mer deras motiv, gick starkt isär. Pilsudski med sin romantiska patriotism, som endast var tunt fernissad med socialism, såg tillbaka på den donquijotiskt tappra polska adelns uppror under sjutton- och adertonhundratalen och såg sig själv som arvtagare till en lång rad polska nationalhjältar – Kosciuszko, Mieroslawski och andra. Han satte inte mycket hopp till en folklig och ännu mindre till en socialistisk revolution, men han hoppades uppriktigt kunna befria Polen från det ryska väldet genom ett guerillakrig. Koba gjorde sig inga liknande illusioner. Hans kampgrupper skulle blott och bart förbli redskapen, och på intet sätt de avgörande redskapen, i en stor folklig revolution.

Inom parentes sagt ger detta förklaringen till de båda männens olika sätt att behandla sina forna partisanbragder sedan de blivit sina länders härskare. I Pilsudskis Polen var kampgruppernas bedrifter föremål för officiell kult. Årsdagen av varje större raid firades med pompa och ceremonier. Varenda historisk detalj i samband med Pilsudskis bedrifter grävdes fram och skildrades i oräkneliga böcker och artiklar – och mer än en detalj fabricerades av tillmötesgående historiker. I Ryssland har diskret officiell tystnad omgivit Stalins insats i guerillakriget. Alla hans officiella biografer har undvikit att ens så mycket som hänsyfta på den, och Stalin själv har aldrig yttrat ett enda ord för att vare sig bekräfta eller förneka de gängse framställningarna av denna fas i hans karriär. Till och med den mycket utförliga biografiska krönika som är fogad till hans ‘Samlade skrifter’, i vilken han själv har uppskisserat sin revolutionära verksamhet månad för månad och vecka för vecka, innehåller inte ett ord om guerillakampanjen.[40] Allt som har blivit känt om den har avslöjats av hans motståndare eller utvalts av dem som var hans kaukasiska underlydande långt före hans uppstigande till en oinskränkt maktställning. Enligt den leninistiska traditionens betraktelsesätt var hans samröre med kampgrupperna inte nog respektabelt att föras fram i rampljuset. Det måste räknas nästan som ett snedsteg eller en förirrelse på Stalins eller till och med Lenins levnadsbanor. Vad som tycks vara fastslaget är att Koba under sitt första kvasimilitära uppdrag visade tydlig böjelse för en hänsynslös, slösaktig krigsmetod, ett karaktärsdrag som skulle framträda skarpare och i en gigantisk skala i framtiden.

I maj 1907 antog Koba återigen täcknamnet Ivanovitj och reste till London för att bevista en ny partikongress. Hans mandats giltighet bestreds av mensjevikerna. Slutligen fick han tillträde till kongressen, men endast med konsultativ rösträtt. Hans födelseprovins var nu i så hög grad en mensjevismens högborg att han hade svårt att utverka kreditivbrev av någon erkänd kaukasisk partigrupp. Han tröstade sig med tanken att bolsjevikerna förde spiran i andra delar av Ryssland, i Petersburg, Moskva och annorstädes.[41] På kongressen hade bolsjevikerna en knapp majoritet och lyckades sätta sin prägel på dess beslut och resolutioner. Partisankrigföringen kom självfallet upp till debatt. Martov gjorde ett häftigt utfall mot Lenin, som denna gång avstod från att parera angreppet. Oppositionen mot kampgrupperna hade spritt sig till bolsjevikernas egna led. Flertalet av Lenins anhängare ville sätta stopp för deras

[40] J. Stalin: ‘Sotjinenija’, vol. I, s. 422.
[41] Ibid., vol. II, s. 50-51.

verksamhet. I denna fråga fick mensjevikerna utan svårighet kongressen med sig och genomdrev en resolution som skarpt fördömde alla väpnade överfall och ‘expropriationer’. Hela kongressen igenom iakttog Koba-Ivanovitj en försiktig tystnad, förmodligen därför att Lenin varnat honom för att exponera sig. Lenin nedlade sin röst vid voteringen om resolutionen, trots att många delegater harmset uppmanade honom att visa sina kort. Utan tvivel var han beredd att bryta mot förbudet och försöka sig på ytterligare några ‘expropriationer’. För övrigt var debatterna tämligen verklighetsfrämmande, i det både mensjeviker och bolsjeviker alltjämt profeterade om en omedelbart förestående ‘ny revolutionär explosion’, även om mensjevikerna redan började anpassa sina metoder efter förhållandena under den kontrarevolutionära eran.[42]

Efter sin återkomst till Baku skildrade Koba-Ivanovitj kongressen i den nya illegala tidningen ‘Bakinski Proletarij’ (Bakuproletären). Bolsjevismen, förklarade han, företrädde strävandena bland de radikala arbetarna i Centralryssland, vilka huvudsakligen var sysselsatta inom den tunga industrin. Mensjevikernas övervikt i hans eget land förklarade han med provinsens ‘efterblivna och småborgerliga’ karaktär. Mensjevikerna rackade ned på den bolsjevikiska byråkratismen, men vid kongressen hade de flera partifunktionärer och färre praktiker än Lenins fraktion. Därtill kom att det fanns få verkliga ryssar bland de moderata socialisterna – de flesta var judar eller georgier, medan det överväldigande flertalet av bolsjevikerna var tvättäkta ryssar. ‘Någon av bolsjevikerna framkastade på skämt, att eftersom mensjevikerna var judarnas fraktion och bolsjevikerna de genuina ryssarnas, vore det inte ur vägen att anställa en pogrom inom partiet.’ Någon antisemitism kan knappast utläsas ur denna grovt skämtsamma sidoreplik, ty ingen hade varit mera uttrycklig än Koba i sitt fördömande av allt rashat. Men skämtet var tvetydigt nog att skorra i öronen på de flesta socialister.

Kobas rapport innehöll ännu en karakteristisk anmärkning. Han berättade att kongressen hade varit skarpt delad i fraktioner. Trotskij, som inte anslöt sig till någondera, hade visat sig vara ‘vackert onyttig’. Det var vid Londonkongressen Koba för första gången träffade sin blivande store medtävlare. Före detta ordföranden i Petersburgs sovjet hade dömts till livstids landsflykt i Sibirien men lyckats fly ur sin förvisning i lagom tid till kongressen. Han var mycket högljudd i sitt fördömande av Lenins partisankrig. De båda framtida rivalerna stod således redan vid sitt första möte i bitter opposition till varandra, även om de inte direkt växlade ett enda ord under de många mötena i Brödrakyrkan i London, där kongressen sammanträdde under nära tre veckor. Vad som för Koba stod på spel vid denna kontrovers var hans egen ställning inom partiet. Han kunde inte undgå att känna sig kränkt över vad Trotskij hade att säga om ‘expropriationer’. Frasen om Trotskijs ‘vackra onyttighet’ avspeglade det rent estetiska intrycket av Trotskijs stora vältalighet och troligen även Lenins irritation över den, ty Koba tycks ha citerat uttrycket efter Lenin, De båda männen, Koba och Trotskij, var vid denna tid stjärnor av helt olika storleksordning och glans. Det skulle knappast ha kunnat falla någon in att de en dag skulle stå som motståndare i den väldigaste kampen i Rysslands hela historia. Trotskij åtnjöt redan nationell och europeisk ryktbarhet, medan Kobas stjärna endast tindrade mycket svagt vid den kaukasiska horisonten. Men redan från detta första möte i en Londonkyrka kunde Koba knappast ha undgått att bära med sig i sinnet det första fröet av agg mot före detta ordföranden i Petersburgs sovjet.

[42] ‘V. K. P. (b) v Rezolutsijach’, vol. I, s. 109-110; F. Dan: a. a., s. 388-389.

KAPITEL 4

Koba blir Stalin

Kontrarevolutionens glanstid (1907-12). – 'Likvidatorer' och 'bojkottörer'. – Stalins verksamhet i Baku (1907-10). – Hans häktning och förvisning till Solvytjegodsk. – Flykt och återkomst till Baku 1909. – Stalin beskyller emigrerade partiledare, bland dem Lenin, för att 'stå utanför den ryska verkligheten'. – Stalin gömmer sig bland tatariska oljearbetare. – Stalins medarbetarskap i den ryska socialistpressen. – Hans andra förvisning till Solvytjegodsk (1910-11) och slutet på hans verksamhet i Kaukasien. – Slutgiltig brytning mellan bolsjeviker och mensjeviker. – Stalin blir medlem av den bolsjevikiska centralkommittén och utger första numret av 'Pravda' (april 1912). – Stalins roll vid valen till fjärde duman. – Hans resa till Kraków och Wien. – 'Nationalitetsproblemet och socialdemokratin.' – Stalin träffar Bucharin och Trotskij i Wien. – Blir vid återkomsten till Ryssland förrådd av en 'agent provocateur' och häktas. – Förvisning till nordliga Sibirien (1913-17). – Första världskriget. – Lenins 'revolutionära defaitism'. – Stalins overksamhet under kriget.

'En kontrarevolutionär era har börjat, och den kommer att vara ett tjugotal år, såvida inte Ryssland under tiden skakas av ett stort krig.' [1] Med dessa ord tog Lenin avsked från en av sina vänner, då han i december 1907 hade beslutat sig för att återvända till Genève. Stolypinregeringens skräckvälde, 'tredjejuniregimen', rasade i landet, och Lenin kände sig inte trygg ens på sitt gömställe i Finland. Nio år senare trodde han alltjämt inte att den andra revolutionen var nära. I januari 1917, ett par veckor före tsardömets fall och några månader före hans eget maktövertagande, höll han ett minnestal över den första ryska revolutionen inför unga schweiziska socialister och avslutade det med att uttala sin förvissning om, att även om hans generation inte skulle få uppleva den andra revolutionen, skulle de, ungdomen, säkerligen få bevittna dess seger.[2] Mellantiden mellan de båda revolutionerna blev i själva verket kortare än tio år, och av dem kunde endast de första fem kallas en direkt motrevolutionär era. Omkring 1912 kom ett nytt uppsving för den revolutionära rörelsen.

Vid slutet av 1907 tycktes Lenins pessimism endast alltför berättigad. Tsardömet stod åter på stadiga fötter. Arbetarklassen var slagen av trötthet och besvikelse. Vid revolutionens höjdpunkt deltog mer än två miljoner arbetare i strejker, av vilka de flesta avsåg att främja politiska syften. Under 1908 gick endast 174 000 arbetare i strejk, 1909 endast 64 000 och 1910 46 000. Den kringskurna yttrande-, mötes och tryckfriheten försvann nästan helt. Oppositionspartierna var utmattade och demoraliserade. Nederlaget avlade cynism och skepticism bland deras Medlemmar och meningsfränder. Intelligensens förlorade söner avsvor sig sin radikalism och sökte nytt tillträde till respektablare kretsar. Den litterära bohem som levat i drömmar vid 'underjordens' rand sjönk nu ner i modstulen mysticism, sexualism eller konst för konstens egen skull. De illegala organisationerna liknade prickade ballonger. Deras spillror myllrade av provokatörer, som gav ochranan förstahandsinformationer om de olika fraktionernas medlemmar och verksamhet. Ochranans spioner trängde ända in i de olika gruppernas ledarcentraler och gjorde sitt yttersta för att underblåsa deras inre stridigheter och förvandla konspirationen till ett träsk av lömska intriger, fruktan och misstankar.

En motvilja mot illegalt arbete blev den naturliga följden av dessa förhållanden. Den upphöjdes till politisk princip av mensjevikerna, som krävde att partiet skulle avveckla sin konspiratoriska verksamhet, lägga bort sina gamla vanor och förvandla sig till ett ordinärt oppositionsparti, som öppet arbetade för sitt program innanför lagens råmärken – efter mönster av de europeiska socialistpartierna. De som predikade denna 'omvärdering av värden' etiketterades

[1] L. Krasin: 'Leonid Krasin, his Life and Work', s. 37.
[2] Lenin: 'Sotjinenija', 3. uppl., vol. XIX, s. 357.

av Lenin hånfullt som 'likvidatörerna', partiets dödgrävare. Revolutionens mullvad, hävdade Lenin, måste fortsätta att gräva sig fram i underjorden, trots korruptionen inom de illegala grupperna. I dessa dagar såg alltjämt både bolsjeviker och mensjeviker med beundran upp till den västeuropeiska och framför allt den tyska socialismen med dess starka fackföreningsorganisationer, dess inflytelserika folkliga press, dess effektiva valkampanjer och parlamentsrepresentationer. Ju starkare avskyn blev över upplösningen inom den ryska underjordiska organisationen, dess starkare växte sig önskan att europeisera rörelsen i hemlandet.

Ändå var hela det ryska samhällets struktur oeuropeisk. Tsardömet var och förblev en halvt asiatisk autokrati. Visserligen förmådde inte ens tredjejuniregimen helt utplåna allt som vunnits under den första revolutionen. När den våldsammaste terrorvågen var över, återstod små ostadiga öar här och var. Oppositionspartierna började åter öppet ge ut tidningar, men övervakade av en sträng och illvillig censur kunde de endast framlägga sina synpunkter i utspädd form och tvingades ta sin tillflykt till esopiska vinkar och anspelningar. I regel blev pressalstren kortlivade. Ochranans knytnäve dunsade ner på dem vid minsta förevändning. Detsamma gällde de få legalt existerande fackföreningarna och vänsterbetonade folkbildningsklubbarna och föreningarna. Skuggparlamentets, dumans, ställning var inte mycket bättre. De fyra dumor som valdes mellan de två revolutionerna upplöstes eller uppsköts egenmäktigt av tsaren, och i ingen av dem åtnjöt de socialistiska ombuden immunitet – de flesta tillbragte sin mandatsperiod i Sibirien. De som under sådana förhållanden sökte inympa ett europeiskt arbetarparti på den ryska stammen kunde lika gärna ha försökt odla tropiska frukter i polartrakterna. Åtskilliga mensjevikledare ville fortfarande hålla illegala organisationer vid liv, men hoppades kunna överflytta största delen av partiets arbete till legala verksamhetsformer. Endast Plechanov, i många avseenden den mest moderate av alla mensjeviker, tillskrev fortfarande den underjordiska rörelsen samma betydelse som förut. Detta blev basen för den sista politiska alliansen mellan Lenin och Plechanov, en allians som inte upplöstes förrän vid det första världskrigets utbrott.

Många år senare skrev Lenin om denna period: 'De revolutionära partierna måste fullborda sin uppfostran. De hade lärt sig att gå till anfall ... Det återstod dem ännu att lära sig ... att en seger var omöjlig ... om de inte visste både att anfalla och retirera på rätt sätt. Bland alla de slagna oppositionspartierna och revolutionära grupperna verkställde bolsjevikerna den mest ordnade reträtten ...'[3] Några av Lenins kolleger och anhängare vägrade att lära sig den 'ordnade reträttens' konst. Lenins taktik var att undvika hopplösa sammanstötningar med tsarismen och att ekonomisera med revolutionens styrkor. Han försvarade det underjordiska partiet mot 'likvidatörerna', men han ville att partiet skulle begagna lagliga lika väl som illegala stridsmedel. Redan innan motrevolutionen satte in hade han uppgivit taktiken att bojkotta parlamentariska val; och när han såg att hans anhängare framhärdade i bojkottmetoden, tvekade han inte att lägga sin röst med mensjevikernas mot hela sin egen fraktion för att skicka socialismen till valurnorna.[4] Han yrkade också på att hans anhängare skulle publicera alla de tidningar, böcker och broschyrer som censuren tillät och att de skulle arbeta i de lokalt existerande fackföreningarna och folkbildningsorganen. Endast på så sätt skulle partiet kunna förmedla sina tankar och åsikter till en mycket bredare publik än den som var åtkomlig för illegal propaganda. Den öppna propagandan måste givetvis lämna mycket osagt, men den skulle kompletteras av en ohämmad illegal propaganda. De hemliga kommittéerna skulle dirigera och kontrollera alla verksamhetsformer, vare sig legala eller illegala.

Medan motvilja mot konspirationen var den förhärskande stämningen bland mensjevikerna, var däremot bolsjevikerna obenägna att gå öppet fram. Under hela år 1907 och ännu 1908

[3] Ibid., vol. XXV, s. 177.
[4] F. Dan: a. a., s. 427-428; 'V. K. P. (b) v Rezolutsijach', vol. I, s. 119.

behärskade ‘bojkottismen’ deras tankar. Lunatjarskij, Bogdanov, Krasin, Gorkij, de yppersta författare, propagandister och organisatörer, ledde den bolsjevikiska ‘ultravänstern’.

Socialiströrelsens innehåll likaväl som dess, form låg åter i stöpsleven. De som tog avstånd från konspirationen predikade med eller mot sin vilja en viss försonlighet mot den bestående ordningen. Det var ju exempelvis omöjligt att yrka på tsarismens störtande i publikationer som måste godkännas av den tsaristiska censuren. Därför, framhöll Lenin, hade de som röstade för att partiet skulle inskränka sig till auktoriserade stridsmetoder i själva verket övergivit den republikanska principen. I likhet med medelklassliberalerna, i vilka de såg oppositionens legitima ledare, satte mensjevikerna nu sitt hopp till tsardömets gradvisa förvandling till en konstitutionell monarki. I Lenins ögon var sådana förhoppningar lika ovärdiga en socialdemokrat som de var bedrägliga. Bojkottörerna å andra sidan var revolutionens sektmakare, inte dess praktici. Genom att göra en fetisch av den underjordiska rörelsen och skygga för alla tillfällen till öppen strid hotade de att bringa revolutionen till vanmakt. De var likvidatorer à rebours.[5]

*

Det var under intervallen mellan de båda revolutionerna som Koba blev Stalin och från att ha varit en relativt okänd georgisk underjordisk arbetare avancerade till en av bolsjevismens nationella ledare. Hans upphöjelse ter sig så mycket gåtfullare som han av de tio åren mellan 1907 och 1917 tillbragte nära sju i fängelse, på väg till Sibirien, i den sibiriska landsflykten och på flykt från sina deportationsorter. Hans sorgfälligt samlade politiska skriverier från denna period fyller inte ens en enda, tunn volym i hans ‘Skrifter’. Den mest överseende läsare av denna volym skulle knappast i den finna några prov på markant intellektuell eller politisk begåvning. Den man som i början av 1917 skyndade tillbaka från Sibirien till Petersburg för att leda bolsjevikerna före Lenins återkomst från Schweiz var inte mycket längre hunnen än den ungdomliga författaren till artiklarna i Brdzola’. Nyckeln till hans framgångar var mera att söka i hans praktiska verksamhet än i någon talang för skriftställeri eller journalistik.

Han stannade kvar i Baku, medan Lenin och de andra partispetsarna åter slog upp sina tält i Västeuropa. Han hörde inte till de ledare partiet behövde i utlandet och kunde inte förflytta sig utom räckhåll för ochranan. Inte var han heller en av de lovande medarbetare som skickades ut att fullkomna sin revolutionära uppfostran vid de olika partiskolorna utomlands. I Lenins privata rullor klassificerades han som kapabel att sköta sin uppfostran själv. Bortsett från två korta resor till Kraków och Wien tillbragte han alla dessa år i Ryssland, nergrävd i underjorden, överhopad med det trista slitgörat under revolutionens söckendagar, som var så olika dess stormiga, berusande fester. Detta skulle bli till stor styrka för honom, men också till stor svaghet. Han hade inget begrepp om de vidsträckta internationella perspektiv som livet i Västeuropa öppnade för de landsflyktiga ledarna. Liksom alla andra bolsjeviker var han naturligtvis internationalist, även om hans internationalism mera var en fråga om dogmer än om levande erfarenhet. Dess räckvidd var provinsiell. Han hade sett de blodiga fejderna mellan de kaukasiska stammarna och minoriteterna i vilka den egocentriska nationalismen producerade sig. Vad hans internationalism saknade, var varje spår av intim förståelse för de stora utvecklingslinjerna i det europeiska livet, varje spår av känslighet för färgerna och nyanserna i den skimrande regnbåge som kallades den europeiska kulturen. Å andra sidan sög han kraft ur sin fädernejord. I den var han rotad, först genom födelse och uppfostran och nu genom sina politiska öden.

Den 25 oktober 1907 valdes han till medlem av Bakukommittén. ‘Två års revolutionärt arbete bland oljearbetarna i Baku’, skrev han senare, ‘härdade mig som aktiv kämpe och som en av de aktiva ledarna. Genom kontakten med upp lysta arbetare i Baku ... i stridslarmet under de

[5] Lenin: ‘Sotjinenija’, vol. XV, s. 417-424.

svåraste konflikter mellan oljearbetare och industrichefer ... lärde jag mig för första gången vad det ville säga att leda stora arbetarmassor. Där i Baku fick jag sålunda mitt andra revolutionära elddop.' [6] I Baku möttes och sammansmälte Europa och Asien ännu intimare än i Tiflis. Den snabbt tillväxande oljeindustrin representerade europeiska metoder för teknisk och ekonomisk organisation. Transitohandeln med Persien var orientalisk till sin karaktär. Av de arbetare som vid denna tid sysselsattes i Baku var fyrtioåtta procent ryssar och armenier. Fyrtiotvå procent var perser, lesger och tatarer – de persiska arbetarna var mestadels kringvandrande. Tio procent var turkar. Det var ett ytterligt djärvt tilltag att söka sammanföra alla dessa brokiga element, skilda till ras, nationalitet och religion och med var sina specifika seder och bruk, inom ramen för en enda marxistisk organisation. Ryssarna var de fackutbildade arbetarna, pionjärer för en modern livsform. Mohammedanerna var det okunniga, utarmade proletariatet. Tatarerna praktiserade självgissling under sin högtid 'Sjachsscy-Vachssey'. Blodsfejdstraditionen var endast obetydligt mindre livskraftig än i Arabiens öknar. I stadens muselmanska kvarter förde varje familj ett isolerat, stagnerat liv, totalt blottad på den febrila nyfikenhet på världen som besjälade de ryska och armeniska kolonierna. Den mohammedanska stadsdelen lämpade sig därför väl för illegalt arbete. Här hade bolsjevikerna sitt hemliga tryckeri. Här gömde sig också Koba för polisen under täcknamnet Gajoz Nisjaradze.

Men den söndersmulade massan av muhammedanska arbetare var föga åtkomlig för propaganda eller organisering. Och det asiatiska grunddraget avspeglade sig inte bara i arbetarklassens sammansättning; det färgade också oljebolagens driftsystem, trots att aktieägarna var européer. Avlöningssystemet var en sällsam kombination av trucksystem och bakshish, eller beshkesh, som Koba kallade det i sina tidningsartiklar. Alla de exploateringsknep som i Västeuropa florerat endast under de första etapperna av det industriella genombrottet, och alla de skojar-metoder den orientaliska slugheten kunde utfundera kom till användning vid avlönandet av oljefältens arbetare. I de mekaniska verkstäderna, där ryssarna och armenierna sysselsattes, var lönesystemet mera europeiskt. Men detta splittrade i sin tur arbetarna och gjorde det svårt för fackföreningsmännen att samordna deras krav. Trucksystemet gjorde till och med ryssarna så beroende av arbetsgivarna att Kaspiska oljebolaget 1909 kunde tillåta sig förbjuda sina arbetare att gifta sig utan bolagets samtycke. Inte underligt att arbetskonflikterna här gång efter annan fick en akut och explosiv karaktär, trots den arbetande befolkningens heterogenitet och efterblivenhet.

Som redan nämnts, föregicks 'den blodiga söndagen' i Petersburg av revolutionära upplopp i Baku mot slutet av år 1904. Senare drunknade det politiska livet här i blodiga rasfejder. Baku genomlevde ett nytt revolutionärt uppblossande mot slutet av 1907, sedan jäsningen redan ebbat ut i det övriga Ryssland. Den underjordiska rörelsen föll här inte sönder lika tidigt som annorstädes. I slutet av september, vid de förberedande valen till duman, då varje stånd valde sina elektorer separat, valde arbetarnas curia bolsjeviker till sina representanter, och Koba skrev Bakus arbetares instruktion till sin deputerade'.[7] Enligt denna skulle deputeraden vara medlem av partiet och utföra dess centralkommittés order och instruktioner. Han finge betrakta sitt uppdrag som en lagstiftares. Han måste i duman öppet förklara att ingen framstegsvänlig lagstiftning och inga fredliga reformer kunde vara till någon nytta så länge tsarregimen existerade. Han skulle förbli en revolutionens agitator. Denna instruktion skulle komma att bli ett mönster för bolsjevikernas parlamentariska taktik.

Efter valet vände Koba sin uppmärksamhet mot arbetskonflikterna inom oljeindustrin. Arbetarna på själva oljefälten tillhörde en fackförening som stod under bolsjevikiskt inflytande, under det att verkstadsarbetarna var organiserade separat och anfördes av mensje-

[6] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VIII, s. 174.
[7] Ibid., vol. II, s. 78-80.

vikerna. Vad Koba nu pläderade för kom mycket nära kartellprincipen – industriförbundet som motsats till fack- eller yrkesförbunden. Han ansåg att oljebolagen måste förhandla med delegater för hela industrin. Den ena yrkesgrenen fick inte låta sig mutas på den andras bekostnad. Lönesystemet måste läggas om. Vad arbetarna behövde var inte större allmosor utan ett europeiskt lönesystem. Arbetarna förfäktade europeiska metoder contra arbetsgivarnas asiatiska praxis. I 'Gudok' (Signalen), de bolsjevikiska fackföreningsmännens legala tidning, utvecklade han dessa idéer i en serie korta artiklar under pseudonymen K. Cato.[8] Sedan industriidkarna hade samtyckt till att förhandla med representanter för hela industrins arbetare, uppmanade han 'Bakus 50 000 arbetare' att välja sina delegater. Myndigheterna garanterade immunitet för delegatkonferensen. Detta var en framgång för bolsjevikerna, ty mensjevikerna hade rekommenderat att inleda förhandlingar med oljebolagen utan att uppställa några förhandsvillkor, under det att socialistrevolutionärerna och de armeniska dasjnakerna hade utlyst obetingad bojkott mot förhandlingarna.

Ombudskonferensen var samlad under flera månader, diskuterade varje punkt i kollektivavtalen, dirigerade strejker och vädrade sina politiska synpunkter. 'Medan i hela Ryssland den mörka reaktionen härskade, var ett verkligt arbetarparlament samlat i Baku, skrev senare Sergo Ordzjonikidze, den blivande folkkommissarien för den tunga industrin, en av Kobas närmaste vänner vid denna tid. Det låg djärvhet och trots i Bakus utmaning mot tredjejuniregimen. Lenin följde händelsernas gång med vemodig beundran: 'Detta är den politiska masstrejkens sista mohikaner.' [9] Han visste att Baku inte förmådde hetsa det övriga Ryssland till kamp. Revolutionen utkämpade bara en arriärgardesstrid i Kaukasien. Men bolsjevikledarna i Baku, denna strids befälhavare, fångade hans uppmärksamhet. Vad var då detta för män, som alltjämt höll stånd mot den allt uppslukande apatin och resignationen? Jo, det var den där Ivanovitj-Koba, som han hade sett i Tammerfors, Stockholm och London, den där mannen som hade att göra med kampgrupperna och vars rätta namn ännu inte stod antecknat ens i Lenins hemliga kartotek; det var Ordzjonikidze, Vorosjilov (sekreteraren i oljearbetarnas fackförbund – den framtida marskalken), bröderna Jenukidze (av vilka den ene skulle bli Sovjetunionens vicepresident), Spandarian, Djaparidze och Sjaumian, med tiden folkkommissarie i Baku. Dödstystnaden i det övriga Ryssland blev en resonansbotten mot vilken 'signalen' från Baku återklingade med sällsynt styrka. Ännu en annan omständighet gjorde så småningom Kobas signatur mera bekant för Lenin. Han hade upphört att skriva på sitt modersmål, georgiskan. Det fanns inte många georgier i Baku. Det ryska språket var i viss mån den sammanhållande länken i det virrvarr av språk och dialekter som talades där. 'Gudok' och den illegala 'Bakinski Proletarij', vilka Koba utgav respektive medarbetade i, var båda ryska tidningar. De expedierades regelbundet till det bolsjevikiska högkvarteret i utlandet, där Lenin strängt nagelfor varje artikel och notis som trycktes av hans anhängare. Kobas bidrag var varken många eller intellektuellt märkliga, men de präglades av en fanatisk hängivenhet för den bolsjevikiska meningsriktningen och dessutom av en affärsmässigt praktisk ton, som i hög grad uppskattades av Lenin. När Koba flyttade från Tiflis till oljestaden vid gränsen till Persien, förflyttade han sig därför i själva verket från sitt fosterlands dödvatten till rikspolitikens breda strömfåra.

Efter åtta eller nio månaders arbete i Bakukommittén och ett flertal strejker vid oljefälten infångades Koba-Nisjaradze och hans vän Sergo Ordzjonikidze av ochranan och sattes in i Bailovfängelset. Långa månader av väntan på deportationsordern fördrevs med fängelsepolitik, debatter med fångar ur andra politiska läger, utbyte av hemliga budskap och tryck-saker med kamrater utanför fängelset, skriverier till illegala tidningar, utsmuggling av manuskripten ur fängelset etc. Debatterna mellan de olika partiklickarna var bittra av nederlagets

[8] Ibid., s. 98.
[9] Lenin: 'Sotjinenija', vol. XVI, s. 368.

galla. Av de båda förespråkarna för de bolsjevikiska fångarna var Koba kall, hänsynslös och behärskad. Ordzjonikidze lättretlig, översvallande och snar att brusa upp och gripa till våld. Diskussionerna förgiftades av misstro – ochranan hade planterat ut sina provokatörer till och med i fängelsecellerna. Tid efter annan steg fångarnas misstänksamhet till kokpunkten, de ställde till en spionrazzia, och det hände ibland att de slog ihjäl en misstänkt, eftersom underjordens lag tillät och till och med krävde avlivandet av provokatörer som en åtgärd av självförsvar. Oskyldiga personer som varit nog olyckliga att väcka misstankar fick nog ibland sätta livet till vid dessa razzior, som beredde ett utlopp för spionskräcken och även möjlighet att göra upp privata tvister. Varje fraktion var snar att upptäcka 'agents provocateurs' bland sina motståndare och trög med att demaskera dem i sina egna led. Fientligt inställda memoarförfattare, som delade cell med Koba i Bailov-fängelset, har berättat en del historier om hur Koba förstulet hetsade andra till häxjakt och svärtade ner oskyldiga fångar som ådragit sig hans onåd.[10] Det är omöjligt att avgöra hur mycket som är sanning eller dikt i sådana historier; de berättas om många av den underjordiska rörelsens män, och de avspeglar den genomgående misstänksamheten i dessa dagar.

Även i andra avseenden skilde sig Bakufängelset slående från det mera lugna och gemytliga fängelset i Batum, där Koba hade suttit inhyst några år tidigare. Dödsdömda som väntade på sin avrättning blev ofta sammanförda med de andra. Avrättningarna försiggick på fängelsegården. Nerverna spändes till bristningsgränsen när männen såg sina kamrater, som kanske nyss hade deltagit i en debatt, föras till galgen. Under sådana spända ögonblick brukade Koba, om man får tro ett ögonvittne, förbluffa kamraterna med sina starka nerver och lugnt falla i sömn, eller också fortsatte han med sina fruktlösa försök att pejla den tyska grammatikens irrgångar. Mitt i smutsen och förnedringen lyckades han alltjämt hålla ett öga på konflikten inom oljeindustrin och föra en löpande kommentar i 'Gudok' och 'Bakinski Proletarij'.[11] Men tonen i hans kommentarer var inte längre så tillitsfull. Han rådde sina kamrater att inte räkna med en storstrejk. 'Strejker i individuella företag är den tjänligaste formen för reträtt, den form som bäst lämpar sig i dagens läge'. Han manade enträget arbetarna att vara på sin vakt mot 'ekonomisk terror' – de förtvivlade gärningar, överfall av enskilda arbetare på arbetsgivare eller förmän, som började bli allt vanligare – ty den skulle studsa tillbaka på de organiserade arbetarna. Men när stadens liberala tidning – 'oljemagnaternas språkrör' – började predika moral för de socialistiska fackföreningsmännen och beskylla dem för likgiltighet vis-à-vis den ekonomiska terrorn, svarade Koba med ett dundrande strafftal om oljeproletariatets usla villkor, som var orsaken till dess desperation och våldshandlingar. Han avvisade föraktfullt ett mensjevikiskt förslag att socialisterna i viss utsträckning skulle samarbeta med myndigheterna för att förhindra den ekonomiska terrorn. Med egna medel och i sitt eget intresse, slutade Koba, måste den organiserade arbetarrörelsen kuva desperation och våldsdåd, men den skulle inte ange de skyldiga för myndigheterna. Inte skulle den heller underblåsa oljemagnaternas egenrättfärdiga 'liberalism',

I november fick han deportationsorder till en ort vid namn Solvytjegodsk, där han skulle vistas under polisövervakning i två år. Solvytjegodsk, ett litet samhälle som grundats på trettonhundratalet av ryska handelsmän som ett centrum för handeln med salt och pälsverk, ligger i norra delen av Vologdaguvernementet i det europeiska Ryssland. Klimatet är där inte lika strängt som på de nordsibiriska förvisningsorterna. Kobas förvisningsstraff var således tämligen milt. Han hade alltjämt lyckats spela en underordnad roll i ochranans ögon och undvikit att bli gripen på bar gärning. Under färden norrut från Vologda till Solvytjegodsk insjuknade han i tyfus, men i slutet av februari 1909 var han framme vid sin bestämmelseort. Efter fyra månader rymde han. Han färdades till Kaukasien via Petersburg, där han uppsökte

[10] L. Trotsky: 'Stalin', s. 117-121.
[11] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. II, s. 98.

sin blivande svärfar Allilujev och genom honom kom i kontakt med partiets hemliga högkvarter. Han utrustades med ett nytt falskt pass – i juli dök han åter upp i Baku under namnet Zachar Gregorian Melikjants. Han fick ett hjärtligt välkomnande i högkvarteret i Petersburg – partiarbetarna såg fortfarande upp till den 'okuvliga fästningen' Baku. Han utverkade också ett informellt uppdrag att vara kaukasisk korrespondent till partiets 'centrala' tidskrifter i utlandet. I denna sin roll skulle han i högre grad än tidigare tilldra sig Lenins uppmärksamhet.

Under resan från Petersburg till Baku måste han ha hängivit sig åt olustiga reflexioner över vad han fått se och höra i huvudstaden. Organisationen där, som 1907 alltjämt räknade 8 000 medlemmar, hade nu krympt ihop till futtiga 300. Det tycktes vila ert air av ineffektivitet över partihögkvarteret. Han hade ivrigt frågat efter nyheter från Kaukasien, men på högkvarteret hade man inga informationer. Kontakten mellan Petersburg och de emigrerade ledarna var bristfällig. Den illegala pressens distribution var klen. Det måste ha kliat i fingrarna på honom av lust att själv gripa in i arbetet i Petersburg.

Det tillstånd i vilket han återfann 'fästningen Baku' efter ett och ett halvt års fängelsevistelse var heller inte uppmuntrande. Också här hade organisationen krympt ihop till några hundra medlemmar, två–trehundra bolsjeviker och hundra mensjeviker. Anslutningen till fackföreningarna var inte mycket större. Folkbildningsklubbarna ('Vetenskap' och 'Kunskap är makt') gav få livstecken ifrån sig. På oljefälten hade arbetsdagen förlängts från åtta timmar till tolv, och fastän det var högkonjunktur i oljeindustrin, utnyttjade arbetarna inte sin nyckelställning till förhandlingar. Organisationen hade vänt ryggen åt det tatariska proletariatet. Den hade upphört att bearbeta det med flygblad och tidningar på dess eget språk. Partiets kassor var bottenskrapade – inte ett enda nummer av den illegala ryska tidningen 'Bakinski Proletarij' hade utkommit under det år som gått sedan hans deportation. Det allmänna läget var fortfarande bättre här än på andra håll, men det var inte det forna trotsiga Baku.

Det första Koba-Melikjants företog sig, sedan han installerat sig på ett gömställe inom Balachlanafältets område, var att återuppliva 'Bakinski Proletarij'. Tre veckor efter hans återkomst utgavs ett nummer av tidningen med hans osignerade ledare 'Partikrisen och våra uppgifter.'[12] Han skrädde inte orden när han ställde diagnos på krisen, och han gjorde sin analys med ena ögat på partiledningen i utlandet och det andra på läsekretsen där hemma. 'Partiet har inga rötter i arbetarmassorna', förklarade han på tal om de informationer han medfört från huvudstaden. 'Petersburg vet inte vad som händer i Kaukasien, Kaukasien vet inte vad som försiggår i Ural – varje landsända lever sitt eget isolerade liv. Rent ut sagt, det samordnade parti som levde ett enda gemensamt liv, det parti vi var så stolta över 1905, 1906 och 1907, existerar inte längre.' De mensjevikiska och bolsjevikinka emigrantcentralerna hade lika stor andel av skulden, ty deras tidningar – här nämnde han såväl Lenins 'Proletarij' som den mensjevikiska 'Golos' – 'kan inte sammanlänka de spridda organisationerna hemma i Ryssland, kan inte i dem inblåsa ett gemensamt partiliv. Det skulle vara rent barockt att förutsätta att de utländska organen, lösryckta som de är ur den ryska verkligheten, skulle kunna samordna verksamheten inom ett parti som för länge sedan har vuxit över de små propagandacirklarnas stadium.' [13] Den sista meningen var ett övertramp. Enligt författarens egen framställning var den underjordiska rörelsen inte starkare nu än på den tiden då gamla 'Iskra' samlade de små grupperna pionjärpropagandisterna till ett parti. Men Koba luftade hemmarevolutionärens irritation över emigrantledarna med deras 'lösryckthet ur den ryska verkligheten', och han tänkte inte låta Lenin slippa undan en gliring. Diverse botemedel hade föreslagits, fortsatte han, som till exempel att avveckla den konspirativa rörelsen eller att överflytta alla dess funktioner på ordinära partiarbetare. Det förra skulle i praktiken innebära

[12] Ibid., s. 146-158.
[13] Ibid., s. 147.

partiets likvidering, det senare skulle inte medföra en förbättring, så länge det gamla systemet ägde bestånd med 'sina gamla arbetsmetoder och sitt 'ledarskap' från utlandet'. Han satte ordet ledarskap inom föraktfulla citationstecken.

I sin sammanfattning gick han emellertid försiktigare fram, ty han krävde inte ledarskapets överflyttning till Ryssland. Vad som behövdes var en nationell partitidning, utgiven i Ryssland, som kunde hålla sig i kontakt med livet där och samordna partiets spridda element. Det var centralkommitténs sak att starta och sköta en sådan tidning. 'Det är centralkommittén som under alla förhållanden är förpliktad att dirigera partiets verksamhet. Men för närvarande fyller den sin plikt dåligt ...' Vid denna tid bestod fortfarande en sorts fusion mellan de båda partigrupperna. Inom centralkommittén var samarbetet mellan bolsjeviker och mensjeviker kroniskt i baklås. Koba rörde inte alls vid den punkten. Hans anklagelse mot centralkommittén som helhet var 'lösryckthet ur den ryska verkligheten'. Hans idé med en nationell tidning var ett praktiskt förslag, men det dröjde ytterligare tre år innan 'Pravda' (Sanningen) startades i Petersburg med Koba som en av dess redaktörer. Under tiden erbjöd Bakinski Proletarijs' utgivare indirekt sina tjänster för arbetet vid högkvarteret i Petersburg. I en avsidesreplik anmärkte han, att till skillnad från de flesta andra avdelningar hade partiets Bakuavdelning 'hitintills bevarat sin kontakt med massorna'.

I samma 'Bakinski Proletarij' tryckte han en resolution från Bakukommittén, skriven av honom själv, rörande oenigheten mellan partiledarna i utlandet. Resolutionen anklagade öppet Lenin för att splittra fraktionen på grund av vad Koba ansåg vara oväsentliga meningsskiljaktigheter.[14] Vid denna tid hade nämligen bolsjevismens grundare separerat från radikalerna och bojkottörerna, filosofen och ekonomen Bogdanov, författaren Lunatjarskij, journalisten Manuilskij, med flera andra. Radikalerna anklagade Lenin för att ha svikit bolsjevismen. Då Lenin uppmanade sina anhängare att kombinera det underjordiska arbetet med legal verksamhet, uppmuntrade han dem, enligt kritikernas mening, att vattna ur principerna och att bedriva en förvekligad, mensjevikisk propaganda.

De taktiska meningsbrytningarna komplicerades ytterligare av en kuriös filosofisk dispyt. Vänsterbolsjevikerna ifrågasatte vissa begrepp i den marxistiska filosofin och sökte revidera den dialektiska materialismen i ljuset av den nykantianska eller empiri-kriticistiska filosofin. Lenin slet sig för en tid lös från dagspolitiken, och till sina lärjungars stora förfäran grävde han ner sig i Paris' bibliotek för att producera sitt filosofiska magnum opus, 'Empirio-kriticism och materialism', i vilket han gisslade nykantianerna, gudssökarna och alla de andra avfällingarna från den marxistiska filosofin.[15] Motståndarna grundade konkurrerande skolor för partiarbetare som blev indragna i dispyten. Lenins skola låg i Longjumeau nära Paris. Radikalerna och gudssökarna, vilkas skola beskyddades av Maksim Gorkij, predikade sina läror på den italienska ön Capri. Skolorna tävlade med varandra om lärjungar och penningmedel. Partiarbetarna som med stora personliga risker anlände från Ryssland, ivriga att få lära sig praktisk politik, politisk ekonomi och det illegala arbetets teknik, fann sig underkastade en intensiv kurs i filosofi, uppfordrade att välja mellan stridiga gnostiska teorier samt att rösta för eller emot utstötande av kättare som också råkade ha sin egen uppfattning om politisk taktik.

Bakukommitténs ledare i sitt gömställe bland turkotatarerna på oljefältet hade inte mycket fördrag med dispyten mellan Longjumeau och Capri. Han måste ha gjort den reflexionen, att emigranternas lösryckthet från den ryska verkligheten nu tycktes ha nått gränsen till förryckthet. Det var Bakukommitténs plikt att försöka få dem att ta förnuft. Hans resolution

[14] Ibid., s. 165-168.

[15] I sina minnen berättar professor Pokrovskij, hur bolsjevikerna skickade en deputation till Lenin för att be honom uppge sina filosofiska studier och återgå till den praktiska politiken. Pokrovskij var själv medlem av deputationen. Lenin vägrade emellertid att göra sina anhängare till viljes.

uttryckte instämmande med Lenins taktiska och politiska synpunkter i motsats mot radikalerna, men den protesterade såväl mot Lenins bannlysande av Bogdanov som mot Bogdanovs åsidosättande av partidisciplinen. Eftersom underfraktionerna var eniga i alla viktigare politiska frågor borde de samarbeta, och Lenin borde upphöra att trampa minoritetens rättigheter under fötterna. Baku vägrade att ta parti i striden mellan Longjumeau och Capri, i vilken det inte var tillräckligt insatt.

Lenin tog reprimanden ad notam. I sin tidning sökte han vänligt förklara för sin kaukasiske kritiker att han inte hade hemfallit åt häxförföljelser, men att han sett sig nödsakad bannlysa de radikala elementen uteslutande därför att de vägrat uppföra sig på ett disciplinerat sätt.[16]

Sedan Koba läst lagen för högkvarteret i utlandet, tog han sig noga i akt för att stöta sig med Lenin. I november och december 1909 skrev han en serie 'Brev från Kaukasien' i 'Socialdemokraten', en tidning som utgavs i Paris och Genève som organ för den förenade bolsjevikisk-mensjevikiska centralkommittén. Redaktionen bestod av Lenin, Zinovjev, Kamenev, Martov och Dan. 'Breven' gav en upplysande och vederhäftig översikt över förhållandena i Kaukasien. Författaren behandlade läget inom oljeindustrin, den lokala regimen, fackföreningarna, förhållandet mellan kaukasiska folkgrupper, det underjordiska arbetet, den legala socialistiska verksamheten, kontrasterna mellan Tiflis och Baku – allt i samma affärsmässiga och konkreta, om också tungrodda stil. Några brev, i vilka han skarpt kritiserade de kaukasiska mensjevikerna och deras ledare, Noa Jordania, väckte protester från Martov och Dan och publicerades i det diskussionsblad till vilket sådana stridsfrågor vanligen förvisades, och ett brev undertrycktes helt och hållet. Den kaukasiske korrespondenten visade sig vara en ståndaktig leninist. Han avhöll sig från varje skymt av den kritik mot Lenin han anonymt hade gett luft via Bakukommittén och 'Bakinskij Proletarij'. Lenin blev glad att få ett sådant stöd från den kaukasiske korrespondenten. Snar att uppmärksamma stämningen bland sina anhängare i Ryssland, upptog han också kravet på upprättande av operativa nationella högkvarter i Ryssland och tvingade det på de motsträviga mensjevikerna. Under tiden släppte Baku på mera ånga. I en ny resolution, författad av Koba i början av 1910, påyrkade Baku 'den ledande (praktiska) centralens överflyttande till Ryssland'. Kravet motiverades med en spådom, uttalad i revolutionens inledande fas, att 'det tillstånd av depression och slöhet som hållit den ryska revolutionens drivande krafter i sitt grepp nu börjar försvinna'.[17] Här låg Koba, liksom vid ett par tidigare tillfällen, före de flesta landsflyktiga skribenterna, även om en liknande förutsägelse uttalades av Leon Trotskij i Wien ungefär vid samma tid. Bakukommittén, som nu tydligen arbetade i intimt samband med Lenin, krävde också slutgiltigt bannlysande av 'likvidatörerna' samt en fusion mellan de bolsjeviker och mensjeviker vilka, likt Plechanov, gynnade den underjordiska rörelsen.

I mars, mitt under förberedelserna för en totalstrejk inom oljeindustrin, blev Koba-Melikjants återigen häktad. Samma dag han fängslades släppte det hemliga tryckeriet ut en broschyr, som han skrivit till ära för arbetaren August Bebel, den tyska socialdemokratins berömde sjuttioåriga ledare 'vars ord kom Europas krönta huvuden att darra'. Efter åtta månaders intensivt arbete fick han nu åter vänta sex månader i fängelset på nästa 'administrativa' dom. Inte heller denna gång blev den hård. Han dömdes att fullgöra sin förvisningstid i Solvytjegodsk. Därefter skulle han under fem års tid vara förbjuden uppehålla sig i Kaukasien och i Rysslands större städer. Så följde den nu välbekanta färden mot norr. Denna gång stannade han omkring nio månader, till strafftidens utgång den 27 juni 1911, utan något försök att fly. Denna gång hade han dessutom lämnat Kaukasien för gott. I framtiden skulle han då och då göra korta

[16] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. II, s. 391-392.
[17] Ibid., s. 197-200.

resor till sin födelseprovins, men endast för att inspektera de lokala grupperna å centralkommitténs vägnar. Det kaukasiska kapitlet i hans liv var avslutat.

*

Revolutionsrörelsens förebådade återuppvaknande gjorde sig snart märkbart. Gatudemonstrationer vid Leo Tolstojs begravning 1910 markerade dess begynnelse. Rörelsen tog verklig fart under 1912, då arbetare med utbredda strejker protesterade mot arkebuseringen av flera hundra strejkande vid guldgruvorna i Lena i Sibirien. Samtidigt började det socialdemokratiska partiets illusoriska enhet att ohjälpligt splittras. I januari 1912 sammankallade Lenin i Prag en konferens mellan bolsjeviker och några få Plechanoviter i syfte att proklamera sin fraktion som ett separat parti, eller, rättare sagt, i syfte att proklamera sin fraktion som partiet. Detta skulle bli den slutliga brytningen mellan honom och huvudparten av mensjevikerna. Liksom kongressen i Bryssel 1903 sammanträdde också denna konferens i ett Folkets hus. De tjeckiska socialisterna agerade värdar för de ryska revolutionärerna. Det var vid Pragkonferensen som Lenin satte Kobas namn på den lista över kandidater till centralkommittén som han förelade delegaterna. Koba blev emellertid inte vald. Hans namn hade fortfarande föga eller intet att säga de flesta delegaterna, som själva kände varandra från de olika emigrantkolonierna. Ordzjonikidze, Kobas tidigare medhjälpare och hetlevrade fängelsekamrat i Baku, blev vald, troligen därför att han kom raka vägen från Lenins skola i Longjumeau, där han alltjämt var elev. Men Lenin lät inte saken falla. Enligt partiets stadgar hade den valda centralkommittén rätt att adjungera andra medlemmar. På Lenins förslag utnyttjade kommittén denna rätt till förmån för Koba. Centralkommitténs övriga medlemmar blev Lenin, Zinovjev, Ordzjonikidze, samt den russifierade polacken Malinovskij, som var ochranans agent provocateur.

Vad var orsaken till Lenins förkärlek för Koba? Då det politiska återuppvaknandet började, hade Lenin varit angelägen att skaffa sig största möjliga armbågsrum. Han befriade sig från den hämmande sammankopplingen med mensjevikerna, för att inga kompromisser eller enighetshänsyn skulle tvinga honom att ‘rumphugga’ sin propaganda och sina slogans. Nu gällde det för honom att sätta fason på sin organisation. Vid de tidigare brytningarna hade den förlorat sina dugligaste medarbetare. Efter sitt senaste beslut att bränna sina skepp stod han med endast några få framstående ledarförmågor vid sin sida. Trotskij anförde nu en brokig koalition av högerbetonade mensjeviker, radikala bolsjeviker, antimensjeviker och antibolsjeviker, likvidatörer, bojkottörer, gudssökare och rena trotskister i ett ursinnigt journalistiskt anlopp mot leninismen. Zinovjev och Kamenev var Lenins generaladjutanter, men till och med Kamenev, Trotskijs svåger, hade börjat vackla. Lenin vände sig bort från den landsflyktiga intelligensen. Han valde ut praktiker ur konspirationen till den nya centralkommittén. Kort efter sitt bildande upprättade kommittén en rysk byrå, som skulle leda partiets arbete inom Ryssland. Byrån bestod av fyra medlemmar: Koba, Ordzjonikidze, Spandarian samt en viss Golostjekin. De tre första hade alla varit medlemmar av Bakukommittén. Den kaukasiska gruppen kom att bli hörnstenen i den bolsjevikiska organisationen och att spela en roll som inte stod i rimlig proportion till provinsens betydelse. Efter strejkerna och demonstrationerna 1908 åtnjöt Baku fortfarande ett mycket högt, ett kanske överdrivet högt anseende i Lenins ögon. Lenin måste ha resonerat så, att det förestående arbetet krävde folk med företagsamhet, uthållighet och slughet, män sådana som ledarna i Baku. I Krupskajas register hade Bakugruppens täcknamn varit ‘Hästarna’. Lenin satte nu sina hästar i selen.[18]

Kobas upphöjelse kom inte alldeles oförberett. Av kaukasiska partiarbetare i utlandet måste Lenin ha hört många uppskattande ord om honom. I Longjumeauskolan reklamerade Ordzjonikidze för Koba som Bakukommitténs starke man. Kandidaten försummade inte att själv vidta vissa diskreta och valberäknade åtgärder som kunde bidraga till hans avancemang.

[18] L. Krasin: ‘Dela Davno Minuvsjich Dnej’, s. 16.

I sin förvisning uppehöll han kontakten med inflytelserika partiarbetare, som kunde lägga ett gott ord för honom i högkvarteret, och han bemödade sig att göra ett så gynnsamt intryck som möjligt. I ett brev skrivet från Solvytjegodsk till en medlem av centralkommittén, Simeon Schwarz, föreslog han en gång bildandet av en rysk central, varvid han indirekt erbjöd sina tjänster. Tonen i brevet andades den djupaste vördnad för den landsflyktiga centralkommittén, den var fylld av hängivenhet för Lenin och förakt för hans motståndare (‘Lenin är en klok musjik, som väl vet var haren har sin gång’). Brevets innehåll kunde inte ha förblivit okänt för Lenin, som nu hade alla skäl att anta att hans kaukasiske beundrare, som så uppenbart strävade efter befordran, skulle bli en trogen verkställare av hans idéer.[19]

I slutet av juni 1911 hade Koba avtjänat sitt förvisningsstraff. Eftersom han Var förbjuden att uppehålla sig i någon av de större städerna, valde han den lilla staden Vologda, som låg i bekväm närhet till Moskva och Petersburg. Efter två månader smet han iväg från Vologda till Petersburg och knackade ännu en gång På Allilujevs dörr. Allilujevs hus bevakades av ochranans spioner, men Koba, Som blivit varnad för detta, var irriterad över vad i hans tycke var ett övermått av försiktighet och misstro. Det slumpade sig så, att just samma dag premiärminister Stolypin blev mördad i Kiev av en ångerköpt agent provocateur, Bagrov, som ville sona sina synder mot den underjordiska rörelsen. Ochranan råkade panik och fångade in alla misstänkta. Koba, som nu uppträdde under en ny pseudonym, Tjizjikov, blev häktad.[20] Han tillbringade åter några månader i fängelse och returnerades därefter till Vologda på tre år.

Medan han var på väg dit, samlades delegaterna till Pragkonferensen. Han fick vetskap om konferensens resultat först i mitten av februari 1912, då Ordzjonikidze, numera medlem av och emissarie från den nyvalda centralkommittén, uppsökte honom i Vologda. ‘Jag har varit på besök hos Ivanovitj’, rapporterade Ordzjonikidze till Lenin, ‘och har arrangerat allt med honom. Det gladde honom mycket att höra vilken vändning sakerna tagit. Nyheterna gjorde ett utomordentligt intryck på honom.’[21] Koba hade tydligen ingenting att invända mot Lenins definitiva brytning med mensjevikerna. Bortsett från principiella hänsyn, bör det faktum att hans egen befordran var sammankopplad med brytningen ha föranlett honom att ansluta sig till Lenins politik. Nu gällde det närmast att rymma från polisövervakningen i Vologda och återvända till huvudstaden. Medan han förberedde sin flykt, skrev han en proklamation, i vilken han förklarade Prag-konferensens beslut för socialisterna i Ryssland. Han undertecknade dokumentet med ‘Centralkommittén för Ryska socialdemokratiska arbetarepartiet’. För första gången talade han nu som ombud för bolsjevismens nationella ledarskap.[22] Sextusen exemplar av proklamationen spreds i de stora industristäderna. Den samtida legala ryska pressen lade knappast märke till händelsen. Emellertid hade Koba nu nått ett avgörande trappsteg på sin väg till makten. Fem år senare, efter tsarens abdikation, skulle han återvända från Sibirien till Petrograd och, i kraft av den formella maktställning han förvärvat 1912, ikläda sig ledarskapet över bolsjevikerna i väntan på Lenins återkomst från Schweiz.

Det skulle emellertid vara ett misstag att tro att Kobas ställning bland bolsjevikerna på detta stadium av hans karriär var underlägsen endast Lenins, såsom hans officiella biografer vill göra gällande. Långt därifrån. Omsättningen inom bolsjevismens ledarstab var kontinuerlig. Det fanns ännu ingenting stabilt i hierarkin, bortsett från dess centralfigur Lenin, vars auktoritet grundade sig på hans enorma personliga begåvning och politiska rådighet, och inte på något formellt krav på lojalitet och lydnad från hans anhängares sida. Konstellationen av satelliter kring Lenin kretsade nyckfullt och regellöst, gamla stjärnor slocknade oupphörligt, och nya blossade upp. Ett betydande antal män vilkas namn sedan dess fallit i glömska

[19] J. Stalin: ‘Sotjinenija’, vol. II, s. 209-212.
[20] A. S. Allilujeva: a. a., s. 108-109.
[21] E. Jaroslavskij: a. a., s. 75.
[22] J. Stalin: ‘Sotjinenija’, vol. II, s. 213-218.

beklädde inom bolsjevikhierarkin rangplatser jämförliga med Kobas. Det är endast i ljuset av hans följande karriär som hans befordran år 1912 ter sig så betydelsefull. I olikhet med andra kom han för att stanna. Då den inträffade, tedde sig hans upphöjelse till centralkommittén som en av de många ordinarie omflyttningarna i partiets personal. Detta så mycket mera som nykomlingen aldrig hade utmärkt sig vare som idéskapare eller som banbrytande taktiker. Han skulle bli centralkommitténs starka arm, inte dess hjärna eller hjärta.

Det tillfälliga, nästan slumpartade i denna vändning i Kobas karriär understrykes ytterligare av hans inskränkta verksamhet under de fem år som skulle förflyta mellan hans upphöjelse och den andra revolutionen. Endast under det första av dessa år fullgjorde han det arbete som tillkom en medlem av centralkommittén – under de följande fyra var han deporterad till norra Sibirien. Och även under detta första år var han ur leken omkring fem månader – återigen häktad och deporterad, och återigen på flykt. Hans effektiva politiska arbete varade allt som allt sju månader, därav endast fem i sträck. Det var alldeles nog för att han skulle hinna pröva på jobbet, bli bekant med de ledande männen i partiet, kanske också stärka sin egen ställning, men det var inte nog för att han skulle vinna mycken ny erfarenhet eller för att radikalt förändra hans ställning.

Den korta tid som låg framför honom var en tid av intensiv verksamhet. Raka vägen från Volodga reste han söderut för att vinna de kaukasiska bolsjevikernas gehör för Pragkonferensens beslut. Från Kaukasien skyndade han till Moskva för att utbyta intryck med Ordzjonikidze om de olika gruppernas reaktion för Lenins nya ‘linje’. I mitten av april var han tillbaka i huvudstaden i tid för att hinna ge ett handtag vid förberedelserna för första maj. Här följde hans oundvikliga förstamajproklamation, undertecknad av centralkommittén men alltjämt ekande av tongångarna från seminariet:[23] ‘Allt vidare utbreder sig arbetarrörelsens ocean, översvämmande ständigt nya länder och stater från Europa och Amerika till Asien, Afrika och Australien ... Den proletära vredens hav svallar i höga sjöar och slår allt hotfullare mot kapitalismens vacklande klippor ... Segervissa, lugna och starka marscherar arbetarna stolt fram på vägen till det förlovade landet ... De ryska arbetarna måste i dag säga ifrån att de, liksom deras kamrater i de fria länderna [i Europa], inte tillbeder och inte kommer att tillbedja gudkalven…’

Under detta uppehåll i Petersburg – det dröjde bara tolv dagar till nästa arrestering – upprättade han kontakt med bolsjevikrepresentanterna i duman, vilkas åtgärder han skulle kontrollera å centralkommitténs vägnar, redigerade med friska krafter tre nummer av ‘Zvezda’ (Stjärnan), fyllde de flesta av spalterna med egna artiklar och förberedde utgivandet av det första numret av ‘Pravda’. Den 22 april 1912 utkom slutligen ‘Pravda’ med Kobas redaktionella programförklaring.[24] Eftersom arbetarnas reaktion för Lenins definitiva brytning med mensjevikerna inte var särskilt gynnsam, talade Koba den milda måttfullhetens språk. Han lovade att ‘Pravda’ inte skulle sudda över divergenserna mellan socialisterna. ‘Vi anser att en stark och fullblodig rörelse är otänkbar utan kontroverser – full åsiktsöverensstämmelse är tänkbar endast på en kyrkogård.’ Det fanns mycket mera som förenade de olika riktningarna inom arbetarpartiet än som skilde dem åt. ‘Pravda’ skulle därför tala för socialistisk enighet i klasskampen – ‘enighet till varje pris’. ‘Lika väl som vi måste vara oförsonliga gentemot våra fiender, måste vi göra medgivanden for varandra. Krig mot arbetarrörelsens fiender, fred och vänskapligt samarbete inom rörelsen.’ Så löd mottot för den tidning som i framtiden skulle bli beryktad för sin stalinistiska likriktning. Den dag dessa ord lämnade tryckpressen, satt deras författare inhyst i ett av Petersburgs fängelser. Efter tre månader kom den sedvanliga deportationsordern på tre år, denna gång till Narymdistriktet i västra Sibirien. Jämnt två

[23] Ibid., s. 219-224.
[24] Ibid., s. 248-249.

månader senare rymde Koba från Narym för att dyka upp i Petersburg i lagom tid för att leda sitt parti i valen till fjärde riksduman.

Kampanjen i arbetarpartiets curia fortskred i flera etapper: val av representanter i fabriker och verkstäder, val av elektorer och slutligen val av deputerade. Efter första etappen ogillade myndigheterna valresultatet i några av de största fabrikerna. Koba sammankallade Petersburgs bolsjevikiska exekutivkommitté och förmådde den att utlysa en proteststrejk. Regeringen återtog sitt beslut. Hela valkampanjen igenom tävlade bolsjeviker och mensjeviker öppet om arbetarrösterna. Arbetarepartiets elektorsförsamling i huvudstaden godkände Kobas 'Instruktion för arbetarpartiets dumarepresentant',[25] som i stort sett följde samma linjer som den instruktion han skrev i Baku vid det föregående valet. Arbetarrepresentanten hade att framlägga arbetarnas krav ('det ostympade programmet från 1905'), agera som talesman för revolutionen och inte inlåta sig på det tomma legislativa narrspelet i den tsaristiska duman'. Lenin, som inspirerade kampanjen och följde den från den polska staden Kraków, var förtjust över instruktionens rättframma ordalag och Kobas framgång. I arbetarnas curia spelade bolsjevikerna första fiolen. Småningom blev tretton socialdemokratiska deputerade valda, sex bolsjeviker och sju mensjeviker. Men samtliga bolsjevikiska representanter valdes i arbetarcurian, medan de flesta mensjevikerna kom från medelklassens valkorporationer. Lenin drog härav den slutsatsen att arbetarklassen stödde bolsjevismen i dess första öppna tävlan med den moderata flygeln. I sina artiklar i 'Pravda' och sina korrespondenser till 'Socialdemokraten' tyglade Koba milt Lenins optimism och påpekade, att även om bolsjevikernas radikala partiparoller tilltalade arbetarna, så gjorde den öppna brytningen mellan socialistfraktionerna det ingalunda.

Omedelbart efter valet, i november 1912, reste Koba på ett par dagar till Kraków, där centralkommittén sammanträdde för att bedöma situationen. Lenin yrkade häftigt på öppen brytning mellan de bolsjevikiska och mensjevikiska dumamännen. Han var övertygad om att arbetarna med tiden skulle inse det berättigade i en sådan brytning, men han var beredd att dra en skarp skiljelinje mellan bolsjevismen och mensjevismen, även om det skulle visa sig impopulärt. Vid sin återkomst till Petersburg slöslipade Koba eggen på Lenins förslag. Bolsjevikrepresentanterna var själva inte hågade att exponera en intern socialistisk splittring inför en duma som dominerades av den yttersta högern. Lenin upptäckte till sin harm att även 'Pravda' skyggade för brytningen. Han bör ha frågat sig själv, om inte kaukasiern som han släppt in i partiets inre råd nu höll på att svika honom. I sin Stalinbiografi skildrar Trotskij episoden som en av Kobas illvilliga stämplingar mot sin mästare.[26] Lenin såg knappast på den i en sådan dager. Han betraktade den som en förarglig men övergående oenighet, som han hoppades kunna släta över på det sluga och taktfulla sätt som var honom eget. Han sammankallade en gemensam konferens i Kraków mellan centralkommittén och de sex bolsjevikiska dumamännen och beredde sig att ommöblera 'Pravdas' redaktionsstab under former som inte skulle såra Koba.

I slutet av december 1912 lämnade Koba Ryssland på omkring sex veckor – den längsta utlandsvistelse under hela hans karriär.[27] Hans göranden under denna tid blev av betydelse för

---

[25] Ibid., s. 250-252, 398-399.

[26] Lenin: 'Sotjinenija', vol. XVIII, s. 398-401; A. E. Badajev: 'Bolsjeviki v Gosudarstvennoj Dume', s. 194-211; L. Trotsky: 'Stalin', s. 143-149. En skildring av denna period ingår i den allvetande ochranans handlingar, publicerade i 'Krasnyj Archiv', nr 1 1939, s. 77-80. Av Sverdlovs korrespondens, som uppsnappats av ochranan, framgår tydligt att de bolsjevikiska kadrerna inte fått ett gynnsamt intryck av Stalins sätt att redigera Pravda.

[27] Stalin beskrev sin resa till Kraków för sin svägerska A. S. Allilujeva. Han reste utan pass. I den lilla staden på gränsen mellan Ryssland och österrikiska Polen kände han ingen, men han gjorde en tillfällig bekantskap med en fattig man som bodde där:

'De gick och pratade med varandra ... Han var polack, skomakare ... De kom till hans hem. Mannen bad honom stiga in och dela hans måltid. Godhjärtad och taktfull ... frågade han endast om hans gäst var långväga ifrån.

hans framtid. De aktuella divergenserna slätades smidigt över och efterlämnade intet agg mellan mästare och lärjunge. Lenin lyckades förmå de sex dumamännen att separera från sina mensjevikiska kolleger. Han häcklade 'Pravda' för dess försonliga ton och skickade i all stillhet en viss Jakob Sverdlov till Petersburg för att ta hand om tidningen. Sverdlov (senare Sovjetrepublikens statschef) gjorde kort process med redaktionsstaben – bland dem befann sig den unge studenten Skrjabin-Molotov – och blåste ny vind i 'Pravdas' segel. Lenin kanderade frikostigt det beska pillret åt Koba genom att ge honom några viktiga uppdrag i Kraków och Wien.

Säkerligen önskade Lenin på detta stadium göra närmare bekantskap med sin protegé. Hur var det med hans intellektuella utrustning? Hur pass bevandrad var han i marxismens lära? Vilka var hans starka sidor, och vilka var hans svaga punkter? Lenin var konnässör på människor och hade en verkligt sokratisk förmåga att komma dem in på livet. I början frågade han säkerligen Koba om diverse saker: valets förlopp i Petersburg, förhållandena i den underjordiska rörelsen, raserna och nationaliteterna i Kaukasien och så vidare. Man vågar gissa att förhöret inte var alltför pedantiskt. Examinatorn måste redan ha känt sin lärjunges begränsning. Men han fann resultatet tillfredsställande. Den unge mannen – Koba var nu trettiotre år – var visserligen ingen självständig tänkare, men han var läraktig, slug och mycket väl insatt i frågor av praktisk betydelse. Han var till exempel enastående väl förtrogen med de kaukasiska nationaliteternas tilltrasslade förhållanden. Samtalen mellan de bägge männen koncentrerade sig snart på denna fråga. Lenin hade sina teoretiska idéer om problemet, medan Koba utifrån sin praktiska erfarenhet kunde ge kött och blod åt sin mästares planer. Under en sådan diskussion föreslog Lenin att Koba skulle skriva en uppsats över ämnet till 'Prosvestjenije' (Upplysning), partiets gedigna sociologiska tidskrift.

Det var ett smickrande förslag, ty hittills hade Koba inte vågat sig in på det finslipade teoretiserandets fält. Men nationalitetsproblemet innefattade oändligt mycket mer än den trassliga rashärvan i hans födelseprovins. Här i Kraków, Polens medeltida huvudstad, ett säte för konungar och diktare, var det omöjligt att bortse från polackernas nationella aspirationer. Knappast mer än ett stenkast från Lenins bostad drillade Pilsudski vid denna tid sina legioner för ett uppror mot Ryssland. 'Polackerna hatar Ryssland', sade Lenin, 'och inte utan skäl. Vi får inte ignorera kraften i deras patriotiska känslor. Vår revolution måste behandla dem mycket milt och i värsta fall till och med låta dem frigöra sig från Ryssland.'[28] Sedan var det de invecklade relationerna mellan de olika raserna Och nationaliteterna inom det österrikisk-ungerska kejsardömet: magyarer, tyskar, tjecker, jugoslaver. De österrikiska socialisterna hade utarbetat ett program för dessa nationaliteter. Det skulle säkert löna mödan att jämföra bolsjevikiska och de österrikiska metoderna. Försynt, utan att såra sin lärjunges självkänsla, gav Lenin honom antagligen riktlinjerna för essayen, dess viktigaste argument och slutledningar. Uppsatsen krävde ett par veckors arbete, för vilket Wien, det folkförbistrade habsburgska rikets huvudstad, vore den lämpligaste platsen. En emissarie från centralkommittén måste i alla fall resa till Wien för att ordna vissa tekniska frågor, tryckandet av partiresolutioner och ordnandet av

---

'Mycket långt', svarade Stalin, och med en blick på skomakarens verktyg och stol i hörnet tillade han: 'Min far var också skomakare, där hemma i Georgien.'

'I Georgien', upprepade polacken. 'Då är ni alltså georgier? Jag har hört talas om ert land, det är vackert där - berg och vingårdar. Och tsargendarmer, alldeles som i Polen ...'

'Ja. alldeles som i Polen', sade Stalin, 'ingen undervisning på vårt modersmål, men gott om gendarmer.' De sågo på varandra. Kan jag lita på honom? undrade Stalin. Och sedan han fattat sitt beslut, sade han: 'Jag måste över gränsen i dag.'

Mannen gjorde inte flera frågor. 'Gott, sade han, 'jag skall föra er över, jag hittar vägen ...' Vid gränsen ville Stalin betala honom ... men vägvisaren sköt undan Stalins hand. 'Nej', sade han bestämt, 'inte så ... Vi är bägge söner av förtryckta nationer och måste hjälpa varandra.' A. S. Allilujeva: a. a., s. 185-187.

[28] Stalin berättade detta för general W. Sikorski år 1941.

partiets postgång mellan Paris och Kraków, och därför kunde Koba lika gärna slå två flugor i en smäll. På så sätt tillkom uppsatsen ‘Nationalitetsproblemen och socialdemokratin’, som publicerades under signaturen K. Stalin (Stålmannen). Till stor del på grund av det rykte som expert på dylika frågor som uppsatsen förvärvade honom skulle dess författare bli folkkommissarie för främmande nationaliteter i Lenins regering fem år senare.

Emellertid stannade Koba kvar i Kraków några veckor efter det dumamännen och de andra konferensdeltagarna hade avrest. Medan han satt vid Lenins fötter, måste han ha reflekterat över sina egna speglosor om ‘emigranternas främlingskap för den ryska verkligheten’. Vad var Lenin egentligen för slags människa? Lärjungen kunde inte undgå att studera sin mästare. Lenin verkade inte att vara det minsta främmande för verkligheten. Han hade ett förbluffande säkert grepp om alla väsentliga fakta rörande varje situation i hemlandet. Hans kännedom om konspirationens maskineri slog den mest hemmavane och hårdgarvade bolsjevik med häpnad. Hans herravälde över människor var suveränt. Han var nu i början av fyrtiotalet – hans omdöme och viljekraft, slipade av erfarenhet, var perfekt sammanfogade till en mogen och välbalanserad personlighet. Som chef för en revolutionär administration hade han ingen medtävlare bland de lysande män som ledde den ryska socialismen. Detta drag hos Lenin gjorde säkert ett starkare intryck på Koba-Stalin än något annat. Varför förslösade då handlingens man så ofta sin energi på sekteristiska trätor och doktrinära hårklyverier? Vad var det som drev denne borne ledare för den illegala generalstaben att hänge sig åt sådana meningslösa och hetsiga kontroverser som den mellan honom själv och filosoferna på Capri?

Liksom nästan alla bolsjevismens praktiker var Koba-Stalin tillräckligt genomsyrad med marxistiska tankevanor för att uppfatta den politiska undermeningen i en filosofisk dispyt. Den marxistiska åskådningen var accentuerat monistisk. Hos den var vetenskap, filosofi, sociologi, politik och taktik hårt sammanflätade till ett enda idésystem. Emellertid hade praktiker av Stalins typ ett mycket begränsat intresse för filosofiska och teoretiska spörsmål. De accepterade vissa grundläggande formler i den marxistiska filosofin, vilka meddelats dem av lärans populärframställare, som en intellektuell och politisk bekvämlighetsanordning. Dessa formler tycktes utgöra förträffliga nycklar till de mest invecklade problem – och ingenting kan skänka större trygghet åt den halvbildade än innehavet av dylika nycklar. Den kvasiintelligens ur vilken marxismen rekryterade en del av sina underbefälskadrar använde sig av marxismen som en intellektuellt arbetsbesparande anordning, lätt manövrerad och fabulöst effektiv. Det räckte med att trycka på en knapp här för att göra processen kort med en idé, och på en knapp där för att expediera en annan. Den som använder arbetsbesparande apparater reflekterar sällan över det hårda experimenterande som ligger till grund för uppfinningen. Inte ägnar han heller en tanke åt det opartiska och till synes opraktiska forskningsarbete som en dag kommer att göra hans hjälpmedel föråldrat. Det var kanske inte så underligt, att de som begagnade sig av marxismens intellektuella finesser behandlade dem på samma strikt utilitära sätt. I motsats till många av sina anhängare var Lenin den kritiske forskaren i tankens laboratorium. Sist och slutligen använde han alltid sina fynd till något politiskt ändamål, och hans fynd rubbade honom aldrig i hans marxistiska övertygelse. Men medan han sysslade med sitt forskningsarbete, utförde han det i en förutsättningslös och opartisk anda. När han någon gång tyckte att han borde fylla en väsentlig lucka i sina kunskaper, tvekade han inte att ta sig ledigt ett år från den praktiska politiken, gräva ner sig i British Museum eller Bibliothèque Nationale och assimilera en uppsjö av nytt material, innan han uttalade sin åsikt om en diskutabel fråga. Det hände vid sådana tillfällen att marxismens praktiska utnyttjare, bland dem Stalin, blev en smula otåliga på den skrupulösa teoretikern. Forskaren inom Lenin var okänslig för deras irritation, partibossen var det inte. Å andra sidan brukade lärjungarna tygla sin irritation över teoretikern på grund av sitt bottenlösa förtroende för bossen. Det uppstod oundvikligen en andlig barriär mellan Lenin och hans discipel när de sammanträffade

i Kraków. Genom att uppmuntra sin yngre kollega till att gripa sig an med ett stort politiskt-teoretiskt problem sökte Lenin reducera denna skiljemur. Han var inte bara tänkaren och partibossen. Han var också den skarpsynte och uppmärksamme läraren, som tog hänsyn till de hårda villkor som hade format hans lärjunge. Utan att avskräckas av dennes råbarkade intellekt hjälpte Lenin honom att lägga sina bästa egenskaper i dagen.

Under senare hälften av januari 1913 reste Koba till Wien. Han stannade där omkring en månad, under vilken han skrev sitt arbete om de nationella minoriteterna, några artiklar och proklamationer, samt ordnade de tekniska förbindelserna mellan de olika bolsjevikcentralerna. Han träffade också några framstående landsflyktiga ryssar, som vid denna tid uppehöll sig i Wien: Nikolaj Bucharin, den blivande ledaren för den kommunistiska internationalen, Alexander Trojanovskij, den blivande sovjetambassadören i Förenta staterna, samt – Leon Trotskij.[29] Bucharin var endast några och tjugo år men hade redan gjort sig känd som en lärd och talangfull författare. Vid denna tid arbetade han på sin kritik av den wienska nationalekonomiska skolans gränsnytteteori, för vilken professor von Böhm-Bawerk hade varit den mest framstående förespråkaren. Den unge mannen måste ha tjänstgjort som ciceron åt den ohyvlade kaukasiern, som med sin högst rudimentära tyska säkert kände sig bortkommen i den österrikiska huvudstaden. Bucharin hjälpte honom troligen att hitta de böcker och citat han behövde. Bucharin avvek från Lenin på vissa vitala punkter i den marxistiska teorin och politiken, bland annat i nationalitetsfrågan. Medan Lenin förfäktade nationaliteternas rätt till självbestämmande och tolkade denna rätt så att polacker, ukrainare, letter etc. var berättigade att avsöndra sig från det ryska riket och konstituera sig som självständiga nationer, bestred Bucharin denna synpunkt och såg i den en onödig eftergift åt polackernas, ukrainarnas och de övriga folkens nationalism. Han ansåg att revolutionen borde skära rakt över alla nationella gränser. Bucharins åsikter satte inga spår i Stalins essay, som var konsekvent leninistisk. Emellertid tycks de båda männen ha skilts åt som goda vänner. Deras sammanträffande i Wien var prologen till deras nära politiska kompanjonskap tio år senare, ett kompanjonskap som slutade med att Bucharin likviderades av Stalin.

Varken Trotskij eller Stalin har skildrat deras sammanträffande i Wien. Trotskij talar bara om ‘glimten av animositet’ i Stalins ‘gula ögon’. Det låg ingenting förvånande i denna ‘animositet’. Då Trotskij flera år tidigare angrep de bolsjevikiska kampgrupperna, hade han omedvetet trampat Stalin på tårna. Det gamla grollet gnagde fortfarande, och nu tillkom ett nytt. Trotskijs kampanj mot Lenins definitiva brytning med mensjevikerna hade just nått sin höjdpunkt. I sin syn på revolutionens uppgifter var Trotskij varken mensjevik eller bolsjevik. Han delade inte mensjevikernas dragning till medelklassliberalismen. Inte delade han heller Lenins åsikt att revolutionen inte borde vara socialistisk till sin karaktär. I opposition mot bägge parter predikade han proletär diktatur i Ryssland och spådde att revolutionen snabbt skulle övergå från det antifeodala till det antikapitalistiska skedet, eller rättare att de båda skedena skulle bli sammanflätade under det faktiska händelseförloppet. Men eftersom Ryssland inte var ‘moget för socialismen’ skulle dess räddning ligga i en västerländsk resning. Den ryska revolutionen skulle stimulera till revolution i det övriga Europa, som nu var moget för en socialistisk omdaning. Detta var i ett nötskal teorin om den ‘permanenta revolutionen’, vilken i många avseenden placerade honom till vänster om både mensjeviker och bolsjeviker. I striden inom partiet intog Trotskij emellertid en mellanställning mellan de bägge fraktionerna, i så måtto att han predikade hela socialismens enhet. Hans polemiska åska riktades för tillfället så gott som uteslutande mot Lenin, därför att det var Lenin som öppet avfärdat enhetstanken och med berått mod splittrat partiet. Trotskij fördömde Pragkonferensen som ‘ett svek och en usurpation’. Men det var just denna ‘usurpation’ som Stalin hade att tacka för sin upphöjelse till den bolsjevikiska hierarkin.

[29] L. Trotsky: ‘Stalin’, s. 158.

Emellertid var det inte bara i principfrågor de blivande rivalerna var oense. För andra gången riktade nu Trotskij, sig själv ovetande, ett hårt slag mot Kobas ställning inom konspirationen. Liksom i en grekisk tragedi låg det en ödesmättad följdriktighet i de omständigheter och händelser vilka skapade de första konfliktelementen, långt innan det verkliga dramat började. Stalin var huvudredaktör för den bolsjevikiska 'Pravda' i Petersburg. Trotskij avfyrade sina bredsidor mot den leninistiska 'sprängningen' i sin egen 'Pravda' i Wien. Under de senaste dumavalen hade Trotskij matat de mensjevikiska 'likvidatörernas' tidning i Petersburg med sina artiklar. I en sammanfattning av valresultaten hade Stalin strax före resan till Wien skrivit i sin 'Pravda': 'Den praktiska utvecklingen blåser bort Trotskijs barnsliga plan att förena det oförenliga ... Från att ha varit agitator för en orimlig enighet har Trotskij nu övergått till att bli ett redskap för likvidatörerna Trotskij har gjort sitt yttersta för att se till att vi skulle få två konkurrerande tidningar, två konkurrerande program, två rivaliserande konferenser – och nu har denna atlet med falska muskler börjat sjunga sin enighetsvisa för oss.' [30] Likaså skrev han i ett brev till 'Socialdemokraten', under vilket signaturen Stalin uppträder för första gången (den 12 januari 1913):[31] 'Man har sagt att Trotskij med sin 'enhetskampanj' har givit en ny inriktning åt likvidatörernas strävanden. Men det är inte sant. Trots alla sina 'heroiska' ansträngningar och 'fruktansvärda hotelser' har han visat sig vara en vanlig skränig atlet med falska muskler, ty efter fem års 'oförtruten möda' har han inte lyckats ena några andra än likvidatörerna.' Fem år senare skulle Trotskij hyllas av bolsjevikerna som revolutionens främste ledare efter Lenin, som Röda arméns skapare och segraren i inbördeskriget. Men den hånfulla glosan om 'den skränige atleten med falska muskler' skulle fortfarande flyga genom Stalins hjärna. Trots frasens grova generalisering hade dess upphovsman med den satt fingret på Trotskijs svaga punkt – han oduglighet i det taktiska spel och de manövrer i vilka Stalin skulle visa sig vara en överdängare. Trotskij å sin sida måste med förundran ha iakttagit den okände medlemmen av Lenins nya centralkommmitté. Den överlägsne tänkaren och esteten kan näppeligen ha blivit imponerad av den råhyvlade mannen, som talade dålig ryska med stark georgisk brytning och inte kom med några självständiga idéer i en diskussion. Han förbisåg säkert det klipska praktiska förnuftet och den okuvliga andan hos sin grå interlokutör. 'Vad är det för tjockskallar och slöfockar som Lenin nu omger sig med?' bör han ha mumlat för sig själv. Kort efteråt skrev han till Tjcheidze, ledaren för mensjevikerna i duman (samme man som 1901 i Batum hade brännmärkt Koba som en 'galning' och 'desorganisatör'): 'Vilken vettlös besatthet, detta lumpna käbbel som systematiskt framprovoceras av mästerkäbblaren Lenin ... denne professionelle spekulatör i efterblivenheten hos den ryska arbetarrörelsen…' [32] I Trotskijs ögon måste Stalin ha varit ett typiskt exempel på denna 'efterblivenhet'.

I mitten av februari var Stalin redan på hemväg. Han var på friskt humör. Hans arbete om de nationella minoriteterna hade vunnit Lenins entusiastiska gillande. Man vågar anta, att 'skolmästaren' hade tvättat bort ur uppsatsen de stilistiska och logiska grodor som den ursprungligen måste ha vimlat av. Men han kunde inte annat än beundra den säkerhet varmed hans lärjunge i sin översikt över de östeuropeiska nationaliteternas mosaik hade sammanställt en väldig massa fakta och krönt sin analys med en koncentrerad och klar redogörelse för det bolsjevikiska programmet. I ett brev till Gorkij[33] omnämnde Lenin, inte utan stolthet över sin protegé, den 'underbare georgierns' arbete. Misstämningen över den senaste tidens meningsskiljaktigheter var glömd, och Lenin var endast alltför glad att se sin lärjunge vinna sina sporrar som teoretiker. Koba hade länge i hemlighet närt en sådan ärelystnad. Så länge han saknade möjlighet att tillfredsställa den, hade han ibland tappert dolt sin besvikelse under en

[30] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. II, s. 259-260.
[31] Ibid., s. 271-284.
[32] Citerat efter N. Popov: a. a., vol. I, s. 289. Trotskij bestred aldrig brevets äkthet.
[33] W. I. Lenin: 'Briefe an Maxim Gorki 1908-13', s. 74.

överdriven pose av trångsynt praktiker. Nu kunde han reda sig utan den posen. Hans formella rangställning inom partiet stöttades av intellektuell framgång.

En vecka efter hans återkomst till Petersburg, den 23 februari, satte den politiska polisen stopp för hans verksamhet. Denna gång resulterade hans häktning i förvisning på hela fyra år. Omständigheterna kring hans försvinnande var groteska. Han förråddes för ochranan av sin kollega i centralkommittén, den bolsjevikiske dumamannen för Moskva Malinovskij. Polisagenten hade i detalj inrapporterat Krakówkonferensens förlopp till chefen för hemliga polisen, Beletskij, som i sin tur vidarebefordrade informationerna till inrikesminister Makarov. Polisen stod redo att lägga vantarna på de hemvändande medlemmarna av centralkommittén. Dagen för sin häktning bevistade Stalin en oskyldig konsertmatiné anordnad av bolsjeviker men auktoriserad av polisen – en av de många legala folkbildningsanordningar genom vilka partiet uppehöll kontakten med sina sympatisörer. Den omisstänksamme Stalin frågade Malinovskij om det var någon risk för honom att gå dit. Polisagenten lugnade honom trovärdigt och underrättade omgående ochranan. Stalins kamrater vädrade faran. De försökte hjälpa honom ut ur fällan och klädde på honom en damkappa för att lura ochranans spioner. Men listen genomskådades.[34]

Lenin blev förtvivlad över underrättelsen men hoppades kunna arrangera Stalins snara flykt. Den person som fick i uppdrag att förbereda den var – Malinovskij: han var nämligen inte endast medlem av centralkommittén, utan tillhörde också en liten kår som hade till uppgift att eliminera polisagenter och organisera viktigare rymningar. Lenin, Krupskaja och Malinovskij utarbetade gemensamt invecklade koder för den illegala underrättelsetjänsten, hittade täcknamn etc. Lenin gav sålunda ‘Nummer tre’ order att hjälpa ‘Vassilij’ på fri fot. Men ‘Nummer tre’ (Malinovskij) såg till att gendarmeriet i det nordsibiriska distriktet Turuchansk höll skarpare öga på ‘Vassilij’ (Stalin) och flyttade honom allt längre in på den arktiska tundran.[35] Under tiden var Lenin utom sig, ty alla hans betydelsefulla ombud, bland dem ‘Pravda-redaktören Jakob Sverdlov, försvann på liknande sätt. Ändå ville han inte tillåta några misstankar mot Malinovskij, trots att mensjevikerna gång på gång gav luft åt sin misstro mot denne. Senare avsade sig Malinovskij sitt dumamandat, enär den nye ochranachefen fruktade skandal. Rodzianko, den liberale talmannen i duman, kände till affären men höll den hemlig för duman. Till och med efter Malinovskijs avsägelse vägrade Lenin att tvivla på hans integritet och uteslöt honom ur partiet enbart på grund av insubordination. Först 1917, då ochranans arkiv blev tillgängliga, kom den bisarra sanningen i dagen.[36]

Drygt ett år efter sin arrestering, i mars 1914, förflyttades Stalin till byn Kurejka vid floden Jenisejs nedre lopp. Omkring 10 000 ryska och infödda nybyggare var här utspridda över ett område lika stort som Skottland. De bodde i små hyddor, åtskilda av milsvida tillfrusna tundror. Här var det vinter åtta till nio månader av året, och sommaren var kort, het och torr. På sommaren bodde urinvånarna, ostjakerna, i tält av renhud; över vintern drog de sig tillbaka till bostäder som var halvt hyddor, halvt grottor. Den frusna jorden gav inga skördar. Ostjakerna levde på jakt och fiske och höll sig varma med pälsverk och vodka. Först i och med femårsplanerna har deras utkomstmöjligheter förbättrats med hjälp av bensinmotorn och moderna jordbruksmetoder. Under åren för Stalins förvisning var området en ödslig vildmark.

Landsflyktingen som vuxit upp i det subtropiska Kaukasien stod fysiskt rycken för klimatet. Ensamheten och sysslolösheten lättades upp av böcker och tidningar, som vänner skickade och som ett kringvandrande postbud avlämnade med månaders mellanrum. De båda före detta

[34] A. E. Badajev: a. a., s. 283-284.
[35] Malinovskijs roll har skildrats av Badajev: a. a., s. 100 102; av Krupskaja och Pjatniskij i ‘Prazjskaja Konferentsia RSDRP’, s. 173-188. Se även ‘Y. M. Sverdlov, Sbornik, Vospominanija’, s. 42-44.
[36] A. E. Badajev: a. a., s. 285.

redaktörerna i 'Pravda', Stalin och Sverdlov, delade i början rum. Sverdlov beskriver deras gemensamma liv sålunda:

'Vi är två stycken här, för jag delar rum med georgiern Dzjugasjvili; det är en bra karl, men en alltför stor individualist i det dagliga livet, medan jag har svårt att reda mig utan åtminstone något sken av ordning. Det är därför jag blir nervös ibland ... Än värre är att man aldrig får vara i fred för husägarens familj. Vårt rum ligger vägg i vägg med deras och har ingen egen ingång. De har barn, och ungarna håller naturligtvis till inne hos oss timmar i sträck. Ibland är de störande. Dessutom kommer folk från byn och hälsar på. De kommer in, slår sig ner, sitter tysta en halvtimme, och sedan reser de sig plötsligt upp och säger: 'Nej nu måste jag gå, adjö.' Knappt har den ene gått, förrän en ny ramlar in, och så börjar alltsammans från början igen. Liksom på pin kiv kommer de just om kvällarna, då det går bäst att läsa .. Vi har ingen fotogen här, så vi måste läsa vid stearinljus ...' [37]

De båda männen hade tydligen svårt att dra jämnt ... Sverdlov blev snart förflyttad till en annan by, och Stalin bodde ensam kvar, fiskade, jagade och läste under de återstående åren. I början hyste han alltjämt tankar på flykt, men de bleknade småningom bort, allt eftersom bevakningen över honom blev skarpare, tills krigsutbrottet definitivt drev bort tanken ur hans hjärna – när Ryssland stod under krigslagar, föredrog de deporterade att stanna där de var. I början fortsatte Stalin sitt studium av de nationella minoriteterna, skrev en ny uppsats över ämnet och avsände den till Lenin via den ovärderlige Allilujev, som fortfarande bodde i Petersburg.[38] Den blev aldrig befordrad till trycket; antingen kom den bort på vägen, eller också var den inte av samma kvalitet som hans föregående arbete och vann inte Lenins gillande. Under resten av sin vistelse i Kurejka skrev han knappast någonting. I hans 'Samlade skrifter' är det en lucka mellan februari 1913 och mars 1917, vilken utgivarna söker förklara med att Stalins skrifter från denna period 'ännu inte har blivit återfunna'.[39] Eftersom Stalin befriades ur landsflykten av revolutionen och hans arbeten inte kan ha blivit förstörda av ochranan, låter förklaringen inte plausibel. Troligare är att han aldrig grep till pennan, Medan han var avskuren från praktisk verksamhet. Han var revolutionens praktiker, inte dess skrivbordsteoretiker.

Det var i ensamheten i Kurejka han hörde nyheten om första världskrigets utbrott. Händelsen var ingen blixt från klar himmel, men den utlöste bestörtning inom både den ryska och den västeuropeiska socialismen. Under de föregående åren hade internationella socialistkongresser riktat kraftiga antimilitaristiska appeller till världens arbetarmassor, men få av ledarna trodde på allvar att kriget var överhängande. Under de två åren närmast före dess utbrott hade Lenin varit strängt upptagen av partiangelägenheter och knappast skrivit något som tydde på att han var medveten om faran. När kriget verkligen bröt ut, blev han bestört över den europeiska socialismens uppträdande. Då han läste i schweiziska tidningar att den tyska socialismen öppet stödde Kaiserns krig, vägrade han tro sina egna ögon och behandlade till en början meddelandet som en anka, utsläppt av tyska generalstaben för att narra arbetarklassen till anslutning.[40] Så stor och odelad hade hans tro varit på styrkan hos den socialistiska interationalismen. En kort tid var han så nedbruten att han hyste tankar på att helt träda tillbaka från politiken. Men han repade sig och beslöt att 'börja krig mot kriget'. Han var ingen pacifist. Hans svar på kriget var revolutionen. Han brännmärkte trusterna, kartellerna och bankerna som de verkliga krigsförbrytarna, fördömde den patriotiska vapenvilan i klasskampen som predikades av flertalet socialister i de krigförande länderna och lanserade slagordet: 'förvandla det imperialistiska kriget till ett inbördeskrig. Oberörd av anklagelsen att han genom att hetsa till revolution i sitt land kunde framkalla dess nederlag, proklamerade han sig öppet som revolutionär defai-

[37] Citerat av L. Trotskij i 'Stalin', s. 171. Se även A. S. Allilujeva: a. a., s. 115.
[38] A. S. Allilujeva: a. a., s. 118.
[39] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. II, s. VI.
[40] L. Trotzki: 'Mein Leben', s. 226-227.

tist. Tsardömets nederlag, hävdade han, skulle under alla omständigheter vara det mindre onda; och om det påskyndade revolutionen, så var det så mycket bättre. För övrigt hade samtliga oppositionspartier i Ryssland, även medelklassliberalerna, endast tio år tidigare intagit en defaitistisk hållning under rysk-japanska kriget. Han gick ett steg längre och vägrade att ha något samröre med socialister som inte delade hans åsikter. Det kunde inte vara fråga om någon enighet med de arbetarledare som blivit skändliga leverantörer av kanonmat till Europas generalstaber. I hans ögon var de förrädare mot socialismen, och varje slag av samarbete med dem var förräderi. Den andra (socialistiska) internationalen var död – det återstod inte annat än att börja om från början och bygga upp Tredje internationalen från grunden.

Liksom flera gånger i det förflutna låg Lenin även nu före de flesta av sina lärjungar och anhängare. Därmed är inte sagt att också de lät sig ryckas med av krigstidschauvinismen. De förblev trogna sin antimilitaristiska övertygelse och var motståndare mot kriget. Men det föreföll dem som om Lenin farligt överskattade sin rättsgrund. Det förfärade dem att se hur emfatiskt han och Zinovjev underströk sina defaitistiska synpunkter i sina skriverier i Schweiz. Ungefär vid samma tid predikade Trotskij i Paris ‘varken seger eller nederlag’, utan revolution; och många bolsjeviker såg mera sunt förnuft i det. De blev också perplexa över Lenins appell till brytning med hela Andra internationalen, till vilken de varit vana att se upp som till förkroppsligandet av alla socialistiska drömmar och förhoppningar. Mellan de socialister som understödde kriget (‘socialpatrioterna’ eller ‘defensisterna’) och de som bekämpade det fanns det en stor majoritet med vacklande åsikter, vilka var upprörda över ‘socialpatrioternas’ handlingssätt men motvilliga att ge sig in på en definitiv brytning.

De flesta bolsjevikledarna inom Ryssland fruktade, att om de strikt anslöt sig till Lenins politik, skulle de avskära sig från denna vacklande men manstarka sektion. Under krigets första skede satte tsarregeringen de bolsjevikiska dumamännen i fängelse och anklagade dem för högförräderi. Kamenev, som efter Stalins deportation inspirerade deras politik och redigerade ‘Pravda’, ställdes inför rätta tillsammans med dem. Åklagaren använde Lenins defaitistiska proklamationer som bevisning mot de anklagade. Kamenev och några av dumamännen tog då avstånd från Lenin, delvis därför att de uppriktigt ogillade dennes defaitism och delvis därför att de var angelägna att parera åklagarmaktens stötar. Dumarepresentanterna och Kamenev deporterades till förvisningsorter i Jenisejdistriktet i Sibirien. Deras ankomst gav upphov till förvirrade och hätska debatter bland de förvisade. Lenins anhängare – defaitisterna – anklagade dem för bristande politisk stadga och ovärdigt uppträdande inför rätta. De landsflyktiga åkte hundratals kilometer i hundslädar eller renackjor till en mötesplats i någon av byarna, där debatterna ägde rum. Även Stalin bevistade några sådana möten. Vad han yttrade där och vilken sida han anslöt sig till har förblivit okänt. Hans officiella biografer säger att han var den främste representanten för de revolutionära defaitisterna – den stalinistiska ortodoxins kanoniska lag förbjuder varje erkännande av att deras hjälte vid något tillfälle kan ha avvikit från Lenin. De antistalinistiska biograferna har lika kategoriskt understrukit oenigheten. Det troliga är att Stalin undvek att ta ställning, eftersom det var så han förhöll sig ännu år 1917, omedelbart efter sin återkomst till Petersburg.

I alla händelser lade han inte kontroversen hårt på sinnet. Han befann sig hundratals mil från någon politisk vädjobana, och att tröska principer för deras egen skull, utan den ringaste chans att genast kunna omsätta dem i handling, var inte hans favoritnöje. De mera sangviniska bland de deporterade eller de som var mera fallna för spekulationer var upprörda; de disputerade och trätte och skrev avhandlingar och teser under två eller tre långa arktiska vintrar. Stalin höll sig mer och mer för sig själv, tills han slutligen drog sig tillbaka i eremitliknande avskildhet.

*

Det finns mycket litet att säga om Stalins privatliv vid denna tid, trots att han nu redan var i mitten av trettiotalet. Själv har han senare varit obenägen att kasta något ljus över det. Bortsett därifrån, lämnade en professionell revolutionärs tillvaro endast en mycket smal marginal för 'privatliv'. I sin ungdom var han gift med Jekaterina Svanidze, syster till en av hans kamrater vid Tiflisseminariet. Hon dog under första revolutionen, efterlämnande en son, som uppfostrades hos sina morföräldrar i Kaukasien. Stalin gifte inte om sig förrän 1918. Men han var redan intim vän i Sergo Allilujevs, sin blivande svärfars familj, och Allilujevs tog ofta hand om honom. Det var de som skickade honom matpaket, kläder och böcker under hans förvisning.

I hans ensliga tillvaro vid Jenisej måste det ha funnits en viss bitterhet. Den sak han ägnat sitt liv tycktes ha lidit nederlag. När han blickade tillbaka på de många åren av arbete i den underjordiska rörelsen kunde han inte hämta stor tröst ur deras resultat. Hans privata liv var tomt och besviket. Han gav uttryck åt något av sin ensamhetskänsla i ett brev till Olga Jevgenija Allilujeva, sin blivande svärmor. Det är för övrigt det enda privata, opolitiska brev av Stalins hand vi känner. Han tackade Allilujevs för deras paket och bad dem att inte förbruka mera pengar på honom, ty de behövde dem själva. Det enda han önskade sig var vykort, ty där han nu befann sig, vid Jenisej, erbjöd naturen i sin 'trista fulhet' ingenting annat för ögat än tundrans isiga ändlöshet. 'I detta förbannade land ... har jag gripits av en barnslig längtan att få se en smula natur, om också bara på papperet.'[41]

[41] A. S. Allilujeva: a. a., s. 117-118.

KAPITEL 5

1917

Stalin oduglig för krigstjänst. – Februarirevolutionen. – Arbetare- och soldatråden (sovjeterna). – Stalin och Kamenev återvänder till Petrograd den 12 mars och lägger kapson på den bolsjevikiska vänstern, som leds av Molotov och Sljapnikov. – Lenins återkomst den 3 april och hans 'Aprilteser'. – Kris inom bolsjevikpartiet. – Stalin faller undan och sluter upp vid Lenins sida. – Invald i centralkommittén, ägnar han sig åt att organisera partiet. – Revolutionens fluktuationer. – Stalins roll under 'julidagarna'. – Stalin förmår Lenin att gå under jorden och leder partiets sjätte kongress. – Trotskij ansluter sig till bolsjevikerna. – General Kornilovs myteri. – Bolsjevikerna får majoritet i sovjeterna. – Lenins planer för ett uppror. – Splittring inom centralkommittén. – Den första politbyrån väljes den 10 oktober. – Stalins hållning i striden mellan anhängare och motståndare till ett väpnat uppror. – Oktoberrevolutionen. – Trotskijs ledarskap under upproret. – Stalin borta från högkvarteret. – Hans redaktionella arbete i 'Pravda'. – Hans angrepp på Maksim Gorkij: 'Revolutionen är oförmögen att vare sig begråta eller begrava sina döda.'

I slutet av 1916 var tsardömet fullständigt utmattat av kriget. Blomman av Rysslands manliga befolkning låg bruten i gyttjan vid otaliga fronter, och nu kallade man till och med de politiska deporterade i Sibirien under fanorna. Strax före årsskiftet fördes Dzjugasjvili-Stalin från byn Kurejka till Krasnojarsk för att inställa sig inför en militär mönstringskommission. På grund av den defekt i vänstra armen han haft sedan barndomen förklarades Rysslands blivande generalissimus oduglig för krigstjänst.[1] I februari fick han tillstånd att slå sig ner i grannskapet av Krasnojarsk för resten av sin förvisningstid, men nu låg tsarväldet redan i dödsryckningarna.

En vecka senare hörde Ryssland den gamla regimens själaringning. Strejker och demonstrationer i huvudstaden, som börjat på årsdagen av den 'blodiga söndagen' 1905, kulminerade i en spontan resning, under vilken garnisonen gick över på folkets sida. Revolutionen var kommen; den kom från folkets egna led. Men den hade stimulerats och hjälpts på traven av en palatskupp, vid vilken en del av hovkamarillan, liberala medelklassledare samt brittiska diplomater gjorde gemensam sak mot tsaren i hopp att hans störtande skulle undanröja de tyskvänliga hovklickarnas inflytande på politiken och sätta Ryssland i stånd att föra kriget med större kraft. Den 2 mars abdikerade tsaren till förmån för sin bror, storfurst Michail. Efter ett dygn avsade sig storfursten kronan. Tsarens ministrar arresterades. Den liberale monarkisten furst Lvov bildade en provisorisk regering med den liberale professor Miljukov som utrikesminister och den radikale före detta dumamannen Kerenskij som justitieminister. Regeringens konstitutionella fullmakter var tvivelaktiga; den bildades på initiativ av några medlemmar av den sista duman, det diskrediterade kvasiparlamentet, som till på köpet hade blivit upplöst av tsaren. Detta till trots började den provisoriska regeringen sin tillvaro under folkets jubel. Den stöddes beredvilligt av det Petrograds arbetare- och soldatdeputerades råd (eller sovjet) som bildats några dagar före tsarens abdikation.

Sovjetens medlemmar valdes i fabriker och verkstäder och senare också inom de regementen som var förlagda i huvudstaden. På liknande sätt uppstod sovjeter i alla Rysslands större städer och senare på landsbygden. På grund av valprocedurens art representerade de inte adeln och den numeriskt svaga medelklassen. De var typiska 'folkliga parlament', ur vilka de högre klasserna självfallet var uteslutna. I avsaknad av någon som helst parlamentarisk institution blev de de bredaste och mest representativa instanser Ryssland ägde under 1917. Sovjetmedlemmarna valdes inte för någon bestämd tid – valmanskåren hade rätt att när som helst ersätta

[1] A. S. Allilujeva: a. a., s. 167.

dem med andra personer. Sovjeternas sammansättning förnyades därför genom täta fyllnadsval, så att de gav en ytterst trogen avspegling av den skiftande folkstämningen. Detta var orsaken till deras ojämförliga moraliska auktoritet. Förutom att de gav de lägre klasserna en kvasiparlamentarisk representation, var de också den *de facto* verkställande makten, med vilken den misskrediterade normala administrationen inte förmådde tävla. Sovjetens dekret var lag i lika mån i fabriker, järnvägsverkstäder, postanstalter och kaserner. Alltifrån första timmen av sin existens var den provisoriska regeringen ur stånd att genomföra ett enda viktigt beslut, såvida det inte var godkänt av Petrograds sovjet. På så sätt var regeringen i praktiken sovjetens fånge, trots att varken sovjeten eller regeringen ännu hade det klart för sig. Än latent, än öppen, skulle striden mellan de två fortgå under hela revolutionens förlopp. Under tiden levde folket alltjämt i revolutionens smekmånad; de konflikter som framtiden bar i sitt sköte var ännu fördolda, och för tillfället var den förhärskande stämningen upprymd. Friheten hade erövrats, även om det skett mitt under krigets fasor.

Grupper av politiska fångar och deporterade återvände från Sibirien, hyllade och firade under hela resan. Från en sibirisk stad skickade tre hemvändande landsflyktiga sina 'broderliga hälsningar' till Lenin i Schweiz. Det var Stalin, Kamenev och den bolsjevikiske förre dumamannen Muranov. Minnet av gångna tvister hade bleknat; alla tre var ivriga att hylla sin mästare under frihetens första timmar. Den 12 mars anlände Stalin och hans kamrater till Petrograd, där de välkomnades av partiets främsta ledare på platsen – emigranterna hade ännu inte hunnit hem. I Petrograd hade en temporär byrå inom centralkommittén dirigerat bolsjevikorganisationen under februarirevolutionen. Den hade bestått av tre mycket unga män: Vjatjeslav Skrjabin-Molotov, 'Pravdas' medarbetare före kriget, Alexander Sljapnikov samt Peter Zalutskij, två energiska och självbildade arbetare. Trion hade inte nog mycket politisk kunskap eller erfarenhet för att utforma ett klart program som kunde passa för revolutionens ovissa förhållanden. Partiet befann sig i ett tillstånd av förvirring – moderata och extrema element låg i luven på varandra, ingen grupp hade ledare med den auktoritet som krävdes för att behärska hela partiet. Triumviratet representerade den bolsjevikiska vänstern. De var missbelåtna med sammansättningen av furst Lvovs regering, där den borgerliga liberalismen satt i högsätet, och med sovjetens moderata politik, i vilken mensjevikerna och agrarsocialisterna eller socialrevolutionärerna dominerade. Trion såg med oblida ögon på regeringens proklamerade avsikt att fortsätta kriget 'till ett segerrikt slut', samt på mensjevikernas patriotiska inställning eller 'defensism'.[2] 'Pravda', som redigerades av Molotov, krävde furst Lvovs omedelbara störtande och hela maktens överflyttande till sovjeterna. En högerflygel av bolsjevismen, anförd av Vojtinskij, predikade stöd åt furst Lvov, 'defensism' och bolsjevikernas och mensjevikernas sammanslutning till ett enda parti. I och med Kamenevs återkomst fick de moderata grupperna en kraftig förstärkning. Stalin kände sig försiktigt för, höll sig mitt emellan de stridande grupperna och försökte överbrygga klyftan mellan dem.

Med stöd av sin formella anciennitet som medlem av centralkommittén av 1912 'avsatte' han Petrogradtrion och övertog tillsammans med Kamenev redaktörskapet för 'Pravda'.[3] Under cirka tre veckors tid, fram till Lenins återkomst den 3 april, utövade han det faktiska ledarskapet av partiet. Hans metod att hålla sig mitt på vägen gjorde honom mer eller mindre acceptabel för båda flyglarna. Hans namn hade ingenting att säga arbetarmassorna, men detsamma gällde de flesta ledarna från konspirationen, som hade varit tvingade att hölja sig i anonymitet. Själva deras anonymitet var en personlig och politisk tillgång – den suggererade fram föreställningen om hängivet och osjälviskt arbete i det förflutna. När han några dagar efter sin återkomst uppenbarade sig vid ett möte med exekutivutskottet för Petrograds sovjet

[2] A. Sljapnikov: 'Semnadtsjatyj God', vol. II, s. 170-188. Se även Molotovs skildring ('Lenin i Partija za Vremija Feoralskoj Revolutsiji') i 'Velikoj Mogily', s. 533-534.
[3] A. Sljapnikov: a. a., s. 175-188.

som en av de bolsjevikiska representanterna i denna församling, hälsades han som en gammal bekant endast av ett par georgiska mensjeviker, vilka, exempelvis Tjcheidze, nu var mycket framstående män i huvudstaden. För de övriga var han en revolutionens okände soldat.

Personskiftet i bolsjevikledningen gick inte oförmärkt förbi. Både i sovjeten och i 'Pravda' anslog bolsjevikerna en försonligare ton. Kamenev var den moderata riktningens främste representant. Stalins artiklar stod åtskilliga grader längre till vänster än Kamenevs, men de var inte fullt lika radikala som Molotovs. Två dagar efter sin återkomst publicerade han en kort artikel om sovjeternas roll.[4] Sovjeterna förkroppsligade den allians mellan två samhällsklasser, arbetare och bönder, vilken han – enligt den gamla bolsjevikiska uppfattningen – betraktade som garantin för revolutionens slutliga seger. Men banden mellan de båda klasserna var ännu inte tillräckligt starka. Det gällde nu att 'förstärka sovjeterna ... att inordna dem under en central sovjets ledning ... såsom ett det revolutionära folkets regeringsorgan'. Här föregrep han tydligt vad som skulle bli bolsjevismens sen efter Lenins återkomst till Ryssland: 'All makt åt sovjeterna.' Det tycktes innebära skarp opposition mot furst Lvovs regering. Men Stalin nöjde sig med att fastslå sin positiva princip och avstod från att dra ut dess negativa konsekvenser. Han sammanfattade revolutionens program i ett nötskal: 'Jord åt bönderna, arbetsskydd åt arbetarna, och den demokratiska republiken åt alla Rysslands medborgare.' Med andra ord, revolutionen skulle fortfarande vara antifeodal, men inte antikapitalistisk; den skulle vara 'bourgeois-demokratisk', men inte socialistisk.

Hans nästa artikel 'Om kriget' kombinerade på likartat sätt radikalism i den allmänna principen med vaghet i de praktiska slutledningarna.[5] Kriget var imperialistiskt till sin karaktär, och förblev det även efter tsarismens störtande: 'Det är vår fasta förvissning, att händelseutvecklingen i Ryssland kommer att avslöja bluffen i skriken om att 'friheten är i fara'. Den patriotiska rökridån kommer att skingras, och folket kommer tydligt att urskilja de ryska annexionisternas verkliga strävan mot Dardanellerna ... mot Persien.' Detta var ett blad ur Lenins bok. Men – 'blotta slagordet "ned med kriget" är absolut odugligt ... det leder i praktiken ingen vart'. Med vissa reservationer välkomnade Stalin Petrogradsovjetens halvt pacifistiska, halvt defensistiska manifest till världens folk, men han betvivlade att dess appell överhuvud skulle nå fram till arbetarna i de krigförande länderna. Arbetare, bönder och soldater måste tvinga den provisoriska regeringen att tillkännage sin beredvillighet att ofördröjligen inleda fredsunderhandlingar. Det lät nästan som ett krav på separatfred med Tyskland. Men i nästa mening uppmanar författaren den provisoriska regeringen 'att öppet, inför hela världen, framträda med försök att förmå alla krigförande länder att omedelbart inleda fredsförhandlingar ...' Argumentet vägde tungt över åt den antiimperialistiska sidan, men det antydde att defensisterna, mensjevikerna och till och med liberalerna handlade i god tro, en uppfattning som Lenin snart skulle hånskratta åt.

Några dagar senare kommenterade Stalin ett uttalande av utrikesminister Miljukov om Rysslands krigsmål: 'Pravdas läsare vet att dessa krigsmål är imperialistiska: erövrandet av Konstantinopel, förvärvet av Armenien, styckandet av Österrike och Turkiet, erövrandet av norra Persien ... Nu visar det sig plötsligt, att de ryska soldaterna ljuter sitt blod på slagfälten inte för att 'försvara sitt fosterland', inte för 'frihetens' skull, som den korrumperade borgarpressen försäkrar oss, utan för erövrandet av främmande länder ...' Den radikale justitieministern Kerenskij hade förklarat, att Miljukov hade gett uttryck, åt sina privata åsikter och inte åt regeringens. 'Antingen – eller', skrev Stalin. 'Antingen talar Kerenskij inte sanning, eller också måste Miljukov avgå.' (Författaren kan knappast ha drömt om, att han

[4] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. III, s. 1-3.
[5] Ibid., s. 4-8.

själv nära trettio år senare skulle göra ett uppkok på Miljukovs krigsmål, och att Miljukov då, på sin dödsbädd i sin parisiska exil, generöst skulle applådera sin forne antagonist.)

Ett tonfall av akut ängslan för revolutionens framtid smög sig in i en annan av Stalins artiklar, skriven en knapp vecka efter hans återkomst från Sibirien. Vid det laget hade han blivit klart medveten om den latenta konflikten mellan sovjeterna och den provisoriska regeringen. Revolutionen stödde sig framför allt på huvudstaden, på Petrograds sovjet. Den provisoriska regeringen hämtade sin styrka från provinsen. Dubbelväldet kunde inte fortsätta i längden. Den provisoriska regeringen representerade den moderata bourgeoisin, som var vettskrämd över revolutionens 'excesser' redan innan revolutionen kommit i gång på allvar. En sådan regering kunde bli täckmanteln för en feodal-borgerlig kontrarevolution. Revolutionen måste mobilisera provinsen. Arbetarna måste beväpnas som rödgardister. Armén 'står mellan revolution och kontrarevolution', men i ett krisläge kunde sovjeterna inte lita på den, ty den förflyttades ideligen hit och dit och var uppdelad på spridda förläggningar. Slutligen behövde revolutionen sanktion från en konstituerande församling, som otvivelaktigt skulle bli mera radikal än den provisoriska regeringen.

I slutet av mars samlades en allrysk bolsjevikkonferens, den första efter tsarens abdikation, i det luxuösa palats i Petrograd som blivit rekvirerat från tsarens älskarinna, dansösen Ksjesinskaja, och förvandlat till bolsjevikernas högkvarter. Konferensen karakteriserades av ängslig oreda och olust.[6] Delegaterna försökte få fram ett program ur den bolsjevikiska revolutionsplanen, sådan den predikats av Lenin före kriget. Historien tycktes emellertid ha gjort pannkaka av planen. De verkliga händelserna kunde inte passas in i den. Man hade utgått ifrån att revolutionen skulle bli demokratisk, men inte socialistisk, och att den skulle resultera i en demokratisk arbetare- och bonderepublik, men inte i proletär diktatur. Man höll fortfarande allmänt fast vid den förutsättningen. Och detta till den grad, att när en delegat halvt skämtsamt ifrågasatte axiomet, blev han ögonblickligen nedklubbad av ordföranden. Man hade vidare utgått ifrån att den liberala medelklassen skulle stödja tsarväldet i vått och torrt, att arbetarklassen skulle gå i spetsen för den demokratiska omvälvningen, och att den provisoriska revolutionsregeringen skulle vara en koalition mellan arbetarklassens och böndernas partier, i vilken de revolutionära marxisterna skulle spela första fiolen. I stället hade nu adelns och medelklassens liberala sektioner svikit tsaren och skötte statsrodret i republiken. Mensjevikernas uppfattning tycktes ha varit den mest realistiska. Vad skulle nu de proletära socialisterna spela för roll? Skulle de stå kvar i opposition mot den liberala regeringen och tillvarata den industriella arbetarklassens intressen, som mensjevikerna hade föreslagit ända sedan 1905? Men historien drev gäck också med det mensjevikiska schemat, ty mensjevikerna siktade på en koalition med medelklassliberalerna. De moderata bolsjevikerna ville att deras Parti skulle ge furst Lvovs regering ett viss begränsat stöd.

För de radikalare grupperna, som var fostrade i partiets anda av plebejisk extremism, lät detta så barockt att de inte trodde sina öron. De framhöll att den antifeodala revolutionen i själva verket inte hade segrat än, att även om tsaren Ilade avgått, behärskade den jordägande aristokratin fortfarande den ryska landsbygden; att furst Lvov aldrig skulle expropriera sin egen klass till förmån för bönderna, att endast arbetarklassen, sovjeterna, kunde svara för den agrara revolutionen. Enligt detta schema skulle emellertid industriarbetarna få bära revolutionens tyngsta börda, medan bönderna skulle skörda den största vinsten. Arbetaren skulle knappast finna stor inspiration i en politik som krävde att han blott och bart skulle vara bondens politiska vårdare. Rimligheten krävde, att arbetarens vinst på omvälvningen vore lika klar eller lika stor som bondens, att industrins socialisering sammanlänkades med styckandet

[6] Den officiella redogörelsen för konferensen har publicerats av Trotskij i 'The Stalin School of Falsification', s. 231-301.

av de stora egendomarna, att revolutionen var antikapitalistisk lika väl som antifeodal. Men det skulle ha varit detsamma som att kasta överbord det gamla axiomet att Ryssland inte kunde gå i spetsen för en socialistisk revolution. Ingen av Lenins gamla lärjungar hade mod att företa en så drastisk revision av en doktrinfråga. De fortsatte att argumentera sig in i en återvändsgränd: en strikt antifeodal revolution, i vilken de moderata bolsjevikerna inte fann något bruk för radikalismen och radikalerna inte fann nog utlopp för sin revolutionära élan.

Under nära en veckas tid presiderade Stalin över käbblet med slug och avvaktande försiktighet. Som främste representant för den stympade centralkommittén hade han mindre intresse av att lösa det grundläggande dilemmat än av att få fram den formel som kunde dra en slöja över det, uppskjuta en lösning och sålunda förekomma en omedelbar splittring inom partiet. På tal om de 'båda regeringarna', furst Lvovs och sovjeten, yttrade han:

'Det finns och det måste finnas friktion och strid mellan dem. Rollerna har blivit delade. Arbetare- och soldatombudens sovjet har i själva verket tagit initiativet till att verkställa en revolutionär omvälvning. Sovjeten är den revolutionära ledaren för folket i uppror, ett kontrollorgan över den provisoriska regeringen. Å andra sidan har den provisoriska regeringen åtagit sig rollen som befästare av det revolutionära folkets erövringar. Sovjeterna mobiliserar styrkorna och utövar kontrollen, medan den provisoriska regeringen, motvilligt och fumligt, ikläder sig rollen som befästare av folkets erövringar ... En sådan situation har både sina fördelar och sina nackdelar. Det skulle för närvarande inte gagna oss att påskynda händelserna och därmed så mycket förr väcka fiendskap hos de borgerliga skikt som oundvikligen kommer att överge oss i framtiden. Det är nödvändigt att vi vinner tid genom att sätta en broms för bortsplittrandet av dessa skikt, så att vi hinner förbereda oss för kampen mot den provisoriska regeringen …'[7]

Han flyttade tyngdpunkten i sin argumentering allt efter stundens skiftande krav; än röstade han för begränsat stöd åt regeringen, och än förvägrade han den varje stöd eller framkastade undvikande att vad det nu gällde var inte om man skulle stöda regeringen eller ej, utan om regeringen skulle stöda sovjetens revolutionära initiativ.

En ny triangelstrid blossade upp kring förslaget om fusion med mensjevikerna. En grupp yrkade på sammanslutning utan några som helst reservationer eller villkor. Å extremisternas vägnar talade Molotov mot förslaget och hävdade att ett samgående var möjligt endast mellan dem som accepterade ett klart antikrigsprogram. Stalin påyrkade att man genast skulle inleda förhandlingar om fusion på basis av anslutning till 'Zimmerwald- och Kiental-principerna', det vill säga principer som fastställts på internationella socialistkonferenser i två schweiziska städer och som enligt Lenins åsikt saknade revolutionär anda. Stalin slog bort Molotovs invändningar: 'Det är ingen mening med att rusa händelserna i förväg och förutspå motsättningar. Intet partiliv är möjligt utan motsättningar. Vi kommer att övervinna smärre meningsskiljaktigheter inom partiet.'[8] Men han lugnade vänstern med att förhandlingarna skulle vara preliminära och att deras resultat inte skulle bli bindande för partiet. Förhandlingarna började verkligen omedelbart och avbröts först efter Lenins hemkomst.

Så fort Lenin hade kommit tillbaka, drog sig Stalin undan till flankerna eller bakom kulisserna. De få veckor han varit partiledare hade varit alldeles nog för att han skulle hinna visa sina kort. Han var med i partiet och i det men inte framför det. Han undvek ytterlighetsgrupperna och höll sig till mittbanan, även om det betydde på stället marsch eller slingerbultar. Han ledde därför att han rättade sig efter den förhärskande stämningen och uttryckte den i ett dunkelt lappverk av formler. Han försökte inte ge den någon ny form. Ett

[7] Ibid., s. 237-238.
[8] Ibid., s. 275.

sådant ledarskap kan hålla ett normalt parti flytande, ett parti som arbetar under en fastställd styrelseform, men det var inte den sortens ledarskap under vilket bolsjevismen skulle ha blivit upphovet till en ny revolution.

Den 3 april, efter sin ryktbara resa genom Tyskland 'i det förseglade tåget',[9] återvände Lenin till Petrograd, där han välkomnades av väldiga skaror arbetare, matroser och soldater. Från stationen åkte han i triumf i en kortege av pansarvagnar genom huvudstadens gator.[10] Han hade svårt att dölja sin leda under de många ordrika, välmenande välkomsttal han tvingades lyssna till. Han brann av otålighet att träffa sina kamrater och anhängare. Hans intellekt och viljekraft var spända för den kupp han måste utföra inom sitt eget parti, innan hans parti skulle bli i stånd att genomföra en ny revolution i landet. Han hade knappt hämtat sig efter det oväntade mottagandet, förrän han i korthuggen telegramstil tecknade ner tio teser. Dessa – hans trosbekännelse, hans nya revolutionsplan, hans nya bolsjevikiska charta – framlade han för bolsjevikkonferensen dagen efter sin ankomst.

Hans anhängare skulle just sammanträffa med mensjevikerna vid en enhetskonferens, då Lenin slog dem i huvudet med sina teser.[11] Han inledde sitt anförande med en harmsen gliring om den politiska idyll han hade funnit på platsen. Under hemresan till Ryssland, sade han, hade han väntat sig att bli förd raka vägen från stationen till Peter-Paulsfästningen, det fruktade fängelset för politiska förbrytare. I stället hälsades han av socialismens fiender och förrädare. Något hade gått på sned. 'Defensismen' triumferade i Ryssland liksom på andra håll. Bourgeoisin och mensjevikerna vilseledde proletariatet. 'Vad som är säreget för Ryssland är den enormt snabba omkastningen från barbariskt våldsregemente till det mest raffinerade hyckleri', varigenom massorna förleddes tro på rättfärdigheten i sina härskares krigsmål. Bolsjevikerna fick inte ha något samröre med defensister och semidefensister. Deras uppgift var att upprätta en proletär diktatur. I februari hade arbetarklassen haft praktiskt taget hela makten i sina händer, men inte vetat vad de skulle göra med den utan helt enkelt avstått den åt bourgeoisin. 'Till och med våra bolsjeviker visar förtroende för regeringen. Enda förklaringen är att revolutionsruset har stigit dem åt huvudet. Det betyder döden för socialismen. Ni, kamrater, hyser förtroende för regeringen. Om det är er hållning, då skils våra vägar. Jag föredrar att stanna kvar i minoriteten.' En enda revolutionär som den tyske antimilitaristen Karl Liebknecht var mera värd än en hel skock mensjeviker, socialpatrioter och defensister. 'Om ni sympatiserar med Liebknecht och räcker ut så mycket som ett finger till 'defensisterna', så är det förräderi mot den internationella socialismen.'

Fastän Lenin sorgfälligt avhöll sig från personliga angrepp och föredrog att låta sina vilseledda lärjungar i tysthet återvända till fadershuset, gisslade han emellertid 'Pravda' utan förbarmande: 'Pravda har krävt av regeringen att den skall avstå från annekteringar. Att

---

[9] Lenin ordnade resan genom förmedling av välkända franska, schweiziska, svenska och tyska socialister. Den enda förpliktelse han iklädde sig gentemot den tyska regeringen var att försöka hjälpa en grupp tyska civilpersoner ut ur Ryssland, som ett 'quid pro quo'. Tyska regeringen, som visste att han var motståndare till kriget, hoppades säkert kunna dra nytta av hans propaganda inom Ryssland. Lenin hade sina skrupler, innan han beslöt att begagna sig av möjligheten att resa genom Tyskland. Skruplerna fick vika för hans främsta intresse, som var att så snart som möjligt befinna sig i revolutionens centrum. Han skulle hellre ha rest till Ryssland via England, men brittiska regeringen vägrade honom genomresetillstånd. Ingen förebrådde honom hans resa efter hemkomsten. De moderata partiernas ledare välkomnade honom som en av de gamla och beprövade ledarna. Några veckor senare följde Martov och andra mensjeviker hans exempel och reste hem samma väg utan att någonsin möta någon förebråelse eller kritik. Det var först senare, då Lenins inflytande började växa, som det 'förseglade tåget' trissades upp av hans motståndare till ett lömskt fördrag mellan tyska generalstaben och bolsjevikerna. N. Suchanov: 'Zapiski o Revolutsiji', vol. III, s. 10-13; Lenin: 'How we arrived', 'Collected Works', vol. XX, bok 1, s. 91-93; 'Leninskij Sbornik', vol. II, s. 376-406, 410-412, 448-457.

[10] N. Suchanov: a. a., vol. III, s. 26-27.

[11] Lenin: 'Collected Works', vol. XX, bok I, s. 95-111.

begära av en kapitalistisk regering att den skall avstå från annekteringar år nonsens – flagrant gyckel – en bedräglig illusion

Det är hög tid att erkänna misstaget ... Det får vara nog med hälsningar och resolutioner. Nu är det dags att ta itu med arbetet.' Mensjevikernas revolutionära fraser var bara 'rökelse för det revolutionära folket'. Han yrkade inte på ett omedelbart gripande av makten, eftersom bolsjevikerna fortfarande var i minoritet i sovjeterna. Så länge de inte hade majoriteten, måste de tåligt förklara sin politik för de massor som alltjämt satte sin lit till mensjevikerna, tills de lyckats övertyga majoriteten av arbetarklassen om nödvändigheten av en ny revolution. Under tiden måste de klargöra för folket, att vad de arbetade för var 'inte en parlamentarisk republik ... utan en sovjetrepublik ... avskaffande av polisen, av (den stående) armén och av byråkratismen. Bönderna vill ha jord ... de kommer inte att fråga er om tillåtelse ... vi skall bemäktiga oss jorden, och godsherrarna kommer aldrig att kunna erövra den tillbaka.' Men det var inte nog därmed. Revolutionen hade inträtt i sitt socialistiska skede. Alla banker måste sammansmältas till en enda nationalbank, kontrollerad av sovjeterna. Industrin kunde inte socialiseras omedelbart, men produktionen och distributionen kunde läggas under arbetarnas kontroll. Det var hög tid att ändra partiets antikverade politik och till och med dess namn: jag föreslår att vi kallar det Kommunistpartiet ... majoriteten av det officiella socialdemokratiska parti som har förrått socialismen

Drar ni er för att ta avstånd från era gamla minnen? Men om man skall byta linne, måste man ta av sig den smutsiga skjortan och sätta på sig en ren.' Hans sista tes förebådade grundandet av den nya, den tredje internationalen. Han slutade med en varning att om hans kamrater inte var villiga att följa honom, skulle han ändå inte svikta ... Han skulle hellre stå ensam kvar, liksom Liebknecht i Tyskland, och kämpa mot dem i den fasta förvissningen att framtiden var hans.

En icke-bolsjevikisk skribent, som av en händelse var närvarande vid konferensen, beskrev senare effekten av Lenins ord: 'Jag kommer aldrig att glömma det åsklika anförandet, skrämmande och förbluffande inte bara för mig, en kättare som av en slump råkade höra det, utan även för de rättrogna, alla utan undantag. Jag kan försäkra att inte en människa i salen hade väntat sig något liknande. Det var som om alla den universella förstörelsens urkrafter och andar hade sluppit lös ur sitt fängelse och inte visste av vare sig skrankor eller tvekan eller personliga svårigheter eller personliga hänsyn, där de svävade genom Ksjensinskajas bankettsalar över huvuden på de förhäxade lärjungarna.'[12]

Under de närmaste dagarna fortsatte Lenin sin kraftmätning. Kamenev, Kalinin och andra höll fram för honom hans egna doktriner och planer, hans egna kategoriska påståenden att Ryssland inte var moget för proletär diktatur och socialism. Han parerade med skarpa invektiv mot 'gammalbolsjevikerna, som mer än en gång har spelat en bedrövlig roll i vårt partis historia', därför att de konservativt höll fast vid gamla dogmer som de lärt sig utantill, i stället för att kritiskt revidera dem i ljuset av nya erfarenheter. Han medgav att Ryssland, om man såg det isolerat från det övriga Europa, inte var moget för den socialistiska ordningen. Men Europa som helhet var det; och Ryssland hade fått sig förelagt att gå i spetsen för en europeisk socialistisk revolution. Detta var trotskism, inte leninism, muttrade leninisterna och hänvisade återigen till gamla dispyter. Efter några dagars intensiv argumentering ryckte Lenin huvudmassan av partiet med sig. En bolsjevikisk fraktion, den extrema högern, lämnade partiet helt och hållet och brännmärkte sin forne ledare som en anarkistisk intrigör, en ny Bakunin. De radikala grupperna, för vilka Molotov och Sljapnikov hade tjänstgjort som effektiva språkrör, var emellertid ytterst koncilianta. De fann i Lenins teser en systematisk rationalisering av sin egen stämning. Ramen för den rent demokratiska revolutionen, ur vilken de själva inte hade

[12] N. Suchanov: a. a., vol. III, s. 26-27.

vågat bryta sig ut därför att den ägt partidoktrinens sanktion, men som de dunkelt kände var alltför trång för deras revolutionära strävanden, denna ram hade nu brutits sönder av doktrinens upphovsman i egen person. Lenins kupp blev så förbluffande effektiv därför att den tillfredsställde ett psykologiskt behov inom hans eget parti. Den gav djärvhet och målmedvetenhet åt famlande och förvillade män. För hans motståndare tedde sig omsadlingen så förryckt och abrupt att redan detta, i deras ögon, dömde den som efemär. Kamenev, Kalinin med flera stod fast vid sina kanoner, antydde att Lenins långa frånvaro från Ryssland kommit honom att tappa kontakten med den ryska verkligheten och hoppades att partiet förr eller senare skulle hämta sig från sin blinda förtjusning över den nya leninismen och återvända till en mera sansad och mindre äventyrlig politik. Under hela revolutionsåret, och särskilt före oktoberupproret, skulle dragkampen mellan den nya och den gamla leninismen tänja hårt på ledarnas enighet, och striden skulle blossa upp på nytt under tronföljdskriget efter Lenins död. Men från april och framåt var bolsjevismen inriktad på den branta och riskfyllda klättringen upp mot en ny revolution.

Hagelskuren av argument och invektiv från Lenin jagade in Stalin i skyddande tystnad. Det var inte första gången hans försiktiga natur reste invändningar mot ett vågsamt drag av hans mästare. Ändå kunde han inte misstänka Lenin för lättsinne eller donquijoteri – han kände honom redan alltför väl. Fastän det inte alltid var lätt för honom att följa mästarens djärva politiska fantasi i dess flykt, hade han med tiden fått en obetingad tilltro till Lenins realism. Saken kan inte vara rena fantasteriet, om Lenin går in för den, måste han ha sagt sig. Han svalde Lenins speglosor mot ‘Pravda’, trots att det måste ha känts förödmjukande för honom att få en sådan tillrättavisning just sedan han spelat ledare för partiet. Han blev emellertid inte alltför illa utsatt för Lenins kritik sedan han väl hade beslutat sig för att inte bemöta den. När allt kom omkring, hade han inte hört till de öppna ‘konciliatörerna’, som Kamenev. Han hade oscillerat mellan konciliatörer och radikaler påpassligt nog för att kunna acceptera Lenins teser utan att förlora så mycket av sitt ansikte. Hans slingerbultar hade avspeglat hans egen villrådighet, och det var en lättnad att nu vara befriad från den. Lenin var heller inte angelägen att låta dem som lett partiet under hans frånvaro förlora sitt ansikte, sedan de väl en gång hade givit upp kampen. Stalin behöll sin post som ‘Pravdas’ redaktör, och Lenin hjälpte honom att revidera sin hållning. Endast tio dagar efter det Lenin framlagt sina teser skyndade Stalin att i ‘Pravda’ betyga sin solidaritet med Lenin.

Hans signerade ledare ‘Jord åt bönderna’ var ett vederläggande av idéer han själv helt nyligen hade förfäktat.[13] Jordbruksministern Sjingarev hade förbjudit bönderna att lägga beslag på jord tillhörig godsägare som skrämda av upprorsstämningen på landsbygden hade flytt till städerna och lämnat sina egendomar vind för våg. Ministern uppmanade bönderna att tåligt vänta tills den konstituerande församlingen genomförde en jordreform. ‘Eftersom dagen för församlingens sammankallande alltjämt är okänd’, kommenterade Stalin, ‘eftersom den provisoriska regeringen förhalar den ... så kommer jorden i praktiken att förbli obrukad, godsägarna kommer att behålla sina egendomar, bönderna kommer att stå där utan jord och Ryssland – arbetare, bönder och soldater – utan tillräckligt med bröd.’ Han uppmanade bönderna att ta rättvisan i egna händer, att ‘bilda bondekommittéer och bruka jorden på ett organiserat sätt, utan att vänta på någon tillåtelse’, utan att fästa avseende vid reaktionära ministrar, ‘som sätter käppar i revolutionens hjul’. Några dagar tidigare hade han hävdat, att bolsjevikerna inte borde forcera händelserna, därför att det skulle väcka ont blod hos den framstegsvänliga bourgeoisin. Nu brännmärkte han samma synpunkt som ‘reaktionärt munväder’. ‘Den ryska revolutionens segerrika frammarsch kommer att sopa den [den progressiva bourgeoisin] åt sidan som onyttigt avskräde, tilltalande och nyttigt endast för revolutionens fiender.’ Ett par dagar tidigare hade han tvekat om huruvida arbetarna i

[13] J. Stalin: ‘Sotjinenija’, vol. III, s. 34-36.

Västeuropa skulle låna sitt öra åt någon propaganda mot kriget. Nu vidhöll han bestämt (i den förstamajproklamation han skrev å centralkommitténs vägnar)[14] ”att ‘vid dånet av den ryska revolutionens åska kommer även arbetarna i väster att vakna ur sin sömn ... Marken bränner under fötterna på de kapitalistiska rånarna – Internationalens röda fana höjer sig åter över Europa.’ Borta var förhoppningarna på enighet med de moderata socialisterna, ty dessa var nu ‘trötta på revolutionen’. ‘De som försöker göra halt i en revolution kommer oundvikligen att släntra efter, och eftersläntraren kommer inte att röna någon nåd – revolutionen kommer att kasta över honom i motrevolutionens läger.’

I slutet av april valde en ny bolsjevikisk rikskonferens en ny centralkommitté om nio medlemmar, bland dem Lenin, Zinovjev, Kamenev, Stalin och Sverdlov. Det var första gången Stalins ledarskap bekräftades av en hög röstsiffra i ett direkt, öppet val. För partiets kadrer var han nu en välbekant gestalt, men för utomstående var han alltjämt bara ett namn. Vid konferensen uppträdde Stalin som rapportör om nationalitetsproblemet.[15] Den provisoriska regeringen hade just råkat i konflikt med finnarna, som höll på att bryta sig loss från Ryssland. ‘Det är otänkbart’, yttrade Stalin, ‘att vi lugnt skulle åse hur en nation med våld kvarhölls inom ramen för en statsbildning.’ Om vi gjorde det, ‘skulle vi själva fortsätta tsarens politik’. Han, georgiern, önskade inte Kaukasiens separation från Ryssland, men skulle de kaukasiska folken önska den, hade ingen rätt att hålla dem kvar. När polacken Felix Dzjerzjinskij, den blivande organisatören av den bolsjevikiska politiska polisen, invände att de olika nationaliteternas separatistiska strävanden var reaktionära, genmälde Stalin: ‘Men är inte irländarnas kamp mot engelsmännen revolutionär?’ Problemet var, förklarade han, enormt stort och betydelsefullt, ty det innefattade alla kolonialfolkens öde. Att stödja dessa folks nationella strävanden var ‘att slå en bro mellan Öster och Väster’, och att säkra ett vidsträckt asiatiskt stöd åt socialistrevolutionen i Europa. ‘Pravdas’ redaktör befäste sitt rykte som partiets främste expert på dessa frågor.

Under tiden började revolutionens flod stiga. De 133 delegaterna vid rikskonferensen representerade omkring 76 000 medlemmar.[16] (Vid tiden för februarirevolutionen hade partiets medlemssiffra uppgått till allra högst 30 000.) Detta var alltjämt en ‘handfull’ som inte skulle ha vägt tungt i vågskålen vid ett normalt parlamentariskt val. Men det var inte i sådana vågskålar det sociala och politiska inflytandet vägdes under revolutionsåret. Denna ‘handfull’ bolsjeviker bestod av välorganiserade och disciplinerade nyckelmän, som opererade från avgörande nyckelställningar inom industrin och transportväsendet, inom armén och i sovjeterna. De flesta var förtroendemän och delegater från fabriker och regementen och övade ett stadigt växande inflytande på massan av arbetare och soldater. De var ‘aktivisterna’, det ‘revolutionära avantgardet’, bakom vilka ett verkligt politiskt massuppbåd tågade ut i striden. Inom varje sovjet uppträdde bolsjevikerna som en kompakt kår, och allt medan deras antal ökades under de successiva fyllnadsvalen, växte deras praktiska betydelse ojämförligt mycket snabbare. Någon måste ta hand om denna väldiga mängd agitatorer, förtroendemän och sovjetmedlemmar. Någon måste upprätthålla kontakten med dem dag för dag, förmedla centralkommitténs beslut till dem och instruera dem hur de skulle rösta i sovjeterna och förhålla sig vis å vis de andra partierna. Detta strävsamma arbete utfördes av Stalin och Sverdlov. Kommunikationsväsendets sammanbrott i förening med den omständigheten att Petrograd var revolutionens brännpunkt, gjorde det omöjligt för centralkommitténs medlemmar att regelbundet bearbeta provinsavdelningar. Allt emellanåt brukade det komma delegater till huvudstaden för att bevista sovjeternas rikskonferenser, militärkommittéernas möten Och fackförenings- eller bondesammankomster. De två huvudorganisatörerna i

[14] Ibid., s. 37-38.
[15] Ibid., s. 49-57.
[16] N. Popov: a. a., vol. I, s. 364.

centralkommittén brukade begagna sådana tillfällen till att mönstra och instruera delegaterna antingen i Ksjesinskajapalatset, partiets högkvarter, eller i Tauriska palatset, Petrogradsovjetens ursprungliga säte. Medan Lenin, Zinovjev eller Kamenev framträdde offentligt och engagerade sig i strider med ord eller resolutioner, verkade Stalin och Sverdlov som bolsjevikgruppernas outtröttliga och osynliga handledare och lärde de djupa leden att uppträda och rösta i samförstånd med ledarna. Den ihärdige och skicklige organisatör åt vilken Lenin hade anförtrott en så avgörande roll i sin revolutionsplan fick nu visa sin förmåga inte inom den trånga ramen för en underjordisk rörelse, utan mitt i en öppen och svällande folkrörelse. Men genom själva sin natur förblev hans roll lika anonym och blygsam som den hade varit. Den var inte för honom, den popularitet och ryktbarhet som revolutionen snabbt och frikostigt slösade på sina stora demagoger och vältalare.

Vid denna tid förvärvade bolsjevismen en ny folkledare i Leon Trotskij, som genom sitt mod, sin politiska glöd och lysande talarkonst snart överglänste de framstående ledare som dag efter dag talade till landet från Petrogradsovjetens tribun. Trotskij återvände till Ryssland direkt från ett kanadensiskt interneringsläger en månad efter Lenin. Han var angelägen att få ett slut på den långa tvisten med bolsjevismens grundare och göra gemensam sak med denne.[17] Kriget hade i viss mån förändrat hans åskådning. Han uppgav sin länge närda önskan att förena bolsjeviker och mensjeviker. Han hade hoppats att under revolutionens tryck mensjevikerna skulle svänga åt vänster och bolsjevikerna frigöra sig från vad han betraktade som deras typiska sekteristiska trångsynthet. Han märkte nu, att mensjevikerna under sagda tryck hade svängt till höger och blivit ‘defensister’. Å andra sidan föreföll bolsjevikerna att ha blivit mottagligare för nya synpunkter, sedan de framträdde ur underjorden. Han var villig medge, att i tvisten om det revolutionära partiets natur, dess uppbyggnad och disciplin, inte han utan Lenin hade fått rätt. Han tröstade sig med tanken att bolsjevismens grundläggare i sina aprilteser hade upptagit den åsikt som förfäktats av Trotskij långt tidigare, nämligen att den ryska revolutionen måste sikta till proletariatets diktatur – det ‘ var inte för inte gammalbolsjevikerna höjde på ögonbrynen åt Lenins oväntade ‘trotskistiska avfall’.

I Petrograd ledde Trotskij en liten grupp mycket drivna och inflytelserika socialister, känd under namnet Mezjrajontsy (Interregionala organisationen), vilken anslöt sig till bolsjevikpartiet i juli. Till denna grupp hörde män som Lunatjarskij, den blivande folkkommissarien för undervisningsväsendet, Pokrovskij, den framstående historikern, Marxbiografen Rjazanov, de blivande diplomaterna Manuilskij, Joffe, Karachan, Jurenjev med flera. Redan före sin officiella anslutning följde Trotskij och några av hans kolleger Lenins riktlinjer och förde ofta bolsjevikernas talan inom och utanför sovjeterna. En hel plejad av stora och lysande revolutionsgestalter, vilkas likar Europa inte hade skådat sedan Dantons, Robespierres och Saint-Justs dagar, trädde nu fram i rampljuset – medan Stalin fortfor att sköta sin syssla i halvmörkret mellan kulisserna.

Under maj och juni steg revolutionsfebern oavbrutet i Petrograd. De kommunala valen i huvudstaden blottade svagheten hos Miljukovs konstitutionella demokrater (efter initialerna ‘K. D.’ kallade ‘kadetterna’), det parti som hade övervikt inom regeringen. Halva röstantalet gick till de moderata socialisterna och gjorde de båda flygelpartierna, kadetter och bolsjeviker, till inflytelserika minoriteter. Den förutvarande regeringen, i vilken kadettpartiet hade dominerat, lämnade plats för en koalition mellan kadetter, mensjeviker och socialrevolutionärer. Men den nya regeringen visade få tecken på verklig styrka då den försökte rida ut stormen. Bolsjevikerna började bli herrar i Petrograds arbetarförstäder. Från armén ljöd det allt gällare ropet på fred, medan Rysslands västmaktsallierade pressade det ryska överkommandot att sätta igång en allmän offensiv mot tyskarna. Bolsjevikerna mötte den nya

[17] N. Suchanov: a. a., vol. IV, s. 185-194; L. Trotsky: ‘History of the Russian Revolution’, vol. II, s. 313-314.

koalitionsregeringen med bister fientlighet; men i sin opposition mot den visade de en taktisk idérikedom och fintlighet som inte kunde undgå att ge rika och snabba resultat. De utdömde inte helt enkelt hela regeringen, ty de visste att arbetarklassen fortfarande var gynnsamt påverkad av den omständigheten att det var socialistpartier som nu satt vid makten, för första gången i Rysslands historia. Men arbetarklassen var därjämte misstrogen mot medelklass-kadetterna, som intog främsta platserna i koalitionen. Lenin uppmanade därför de moderata socialisterna att spränga koalitionen och bilda en egen regering baserad på sovjeterna. I huvudstadens röda förstäder lanserade horder av bolsjevikagitatorer två enkla paroller: 'Ned med de tio kapitalistministrarna!' och 'All makt till sovjeterna!' Den första parollen underblåste den utbredda misstro mot kadettpartiet som var gemensam för mensjevikernas och bolsjevikernas djupa led. Kravet att all makt skulle överflyttas till sovjeterna var liktydigt med att de moderata socialisterna ensamma skulle ta makten, eftersom de hade majoritet i sovjeterna, och således hade också detta slagord sin appell på den enkle mensjevikiske arbetaren. Under maj och juni blev legioner mensjevikiska arbetare omvända till bolsjevismen. Den 18 juni marscherade en halv miljon arbetare och soldater genom huvudstadens gator i en demonstration som nominellt blivit anbefalld av de mensjevikiska ledarna i sovjeterna. Den väldiga folkmassan bar plakat och standar med så gott som uteslutande bolsjevikiska slogans. Den första allryska sovjetkongressen var just samlad, och delegaterna från landsorten, bland vilka bolsjevikerna alltjämt var i en minoritet av en mot sex, kunde inte undgå att imponeras av detta bevis på det bolsjevikiska inflytandet i huvudstaden.[18]

Under sovjetkongressen inträffade en signifikativ händelse. När en av de socialistiska ministrarna urskuldande klargjorde nödvändigheten av en regering på bred basis och hävdade att intet parti på egen hand skulle kunna bemästra den upplösning och det kaos som vållades av kriget, avbröt Lenin från sin plats talaren med en snäv deklaration att hans parti stod redo att ikläda sig hela makten.[19] Lenins ord mottogs med ljudliga och hånfulla skrattsalvor, men massdemonstrationerna på huvudstadens gator förlänade dem ett dödligt allvar.

I själva verket var bolsjevikerna ännu inte redo att ta makten. De fortfor att betrakta sovjeterna som den legitima källan för revolutionär auktoritet, och så länge Lenins parti var i minoritet i sovjeterna, bannlyste han varje försök från dess sida att tillvälla sig makten. Men han fick sträva hårt för att hålla i schack de otåliga, halvt anarkistiska grupper av arbetare, soldater och matroser som var missnöjda med hans försiktiga taktik. Han märkte att hans krigsplan sattes i fara av revolutionens ojämna rytm och fart. Medan hans metoder fortfarande var alltför extrema för den provinsiella arbetarklassen, började stora skaror ur huvudstadens proletariat och garnisoner redan misstänka även bolsjevikerna för överdriven måttfullhet eller för bristande revolutionär kampanda. I 'Pravda' blev Stalin tvungen att varna de röda förstäderna för anarkistiska och halvanarkistiska agitatorer som manade arbetarna att börja strejk i förtid. Under de närmaste månaderna tvekade bolsjevismen olustigt mellan risken att uppskjuta revolutionen och risken att handla förhastat.

Ovissheten och riskerna ökades av det faktum att även motrevolutionen förberedde sig för en kupp. Monarkistiska generaler, sammanslutningar av patriotiska officerare och före detta stamanställda, ävensom den kadettiska medelklassen, alla uppfattade de meningen med junidemonstrationen och satte sig före att vräka tillbaka bolsjevismens stigande våg genom en våldsam motkupp. De moderata socialistledarna var ängsliga och lekte vagt med tanken att en sådan aktion skulle befria dem från deras rivaler till vänster, gentemot vilka de själva var mer eller mindre maktlösa. Lenin och hans kolleger var beslutna att inte låta sig drivas till ett förhastat uppror. De var tämligen säkra på att de skulle tillvälla sig makten omedelbart enbart

[18] L. Trotsky: 'History of the Russian Revolution', vol. I, s. 446-468; N. Suchanov: a. a., vol. IV, s. 282-375.
[19] N. Suchanov: a. a., vol. IV, s. 232.

med stöd av de proletära massorna i huvudstaden, men de var lika övertygade om att de aldrig skulle kunna hålla stånd mot oppositionen från det övriga landet.[20] De var också medvetna om, att varje större demonstration på Petrograds gator nu mer än någonsin var ägnad att övergå i gatustrider. Arbetarna var beväpnade. Soldaterna var ovilliga att tåga med i ett demonstrationståg utan sina gevär. Varje obeväpnad procession erbjöd en skottavla för motrevolutionens trupper. Bolsjevikpartiets centralkommitté förbjöd därför alla demonstrationer. Den var emellertid oförmögen att upprätthålla förbudet – revolutionsstämningen i förstäderna och kasernerna hade vuxit den ur händerna. Detta var bakgrunden för den allvarliga kris som kallas 'julidagarna', i vilken Stalin spelade en egendomlig roll och som slutade med ett svårt om också tillfälligt bakslag för bolsjevismen.

En livfull och till synes sanningsenlig skildring av händelseförloppet har lämnats av Stalin själv i en rapport till sjätte partikongressen, som samlades ett par veckor efter 'julidagarna'.[21] På eftermiddagen den 3 juli trängde en delegation från ett av regementena in på partiets stadskonferens och förklarade att deras regemente jämte andra hade beslutat att 'slå till' denna samma kväll, och att de redan hade skickat bud till andra regementen och till fabriker och uppmanat alla att ansluta sig till revolten. Volodarskij, Petrogradkommitténs ledare, påpekade strängt för soldaterna att partiet förväntade att de, såsom dess medlemmar, skulle foga sig efter demonstrationsförbudet. Centralkommittén, Petrogradkommittén samt den bolsjevikiska militärorganisationen sammanträdde därefter, bekräftade ännu en gång förbudet och skickade agitatorer till fabrikerna och kasernerna för att vidmakthålla det där. Samtidigt gav centralkommittén Stalin i uppdrag att underrätta sovjetutskottet, vilket kontrollerades av mensjevikerna, om den nya händelseutvecklingen. Två timmar efter det dessa händelser börjat sin utveckling utförde Stalin sitt uppdrag. Men lavinen var redan i rörelse. Mot kvällen samlades stora arbetarskaror samt ett antal regementen, fullt beväpnade och med flygande fanor, utanför partiets Petrogradkommittés lokaler. Bolsjevikinka talare uppmanade enträget hopen att fredligt skingra sig, men de avbröts av buanden och jamningar. De rasande revolutionselementen slog samman över deras huvuden. De föreslog då att demonstranterna skulle tåga till Tauriska palatset, sovjeternas högkvarter, och underställa sina krav sovjetutskottets prövning. Under avsjungande av 'Marseljäsen' avtågade processionen. Hela natten igenom belägrade hopen formligen Tauriska palatset under fåfäng väntan på ett svar på sitt förnämsta krav att sovjetledarna skulle avsätta den provisoriska regeringen och själva ikläda sig makten.

Mensjeviker och socialrevolutionärer bidade sin tid i förväntan att de snart skulle bli undsatta av 'lojala' regeringstrupper. Hittills hade mötena och demonstrationerna förlupit fredligt, men för varje timme stegrades upphetsningen mot en explosion. Jordbruksminister Tjernov igenkändes av hopen och 'försattes under arrest' av ett gäng banditer – det var enbart tack vare Trotskijs sinnesnärvaro och modiga intervention som ministern, själv en gammal revolutionär, räddades från kroppsligt våld och frigavs.[22] Till långt in på natten argumenterade Zinovjev med sin gälla röst från Tauriska palatsets balkong outtröttligt med hopen i ett försök att åstadkomma det omöjliga: att förmå mängden att gå hem och ännu inte svalka sin revolutionära anda utan tvärtom hålla den brinnande. Den bolsjevikiska centralkommittén var permanent samlad och brottades med det kinkiga läget. Till sist beslöt den att partiet skulle deltaga i demonstrationen i avsikt att leda den in i fredliga fåror. Faran °var att man inte skulle lyckas med detta, att en strid inte skulle kunna undvikas, och att den skulle sluta med ett stort débâcle, som kastade om ställningen till motrevolutionens favör. I en öppen sammandrabbning var ett nederlag så mycket sannolikare som bolsjevikerna hela tiden hade hållit tillbaka sina styrkor. Den andra utväg som stod dem till buds var att ta avstånd från demonstranterna

[20] L. Trotsky: 'History of the Russian Revolution', vol. II, s. 73-95; J. Stalin 'Sotjinenija', vol. III, s. 122.
[21] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. III, s. 156-168.
[22] N. Suchanov: a. a., vol. IV, s. 422-427; L. Trotsky: 'History of the Russian Revolution', vol. II, s. 51-52.

och låta händelserna ha sin egen gång. Revolutionspartiet kunde emellertid inte visa en sådan likgiltighet. Lämnade åt sig själva, åt sin egen lidelse och otålighet, skulle massorna säkerligen störta sig i inbördeskrigets fälla. De skulle aldrig förlåta bolsjevikerna ett handlingssätt som innebar desertering i en kritisk situation. Bolsjevikerna kunde inte misskreditera sig hos de människor på vilkas förtroende och stöd deras slutliga seger berodde.

Under de följande dagarna tilltog demonstrationerna i omfattning och häftighet och ledde till sporadiska sammanstötningar och blodsutgjutelse. Men bolsjevikernas värsta farhågor besannades inte – sammanstötningarna ledde inte till ett regelrätt inbördeskrig. Hela rörelsen förbrukade sin kraft och rann ut i sanden. Nästan samtidigt tog en motrörelse fart. Till de högre klassernas lättnad gick nu väpnade grupper från den högra flygeln till attack. Bolsjevikhögkvarteret och 'Pravdas' redaktion skövlades. Mitt i all förvirring kom nyheten om den ryska offensivens sammanbrott vid fronten. Bolsjevikerna fick skulden, och det höjdes ett skri på hämnd. Högeragitatorer brännmärkte Lenin och hans anhängare som tyska spioner. En populär tidning publicerade falska dokument, som föregavs bestyrka anklagelsen. Regeringstrupper drog ut på straffexpeditioner till de röda förstäderna.

Under 'julidagarnas' hela förlopp underhandlade Stalin å centralkommitténs vägnar med sovjetutskottet och gjorde sitt bästa att bringa obändiga element under kontroll. Det började med att han bragte det bolsjevikiska beslutet mot demonstrationen till utskottets kännedom, endast för att senare få veta att beslutet hade blivit omkastat. Han hade då förmodligen att inrapportera förändringen till sovjetledarna och förklara orsakerna. Inom sovjeternas ledande kretsar tog man tydligen för givet att Stalin var i god tro, ty då regeringen senare utfärdade arresteringsorder mot de flesta bolsjevikledarna, blev han inte ofredad, trots att han var medlem av centralkommittén. Det föll också på hans lott att dirigera slutetappen i kvasiupprorets avvecklande, rebellernas överlämnande av den starka Peter-Paulsfästningen. Åtföljd av en mensjevikisk medlem av sovjetutskottet begav sig Stalin till fästningen, som ligger på en ö mitt emot det dåvarande bolsjevikiska högkvarteret, just vid samma tidpunkt då högkvarteret ockuperades av regeringstrupper. Garnisonen i fästningen utgjordes av hetlevrade Kronstadtmatroser, de kulspruteskyttar som startat revolten, samt civila rödgardister, vilka alla vägrade kapitulera och beredde sig för en lång och blodig belägring. Det är lätt att föreställa sig hur vanskligt och delikat detta Stalins uppdrag var. Han fick hjälp genom officiella försäkringar att rebellerna inte skulle bli straffade, men de vägrade fortfarande hårdnackat att ge sig. Till slut övertalade Stalin dem slugt att kapitulera för sovjetutskottet – det lät mera ärofullt än att kapitulera för regeringen. På så sätt avvärjdes ett blodbad.[23]

Bolsjevismens tillbakagång var ytligt, vilket händelserna skulle utvisa. Omedelbart efter 'julidagarna' överdrevs emellertid bakslaget av samtliga partier. Det stora flertalet bolsjevikledare, Lenin inte undantagen, ansåg sig mera grundligt besegrad än de i själva verket var.[24] Hetsen mot bolsjevikerna tilltog. Lenin och Zinovjev utpekades som spioner i tysk sold. De moderata socialisterna visste att anklagelsen var ogrundad, men deras agg mot bolsjevikerna var nog starkt för att hindra dem från att ta Lenin och hans kolleger i försvar. Många av dem misstänkte Lenin för att under 'julidagarna' ha gjort ett allvarligt försök att tillvälla sig makten.

Centralkommittén diskuterade nu, huruvida Lenin och Zinovjev skulle överlämna sig åt myndigheterna eller om de skulle gå under jorden. Lenin och Zinovjev tvekade; om de undveke en rättegång, fruktade de att detta i den oupplysta opinionens ögon skulle bekräfta de anklagelser som restes mot dem. Detta var i början också Lunatjarskijs och Kamenevs åsikt.

---

[23] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. III, s. 111-112, 161.
[24] Lenin: 'Sotjinenija', 3. uppl.. vol. XXI, s. 26; G. Zinovjev: 'Sotjinenija', vol. XV, s. 41; '6. Sjezd RSDPR', s. 113-115.

Stalin däremot rådde dem att göra sig osynliga. Det vore vanvett, sade han, att förlita sig på den provisoriska regeringens rättvisa. Den antibolsjevikiska hysterin uppblåstes så hänsynslöst, att varje ung löjtnant eller fänrik som eskorterade de 'tyska spionerna' till fängelse eller från fängelset till domstolen skulle betrakta det som en gärning av patriotisk heroism att mörda dem på vägen. Lenin tvekade ändå att följa Stalins råd. Stalin vände sig då till sovjetutskottet och förklarade att Lenin var beredd att ta en rättegång, om utskottet borgade för hans liv och hans personliga trygghet för laglöst våld. Då mensjevikerna och socialrevolutionärerna vägrade att ikläda sig ett sådant ansvar, beslöt Lenin och Zinovjev slutligen att gå under jorden.

Den 8 juli försvann Lenin. Utan tvivel erinrade han sig hur Robespierre kort före sitt uppstigande till makten jagades på liknande sätt och fann skydd hos en jakobinsk snickare. Lenins 'snickare' var hantverkaren Allilujev, Stalins gamle vän. Lenin uppehöll sig några dagar i hans hem.[25] Den 11 juli följde Stalin och Allilujev honom genom de mörknande gatorna till Baltiska järnvägsstationen, och Lenin avreste för att gömma sig först i byarna utanför huvudstaden och sedan i Finland. Från denna dag och fram till oktoberrevolutionen höll han sig osynlig och inspirerade sitt partis strategi, om inte dess taktik, medelst pamfletter, artiklar och brev med vilka han bombarderade centralkommittén. Zinovjev avreste tillsammans med Lenin. Några dagar senare blev Kamenev häktad. Även Trotskij blev arresterad – sedan han öppet hade förkunnat sin solidaritet med Lenin – liksom också Lunatjarskij med flera. De stora ledarna och folktribunerna var skingrade. I denna kritiska stund trädde Stalin återigen fram för att leda partiet. Hans relativa anonymitet kom honom väl till pass; hans namn väckte inte samma vrede och hat som inspirerades av de andras.

Kort efter Lenins avresa publicerade han under sin fullständiga signatur ('K. Stalin, medlem av centralkommittén etc.') en appell, 'Slut leden', riktad till det besegrade men icke förintade partiet.[26] Han upprepade att bolsjevikerna under 'julidagarna' hade handlat under händelsernas tryck, att motrevolutionen hade övergått till offensiven och att 'konciliatörerna' påtog sig ett tungt ansvar. Motrevolutionens offensiv var ännu inte över – 'från anfallet mot bolsjevikerna övergår de nu till anfall mot alla sovjetpartierna och mot sovjeterna själva'. Han förespådde en ny politisk kris: 'Håll er redo för de kommande slagen ... Vår främsta maning lyder: ge inte efter för kontrarevolutionär provokation, beväpna er med uthållighet och självkontroll, spara på era krafter ... Vår andra maning är: slut tätare upp kring vårt parti ... uppmuntra de svaga, samla dem som släpar efter.' Han upprepade samma instruktioner till bolsjevikernas huvudstadskonferens, som hade börjat före 'julidagarna' och som nu fullföljdes under halvt konspirativa former. Konferensen antog ett manifest skrivet av Stalin i en stil som var en säregen blandning av det revolutionära och det orientaliska, prästerliga idiomet:

'Dessa herrar hoppas tydligen kunna bringa oordning i våra led, utså tvivel och förvirring bland oss och locka oss att misstro våra ledare. De stackars kräken! De vet inte, att aldrig har våra ledares namn [det vill säga namnen Lenin, Trotskij, Zinovjev. Kamenev] varit arbetarklassen så kära och nära som de är nu, då fräcka bourgoisislöddret smutskastar dem. De fala förrädarna! De anar inte ens, att ju grövre bourgeoisins hejdukar smädar och förtalar, desto djupare blir arbetarnas kärlek till sina ledare ... Bakdantarens nesliga stigma – mottag detta stigma från trettitvåtusen organiserade Petrogradarbetares händer och bär det till er död ... Och ni, herrar kapitalister och godsägare, bankirer och profitörer, präster och agenter för kontraspionaget – ni firar er seger för tidigt. Ni har alltför tidigt tagit itu med att begrava den

[25] N. Krupskaja: a. a., s. 272; S. A. Allilujeva: a. a., s. 183-184. Allilujeva berättar hur Stalin tjänstgjorde som Lenins barberare. Han rakade av Lenin skägget och mustascherna för att göra honom oigenkännlig.
[26] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. III, s. 104-107.

stora ryska revolutionen. Revolutionen lever och kommer ännu att låta er känna på det, herrar dödgrävare.' [27]

Bolsjevikerna återhämtade sig verkligen hastigt från slaget. I slutet av juli var de i stånd att halvt i hemlighet hålla en nationell kongress, vid vilken 240 000 medlemmar var representerade, det tredubbla antalet mot i april. Stalin och Bucharin var de främsta representanterna för centralkommittén. En framträdande episod under kongressen var en debatt mellan Stalin, Bucharin och Preobrazjenskij om den annalkande revolutionens karaktär. Till en del var debatten ett eko av kontroversen kring Lenins aprilteser; till en del var den en förtidsglimt av en mera dramatisk kontrovers under kommande år. Stalin väckte en motion om att den segerrika ryska revolutionen skulle inrikta sina krafter 'i allians med det revolutionära proletariatet i de avancerade länderna mot fred och samhällets socialistiska uppbyggande.' [28] Preobrazjenskij, en ung marxistisk nationalekonom, framlade ett motförslag, innebärande att den revolutionära regeringen borde 'inrikta sina krafter på fred och – om den proletära revolutionen förverkligas i väster – på socialism'. I bägge versionerna tog man 'alliansen' mellan den ryska revolutionen och det västerländska proletariatet för given. Enligt Preobrazjenskijs mening kunde Ryssland emellertid inte ge sig in på en socialistisk samhällsuppbyggnad såvida inte också Västeuropa var revolutionerat. I annat fall kunde revolutionen endast åstadkomma fred (samt möjligen den demokratiska ordningens konsolidering). Bucharin definierade revolutionens mål ungefär på samma sätt. Stalin såg ingen anledning varför inte Ryssland skulle kunna börja den socialistiska uppbyggnaden, oavsett om det var revolution i väster eller ej:

'Man kan inte utesluta den möjligheten', argumenterade han mot Preobrazjenskij, 'att just Ryssland kommer att bli det land som banar vägen för socialismen ... Revolutionen vilar på bredare bas i Ryssland än i Västeuropa, där proletariatet står ensamt mot bourgeoisin. Hos oss har arbetarklassen ett stöd i den fattiga bondeklassen ... I Tyskland arbetar statsmaktens maskineri med ojämförligt mycket större effektivitet ... Vi måste frångå den föråldrade uppfattningen att endast Europa kan visa oss vägen. Det finns en dogmatisk och en skapande marxism. Jag står på den senares bas.'

Paradoxalt nog tycktes Stalins ståndpunkt på detta stadium vara identiskt densamma som Trotskijs, ty även Trotskij hävdade att Ryssland skulle påbörja den socialistiska revolutionen före västerlandet. Stalin framställde ännu inte principen om socialism i ett enda land, tesen att Ryssland av egen kraft, isolerat från den övriga världen, kunde uppföra socialismens byggnadsverk allt intill slutet. Blott sju eller åtta år senare skulle han formulera denna princip tillsammans med Bucharin och i strid mot Trotskij. Men redan nu låg det ett starkare eftertryck i hans ord om Rysslands specifika socialistiska mission än vare sig i Trotskijs eller i Lenins. I Trotskijs och Lenins skrifter från denna tid kan man också spåra denna emfas, men den uppvägdes av deras lika kategoriska framhållande av att den ryska socialismens slutliga öde var beroende av en proletär revolution i Västeuropa. Ryssland kunde och skulle påbörja det socialistiska byggnadsverket före de andra, mera avancerade länderna, men det kunde inte driva det långt på egen hand – så resonerade Lenin och Trotskij. Stalin var benägen att instämma i första hälften av tesen, men inte i den andra. Hans ord andades i själva verket en underförstådd, endast halvt medveten tro på Rysslands revolutionära självtillräcklighet. I juli och augusti 1917 var det ingen som lade märke till dessa meningsfulla antydningar om en kommande schism.

Det finns ett stänk av ironi i den omständigheten att det var på en kongress under Stalins ledning som Trotskijs grupp formellt anslöt sig till bolsjevikpartiet och att den alltjämt fängslade Trotskij blev invald i dess nya centralkommitté. De övriga medlemmarna var Lenin,

[27] Ibid., s. 141-142.
[28] Ibid., s. 186-187.

Stalin, Kamenev, Zinovjev, Sverdlov, Rykov, Bucharin, Nogin, Uritskij, Miljutin, Kollontaj, Artem, Krestinskij, Dzjerzjinskij, Joffe, Sokolnikov, Smilga, Bubnov, Muralov, Sjaumian och Berzin. Kongressen ägnade de förföljda ledarna sin hyllning genom att välja Lenin, Trotskij, Zinovjev, Lunatjarskij, Kamenev samt Kollontaj till 'hederspresidium'.

Den man som styrde partiet under de storas frånvaro producerade under tiden inga stora idéer. Det fanns ingen flykt av ursprungliga tankar i hans anföranden. Hans ord var torra och saknade eld. Men han åtnjöt förtroende såsom den man som mitt i striden medvetet hade ställt sig i bräschen. Hans ståndaktighet och tillförlitlighet kvävde varje gryende panik i leden. Medan han avgav sin rapport för kongressen, fick man meddelande om straffexpeditioner mot bolsjevikerna i diverse städer, bland andra i Tsaritsyn (det framtida Stalingrad), samt om bokstavligt belägringstillstånd i olika delar av landet. Kongressen rörde inte ett finger. Liksom Koba under den gamla Bakutiden, under första revolutionens ebb, var dessa dagars Stalin alltjämt i stånd att lugnt rida ut stormen.

Efter kongressen, då de fängslade ledarna undan för undan blev frigivna, först Kamenev och därefter Trotskij, Lunatjarskij och andra, drog sig Stalin åter tillbaka till kulissernas halvskymning.

I slutet av augusti överraskades huvudstaden av överbefälhavarens, general Kornilovs, revolt mot den provisoriska regeringen. Kuppens upprinnelse var obetydlig. Premiärminister Kerenskij hade planerat en slutgiltig uppgörelse med bolsjevikerna och bett general Kornilov sända pålitliga trupper till huvudstaden. Generalen var inte belåten med planen på att undertrycka bolsjevikerna – han ville dessutom befria landet från sovjeterna, de moderata socialisterna och Kerenskij själv. Uppblåst av självsäkerhet och känslan av sin höga mission som 'samhällets frälsare' tvekade han inte att gå till verket. Han uppsade regeringen tro och lydnad, och sedan han låtit Riga kapitulera för tyskarna, beordrade han sina trupper att marschera mot Petrograd.

Regeringen, sovjeterna, de mensjevikiska och socialrevolutionära kommittéerna och exekutivutskotten råkade nu i panik. De såg ingen möjlighet att nedslå Kornilovs revolt utan hjälp från bolsjevikerna, utan att beväpna de Lenintrogna arbetarna, utan att återuppliva sovjeterna och återupprätta de röda garderna, som blivit undertryckta under 'julidagarna'. Kerenskij vädjade själv till bolsjevikerna att de skulle förmå Kronstadts matroser, som varit så aktiva under julimyteriet, att 'beskydda revolutionen'. Bolsjevikerna undertryckte sitt privata groll och missnöje; de efterkom uppmaningen och kämpade 'i främsta ledet' mot Kornilov. Motrevolutionen försträckte sig och drev alla socialistfraktioner att bilda en 'enig front', vilket var liktydigt med dess dödsdom. Bolsjevikerna å sin sida tog sig noga i akt för att begå ett liknande missgrepp. När matroser från Kronstadt besökte Trotskij i hans fängelse och frågade honom om de inte skulle 'göra upp' med Kornilov och Kerenskij på ett bräde, rådde han dem att ta itu med sina motståndare en i taget. Efter några få dagar bröt Kornilovkuppen samman.

Motrevolutionens misslyckande gav bolsjevismen de krafter den behövde för sista etappen på sin väg till makten. Bolsjevikerna utgick ur krisen med en gloria som revolutionens mest beslutsamma, om inte enda försvarare. När Lenin efter Kornilovrevoltens undertryckande öppet anmodade mensjevikerna och socialrevolutionärerna att bryta sitt kompanjonskap med kadetterna, Kornilovs medsammansvurna, att ta statsmaktens tyglar i egna händer och basera den uteslutande på sovjeterna – varvid han lovade att om de följde hans råd, bolsjevikerna skulle spela rollen av en legal, konstitutionell opposition inom sovjeternas ram – och när mensjeviker och socialrevolutionärer förkastade hans råd, misskrediterade de sig ohjälpligt i arbetarklassens ögon.[29] Bolsjevikernas popularitet växte i armén jämsides med deras allt

[29] L. Trotsky: 'History of the Russian Revolution', vol. II, s. 322-323; Lenin: 'Sotjinenija', vol. XXI, s. 132-136.

högljuddare rop på fred och på jord åt bönderna. Ett gott exempel på bolsjevikpropagandans enkla och slående stil under dessa dagar är Stalins osignerade ledare i 'Rabotjij' den 31 augusti – och Stalins skriverier var i själva verket bolsjevikpropagandan växlad i småmynt:

'Godsherrarnas och kapitalisternas motrevolution har blivit bruten, men icke förintad.

De Kornilovska generalerna är slagna. Men revolutionens triumf är ännu inte säkrad.

Varför?

Därför att koncilatörerna parlamenterar med våra fiender i stället för att hänsynslöst bekämpa dem.

Därför att regeringen inbjuder dem till ministerierna, i stället för att bannlysa dem.

I Sydryssland höjer general Kaledin upprorsfanan mot revolutionen. Likväl har man utnämnt hans kumpan general Aleksejev till generalstabschef.

I Rysslands huvudstad har Miljukovs parti öppet understött motrevolutionen – likväl blir dess representanter, herrar som Maklakov och Kisjkin, erbjudna att ingå i regeringen.

Det är tid att sätta punkt för detta brott mot revolutionen.

Det är tid att fast och oåterkalleligen proklamera att man bekämpar sina fiender och söker inte förlikning med dem.

Mot godsägarna och kapitalisterna, mot generalerna och bankirerna, för det ryska folkets intressen, för fred, för frihet, för jord – det är vår lösen.

Att bryta med bourgeoisin och godsägarna – det är den första uppgiften.

Att bilda en regering av arbetare och bönder – det är den andra uppgiften.' [30]

Några dagar efter general Kornilovs arrestering inträffade en betydelsefull händelse i Petrograds sovjet. Nya fyllnadsval resulterade i att bolsjevikerna blev majoritetspartiet. En likartad förskjutning inträffade i sovjeterna i Moskva och andra städer. Trotskij, som blivit frigiven mot borgen, valdes snart till ordförande i Petrograds sovjet, samma post som han beklätt 1905. Under hans ledning krävde sovjeten av centralkommittén, där de moderata socialisterna alltjämt dominerade, att den andra allryska sovjetkongressen skulle inkallas och all makt överflyttas på den. Logiskt sett var en sådan resolution preludiet till ett uppror. Så länge mensjeviker och socialrevolutionärer var i majoritet, kunde bolsjevikernas krav 'all makt till sovjeterna' inte få några omedelbara praktiska konsekvenser. Vad detta stridsrop då innebar var att sovjetmajoriteten, mensjeviker och socialrevolutionärer, skulle ta den oinskränkta makten. Det var sedan denna majoritets sak att avgöra om den ville följa en sådan väg eller ej. Men nu betydde 'all makt åt sovjeterna' makt åt bolsjevikerna, det nya majoritetspartiet. Och då reste sig oundvikligen frågan: vad skulle ske, om den provisoriska regeringen vägrade att höja sig för kravet och utplåna sig till förmån för sovjeterna? Då skulle sovjeterna stå under den politiska förpliktelsen att hävda sina krav gentemot regeringen, att störta den och göra slut på det rådande dubbelväldet. Det kunde endast ske genom ett uppror.

I mitten av september hade Lenin kommit fram till ett avgörande och beslutat pressa centralkommittén att förbereda en resning.[31] Eftersom han var förhindrad att personligen bevista dess sessioner, meddelade han sig med sina kolleger genom en serie brev, vilka (tillika med centralkommitténs fragmentariska protokoll) ger en unik inblick i förberedelserna till upproret och alldeles särskilt i den dramatiska tvist mellan bolsjevikledarna som föregick det. Breven

[30] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. III, s. 266-267.
[31] Lenin: 'Sotjinenija', vol. XXI, s. 193-194.

avlämnades med hud i Sergo Allilujevs bostad, där Lenin hade gömt sig efter 'julidagarna' och dit Stalin hade flyttat strax efter hans avresa. Det var Stalins värv att uppehålla kontakten mellan Lenin och centralkommittén. Den 15 september medförde han till kommittémötet två memoranda av Lenin, 'Bolsjevikerna måste ta makten', och 'Marxism och uppror'.[32] 'För att behandla upproret på ett marxistiskt sätt', skrev Lenin, 'det vill säga som en konst, måste vi utan ett ögonblicks uppskov organisera en stab ur de upproriska detachementen, distribuera styrkorna, förflytta pålitliga regementen till de viktigaste punkterna, omringa Alexandrinskij-teatern [där den så kallade demokratiska församlingen just var samlad], erövra Peter-Pauls-fästningen, arrestera generalstaben och regeringen ... besätta telegraf- och telefonstationer, installera vår upprorsstab i telefoncentralen, skaffa den telefonförbindelse med samtliga fabriker, regementen, utposter etc..' [33]

Denna första plan för resning hade mycket litet gemensamt med dess verkliga förlopp. Lenin bekymrade sig inte om den politiska bakgrunden för upproret eller den auktoritet med vars sanktion det skulle proklameras. Han var för långt borta från krigsskådeplatsen för att utarbeta en operationsplan. Sedd mot bakgrunden av det faktiska upproret liknar hans första skiss ett lätt naivt utkast till en äventyrsberättelse. Den mottogs med en axelryckning av Trotskij, Stalin och de andra kommittémedlemmarna. Lenin själv betraktade den bara som ett preliminärt förslag. Hans avsikt var att hos sina kolleger inskärpa sakens vikt och brådska, att varna dem för amatörmässiga spekulationer i en spontan 'folkresning', att påminna dem om att upproret måste behandlas som en konst och sålunda egga dem till omedelbar handling. Inom centralkommittén gick meningarna isär. Trotskij instämde med Lenin i att saken brådskade starkt, men han framlade en egen plan som var mera sinnrikt uttänkt både i sina politiska och militära aspekter. Han motsatte sig tanken att partiet ensamt skulle påtaga sig ansvaret för upproret och ville sluta förbund med sovjeterna; 'arbetarparlamentets' moraliska auktoritet var obestridligen större i arbetarnas ögon än partiets. Dessa politiska och psykologiska hänsyn avgjorde tidpunkten för upproret. Den allryska sovjetkongressen skulle samlas i huvudstaden under senare hälften av oktober, och upproret måste sammanfalla med kongressen.

Strategiskt sett var Trotskij överens med Lenin; taktiskt stod han i opposition mot honom. Kamenev och Zinovjev opponerade sig mot Lenin i fråga om själva den strategiska principen. När Lenins första brev om upproret lästes upp vid sammanträdet den 15 september, blev Kamenev så rädd att partiet skulle kompromettera sig genom det förfaringssätt Lenin anbefallde, att han föreslog att man skulle bränna breven. Sex kommittémedlemmar röstade för Kamenevs förslag. Stalin föreslog att breven skulle underställas de större organisationerna för diskussion, vilket tydde på att han stödde Lenin, då ju en allmännare diskussion av frågan i viss mån måste förplikta partiet att övergå från diskussion till handling. Enligt Trotskijs åsikt hoppades Stalin få frågan bordlagd genom att hänskjuta den till provinsorganisationerna, som var ännu mera räddhågade än centralkommittén.[34] Det är ovisst om det förhöll sig så – i varje fall blev Stalins förslag inte antaget.

Under de närmast följande veckorna stod upprorets anhängare och motståndare i stridsställning mot varandra i centralkommittén och i partiledningens lägre kretsar. Snart fick de tillfälle att pröva sina krafter i samband med regeringens inkallande av det så kallade förparlamentet, ett ömkligt försenat och matt försök av Kerenskij att stötta sin regim genom något slags parlamentariskt organ som motvikt mot sovjeterna. Förparlamentet skulle vara en enbart konsultativ församling, och regeringen skulle själv utse dess ledamöter. Skulle bolsjevikerna acceptera sina utnämningar och deltaga i förparlamentet, eller skulle de bojkotta det? Frågan

---

[32] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. III, s. 421; L. Trotsky: 'History of the Russian Revolution', vol. III, s. 125-166; Lenin: 'Sotjinenija', vol. XXI, s. 193-199.
[33] Lenin: 'Sotjinenija', vol. XXI, s. 199.
[34] L. Trotsky: 'Stalin', s. 222.

sammanföll inte helt med den andra frågan rörande upproret, men den var förknippad med den. Upprorets övertygade anhängare ansåg sig inte ha något att hoppas på i ett kvasiparlament, vars dagar under alla förhållanden skulle vara räknade. De som ryggade tillbaka för Lenins planer förordade ett deltagande i förparlamentet. Frågan upptogs till votering på en nationell partikonferens, vid vilken Trotskij och Stalin talade till förmån för en bojkott. Det var ett av de få tillfällen då de framtida rivalerna intog samma ståndpunkt. Kamenev och Rykov, som yrkade på deltagande, fick emellertid majoriteten på sin sida. Knappt en månad före upproret visade alltså upprorspartiet en inställning som Lenin harmset gisslade som ett 'avsteg från den proletära revolutionära vägen'.[35]

Under tiden sjönk landet allt djupare i nederlagsanda och kaos. Regeringen och generalstaben övervägde under en period att evakuera Petrograd och överflytta ministerierna till Moskva. Ryktena härom gav bolsjevikerna ny vind i seglen, ty planen tolkades som en kontrarevolutionär sammansvärjning. Man sade att regeringen genom att uppge den röda huvudstaden hoppades halshugga revolutionen. Hotet bragte huvudstadens sovjet i harnesk och drev den att påtaga sig ansvaret för Petrograds försvar. Allteftersom makten började komma inom räckhåll hade bolsjevikerna undan för undan övergått från obetingat motstånd mot kriget till en halvt defensistisk hållning; nu manade de till försvar av Petrograd såsom revolutionens, inte rikets huvudstad. De moderata socialisternas traditionella defensism sammanföll för ett ögonblick med bolsjevikernas nyförvärvade. Sovjetens beslut att ikläda sig ansvaret för huvudstadens försvar fick alltså stöd av alla partier som var representerade i den.

Genom att ta detta initiativ svingade sig sovjeten upp till en ny rangställning och auktoritet som småningom skulle sätta den i stånd att störta den provisoriska regeringen. Trotskij, vilken i sin egenskap av sovjetens ordförande dominerade hela dess verksamhet, lyckades framställa denna kritiska upptakt till revolutionen som en åtgärd dikterad av republikens nationella krav. Sovjeten hävdade därefter, först i princip och sedan i handling, sin rätt att kontrollera truppförflyttningarna i huvudstaden och dess omgivning, det vill säga rätten att kontrollera de militära kommandona och staberna, Folkets misstro mot officerskåren, Ytterligare akut efter Kornilovkuppen, befäste sovjetens ställning för de konflikter som kunde uppstå. Det organ som skötte dess åligganden för sovjetens räkning var den militärrevolutionära kommittén, tillsatt av sovjetutskottet den 13 oktober.[36] Sovjetens ordförande var samtidigt ordförande i denna kommitté, vilken till sin natur var upprorets generalstab.

Vad som var egendomligt i denna utveckling var att upprorsorganet inte var någon illegal, självutnämnd grupp eller klick av konspiratörer, utan ett organ som blivit öppet tillsatt av en brett parlamentarisk institution som sovjeten. Konspirationen var, så att säga, insvept i sovjetlegalitet, ett förhållande som halvt förlamade de moderata socialisternas motstånd. Mensjevikerna och socialrevolutionärerna satt kvar i sovjeten som hjälplösa och förvirrade vittnen och i viss mån Medhjälpare till sin egen undergång. Trotskij – upprorets alla trådar låg nu i hans hand – lyckades ge resningen skenet av en defensiv operation, avsedd att förekomma eller rättare parera en kontrarevolution, en krigslist som drev över de tveksamma skikten av arbetarklassen samt garnisonen på upprorsmännens sida. Därmed är inte sagt att upprorets defensiva karaktär helt och hållet var en falsk förevändning. Regeringen och, bakom dess rygg, monarkistiska generaler och högerpolitiker förberedde en come back: i elfte timmen före upproret förklarade Kerenskij den militärrevolutionära kommittén i akt, utfärdade nya arresteringsorder på bolsjevikledarna och försökte mobilisera lojala trupper och undertrycka bolsjevikpressen. Men i kapplöpningen mellan revolution och kontrarevolution

[35] Lenin: 'Sotjinenija', vol. XXI, s. 287.
[36] L. Trotsky: 'History of the Russian Revolution', vol. III, s. 92-95.

hade den förra ett mycket långt försprång, och försprånget förlängdes än ytterligare genom den skicklighet varmed upprorets ledare bevarade dess defensiva sken in i det sista.

Medan Trotskij således erövrade den ena ställningen efter den andra inom sovjeten, inriktade Lenin från sitt gömställe sina ansträngningar på att övervinna Zinovjevs och Kamenevs motstånd i centralkommittén. Han lyckades förmå sina anhängare att ta avstånd från Kerenskijs förparlament, såsom Trotskij och Stalin hade tillrått. Den 7 oktober hörde förparlamentet mullret av den annalkande revolutionen i Trotskijs blixtrande och dundrande proklamation av bolsjevikernas utträde ur 'detta organ för passiv medverkan med kontrarevolutionen' och i hans rop: 'Petrograd är i fara! Revolutionen är i fara! Folket är i fara!' vilka ackompanjerade bolsjevikernas uttåg ur salen.[37] Den 8 oktober återvände Lenin i hemlighet från Finland till Petrograd. Två dagar senare sammanträffade centralkommittén för att fatta sitt slutgiltiga beslut. Zinovjev och Kamenev framförde sin vältaliga vädjan: 'Inför historien, inför det internationella proletariatet, inför den ryska revolutionen och den ryska arbetarklassen, har vi inte rätt att sätta hela framtiden på spel genom ett väpnat uppror.' De besvor centralkommittén att avvakta den konstituerande församling som regeringen nu hade lovat sammankalla och som de hoppades skulle behärskas av en radikal majoritet. De föreställde sig den nya staten som en kombination av sovjetrepublik och parlamentarisk demokrati. De uttalade en varning för att Lenins politik skulle leda till revolutionens slutgiltiga nederlag: 'Det finns i historien situationer då en förtryckt samhällsklass måste inse att de är bättre att rycka fram mot ett nederlag än att ge upp utan strid. Befinner sig den ryska arbetarklassen just nu i en sådan situation? *Nej, och tusen gånger nej!!!*' [38] De motsatte sig upproret av två skäl, av vilka händelseförloppet snart skulle vederlägga det ena, medan det andra skulle bestyrkas av framtiden. Upprorets förespråkare, sade de, överskattade sin egen styrka och underskattade den provisoriska regeringen. De hyste dessutom alltför optimistiska förhoppningar på en snart förestående proletär revolution i Västeuropa.

Lenin viftade otåligt bort alla skrupler beträffande den konstituerande församlingen; regeringen hade förhalat saken så många gånger – vad fanns det för garanti att den inte skulle göra det också nu? Att uppskjuta resningen vore att ge de Kornilovska generalerna tid att iscensätta en kupp och etablera sin militärdiktatur. Lenin betraktade sina motståndares pessimistiska syn på styrkeförhållandena som den klenmodiges förhinder. Bolsjevikerna hade bakom sig den ryska arbetarklassens majoritet, och hela det 'proletära Europa' skulle med säkerhet ge dem sitt stöd.[39] Av de tolv medlemmar som var närvarande röstade tio för upproret, bland dem Stalin. Två, Zinovjev och Kamenev, röstade emot det. Efter voteringen valde man på Dzjerzjinskijs förslag en politisk byrå 'med uppgift att handha den politiska ledningen under den närmaste framtiden'. Dess medlemmar var Lenin, Zinovjev, Kamenev, Trotskij, Stalin, Sokolnikov och Bubnov.[40] Så tillkom från början den institution som med tiden skulle resa sig skyhögt över stat, parti och revolution. Vid samma möte fastställdes den 20 oktober som dagen för resningen.

Politbyrån var oförmögen att fullgöra de uppgifter som tilldelats den. Zinovjev och Kamenev vägrade att foga sig efter upprorsbeslutet och gjorde sitt yttersta för att kullkasta det. Lenin, som hade infunnit sig till mötet den 10 oktober i förklädnad, iförd peruk, gick åter 'under jorden' och kunde inte ta del i de löpande förberedelserna. Hela hans energi uppslukades av hans långdragna och nästan desperata ansträngningar att övervinna det 'skändliga vankelmodet', den förbluffande förvirringen och fegheten' hos de båda män som varit hans närmaste

[37] L. Trotsky: 'History of the Russian Revolution', vol. III, s. 68-70.
[38] Citerat efter den engelska upplagan av Lenins 'Collected Works', vol. XXI, bok 2, s. 328-332.
[39] Ibid., s. 108-128.
[40] Ibid., s. 328.

lärjungar.[41] Trotskij var för upptagen av sovjeten och den militärrevolutionära kommittén för att ha mycken tid över för centralkommitténs angelägenheter. Alldeles bortsett därifrån, kunde han inte godkänna Lenins planer för upproret. Lenin hade nu förkastat sin första plan på en kupp i Petrograd och föreslog att första stöten skulle sättas in i Moskva. Därnäst föreslog han att upproret skulle börja i Helsingfors och utveckla sig till en offensiv mot Petrograd.[42] Trotskij fortfor att rycka på axlarna åt dessa 'råd av en outsider', som Lenin själv kallade dem. Detsamma gjorde Stalin, som någon tid senare inte utan ironi erinrade om Lenins varianter för upproret: 'Vi trodde att vi, de praktiska arbetarna, skulle ha lättare att se alla klyftorna och fallgroparna på vår väg. Men lljitj [Lenin] är stor, han är inte rädd för klyftor och fallgropar på sin väg, han rädes inte för farorna utan säger: 'Marsch i väg raka vägen till ert mål.' Men vi, de praktiska arbetarna, vi tyckte inte att det var lämpligt att handla så, vi tyckte att det var nödvändigt att kringgå hindren för att sedan kunna ta tjuren vid hornen. Och trots alla Lenins uppmaningar följde vi honom inte.' [43] Bortsett från sina militära orimligheter, hade Lenins planer ett grovt politiskt fel gemensamt: de tenderade att förminska den politiska basen för upproret, att beröva omvälvningen sovjetens sanktion, att reducera vad Trotskij iscensatte som ett folkligt skådespel till en exklusivare tillställning för bolsjevikpartiet. De tenderade också att avkläda upproret dess defensiva camouflage och förläna det den oförställt offensiva karaktär som skulle ha verkat utmanande till och med på revolutionens gynnare.

Ett nytt möte med centralkommittén den 16 oktober, vilket bevistades av framstående icke-medlemmar av kommittén, bekräftade det tidigare beslutet till förmån för ett uppror. Dagen därpå flyttade Zinovjev och Kamenev kampen mot Lenin ut på öppna fältet och varnade allmänheten för upproret i Maksim Gorkijs tidning 'Novaja Zjizn' (Nytt liv), som stod halvvägs mellan bolsjevism och mensjevism. Ursinnig över indiskretionen brännmärkte Lenin sina båda kolleger som 'strejkbrytare', 'förrädare mot revolutionen', och krävde deras omedelbara utstötande ur partiet.[44] De övriga medlemmarna av centralkommittén fann straffet alltför strängt. Stalin publicerade Lenins anklagelse i bolsjeviktidningen, men mildrade effekten med en försonlig redaktionell kommentar, avsedd att överbrygga klyftan mellan de stridiga synpunkterna.[45] Vid centralkommitténs möte den 16 oktober hade han själv opponerat mot Zinovjev och Kamenev: 'Vad Kamenev och Zinovjev föreslår skulle ge kontrarevolutionen dess tillfälle att förbereda och organisera sig. Vi kommer att retirera i det oändliga och förlora revolutionen ... Vad vi nu behöver är större tillförsikt ... Här finns två taktiska metoder att välja på: den ena är att sätta kurs mot revolutionens seger och lita till Europa, den andra taktiken har ingen tilltro till revolutionen och hoppas att partiet skall förbli enbart ett oppositionsparti ... Petrograds sovjet har redan embarkerat på vägen till upproret.' [46]

Den sista meningen betydde, att medan centralkommittén förspillde tiden, hade sovjeten under Trotskijs ledning övergått till handling. Varför uppträdde då Stalin nu till försvar för sina båda lösmynta kolleger, som med berått mod satte käppar i hjulet för upproret? Var han angelägen att hejda en splittring inom partiet? Eller hade Kamenevs och Zinovjevs varningar och panikrop gjort även honom en smula tveksam? Eller ville han, som Trotskij gör gällande, cyniskt försäkra sig mot ett misslyckande utan att öppet desertera ur upprorsmännens led? På nästa möte i centralkommittén tog Stalin återigen Kamenev i försvar, när denne begärde sitt entledigande från ledarskapet. Hans avskedsansökan bifölls, och Stalin, som hade mött kritik från Lenin för sin redaktionella inställning, begärde då också sitt avsked. Hans ansökan

---

[41] 'The History of the Civil War in the U. S. S. R.', vol. II, s. 193.
[42] Se Lenins brev i den engelska upplagan av hans 'Collected Works', vol. XXI, bok 2, s. 65, 70, 103-104.
[43] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. IV, s. 317-318.
[44] Lenin: 'Collected Works', vol. XXI, bok 2, s. 127-137.
[45] 'Rabotjij Put' ('Pravda'), den 20 oktober 1917.
[46] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. III, s. 381-382.

avslogs emellertid av centralkommittén, som var rädd att driva partitidningens redaktör i armarna på upprorets motståndare. Sedan han fått förlåtelse för sin redaktionella blunder var nu Stalin i sin tur ivrig att visa att han i grund och botten var överens med förespråkarna för upproret. Han föreslog att upprorsmajoritetens mest beslutsamma bägge ledare, Lenin och Trotskij, skulle bli partiets främsta representanter vid den stundande allryska sovjetkongressen, revolutionskongressen.[47]

Emellertid fördröjde mensjevikutskottet kongressens öppnande med ytterligare fem dagar, till den 25 oktober. Det var under dessa få dagar som de avgörande förberedelserna för upproret avslutades. Den 21 oktober erkände en 'garnisons-konferens', sammansatt av representanter för regementena i Petrograd, officiellt den militärrevolutionära kommittén som garnisonens verklige överbefälhavare – inga order skulle åtlydas, såvida de inte var kontrasignerade av kommittén, av Trotskij eller han medhjälpare Antonov-Ovsejenko och Podvojskij, eller av behörigen befullmäktigade kommissarier. Den 23 oktober utnämnde den militärrevolutionära kommittén sina kommissarier vid så gott som samtliga detachement som var förlagda i eller omkring huvudstaden och säkrade på så sätt förbindelsen med alla styrkor som i praktiken stod under dess befäl. Man ignorerade order från de officiella högkvarteren, som syftade till en upprensning inom garnisonen. Detachement som planenligt skulle ha lämnat huvudstaden vägrade att röra sig. Officerare som inte erkände sovjetens maktbefogenhet avlägsnades från sina poster, och en del av dem arresterades.

Slutligen, den 24 oktober, beslöt regeringen att slå tillbaka och bestod därigenom förevändningen för upproret. Regeringstrupper besatte Stalins redaktionslokaler och stoppade tryckpressarna. En deputation tryckeriarbetare vädjade till den militärrevolutionära kommittén att skicka sina trupper till tidningen för att häva blockaden. Detta skedde. 'En klick officiellt sigillack på den bolsjevikiska redaktions dörr', skrev upprorets ledare senare, 'som militär åtgärd var det inte mycket. Men vilken överdådig signal till strid!' [48] Striden utbredde sig snabbt till broar, järnvägsstationer, postkontor och andra strategiska punkter; alla ockuperades utan ett skott av trupperna under Trotskijs befäl. Den enda egentliga striden uppstod under revolutionstruppernas anfall mot Vinterpalatset, den provisoriska regeringens säte. Inte ens denna operation, som leddes av Antonov-Ovsejenko, den blivande sovjetambassadören i Polen och i Spanien under inbördeskriget, saknade sina komiska inslag, som bombardemanget av palatset med blindgranater från kanonbåten 'Aurora'. Den provisoriska regeringen var politiskt så isolerade och de upproriska åtnjöt ett så överväldigande stöd, att de kunde störta regeringen med en lätt knuff. När den andra allryska sovjetkongressen samlades den 25 oktober var upproret så gott som avslutat, och kongressens bolsjevikiska majoritet sanktionerade omedelbart omvälvningen.[49]

Stalin spelade ingen huvudroll under upprorsdagarna. I än högre grad än vanligt höll han sig i skymundan, en omständighet som skulle vålla hans officiella biografer bryderi och som kanske berättigade Trotskij att yttra: 'Ju större händelsernas räckvidd var, dess mindre var Stalins roll i dem.' Till en del berodde detta på den obetydliga roll som spelades av centralkommittén, inom vilken Stalins personliga inflytande var betydligt större än utanför den. Vid centralkommitténs kritiska session den 16 oktober blev Stalin jämte fyra andra medlemmar (Sverdlov, Bubnov, Dzerzjinskij och Uritskij) utsedd att representera partiet i sovjetens militärrevolutionära kommitté. Om man får tro kommitténs ordförande Trotskij, var Stalins bidrag till arbetet inom detta upprorsorgan lika med noll.[50] Man skulle kunna bortse från

[47] L. Trotsky: 'History of the Russian Revolution', vol. III, s. 163-164.
[48] L. Trotsky: 'History of the Russian Revolution', vol. III, s. 205.
[49] Fram till denna punkt har data angivits efter den gammalryska kalendern, som gällde före revolutionen. I fortsättningen kommer data att angivas efter den nya stilen.
[50] L. Trotsky: 'Stalin', s. 234.

Trotskijs vittnesmål med tanke på dess partisankaraktär, om det bland massan av dokument om upproret funnes åtminstone några som bestyrkte Stalins direkta förbindelse med det. Men inga sådana har blivit funna.

Efter Stalins uppstigande till den absoluta makten har namnet Trotskij blivit nitiskt och systematiskt utrensat ur alla officiella revolutionsskildringar – när det nämnes, är det bara som namnet på det direkta upprorets 'förrädare' och 'sabotör'.

Alla officiella historieverk och -läroböcker talar om Lenins och Stalins ledarskap eller tillskriver den anonyma militärrevolutionära kommittén de av Trotskijs ord och handlingar som omöjligt låter sig utelämnas. Men trots den bästa vilja i världen och ett otvivelaktigt nit har de officiella sovjethistorikerna inte kunnat Pränta Stalins namn i de tomma luckorna efter Trotskijs. Inte ens den blott alltför skrupelfritt kompilerade historiken över inbördeskriget i Ryssland,[51] utgiven av Stalin själv, Zjdanov, Vorosjilov, Molotov, Gorkij och Kirov, innehåller ett enda dokument eller konkret faktum som bestyrker de nakna uppgifterna om Stalins ledande roll inom den militärrevolutionära kommittén, såvida man inte skall räkna som historiska dokument de tämligen billiga och skriande falska målningarna av Svaroga eller Vladimirskij, tavlor målade många år efter händelsen, på vilken en förunderligt skön, oförskräckt Stalin framställes i färd med att utdela order till insurgenterna. Stalins egen utförliga biografiska krönika är lika förtegen på denna punkt.[52] Egendomligt nog var han inte ens närvarande vid det sammanträde med centralkommittén som ägde rum på upprorsmorgonen. 'Inte så att han var feg. Det finns ingen grund för att anklaga Stalin för feghet [detta är Trotskijs kommentar], han var helt enkelt obenägen att ta ställning. Den försiktige intrigmakaren föredrog att förhålla sig avvaktande i det avgörande ögonblicket. Han väntade för att se hur upproret skulle avlöpa innan han deklarerade sin ståndpunkt. I händelse av ett misslyckande kunde han säga till Lenin och mig och våra anhängare: 'Det är ert fel alltsammans!' Man måste tydligt erinra sig den glödheta atmosfären under dessa dagar för att uppskatta till dess fulla värde mannens kalla behärskning eller, om man så vill, hans bakslughet.' [53]

Trotskijs förklaring verkar självmotsägande: den bakslughet han tillskriver sin rival framstår trots allt såsom färgad av feghet. Det är omöjligt att godta Trotskijs tolkning av ännu ett annat skäl: Stalin tog faktiskt ställning redan den 10 oktober, då den första voteringen om upproret ägde rum i centralkommittén. Han röstade då med Lenin och Trotskij. Den 16 oktober röstade han ånyo för upproret och uttalade sig för det, denna gång inte i centralkommitténs trånga konklav, utan i en vida större församling, i vilken ingick delegater från Petrograds partiorganisation, partiets militära avdelning, fackföreningarna och Petrograds sovjet, liksom representanter för fabrikskommittéer, järnvägsmän etc. En 'försiktig intrigmakare, som föredrog att förhålla sig avvaktande i det avgörande ögonblicket' skulle knappast ha ställt sig så klart på Lenins sida inför ögonen på en församling av det slaget. Det är omöjligt att hitta någon alternativ förklaring på Stalins frånvaro från högkvarteret, eller overksamhet där, under upprorsdagarna. Men det egendomliga och obestridliga faktum kvarstår.

Den enda post på vilken han obestridligen gjorde sin plikt under den kritiska perioden var redaktionen för 'Rabotjij Put' (Arbetarens väg), vilket var det nya namnet på 'Pravda'. Där talade han med partiets röst, huvudsakligen i anonyma ledarartiklar. Han talade naturligtvis inte öppet för ett uppror. Liksom Trotskij i sovjeten ger Stalin i sin tidning defensiv betäckning åt en i grunden offensiv politik – det var upprorets skyddscamouflage. Den 10 oktober, redan före centralkommitténs första omröstning om upproret, skrev han: 'Den första Kornilovkonspirationen har misslyckats. Men kontrarevolutionen är inte krossad... Den andra

[51] 'History of the Civil War in the U.S.S.R.'
[52] Se den biografiska krönikan i vol. III av Stalins 'Sotjinenija', s. 423.
[53] L. Trotsky: 'Stalin', s. 234.

Kornilovska konspirationen, som nu håller på att utkläckas, måste förgöras från roten, så att alla anslag mot revolutionen avvärjes för lång tid framåt … Må sovjeterna och kommittéerna vidtaga alla tänkbara åtgärder för att krossa kontrarevolutionens andra attentat med revolutionens hela styrka.' [54] Tre dagar senare uttalade han sig tydligare: 'Stunden är inne då fältropet 'All makt åt sovjeterna!' äntligen måste omsättas i handling.' Själva upprorsmorgonen sammanfattade han revolutionens tidigare förlopp på följande sätt. 'Efter februarirevolutionens seger kvarstannade makten i händerna på godsherrar och kapitalister, bankirer och jobbare, profitörer och marodörer – däri låg arbetarnas och böndernas ödesdigra misstag ... Det misstaget bör genast rättas till.' [55] Som ett eko av Lenin, och anspelande på Zinovjevs och Kamenevs opposition, fortsatte han: 'Det ögonblick är inne, då ytterligare dröjsmål hotar att ödelägga allt vad revolutionen uträttat ... Den nuvarande självtillsatta regeringen, varken vald av folket eller ansvarig inför det, måste ersättas med en regering ... vald av representanter för arbetarna, soldaterna och bönderna och ansvarig inför dem.' Fjorton år senare skildrade Trotskij stämningen bland upprorsmännen på följande sätt: 'Alla som tog del i upproret, från toppen och ända ned – däri låg dess styrka, däri också stundom dess akilleshäl – var genomglödgade av en absolut förtröstan på att segern skulle vinnas utan förluster.' [56] Stalins ord, skrivna några timmar före resningen, andades just denna tillförsikt: 'Om ni blott handlar i en anda av kamratskap och ståndaktighet, kommer ingen att våga motsätta sig folkets vilja. Den gamla regeringen kommer så mycket fredligare att lämna plats för den nya, ju starkare och bättre organiserade ni framträder.' [57]

Den kanske mest autentiska avspeglingen av mannens känslor och sinnesstämning omedelbart före den stora händelsen finner man i en artikel i vilken han kommer in på de många försåtliga eller enbart oroliga frågor om bolsjevikernas avsikter som framställdes från alla håll. Stalins svar var ett mästerstycke av otidiga undanflykter eller undvikande otidigheter:[58]

'Här är svaret. Vad beträffar bourgeoisin och dess 'apparat': med dem skall vi göra upp räkningen separat. Vad beträffar bourgeoisins agenter och hejdukar: dem hänvisar vi till kontraspionaget. Där kan de få 'upplysningar' och i sin tur 'upplysa' andra om 'dagen' och 'stunden' för den kupp vars schema redan är uppgjort av Djenens provokatörer. Vad beträffar de hjältar [de moderata socialisterna] som ställt sig på regeringens sida mot arbetarna, soldaterna och bönderna, så är vi inte skyldiga dem någon förklaring. Men vi kommer att se till att dessa svartfotade heroer få stå till svars inför sovjetkongressen.'

Hans skarpaste invektiv var reserverade för Maksim Gorkij, den berömde författaren och revolutionären, Lenins följeslagare under många år, den man som Stalin själv en dag skulle utnämna till profet för en ny civilisation. Gorkijs tidning, samma tidning i vilken Zinovjev och Kamenev hade talat mot upproret, hade också uppfordrat Lenin och hans kolleger att 'lägga korten på bordet', och Gorkij angrep själv bolsjevikerna i en artikel under rubriken 'Jag kan inte tiga längre', lånad från en gammal antitsaristisk skrift av Tolstoj. Stalin replikerade med en hånfull salva:

'Vad beträffar neurastenikerna i 'Novaja Zjizn' [Gorkijs tidning], kan vi omöjligt fatta vad de egentligen begär av oss. Om de vill veta 'dagen' för upproret, så att de på förhand kan mobilisera den uppskrämda intelligentsians styrkor för en flykt i en behaglig tid, till exempel till Finland, så har de vårt fulla gillande, ty vi är 'principiellt' anhängare av mobilisering av styrkor. Om de frågar efter 'dagen' för upproret för att lugna sina 'stålhårda' nerver, kan vi

[54] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. III, s. 362-363.
[55] Ibid., s. 388.
[56] L. Trotsky: 'History of the Russian Revolution', vol. III, s. 221.
[57] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. III, s. 390.
[58] Ibid., s. 383-386.

försäkra dem, att även om ‘dagen’ vore fastställd och bolsjevikerna viskade den i deras öron, skulle det inte bli till den ringaste båtnad för våra neurasteniker: det skulle bara bli nya frågor, hysteriska anfall etc.’

Även andra bolsjevikledare var missnöjda med Gorkij, men ingen angrep honom och hans kolleger i en så personlig och giftig ton, med insinuationer om feghet, förräderi och så vidare. Än mera orättvis och grov var Stalins salva:

‘Ger inte detta förklaringen på Gorkijs ‘Jag kan inte tiga längre’? Det är otroligt men sant. De satt stilla och tysta när godsägarna drev sina bönder till förtvivlan och hunger-’upplopp’. De satt stilla och tysta när kapitalisterna och deras anhang förberedde en allrysk lock-out mot arbetarna ... Men dessa personer kan tydligen inte hålla sig tysta när revolutionens avantgarde, Petrograds sovjet, har rest sig till försvar för de bedragna arbetarna och bönderna! Och deras första ord är en förebråelse, riktad inte mot kontrarevolutionen, utan mot samma revolution om vilken de talar med entusiasm vid en kopp te, men från vilken de flyr som för pesten i de mest kritiska ögonblicken.’

Angreppet kulminerade i följande pregnanta ord:

‘Den ryska revolutionen har störtat inte så få auktoriteter. Dess makt tar sig uttryck, bland annat, i att den inte krusar för ‘berömda namn’. Revolutionen har enrollerat dem i sin tjänst, eller kastat dem på sophögen, om de inte har varit villiga att lära av den. Det finns en hel legion sådana celebriteter som kasserats av revolutionen. Plechanov, Kropotkin. Bresjkov-skaja, Zasulitj och över huvud taget alla de gamla revolutionärer vars enda märkliga egenskap är att de är *gamla*. Vi fruktar att dessa ‘pelares’ lagrar inte lämnar Gorkij någon ro. Vi fruktar att dessa antikviteter har utövat en fatal lockelse på Gorkij. Nå ja, var och en har sin smak. Revolutionen är ur stånd att vare sig begråta eller begrava sina döda.’

För författaren till dessa rader, avkomlingen av georgiska livegna och medlemmen av den bolsjevikiska partiorganisationen, var revolutionen tydligen inte enbart ett hävdande av de förtryckta samhällsklassernas rättigheter. Den var också den obskyre anonyme kommitté-mannens triumf över den ryska socialismens ‘storheter’. Han hade inga känslor för och inga organiska föreningsband med någon som helst tradition, inte ens socialisttraditionen. I detta skilde han sig starkt från de andra ledarna och framför allt Lenin, som aldrig ens i den ur-sinnigaste polemiska hetta skulle ha kunnat förmå sig att säga om sin forne läromästare Plechanov att ‘hans enda märkliga egenskap var att han var gammal’. Det är inte svårt att under Stalins otyglade smädelser spåra den inkrökta besvikelsen hos en man vars speciella gåvor var sådana att de aldrig hade skänkt honom något ‘berömt namn’, inte ens när han stod vid maktens tröskel. Men även om revolutionen hade kastat några stora namn ‘på sophögen’, skapade den också nya, som lyste med än starkare glans och var inpräglade i folkets hjärtan och tankar.

Senare händelser skulle förläna Stalins ord innebörden av en omedveten eller kanske halvt medveten utmaning mot dessa nya namn. För ögonblicket vände revolutionen endast ett av sin ansikten mot världen – det ansikte som strålade av entusiasm och höga ideal. Dess andra ansikte, monstret som uppslukade sina egna barn, var ännu dolt för världens blickar. Likväl var det detta andra ansikte som Stalin tycktes dyrka redan i dessa dagar. ‘Revolutionen är ur stånd att vare sig begråta eller begrava sina döda’ – vilket motto för de stora utrensningar han skulle sätta i scen nära tjugo år senare!

KAPITEL 6

Stalin under inbördeskriget

Inledning: revolutionens dilemmor. – Stalin utnämnd till kommissarie för de främmande nationaliteterna. – Lenins första regering. – Koalition mellan bolsjeviker och radikala socialrevolutionärer. – Stalin reser till Helsingfors för att proklamera Finlands självständighet. – Hans syn på de små nationernas 'självbestämmanderätt'. – Hans utkast till den första sovjetförfattningen (1918). – Freden i Brest-Litovsk (den 3 mars 1918). – Stalin röstar med Lenin för fred och bekämpar vänsterbolsjevikerna, som yrkar på 'revolutionärt krig' mot Tyskland. – Terror och kontraterror. – Stalin för fredsunderhandlingar med den ukrainska radan i Kursk i maj 1918. – Inbördeskriget utbreder sig. – Stalins uppdrag i Tsaritsyn (Stalingrad) i juli 1918. Han stöder Vorosjilov och Budjonnyj mot Trotskij. – Den stora fejdens upprinnelse. – Stalin kräver oinskränkt makt på sydfronten. – Lenin söker försona Stalin och Trotskij. – Motsägande skildringar av Tsaritsyns försvar. – Stalin återkallad till Moskva i oktober 1918. – Hans reaktion på 1918 års revolutioner i Europa: 'Ex oriente lux.' – Stalin försvarar Petrograd, maj 1919. – Trotskij och Stalin belönas med Röda fanans Orden. – Stalin som administrator. – Hans roll i rysk-polska kriget 1920. – Kronstadtupproret och den nya ekonomiska politiken (1921). – Enpartisystemet och bannet mot bolsjevikiska oppositionsgrupper. – Stalin profiterar av den bolsjevikiska byråkratins växande inflytande.

Oktoberrevolutionen – en stillsam, oblodig händelse – följdes av ett blodigt inbördeskrig med utländska interventioner, vilket varade nära tre år. Den nya revolutionära staten formade sig mindre under inflytande av det program bolsjevikerna predikat vid sitt makttillträde än under inbördeskrigets hårda krav. Händelseutvecklingen tvingade revolutionspartiet att ge avkall på några av sina strävanden, förhoppningar och illusioner för att rädda revolutionens grundstomme. Partiet självt, dess ledare och anhängare undergick därvid en djupgående ideell och politisk förvandling.

En framträdande aspekt i denna förvandling har varit gemensam för alla revolutioner hittills. Varje stor revolution börjar med en våldsam eruption av folklig energi, otålighet, vrede och förhoppning. Alla slutar med det revolutionära folkets trötthet, utmattning och besvikelse. Under den första etappen övervinner det parti som ger det sannaste uttrycket för folkstämningen sina medtävlare, vinner massornas förtroende och stiger till makten. Även det mest revolutionära parti är stundom inte tillräckligt revolutionärt i de extremaste folklagrens ögon. Det drives framåt av den svällande flodvågen till att övervinna alla hinder på sin väg och trotsa alla konservativa krafter. Sedan kommer inbördeskrigets oundvikliga eldprov. Revolutionspartiet marscherar fortfarande i takt med folkets stora massa. Det är skarpt medvetet om sin enighet med folket och om en djup samstämmighet mellan dess egna syften och folkets önskningar och krav. Det kan uppfordra nationens majoritet till ständigt större ansträngningar och offer, och det kan lita på att få gensvar. Under denna fas, den heroiska fasen, är revolutionspartiet i ordets djupaste bemärkelse demokratiskt, även om det hotar sina fiender med diktatoriska tvångsmedel och inte följer något strikt konstitutionellt program. Ledarna litar obetingat på sitt väldiga plebeijska följe, och deras taktik grundar sig på denna tillit. De är villiga och till och med angelägna att underställa sin politik en öppen debatt och att foga sig efter folkets dom. Samtidigt som de strävar efter att leda massorna, låter de sig själva ledas.

Detta goda förhållande mellan revolutionspartiet, vare sig det heter independenter, jakobiner eller bolsjeviker, och folkets stora massa blir inte långvarigt. Det överlever knappast inbördeskriget. Många av den nya ordningens hängivna och energiska förkämpar stupar i inbördeskriget. Andra stiger från sin blygsamma och undanskymda ställning till makt och ofta även till privilegier. Revolutionspartiet utgår ur striden segerrikt, med ofantlig stolthet och självförtroende, men också med inre trötthet och kraftlöshet. Hos folket är trötttheten ännu större.

Förhärjat av inbördeskrig och intervention har landet sjunkit ner i ett elände som kan vara djupare än det mot vilket folket har rest sig i revolt. Ryssland led värre av svält och umbäranden 1920 än 1917. De nya herrarnas hänsynslöshet, en hänsynslöshet som är framtvingad av omständigheterna och självbevarelsedriften, framkallar en reaktion. Reaktionen kan vara starkast bland dem som tidigare tvingade partiet att följa en kurs som gjort denna hänsynslöshet nödvändig.

Revolutionens antiklimax har kommit. Ledarna är oförmögna att hålla sina tidigare löften. De har förintat det gamla systemet, men de är ur stånd att tillfredsställa folkets dagliga behov. Visserligen har revolutionen skapat en bas för ett bättre samhällssystem och för framåtskridande inom en inte alltför avlägsen framtid. Det kommer att rättfärdiga den i eftervärldens ögon. Men revolutionens frukter mognar långsamt, och vad som närmast är överhängande är de första postrevolutionära årens vedermödor. Det är i deras skugga som den nya staten antar sin form, en form som avslöjar klyftan mellan revolutionspartiet och folket. Detta är den stora tragedi som drabbar revolutionspartiet. Om dess handlingssätt skall dikteras av folkstämningen, måste det nu utplåna sig självt eller i varje fall avstå från makten. Men ingen revolutionsregering kan abdikera efter ett segerrikt inbördeskrig, ty de enda verkliga maktpretendenterna är de alltjämt ansenliga spillrorna av den besegrade kontrarevolutionen. Att abdikera skulle vara självmord. Det skulle dessutom innebära förintandet av det väldiga revolutionsarbete varigenom samhället har blivit omdanat, men som ännu inte är konsoliderat. Det politiska maskineriet hos en regim kring vilken alla revolutionens och kontrarevolutionens lidelser har rasat har inga drag gemensamma med de politiska svängdörrar som tillhandahålles av ett stabilt parlamentariskt statsskick och genom vilka regeringar kan komma och gå, under mer eller mindre höviska former, men åtminstone utan att hugga huvudet av varandra. Revolutionspartiet har ingen möjlighet till reträtt. Det har drivits in i sitt nuvarande dilemma till stor del genom att foga sig efter samma folk av vilket det nu ser sig övergivet. Det kommer att fortsätta att göra vad det betraktar som sin plikt utan att ägna stor uppmärksamhet åt folkets röst. Till slut kommer det att tysta ner och kväva denna röst.

I början är revolutionspartiet ingalunda klart medvetet om den nya utvecklingens sanna innebörd. Det har tillträtt sitt ämbete som en folkets regering, genom folket och för folket. Det förverkar nu åtminstone en av sina hederstitlar – det upphör att vara folkets regering. Hela partiet kan fortfarande hoppas att dess oenighet med folkstämningen är övergående, och att ärliga ansträngningar i den ena eller andra riktningen skall ge det en möjlighet att på nytt tända folkets hänförelse och återuppliva det heroiska förflutna. Men klyftan blir bredare och djupare. Ledarna lägger sig till med godtyckliga härskarvanor och kommer själva att behärskas av sina vanor. Vad som började så hoppfullt som en stor, varmhjärtad folkrörelse krymper samman till en trång och kallsinnig autokrati. Under övergångstiden är revolutionspartiet splittrat i sådana som har främjat den nya ordningen och försonat sig med den, och sådana som inte har gjort det. Några av ledarna pekar bestörta på klyftan mellan revolutionen och folket. Andra försvarar partiets handlingssätt med att klyftan är omöjlig att överbrygga. Ytterligare andra, de verkliga härskarna, förnekar att klyftan alls existerar, ty att erkänna den skulle vara att än mer vidga svalget mellan härskare och förtryckta. Några ropar i förfäran att revolutionen är förrådd, ty i deras ögon är styrelse genom folket revolutionens själva kärna och innebörd – utan den kan det inte existera någon regering för folket. Härskarna finner ett försvar för sitt handlingssätt i övertygelsen att allt vad de företar sig sist och slutligen kommer att tjäna de stora massornas intressen, och i själva verket utnyttjar de i stort sett sin makt till att konsolidera de flesta av revolutionens ekonomiska och sociala landvinningar. Mitt ibland anklagelser och motanklagelser börjar de revolutionära ledarnas huvuden att rulla, och den efterrevolutionära statsstyrelsens makt hägrar högt över det samhälle den behärskar.

I detta generella schema över den revolutionära utvecklingen måste mycket synas förenklat och oklart. Den historiska sanningen ligger mindre i de grova generaliseringarna än i det komplicerade händelseförloppet, olika i varje revolution. Vissa drag, som framträder endast diffust i bilden av en revolution, är mycket klara och markanta i en annan. Så har till exempel de processer genom vilka jakobinismen förintades på några månader hos bolsjevismen fortskridit långsamt, genom flera decennier, och deras resultat har, även de, i många avseenden varit helt olika. Men vad som är viktigt i detta sammanhang är den allmänna utvecklingstendensen, och den har hittills varit gemensam för alla stora revolutioner.

Det är i detta breda perspektiv man lättast kan förstå den segerrika bolsjevismens metamorfos och Stalins egna öden.

*

Få människor har upplevat ett omslag från undanskymdhet, fattigdom och förföljelse till makt och ryktbarhet lika plötsligt och skarpt som det varigenom bolsjevismens ledare blev Rysslands härskare. Några ögonblick efter det Lenin tagit av sig sin förklädnad, sin peruk och sina stora glasögon, och träffat samman med sina vänner i Smolnyjinstitutet, bekände han ironiskt att han kände sig yr i huvudet av förändringen. En liknande känsla måste ha bemäktigat sig Stalin när han den 26 oktober 1917 hörde Kamenev läsa upp för sovjetkongressen namnen på de män som bildade den första sovjetregeringen, det första folkkommissarie-rådet. På listan figurerade namnet Josef Vissarionovitj Dzjugasjvili-Stalin –'president i kommissariatet för främmande nationaliteter'.

Den regering han blev medlem av bojkottades av alla icke-bolsjevikiska partier. Av dess femton medlemmar var elva intellektuella och endast fyra arbetare. Lenin var premiärminister och Trotskij kommissarie för utländska ärenden. Rykov blev kommissarie för inrikes ärenden. Miljutin för jordbruket och Sljapnikov för arbetsväsendet. Landsförsvaret och flottan anförtroddes åt tre män: Antonov-Ovsejenko, revolutionär före detta officer, Krylenko, ex-fänrik och jurist, samt F. Dybenko, en väldig, halvt illiterat, råbarkad och godmodig matros, som utmärkt sig som revolutionsledare i Östersjöflottan. 'Gudssökaren' och humanisten A. Lunatjarskij blev ansvarig för undervisningsväsendet. Den nya regeringen skulle göra rent hus med statsmaktens traditionella vanor och yttre former. Dess förmåga att finna på demonstrativa förbättringar visade sig redan i dess namn och i titeln ministers ersättande med folkkommissarie. Varje kommissariat skulle ledas av en kommitté eller ett kollegium med kommissarien som president. Regeringens organisation återspeglade dess demokratiska radikalism. Man kan inte säga att den första uppsättningen kommissarier uppfyllde de standardkrav på 'skoningslös beslutsamhet och 'blint nit' som senare kom att förknippas med själva ordet bolsjevism. Tvärtom, de första folkkommissariernas 'mildsinthet' försatte snart regeringen i en hel rad tragikomiska situationer. Endast ett par typiska episoder kan återges här.

Medan bolsjevikupproret i Moskva ännu var i full gång, kom det ut ett rykte om att Kreml hade blivit förstört under striderna. Undervisningskommissarien Lunatjarskij avgick från sin post som protest mot de röda gardenas 'vandalism'. Kamrater', skriade han i en proklamation, 'det som sker i Moskva är en fruktansvärd, irreparabel olycka ... I sin kamp om makten har folket stympat vår vördnadsvärda huvudstad ... I dessa dagar av våldsam kamp, av förhärjande krigföring, är det speciellt ohyggligt att vara kommissarie för folkuppfostran

Även den okunnigaste kommer att vakna upp och förstå vilken källa till glädje, styrka och visdom konsten är …' [1] Ryktena visade sig vara grovt överdrivna, och med ett viss besvär lyckades Lenin övertala den överkänslige kommissarien att återta sin post.

[1] Citerat efter John Reed i 'Ten Days That Shook the World', s. 304.

Alltifrån första dagen av sin tillvaro bojkottades regeringen av statstjänstemännen, som vägrade att lyda sina nya herrars befallningar. 'Då Aleksandra Kollontaj blivit utnämnd till folkkommissarie för sociala ärenden', berättar ett ögonvittne, 'mottogs hon i ministeriet av en strejk bland alla tjänstemännen utom fyrtio. Bland storstädernas fattiga befolkning härskade redan en fruktansvärd nöd; delegationer av svältande krymplingar och föräldralösa barn med blå, utmärglade ansikten belägrade byggnaden. Med tårarna strömmande nerför kinderna lät Kollontaj arrestera de strejkande, tills de lämnade från sig nycklarna till ämbetslokaler och kassaskåp.' [2] Revolutionen bekämpade fortfarande sina fienders sabotage med tårarna strömmande nerför kinderna.

Ett av folkkommissarierådets första dekret avskaffade dödsstraffet, trots Lenins protester. Kosackgeneralen Krasnov, som marscherade mot Petrograd för att störta bolsjevikregeringen och upplösa sovjeterna, togs till fånga av de röda gardena och frigavs på högtidligt hedersord att han inte skulle återuppta striden. Sedermera kommenderade Krasnov en av de vita arméerna i Sydryssland. Det tog sin tid, innan revolutionen under inbördeskrigets bistra erfarenheter torkade bort tårarna, upphörde att lita på sina fienders hedersord och lärde att handla med den fanatiska beslutsamhet som gav den några nya och frånstötande drag, men som den kan tacka för sitt liv. Vi skall snart upptäcka 'stålmannen' bland dem som vande den av med dess känsliga – eller var det sentimentala? – idealism.

I sitt eget departement mötte Stalin inget sabotage från tjänstemännens sida: något speciellt ministerium för de olika icke-ryska nationaliteternas ärenden hade nämligen inte existerat tidigare. Han fick bygga upp sitt kommissariat från grunden. Till en början bestod hans departements hela 'maskineri' av ett enda bord – i ett rum i Smolnyjinstitutet – på vilket man spikat fast en pappbit med kommissariatets ståtligt klingande namn. Senare fick han värdigare lokaler för sitt kommissariat genom hårdhänt intervention i en något komisk kappas-om-rummet-lek bland kommissarierna. Därefter samlade han kring sig en stab av medhjälpare, georgier, polacker, ukrainare, folk som var kompetenta att handskas med hans kommissariats uppgifter.[3]

Knappt hade han börjat sitt arbete, förrän det första folkkommissarierådet upphörde att existera. Partiets högra flygel, de tidigare motståndarna mot upproret, vilken var starkt representerad i regeringen, hade arbetat bakom kulisserna på en försoning med mensjevikerna och socialrevolutionärerna. De pressade Partiet att dela makten med de moderata socialisterna. Kravet stöddes av Rykov, inrikeskommissarien Miljutin, jordbrukskommissarien Nogin, industri- och handelskommissarien Lunatjarskij, Kamenev (som under tiden hade blivit vald till republikens president) samt Zinovjev. Alla dessa folkkommissarier inlade sin avskedsansökan och tvingade på så sätt Lenin till öppna förhandlingar med de andra partierna.[4] Försoningsförsöket misslyckades emellertid, enär mensjevikerna insisterade på att Lenin och Trotskij, de båda främsta anstiftarna av upproret, inte skulle ingå i koalitionsregeringen. Det rådde en viss tvekan rörande detta i den bolsjevikiska centralkommittén, men majoriteten såg däri ett försök 'att hugga huvudet av bolsjevikpartiet och avvisade det. Stalin röstade mot Lenins och Trotskijs uteslutande och för avbrytande av förhandlingarna med mensjevikerna. Nu följde en rad nya avsägelser inom regeringen och centralkommittén, vilka hejdades först när de tredskande hotades med utstötande ur partiet. Lenin, Trotskij och Stalin var de första som undertecknade hotelseakten. Krisen ledde emellertid till bildandet av en ny regering, som även innefattade den vänstra flygeln av socialrevolutionärerna. Denna grupp, den enda som

[2] J. Reed: a. a., s. 220-221.
[3] L. Trotsky: 'Stalin', s. 256.
[4] J. Reed: a. a., s. 223-224.

var villig att samarbeta med Lenin och Trotskij, gjorde det huvudsakligen för att kunna genomdriva den agrara revolutionen i full utsträckning.

Det är svårt att förstå den viktiga roll Stalin kom att spela i sovjetregeringen alltifrån begynnelsen, om man inte tillbörligt beaktar vilken verkan de flesta bolsjevikledarnas 'mjukhet' hade på Lenin. Deras vankelmod ingav honom hemska farhågor. Han såg sin regering stå inför hart när oövervinneliga svårigheter: kaotiska inrikes förhållanden, ett lamslaget näringsliv, oundviklig kontrarevolution, och därtill ett krig som den fått i arv. Han såg sig omkring för att undersöka vilka av sina kamrater i regeringen och centralkommittén han kunde förlita sig på, när det gällde att bilda en fast kärna, kapabel till de beslutsamma och snabba krafttag som skulle komma att krävas i de stundande krissituationerna. Han hyste snarare planer på ett inre kabinett än på något slags diktatoriskt triumvirat. Kort efter revolutionen hade den bolsjevikiska centralkommittén tillsatt ett exekutivutskott med fyra medlemmar: Lenin, Stalin, Trotskij och Sverdlov. Efter koalitionen mellan bolsjeviker och radikala socialrevolutionärer hänsköt regeringen viktiga och brådskande ärenden till ett inre kabinett av fem folkkommissarier, tre bolsjeviker och två socialrevolutionärer. De tre bolsjevikiska medlemmarna var Lenin, Trotskij och Stalin.[5]

Vi har sett hur Stalin blev medlem av centralkommittén 1912. Lenin stod då i opposition mot sina mest framstående kolleger (av vilka för övrigt några åter anslöt sig till hans parti 1917). Valet av den nya bolsjevikhierarkin hade dikterats av deras eliminering eller självelimination och de intellektuella ledarna hade ersatts med konspirationens praktiska partiarbetare, huvudsakligen kommittémän från Baku. Något liknande inträffade nu. Vad Stalin hade att tacka för sin befordran var dissenteranden hos så många medlemmar av centralkommittén. Visserligen lämnade avfällingarna denna gång inte partiet, de blev inte utstötta, Och de återvann till och med senare sitt inflytande inom bolsjevismens inre konklaver. Men för närvarande tillhörde de reserven. Därmed är inte sagt, att Stalin var alldeles immun mot de mera moderata ledarnas tvekan och vankelmod; han hade haft sin släng av tveksamhet strax före oktoberrevolutionen. Men i stort sett Var han Lenins satellit. Han rörde sig undantagslöst inom Lenins omloppsbana. Tid efter annan frestade honom hans eget omdöme och politiska väderkorn till en avvikelse, och vid ett par betydelsefulla tillfällen var hans omdöme säkrare än Lenins. Men åtminstone under de första åren efter revolutionen var hans mästares dragningskraft tillräckligt stark för att hålla honom oförändrligt inom den föreskrivna cirkeln. Lenin var utan tvivel medveten om detta, och han drog sig inte för att utnyttja det till fullo. När det gällde ideologiska och principiella frågor torde nästan vilken som helst av hans övriga kolleger ha haft mera att säga till om än Stalin, men i de dagliga regeringsbestyren, det vittomfattande administrativa arbetet, värdesatte han Stalins hjälp kanske högre än någon annans. Fastän han själv inte hade någon likhet med Don Quijote, var han glad att ha en Sancho Panza. Det var vid Lenins sida Stalin tillbragte natten mellan den 27 och 28 oktober i Petrograds militära högkvarter, medan man vidtog åtgärder för att slå tillbaka general Krasnovs framryckning mot huvudstaden. Han stod vid Lenins sida några dagar senare, då Lenin befallde överbefälhavaren, general Duchonin, att erbjuda det tyska överkommandot vapenstillestånd och ge order om eld upphör, och då Lenin, efter general Duchonins vägran, avskedade denne och utnämnde Krylenko till överbefälhavare. Detta var inledningen till Stalins militära verksamhet, som skulle tillväxa i omfattning och betydelse jämsides med inbördeskrigets utbredning.

*

Han gjorde sitt första offentliga framträdande som folkkommissarie för nationaliteterna vid det finska socialdemokratiska partiets kongress i Helsingfors tre veckor efter bolsjevikkuppen.

[5] L. Trotsky: 'Stalin', s. 241.

För finnarna var det ett unikt och minnesvärt tillfälle: representanten för den nya ryska regeringen proklamerade deras lands oavhängighet av Ryssland. Finlands gradvisa införlivande med tsarväldet hade börjat under tsar Alexander 1 efter Napoleonkrigen. Kerenskijs demokratiska regering, som betraktade sig som den legitima arvtagaren till kejsardömet, hade vidhållit kravet på sin suveränitet över Finland, även sedan dess suveränitet över själva Ryssland börjat bli ett tomt sken. Nu hade äntligen en gammal oförrätt blivit gottgjord. Scenen på Helsingforskongressen var så mycket märkligare som den man som på ryska regeringens vägnar genomförde den högtidliga akten av historisk rättvisa själv inte var ryss, utan medlem av en annan liten nation, som lidit under det tsaristiska förtrycket. De entusiastiska fraserna i hans tal stod i en säregen kontrast till det flegmatiska och effektlösa framförandet. Talaren nästan mumlade fram sina stelbenta ryska meningar med utpräglad utländsk brytning. Men det gav bara tillfället en extra touch av uppriktighet, därför att det berövade det varje spår av pompa. Tull frihet att själva forma sitt liv skänkes åt finnarna, liksom åt de andra folken i Ryssland! En frivillig och ärlig allians mellan det finska och det ryska folket! Intet förmynderskap, ingen kontroll ovanifrån över det finska folket! Det är de ledande principerna i Folkkommissariernas råds politik.'[6] Detta var det budskap från det nya Ryssland som sonen av det sydliga Georgien bringade de fria medborgarna i det nordliga Finland. Den 18 december 1917 proklamerade sovjetregeringen officiellt Finlands självständighet. Dekretet var undertecknat av Lenin och Stalin.

Denna storsinta gest överensstämde med programmet som Stalin hade skisserat upp 1913 i sin avhandling om marxismen och nationaliteterna. Han förfäktade i den de av tsarväldet underkuvade folkens rätt till självstyrelse, och han tolkade principen så, att varje undertryckt folk skulle ha rätt att frigöra sig från Ryssland och konstituera sig som en självständig stat. Det kunde så vara, att socialismen inte pläderade för nationell separatism och bildandet av ett otal småstater som alla saknade livsduglighet. Dess slutliga mål var det internationella socialistiska samhället. För ett verkligt framåtskridande, socialt och ekonomiskt, krävdes enligt socialistisk åskådning att de isolerande murarna mellan nationerna raserades. Men Stalin hade hävdat, att det internationella socialistiska samhället kunde grundas endast genom frivillig överenskommelse mellan folken som skulle bilda det, och en frivillig överenskommelse förutsatte att varje nation först måste vinna sin fulla frihet. Lenin försvarade denna tes i en fyndig jämförelse mellan denna frihet och den fria rätt till skilsmässa mellan äkta makar som stod på socialismens program. 'Det är knappast vår mening', sade Lenin, 'att tvinga kvinnor att skilja sig från sina män, men vi vill att de skall ha sin fria rätt att göra det.' På samma sätt pläderade bolsjevikerna för de icke-ryska folkens rätt att skilja sig från Ryssland, utan att fördenskull uppmuntra separatistiska strävanden. En vecka efter revolutionen, den 2 november, sammanfattades dessa principer i 'Deklarationen om Rysslands folks rättigheter'. Deklarationen, som var författad av Lenin och Stalin, var ett av de dokument som skulle framlägga revolutionens principer för världen. 'Folkkommissariernas råd', förklarades där, 'har beslutat antaga följande principer som bas för sin verksamhet: 1. Alla folkens i Ryssland likställighet och suveränitet; 2. folkens i Ryssland rätt till fritt självbestämmande, inklusive separation och upprättande av oberoende stater; 3. avskaffande av alla nationella och nationellt-religiösa privilegier och diskvalifikationer; 4. den fria utvecklingen av nationella minoriteter och folkgrupper inom Rysslands territorium'.[7]

Bolsjevikledarna hoppades, att de icke-ryska nationaliteterna skulle följa det ryska exemplet och göra sina egna revolutioner, och att de, sedan de fått rätten till separation, ändå skulle ansluta sig till Ryssland i en fri union av socialistiska nationer. Men finnarnas, ukrainarnas, balternas och andras rätt att skilja sig från Ryssland gjordes inte beroende av vilken regim de

[6] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. IV, s. 1-5.
[7] Lenin och Stalin: 'Sbornik Proizvedenij k Izutjeniju Istorii VKP' (b), vol. II, s. 17-19.

upprättade i sina egna länder. Den 22 december 1917 yttrade Stalin inför sovjeternas centrala exekutivutskott, vilket han hade underställt sitt dekret om Finlands självständighet: 'Om vi betraktar bilden närmare ... ser vi att Folkkommissariernas råd oavsett sina intentioner har skänkt frihet inte åt Finlands folk, inte åt representanterna för Finlands arbetarklass, utan åt den finska bourgeoisin, som hade gripit makten och Mottagit sin självständighet ur de ryska socialisternas händer.' – De finska Socialdemokraternas 'brist på beslutsamhet och ofattbara feghet' bar skulden för detta, men 'ingenting i världen skulle kunna förmå Folkkommissariernas råd att bortse från sina egna högtidliga löften' att erkänna Finlands självständighet. Även om rådet bleve klandrat för sin politik, skulle det behandla den finska bourgeoisins krav med 'absolut opartiskhet'.[8]

Politiken blev verkligen kritiserad från skilda hål. De antibolsjevikiska partierna höjde ett ramaskri om Rysslands 'slutrealisation'. Bolsjeviker som Bucharin och Dzjerzjinskij såg i Stalins taktik en meningslös eftergift åt smånationernas borgerliga nationalism, en eftergift på den ryska revolutionens bekostnad. Men med Lenin bakom ryggen höll Stalin fast vid sin princip.

Snart blev det emellertid tydligt att principen skulle få oberäknade konsekvenser i praktiken. I Rysslands alla randområden sköt nya statsbildningar upp ur marken. Alla var de antibolsjevikiska, och alla insisterade de på fullständig separation från Ryssland. Man tog Lenin och Stalin på orden. Ukraina erbjöd det allvarligaste problemet. Dess nyetablerade provisoriska regering, den så kallade radan, råkade i konflikt med sovjeterna. Ataman Petlura, 'överbefälhavare för de ukrainska väpnade styrkorna' utfärdade order som befallde alla ukrainska förband att lämna fronterna och återvända till Ukraina. Ur bolsjevikisk synvinkel var denna självbestämmanderätt driven in absurdum. I ett officiellt utlåtande redogjorde Stalin för bakgrunden till den hotande konflikten.[9] Bolsjevikerna medgav att varje nation hade rätt att ha sin egen armé, men de var ännu inte i stånd att omgruppera de väpnade styrkorna för att tillmötesgå Ukrainas krav. De var angelägna att få slut på kriget och sluta fred med Tyskland, och de hade redan utverkat ett kort vapenstillestånd och inlett fredsförhandlingar i Brest-Litovsk. Men de kunde omöjligen upplösa armén, riva upp fronten och desorganisera transportsystemet innan fred var sluten. I den gamla tsaristiska armén hade soldaterna inte varit uppdelade efter sin nationalitet, och att börja en sådan uppdelning nu skulle vara att avväpna den ryska revolutionen framför en tysk armé som fortfarande lydde kaiserns order. Här låg alltså konflikten mellan ukrainarnas nationalistiska aspirationer och den ryska revolutionens intressen.

Konflikten skulle dyka upp på nytt i skilda gestalter. I Sydryssland samlade kosackgeneralen Kaledin en kontrarevolutionär armé och började inbördeskriget. Det var av vikt för sovjetregeringen att kunna sända trupper till södern, där det röda kolgruvedistriktet på Donetsplatån låg öppet för Kaledins offensiv. Ukraina låg som en sprängkil mellan Nordryssland och Sydryssland. Den ukrainska radan vägrade att låta röda trupper passera genom dess territorium. Skulle nu bolsjevikerna böja sig för radans beslut av hänsyn till Ukrainas självbestämmanderätt, även om det innebar att Sydryssland blev prisgivet åt de vita arméerna? Dilemmat var inte slut därmed. Sovjetrevolutionen höll i själva verket på att sprida sig också till Ukraina, och där uppstod en segsliten kamp mellan de ukrainska sovjeterna och radan. Radan upplöste sovjeterna med vapenmakt. Skulle det röda Petrograd stå overksamt, medan det röda Kiev och Charkov dränktes av det egna landets kontrarevolution?

Folkkommissarien för nationaliteterna tvekade inte länge. Han förklarade den kinkiga situationen för den tredje allryska sovjetkongressen, som sammanträdde i januari 1918, och utverkade en revision av programmet: principen om självbestämmanderätt för de små nationerna

[8] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. IV, s. 22-24.
[9] Ibid., s. 6-14.

‘borde tolkas som självbestämmanderätt inte för bourgeoisin, utan för de arbetande massorna inom en viss nation. Självbestämmanderättsprincipen måste användas som ett medel i kampen för socialismen, och den måste underordnas socialismens principer.’ [10] Martov kritiserade nationalitetskommissarien å mensjevikernas vägnar. Varför, frågade han beviljade bolsjevikerna oavhängighet åt den finska bourgeoisin, men inte åt den ukrainska? Varför yrkade Stalin på stöd åt de ukrainska sovjeterna, medan Trotskij, som redan underhandlade om fred i Brest-Litovsk, endast begärde folkomröstning i Polen och de andra tyskockuperade randstaterna? Stalins svar var, att det inte fanns någon skillnad mellan hans egna och Trotskijs åsikter; men det existerade inga sovjeter i Polen och de andra randstaterna, och bolsjevikerna hade inte för avsikt att ‘dikta upp’ dem eller skapa dem på konstlad väg. I Ukraina däremot existerade sovjeterna redan, och bolsjevikerna kunde inte gå tillbaka från sovjeter till ‘bourgeoisparlamentarism’. Kongressen instämde med folkkommissarien för nationaliteterna.

En annan principrevision dolde sig i en skissartad motion rörande sovjetstaternas författning, vilken Stalin framlade för samma kongress. Förslaget förutsatte en federal sovjetorganisation.[11] I sin avhandling om nationaliteterna hade Stalin, i likhet med Lenin, varit motståndare till federalismen. De undertryckta folken, resonerade han då, skulle ha rätt att fullständigt skilja sig från Ryssland, men om de valde att stanna kvar inom det ryska rikets ram, måste de acceptera den nya statens centraliserade uppbyggnad, enär den moderna statshushållningen krävde en stark maktkoncentration i centrum, och enär skrankor mellan olika nationaliteter inom samma stat var politiskt förkastliga. Sådan var Stalins åsikter 1913. I början av 1918 blev det tydligt att sovjetstaten inte hade råd att låta alla smånationer separera. En federal konstitution för den nya staten tycktes vara den bekvämaste medelvägen mellan Bolsjevikrysslands behov och de små nationernas krav.

*

Emellertid var det ännu för tidigt att på allvar ta itu med att skapa en styrelseform. Sovjetregeringen var ännu inte herre i sitt eget hus. Den hade just blivit tvingad att företa en ny kupp för att kunna behålla makten. De första dagarna i januari 1918 hade den upplöst den konstituerande församlingen, som vägrat att godkänna dess revolutionära åtgärder: införande av arbetarekontroll över industrin, nationalisering av bankerna, expropriation av storgodsen, samt den vädjan om omedelbart inledande av fredsförhandlingar som Trotskij hade riktat till alla krigförande makter. Församlingen hade varit vald på basis av en lag som utarbetats under Kerenskijregimen, och troligen återspeglade den inte det omslag i folkstämningen som hade inträffat strax före oktoberrevolutionen. Att upplösa den erbjöd inga svårigheter. Församlingen kunde inte uppbåda någon sektion av folket till sitt försvar. Genom att upplösa den ryckte bolsjevikerna och de radikala socialrevolutionärerna upp med rötterna den parlamentariska demokratins första späda plantor i Ryssland. Sovjeten förblev det enda representationsorganet och den enda maktfaktorn.

En vida allvarligare kris uppstod kring problemet krig eller fred. Bolsjevikerna hade hoppats att revolutionen skulle sprida sig över Europa som en löpeld och bringa fientligheterna till ett slut. Så skedde inte. Trots all ‘fraternisering’ i löpgravarna mellan ryska och tyska trupper, ett bruk som bolsjevikerna uppmuntrade i hopp att tyskarna skulle bli anstuckna av revolutionssmittan, hade kaiserns armé hittills förlorat föga eller intet av sin stridskapacitet. Storbritannien, Frankrike och Italien hade fått nytt mod genom Förenta staternas inträde i kriget och var inte i humör att resonera om fred. Ryssland var oförmöget att fortsätta striden. Förlustlistorna var överväldigande, och truppernas utrustning och beväpning minst sagt miserabel. Den nya regeringen hade högtidligt förbundit sig att omedelbart göra slut på kriget, och dess

[10] Ibid., s. 31-32.
[11] Ibid., s. 32-33.

prestige berodde av om den höll sitt löfte eller ej. Den agrara revolutionen gav dödsstöten åt arméerna i fält. Musjikerna deserterade ur skyttegravarna och strömmade hem för att vara med vid utportionerandet av storgodsen. ‘De röstade för fred – med fötterna’, för att tala med Lenin. För sovjetregeringen återstod inte annat än att anhålla om separatfred.

Fred stod att vinna endast på Tysklands villkor. De innefattade tysk annektering i en eller annan form av Polen, de baltiska staterna och en del av Ukraina, länder som redan förut var ockuperade av tyska trupper. Emellertid hade ju bolsjevikerna förbundit sig att sluta fred ‘utan annexioner och skadestånd’. Det hade varit en av deras agitatorers standardfraser. De hade till och med gått ännu längre och ofta förklarat att de skulle sluta fred endast med en revolutionär tysk regering, inte med kaiserns hejdukar. Återigen råkade ideal och verklighet i olöslig konflikt.

Lenin gjorde sitt bästa att inpränta i sina kolleger det absolut hopplösa i situationen och övertala dem att gå med på fred. De måste böja sig för den tyska imperialismens maktkrav, sade han, för att rädda sin unga, okonsoliderade republik. Revolutionen i Tyskland och det övriga Europa hade blivit fördröjd, och den skulle bli kvävd i sin linda, om den ryska revolutionen under väntetiden krossades av de övermäktiga tyska vapnen. Sovjetstatens bestånd, även om det köptes till priset av förödmjukelse och skenbart tummande på principer, skulle med tiden uppmuntra det europeiska proletariatet till revolt. Den nu uppgivna terrängen skulle inte vara förlorad på lång sikt, ty man skulle använda den dyrköpta fristen till att rusta sig för revanschmatchen.

I början talade Lenin för döva öron. Det överväldigande flertalet av hans kolleger och anhängare yrkade på ‘revolutionärt krig mot den tyska imperialismen’, Bucharin stod i spetsen för krigspartiet eller vänsterkommunisterna, som de kom att kallas. Han hävdade att en fred skulle ge kaiserns regering fria händer för kampen mot den begynnande revolutionen i hemlandet. Den ryska revolutionen skulle dra över sig vanära, om den förrådde den tyska och internationella socialismen för att rädda sitt eget skinn och lät det Hohenzollernska kejsardömet annektera främmande länder. Även om Sovjetstaten skulle gå under i en ojämn strid, vore dess nederlag och förintelse ändå att föredra framför dess fortsatta liv i skam och vanära. Dess exempel skulle inspirera andra till att uppta eller fortsätta kampen, liksom Pariskommunens heroiska föredöme hade gjort ett halvt århundrade tidigare. Enligt deras mening uppmanade Lenin bolsjevikerna att offra livets enda syfte för att rädda det nakna livet.

Trotskij, som ledde fredsunderhandlingarna i Brest-Litovsk, höll sig utanför bägge fraktionerna. Han var ense med Lenin om att Sovjetregeringen var ur stånd att föra ett revolutionskrig, men han var också ense med Bucharin om att de skulle vanhedra sig om de accepterade fredsvillkoren. I Brest-Litovsk drog han ut på förhandlingarna i hopp att den tyska revolutionen skulle komma igång under tiden. Han demonstrerade inför de häpna och irriterade tyska och österrikiska generalerna och diplomaterna sitt mest blixtrande fyrverkeri av revolutionär vältalighet, avsett att exponera de tyska maktkravens skändlighet och ge den tyska arbetarklassens samvete en stöt. Men hans revolutionära utsäde behövde lång tid för att mogna till skörd, och under tiden måste det livsavgörande valet träffas. Trotskij lyckades övertala centralkommittén att frångå sitt yrkande på ett revolutionärt krig och antaga hans egen formel: ‘Varken krig eller fred.’ Händelserna skulle snart avslöja eskapismen i denna formel. Sovjetstaten måste besluta sig för antingen krig eller fred. Att ‘välja intetdera’ var en gest som kunde anstå propagandisten och journalisten, men inte statsmannen och politikern.

Var stod då Stalin i denna dramatiska kontrovers? Han var oberörd av vänsterkommunisternas varningsord och av deras predikningar om revolutionär moral. Tanken att den ryska revolutionen skulle offra sig för den europeiska revolutionen var honom fullständigt främmande, trots att Lenin, i all sin realism, var obenägen att avfärda den lättvindigt. För

mannen som tillbragt största delen av sitt aktiva liv i Baku och Tiflis var den västerländska revolutionen ett alltför dimmigt och avlägset begrepp för att kunna påverka hans tänkesätt i frågor som kunde betyda liv eller död för Sovjetrepubliken, denna republik vars ännu spröda men påtagliga verklighet han själv varit med om att skapa. Inte var han heller imponerad av Trotskijs hållning. Han kunde bara rycka på axlarna eller hånskratta åt tanken att Trotskijs kampsignaler från Brest-Litovsk till det tyska proletariatet på minsta sätt skulle kunna påverka utslagsmakten vid fronterna. Han röstade med Lenin och hans lilla fraktion för fred. Lenin ironiserade över vänsterkommunisterna och formulerade deras inställning: 'Vi satsar på den internationella socialiströrelsen, och därför står det oss fritt att begå dumheter.' Han jämförde Bucharin och hans anhängare med den polske adelsmannen 'som låg döende i en behagfull ställning, med värjan vid sin sida, och sade: fred är en skam, krig är ära. De resonerade från adelsmannens synpunkt. Jag talar från bondens synpunkt', sade Lenin.[12] Vem kunde förstå ett sådant språk bättre än sonen till georgiska bönder?

Stalin gjorde sig inte gällande under debatterna som rasade under de närmaste två månaderna i centralkommittén, i regeringen, på den fjärde sovjetkongressen och den sjunde partikongressen. (Han spelade för övrigt en rätt undanskymd roll vid alla de stora debatter, de veritabla idéorienteringar, som partiet periodvis hän. gav sig åt under Lenins livstid.) Men på ett möte i centralkommittén sade han tillräckligt för att visa åt vilket håll han lutade: 'Om vi godtar det revolutionära kriget som vår lösen, spelar vi imperialismen i händerna. Trotskijs position är ingen position alls. Det finns ingen revolutionär rörelse i Västerlandet, det finns inga fakta som tyder på att en revolutionär rörelse existerar där, det finns endast en potentiell rörelse, och i vårt arbete kan vi inte stödja oss på potentialitet. Om tyskarna går till anfall, kommer det att stärka kontrarevolutionen här i landet ... I oktober sade man oss att blotta ordet 'fred' skulle bli signalen till revolution i Västeuropa. Det har inte slagit in ...' [13] Fastän han röstade med Lenin, fanns det en hårfin skillnad i deras betonande av sina argument. Lenin höll som vanligt ögat på situationens fakta och slumrande möjligheter och talade om den fördröjda revolutionsrörelsen i väster. Stalin tog fasta på fakta och lämnade möjligheterna åsido – 'det finns ingen revolutionär rörelse i väster'. Visserligen tillade han, att om Trotskijs förslag 'varken fred eller krig' bleve antaget, 'skulle det skapa de sämsta tänkbara villkor för den revolutionära rörelsen i väster', därigenom antydande att även han tog befattning med den sidan av problemet. Men sett mot bakgrunden av hans argumentering var det knappast mer än en tillfällig tribut åt den obligatoriska partietiketten. Tyngdpunkterna i hans argumentering var hans förnekande av den västerländska revolutionens aktualitet och hans syrliga anmärkning om de brustna illusionerna från oktober.

Efter många fluktuationer i den hetsiga striden, som tidtals hotade att spränga partiet i stycken, efter vapenstilleståndets upphävande och en ny snabb tysk framryckning nästan till Petrograds murar, sedan den ukrainska radan undertecknat en separatfred med Tyskland, sedan sovjetstatens militära impotens blivit skoningslöst blottad, efter otaliga hetsande appeller och varningsrop från Lenin, efter allt detta övergick slutligen majoriteten av centralkommittén och partiet till att stödja fredsfraktionen, Sokolnikov, som hade efterträtt Trotskij som ledare för den sovjetryska fredsdelegationen i Brest-Litovsk, undertecknade den 3 mars fredsfördraget. Lenin gjorde intet försök att försköna handlingen. Ingen var mera frispråkig än han när det gällde att fördöma dess 'skändlighet'. Han jämförde fördraget i Brest-Litovsk med den förödmjukande och orättfärdiga freden i Tilsit, som Napoleon påtvingade Preussen 1807, och som framåtsträvande preussiska statsmän hade utnyttjat för att genomdriva omfattande reformer i hemlandet och förbereda Preussens seger.[14] Han profeterade om ett revolutionärt

[12] 'The Essentials of Lenin', vol. II, s. 304-305.
[13] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. IV, s. 27.
[14] 'The Essentials of Lenin', vol. II, s. 290-295.

krig i en nära framtid. Vid årets slut hade de tyska och österrikiska kejsardömena med hela sin militära styrka fallit sönder till stoft, och en revolutionär tysk armé höll på att evakuera Ukraina. Så blev freden i Brest-Litovsk automatiskt annullerad.

Striden om Brest-Litovskfreden gav en svåröverskådlig efterskörd. Dess politiska konsekvenser var mångfaldiga. Vänsterkommunisterna var oförsonliga. Även om de blivit slagna i den aktuella frågan, representerade de en signifikativ stämning inom partiet, en ideologisk olust, en ovilja mot de kompromisser och den opportunism till vilka den segerrika revolutionen hade blivit tvingad och åter skulle tvingas vid mer än ett tillfälle. De representerade den konstlösa, donquijotiska eller utopiska troheten mot de högsta principerna, den oreflekterade, rena revolutionära trosandan. Undertryckt eller besegrad i ett skede, skulle denna stämning flamma upp på nytt under det följande, och fastän den ständigt bytte form och uttryck och till och med sina förkämpar, skulle den länge oroa det bolsjevikiska sinnet.

En mera speciell följd av Brest-Litovsk var sprängningen av koalitionen mellan bolsjeviker och socialrevolutionärer. De senare avgick ur regeringen i mars. Deras motiv var delvis identiska med vänsterkommunisternas; delvis dikterades de av enkel patriotism. Från och med nu skulle makten komma att utövas av ett enda parti. Enpartivälde hade hittills inte varit någon punkt på det bolsjevikiska programmet. Men händelserna tog en sådan utveckling att bolsjevikerna inte kunde undvika att bli landets envåldshärskare, sedan deras kompanjoner hade vägrat att dela ansvaret för freden. Sedan de blivit ensamma om makten, avstod de likväl från att undertrycka sina motståndare, bortsett från den extrema högern, inbördeskrigets upphovsmän. Först i juni 1918, då inbördeskriget redan stod i full låga, blev mensjevikerna och de moderata socialrevolutionärerna temporärt lysta i bann, emedan några av deras medlemmar kämpade i de vita arméerna. Mensjevikerna tilläts åter att öppet framträda i november samma år, då de förband sig att fungera som ett lojalt oppositionsparti inom sovjetregimens ram.

Men redan i juli hade socialrevolutionärerna framprovocerat det första verkliga utbrottet av bolsjevikterror. I ett försök att omintetgöra freden och tvinga bolsjevikerna tillbaka in i ett krig med Tyskland hade den radikale socialrevolutionären Jakob Blumkin mördat den tyske ambassadören greve von Mirbach. En serie upplopp, iscensatta av samma parti, utbröt på olika platser, bland annat i Moskva, dit regeringen hade flyttat sitt säte efter fredsslutet. Den 30 augusti sårades Lenin och dödades två andra bolsjevikledare, Uritskij och Volodarskij, vid ett attentat av socialrevolutionärer. Trotskij undkom med knapp nöd från ett attentat mot sitt liv. Bolsjevikerna svarade med massrepressalier, och deras självförsvar var minst lika brutalt som angreppet mot dem själva. Man får ett begrepp om stämningen vid denna tid av ett telegram som Stalin skickade till Sverdlov från Tsaritsyn, det blivande Stalingrad, dit han hade rest som politisk kommissarie: ‘Krigsrådet i det nordkaukasiska militärområdet, som fått kännedom om kapitalismens hejdukars skändliga attentat mot den största av revolutionärers, proletariatets beprövade ledare och lärare, kamrat Lenins liv, besvarar detta lågsinnade anfall ur ett bakhåll med organiserandet av öppen och systematisk massterror mot bourgeoisin och dess agenter.’ [15] Budskapet var undertecknat av Stalin och Vorosjilov, befälhavaren för Tsaritsynarmén. Tjekan (Den utomordentliga kommissionen), O.G.P.U.:s föregångare, vilken leddes av polacken Dzjerzjinskij, inledde en febril verksamhet, som inte drog sig för avrättande av gisslan. Det parti som bar ansvaret för morden och mordförsöken blev givetvis förbjudet. Sådana var de lidelser som släppts lösa genom freden i Brest-Litovsk, och sådana var dess dystra följder. På sin post i Tsaritsyn höll Stalin sitt ord. Den röda terrorn i den stad som en gång skulle bära hans namn blev snart legendarisk i landet, alldeles som den unge

[15] J. Stalin: ‘Sotjinenija’, vol. IV, s. 128.

jakobinen Fouchés grymheter i Lyon hade varit legendariska i Frankrike etthundratrettio år tidigare. Terrorn och kontraterrorn växte obevekligt i en ständigt vidare spiral.

En annan, mindre betydelsefull följd av kontroversen om Brest-Litovsk berörde de olika bolsjevikledarnas personliga position. Lenin utgick ur striden med en enorm prestigevinst. Han hade ådagalagt den odogmatiska logik och det mod att stå för sin övertygelse som satt honom i stånd att trotsa den dominerande stämningen inom partiet, och den sällsynta övertalningsförmåga som slutligen fått partiet att ändra mening. Partiet och landet, som sett och hört blott föga av honom under själva oktoberrevolutionen, kunde nu få ett begrepp om hans verkliga resning, om hans stora intellektuella och moraliska förtjänster. Under krisen hade 'desertören och strejkbrytaren' från oktober, Zinovjev, övergått till hans sida, och Lenin var lika snar att glömma ett gammalt groll som han varit hänsynslös med att ge luft åt det. Å andra sidan blev Trotskij tillfälligt ställd i skuggan. Han hade lagt i dagen en betydelsefull svaghet – en viss brist på sund realism, en benägenhet för tomma ord och teatraliska gester i en situation som inte tålde någotdera. Hans nedgång var inte av allvarlig art. Hans moraliska auktoritet överträffades fortfarande endast av Lenin. Han lämnade utrikeskommissariatet, där han efterträddes av Tjitjerin, och blev kommissarie för krigsärenden. På denna sin nya post steg han snart till en ny äroklimax såsom grundaren och uppbyggaren av den röda armén. Men bland ledarna hade man inte glömt hans attityd under Brest-Litovskkrisen, och den kom att användas som vapen mot honom flera år senare under den bittra kampen om tronföljden efter Lenin.

Stalins position stärktes i motsvarande grad, även om det inre kabinettets bolsjeviktriumvirat inte längre existerade efter koalitionsregeringens sprängning. Eftersom Stalin aldrig bestigit talarstolen för att predika fred inför offentligheten vann han ingen ökad popularitet. Men han gjorde sig än mer oumbärlig för Lenin i dennes kamp mot 'riddarna av den romantiska frasen' och de ultrarevolutionära svärmarna. 'Utnyttja respiten, disciplinera och organisera er' – det var nu Lenins instruktioner till sina anhängare. I detta prosaiska nya värv trodde han sig kunna lita på folkkommissarien för nationaliteterna.

Priset för respiten var ännu inte till fullo erlagt. Republiken levde alltjämt i fruktan för att kriget med Tyskland skulle blossa upp på nytt. Fredsvillkoren måste uppfyllas, klausul för klausul, den ena mera förödmjukande än den andra. En klausul krävde Ukrainas separation från Ryssland. Det var med detta villkor i tankarna som Stalin den 2 april 1918, kort efter fredsslutet, uppmanade sovjetregeringen att genast inleda fredsförhandlingar med den ukrainska radan; med den var sovjetstaten nämligen fortfarande i krig.[16] Folkkommissariernas råd tvekade nära en månad. Orsaken till denna tvekan var att bolsjevikerna strax före Brest-Litovskfreden hade gjort en kupp i Ukraina och bildat en egen regering, en konkurrent till radan. Stalin hade själv officiellt upprätthållit kontakt med de ukrainska sovjeterna och till och med instruerat dem att skicka delegater till Brest-Litovsk. Nu innebar hans förslag en desavouering av den ukrainska sovjetregeringen till förmån för radan. Folkkommissarierådet måste ha ansett att det var att driva opportunismen för långt, och under en hel månad fattades inte något beslut. Under tiden beordrade tyska överkommandot militär ockupation av hela Ukraina. Den 27 april beslöt folkkommissarierådet äntligen att inleda fredsförhandlingar med radan och utnämnde Stalin till chef för sovjetdelegationen som skulle sammanträffa med de ukrainska sändebuden i Kursk. Förhandlingarna hade knappast börjat, förrän det kom meddelande om att tyskarna hade avsatt den milt socialistiska radan och tillsatt en marionettregering under den monarkistiske hetmanen Skoropadskij. Tyska trupper ockuperade nu, förutom Ukraina, de rent ryska industridistrikten vid Svarta havet, Taganrog, Rostov vid Don samt Krim.

[16] Se den biografiska krönikan, a. a., s. 447, och "Leniniskij Sbornik', vol. XVIII s. 64-68.

Ordern om eld upphör på den ukrainska fronten, utfärdad av Lenin och Stalin den 5 maj, kom för sent för att rädda situationen. Stalin återvände från Kursk till Moskva för att rådgöra med regeringen. Nu uppstod frågan om bolsjevikerna skulle förhandla med Skoropadskijs skuggregering, som var ytterligt impopulär i Ukraina. Stalin plågades inte av några skrupler. I en intervju i 'Izvestija' förklarade han att 'omvälvningen i Ukraina har hittills inte påverkat fredsförhandlingarna i ogynnsam riktning. Tvärtom kan man förmoda att omvälvningen i Ukraina inte utesluter möjligheten av att en fred kommer till stånd mellan sovjetstaten och den ukrainska regeringen.' [17] Det skedda, fortsatte han, hade endast avslöjat värdelösheten hos radan, som försökt inta en mellanställning mellan tysk imperialism och bolsjevism. Skoropadskij, den öppet kontrarevolutionära tyska marionetten, kunde, antydde Stalin fint, till och med visa sig vara en solidare partner för fredsunderhandlingar. Han lärde sig snabbt sina läxor i opportunismens konst.

*

Sedan alla de ryska randstaterna i väster blivit ockuperade av tyskarna, krympte det arbete Stalin kunde utföra som nationalitetskommissarie samman till en obetydlighet. Inte ens i sitt hemland Kaukasien kunde han uträtta mycket. Tyskarna Ockuperade Georgien utan en protest från den georgiska mensjevikregeringen. Turkarna tågade in i Batum. Händelserna i Kaukasien bestyrkte Stalin i hans övertygelse att de små nationerna, mellan den tyska militarismens slägga och bolsjevismens städ, inte hade några utsikter att bevara ens en nominell självständighet. Medan bolsjevikerna lät dem utöva sin självbestämmanderätt, föll de i tur och ordning offer för den tyska imperialismen. För en tid ägnade Stalin sin uppmärksamhet åt de ociviliserade, efterblivna stammar som bebodde det östligaste Ryssland, gränsområdet mellan Europa och Asien. Att infoga dessa raser och stammar i sovjetstatens ram var i vissa avseenden mycket lättare och i andra betydligt svårare än att sovjetisera de mera avancerade nationaliteterna vid Rysslands västgräns. Tatarernas, basjkirernas och turkmenernas nationella aspirationer var ytterligt primitiva. Några starka separatistiska strävanden gjorde sig inte gällande bland dem. Det var emellertid ett gigantiskt arbete att anpassa deras prekapitalistiska, ofta prefeodala och till och med nomadiska levnadsvanor efter centralregeringens marxistisk-kommunistiska program. Stalin gjorde ett första försök att bemästra uppgiften, då han i mitten av maj 1918 stod fadder för Basjkirrepubliken, som skulle ingå i den sovjetryska federationen.

Knappt var arbetet påbörjat, förrän det måste läggas åt sidan på grund av de nya faror som hotade sovjetstaten. Under våren och sommaren 1918 skördade de vita arméerna stora framgångar, som för en tid reducerade det sovjetbehärskade området till storfurstendömet Moskva. I öster gjorde den tjeckiska legionen, sammansatt av före detta krigsfångar, gemensam sak med de vita gardena, och under blixtsnabba framryckningar besatte de inom loppet av några veckor alla strategiska och ekonomiska centra i Sibirien, i Ural och kring Volgas mellersta lopp. Den nybildade Basjkirrepubliken hade redan gått förlorad för Sovjetregimen. I augusti erövrade de vita Kazan, vilket skapade ett direkt hot mot Moskva. I söder sökte general Krasnovs kosacker rycka fram mot norr och förena sig med de vita styrkorna i Kazan. Genom sin framryckning avskar de järnvägsförbindelserna mellan Tsaritsyn och Moskva. Sovjethuvudstaden blev sålunda avskuren från Nordkaukasien, som efter förlusten av Ukraina och Sibirien var dess enda kornbod. Arbetarnas brödransoner i Petrograd och Moskva sänktes till omkring trettio gram om dagen. Allierade styrkor, som alltjämt var inbegripna i strider på västfronten, inledde samtidigt operationer mot bolsjevikerna. Amerikanska trupper landsteg i Sibirien. Britterna ockuperade Arkhangelsk i norr och Baku i söder. Det var medan sovjetregimens militära kraft var mest försvagad som socialrevolutionärernas revoltkupper och attentat mot Lenin ägde rum.

[17] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. IV, s. 83.

I denna den yttersta farans stund lämnade så gott som alla regeringsmedlemmarna Moskva och skyndade till de viktigaste frontavsnitten. Från Kreml dirigerade Lenin tillsammans med några krigstekniska medhjälpare hela kampen och upprätthöll en ständig kontakt med männen på platsen. Två män sändes ut för att hjälpa upp läget där det tedde sig mest hotande. För att söka rädda huvudstaden från det militära hotet begav sig krigskommissarien Trotskij i sitt pansartåg, som skulle bli legendariskt under inbördeskriget till Svjasjsk nära Kazan. Åtföljd av en nästan bataljonsstark avdelning rödgardister for Stalin till Tsaritsyn vid Volga för att söka rädda huvudstaden från den hotande hungersnöden. Han skulle organisera sädestransporterna från Nordkaukasien till Moskva. Hans uppdrag, som i huvudsak var av civil natur, förväntades bli kortvarigt, varefter han skulle fortsätta söder ut till Baku. Hans vistelse i Tsaritsyn förlängdes emellertid av oförutsedda omständigheter, och ju längre den varade, desto djupare invecklade han sig i krigföringen på sydfronten och i en kontrovers med Trotskij, så att slutligen hans tripp till staden vid Volga blev en milstolpe i hans karriär.

Dagen efter sin ankomst, den 7 juni, lämnade han rapport till Lenin om sina första åtgärder.[18] Han hade funnit 'en orgie av jobberi' i Volgadistriktet, och hans första åtgärd var att införa livsmedelsransonering och priskontroll i Tsaritsyn. Sovjetfunktionären som övervakat handeln skulle arresteras. 'Säg till Schmidt [arbetskommissarien] att inte skicka hit sådana skurkar en annan gång.' Här talade den energiske organisatören med en dragning åt kontroll och despotism – bägge troligen berättigade under omständigheter som dessa. Han hade ingen smak för det ultrademokratiska kaos som var en kvarleva från revolutionen. 'Godstrafiken på järnvägarna har bragts till ett komplett virrvarr genom ett otal kollegiers och revolutionära kommittéers förenade ansträngningar.' Sedan bolsjevikerna avlägsnat den forna ledningen inom industrin och förvaltningen, hade de först gjort ett försök med kommittéstyrelse. Nu var de i färd med att slopa detta ultrademokratiska men otjänliga system och återinföra individuell ledning och individuellt ansvar. Vänsterkommunisterna protesterade hetsigt mot förändringen. Stalin deklarerade klart sin ståndpunkt. Han tillsatte kommissarier med uppgift att bringa reda i transportväsendet.

Efter en månad i Tsaritsyn begärde han speciell militär fullmakt på sydfronten. Med hänsyn till Krasnovs kosackers operationer hade Moskvas livsmedelsförsörjning framför allt blivit ett militärt problem. Till svar på ett meddelande från Lenin om de socialrevolutionära myteriernas utbrott försäkrade han Moskva att 'allt kommer att göras för att förhindra eventuella överraskningar här. Var förvissad om att vi inte kommer att darra på handen.' [19] Järnvägslinjen mellan Tsaritsyn och jordbruksdistriktet i norra Kaukasien 'är ännu inte återställd. Jag driver på och skäller ut alla som förtjänar det. Var förvissad om att vi inte skall skona någon, varken oss själva eller andra, och att vi skall skaffa säd ...' I hans depescher blandade sig nyktert förnuft med en säregen böjelse för betyganden om hänsynslös beslutsamhet.

Samma telegram i vilket han begärde militära fullmakter gav den första vinken om hans konflikt med Trotskij. Det innehöll följande passus: 'Om blott våra militära 'specialister' (de skomakarna!) inte hade sovit och slöat, skulle linjen aldrig ha brutits, och om linjen blir återställd, är det inte tack vare militärerna utan trots dem.' [20] Det var kring den frågan den ryktbara Tsaritsyndispyten började.

Några månader tidigare, efter den gamla arméns totala sönderfall, hade Trotskij börjat bygga upp den röda armén, först av frivilliga och sedan av inkallade arbetare och bönder. Som den nya armén inte hade någon stabskår, gav Trotskij Officerare ur den gamla tsaristarmén befälet över divisioner och regementen, men eftersom tsarofficerarnas politiska pålitlighet var

[18] Ibid., s. 116-117.
[19] Ibid., s. 118.
[20] Ibid., s. 118-119.

tvivelaktig, attacherade han vid dem kommunister som politiska kommissarier. De 'militära specialisterna' skulle utbilda armén och anföra den i strid, medan kommissarierna skulle övervaka Officerarnas uppförande, i förekommande fall hindra förräderi från deras sida samt ge manskapet 'politisk uppfostran'. Alla militära order måste undertecknas både av befälhavaren och kommissarien, och båda skulle upprätthålla den militära disciplinen. Det nya och djärva experimentet betraktades i början med ängslig skepticism av partiledarna; det väckte den allra våldsammaste opposition bland vänsterkommunisterna. Lenin själv lät sin tvekan fara först då han hörde av Trotskij att omkring fyrtiotusen 'specialister' redan tjänstgjorde i Röda armén och att republikens hela militära maskineri skulle falla sönder om de avskedades. Imponerad av det fyndiga i experimentet stödde han Trotskij med hela sin auktoritet och definierade hans företag som socialismens uppbyggande med teglet som blivit över från det demolerade gamla systemet, ett oumbärligt uppbyggnadssystem.[21]

Hur oumbärligt det än kunde vara, fungerade systemet inte oklanderligt. Det inträffade talrika fall av förräderi från tsarofficerarnas sida, och de blev så mycket talrikare ju svagare Sovjetregimens militära utsikter tedde sig i officerarnas ögon. Mitt under brinnande inbördeskrig händer det att befälhavare för regementen, divisioner och till och med arméer övergick till de vita gardena, stundom åtföljda av sina trupper. Varje fall av förräderi gav Trotskijs och Lenins motståndare trumf på hand. Det rådde nervös spänning och misstänksamhet på alla instanser inom militärkommandot, från kompanistaberna upp till generalstaben, där en före detta tsaröverste Vatsetis av Trotskij blivit utnämnd till överbefälhavare. Förhållandet mellan kommissarier och officerare förbittrades av de förras misstänksamhet, som ofta tog sig grova och tölpaktiga uttryck, samt av de senares sårade stolthet. Men detta var endast en detalj i en mera omfattande konflikt. Trotskij hade satt sig före att sammansmälta en mångfald lösa partisangrupper och röda garden till en samordnad armé med ett effektivt system av centraliserad krigsledning, förvaltning och underhåll. Förändringen saboterades av en mängd röda guerillaledare som redan hade utmärkt sig i inbördeskriget och som helt naturligt var till ytterlighet motsträviga att underordna sig konservativa officerare. De mera doktrinära vänsterkommunisterna var i princip motståndare till militärmaktens centralisering. De påminde Lenin och Trotskij om de uttryckliga löften de givit före maktövertagandet att sovjetregimen en gång för alla skulle avskaffa den stående armén (liksom den politiska polisen) och ersätta den med folkmiliser. Liksom många andra av bolsjevikernas löften före oktoberrevolutionen hade också detta måst frångås.

Tsaritsyn var ett centrum för hätsk opposition mot det nya militärsystemet. Befälhavare för Tionde armén, som hade högkvarter där, var Klim Vorosjilov, partiarbetaren som tio år tidigare varit Stalins kamrat i Bakus bolsjevikkommitté och ledare för oljearbetarnas fackförening. Vorosjilov hade varit underofficer under kriget. En annan befälhavare på platsen var Budjonnyj, före detta fanjunkare i det reguljära kavalleriet och en namnkunnig guerillaledare. Ordzjonikidze var politisk kommissarie hos Tionde armén. Vid sin ankomst fann sig Stalin omgiven av gamla vänner, som förenades av gemensamma gamla krigsminnen. Det var nästan som om den gamla Bakukommittén hade blivit förflyttade till Tionde arméns högkvarter. Enbart detta måste ha stämt honom sympatisk mot Tsaritsyngruppen, till och med om han hade ogillat dess förehavanden.

Tsaritsyngruppen vägrade att underordna sig sydarméns chef, Sytin, en före detta tsarofficer. Klagomål över Vorosjilovs insubordination duggade tätt från kommandot på sydfronten till generalstaben och från generalstaben till Trotskij. Trotskij i sin tur bombarderade militärstaben i Tsaritsyn med förmaningar, varningar, order och protester. Upprepade fall av

[21] Lenin: 'Sotjinenija', vol. XXIV, s. 65-66; L. Trotskij: 'Kak Vooruzjalas Revolutsija', vol. I, s. 154-173.

förräderi bland ‘specialisterna’ på platsen förstärkte rebellandan hos ‘underofficers-oppositionen’, som Trotskij kallade Tsaritsyngruppen.[22]

Stalins sympatier för oppositionen är vid första påseende förbryllande, även om man tar hänsyn till hans gamla bekantskap med Vorosjilov. I regeringen och centralkommittén var han en förespråkare för maktkoncentration och disciplin. Hans egen förmåga att med hårda medel sätta pli på odisciplinerade och halv-anarkistiska element var en av hans mest uppskattade egenskaper. Vad var det då som förmådde honom att biträda auktoritetstrotset i Tsaritsyn? Tsaritsyngruppens plebejiska misstro mot den gamla intelligentsian, mot den ‘överklass’ som tsarofficerarna tillhörde, väckte förmodligen genklang hos folkkommissarien av georgisk bondestam. Dessutom var oppositionen inte alldeles obefogad. Budjonnyj hade till exempel sökt förmå överkommandot att uppsätta ett rött kavalleri och använda det i stora massformationer eller rent av som en separat armé. Före detta fanjunkarens fantasifulla förslag avvisades snävt av de militära specialisterna, på ungefär samma sätt som andra specialister avvisade förslaget att använda stridsvagnar i massformationer i början av andra världskriget. Budjonnyjs förslag förkastades till en början också av Trotskij, som befarade att kavalleriet måste komma att bestå huvudsakligen av kosacker, Rysslands borna ryttare, som var fientligt inställda mot Sovjetregimen. Först någon tid senare utfärdade Trotskij verkligen sin order ‘Proletärer till häst’, som förverkligade idén och skapade inbördeskrigets mest romantiska inslag, sagan om det röda kavalleriet och dess anförare Budjonnyj.[23] Under tiden vädrade ex-fanjunkaren i Tsaritsyn sin besvikelse och sitt agg mot generalstaben och folkkommissarien för krigsärenden, och han fann en villig och uppmärksam lyssnare i Stalin.

Det främsta skälet till Stalins välvilja mot Tsaritsyngruppen låg emellertid på annat håll – i det gryende rivalskapet mellan honom och Trotskij. Under åtskilliga år framåt skulle allmänheten inte märka något av det, ty antagonismen skulle utvecklas och tillväxa i bitterhet bakom politbyråns lyckta dörrar. Även i politbyrån iakttog antagonisterna under Lenins vaksamma ögon en relativ återhållsamhet, så att inte ens de initierade fick något begrepp om den fulla våldsamheten och bitterheten i deras rivalitet. Likväl var regeringens sammansättning före brytningen med socialrevolutionärerna sådan att den nästan inbjöd till ett dylikt rivalskap. I det inre kabinettet representerades bolsjevikerna av Lenin, Trotskij och Stalin. Stalin var den minst framstående medlemmen av trion. Hans båda kolleger kringstrålades av ryktbarhet och folkgunst. I dagligt tal satte man bindestreck mellan deras namn. Regeringen kallades vanligen Lenin-Trotskijregeringen. Även partiet blev först i Ryssland och sedan över hela världen allmänt känt som Lenin-Trotskijpartiet. När de båda männen visade sig på kongresser och möten hälsades de undantagslöst med stormande ovationer. Den unga republikens hela entusiasm koncentrerade sig spontant på de båda ledare som inte behövde någon officiell klack för att markera sin popularitet. Den tredje medlemmen av triumviratet förblev okänd. Kontrasten mellan hans makt och hans undanskymda ställning skulle ha varit bitter även för en person med mindre ärelystnad och stolthet. Den var outhärdlig för en man som trots sin enastående karriär aldrig hade kunnat tillfredsställa sin ärelystnad, en man vars gnagande mindervärdeskänsla hade blivit sjukligt stegrad av själva hans utmärkelser, som vanligen hade haft ett starkt drag av slumpmässighet. Lenins överlägsenhet sårade inte hans fåfänga. Han hade vant sig vid att ta den för given, att betrakta den som ett ofrånkomligt faktum av samma slag som deras åldersskillnad. Men Trotskijs överlägsenhet kunde inte undgå att väcka hans bittra grämelse. Hans rival och han var jämngamla – de var födda samma år. Bara några år tidigare hade Stalin med Lenins helhjärtade bifall skymfat Trotskij på det mest föraktfulla sätt och kallat honom ‘atleten med de falska musklerna’, ‘den bombastiske posören’, ‘de mensjevikiska likvidatörernas usla redskap’. Det låg en otrevlig ironi i en situation där han var så

[22] L. Trotskij: ibid., vol. II, s. 59-65, 92-96; och K. Vorosjilov: ‘Lenin, Stalin i Krasnaja Armija’, s. 70-75.
[23] K. Vorosjilov: a. a., s. 56; L. Trotsky: ‘Stalin’, s. 274; E. Wollenberg: ‘The Red Army’, s. 97.

hopplöst överskuggad av Trotskij och oavbrutet måste se Trotskij hyllas som revolutionens starke man och höra hans vältalighet applåderas av entusiastiska bolsjevikmassor. Hans agg måste ha tilltagit då regeringen rekonstruerades efter brytningen med socialrevolutionärerna och triumviratet upplöstes. Stalins inflytande inom regeringen minskade nu lika slumpmässigt som det hade ökat, under det att Trotskijs tillväxte i takt med krigskommissariatets ständigt stegrade betydelse under inbördeskriget, då det blev regeringens centrum. Aggets och avundens utsäde började spira upp i Tsaritsyn.

Den största och häftigaste fejden i Rysslands historia var således trivial till sitt ursprung. Det verkar nästan orimligt att händelsernas mäktiga störtflod kunde ha sin källa i futtig missunnsamhet och avund. Det var dock ett obestridligt faktum. Visserligen låg det vida starkare och mindre personliga motiv, både ideologiska och politiska, bakom konflikten mellan Stalin och Trotskij i dess senare skeden. Personlig rivalitet skulle aldrig i och för sig ha kunnat svälla ut till det väldiga drama under vars förlopp Sovjetrepublikens och den kommunistiska internationalens hela tillvaro skulle komma att omgestaltas. Men i sitt första skede var rivaliteten rent personlig och fördenskull banal. Det fanns i början ingenting ovanligt eller överdrivet i den. Den skilde sig inte på något sätt från den personliga animositet som är vanlig mellan ledande personer inom samma parti eller regering i alla länder och som levererar stoff till de populära tidningarnas skvallerspalter. Den mest pedantiske forskare i de båda herrarnas levnadshistoria kommer inte att finna någon allvarlig meningsskiljaktighet i principfrågor mellan krigskommissarien och nationalitetskommissarien på detta stadium. (Till och med i striden om den militära organisationen tog Stalin till sist öppet parti för Trotskij eller rättare för Lenin, som stödde Trotskij.) Bägge arbetade, var och en på sitt sätt och på sitt område, för ett gemensamt mål. Bägge satte in sina mycket olika själsgåvor och krafter på att rädda revolutionen från undergång. Det var endast mänskligt om de, medan de utövade sitt revolutionära kall, inte avsvor sig alla personliga anspråk och känslor.

Stalin var inte ensam om sin fientliga inställning till Trotskij. De gamla underjordiska partiarbetarna, Lenins yrkesrevolutionärer och organisatörer, hade en utpräglad kåranda. För många av dem var Trotskij en nykomling. Hans exceptionella ställning inom partiet var stötande för deras kollektiva tänkesätt. Ingen partiarbetarkår tycker om den lysande outsidern som ansluter sig till partiet, tar dess anhängares hjärtan med storm och stiger högt över de gamla partimännen. Visserligen blev Trotskij mottagen med öppna armar när han anslöt sig till bolsjevikerna 1917. Men partiet strävade då endast efter makten, och Trotskijs anslutning skedde under julikrisen, då det ansattes av alla sina fiender och inte visste om dess nästa steg skulle bli att gå under jorden eller stiga till makten. Att en man med Trotskijs kapacitet anslöt sig till partiet gav stimulans åt dess för tillfället tynande självförtroende. Inbördeskrigets faror svetsade åter samman bolsjevikpartiet, vars framtid, så vitt den alls berodde av någon enskild person, berodde av krigskommissariens framgång eller misslyckande. Händelsernas tryck höll alltjämt partibyråkratin i schack. Men det fanns alltid nog många kommittémän med gott minne för gamla fejder som det inte skulle vara svårt att vigla upp mot Trotskij, i synnerhet när färskt groll gav ny styrka åt gamla minnen.

Spannmålspartierna från Nordkaukasien anlände till Moskva enligt Stalins löfte. Folkkommissarierådet hade således anledning att vara tacksamt mot sin emissarie i Tsaritsyn. Stalin, som inte fått något svar på sin första och något timida begäran om speciella militära fullmakter, upprepade enträget sin anhållan i ett telegram till Lenin, daterat den 10 juli 1918. Budskapet, som offentliggjordes först 1947, innehöll ett ursinnigt utfall mot Trotskij, ett utfall som indirekt också var en tillvitelse mot Lenin. Stalin förklarade, att om Trotskij fortsatte att skicka sina män till Nordkaukasien och Don utan att rådföra sig med folket på platsen, då ‘kommer inom en månad hela ställningen i Nordkaukasien att falla sönder, och vi kommer att ohjälpligt förlora landet ... Försök att få Trotskij att inse det. I vår saks intresse är oinskränkta

militära fullmakter oundgängliga för mig här. Jag har skrivit om det, men inte fått något svar. Gott, i så fall kommer jag ensam och utan formaliteter att avskeda de befälhavare och kommissarier som förfuskar arbetet ... Avsaknaden av skriftlig fullmakt från Trotskij kommer naturligtvis inte att hejda mig.' [24]

Formellt hade Stalin ingen rätt att befatta sig med de militära frågorna. I sitt krav att inga utnämningar skulle göras av det centrala högkvarteret utan hans och Vorosjilovs kännedom överskred han alltså sina befogenheter. Emellertid var livsmedelsförsörjningen och de militära operationerna nu förknippade med varandra, Och Stalin ansåg att han som regeringsledamot och en av de främsta partiledarna var i sin fulla rätt att handla som han gjorde, oavsett hans formella ställning visa-vis krigsmakten. Trotskij å sin sida hävdade att så länge Stalin var bunden vid militärstaben i Tsaritsyn, var han underställd det högre militärkommandot och hade ingen rätt att utnyttja sin ställning i regeringen eller centralkommittén för att undergräva den militära auktoriteten.[25] Även om Trotskij rent formellt hade rätt, var hans resonemang psykologiskt verklighetsfrämmande. Stalin hade en stark känsla av sin höga ställning i hierarkin. Han vägrade att klättra ner inför ögonen på sina gamla vänner. Vad Lenin än kan ha tyckt om tonen i Stalins depescher, tog han sig noga i akt för att gjuta olja på elden. Han värdesatte bägge männens arbete, låt vara att han mätte dem med olika måttstock, och han var angelägen att eliminera friktionen mellan dem. Utan att visa Stalins mest stötande depescher för Trotskij och utan att framföra alla Trotskijs protester till Stalin försökte han tygla den ene och blidka den andre. Med Trotskijs samtycke beviljades Stalin de oinskränkta fullmakter han hade begärt. Samtidigt lämnades han inte i okunnighet om det stöd Lenin gav åt åtgärder som var ägnade att förstärka överkommandots auktoritet.

Det skulle vara alltför tidsödande och ointressant att följa Tsaritsyntvisten i detalj. Den av Lenin föreslagna kompromissen avlägsnade inte friktionen. Den direkta telegrafen mellan Moskva och Tsaritsyn fortsatte att knacka fram order, hotelser, klagomål och förmaningar. På en av Trotskijs order skrev Stalin i kanten: 'Lämnas utan avseende.' [26] I september slog Vorosjilov tillbaka vitgardisterna över Don. Stalin inrapporterade framgången till folk-kommissarierådet: 'Fienden är i grunden slagen, situationen i Tsaritsyn är stabiliserad, offensiven fortsätter.'[27] Kort efteråt, under Stalins besök i Moskva, skickade Lenin och Stalin ett gemensamt budskap med 'broderliga hälsningar till de heroiska befälhavarna och trupperna på Tsaritsynfronten.' [28] Den förtröstansfulla tonen i dessa budskap var emellertid föga motiverad, ty Tsaritsyn var snart åter omringat av de vita gardena. Stalins resa till Moskva orsakades av Trotskijs upprepade klagomål. 'Jag insisterar kategoriskt på Stalins återkallande', telegraferade Trotskij till Lenin. 'Ställningen är kritisk på Tsaritsynfronten, trots en kolossal övervikt i styrka. Vorosjilov är kompetent att kommendera ett regemente, men inte en armé på femtiotusen man. Emellertid skall jag låta honom behålla befälet över Tionde armén, förutsatt att han avlägger rapporter för sydarméns chef, Sytin. Hittills har Tsaritsyn inte ens sänt rapporter över operationerna ... Jag har begärt att rapporter över rekognosceringar och truppförelser skall sändas två gånger dagligen. Om detta inte sker i morgon dag, kommer jag att ställa Vorosjilov ... inför krigsrätt och offentliggöra saken i en arméorder.' [29] Trotskij upprepade samma hotelse under ett personligt samtal med Vorosjilov, som slutligen föll undan.

---

[24] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. IV, s. 120-121.
[25] L. Trotsky: 'The Stalin School of Falsification', s. 206-208.
[26] K. Vorosjilov: a. a., s. 47; E. Jaroslavskij: a. a., s. 115.
[27] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. IV, s. 129.
[28] Ibid., s. 130.
[29] L. Trotsky: 'Stalin', s. 288 och 'Kak Vooruzjalas Revolutsija', vol. I, s. 350-351.

Trotskijs låga tanke om den blivande krigskommissariens och överbefälhavarens förmåga har delats av de flesta Sovjetgeneraler på senare år, och den bekräftades 1941, då både Vorosjilov och Budjonnyj totalt misslyckades som befälhavare i kriget mot Tyskland. Sedan Stalin uppfordrats att förklara sin hållning inför det revolutionära krigsrådet, tog han försiktigtvis avstånd från 'underofficersoppositionen' och sökte, åtminstone på ytan försoning med Trotskij. Den 11 oktober 1918, strax innan staden på nytt omringades av de vita, skickades han tillbaka till Tsaritsyn. Några dagar senare blev de belägrande åter tillbakaslagna, och denna gång definitivt.

Det var denna seger vid Tsaritsyn som senare gav upphov till en ändlös tvist om vem som skulle ha äran för den. Enligt Trotskijs version, en version som bekräftades av de flesta generalerna före de stora utrensningarna på trettiotalet, tillkom äran överkommandot på sydfronten, vars styrkor bröt ringen kring Tsaritsyn utifrån. Stalin, Vorosjilov och Budjonnyj gjorde anspråk på lagrarna för egen räkning. Det var en av dessa futtiga militära tvister som det knappast är möjligt eller mödan lönt att lösa och som får en överdriven betydelse enbart genom den politiska ram inom vilken de utspelar sig. I Kreml mötte Tsaritsyngruppens krav tydligen ingen förståelse, ty det var omedelbart efter hävningen av Tsaritsyns belägring som Lenin slutligen gav efter för Trotskijs begäran, återkallade Stalin från sydfronten och gav Trotskij fria händer att handskas med Vorosjilov.[30] Många år senare skulle kontroversen dras fram ur glömskan av Tsaritsyngruppen, vilkas krav utgjorde ett led i Stalins militära hjältesaga, i sin tur ett viktigt motiv bland många andra för Stalins vida mer omfattande krav på den absoluta makten. Omkring fem år efter händelsen döptes Tsaritsyn om till Stalingrad. Då Stalin 1942 beslöt utkämpa den avgörande striden i andra världskriget i Stalingrads förstäder och gator, drevs han inte endast av situationens strategiska realiteter. Han drevs också av vad man skulle kunna kalla en 'Stalingradsfixering': han försvarade inför historien sin första hjältesaga, medan han skapade en ny som kom sanningen vida närmare.

Mot slutet av sommaren 1918 hade faran som hotat Moskva från öster blivit avlägsnad. Så länge den existerat hade sydfronten kommit i andra rummet för generalstaben, men i oktober hade tjeckerna. drivits tillbaka till Ural, och Trotskij kunde vända hela sin uppmärksamhet mot söder och tålde inte någon opåkallad inblandning i sina dispositioner. Sydfronten hade blivit för liten för båda antagonisterna. En av dem måste försvinna, och det blev Stalin. Lenin gjorde sitt bästa att sockra in pillret. Han skickade Sverdlov, republikens president, för att hämta Stalin tillbaka till Moskva i ett extratåg under alla övliga hedersbetygelser. Episoden var karakteristisk för Lenins sätt att behandla Stalin: han hade skarp blick för hans svagheter och undvek sorgfälligt att onödigtvis såra hans ömtåliga självkänsla. Trotskijs sätt var det exakt motsatta. Han underskattade sin motståndare, tog inga hänsyn till hans ärelystnad och sårade honom så gott som för varje steg han tog. Orsaken var snarare hans naturliga läggning än något elakt uppsåt. Under resan till Moskva mötte tåget med Sverdlov och Stalin ombord Trotskijs tåg, som var på väg till Tsaritsyn. Ett möte mellan de båda antagonisterna, förberett genom Sverdlovs diplomatiska ansträngningar, ägde rum i Trotskijs vagn. Enligt Trotskijs version bad Stalin honom tämligen undergivet att inte gå för hårt fram med 'Tsaritsyngossarna'. Trotskijs svar var skarpt och högdraget: 'De snygga gossarna kommer att omintetgöra revolutionen, som inte kan vänta till de blir torra bakom öronen.' Vorosjilov förflyttades sedan från Tsaritsyn till Ukraina.

Stalin anlände till huvudstaden strax innan man kunde fira första årsdagen av revolutionen. Han skrev i Pravda en kortfattad och torr översikt över det gångna årets händelser:

'Från början till slut var upproret animerat av partiets centralkommitté med kamrat Lenin i spetsen. Lenin uppehöll sig vid denna tid i Petrograd i en hemlig bostad i Vyborgskijdistriktet.

[30] L. Trotsky: 'Stalin', s. 289.

På kvällen den 24 oktober kallades han ut till Smolnyjinstitutet för att ta högsta ledningen över rörelsen. Allt det praktiska arbetet i samband med upprorets organisering skedde under direkt ledning av kamrat Trotskij, presidenten för Petrograds sovjet. Man kan utan tvekan säga att partiet först och främst har att tacka kamrat Trotskij för att garnisonen så snabbt övergick till sovjetens sida och för den effektiva organisationen av den militärrevolutionära kommitténs arbete.' [31]

Trettio år efter det dessa ord skrevs klingar Stalins värdesättning av Trotskijs roll i revolutionen ofattbart lovordande. Författaren har uteslutit den ur sina 'Samlade skrifter' utgivna 1947. Under de senaste tjugo åren har ingen Sovjethistoriker eller författare vågat citera den – så farligt kätterska har Stalins egna ord blivit. Men vid den tidpunkten då de skrevs var de allt annat än en panegyrik. Deras avsikt var att försåtligt förringa Trotskijs roll och framställa honom, inte helt i överensstämmelse med verkligheten, som blott och bart en verkställare – visserligen en mycket skicklig sådan – av Lenins idé. Det var den yttersta gräns dit Stalin kunde sträcka sig för att ge luft åt sitt groll; han kunde såra sin rival endast med ett törne dolt i en bukett.

*

Några få dagar efter första årsdagen av ryska revolutionen lågade Tyskland och Österrike av egna revolutioner. Det första världskriget tog slut. Hohenzollrarnas och Habsburgarnas troner låg störtade. Arbetarråd och soldatkommittéer – sovjeter – bildades i Berlin och München, Warszawa och Riga. De moderata socialisterna grep maktens tyglar i de besegrade länderna. Bolsjevikerna förlitade sig på att processen skulle mynna ut i en europeisk, om inte världsomfattande 'oktoberrevolution'; att de moderata socialistregeringarna snart, mycket snart, skulle störtas av de extrema vänstersocialisterna. alldeles som Kerenskijregimen hade störtats i Ryssland. Inom några veckor eller på sin höjd månader skulle den ryska revolutionen vara befriad ur sin isolering och grunden lagd för ett internationellt socialistiskt samhälle. De avancerade, industrialiserade och civiliserade länderna i väster skulle gå i spetsen för den majestätiska rörelsen och bogsera det 'efterblivna, halvt asiatiska Ryssland' mot en högre civilisation. Förblindade av sina illusioner följde de bolsjevikinka ledarna. alla utan undantag, i hoppfull spänning händelseutvecklingen i väster. De vilka likt Lenin, Trotskij, Kamenev, Lunatjarskij, Zinovjev, Kollontaj, Bucharin med flera hade tillbragt många år som emigranter i Västeuropa tydde tecknen och tolkade dem för sitt folk. Rysslands ögon var riktade mot väster.

Under adertonhundratalet hade det i Rysslands andliga och politiska liv funnits en skarp gränslinje mellan 'västerlänningar' och slavofiler, mellan dem som strävade att europeisera Ryssland och dem som trodde på Rysslands specifika mission att frambringa sin egen civilisation, antingen oberoende av eller klart motsatt den västeuropeiska. Den ryska marxismen var ursprungligen en utlöpare av den 'västerländska' riktningen. I bolsjevismen sammansmälte de båda elementen. Så långt tillbaka som 1913 skrev Lenin, med anledning av den republikanska revolutionen i Kina, om 'det efterblivna Europa och det framstegsvänliga Asien'.[32] Han såg i driften till revolution och socialism det mest progressiva draget hos den moderna civilisationen och definierade Västerlandet, fängslat i imperialism och konservatism, som 'efterblivet', och Östern, sjudande av sociala omvälvningar, som 'avancerat'. I den mån han tillämpade detta kriterium kan han sägas ha representerat den 'österländska' riktningen, även om hans 'Österland', i motsats mot slavofilernas, inte var begränsat till Ryssland och de slaviska folken – det innefattade också de färgade raserna, de vaknande kolonialfolken. Men Lenin förblev 'västerlänning' i många avseenden. Framåtskridande betydde för honom

[31] Denna värdesättning av Trotskijs roll är struken i Stalins 'Sotjinenija', vol. IV, s. 154, publicerad 1947. Citatet är hämtat ur den officiella engelska upplagan av hans 'October Revolution', s. 30.
[32] Lenin: 'Sotjinenija', vol. XIX, s. 77-78.

Österns accepterande av marxismen, en produkt av tysk filosofi, engelsk nationalekonomi och fransk socialism. Vidare ansåg han inte att Östern av egen kraft förmådde genomdriva den slutliga emancipationen. Sedan Västerlandet väl hade gjort sig av med den imperialistiska kapitalismen, var det till följd av sin industrialisering och högre organisation predestinerat att leda Östern. Allt efter omständigheterna kom det ena eller det andra draget i hans tankegång i förgrunden. När nu revolutionens gryning tycktes stiga över Europa blev det 'västerländska' elementet i leninismen det förhärskande. Det var i dessa dagar den kommunistiska internationalen, grundad förutom på bolsjevismen på den yttersta vänstra flygeln inom den västerländska socialismen, i all hast blev skapad.

Hur reagerade Stalin för den nya situationen? Han hade inte mycket att säga om händelserna i väster. Det var domäner som var förbehållna emigrantledarna, som talade av egen erfarenhet av Västerlandet och med stöd av långvarigt studium av dess problem. Stalins bidrag till debatten bestod, betecknande nog, av två artiklar, av vilka den ena bar titeln 'Glöm inte Östern', och den andra – 'Ex oriente lux'.[33] Mannen som vuxit upp bland ryssar, tartarer, persiska oljearbetare och georgiska bönder på gränsen mellan Europa och Asien identifierade sig helt med bolsjevismens 'österländska' inriktning. Saken är så mycket mera anmärkningsvärd som de båda riktningarna alls inte var klart framträdande, och ingen av ledarna, minst av alla Stalin, var vid denna tid medveten om någon potentiell disharmoni mellan dem. Varje påstående om ett medvetet ståndpunktstagande från Stalins sida för det österländska elementet i den bolsjevikiska åskådningen vid denna tidpunkt skulle vara att gå historien i förväg. Hans förkärlek var rent instinktiv. Enligt hans mening var det också 'huvudsakligen där borta i väster som de imperialismens bojor, vilka blivit smidda i Europa och förkväver hela världen, kommer att sprängas'.[34] Men trots sin generella formulering var yttrandet av Västerlandets betydelse för revolutionen endast en anmärkning i förbigående. Den var avsedd att ge spets åt hans varning: Glöm inte Östern. Det fanns ett stänk av politisk svartsjuka över den uppmärksamhet som Västerlandet nu monopoliserade i hans ord: 'Östern med sina hundratals miljoner människor, som är förslavade av imperialismen, bleknar i ett sådant ögonblick automatiskt bort för vår syn och faller i glömska' På tal om en konferens av muhammedanska kommunister, som ämnade sätta i gång en propagandakampanj i Persien, Indien och Kina, insisterar han: 'En gång för alla måste ni lära er inse sanningen, att den som önskar socialismens seger inte får glömma Östern' Sin andra artikel, som sysslade med bolsjevismens nya uppsving i Ukraina. avslutade han med orden: 'Ex oriente lux. Västerlandet med sina imperialistiska kannibaler har blivit mörkrets och slaveriets högborg. Uppgiften är att rasera denna borg till glädje och jubel för slavarna i alla länder.' Detta var ett 'cri de coeur' från den kaukasiske kommittémannen som satt installerad i Kreml. Med hänsyn till den bolsjevikinka strategin var hans framhävande av Österns betydelse säkerligen fullt legitimt, och hans 'antivästerländska' tonfall var tillräckligt beslöjade för att inte väcka några invändningar. Inte desto mindre var bilden av det revolutionär-socialistiska Västerlandet mycket suddigare för hans ögon än bilden av Västerlandet som 'mörkrets och slaveriets högborg'. Den skulle bli ännu suddigare senare, under den brittisk-franska interventionen mot bolsjevikerna, då Stalin felaktigt avfärdade motståndet inom Storbritannien som blott och bart ett 'trick', i själva verket avsett att befrämja fientligheterna mot Sovjetryssland.[35] 'Tricket' resulterade i ingenting mindre än att brittiska dockarbetare lade embargo på ammunitionsskeppningarna till Polen under sovjet-polska kriget 1920.

[33] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. IV, s. 171-173, 177-182.
[34] Ibid., s. 171.
[35] Ibid., s. 319.

Det är intressant att jämföra Stalins uttalanden med exempelvis den order till Röda armén och flottan – order nr 159 – som Trotskij utfärdade den 24 oktober 1919 under Judenitjs framryckning mot Petrograd, då den antibrittiska stämningen i Ryssland stod på sin höjdpunkt:

‘Röda kämpar, på alla fronter möter ni engelsmännens fientliga ränker. Det är med engelska kanoner de kontrarevolutionära trupperna beskjuter er. Det är ammunition av engelsk tillverkning ni har funnit i lägren vid Sjenkursk och Onega på de södra och västra fronterna. Fångarna ni tar har engelsk utrustning. Kvinnor och barn i Arkhangelsk och Astrachan mördas och stympas av engelska flygare och engelska bomber. Engelska krigsskepp bombarderar våra kuster.

Men till och med nu, under den mest förbittrade kampen mot Englands legohjon Judenitj, uppmanar jag er: glöm aldrig att detta inte är det enda England som existerar. Vid sidan av profitbegärets, våldets, bestickningens och blodtörstens England existerar det ett England av arbete, av andlig kraft, av höga ideal och internationell solidaritet. Det är börshajarnas England, det ondskefulla och ärelösa England, som kämpar mot oss. Det arbetande England, dess folk, är med oss.’ [36]

Hur vitt skilda var inte de klanger och tonfall som blandade sig i bolsjevismens stämma under dessa dagar! Just nu var de västerländska klangerna ojämförligt starkare än de orientaliska, men det var de orientaliska som hade framtiden för sig.

*

Inbördeskriget nådde sin klimax under 1919. Det var året för västmakternas mest energiska intervention. I början av året ryckte Koltjaks vita armé åter fram från öster och erövrade Perm. Knappt hade Koltjak blivit tillbakaslagen, förrän Denikin inledde sin offensiv i söder, intog Kiev och Kursk och pressade på mot Moskva. Nästan samtidigt, i maj, marscherade Judenitj mot Petrograd i hopp att erövra staden med hjälp av en ‘femte kolonn’ inom garnisonens befäl. Stalin sändes till den förra huvudstaden för att ta ledningen av dess försvar. Han avslöjade konspiratörerna, dirigerade de militära operationerna och räddade staden åt Sovjet. I oktober gjorde Judenitj ett nytt försök att erövra Petrograd, ett försök som förde honom ända in i dess förstäder. Denna gång var det Trotskij som räddade staden åt Sovjet.

Det var i oktober situationen var mest kritisk; då tycktes både Moskva och Petrograd vara inom räckhåll för de vita gardena. De vita generalerna fick allt upptänkligt stöd av britterna och fransmännen. Koltjak, som proklamerat sig som Rysslands diktator, erkändes officiellt av det allierade högsta rådet i Paris. Denikin stöddes av allierade flottavdelningar som löpt in i Svarta havet. Franska styrkor ockuperade Odessa. Brittiska flottan assisterade Judenitj i Finska viken. Churchill i Storbritannien och Clemenceau i Frankrike var de mest energiska förespråkarna för interventionen. Men varken de vita generalerna – som var på sitt håll önskade reservera rollen av Rysslands räddare enbart för egen räkning – eller västmakterna förmådde samordna sina aktioner, och sålunda kunde bolsjevikerna expediera sina fiender en i taget. I november 1919 var de vita arméerna på oordnad reträtt på alla fronter. För revolutionen var inbördeskriget praktiskt taget vunnet. Dess sista akt, fälttåget mot general Wrangel i söder, vilket följde på det rysk-polska kriget 1920, var en bagatell i jämförelse med de föregående striderna. I november firade det röda Moskva sin seger och förlänade Trotskij och Stalin Röda fanans orden.

Under hela inbördeskriget och i själva verket ända fram till 1925 förblev Trotskij Röda arméns chef, och han hyllades som segerns fader. Fastän belönad med republikens högsta utmärkelse var Stalin inte mer populär när inbördeskriget slutade än när det började. De många skildringar och memoarer som skrivits av krigsdeltagare nämner knappast någonsin

[36] Citerat efter L. Trotzki: ‘Mein Leben’, s. 416.

hans namn. Men det skulle vara felaktigt att enbart på detta faktum basera slutsatserna om den roll han spelade. I ljuset av den hemliga militära korrespondensen från denna tid – av vilken en liten del har publicerats av Stalin och en annan liten del av Trotskij – antar hans roll vida större proportioner än i de skrifter som utgavs medan Trotskij satt vid makten, om än inte på långt när så stora som i de officiella krönikorna från den stalinistiska eran.

Om de strategiska kontroverserna vid denna tid har en hel litteratur blivit skriven, avsedd huvudsakligen att glorifiera de olika aspiranterna på makten. Naturligt nog var ingen av ledarna ofelbar. Alla hade de visat klokt omdöme vid vissa tillfällen och begått grova misstag vid andra. Trotskijs strategi mot Koltjak var försiktig till gränsen av handfallenhet. Då Koltjaks trupper var demoraliserade av nederlaget vägrade han att förfölja dem över Ural, och det var på Stalins enträgna inrådan som Röda armén återupptog förföljandet och rensade större delen av det asiatiska Ryssland från de vita gardena. Å andra sidan var Trotskijs plan för kampanjen mot Denikin i söder, efter vad framtiden utvisade, i alla avseenden briljant. Han föreslog en offensiv baserad på gruvområdet kring Donets, vars befolkning var vänligt sinnad mot Röda armén. Generalstaben, stödd av Lenin och Stalin, föredrog emellertid att utkämpa sin kampanj i Donområdet, som beboddes av kontrarevolutionära kosacker. Liksom under oktoberrevolutionen, så hade Trotskij också nu ett skarpare öga för växelspelet mellan de sociala och de militära faktorerna i inbördeskriget. Hans kolleger lämnade hans plan utan avseende, tills Denikins framryckning till Orel tvingade dem att revidera sin åsikt. När Judenitj ryckte fram mot Petrograd för andra gången, överskattade Lenin angriparens styrka, och för att säkerställa Moskvas försvar röstade han för att Petrograd skulle kapitulera. Både Trotskij och Stalin motsatte sig hårdnackat förslaget, och framtiden visade att de hade rätt. Dessa dispyter återspeglade inga motsatta strategiska eller politiska principer; de orsakades av skilda meningar om vad som var militärt fördelaktigt.

Stalins hemliga budskap och rapporter från de olika fronterna visar honom i en helt annan dager än hans offentliga tal och journalistiska författarskap. Stilistiskt är kontrasten mellan hans officiella och hans konfidentiella skriverier påfallande. Det var i talarstolen och i spalterna hans svagheter var mest framträdande. Hans språk förråder en förbluffande brist på. fantasi, sällsynt till och med bland politiker. Det var tråkigt, torrt, färglöst – ‘sömngivande’, som Trotskij kallade det. Hans argument var odrägligt tjatiga och långrandiga och myllrade av logiska grodor. Hans bilder och liknelser var i regel vilt inkongruenta. Lyckligtvis var de få och glest utströdda: allra högst ett tjugotal metaforer återkommer i hela hans författarskap under nära tjugo år, och de skulle inte bli många fler under de följande trettio. När han en gång hade fått en bild i hjärnan, tuggade han på den och vände och vred den med en monotoni som förrådde hans synfälts begränsning. Ansikte mot ansikte med ett massauditorium var han ur stånd att tända en gnista vare sig hos sig själv eller sina åhörare. Det var inte enbart oförmåga att finna ord och brist på vältalighet. Mannen kände sig illa till mods inför allmänhetens blickar, med resultat att hans röst fick en onaturlig klang av buktaleri. Det fanns en stel förkonstling i hans sätt och uppträdande, förkonstlingen hos en totalt misslyckad skådespelare.

Men vilken helt annan man träder oss inte till mötes ur hans konfidentiella tjänstemeddelanden! Här är stilen oftast klar och knivskarp, koncis och träffande. Här talade den store administratorn, fri från alla hämningar som det offentliga framträdandet lade på honom. Här finns knappast en skymt av hans tröttsamma omtuggningar, av hans groteska otympligheter och hopblandade metaforer. Här är det den saklige forskaren, granskaren av faropunkter, som framlägger sina fynd i enkla och affärsmässiga ordalag. Man kan nästan se honom i aktion: han har just anlänt till sin bestämmelseort och kastar en kylig illusionslös blick över scenen, på de svaga punkterna i det militära maskineriet, på den förvirrade anhopningen av kommandon, partikommittéer, lokaler sovjeter o.s.v. Han bildar sig sin första uppfattning och inrapporterar den till Moskva. Så börjar han ‘driva på och skälla ut’ männen omkring sig

fortsätter undersökningen, träffar på nya misslyckanden och underlåtenhetssynder antingen på platsen eller hos det högre militärkommandot. Så samlar han en liten fast sammansvetsad skara män som han känner att han kan lita på, befordrar dem, avskedar andra, ställer ytterligare andra inför krigsrätt, besätter de lediga posterna och rapporterar återigen till Moskva. I nästan varje meddelande finns en snärt åt Trotskij på slutet.

Sådant var i stora drag mönstret för hans rapporter från Perm, Petrograd, Smolensk, Serpuchov och andra platser, rapporter som snarare hör hemma i en historik över inbördeskriget än i hans biografi. Den kanske märkligaste av hans inspektioner ägde rum i Perm i början av 1919. Han for dit tillsammans med Felix Dzjerzjinskij, chefen för den nybildade politiska polisen, för att undersöka orsakerna till ett nyligen timat sammanbrott inom Tredje armén.

'Enligt vår åsikt' (lyder deras rapport, skriven av Stalin) 'ligger felet inte endast hos Tredje armén utan också 1) hos generalstaben och regionstaben, som ... skickat ... notoriskt opålitliga förband till fronten; 2) hos den Allryska byrån för politiska kommissarier, som skickar barnungar och inte kommissarier till de nyuppsatta förbanden; samt 3) hos det revolutionära krigsrådet, som med sina så kallade direktiv och order river upp organisationen vid fronten och inom arméerna.[37]

De kvasivita reserver som skickats från centrum ... kunde inte vara till någon verklig nytta för Tredje armén. Likväl var under reträtten utmattningen inom Tredje armén så stor att hela soldatgrupper lade sig ned i snön och tiggde kommissarierna om att skjuta dem: 'Vi orkar inte stå på benen, än mindre marschera, vi är förbi, gör slut på oss, kamrater.' Vi måste sätta stopp för denna metod att föra krig utan reserver ... Reserver kan stampas fram endast om det gamla rekryteringssystemet som gynnas av generalstaben blir radikalt förändrat och generalstabens egen sammansättning förnyad. [Det sista var ett anfall på Trotskijs protegé, överbefälhavaren Vatsetis. Vatsetis skulle snart bli ersatt med Stalins protegé Kamenev, som i likhet med sin företrädare hade varit tsaristisk stabsofficer]

Det sitter opålitligt folk i [lokal]sovjeterna; de fattiga böndernas kommittéer ligger i händerna på välbeställda bönder [kulaker]; partiorganisationerna är svaga, °tillförlitliga, isolerade från centrum; partiarbetet försummas, och de lokala ledarna söker kompensera partiets och sovjetinstitutionernas allmänna svaghet med ett intensifierat arbete av tjekan, som har blivit den enda representanten för sovjetmakten i denna provins ... Partiets och sovjeternas tidningar i Perm och Vjatka är usla ... (Det står ingenting i dem, utom tomma fraser om 'socialvärldsrevolution') ... Men bland 4 766 sovjettjänstemän i staden Vjatka hade 4 467 samma poster i distriktsadministrationen under tsardömet...' [38]

De talrika administrativa och politiska reformförslagen kulminerade i ett förslag att bilda ett speciellt kommissariat för att kontrollera och övervaka alla de andra grenarna inom förvaltningen. Förslaget blev snart antaget, och Stalin fick ledningen över det nya kommissariatet.

Lenin studerade rapporterna med skarpsynt blick. Han tog klanket på Trotskij med en nypa salt. När Trotskij i förargelsen över anklagelserna anhöll om avsked, fattade politbyrån ett enhälligt votum, som högtidligen besvor honom att stanna på sin post. (Stalin, som indirekt hade begärt Trotskijs entledigande, röstade också han för resolutionen.) Stalins rykte som skicklig administratör förhöjdes emellertid genom hans många inspektionsresor. När någon tid efter hans utnämning till folkkommissarie för arbetare- och bondeinspektionen en framstående partimedlem kritiserade anhopningen av så många betydelsefulla uppdrag i Stalins händer, svarade Lenin: 'Vi måste ha någon som varje representant för en främmande nationalitet kan vädja till ... Var skall man finna en sådan person? Jag tror inte Preobrazjenskij

[37] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. IV, s. 190.
[38] Ibid., s. 208.

kan peka på någon annan än Stalin. Det är samma sak med arbetare- och bondeinspektionen. Arbetet är gigantiskt. För att man skall gå i land med det, måste det finnas en man med auktoritet i ledningen.' [39]

Fälttåget mot Denikin och Judenitj följdes av det rysk-polska kriget, under vilket Stalin var politisk kommissarie på södra frontavsnittet. I maj 1920 ryckte polska armén under marskalk Pilsudskis befäl in i Ukraina och erövrade Kiev. Pilsudskis seger blev kortlivad. Hans armé opererade med ett avgörande handikapp: den möttes med fientlighet av de ukrainska bönderna, som misstänkte att polackernas seger skulle leda till återupprättandet av de polska jordmagnaternas herravälde över den ukrainska landsbygden. I juni utrymde polackerna Kiev, häftigt förföljda av Tuchatjevskij i norr och Jegorov och Budjonnyj i söder. I en blixtoffensiv nådde Röda armén fram till floden Bug, som i stort sett bildar gränsen mellan det etniska Polen och Ukraina. Skulle den överskrida Bug, föra offensiven in på rent polskt område och söka erövra Warszawa? Det var frågan som debatterades i politbyrån. Lenin yrkade på att offensiven skulle fortsättas, medan Trotskij var benägen att erbjuda polackerna fred. Stalin delade först Trotskijs synpunkter men övergick sedan till Lenins sida.

Det gällde ett kritiskt avgörande. Lenin hoppades att Röda arméns intåg i Polen skulle sporra den polska arbetarklassen till en kommunistisk revolution. Hans huvudsakliga intressen gällde emellertid inte Polen utan Tyskland, som vid denna tid befann sig i ett tillstånd av revolutionär jäsning. Hans mål var att åstadkomma en sammanslutning mellan den ryska och den tyska revolutionen. Han lekte med tanken att kommunismen i väster, som ännu inte var stark nog, att själv tillvälla sig makten, skulle få en avgörande förstärkning genom Röda arméns framryckning. Han ville 'sondera Europa med Röda arméns bajonetter',[40] en idé som flagrant stred mot hans egna varningsord om det otillåtliga i alla försök att föra revolutionen till utlandet på bajonettspetsarna. Hans hållning avspeglade hans missmod över Sovjetstatens fortsatta isolering, och den var ett försök att bryta sig ur den. Lenin fick stöd av Zinovjev och Kamenev, vilka nu såväl som 1917 såg föga hopp för kommunismen i Ryssland utan en revolution i Västerlandet. Under deras resonemang låg en grov undervärdering av det motstånd det polska folket, även den polska arbetarklassen, i sitt nyvunna nationella oberoende skulle bjuda mot en sovjetrysk invasion.

Ett klarare begrepp om stämningen i Polen förmådde både Trotskij och Stalin att motsätta sig tanken på en marsch mot Warszawa. Redan före de rödas återerövring av Kiev påpekade Stalin i 'Pravda' att 'de polska styrkornas hinterland är till Polens favör på ett helt annat sätt än Koltjaks och Denikins ... Det är nationellt enhetligt och sammanhängande ... Dess dominerande inställning är patriotisk ... Om de polska trupperna skulle operera i Polen, skulle det otvivelaktigt bli svårt att strida mot dem'[41] Han upprepade varningen i mycket bryskare ordalag efter inledandet av den ryska offensiven: 'Jag anser att vissa kamraters skrävel och farliga självbelåtenhet är malplacerad: några av dem nöjer sig inte med framgångarna vid fronten utan skränar om en 'marsch mot Warszawa'; andra är inte belåtna med att försvara vår republik mot fientlig aggression utan förklarar övermodigt att de kan sluta endast med 'ett rött Sovjet-Warszawa'. Jag behöver inte påpeka att detta skrävel och övermod inte rimmar vare sig med Sovjetregeringens politik eller med styrkeförhållandena vid fronten.'[42] Efter alla dessa nyktra varningar lade han sin röst med de 'skrävlande och självbelåtna' förespråkarna för offensiven. Motståndarna till marschen mot Warszawa, Trotskij och de båda polackerna Dzerzjinskij och Radek (den ryktbare polsk-tyske revolutionäre propagandisten, som anslutit

[39] Lenin: 'Sotjinenija', vol. XXVII, s. 263-264.
[40] Klara Zetkin: 'Reminiscenser of Lenin', s. 19-21.
[41] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. IV, s. 323.
[42] Ibid., s. 333.

sig till bolsjevikerna), led nederlag. Nu som flera gånger förr böjde sig Stalin för sin läromästares vilja, denna gång mot bättre vetande.

Han kom tillbaka till sitt högkvarter på sydfronten den 12 juli, då hela fronten oemotståndligt rullade framåt. Inom några veckor närmade sig Tuchatjevskijs armé Warszawas utkanter. Men förbindelselinjerna var farligt uttänjda, männen var trötta och reserverna uttömda. Med hjälp av den franske generalen Weygand började Pilsudski en motoffensiv mot Tuchatjevskijs södra flank. Sovjets högsta militärledning beordrade sydarméns chefer, Jegorov och Budjonnyj, att rycka norrut mot Warszawa för att paralysera Pilsudskis motattack. Men sydarméns befälhavare hade sitt eget mål i kikaren. De ville erövra Lwów samtidigt som Tuchatjevskij tågade in i Warszawa. Alldeles som i Tsaritsyn negligerade Stalin överkommandots order och uppmuntrade Jegorov och Budjonnyj att marschera på mot Lwów. Så växlade krigslyckan med ens. Polackerna vann det ryktbara slaget vid Weichsel. När Stalin, Jegorov och Budjonnyj äntligen kom på andra tankar och skyndade till Tuchatjevskijs undsättning, var det för sent. Röda armén befann sig redan på oordnad reträtt från Warszawa.

Nu följde det oundvikliga grälet om skulden till nederlaget. Trotskij och Tuchatjevskij klandrade sydarméns befäl för dess dröjsmål med att ändra marschriktning från Lwów till Warszawa. Stalin upprepade den gamla beskyllningen att Trotskij och generalstaben hade försummat att bygga upp starka reserver bakom stridslinjerna. Kritiken var väl befogad å ömse sidor, men främsta orsaken till nederlaget låg inte så mycket i misstagen som begåtts under offensiven som i själva beslutet att föra denna djupt in i Polen.[43]

*

Efter det polska kriget och ett snabbt fälttåg mot baron Wrangel, vars styrkor drevs bort från Krim och jagades ut i havet vid Perekopnäset, blev det äntligen åter fred i Ryssland. Sovjetregimens makt var nu konsoliderad, det härskande partiet satt säkert i sadeln, och ledarna stoltserade med sina lagrar. Men landet var förhärjat, uthungrat och sjukt.

Gång på gång hade den hårda nödvändigheten tvingat det härskande partiet att handla mot sina ursprungliga intentioner, att ta tillbaka eller gå för långt. Bolsjevikerna hade förbundit sig att avskaffa polisen och den stående armén. I stället kom den politiska polisen, ‘revolutionens svärd’, att bli, som Stalin skrev från Perm, ‘den enda representanten för sovjetmakten’ i många delar av landet. I början sökte bolsjevikerna visa tolerans mot sina motståndare. På sovjetkongresser och fackföreningsmöten kunde mensjeviker, socialrevolutionärer, syndikalister och anarkister fritt och skarpt kritisera regeringen. Det existerade visserligen begränsad men ändå vidsträckt yttrandefrihet. Det härskande partiet självt sjöd oavbrutet av öppna kontroverser, under vilka principerna hänsynslöst blöttes och stöttes och ingen auktoritet var tabu. Medlemmarna hade sin frihet att sammansluta sig till separata grupper och fraktioner för att hävda sina synpunkter inom partiet. Det fanns ingen skarp eller stabil gränslinje mellan grupperna och fraktionerna, vilka fluktuerade allt efter händelsernas gång och allt efter de problem som uppstod. Den frisinnade revolutionsandan överlevde inbördeskrigets klimax till ett gott stycke in på 1920. Det var under kampens sista skeden, då segern praktiskt taget var säkrad, som den började försvinna, som oppositionspartierna förvägrades en legal existens och även det härskande partiet fann sin frihet beskuren av restriktioner och tvångspolitik.

---

[43] Lenin erkände sitt misstag vid samtal med ovan citerade Klara Zetkin. Trotskijs synpunkter återfinnes i ‘Mein Leben’, s. 439-444, och i hans ‘Stalin’, s. 328-330. De stalinistiska synpunkterna återges av Vorosjilov i ‘Lenin. Stalin i Krasnaja Armija’. Se även E. Wollenbergs ‘The Red Army’, s. 121-148. Tuchatjevskij redogjorde för sina personliga synpunkter i en intressant artikel, ‘Revolution utifrån’, omtryckt i hans ‘Valna Klassov’ (s. 50-60) samt i föreläsningar om kriget 1920. En polsk översättning av dessa senare återfinnes som appendix till J. Pilsudskis ‘Rok 1920’, vilket arbete, i likhet med W. Sikorskis ‘Nad Witsa i Wkra’, analyserar kriget ur den officiella polska synvinkeln.

Skälet till detta paradoxala sakernas tillstånd var att den allvarligaste faran för regimen uppstod först efter det att de sista skotten i inbördeskriget var avlossade. Revolutionen hade krossat sina fiender, men den hade också förlorat de flesta av sina vänner. För att försörja de hungrande städerna och säkra leveranserna till sina arméer hade regeringen hänsynslöst rekvirerat jordbruksprodukter från bönderna. Under inbördeskrigets hetta urartade rekvisitionerna endast alltför lätt till regelrätt plundring. Bönderna, som tryggat bolsjevismens seger 1918 och 1919, vände sig mot den 1920, och de gjorde det så mycket resolutare ju säkrare de blev på att godsherrarnas och de vita generalernas makt var bruten. Bonderevolter utbredde sig över landet. Inte var heller regimen säker på stöd från industriarbetarna, som varit bolsjevismens mest aktiva gynnare. Det var i deras namn diktaturen utövades. Deras led var emellertid fruktansvärt uttunnade. De kraftfullaste och mest idealistiska bland dem hade stupat. De överlevande var uttröttade och drivna till förtvivlan av svält, arbetslöshet och valutainflation som gjorde rubeln totalt värdelös. Industriproduktionen var mindre än en femtedel av den normala.[44] Stålverken producerade endast fem procent av sin förkrigstillverkning. I de fabriker och verkstäder som på något mirakulöst sätt hölls i gång fick arbetarna ut sina löner i varor och måste sedan offra tid och krafter på att byta bort sin avlöning mot mat. Den industriella arbetarklassen blev deklasserad – den hade ryckts upp ur sin ordnade industriella tillvaro och kastats ut i ett allt uppslukande svartabörskaos. 'Proletariatets diktatur' var mer eller mindre konsoliderad, men under proceduren hade själva proletariatet försvunnit som klassmedvetet element och organiserande faktor.

För att åter få industrin i gång tog regeringen undan för undan sin tillflykt till militarisering av arbetskraften. I början var det trupper som tillfälligt åtnjöt respit från fronttjänsten vilka togs i bruk för sådana oundgängliga arbeten som skogshuggning och transport av bränsle och livsmedel. De blev omorganiserade till 'arbetsarméer'. Det var ursprungligen Trotskijs idé. Stalin i sin egenskap av politisk kommissarie på Ukrainafronten blev ordförande i det ukrainska militära arbetarrådet. Senare kom metoden till användning i större skala och i motsatt mening: inte nog med att utskrivna soldater användes i industriarbete, industriarbetarna blev också inkallade till arbete som soldater. 1920 pläderade Trotskij för arbetskraftens militarisering inför den årliga fackföreningskongressen.[45] Trots motstånd från mensjevikerna samtyckte fackföreningarna till att tjänstgöra som militariseringsagenter. Det parti som lovat att avskaffa den stående armén var sålunda i färd med att förvandla arbetarbefolkningen till en armé.

Under inbördeskriget hade det knappast funnits annat för regeringen att göra. Men sedan gjorde ledarna en dygd av den hårda nödvändigheten. De begärde att folket skulle godkänna vad de gjorde inte som nödfallsåtgärder utan som sann socialism, som den nya livsstilen, sovjetsamhällets högre civilisation. Detta var den stora felsynen på den så kallade krigskommunismen. Medan Lenin och Trotskij hävdade att arbetsarméerna var ett oundgängligt tillbehör till socialismen, lovprisade Bucharin den galopperande inflationen och devalveringen som försmaken av ett sant kommunistiskt ekonomiskt system utan pengar.[46] Sådana idéer kontrasterade bjärt mot den påfallande långsamhet och försiktighet varmed bolsjevikerna hade börjat nationalisera storindustrin efter revolutionen, då de var skarpt medvetna om svårigheterna i en övergång från Rysslands halvt feodala förhållanden till socialistisk nationalekonomi. Men i inbördeskrigets atmosfär tycks det härskande partiet ha utbytt sin ursprungliga realism mot en orubblig och donquijotisk önskan att åstadkomma ett Utopien. Som Karl Radek uttryckte det: bolsjevikerna hoppades med geväret i hand kunna bryta sig en

[44] Se Lenins skildring av situationen i 'The Essentials of Lenin', vol. II, s. 710-724, och i Trotskijs 'The Revolution Betrayed', s. 28-30. Se även Rykovs tal i 'Tretij Sjezd Profsojusov', s. 79-86, och L. Kritsman: 'Gervjtjeskij Period Velikoj Russkoj Revolutsii', s. 149-162.
[45] 'Tretij Sjezd Profsojosov', s. 87-95.
[46] Bucharin framlägger denna synpunkt i sin 'Dengi v Epoche Proletarskoj Diktatury'.

genväg in i ett fulländat klasslöst samhälle. Framför allt hade de blivit vana vid militär disciplin, och den vanan satt i när de stod inför ett ekonomiskt och socialt kaos, där inga militära order kunde skapas.

I mars 1921 kom jäsningen i landet plötsligt till utbrott i Kronstadtupproret, som till tiden sammanföll med den tionde partikongressen. 'Det var blixten som lyste upp verkligheten bättre än något annat', yttrade Lenin.[47] Det låg bitter ironi i att scenen för upproret var Kronstadt, bolsjevismens högborg 1917. Sympatisörer ur de vita gardena. anarkister och till och med bolsjeviker kämpade sida vid sida mot de röda trupper som på Tuchatjevskijs order skyndade tvärs över den tillfrusna Finska viken för att undertrycka resningen. Man får ett begrepp om den förfäran upproret väckte inom det makthavande partiet, då man hör att partikongressen vid underrättelsen om dess utbrott avbröt sina förhandlingar och skickade ut de flesta delegaterna att delta i stormningen av Kronstadt. Inte vid något kritiskt tillfälle under inbördeskriget hade det uppstått någon jämförlig panik.[48]

Upprorsmännen i Kronstadt krävde upphävande av bolsjevikpartiets diktatur och återinförande av verklig sovjetstyrelse av den art bolsjevikerna lovat att etablera. De krävde också ett slut på det ekonomiska och politiska förtrycket. Några av ledarna var anarkister och vänsterkommunister, och deras lösenord var lånade från bolsjevikernas slogans under revolutionens första skede. Emellertid väckte upproret, trots sin extremt vänsterbetonade prägel, nytt hopp i den besegrade kontrarevolutionens led. Diktaturen hade nått den punkt, välbekant från tidigare revolutioner, då den, efter att ha besegrat anhängarna av l'ancien régime, eggade både högern och vänstern, konservativa och revolutionärer, till gemensam hätsk opposition. Under en tid måste visionen av bödelskärran, som under Parispöbelns och aristokratins förenade jubelrop förde Robespierre till giljotinen, ha spökat för Lenins öron.

Upproret kuvades och Lenin drog följande slutsats av händelsen: 'vi hade avancerat för långt ... vi hade inte säkrat en effektiv bas ... massorna hade anat vad vi själva ännu inte medvetet kunde formulera ... nämligen att den direkta övergången till rent socialistiska metoder, till rent socialistisk distribution översteg våra krafter, och att vi hotades av en katastrof, såvida vi inte visade oss i stånd att retirera och begränsa oss till enklare uppgifter.'[49] Det krigskommunistiska systemet slopades och ersattes med den så kallade nya ekonomiska politiken. 'Nep', som denna politik kom att benämnas, innebar ett blandat ekonomiskt system. Storindustrin och transportväsendet förblev i statens ägo. Privat företagsamhet blev tillåten inom den mindre och medeltunga industrin liksom inom hantverket. Utländska koncerner fick inbjudan att återuppta sin verksamhet i Ryssland, till och med storindustrin. Livsmedelsrekvisitionerna på landsbygden upphörde och ersattes med vanlig jordbruksbeskattning, först in natura och senare i kontanter. Rubeln blev så småningom stabiliserad. Huvudsyftet med dessa genomgripande reformer var att återuppbygga industrin nästan från grunden, att återuppliva utbytet av industriprodukter mot livsmedel och råmaterial, med ett ord, att återupprätta ett funktionsdugligt ekonomiskt system med hjälp av privat kapital. Staten förbehöll sig, bortsett från äganderätten till storindustrin, den högsta ekonomiska kontrollen.

Enligt denna plan skulle de socialistiska och de privata 'sektorerna' inom näringslivet konkurrera med varandra på kommersiell bas. Man hoppades att den socialistiska sektorn gradvis skulle utvidgas under konkurrensen och den privata krympa samman. Socialismens framtida seger var enligt Lenins åsikt trolig, om än inte säker, med hänsyn till storindustrins överlägsenhet över småföretagen och regeringens milt protektionistiska politik till förmån för socialistsektorn. I stort sett skulle emellertid konkurrensen bli fredlig och rent kommersiell.

---

[47] 'The Essentials of Lenin', vol. II, s. 693.
[48] L. Trotsky: 'The Revolution Betrayed', s. 96.
[49] 'The Essentials of Lenin', vol. II, s. 813-814.

Socialismen måste visa sitt värde i en ekonomisk tävlan.[50] Vissa kritiska punkter på programmet lämnades, naturligt nog, oklara eller öppna, och tvisten om dessa punkter skulle bli ett led i maktkampen efter Lenins död. Stalin lämnade intet bidrag till det ursprungliga Nep-programmet, som helt var en skapelse av Lenin. Inte gav heller dess antagande upphov till några speciella meningsbrytningar. Reformen framtvingades av Kronstadtupproret och genomfördes utan föregående debatt.

Samtidigt utfördes också ett annat, mindre iögonenfallande nummer på den politiska arenan, en förändring vars fulla innebörd knappast stod klar för dess upphovsmän. Medan man radikalt släppte efter på den ekonomiska diktaturen, blev den politiska diktaturen så mycket stramare. Mot slutet av inbördeskriget hade oppositionspartierna, mensjevikerna och social-revolutionärerna, slutligen blivit undertryckta. Nästa steg blev att förbjuda bildandet av oppositionsgrupper inom det härskande partiet självt. Omedvetet, nästan trevande nådde nu bolsjevismen tröskeln till vad man senare skulle kalla den totalitära staten. Det är nödvändigt att här dröja ett ögonblick för att än en gång skärskåda bolsjevismens utveckling och analysera dess ledares påverkningar och motiv, om man vill få en nyckel både till Sovjet-statens vidare utveckling och Stalins framtida maktställning.

Förbudet mot oppositionsgrupper inom det härskande partiet utfärdades av den tionde kongressen efter en dramatisk debatt om fackföreningarnas roll i sovjetsystemet. Tre-fyra olika synpunkter gjorde sig gällande i den hetsiga strid som blossade upp strax före Kronstadtupproret. Arbetaroppositionen under ledning av förre arbetskommissarien Sljapnikov och Aleksandra Kollontaj krävde statens syndikalisering – överförandet av hela den ekonomiska makten på fackföreningarna. Egendomligt nog var fackföreningscheferna, Tomskij och Rudzutak, inte med bland arbetaroppositionens ledare, denna gav nämligen inte uttryck at fackföreningsledningens strävanden utan åt de stora bolsjevikiska massornas Missnöje med partiets ekonomiska diktatur. Oppositionen kritiserade den växande ekonomiska byråkratin och dess brutala behandling av arbetarnas rättigheter och intressen. Enligt Sljapnikov och Kollontajs mening borde fackföreningarna, som arbetarklassens direkta representantorgan, få ansvaret för den ekonomiska politikens planläggning och ledning, och de borde byggas ut till motvikter mot politbyrån och regeringen, som bägge dominerades av samma personligheter.[51] En annan grupp missnöjda, den ‘demokratiska centralismens’ fraktion, framförde delvis samma synpunkter och anklagade partiledningen för att uppamma ‘byråkratisk centralism.’ [52] Denna grupp, vars främsta krav var frihet inom sovjeterna och partiet, var i många avseenden förelöpare till senare och vida inflytelserikare oppositionsgrupper.

Den ‘byråkratiska centralismens’ ytterlighetsriktning representerades på kongressen av Trotskij och hans anhängare, vilka krävde att fackföreningarna skulle inordnas i regerings-maskineriet. Trotskij framhöll att fackföreningarna hade överlevat sina forna funktioner. Staten var en arbetarstat. Därav följde att dess regering representerade proletariatets allmänna och gemensamma intressen som motsats till de olika arbetargruppernas lokala intressen, vilka fackföreningarna alltid hade tillvaratagit. Arbetarnas lokala intressen borde inte stå i opposition mot deras allmänna och gemensamma intressen. Fackföreningarna borde nu snarare samarbeta med regeringen vid genomförandet av dess ekonomiska planer än försvara individuella arbetare eller arbetargrupper mot arbetarstaten. Under det att Sljapnikov och Kollontaj ville att staten skulle avstå sin ekonomiska makt åt fackföreningarna, krävde

[50] Ibid., s. 777-780.
[51] ‘Desjatyj Sjezd RKP’, s. 41, 54-55. Se även A. M. Kollontaj: ‘The Workers’ Opposition in Russia’, s. 31.
[52] ‘Desjatyj Sjezd RKP’, s. 339-341.

Trotskij att fackföreningarna skulle uppge sin självständighet och kapitulera för staten och partiet.[53]

Lenin sökte finna en medelväg, stödd av tolv medlemmar av centralkommittén, däribland Stalin. Han avvisade Trotskijs och Bucharins krav på att fackföreningarna skulle absorberas av staten. Sovjetstaten var, sade han, strängt taget inte en arbetarstat. Den representerade två samhällsklasser: arbetare och bönder, och därtill led den av 'byråkratisk vanskaplighet'. Med sin bästa dialektik hävdade han att arbetarna måste försvara denna stat, men de måste också försvara sig själva mot staten genom fackföreningarna, vilka följaktligen borde åtnjuta ett visst oberoende gentemot regeringen. Vidare borde också arbetarna ha ett visst oberoende gentemot fackföreningarna; och de borde ha sin frihet att ansluta sig till dem eller ej.

Den huvudsakliga striden stod emellertid inte mellan Lenin och Trotskij. De gjorde gemensam sak mot arbetaroppositionen och de demokratiska centralisterna, ty det var från det hållet regeringens och partiets auktoritet var mest direkt hotad. Hotets allvar motsvarades av den osedvanliga skärpan i Lenins utfall mot 'anarkosyndikalisterna' som han kallade sina motståndare, varvid han till och med definierade deras åsikter, för att inte tala om deras handlingar, som 'en direkt politisk fara för den proletära diktaturens själva existens'.[54] Detta var orsaken till förbudet mot oppositionsgrupper inom partiet. Vad Lenin fann så farligt hos arbetaroppositionen var inte så mycket dess speciella synpunkter på fackföreningarna som en underliggande önskan att tilldela partiet en mera blygsam roll än det hade kommit att spela. Lenin gjorde ett halvhjärtat försök att mildra förbudet: partimedlemmarna skulle ha rätt att vädra sina divergerande åsikter i ett speciellt diskussionsblad, och några av oppositionens främsta talesmän blev återvalda till centralkommittén. Men han förtog själv effekten av sina liberala gester när han övertalade kongressen att fastslå att 'propaganda för [anarkosyndikalistiska] åsikter är oförenlig med medlemskap i det ryska kommunistiska partiet'.[55] Kongressen gav centralkommittén befogenhet att utesluta ur partiet ledare som blivit valda av kongressen och lät därmed piskan vina över de förespråkare för oppositionen som just blivit omvalda. De tre dugliga, bildade och självständiga partisekreterarna Krestinskij, Serebrjakov och Preobrazjenskij, som visade dragning eller överseende mot oppositionen, blev avsatta från sina poster och ersatta med 'pålitliga' personer som Molotov och Jaroslavskij. De nya sekreterarna var intima vänner till Stalin. Trotskij röstade för förbudet utan att ana att det en dag skulle bli en dödsfälla för hans egen opposition.

Tanken att ett enda parti skulle behärska sovjetstaten ingick på intet sätt i det bolsjevikiska programmet, än mindre tanken att blott ett enda parti skulle tillåtas existera. Proskriptionen av de andra partierna, skrev Trotskij, 'stod i uppenbar strid mot sovjetdemokratins anda', och 'bolsjevismens ledare betraktade den inte som en princip utan som en tillfällig handling i självförsvar'.[56] För ett parti vars historia var uppfylld av så många fria och ohämmade inre strider var förbudet mot interna oppositionsgrupper ett ytterligt drastiskt avsteg från dess egna hävdvunna vanor. Partiet låg nu i konflikt med sin egen natur, det förnekade sig självt då det försökte hävda sig.

Mot slutet av inbördeskriget kom bolsjevismen i konflikt med de samhällsklasser som skänkt den sitt stöd. Böndernas och arbetarnas missnöje tolkades av mensjeviker, socialrevolutionärer och anarkister, vilkas kritik mot bolsjevikerna nu var lika övertygande och effektiv som den varit ineffektiv mellan 1917 och 1919. Om sovjetdemokratins mekanism hade tillåtits fungera, om sovjeterna hade tillsatts genom fria val och haft sin frihet att välja regering, skulle

[53] Ibid., s. 192-194.
[54] 'The Essentials of Lenin', vol. II, s. 685.
[55] Ibid., s. 683-686.
[56] L. Trotsky: 'The Revolution Betrayed', s. 96.

de så gott som säkert ha störtat bolsjevikerna och åter givit makten åt samma partier som de tidigare vänt ryggen. Bolsjevikerna var beslutna att förhindra något sådant. Enligt deras åsikt var revolutionen tryggad endast så länge revolutionspartiet satt vid makten. Alla deras nyvunna erfarenheter befäste dem i denna åsikt. Revolutionen hade segrat i trots av och tvärt emot mensjevikernas och socialrevolutionärernas alla tvivel, betänkligheter och obstruktionsåtgärder. De moderata socialisterna hade inte kurage och tåga till att föra ett inbördeskrig. Deras återvändande till makten kunde, enligt den bolsjevikiska synpunkten, inte bli annat än en episod som slutade med de vita gardenas seger och återupprättandet av l'ancien régime. Visserligen var massorna nu, av ren utmattning, benägna att stödja mensjevikerna och anarkisterna; men skulle massorna få sätta hela revolutionsarbetet på spel? Skulle sovjeterna återfå sin handlingsfrihet, när de så gott som säkert skulle använda den till sitt eget fördärv? Det var en situation där, med Dantes ord, 'folket skriade: 'Död åt vårt liv! Liv åt vår död!', och de flesta bolsjevikledarna vägrade att höra på.

Om det allmänna missnöjets språkrör var avlägsnade eller nedtystade, så var missnöjet det likväl icke. Inte kunde man heller trolla bort de skilda samhällsklassernas stridiga intressen, framför allt inte böndernas, genom att undertrycka deras talesmän. Nu började själva det härskande partiet, denne ensamme segrare på det politiska slagfältet, falla offer för ryck av besvikelse och missnöje. Än den ena, än den andra partisektionen började ge luft åt gamla välkända klagomål. Klyftorna som uppstått i landet hotade att klyva även det maktägande partiet, och det måste nu hållas samman med järnband. Partiets känslighet måste avtrubbas, dess syn fördunklas, dess hörsel dövas för att det skulle bli oemottagligt för mindre önskvärda påverkningar. Behovet av allt detta tycktes bli än mer trängande i samband med Nepreformerna. Kapitalistiska grupper och intressen fick nytt spelrum på det ekonomiska fältet, men det fanns inte längre något parti som representerade dem på den politiska vädjobanan. Det var blott naturligt att de sökte språkrör för sina åsikter och att de sökte dem inom det enda politiska parti som numera existerade. Endast fullständig isolering kunde hindra partiet från att splittras i ett flertal fientliga fraktioner.

Det problem som bolsjevismen nu hade gripit sig an med hade emellertid starka likheter med cirkelns kvadratur. För att rädda revolutionens erövringar måste det undertrycka den spontana rytmen i landets politiska liv. Därvid stympade partiet sig självt till kropp och själ. Från och med nu skulle dess medlemmar inte våga ge uttryck åt åsikter som kanske, vid närmare analys, befanns återspegla 'påtryckning från främmande samhällsklasser'. Endast den högsta auktoriteten kunde avgöra vilka synpunkter som var bolsjevikinka och proletära och vilka som inte var det. De ideologiska begreppen blev mysteriöst vaga, och politbyrån blev den enda källan för revolutionär visdom. De flesta ledarna förlorade småningom kontakten med sina anhängares tankar och stämningar, eftersom idétrafiken var helt enkelriktad – från politbyrån och nedåt. Partiet förvandlade sig undan för undan till en byråkratisk maskin. Det var visserligen sant att omsorgen om revolutionen tvingade bolsjevismen att följa den väg som valdes av den tionde kongressen, men det var lika sant att bolsjevismen under sin färd utmed denna väg förlorade mer och mer av sitt ursprungliga jag. För att rädda revolutionen upphörde partiet att vara en fri sammanslutning av självständiga, kritiskt sinnade och modiga revolutionärer. Det stora flertalet underkastade sig den allt mäktigare partimaskinen. De såg ingen annan utväg. De som skötte spakarna i maskinen och var mest intimt förbundna med den, de som genom uppfostran och temperament var mest kongeniala med den nya byråkratiska utvecklingen, blev automatiskt ledarna under den nya eran. Administratorn började tränga ut ideologen, byråkraten och kommittémannen eliminerade idealisten. Vem kunde gynnas mera av en sådan utveckling och vem kunde gynna den mera än Stalin, kommittémannen par excellence, kommittémannen med stort K?

Tendensen gjorde sig inte märkbar med ens. Den framträdde gradvis i tveksamma sicksack-kurvor, ständigt i strid med gamla inrotade vanor. Inte heller var klyvningen mellan administratorn och idealisten plötslig och snabb. Det var ingen brist på idealism hos administratorerna, och ideologerna underkastade sig till en början villigt byråkraterna eller tävlade rent av med dem i att omhulda den nya disciplinen. I debatten om fackföreningarna gick ideologen Trotskij till sådana ytterligheter i sitt försvar för de byråkratiska strävandena att han stötte de mest inbitna byråkrater för huvudet och ådrog sig ansenlig impopularitet. Hos Lenin blandades de olika karaktärerna med nästan fulländad jämvikt, vilket var orsaken till att han var så idealiskt skickad att presidera över partiet under övergångstiden. Hans moraliska auktoritet framtvingade en tillfällig och löslig kompromiss mellan de stridiga tendenserna, en kompromiss som med nödvändighet måste bryta samman efter hans död. Men redan under hans livstid växte den byråkratiska partimaskinens tyngd stadigt, om också omärkligt, för varje månad som gick, och detsamma gällde Stalins roll i maskineriet.

KAPITEL 7

Generalsekreteraren

Maktanhopning i Stalins händer. – Hans roll som folkkommissarie för arbetare- och bonde-inspektionen. – Hans ställning i politbyrån. – Stalins utnämning till generalsekreterare i centralkommittén (den 3 april 1922). – Generalsekretariatets och den centrala kontroll-kommissionens funktioner. – Stalin leder de första 'utrensningarna'. – Lenins sjukdom. – Stalins konflikt med georgiska bolsjeviker, motståndare till diktaturen i Moskva. – Stalin som upphovsman till konstitutionen av 1924. – Hans konflikt med Lenin. – Lenins testamente. – Lenin fördömer Stalins verksamhet som ledare för arbetare- och bondeinspektionen (januari–februari 1923). – Stalins framgångar på den tolfte partikongressen. – Triumviratet Zinovjev, Kamenev och Stalin. – Kontroversen 1923. – Kampen mellan triumvirerna och Trotskij. – Leninkultens uppkomst. – Lenins död (den 21 januari 1924). – Stalins trohetsed till Lenin. – Lenins testamente, som tillråder Stalins avskedande, uppläses på ett sammanträde i central-kommittén (maj 1924). – Zinovjev räddar Stalin. – Stalins personlighet i mitten av tjugotalet. – Hans taktik gentemot sina motståndare och anhängare. – 'Den litterära debatten' hösten 1924. – Stalin försvarar Zinovjev och Kamenev mot Trotskij. – Stalin motståndare till 'socialism i ett enda land' (våren 1924). – Han byter åsikt samma höst. – Trotskijs 'permanenta revolution'. – Den psykologiska bakgrunden till socialism i ett enda land'.

Få skickelsedigra historiska händelseutvecklingar ha förlöpt så omärkligt och förefallit så betydelselösa i samtidens ögon som den förbluffande maktanhopning i Stalins händer som ägde rum medan Lenin ännu levde. Två år efter inbördeskrigets slut stod i verkligheten det ryska samhället redan under Stalins spira utan att känna sin härskares namn. Ännu märk-värdigare är att han blev vald och utnämnd till alla sina maktposter av sina rivaler. Det skulle finnas mörk dramatik i överflöd i hans senare strid mot dessa rivaler. Men striden började först när han höll maktens alla tyglar stadigt i sina händer och sedan hans motståndare fått upp ögonen för hans roll och sökt avlägsna honom från hans dominerande ställning. Då fann de det emellertid omöjligt att avlägsna honom.

Tre av de ämbeten han beklädde omedelbart efter inbördeskriget var av avgörande betydelse: han var folkkommissarie för nationaliteterna, folkkommissarie för arbetare- och bonde-inspektionen samt medlem av politbyrån.

Som nationalitetskommissarie hade han att göra med nära halva befolkningen i Den ryska socialistiska sovjetrepubliken, vilket var namnet på den stat som ersatt det gamla Ryssland. Sextiofem miljoner av dess etthundrafyrtio miljoner tillhörde icke-ryska nationaliteter. De representerade varje tänkbart civilisationsstadium, från ukrainarnas kvasieuropeiska levnads-sätt ner till tjugofem miljoner turkmenska herdars primitiva existens. Vitryssar, kirgiser, uzbeker, aserbeidjaner, tatarer, armenier, georgier, tadzjiker, burjäter, jakuter och ett otal andra, för vilka de västerländska språken inte tycks ha några namn, befann sig på växlande övergångsstadier mellan stamgemenskapen och det moderna samhället. I sin iver att locka till sig dessa nationaliteter och utplåna deras minnen av det tsaristiska förtrycket erbjöd bolsje-vismen autonomi och självstyrelse åt dem alla. Få av dessa grupper ägde någon som helst 'nationalkänsla'. Än färre hade förvärvat det minimum av bildning som är oundgängligt för självstyrelse. För skötseln av sina angelägenheter var de beroende av hjälp utifrån, det vill säga från folkkommissariatet för nationaliteterna. För de allra flesta var bolsjevismens doktrinära problem lika vilt främmande som Einsteins teorier var för khanerna av Bochara. I deras länder betydde revolutionen de primitiva samhällsbildningarnas frigörande från emirers, khaners och mollaers överhöghet, jämte ett visst mått av europeisering.

Bortsett från Ukraina, som styrdes av en självständigt sinnad regering under Christian Rakovskij, hade nationalitetskommissariatet huvudsakligen att syssla med Rysslands väldiga, tröga orientaliska randområden. Ingen av de ledare som tillbragt större delen av sitt vuxna liv i Västeuropa var lika lämpad att förestå detta kommissariat som Stalin. Hans förstahandskunskaper om sina klienters seder och bruk var oöverträffad. Detsamma gällde hans förmåga att handskas med kvistigheterna i deras 'politik', där blodsfejder och orientaliska intriger blandade sig med uppriktig strävan mot en modern civilisation. Han visade just den blandning av tålamod, patriarkalisk stränghet och slughet som krävdes. Politbyrån förlitade sig på detta och gav honom fria händer.

Den asiatiska och halvasiatiska periferin blev således hans första okvalda besittning. Omedelbart efter revolutionen, då nationens ledarskap tillhörde de röda, sjudande storstäderna i det europeiska Ryssland, framför allt i Petrograd och Moskva, gjorde sig periferin föga gällande. I och med revolutionens ebb tog de primitiva provinserna revansch. De gjorde sig gällande på otaliga områden, ekonomiska, politiska och kulturella. Deras andliga klimat blev på sätt och vis utslagsgivande för hela landets åskådning. Att detta klimat till så stor del var orientaliskt var en omständighet av största vikt. Stalin, som var så väl skickad att föra den ryska kommunismens talan inför folken i de orientaliska ytterområdena, var lika väl skickad att orientalisera sitt parti. Under sina år i kommissariatet knöt och utvidgade han sina kontakter med de bolsjevikledare i randstaterna på vilkas hängivna stöd han kunde räkna, och av vilka så många skulle återfinnas i hans omgivning i Kreml längre fram.

Han blev utnämnd till folkkommissarie för arbetare- och bondeinspektionen 1919, på Zinovjevs förslag. 'Rabkrin', som kommissariatet kallades, hade till uppgift att kontrollera varje gren av administrationen, från toppen och ända ner, i syfte att eliminera de två svåra fel, ineffektivitet och korruption som Sovjet som sträng och sakkunnig övervakare av hela den skrangliga och gnisslande regeringsapparaten, att avslöja maktmissbruk och formalism och att utbilda en elit av pålitliga tjänstemän för varje gren av förvaltningen. Kommissariatet använde sig av arbetare- och bondegrupper, som när som helst kunde kräva tillträde till folkkommissariatets kanslier och övervaka arbetet där. Till sist gick det därhän att Rabkrins kontrollgrupper regelbundet bevistade slutna departementsplena och till och med folkkommissarierådets konseljer. Systemet hade införts i avsikt att utbilda en elit för statstjänst, men det resulterade i att Rabkrin kunde hålla sitt öga på varje kugge i regeringsapparaten.[1]

Hela den bisarra inspektionsplanen var en av Lenins älsklingsidéer. Upprörd av tjänstemannakårens ineffektivitet och oärlighet sökte han reformera den medelst intensiv och hänsynslös 'kontroll underifrån', och kommissariatet skulle vara redskapet. Att Stalin blev utvald för arbetet ger ett begrepp om Lenins stora förtroende för honom, ty inspektionen skulle vara ett slags överregering, själv fri från varje skymt av byråkratism.

Lenins kur visade sig vara lika svår som sjukdomen. Bristerna i statsförvaltningen var, som Lenin själv ofta påpekade, en följd av den skrämmande låga bildningsnivån i landet, dess materiella och andliga nöd, som kunde botas endast gradvis, under minst en generations livstid. Rabkrin hade måst vara ett kommissariat av änglar för att kunna höja sig självt, för att inte tala om andra, över den ryska byråkratins mörka dal. Med sin karakteristiska tro på de kroppsarbetande klassernas inneboende dygder vädjade Lenin till arbetarna gentemot sin egen byråkrati. Det officiella maskineriet förvandlade emellertid själva arbetarna till byråkrater. Inspektionskommissariatet blev, som Lenin senare skulle upptäcka, en ytterligare källa till förvirring, korruption och byråkratiska intriger. Till slut blev det en inofficiell men beställsam polisskår, som övervakade statsförvaltningen. Men låt oss inte gå händelserna i förväg. Det må här

[1] Se Lenin: 'Sotjinenija', Vol. XXVII, s. 14-20; 'Letters of Lenin', s. 455-456, 474-475; Zinovjevs tal i '8 Sjezd RKP' (b), s. 162-163, 501, 225-226 och 290-291, samt 'Kratkij Ot'tjot Narkom. R. K. I.'

räcka att säga att Stalin, som inspektionens chef, kom att kontrollera hela regeringsapparaten, dess funktioner och dess personal, mera intimt än någon annan folkkommissarie.

Hans nästa utsiktspunkt fanns i politbyrån. Under hela inbördeskriget bestod politbyrån endast av fem män: Lenin, Trotskij, Stalin, Kamenev och Bucharin. Allt sedan brytningen mellan bolsjeviker och socialrevolutionärer hade den varit landets faktiska regering. Lenin var den erkände ledaren för både regeringen och partiet. Trotskij har ansvaret för inbördeskrigets förande. Kamenev fungerade som Lenins ställföreträdare på olika områden. Bucharin hade högsta tillsynen över pressen och propagandan. Det löpande partiarbetet föll på Stalins lott. Politbyrån dryftade storpolitiken. Ett annat organ, som i likhet med politbyrån var tillsatt av centralkommittén, organisationsbyrån eller orgbyrån, hade ledningen av partiets personal, som den kunde kalla in, sätta i arbete och placera inom armén eller statsförvaltningen allt efter inbördeskrigets krav. Från början av 1919 var Stalin den ende permanente förbindelseofficeren mellan politbyrån och orgbyrån. Han genomdrev samordnande av politik och organisation, det vill säga, han ordnade partiets styrkor enligt politbyråns direktiv. Mer än någon av sina kolleger var han överhopad med partiets dagliga släpgöra och invigd i alla dess kökskabaler.

Vid denna tidpunkt var hans makt redan fruktansvärd. Den skulle tillväxa ytterligare, då han den 3 april 1922 utnämndes till centralkommitténs generalsekreterare. Den elfte partikongressen hade just valt en ny och utvidgad centralkommitté och återigen jämkat stadgarna. Partiets ledarorgan var nu övertunga, och man skapade ett nytt kansli, generalsekretariatet, som skulle samordna de många växande och sammansmältande avdelningarnas arbete. Det var vid detta tillfälle, påstår Trotskij, som Lenin i den trängsta vänkretsen gav luft åt sina farhågor rörande Stalins kandidatur: ‘Den kocken kan bara servera pepprade rätter.’[2] Men hans oro var i varje fall inte allvarlig, och han stödde slutligen själv ‘kockens’ kandidatur. Molotov och Kujbysjev valdes till Stalins medhjälpare; den förre hade redan förut varit en av partisekreterarna. Utnämningen meddelades i den ryska pressen utan vidare omständigheter som en oväsentlig tilldragelse i partiets interna liv.

Kort därpå började en latent maktdualism utveckla sig i själva toppen av partiet. De sju män som nu bildade politbyrån (förutom de tidigare fem hade Zinovjev och Tomskij nyligen blivit invalda) representerade, så att säga, partiets intellekt och anda. I generalsekretariatets ämbetsrum residerade den mera materiella, förvaltande och styrande makten. Till namnet var generalsekretariatet underordnat den illustra och upphöjda politbyrån. Men politbyråns beroende av sekretariatet blev så stort att byrån utan denna stötta mer eller mindre hängde fritt i luften. Sekretariatet förberedde dagordningen till varje session i politbyrån. Det tillhandahöll det dokumentariska underlaget för varje debattfråga. Det förmedlade politbyråns beslut till de lägre instanserna. Det stod i daglig kontakt med de många tusentals partifunktionärerna i huvudstaden och provinsen. Det var ansvarigt för deras utnämningar, befordringar och avsättningar. Det kunde, till en viss grad, stämma politbyrån partisk till en fråga innan denna kom upp till debatt. Det kunde tänja och vrida på det praktiska utförandet av politbyråns beslut allt efter generalsekretariatets egen smak. Det finns likartade organ inom alla regeringsapparater, men de förvärvar sällan självständig auktoritet. Vad som vanligen hindrar dem från att överskrida sina befogenheter är en viss utspridning av makten över hela regeringssystemet, effektiv kontroll över dem, samt, någon gång, ämbetsmännens integritet. Den övercentraliserade makten hos den bolsjevikiska partiledningen, bristen på effektiv kontroll och, sist men inte minst, generalsekreterarens personliga strävanden, allt detta samverkade till det utomordentligt stora inflytande generalsekretariatet kom att utöva endast några månader efter sin tillkomst.

Bilden skulle vara ofullständig utan ett omnämnande av en annan institution, den centrala kontrollkommissionen, som kom att dominera det bolsjevikiska partilivet. Den spelade

[2] L. Trotzki: ‘Mein Leben’, s. 450.

samma roll vis-à-vis partiet som inspektionskommissariatet vis-à-vis regeringsapparaten: den övervakade partimoralen. Den bilades vid den tionde kongressen 1921 på begäran av arbetaroppositionen, vilken kongressen i övrigt hade behandlat så strängt. Den skötte om de så kallade utrensningarna. Även dessa inleddes av den tionde kongressen på oppositionens begäran. De var avsedda att med jämna mellanrum rensa partiet från strebers, som i stort antal hade klättrat upp på partikärran, från kommunister som fått smak för en borgerlig livsföring samt kommissarier vilka makten hade stigit åt huvudet. Lenin tog upp iden och avsåg att begagna den för att hindra sina anhängare från att avvika från partiets puritanska standard. Men han vände också ena eggen mot 'anarkosyndikalister', vankelmodiga, tveksamma och avfälliga, mot den nya metodens egentliga initiativtagare.

Utrensningarna gick i början helt annorlunda till än de kom att göra längre fram. De var inga domstolsfall. De företogs av partiets lokala kontrollkommissioner inför ett öppet folkforum, till vilket både bolsjeviker och icke-bolsjeviker hade fritt tillträde. Varje partimedlem, från den högste till den lägste, var i fråga om sitt uppförande underkastad sträng offentlig räfst. Varje man eller kvinna bland åhörarna kunde träda fram som vittne. Den bolsjevik som gav anledning till anmärkningar fick en sträng skrapa eller blev, i svåra fall, utesluten ur partiet. Några andra straff kunde kontrollkommissionen inte utdöma.

Det ursprungliga motivet till utrensningarna var nästan donquijotiskt. Det var att ge folket möjlighet att då och då klatscha med piskan åt sina härskare. Men eftersom det härskande partiet vidhöll att det inte kunde underkasta sig folkets kontroll i några grundläggande principfrågor, var dessa nya organ a priori betydelselösa och kunde aldrig bli effektiva. De illustrerade partiets redan välbekanta dilemma: dess växande distans från folket och dess iver att bibehålla sin folkliga karaktär; det dilemma som låg under Lenins patetiska experimenterande med sitt parti under de två sista åren av hans politiska verksamhet. Utrensningarna skulle tjäna som substitut för direkta val; de skulle avlägsna korrumperade medlemmar från makten utan att avlägsna partiet.[3]

Den centrala kontrollkommissionen i Moskva blev snart den högsta appellationsdomstolen för utrensningarnas offer över hela landet. Ursprungligen skulle den vara oberoende av centralkommittén och politbyrån. Senare blev den så gott som jämställd med centralkommittén, och de båda organen höll regelbundet gemensamma sammanträden. Generalsekretariatet var den samordnande länken mellan dem. På så sätt blev Stalin inofficiellt den högsta ledaren för utrensningarna.

Lenin, Kamenev, Zinovjev och, i mindre grad, Trotskij hade förhjälpt Stalin till alla de ämbeten han beklädde. Hans sysslor var av ett slag som knappast kunde locka de högintellektuella medlemmarna av politbyrån. Deras skarpa huvud för doktrinfrågor, deras förmåga till politisk analys, skulle ha kommit till ringa användning både i arbetare- och bondeinspektionen och i generalsekretariatet. Vad som behövdes där var en enorm förmåga till hårt och oinspirerande arbete samt ett tåligt och aldrig sviktande intresse för varje detalj i organisationen. Ingen av Stalins kolleger avundades honom hans lott. Så länge Lenin höll regeringstyglarna, betraktade de honom enbart som Lenins biträde, och de godtog alla beredvilligt Lenins ledarskap. Varken de eller Lenin observerade i tid den fina skillnaden, då Stalin gradvis övergick från rollen av biträde till rollen av medhjälpare.

*

[3] Utrensningarna blev en god förevändning för allehanda privata hämndeakter. I maj 1922 skrev Lenin i ett brev till Stalin: '... rensningen av partiet avslöjade förekomsten av personligt agg och illvilja inom de flesta lokala undersökningskommittéerna ... Det är ett obestridligt faktum, och mycket signifikativt.' I samma brev klagar Lenin över bristen på partimän med 'lämplig juridisk utbildning ... i stånd att motstå alla rent lokala påverkningar'. Se 'The Essentials of Lenin', vol. II, s. 809.

Knappt två månader efter Stalins utnämning till generalsekreterare gled regeringstyglarna ur Lenins händer. I slutet av mars 1922 drabbades han av en första hjärnblödning till följd av åderförkalkning. Nästan ur stånd att tala fördes han från Kreml ut på landet i trakten av Moskva. Inte förrän långt fram på hösten hade han hämtat sig tillräckligt för att återuppta sitt ämbete, och därefter blev hans verksamhetstid mycket kort. Sent på hösten gjorde ett andra slaganfall honom oförmögen till arbete, och på senvintern, i mars 1923, avlägsnade honom ett tredje slaganfall definitivt från den politiska skådebanan, även om hans kropp fortfor att kämpa mot döden till den 21 januari 1924.

De följder Lenins sjukdom fick för det bolsjevikiska ledarskapet kan knappast överskattas. Hela konstellationen upphörde nästan med ens att stråla av reflexskenet från sin ledarpersonlighet och att kretsa i sina invanda banor. Lenins lärjungar och satelliter (Trotskij ensam tillhörde ingendera kategorin) började söka sig egna, oberoende vägar. Gradvis förlorade de sådana egenskaper som varit rent imitativa, deras andra och bättre natur. Den negativa sidan av Lenins övervåldigande och konstanta inflytande på sina anhängare blev nu frapperande tydlig. Hur dominerande detta inflytande hade varit framgår av den omständligheten, vitsordad av Trotskij, att Zinovjev och Kamenev under lärlingsåren hos sin mästare till och med hade lagt sig till med Lenins handstil. De skulle nu fortsätta att använda hans handstil utan inspirationen av hans tankar.

Stalin var i ett avseende mindre beroende av Lenin än hans kolleger; hans intellektuella behov var mera begränsade än deras. Han intresserade sig för det praktiska bruket av de leninistiska uppfinningarna, inte för det leninistiska idé-laboratoriet. Hans eget uppförande dikterades nu av stämningarna, behoven och nödvändigheterna inom det väldiga politiska maskineri han kommit att kontrollera. Hans politiska filosofi inskränkte sig till att säkra maskineriets maktställning med hjälp av de snabbaste och bekvämaste metoderna. För en öppet diktatorisk regim är förtryck ofta den snabbaste och bekvämaste stridsmetoden. Om det blev oreda i politbyrån genom Lenins försvinnande, blev det ingen i generalsekretariatet. Tvärtom; eftersom den nu inte längre behövde stå till svars inför den vaksamme och skarpsynte övergranskaren, arbetade den med större fasthet Och självförtroende. Detsamma gällde arbetare- och bondeinspektionen. Både sekretariatet och inspektionen ådrog sig kritik från Trotskij, som föreslog den senares totala upplösning.[4] Men hans förslag irriterade bara medlemmarna av Politbyrån – institutionen hade ju i alla fall Lenins välsignelse. Trotskijs kritik av sekretariatet blev lika verkningslös. Generalsekreteraren visste att försvara varje undertryckande åtgärd mot missnöjda bolsjeviker med hjälp av partistadgarna, sådana de, på Lenins initiativ och med Trotskijs stöd, hade omformats av de tionde och elfte kongresserna. Han försummade inte att framställa varje åtgärd han vidtog som en oundviklig följd av beslut som tidigare fattats med enhälligt bifall. Han proppade ämbetsverken fulla med sina vänner, bödlar och anhängare, männen från Baku och Tsaritsyn. Missnöjda avskedade klagade hos politbyrån, där Trotskij tog sig an deras fall. Som svar hänvisade Stalin till den enhälligt beslutade uppgiftsfördelningen: politbyrån skulle fatta beslut i storpolitiska frågor, generalsekretariatet och orgbyrån hade hand om partiets personal. Politbyrån var enbart besvärad av Trotskijs omilda kritik.

Den allvarligaste anklagelsen framfördes mot Stalin i samband med hans verksamhet i sitt födelseland Georgien. Den inte alltför uppbyggliga förhistorien till konflikten måste här i korthet återges. Fram till februari 1921 styrdes Georgien av en mensjevikisk regering, fastän det övriga Kaukasien gradvis hade lagts under sovjetkontroll. Moskva visade av någon anledning fördrag med den mensjevikiska regimen i Tiflis, trots att det måste ha irriterat Stalin att Jordania och Ramisjvili, hans gamla motståndare från Messame Dasis dagar, satt som härskare i Tiflis. Politbyrån bidade sin tid, förvissad om att det mensjevikiska Georgien

[4] L. Trotsky: ‘Stalin’, s. 346-347.

inte kunde hålla stånd i längden i ett sovjetiserat Kaukasien, som det var beroende av för sitt bröd och sitt bränsle. Den mensjevikiska regeringens popularitet började verkligen också avta. Men Stalins tålamod sinade fortare. I februari 1921 tågade förband ur Andra röda armén in i Georgien från Nordkaukasien och tvingade den mensjevikiska regeringen att fly.

Det må vara sant att de georgiska mensjevikernas patriotism inte gick särskilt djupt. Varken under tsaren eller under Kerenskij hade de krävt självständighet för sitt land – en viss grad av självstyrelse inom det federala Ryssland var det mesta de strävade efter. Under Kerenskij motsatte de sig bittert avskiljandet av någon randstat, om det så var Finland eller Georgien, från Ryssland. Deras nyförvärvade patriotism var enbart en form för deras motstånd mot bolsjevismen. Icke desto mindre väckte Röda arméns invasion förbittring bland de georgiska bergsborna. Stalin, som tre år tidigare hade givit finnarna det högtidliga löftet: 'Intet förmynderskap, ingen kontroll ovanifrån över det finska folket!', utfärdade nu marschordern för invasionen i Georgien. Hans gamle vän Sergo Ordzjonikidze var politisk kommissarie i invasionsarmén. Förberedelserna för operationen hemlighölls in i det sista för krigskommissarien, men i sista ögonblicket fick företaget stöd av Lenin och politbyrån, som hade bibringats den föreställningen att det brutit ut kommunistuppror i Tiflis och att Röda armén bara skulle ge vågskålen en sista puff till förmån för de röda, vilkas givna framgång kunde bli mera kostsam om de lämnades att utkämpa striden på egen hand. En kommunistisk revolt hade verkligen utbrutit i Tiflis, men den hade inte det stöd från befolkningen som kunde säkra dess seger.[5]

Stalin hade knappast slutfört sin vendetta mot sina mensjevikiska landsmän, förrän han invecklade sig i en konflikt med bolsjevikerna i Tiflis. Ett par månader efter invasionen for han till Tiflis för att dirigera den kaukasiska partikommitténs arbete. Hösten 1921 protegerade han, med Lenins stöd, tanken på en kaukasisk federation av sovjetrepubliker.[6] Men förslaget vann föga anklang i Tiflis. De georgiska bolsjevikerna såg hellre att deras land förblev en verkligt autonom sovjetrepublik, löst förbunden med en stor allrysk federation, de var obenägna att avstå sin suveränitet till förmån för en vida fastare, regionalt kaukasisk organisation.

Det är svårt att fördela rätt och orätt i dispyten. Kaukasien var sönderslitet av blodsfejder mellan georgier, armenier, tatarer, alla i växlande utsträckning motståndare till ryssarna. Kosacker, tjetjener, osseter och andra små bergsfolk var inbegripna i ett skoningslöst ömsesidigt slaktande, som Stalin sökte hejda genom deras förflyttning och omplantering, en metod som han ett kvarts sekel senare skulle tillämpa i gigantisk skala på ukrainare, polacker, tyskar och andra nationaliteter.[7] Det är mycket möjligt att de georgiska bolsjevikledare som motsatte sig den kaukasiska unionen, Buda Mdivani och Filip Macharadze, själva var, som Stalin påstod, anstuckna av lokalpatriotism. Men det är mera troligt att de ansåg att en kaukasisk union aldrig skulle fungera i blodsfejdernas upphettade atmosfär. De kan också ha önskat bevara mer än ett tomt sken av självständighet, i synnerhet som georgiernas gamla, halvt utslocknade längtan efter en fri statsform under de tre årens mensjevikvälde på nytt hade blivit en levande och folklig känsla. Denna känsla hade sårats av invasionen. Den sårades återigen av diktaten från nationalitetskommissariatet i Moskva och den verksamhet som bedrevs av de ryska politiska polisagenter som blivit skickade till Tiflis för att 'städa undan' bland de lokala mensjevikerna. En del georgiska bolsjeviker protesterade mot förföljelsen mot mensjevikerna, som de alltjämt betraktade som gamla kamrater, trots alla senare meningsskiljaktigheter och all förföljelse de själva lidit under mensjevikväldet.

Alla dessa nya metoder väckte till liv den gamla georgiska skräcken för det ryska herraväldet. Det betydde föga att metodernas tillskyndare själv var georgier och att han talade till folk-

[5] L. Trotsky: 'Stalin', s. 267.
[6] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. V, s. 428.
[7] Ibid., vol. IV, s. 399-401.

hoparna i Tiflis på deras eget modersmål. Han talade med Moskvas stämma. Att den forne Dzjugasjvili fortfarande levde kvar i dignitären från Kreml gjorde bara saken värre. En annan gesant från centralregeringen skulle kanske ha sett på lokala tvister och trätor med reservation och opartiskhet. Stalin stod snart upp över öronen i lokala lidelser och – ungdomsminnen. Återigen var han den misslyckade vänstersocialisten, som en gång blivit så Bott som bortkörd från Tiflis av den moderata majoriteten i Messame Dasi. Medan han sålunda, som Dzjugasjvili, gjorde upp gamla förfallna räkningar ett Par hundra meter från det gamla seminariet, krävde han samtidigt den vördnad som tillkom Stalin. Den fick han inte.

Den 6 juli 1921 talade han på ett partimöte i Tiflis, varvid han anföll sina motståndare.[8] Han skildrade det ekonomiska trångmål Georgien skulle råka i som isolerad' stat och fördelarna av samarbete med det övriga Kaukasien. Georgien skulle gratis få olja från Baku, sade han. De kaukasiska republikerna skulle få ett lån på flera miljoner guldrubel av Ryssland. Sedan han vinkat med dessa gåvor, gick han till attack mot 'lokalpatriotismen'. Han var förfärad, sade han, över den lokala chauvinism som ohämmat vuxit fram i Kaukasien, och han målade som dess motsats en något starkt kolorerad bild av den 'fulla broderliga solidaritet' i vilken de kaukasiska arbetande klasserna hade levat under hans kaukasiska dagar. De georgiska kommunisternas närmaste uppgift var 'hänsynslös kamp mot lokalpatriotismen'. De måste bränna bort 'de nationalistiska kvarlevorna med glödande järn' och 'krossa nationalismens hydra'. Partiet måste rensa sina led från lokalpatrioter. Man skulle inte vara rädd för utrensningar. Det ryska moderpartiet hade endast sjuhundratusen medlemmar; det kunde med lätthet haft sju miljoner, om det fäst större vikt vid antalet än vid kvaliteten. På grund av kvaliteten hos sin medlemskår hade det ryska partiet kunnat genomföra revolutionen och motstå alla världsimperialismens stormangrepp. Här var alltså en modell som var värd att efterlikna.

Ur rent lokal, georgisk synpunkt var Stalins kritik mot 'nationalisterna' i och för sig troligen berättigad och riktig. Den skulle ha klingat oantastlig om den kommit från någon av de lokala ledarna. Men eftersom Stalin talade med Moskvas stämma, låg det oundvikligen en underton av 'storrysk chauvinism' i det han sade. Under tsartiden hade folken i randstaterna fått alla sina viktiga angelägenheter ordnade av den centralryska regeringen. De frågade sig nu, om revolutionen verkligen hade medfört någon förändring i det avseendet. Georgierna hade bättre skäl än några andra att vara skeptiska, för att inte säga misstrogna. Stalins straffpredikningar om deras lastbara egocentricitet endast bestyrkte dem i deras misstro. Det var som om en brittisk kabinettsledamot hade predikat för en åhörarskara i Dublin, som hade den brittiska imperialismen i gott minne, om den irländska nationalismens 'hydra'. Även om ministern hade varit av irländsk extraktion, även om han hade talat för en revolutionär brittisk regering som hade proklamerat imperiets totala upplösning, skulle hans ord ändå ha skorrat i öronen, i synnerhet om han uttalat dem kort efter en ny engelsk invasion. Densamma var i stort sett effekten av Stalins uttalande i Tiflis.

Oberörd av bristen på genklang instruerade Stalin därefter Ordzjonikidze att rensa partiet från motståndarna till federationen, från lokalpatrioterna och personer som visade medkänsla med mensjevikerna. Det behövdes inga våldsåtgärder. Det räckte med att utesluta några av lokalpatrioterna' ur partiet och fylla konferenssalarna med folk som var villiga att dansa efter Ordzjonikidzes pipa. De tveksamma och tvivelsjuka föll in i partilinjen när de fick höra att politbyrån enhälligt stödde förslaget om den kaukasiska federationen. Detta var verkligen sant.[9] Ledarna för bolsjevikoppositionen, Mdivani och Macharadze, fann sig slutligen

[8] Ibid., vol. V, s. 88-112.

[9] Lenin godkände förslaget rent objektivt, men i en vädjan till sina kaukasiska anhängare uppmanade han dem 'att inse nödvändigheten av att inte kopiera våra metoder utan omtänksamt variera dem allt efter de olika konkreta förhållandena'. 'Större mildhet, varsamhet och redobogenhet till eftergifter för småborgarna,

regelrätt överröstade på varenda konferens eller möte. Överröstade fortfor de att protestera mot nationalitetskommissariens 'storryska chauvinism'.

Det var en märklig utveckling som fört den forne georgiske socialisten till en ställning där han kunde förbindas med 'storrysk chauvinism'. Den var märkligare än både den procedur genom vilken korsikanen Bonaparte blev grundaren av ett franskt kejsardöme och den genom vilken österrikaren Hitler blev den mest aggressive ledaren för tysk nationalism. Korsikanerna hade inte haft mycket ont av fransmännen; Napoleons far hade rent av varit medlem av det 'franska partiet' på Korsika. Pangermanismen hade alltid varit en mäktig rörelse i Österrike, som hållits i schack enbart genom Habsburgarnas tynande dynastiska intressen. I Georgien fanns inte, och hade aldrig kunnat finnas, det minsta spår av någon panrysk känsla. Missnöjet gentemot Ryssland hade varit starkt, om än inte på långt när så starkt som till exempel i Polen. Det var först genom bolsjevismen som Stalin blev adopterad till ryss, och bolsjevismen hade lockat till sig män av hans slag genom sin internationalism, framför allt sin förstående inställning till de förtryckta nationaliteterna. Fastän Stalin senare mer än en gång blivit anklagad för rysk nationalism, drevs han inte, vare sig då eller ens på senare år, av någon av de vanliga känslor eller fördomar som hör samman med nationalismen. Vad han representerade var blott och bart centralisationsprincipen, gemensam för alla moderna revolutioner. För den principen gav han ett överdrivet och brutalt uttryck. Men vilka hans motiv än var, var den praktiska effekten av hans handlingar densamma som om han drivits av rysk chauvinism.

Det finns vittnesbörd som visar att denna hans paradoxala belägenhet då och då gav honom en bisarr, inte obehaglig känsla. Vem har inte träffat naturaliserade engelsmän, vilkas självkänsla sväller när de kan säga 'Vi engelsmän' eller, ännu bättre, 'Vi, det brittiska imperiet ...'? Det var i en liknande anda Stalin, i ett av sina tal till muhammedanska kommunister, förklarade att nationalismen aldrig hade varit ett allvarligt problem bland ryssarna: 'Som en härskande nation har ryssarna i allmänhet, och de ryska kommunisterna i synnerhet, aldrig känt av något rasförtryck och har, i stort sett, aldrig haft att göra med nationalistiska strävanden i sin egen miljö, bortsett från vissa böjelser för 'stormaktschauvinism'; de har därför aldrig behövt övervinna sådana strävanden.'[10] Det var ett förbluffande påstående. Det måste ha slagit många bolsjeviker med bestörtning när det återgavs i 'Pravda', och Stalin upprepade det aldrig. Att ryssarna under nyare tid aldrig har haft känning av den sårbara nationalism som avlas under främmande förtryck är riktigt nog. Deras nationalism hade varit förtryckarens variant, hårdhudad, brutal och vida farligare. Lenin varnade sina anhängare för dess faror och förmanade dem att handskas varligt och överseende även med överdrivna krav från förut förtryckta folk, eftersom minnena av tsarväldet skulle blekna endast mycket långsamt. Den storryska chauvinismen var det främsta onda som måste nedkämpas av de ryska kommunisterna, medan deras kamrater i randstaterna hade till uppgift att motverka manifestationerna av översvallande lokalpatriotism. Det var inte lätt att förena Lenins vidsynta föreskrifter med den centraliserade styrelseform han samtidigt förordade. Hans principer hade en benägenhet att kollidera med varandra, och endast en mycket skicklig och opartisk administratör skulle ha kunnat finna den rätta medelvägen. Stalin förirrade Sig tydligt i riktning mot övercentralisering.

Hans misstag, om det är rätta ordet här, återspeglade tendensen hos idéerna, stämningarna och aspirationerna inom den ryska statsapparaten, sådan den blivit omformad efter revolutionen. Tendensen gick mot ständigt större centralisering av styrelsen och till och med mot återupprättandet av ett 'stort och odelbart' Ryssland. Kommunisterna gick in för centralisering på grund av dess ekonomiska och administrativa fördelar. Men kommunisterna var, med Lenins

---

intelligentsian och i synnerhet bönderna.' 'Tillämpa i era republiker inte bokstaven utan andan, förnuftet, lärdomarna från 1917-1921.' 'The Essentials of Lenin', vol. II, s. 698-699.

[10] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. V, s. 2.

ord, bara ‘droppar i havet’.[11] De hade genomfört ‘en stor, universell agrarrevolution ... med en djärvhet som saknar motstycke i något annat land, och samtidigt saknade de fantasi att genomföra ens en tionde klassens reform i förvaltningsrutinen’.[12] Efter Nepsystemets införande erbjöd konservativa och nationalister med akademisk utbildning sina tjänster åt de nya härskarna. De mottogs med öppna armar. Även bland de vita emigranterna rådde ett starkt hopp att Moder Ryssland åter skulle bli vad hon varit. Professor Ustrialov, en före detta medlem av Koltjaks regering, rationaliserade förhoppningarna till ett politiskt program. Ustrialov uppmanade sina anhängare att försona sig med sovjetregimen och arbeta, inom dess ram, på dess gradvisa utveckling via Nep mot kapitalism och nationalism. I början av tjugotalet utgjorde den gamla tjänstemannakåren redan ett mycket starkt inslag i den nya.[13] Det var särskilt starkt i de högre graderna, där det var stor efterfrågan på utbildat folk. Förhållandet mellan de kommunistiska och före detta tsaristiska funktionärerna var spänt; kommunisterna betraktade sina medarbetare med en blandning av misstro och respekt. Medarbetarna undervisade bolsjevikerna i en anda där förakt och rädsla blandade sig med patriotisk plikttrohet. Trots slitningarna mellan dem, vilka tidtals var svåra, utövade de ett konstant och organiskt inflytande på varandra.

Ingenting föll sig naturligare för de gamla statstjänstemännen än att befrämja, både direkt och indirekt, tanken på ett ‘stort och odelbart’ Ryssland i sin nya omgivning. De såg häri ett försvar gentemot sitt eget samvete för sin underkastelse under revolutionen. Företag som invasionen i Georgien och införlivandet av andra randområden med Ryssland hälsade de som sin egen ideologiska triumf. De sanna leninisterna å sin sida applåderade samma företag som erövringar åt revolutionen, inte åt Ryssland. I deras ögon var Ryssland självt bara det första området, det första bålverket för den internationella revolutionen: dess intressen måste underordna sig den kämpande socialismens supernationella strategi. För ögonblicket sammanföll emellertid Rysslands gränser med den segerrika socialismens. Leninisterna ansåg fortfarande att socialismen krävde jämlikhet mellan nationerna, men de ansåg också att återförenandet av de flesta om inte alla, tsarväldets domäner under sovjetfanan tjänade socialismens intressen. På den punkten blev gränslinjen mellan leninismen och ustrialovismen utsuddad. Mellan de två fanns gott om plats för kompromisser. Den nya, halvt falska och halvt äkta nationalismen smög sig in i partiets tänkesätt, som Stalin inom kort skulle er’ känna.[14] Själv kunde han, bättre än de andra ledarna, förstå och överblicka den sammanplockade regeringsapparaten. Han registrerade dess motsägande stämningar med nästan seismografisk känslighet. I den georgiska affären konkurrerade hans egna sympatier och fördomar med de vida större, opersonliga drivfjädrar som gjorde sig gällande i staten.

Sommaren 1922 blev hans kommissariat invecklat i en ny konflikt, denna gång med Ukraina. Även den ukrainska regeringen protesterade mot hans ingripanden. Dess ledare Rakovskij, den inflytelserike avkomlingen av en aristokratisk revolutionär bulgarisk-rumänsk släkt, och Skrypnik, en bolsjevikveteran, höll fast vid bokstaven och anden i partiets löften om gränsrepublikernas självständighet, och de krävde att löftena infriades, trots att Stalins interventioner i Kiev och Charkov inte var på långt när så drastiska som de varit i Tiflis. Ukrainarna

[11] ‘The Essentials of Lenin’, vol. II, s. 790.
[12] Ibid., s. 851.
[13] Omkring en halv miljon före detta tsaristfunktionärer var anställda i sovjetförvaltningen kort efter inbördeskriget.
[14] J. Stalin: ‘Sotjinenija’, vol. V, s. 239. Professor Ustrialov skrev själv 1921, då han alltjämt var i landsflykt: ‘Sovjetregimen kommer att med alla tillgängliga medel sträva efter att återförena ytterområdena med centrum – i världsrevolutionens namn. Ryska patrioter kommer att kämpa för samma mål – i det stora, odelbara Rysslands namn. Trots alla politiska divergenser följer de praktiskt taget samma väg.’ N. V. Ustrialov: ‘Patriotica’ i Smjena Vjech’, s. 59.

och georgierna slöt sig samman och beslöt att trotsa honom i de stundande debatterna om en konstitutionsförändring.

Det skulle emellertid vara oriktigt att överdriva betydelsen av dessa konflikter. Stalins verksamhet hade också en ljusare sida. Han arbetade med stor kraft och beslutsamhet med ett av de svåraste problem som revolutionen hade tagit i arv. Det har redan nämnts att han 1918 väckte till liv den självstyrande Basjkirrepubliken. Våren 1920 grundades tatarernas autonoma sovjetrepublik. I oktober samma år följde kirgisernas självstyrelse. Efter inbördeskriget konstituerades den dagestanska republiken, omfattande en mångfald stammar med trettiosex olika språk och dialekter. Kareler, jakuter och andra började grunda sina egna statsbildningar. Ingen av dessa republiker var eller kunde vara i verklig mening oberoende, men de åtnjöt alla vidsträckt självstyrelse och inre frihet, och under ledning av Stalins kommissariat blev de alla delaktiga av några av den moderna civilisationens välsignelser. Mitt under den skriande materiella nöden vid denna tid bidrog kommissariatet till att upprätta tusentals skolor i områden där det förut bara funnits några tiotal. Man gjorde upp planer för bevattning av ofruktbar jord och för hydro-elektriska anläggningar. Tatariska blev ett officiellt språk, jämställt med ryskan. Det blev förbjudet för ryssarna att slå sig ner på de kirgisiska stäpperna, som nu var reserverade för de infödda nomadernas kolonisation. En progressiv lagstiftning befriade asiatiska kvinnor från primitivt patriarkaliskt tyranni. Allt detta arbete, som med nödtvång utfördes i anspråkslös skala, gav ett mönster för framtida strävanden, och även i dess blygsamma början fanns en iver och en uppriktig framåtsträvan som omvände mången motståndare till bolsjevismen.

Sommaren 1922, kort efter Lenins första slaganfall, började politbyrån diskutera en konstitutionell reform, som skulle fastställa relationerna mellan Ryssland och randrepublikerna. Stalin var reformens huvudarkitekt. Under senare hälften av 1922 utarbetade han principerna för den nya konstitutionen. Hans program var i korthet följande: sovjetrepublikernas federation skulle ersättas med en union. Unionen skulle bestå av fyra regionala enheter: Ryssland, Transkaukasien, Ukraina och Vitryssland.[15] (Det var i samband med denna plan han pressade georgierna att ansluta sig till den transkaukasiska federationen.) Han motsatte sig tanken att unionen skulle bildas av de tillhörande republikerna direkt, Och han insisterade på nödvändigheten av förenande länkar mellan centralregeringen och de individuella republikernas regeringar. Hans skäl var att den centrala kontrollen skulle bli mer effektiv, om den utövades via fyra huvudkanaler än om den utspreds på ett mycket större antal direkta förbindelser mellan Moskva och de lokala statsförvaltningarna. Folkkommissariaten skulle uppdelas i tre kategorier: a) försvaret, utrikesärenden, utrikeshandel, transportväsendet och kommunikationerna skulle helt och uteslutande vara Moskvaregeringens angelägen heter. De olika republikerna skulle inte ha några kommissariat för dessa ärenden. Till andra kategorin hörde kommissariaten för finansväsende, inrikeshandel, folkförsörjning, arbete samt arbetare- och bondeinspektionen. Dessa skulle icke vara underordnade centralregeringen, men skulle vara föremål för en viss samordnande kontroll från Moskva. c) Inrikes angelägenheter, rättsväsende, skolväsende och jordbruk tillhörde tredje kategorin och skulle fullt oberoende förvaltas av de provinsiella regeringarna. Den högsta makten skulle utövas av sovjet. kongressen samt, mellan kongresserna, av dennas centrala exekutivkommitté. Den senare skulle bestå av två kamrar: förbundsrådet och nationalitetsrådet. Alla etniska grupper skulle vara representerade av ett lika stort antal delegater i nationalitetsrådet. Den centrala exekutivkommittén tillsatte folkkommissariernas råd, regeringen.

Under sin första rekonvalescenstid konsulterades Lenin om planen och sanktionerade den. Politbyrån pressade återigen georgierna att ansluta sig till den transkaukasiska federationen.

[15] J. Stalin: ‘Sotjinenija’, vol. V, s. 152-153.

Ukrainarna gjorde invändningar mot Moskvas avsikter att föra utrikespolitik för deras räkning och vägrade att avveckla sitt eget utrikeskommissariat. På papperet gav planen emellertid republikerna ett mycket stort mått av självstyrelse. Den tillät dem att självständigt sköta sina inrikes angelägenheter, säkerhetsväsendet och polisen, under rådande förhållanden det ojämförligt viktigaste departementet. Men regeringens verkliga praxis stod redan i skriande kontrast till den påtänkta reformens ordalydelse.[16] Det var detta förhållande som gav upphov till en konflikt mellan Lenin och Stalin, den första och sista verkligt bittra sammanstötningen under deras långa och vänskapliga samarbete.

*

Under senare hälften av året, medan Lenin långsamt återvann sina krafter på landet, avlade Stalin flera besök hos honom och höll honom å jour med de löpande händelserna. I en skildring av ett av dessa besök, som han skrev i 'Pravda', en skildring som överflödade av beundran för den sjuke ledaren, kunde partiet läsa att Lenin snart skulle vara tillbaka i arbetet. Diskussionerna i politbyrån, Trotskijs angrepp på inspektionskommissariatet, det nya konstitutionsprojektet samt oppositionen i Georgien och Ukraina måste ha varit några av de viktigaste ämnena för deras samtal. Lenin godtog tydligen Stalins versioner av händelserna' ty han gav generalsekreteraren sitt oreserverade stöd. Ännu i oktober, sedan han återupptagit arbetet, bibehöll han samma inställning och gjorde sitt yttersta för att förstärka generalsekreterarens prestige. Han gav de motspänstiga georgierna en skarp åthutning, han viftade bort kritiken mot inspektoratet, och han beredde sig att träda fram till försvar för Stalins konstitutionsprojekt inför den tionde sovjetkongressen i december. Hans obetingade tillit till sin medhjälpare föreföll orubbad.

Då inträffade i november eller början av december något som ohjälpligt rubbade denna tillit. Med all sannolikhet orsakades förändringen inte av en enstaka händelse utan av ett sammanträffande av flera. De georgiska oppositionsledarna besvarade Lenins admonition med en uttömmande redogörelse för sina synpunkter, vilken kan ha givit Lenin stoff för eftertanke. Ungefär vid samma tid återvände en undersökningskommission med Dzerzjinskij, G.P.U.-chefen, i spetsen från Georgien, och Dzerzjinskij avlade rapport för Lenin om sina upptäckter. Det var av honom Lenin fick höra om några av Ordzjonikidzes våldsdåd. Ursinnig krävde han att hans gamle lärjunge från Longjumeauskolan skulle uteslutas ur partiet och avsättas från sin post. Han aktade sig emellertid för att förlita sig enbart på Dzjerzjinskijs rapport. Tjekachefen, en man av den högsta integritet och idealism men en förblindad fanatiker, hade obefogat blandat sig i arbetet inom andra regeringsdepartement, för vilket Lenin offentligt läxat upp honom på en partikongress.[17] Han hade också understött Stalins förfarande i Tiflis. Lenin bad nu sina egna privatsekreterare sätta upp en fullständig resumé över händelserna i Georgien.

Det var inte bara den georgiska affären som började oroa Lenin. Då han återtog sitt arbete, hade han märkt en vag men omisskännlig förändring i atmosfären runt omkring honom. Gnisslet i förvaltningsapparaten hade blivit värre under hans frånvaro. Det hade blivit svårare att få klara och snabba svar på frågor. Folk knotade över brutalitet i en del ämbetsverk, byråkratism i andra och maktmissbruk i ytterligare andra. Hans egna instruktioner och order fastnade ofta på vägen till sin bestämmelseort. Han hade en förnimmelse av dunkla skeenden bakom sin rygg. Redan före sin sjukdom hade han anförtrott partiet sin kusliga känsla att hela regeringsmaskineriet hade rört sig i en helt annan riktning än vad han, mannen vid rodret, hade trott. Den känslan växte sig ännu starkare hos honom nu. Då han försökte spåra källan

[16] När konstitutionen slutligen stadfästes, föreskrev den också kontroll från Moskva över den politiska polisen i samtliga republiker.
[17] 'The Essentials of Lenin', vol. II, s. 793.

till förändringen, råkade han direkt in i generalsekretariatet. Georgien, meningsbrytningarna i politbyrån, klagomålen på Stalin, allt började framstå i en något annan belysning.

I mitten av september fick Lenin ett andra slaganfall. Efter en vecka hade han hämtat sig tillräckligt för att kunna diktera, men han kände döden nalkas. Den 25 december dikterade han för sin sekreterare ett kort memorandum, som skulle tjäna som hans testamente. Han började med sin fruktan för en splittring inom bolsjevismen. 'Vårt parti vilar på två samhällsklasser' – bönder och arbetare, och om det inte kan råda samförstånd mellan dessa klasser, är dess fall oundvikligt ... Inga åtgärder skulle kunna förhindra en splittring.' [18] Men den faran var 'avlägsen och osannolik'. De rådande meningsbrytningarna i politbyrån, avspeglade inte den fundamentala antagonismen mellan de två samhällsklasserna.

Detta till trots räknade han med faran för 'en splittring inom en nära framtid', Här kom Lenins marxistiska, sociologiska tankegång till ett abrupt slut, och Lenin försökte inte ens antyda vad som, enligt hans mening, var den sociala bakgrunden till oenigheten inom politbyrån. I stället fortsatte han med att i korthet och med den yttersta försiktighet framlägga sina synpunkter på sina efterträdare, som om han ville insinuera att deras oenighet fortfarande vållades uteslutande av personligt groll, men att den kunde få en vidsträcktare betydelse i framtiden. Han tvekade inte att utpeka Stalin och Trotskij som de främsta antagonisterna, 'de båda dugligaste ledarna i den nuvarande centralkommittén', ett omdöme som överraskade nästan alla Lenins kolleger och lärjungar när de hörde det första gången. Trotskij såg föraktfullt ned på sin medtävlare, och allt intill sina sista dagar betraktade han honom som en 'dålig medelmåtta'. Inte skulle heller någon av de andra medlemmarna av politbyrån ha skrivit under på Lenins åsikt; de kände alla sin egen intellektuella överlägsenhet över generalsekreteraren. Lenin hyste själv inget tvivel om vilken av rivalerna som var dugligast. 'Personligen är kamrat Trotskij ... säkert den skickligaste mannen i den nuvarande centralkommittén.' Men Lenin tog ingalunda för avgjort att Trotskijs större begåvning skulle säkra tronföljden åt honom. Hela testamentet andades osäkerhet om utgången av kampen och iver att hejda den innan det var för sent.

'Kamrat Stalin har, sedan han blev generalsekreterare, fått en enorm makt koncentrerad i sina händer, och jag är inte säker på att han alltid vet att bruka denna makt med tillräcklig försiktighet.' Här var varje ord vägt på guldvåg. Lenin gav luft åt de farhågor och misstankar som vunnit insteg hos honom före hans nya sjukdom, men han ansåg dem inte tillräckligt bestyrkta av fakta för att motivera en sträng fällande dom. Jämfört med vad han sade om Stalin, var hans karakteristik av Trotskij mera kritisk, trots tributen åt dennes större begåvning. Lenin påminde om ett färskt exempel på 'Trotskijs kamp mot centralkommittén', varvid Trotskij hade visat 'alltför långt gående självförtroende och en benägenhet att låta sig för mycket fängslas av sakernas rent administrativa sida'. Om partiet skulle ha valt mellan 'de två dugligaste männen' endast med utgångspunkt från dessa omdömen, skulle nog oddsen ha stått en aning till Stalins favör. Inte nog med att Trotskijs brister framhölls med större eftertryck; Lenin hänsyftade också på Trotskijs benägenhet att opponera sig mot centralkommittén, ett allvarligt fel hos ledaren för ett parti som fostrats till disciplin och grupparbete och som misstrodde all 'individualism'. Lenin tog sig noga i akt för att beskylla någondera av rivalerna för ont uppsåt – de 'kunde helt automatiskt framkalla en schism. Om vårt parti inte vidtar åtgärder för att förebygga det, kan en splittring oväntat inträffa.'

---

[18] Lenins testamente citeras här efter L. Trotskijs 'The Real Situation in Russia', s. 320-321. Testamentets fulla ordalydelse har aldrig offentliggjorts i Ryssland, men officiella skribenter har ofta citerat fragment ur det som anklagelser mot Bucharin: Zinovjev och Kamenev i ordalag som varit identiska med de som återges av Trotskij och sålunda indirekt bestyrker Trotskijs version. Se bland annat N. Popov: a. a., vol. II, s. 264. I själva verket har nästan hela testamentet citerats officiellt, med uteslutande av partier som är ogynnsamma för Stalin och gynnsamma för Trotskij. [Lenins "testamente" publicerades i sin helhet under Chrusjtjov-epoken – *Red*]

Om de andra ledarna hade han mindre att säga. Han påminde sina anhängare om att Zinovjevs och Kamenevs opposition mot oktoberrevolutionen 1917 'inte var någon tillfällighet', ett diskret men otvetydigt uttryck för hans övertygelse att hans båda närmaste lärjungar saknade revolutionär djärvhet och anda. Men 'oktoberepisoden bör lika litet användas mot dem personligen som Trotskijs icke bolsjevism' mot Trotskij. Med andra ord, partiet skulle hålla deras gamla synder i minnet, men det skulle inte använda deras gamla synder som vapen mot dem. Påminnelsen om Trotskijs icke-bolsjevikiska förflutna visade att det i varje fall inte var glömt. Testamentet slutade med korta uttalanden om två yngre ledare: Bucharin ('den störste och värdefullaste teoretikern', 'hela partiets favorit', hos vilken det tyvärr fanns 'något skolastiskt') samt Pjatakov ('mycket skicklig, men inte att lita på i en allvarlig politisk fråga').

Som sista vilja och testamente var Lenins uttalanden beklagligt svävande. Hans varning för schismen i hans parti kontrasterade mot hans kompletta oförmåga att ge någon praktisk vägledning. Hans enda råd var att 'höja antalet medlemmar i centralkommittén från femtio till hundra', ett råd som skulle visa sig alldeles verkningslöst. Tvärt emot Lenins förväntningar minskade inte politbyråns och generalsekretariatets makt i den förstärkta centralkommittén – den ökade.

Medan Lenin mediterade över sitt testamente, ledde Stalin arbetet på den tionde allryska sovjetkongressen, som i princip antog konstitutionsreformen. Han prisade reformen som ett 'avgörande steg på vägen mot hela världens arbetares förenande till en världsomfattande socialistisk rådsrepublik'.[19] Tre dagar senare, den 30 december, vid instiftningskongressen för De socialistiska sovjetrepublikernas union (S.S.S.R.), lovordade han reformen som en bragd lika betydelsefull som Röda arméns uppbyggande under inbördeskriget. Det var naturligtvis en överdrift, som ville säga: 'Jag har uträttat lika mycket som Trotskij.' 'Detta', fortsatte han, 'är dagen för det nya Rysslands triumf över det gamla, över det Ryssland som var Europas gendarm och Asiens bödel ... Må denna kongress visa dem som ännu inte förlorat förmågan att förstå, att kommunisterna är lika kapabla att bygga nytt som de är att rasera gammalt.'

Lenin, som under dessa dagar skrev några av sina sista kraftfulla artiklar, avstod från att offentligt yttra ett enda ord om den celebrerade händelsen. Den 30 december, samma dag S.S.S.R:s sovjetkongress öppnades, dikterade han några synpunkter på konflikten i Georgien:

'Jag tror att Stalins brådstörtade metoder och byråkratiska entusiasm spelat en ödesdiger roll här, liksom också hans hat mot den notoriska 'socialchauvinismen'; hat spelar över huvud den sämsta tänkbara roll inom politiken. Jag fruktar också att Dzerzjinskij... utmärkte sig genom sin äktryska inställning (det är allbekant att russifierade personer av utländsk härkomst alltid går till överdrift i fråga om äktrysk inställning)... Man måste skilja mellan de förtryckande nationernas nationalism och de förtryckta nationernas nationalism ... Det är vår plikt att göra Stalin och Dzerzjinskij politiskt ansvariga för denna sant storryska nationalistiska kampanj.'[20]

Under de fem dygn som gått sedan Lenin dikterade sitt testamente hade hans misstankar hårdnat till visshet om Stalins skuld, och han övergick nu från försiktig kritik till ohämmad anklagelse. Det är möjligt att han under dessa fem dygn fått besök av provinsbor som kommit till Moskva för kongressen, eller att hans sekreterare hade framlagt sin översikt över det georgiska problemet, eller att han själv haft ett obehagligt sammanträffande med generalsekreteraren, eller att allt detta hade hänt och samverkade. Det må vara nog att han nu hade sin åsikt klar och blivit betänksam rörande sitt testamente. Den 4 januari dikterade han ett tillägg till det, fyllt av vreden hos den som känner att han blivit bedragen av sin gynnade medarbetare.

---

[19] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. V, s. 155.
[20] L. Trotsky: 'The Real Situation in Russia', s. 322-323.

‘Stalin är för grov, och ett sådant fel blir omöjligt att tolerera på generalsekreterarposten. Därför föreslår jag kamraterna att finna en utväg att avlägsna honom från denna post och besätta den med en man ... som är tåligare, lojalare, mera hyfsad och mera uppmärksam mot kamraterna, mindre nyckfull etc. Denna sak synes vara en obetydlig bagatell, men jag tror att när det gäller att förhindra en schism och med hänsyn till förhållandet mellan Stalin och Trotskij, som jag berört ovan, det inte är en bagatell, eller en sådan bagatell, som kan få avgörande betydelse.’ [21]

Med undantag av Lenins maka, Krupskaja, samt hans sekreterare hade ingen vetskap om hans testamente. I fruktan för total förlamning eller plötslig död skyndade Lenin att fästa på papperet sina anklagelser mot Stalin och sitt råd till partiet. Kort därpå tycktes hans hälsa åter förbättras, och då gick han personligen till attack mot generalsekreteraren, försiktigt i början, men sedan med ökad kraft. Skildringen av denna episod baserar sig delvis på Trotskijs senare avslöjanden, vilkas sanningsenlighet kan ifrågasättas av den skeptiske. Men den väsentliga delen av berättelsen grundar sig på Lenins egna uttalanden i ‘Pravda’, vilka har blivit omtryckta i alla upplagor av hans skrifter, och de inte endast stämmer med Trotskijs avslöjanden utan ger dem också ett kraftigt stöd. Ingen annan version av händelseförloppet har i varje fall någonsin framlagts vare sig av Stalin eller hans apologeter.

Den 25 januari 1923 publicerade ‘Pravda’ Lenins första kritik av arbetare- och bondeinspektionen, fortfarande mild i tonen och oklar i sina praktiska slutledningar.[22] Under första veckan i februari[23] dikterade Lenin sin artikel ‘Hellre mindre, men bättre’, ett förkrossande angrepp mot Stalin som inspektionskommissarie. Artikeln, hans sista i ‘Pravda’, kom inte i tryck förrän den 4 mars, fyra veckor efter det den skrivits. Under mellantiden gjordes fåfänga försök antingen av Stalin eller av hans vänner att förmå Lenin att avstå från attacken.

‘Låt oss säga rent ut’, skrev Lenin, ‘att folkkommissariatet för arbetare- och bondeinspektionen inte åtnjuter den ringaste aktning. Var man vet att en sämre organiserad institution än vår arbetare- och bondeinspektion inte existerar, och att man under nuvarande förhållanden inte kan vänta sig något av det kommissariatet.’ [24] Stalins namn nämndes inte en enda gång, men den personliga adressen var uppenbar – i fyra års tid, alltsedan dess tillkomst, hade Stalin varit chef för kommissariatet. ‘Vad tjänar det egentligen till’, fortsatte Lenin, ‘att upprätta ett folkkommissariat som fungerar på en höft, som inte åtnjuter det ringaste förtroende och vars arbete knappast är något värt? ... Vårt främsta mål är att få en ändring i allt detta.’ ‘Vi måste verkligen gripa oss an med ... att skapa något verkligt exemplariskt, något som kan vinna allmän respekt för sina förtjänsters skull och inte enbart på grund av sin rang och titel.’ Lenins ord om de dygder som skulle bo i ett reformerat kommissariat var samtidigt reflexioner över dess laster under Stalins ledarskap: ‘Låt oss hoppas att vår nya arbetare- och bondeinspektion inte kommer att lida av ... löjligt pedanteri och översittarfasoner ... som helt spelar i händerna på vår sovjet- och partibyråkrati. Inom parentes kan anmärkas att vi har byråkrater i våra partikanslier lika väl som i sovjetkanslierna.’ Brist på civiliserad hyfsning var roten till det onda. ‘Folk ordar alltför vitt och brett och alltför lättsinnigt om ‘proletär’ kultur. Vi skulle vara belåtna med riktig borgerlig kultur till att börja med, och vi skulle vara glada om vi, till att börja med, kunde göra oss av med de grövre formerna av förborgerlig kultur, det vill säga den byråkratiska eller slavkulturen etc. På kulturens område är brådska och våldsamma åtgärder de sämsta tänkbara tingen.’ Det kommissariat som, under ledning av en son till georgiska slavar, hade att övervaka hela förvaltningsmaskineriets gång, vältrade sig tydligen självt i ‘byråkratisk och slavkultur’.

---

[21] Ibid.
[22] ‘Essentials of Lenin’, vol. II, s. 841-843.
[23] Se ‘Lenin’ (Officiell biografi), s. 188.
[24] ‘Essentials of Lenin’, vol. II, s. 846.

Det var Lenins första, offentligt utdelade slag. Bakom kulisserna beredde han sig till en slutlig attack vid den tolfte partikongressen, som var utlyst till april, och han överenskom med Trotskij om gemensam aktion. Den 5 mars, dagen efter det att 'Pravda' äntligen hade publicerat hans kritik av Stalins kommissariat, hade han en skarp ordväxling med Stalin. Han dikterade sedan ett kort brev till Stalin, där han meddelade honom att han 'avbröt' alla personliga förbindelser med honom. Dagen därpå, den 6 mars, telegraferade han ett budskap till ledarna för den georgiska oppositionen och lovade att ta upp deras sak på kongressen: 'Jag deltar i er sak av hela mitt hjärta. Jag är upprörd över Ordzjonikidzes brutalitet och Stalins och Dzjerzjinskijs efterlåtenhet med honom.' [25] Han rådgjorde ånyo med Trotskij om deras gemensamma taktik i den georgiska frågan, och han gav Kamenev i uppdrag att resa till Tiflis med en speciell undersökningskommission. Mitt under alla dessa förberedelser, den 9 mars, drabbades han av sitt tredje slaganfall, från vilket han aldrig skulle hämta sig.

Stalin hade inga exakta upplysningar om Lenins åtgärder, men han vädrade fara. Han kände sin fruktansvärda motståndare tillräckligt väl för att inse att hela hans karriär stod på spel. Han kunde inte motta meddelandet om Lenins insjuknande med annat än blandade känslor, för att uttrycka sig milt.[26] Att Lenin inte skulle vara närvarande vid kongressen och ställa honom till ansvar befriade honom på förhand ur hans värsta knipa. Han hade emellertid fortfarande orsak att misstänka ett anfall från Trotskij, som också kunde bli en farlig kritiker, men som lika väl kunde visa sig vara en 'atlet med falska muskler'. Han tog itu med att blidka Trotskij till överksamhet. På den session i politbyrån där man diskuterade de förändrade arrangemangen vid kongressen, den första kongress i partiets hela historia som inte skulle ledas av Lenin, föreslog Stalin att Trotskij i Lenins ställe skulle tala å centralkommitténs vägnar som dess främste rapportör.[27]

Scenen som sedan utspelade sig var, sådan den återges av Trotskij, en fars i vilken det är svårt att säga vilken av de båda rivalerna som hycklade mest. Trotskij vägrade att framträda i Lenins ställe, för att folk inte skulle tro att han gjorde anspråk på ledarskapet innan Lenin ännu var död. Hans oro var utan tvivel uppriktig. Men sedan fortsatte han med att föreslå att Stalin, som generalsekreterare, ex officio skulle framträda i Lenins ställe. Även den senare var försiktig nog att vägra. Till slut påtog sig Zinovjev det riskabla hedersuppdraget.

Under tiden ådagalade Stalin blygsamhet och trohjärtad tillgivenhet för Lenin. Dessa attityder skyddade honom från drygt hälften av de anklagelser som restes mot honom. Ett par dagar efter Lenins nya slaganfall offentliggjorde han en artikel om 'Kommunistisk strategi och taktik',[28] full av vördnadsfulla hänsyftningar på den sjuke ledaren. ('Denna uppsats är blott en sammanträngd och schematisk framställning av kamrat Lenins grundläggande synpunkter.')

---

[25] L. Trotsky: 'The Stalin School of Falsification'. s. 68-69.

[26] Det är det mesta som kan sägas om Stalins hållning i samband med Lenins död. Trotskij antyder att Stalin kan ha förgiftat Lenin. Men det är inte annat än ett löst. antagande, vilket Trotskij själv medger, och det verkar otroligt med tanke på att Trotskij aldrig framförde beskyllningen, eller ens hänsyftade på den, under sin mångåriga kamp med Stalin fram till 1939-40, då han framlade den för första gången (L. Trotsky: 'Stalin', s. 372-382). Tydligen projicerade Trotskij erfarenheterna från de stora utrensningarna i slutet av trettiotalet tillbaka till 1924. Men en sådan projektion motsäger Trotskijs egen karakteristik av Stalin. 'Om Stalin från första början hade kunnat förutse', säger Trotskij, 'vart hans strid mot trotskismen skulle leda, skulle han utan tvivel ha hejdat sig tvärt, trots utsikten till seger över alla sina fiender. Men han förutsåg ingenting' (ibid., s. 393). Till och med sedan Trotskij anklagat Stalin för att ha mördat Lenin, skildrade han sålunda Stalin från 1924 som en i grunden hederlig men kortsynt man, en karakteristik som man knappast kan få att rimma med anklagelsen. Vidare kan man visa på det faktum att Stalin inte röjde Trotskij ur vägen på ett liknande sätt, medan denne var kvar i Ryssland, en gärning som han säkerligen varit i stånd till, om han varit i stånd att mörda Lenin. Hela historien om relationerna mellan Lenin och Stalin vid denna tid tycks emellertid berättiga till slutsatsen att Lenins död måste ha befriat Stalin från allvarliga farhågor.

[27] L. Trotsky: 'Stalin', s. 366.

[28] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. V, s. 160-180.

Även om historien om deras hårda sammandrabbning hade läckt ut från Kreml, skulle den ha låtit otrolig för de allra flesta. Han fortsatte med sina vaga närmanden till Trotskij. I politbyrån var han medgörlig och försonlig och godkände villigt alla förslag till ändringar i motionerna han förberedde till kongressen. Han nästan välkomnade varje tillfälle att falla undan för sina kritiker. Så småningom kom hans förslag om politiken gentemot de små nationaliteterna att betydligt mera präglas av Trotskijs stil än av hans egen. Dess huvudtema var fördömandet av 'sovjetfunktionärer i centrum och i provinserna', vilka chauvinistiskt tolkade sovjetrepublikernas union som 'inledningen till ett återupprättande av det 'stora och odelbara' Ryssland'. Ett tillägg gav också plats för möjligheten att slopa hans egen beprisade konstitutionella reform och lämna de oberoende republikerna i fred med deras fulltaliga regeringar, till den ryska byråkratin hade lärt sig att ta 'sant proletär och sant broderlig hänsyn till de efterblivna nationaliteternas behov och krav'.[29] Men Stalin genomdrev också ett fördömande av 'lokalpatriotismen', ett kryphål för ett rättfärdigande av hans egna metoder.

Fredrik den store yttrade vid ett tillfälle att han hade ingått ett fördrag med sitt folk, enligt vilket de hade rätt att säga vad de behagade och han att göra vad som föll honom in. Så länge Stalin fick göra vad som föll honom in, var han vid denna tidpunkt villig att säga sådant som behagade Trotskij. Efter alla hans eftergifter beslöt politbyrån att inte framlägga Lenins memoranda i den georgiska frågan för kongressen, eftersom det inte stod klart hur Lenin hade avsett att använda dem. Det var Stalins första taktiska framgång. Den nästa var att Trotskij avstod från sitt planerade anfall mot generalsekreteraren vid kongressen. (Endast en medlem av politbyrån, Bucharin, stödde öppet de georgiska och ukrainska oppositionerna.) I hopp att Lenin skulle tillfriskna och i tro att deras gemensamma aktion skulle bli verkningsfullare än hans egen isolerade attack bidade Trotskij sin tid. Under tiden handlade Stalin.

*

Det var ungefär vid denna tid som ett triumvirat, bestående av Stalin, Zinovjev och Kamenev, bildade sig inom politbyrån. Grunden till de tre männens solidaritet var deras föresats att hindra att Trotskij ärvde ledarskapet över partiet. Var för sig kunde ingen av dem mäta sig med Trotskij. Förenade utgjorde de en kraftfull kombination av begåvning och inflytande. Zinovjev var politikern, folktalaren, demagogen med folktycke. Kamenev var gruppens strateg, dess skarpa hjärna, tränad i doktrinära frågor, vilka skulle komma att spela en dominerande roll i maktkampen. Stalin var triumviratets taktiker och dess organiserande kraft. De tre männen i förening behärskade praktiskt taget hela partiet och genom det regeringen. Kamenev hade tjänstgjort som Lenins ställföreträdare och presiderade över Moskvas sovjet. Zinovjev var ordförande i sovjeten i Petrograd, som snart skulle döpas om till Leningrad. Stalin kontrollerade så gott som alla provinserna. Zinovjev var därtill president i den kommunistiska internationalen, som vid denna tid åtnjöt en moralisk auktoritet i Ryssland som måste komma varje pretendent att sträva efter dess stöd.

Slutligen representerade de tre männen så att säga partiets traditioner. Deras oavbrutna samhörighet med bolsjevismen gick tillbaka till brytningen 1903, och de var de äldsta av ledarna. Av politbyråns övriga medlemmar, bortsett från Trotskij, var Bucharin betydligt yngre, och Tomskij, fackföreningsledaren, hade först helt nyligen blivit invald. Ancienniteten förde med sig glorian av ett heroiskt förflutet, strålande av osviklig hängivenhet för bolsjevismen. De tre männen vägrade nu att följa 'exmensjeviken' Trotskij, som efter en endast femårig samhörighet med partiet allmänt hade kommit att betraktas som Lenins efterträdare. Detta motiv, det enda som låg till grund för deras sammanhållning, tvingade dem att förena sina styrkor. Alldenstund politbyråns övriga medlemmar gick var och en sin egen väg, utgjorde triumvirerna automatiskt en majoritet. Deras motioner och förslag, om vilka de vanligen

[29] Ibid., s. 190.

samrådde före varje session i politbyrån, gick undantagslöst igenom. De andra medlemmarna var bundna till händer och fötter av politbyråns disciplin – varje försök att dra deras inre kontroverser inför allmänheten skulle ha framstått som en illojal handling.

Under sådana förhållanden hade Stalin föga att frukta av kongressen. Han hade emot sig endast andra rangens motståndare, som inte lyckades få med sig den stora massan av kongressdeltagarna. Många av delegaterna var redan beroende av generalsekreteraren för sin politiska ställning. Graden av detta beroende angavs av Stalin själv, när han inför kongressen skildrade arbetet i generalsekretariatets avdelning för partifunktionärer. Hans redogörelse kastade ljus Over det sätt varpå partiet säkrade sin kontroll över varje område av det offentliga livet. Året förut hade endast tjugosju procent av de lokala fackföreningsledarna varit partimedlemmar. För närvarande var femtiosju procent av dem kommunister. Kommunistprocenten i de kooperativa företagsledningarna hade stigit från fem till femtio, och i de väpnade styrkornas befälsstaber från sexton till tjugofyra. Förhållandet var likartat i alla andra institutioner som Stalin definierade som de 'drivremmar' som förband partiet med folket. Inte en enda offentlig institution skulle få stå utanför drivremssystemet.[30]

För att kunna mönstra sina styrkor höll sig personalavdelningens digra arkiv med de mest utförliga dossierer över partiets 'nyckelmän'. Partiet hade nu, efter de första rensningarna, omkring fyrahundratusen ordinarie medlemmar och omkring tjugotusen funktionärer. Hittills hade personalavdelningen samlat uppgifter om de översta och mellersta skikten, däribland trettonhundra industriledare. Stalin avslöjade att undersökningarna alltjämt pågick. Dossiererna sammanställdes med speciell uppmärksamhet på varje medlems yrkesskicklighet och specialkunskaper, politiska pålitlighet och moraliska egenskaper. Varje fläck på en medlems antecedentia bokfördes plikttroget. 'Det är nödvändigt att granska varje funktionär minutiöst', sade Stalin, 'i minsta detalj.[31] Annars förlorar metoden sin mening och blir en tom gest.' [32] Eftersom personalavdelningen skulle tillgodose eller medverka till att fylla alla behov av funktionärer, hade den upprättat ett nätverk av filialer över hela landet. Den hade befogenhet att beordra medlemmar att byta sysselsättning och vistelseort på kortast tänkbara varsel, att flytta dem från huvudstaden till Sibiriens tundror eller till en ambassad i utlandet för att utföra varje tänkbart uppdrag. En utnämning, till och med en hedersam sådan, kunde vara en förevändning för bestraffning av en något istadig partimedlem. Få personer, oavsett deras meriter, kunde, om deras politik misshagade generalsekreteraren, gå säkra för att inte något klavertramp i deras förflutna drogs fram för offentligheten och lades dem till last. Men ännu hade det inte blivit vedertagen praxis.

Generalsekreteraren var också ansvarig för utnämnandet av lokala partiledare. Om detta talade han med skenbart missmod. Det var nu på tiden, förklarade han för kongressen, att de provinsiella organisationerna började välja sina egna sekreterare i stället för att få dem tillsatta av en högre instans. Beklagligtvis var bristen på kvalificerat folk så skriande att lokalavdelningarna oupphörligt ansatte generalsekretariatet om att skicka dem folk från centrum. 'Det är mycket svårt att fostra partiledare. Det tar fem, tio år, ja, kanske mer. Det är mycket lättare att erövra det ena eller det andra landet med hjälp av kamrat Budjonnyjs kavalleri än att utbilda två, tre ledare ur de meniga kadrerna.' Han försvarade provinskommittéerna, som så ofta hade angripits och förlöjligats i tidningarna. Han talade för hela sin falang av sekreterare, och han urskuldade till och med deras käbbel och intrigerande, som också hade sina goda sidor, därför att det bidrog till utkristalliserandet av 'en fast ledarekärna'.[33] Med

[30] Ibid., s. 197 m. fl.
[31] Ibid., s. 221.
[32] Ibid., s. 210.
[33] Ibid., s. 216.

andra ord, de provinsiella kommittéerna var miniatyrkopior av politbyrån med sina egna små triumvirat och duumvirat och sina oppositionsgrupper.

På kongressen erkände Stalin, som svar på en kritik, för första gången offentligt triumviratets existens och dekreterade dess solidaritet mot varje motstånd. 'Osinskij', föll Stalins ord, 'har prisat Stalin och prisat Kamenev, men han har anfallit Zinovjev, i tanke att det för närvarande kunde räcka med att avlägsna en av dem, och att turen sedan skulle komma till de övriga. Hans avsikt är att splittra denna kärna som bildat sig inom centralkommittén under åratals hårt arbete ... Jag vill varsko honom att han kommer att stöta huvudet mot en vägg, mot vilken jag är rädd att han kommer att krossa det.' [34] En annan kritiker,[35] som krävde större diskussionsfrihet inom partiet, fick av Stalin svaret att partiet inte var någon diskussionsklubb. Ryssland var 'omringat av imperialismens vargar, och att diskutera alla viktiga frågor i tjugotusen particeller vore detsamma som att lägga korten på bordet framför fienden'. Under långa applåder slutade han med orden: 'Det är länge sedan jag såg en kongress så enig och så besjälad av en enda tanke som denna. Det gör mig ont att kamrat Lenin inte är här. Om han varit här, hade han kunnat säga: "I tjugofem år har jag vårdat partiet, och det har vuxit sig stort och starkt under min vård." '[36] Aldrig vid någon tidigare kongress hade Stalin talat med en tillnärmelsevis så stor säkerhet.

Oppositionsmännen led nederlag på kongressen av brist på ledning. Tre månader senare, i augusti 1923, överraskades politbyrån av det plötsliga utbrottet av en mängd industristrejker. Efter Neppolitikens införande 1921 hade Rysslands näringsliv börjat återhämta sig. Men processen var lång och plågsam. Industrin var alltjämt ur stånd att tillgodose landets elementära behov. Den kunde inte förse landsbygden med de varor som skulle ha förmått bönderna att sälja livsmedel. Låga löner, arbetslöshet och svält höll på att driva arbetarklassen till förtvivlan. Eftersom fackföreningarna vägrade att ta upp arbetarnas krav, tog sig missnöjet utlopp i 'inofficiella' strejker. Upprorsstämningen spred sig till det härskande partiet. Illegala oppositionsgrupper avslöjades i dess egna led. Några av grupperna var halvt mensjevikiska, andra var rent bolsjevikiska och bestod dels av spillror av oppositionsfraktionerna som blivit bannlysta 1921, dels av nya element. Deras främsta programpunkt var kravet på oppositionsfrihet inom partiet. En del avfällingar uteslöts, andra sattes i fängelse. Det var de första fallen av illegal opposition bland kommunisterna. Hitintills hade de hemliga grupperna arbetat separat och saknat effektiv ledning. Triumvirerna fruktade en koalition mellan deras medtävlare och de missnöjda inom de lägre partigraderna.[37]

De reagerade för krisen på ett självmotsägande sätt. De förelade centralkommittén en motion om nödvändigheten att återinföra demokrati och diskussionsfrihet för partimedlemmarna. Å andra sidan mobiliserade de den politiska polisen mot de hemliga oppositionsgrupperna. Polisen upptäckte att regelrätta bolsjeviker ofta vägrade att biträda vid uppspårandet av oppositionsgrupperna. Dzerzjinskij bad politbyrån befullmäktiga polisen att företa åtgärder även mot ohjälpsamma bolsjeviker. På denna punkt gick striden mellan Trotskij och triumvirerna in i en ny etapp. Utan att göra riktigt klart om han ansåg att Dzjerzjinskijs begäran borde bifallas gick Trotskij till anfall mot triumviratet. Det som skett, sade han, var symtomatiskt för partiets sinnestillstånd, dess besvikelse och dess misstro mot ledarna. Inte ens under inbördeskriget 'hade utnämningssystemet [uppifrån] tiondedelen av den utbredning det har nu. Det är en regel att provinskommittéernas sekreterare tillsättes centralt.' Han medgav att det låg ett stänk av demagogi i kraven på en arbetardemokrati, 'med tanke på en

[34] Kritikern som använde pseudonymen Osinskij var furst Obolenskij, en mycket framstående bolsjevikisk nationalekonom.
[35] Denne andre kritiker, Lutovinov, skulle snart begå självmord.
[36] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. V, s. 235.
[37] Ibid., s. 354-361; N. Popov: a. a., vol. Il, s. 194-204.

fullt utvecklad arbetardemokratis oförenlighet med diktaturregimen'. Men disciplinen under inbördeskriget borde ha givit vika för 'ett livaktigare och bredare partiansvar'. I stället 'hade partiapparatens byråkratisering antagit exempellösa proportioner, och kritiken och missnöjet, vars öppna yttringar har förkvävts, har drivits under jorden och antagit okontrollerbara och farliga former'.[38]

Triumvirerna kringgick Trotskijs erinringar och beskyllde honom för illvilja, personlig äregirighet, försummelse av sina plikter som regeringsmedlem o.s.v. De anklagade honom för att söka lansera sig själv som Lenins efterträdare.[39] Denna sista beskyllning var i viss mån berättigad, ty successionskampen var en bidragande orsak till situationen. Emellertid var den anklagelsen lika irrelevant som de andra i detta sammanhang, ty krisen inom partiet, sådan Trotskij diagnosticerade den, var ett faktum.

Mitt under detta vapengny utfärdade fyrtiosex framstående kommunister en deklaration, som till sin andemening var identisk med Trotskijs kritik. [40] Bland undertecknarna märktes Pjatakov, en av de båda dugligaste ledare ur den yngre generationen som var omnämnda i Lenins testamente, Preobrazjenskij och Serebrjakov, före detta medlemmar av politbyrån. Antonov-Ovsejenko, den militäre ledaren av oktoberrevolutionen, Smirnov, Osinskij, Bubnov, Sapronov, Muralov, Drobnis med flera namnkunniga ledare från inbördeskriget, män med intelligens och karaktär. Några av dem hade gått i spetsen för tidigare oppositioner mot Lenin och Trotskij, uttryck för den olust som gjorde sig märkbar inom partiet då dess ledarskap började offra dess högsta principer av opportunitetsskäl. I grunden gav de nu luft åt samma olust, som tillväxte i proportion med partiets fortsatta avsteg från några av sina främsta principer. Det är ovisst om Trotskij direkt hade åvägabragt demonstrationen. Hittills hade han fört striden mot triumvirerna innanför politbyråns lyckta dörrar. Det yttre partiet hade levat i den villfarelsen att han hela tiden stått helhjärtat bakom det officiella programmet. Han var härigenom dubbelt handikappad: han hade blivit pådyvlad ansvaret för en politik som han hade motsatt sig, och han hade underlåtit att i tid uppbåda dem som kunde ha givit honom sitt stöd.

I november förmådde oron som framkallats av krisen triumvirerna att framlägga ett förslag om en demokratisk reform inom partiet. Liksom i den georgiska frågan, var Stalin även nu beredd till formella eftergifter för Trotskij. Förslaget antogs enhälligt av politbyrån. Trotskij hade inte annat val än att rösta för det. Den 7 november, sexårsdagen av revolutionen, tillkännagav Zinovjev officiellt inledandet av en diskussion om alla frågor som oroade det bolsjevikiska sinnet. Det kan ha sett ut som om belägringstillståndet inom partiet äntligen var upphävt.

Så var inte fallet. De förhållanden oppositionen protesterade emot var inte enbart resultatet av Stalins och de andra triumvirernas ärelystnad och onda uppsåt. De hade djupare rötter. Revolutionen hade räddat sitt liv genom att bygga upp en massiv politisk apparat. Apatin, för att inte säga fientligheten bland massorna tvingade den att i ständigt större utsträckning ta sin tillflykt till tvång i stället för lämpor. Vem kunde med någon visshet påstå att tiden nu var inne att slå in på den motsatta vägen, att skrota ner eller ens inskränka det politiska maskineriet och förlita sig på folkopinionens sunda förnuft? Vem kunde vara säker på att det inte skulle ha medfört risk för revolutionens fortbestånd? Om det behövdes en arbetardemokrati, betydde det att mensjevikerna och socialrevolutionärerna skulle få komma tillbaka? Stalins flesta motståndare, inklusive Trotskij, var överens om att mensjevikerna måste förbli bannlysta. Enligt deras åsikt var tiden ännu inte inne att häva belägringstillståndet i republiken – de ville ha det hävt enbart inom partiet. Men var det över huvud möjligt att göra partiet till en ö

[38] M. Eastman: 'Since Lenin Died', appendix IV, s. 142-143.
[39] N. Popov: a. a., vol. II, s. 144-196.
[40] Ibid.

av frihet i ett samhälle som var dömt, på gott och ont, till diktaturvälde? Bortsett från allt detta hade det väldiga diktatoriska maskineriet nu en inneboende självbevarelsedrift, som den kunde identifiera med revolutionens allmännare intressen. Båda de stridande parterna var medvetna om dilemmat, men medan för ena parten, oppositionen, detta medvetande var en källa till svaghet, var det för den andra parten en källa till styrka.

Trotskij krävde följaktligen inte mer än en begränsad reform, som skulle genomföras från toppen; en viss administrativ liberalism. Han hade hittills noggrant undvikit att vädja till folkopinionen, även den bolsjevikiska opinionen, gentemot de härskande. Nu ansåg han det emellertid nödvändigt att föra ut striden på öppna fältet. Den officiella inbjudan till offentlig diskussion gav honom tillfället att göra det, det vill säga tillfället att vädja till den allmänna opinionen gentemot härskarna och göra det med härskarnas formella tillstånd. Hans verkliga eller skenbara inkonsekvens dikterades av djupare hänsyn. Han trodde att det skulle bli möjligt att finna en medelväg mellan diktatur och frihet, att det skulle bli möjligt att beskära eller utvidga den ena eller den andra allt efter omständigheterna. Han hoppades att regimen, i och med Rysslands ekonomiska återhämtning och socialismens framåtskridande, skulle kunna förlita sig allt mindre på tvång och allt mera på frivilligt stöd. Revolutionen skulle kunna återvinna sin egen ungdom. Klyftan mellan revolutionen och folket var, enligt hans tanke, av tillfällig karaktär. Triumvirerna, och i synnerhet Stalin, var vida mindre förhoppningsfulla.

Här rör vi vid roten till de flesta av divergenserna mellan trotskismen och stalinismen. Båda riktningarna bedyrade sin fundamentala trohet mot den marxistiska läran, och det finns intet skäl att betvivla uppriktigheten i deras trosbekännelser. Det var lika naturligt för bägge fraktionerna att förklara sin anslutning till marxismen och leninismen som det är för protestanter och katoliker att bekänna sig till kristendomen. I intetdera fallet ger trosbekännelsen, som är gemensam för båda parter, någon förklaring till dessas antagonism. Vad som låg under Trotskijs hållning var en försiktig men djupt äkta revolutionär optimism, en övertygelse att om endast härskarna följde de rätta socialistiska linjerna, skulle de arbetande klasserna stödja dem. Denna tro hade i själva verket varit en grundsats i den marxistiska filosofin, och Stalin hade aldrig öppet förnekat den. Men mellan raderna i hans program skymtar man ständigt en djup misstro mot socialismens popularitet och ännu mer än så: en i grunden pessimistisk syn på människorna och samhället. I sista hand sätter den revolutionäre optimisten sitt hopp till en uppriktig vädjan till folket, även om han kan tyckas hoppas mot allt förnuft. Pessimisten vid makten misstror dem han härskar över. Den kommunistiske pessimisten behandlar sin egen doktrin som esoterisk visdom. Han tror inte att de arbetande klasserna är kapabla att svälja den, om de inte, grovt uttryckt, får den nerkörd i halsen. Både optimisten och pessimisten är övertygade om att kommunismen är den enda medicinen mot kapitalistsamhällets onda. Men medan den förre är övertygad om att förr eller senare – och snarare förr än senare – patienten själv, om han blir behörigen upplyst, kommer att be om medicinen, är den senare benägen att ordinera kuren utan större hänsyn till patientens önskan. Men denna utvikning går kanske historien i förväg.

Ett par veckor efter det Zinovjev officiellt hade öppnat den offentliga debatten talade Stalin till kommunisterna i Krasnaja Presnja, ett arbetardistrikt i Moskva, om innebörden av den ‘nya linjen’.[41] Han medgav öppet att partiet befann sig i jäsningstillstånd och att det hade förlorat kontakten med folkstämningen i landet. Skälet till detta såg han i de lokala organisationerna, som hade upphört att befatta sig med offentliga angelägenheter och frångått valprincipen till förmån för utnämningar uppifrån. Felet hos ledarskapet, om det fanns något alls, var att det inte hade upptäckt dessa abnorma förhållanden i tid. ‘1917’, fortsatte han, ‘inbillade vi oss att vi skulle grunda en kommun, ett arbetarnas brödraskap, och att vi skulle

[41] J. Stalin: ‘Sotjinenija’, vol. V, s. 354-370.

göra processen kort med byråkratin ... Vi har ännu långt kvar till detta ideal ... Vad som kräves för att rensa staten från byråkratiska element ... är en hög kulturell nivå hos folket, ett absolut tryggat fredstillstånd runt omkring, så att vi inte behöver några stora militära kadrer ... som sätter sin prägel på de andra statsinstitutionerna ...' [42] Det onda i detta sakernas tillstånd kunde delvis botas med den nya linjen. Men partiet måste akta sig för att dra för stora växlar på friheten. Man borde återgå till valmetoden, men valrestriktionerna måste också förbli i kraft. Man skulle få yttrandefrihet, men de tidigare påbjudna inskränkningarna måste fortfarande gälla. Poängen i hans historia kom i slutklämmen. Vissa kritiker, sade Stalin, åberopade sig på Trotskij som stöd. Han, Stalin, förstod inte med vilken rätt de gjorde det, ty han kände Trotskij (här blev hans ton nästan vördnadsfull) som en man som höll styvt på att partiet inte var någon diskussionsklubb, att det måste uppföra sig disciplinerat. Han gav därmed sina åhörare intrycket att Trotskij stod bakom generalsekretariatets metoder. I ljuset av den föregående brevväxlingen mellan Trotskij och triumvirerna avsåg hans insinuation otvivelaktigt att provocera Trotskij till en offentlig debatt.

Tre dagar senare, den 5 december, svarade Trotskij med ett öppet brev till kommunisterna i Krasnaja Presnja.[43] På tal om politbyråns senaste beslut varnade han uttryckligen de meniga partimedlemmarna för att besluten, utan deras kraftiga press på ledarna, skulle förbli en död bokstav. 'Vissa konservativt inställda kamrater [han nämnde inga namn] har en tendens att överskatta maskinens roll och underskatta partiets självverksamhet, att inta en kritisk hållning till politbyråns resolution. De gör gällande att centralkommittén påtar sig ett outförbart värv, att resolutionen endast kommer att väcka falska illusioner och ge negativt resultat.' Han, Trotskij, delade inte denna åsikt. Han ansåg att det var tid att partiet återvann sin initiativrätt och självstyrelse, som den avsagt sig till förmån för maskinen. 'Partiet skall underlägga sig maskinen, medan det inte för ett ögonblick upphör att vara en centraliserad organisation. Det skulle utöva sin kritikrätt 'utan fruktan och utan mannamån ... Och först och främst bör från partiposterna avlägsnas alla de som vid första ord av kritik, av invändning, av protest har för vana att begära avsked som ett medel för påtryckning. Den nya linjen bör börja med att alla i maskineriet, från den högste till den lägste, känner att ingen vågar terrorisera partiet. Trotskij vädjade till ungdomen, och liksom pekande på triumvirerna, bolsjevismens 'gamla garde', påminde han partiet om att revolutionära 'gamla garden' inte sällan hade urartat till byråkrater. Så hade det gått med ledarna för revisionismen i Västerlandet, och så kunde det gå med bolsjeviker också. Det var genom detta brev allmänheten fick den första aningen om schismen i politbyrån.

Triumvirerna tog ögonblickligen upp stridshandsken. Den impulsive Zinovjev föreslog att Trotskij omedelbart skulle arresteras. Stalin, som var försiktigare och klarare medveten om Trotskijs enorma popularitet, motsatte sig en sådan åtgärd. Egendomligt nog lade han sig vid denna tidpunkt och ännu senare noga vinn om att framstå som den måttfullaste, förtänksammaste och mest försonlige av triumvirerna. Hans kritik av Trotskij var mindre aggressiv än Zinovjevs eller Kamenevs. I vetskapen om att förringandet av Trotskij väckte harm inom partiet överlät han åt sina partners att exekvera den råaste smutskastningen, som måste inverka menligt på både deras och Trotskijs prestige. Själv koncentrerade han sig på ett mera diskret arbete, skötseln av partiapparaten. Van att fästa behörig vikt vid partilivets tekniska sidor var han angelägen att utverka en formell dom över oppositionen av en riksomfattande kommunistisk församling. Man kunde förlita sig på att en församling av det slaget skulle tillmötesgå triumvirerna, och dess utslag mot Trotskij skulle i sin tur säkerligen göra intryck på det övriga partiet. Konferensen utlystes till januari 1924.

---

[42] Ibid. Detta var naturligtvis en fin antydan om att roten till det onda inte var att söka hos partistyrelsen utan hos armén, det vill säga i Trotskijs departement.

[43] Appendix VI i M. Eastman: 'Since Lenin Died', s. 146-147.

Under väntetiden, i slutet av december, kastade sig Stalin in i striden med en offentlig bredsida, riktad i första hand mot extremisterna i oppositionen och blott i andra hand mot Trotskij. Hans argumentering vimlade av oegentligheter och felslut, men den var lika fullt mycket effektiv, därför att den drog fram i ljuset oppositionens tysta förbehåll och självmotsägelser. Krävde oppositionen att Lenins stadgar, som förbjöd fraktioner och gruppbildningar inom partiet, skulle upphävas? Ja eller nej? Det var just på den frågan oppositionen inte kunde svara ett bestämt ja eller nej. I varje fall var Trotskij oenig med sig själv: han ville att Lenins stadgar, som han själv hade sanktionerat, skulle äga bestånd, men han hävdade att de hade missbrukats. Det var på den punkten Stalin koncentrerade sin eld och tvingade Trotskij att retirera, att vackla, att uppge den ena ställningen efter den andra och sedan försöka återerövra den förlorade terrängen när det redan var för sent, när Trotskijs anhängare redan var förvirrade och modlösa. Det var under denna debatt, medan Lenin låg på dödsbädden, som Leninkulten egentligen tog sin början. Att kräva, direkt eller indirekt, att den minsta anordning som inspirerats av Lenin skulle avskaffas, blev nu ett oförlåtligt brott mot en oskriven sedekodex. När Preobrazjenskij förklarade att partiet längtade efter att återfå den 'leninistiska' diskussionsfrihet det åtnjutit före 1920, under kontroversen kring Brest-Litovskfreden, replikerade Stalin att den tidens seder och bruk knappast var ett efterföljansvärt exempel. Hade inte, frågade han, Preobrazjenskij och hans gelikar, vänsterkommunisterna, då smitt planer på att störta Lenins regering och ersätta den med sin egen? Det var delvis riktigt. Men under Brest-Litovskstriden, och ännu senare, skulle det aldrig ha fallit någon in att det låg något klandervärt i en sådan tanke. Vänsterkommunisterna, motståndarna till freden med Tyskland, hade en tid haft majoriteten i centralkommittén, och det föll sig naturligt för dem att överväga om de inte själva kunde överta regeringen och ikläda sig ansvaret för ett krig som Lenin motsatte sig.[44] Det hindrade inte dem och Lenin från att samarbeta sedan Brest-Litovskkontroversen var över. Men nu, 1923, tedde sig episoden 1918 som en lömsk konspiration eller en hädelse. Stalin antydde att partiet borde ta sig i akt för dem som yrkade på en återgång till dylika fördärvbringande vanor.

Sedd i Leninkultens belysning blev Trotskijs position ytterligt sårbar. Han hade varnat partiet för faran av en 'degeneration' hos det gamla bolsjevikinka gardet, och han hade i det sammanhanget använt första person pluralis: 'Vi, de gamla bolsjevikerna', ett uttryck som var befogat så till vida som drygt nittio procent av de nuvarande partimedlemmarna hade anslutit sig först efter oktoberrevolutionen.[45] 'Jag måste ta Trotskij i försvar mot Trotskij', svarade Stalin ironiskt; inte tillhörde han det gamla gardet, som nu påstods hålla på att degenerera! Gammalbolsjevikernas degeneration, tillade han, var ett foster av Trotskijs fantasi. Det fanns rötelement i partiet, men det var bland de mensjeviker som anslutit sig till dess led, men förblivit främmande för dess anda.[46] Hänsyftningen behövde ingen närmare förklaring.

Debatten med alla sina utvikningar och skenmanövrer var bara ett led i förberedelserna för en avgörande kraftmätning på den stundande konferensen. Samtidigt försvagade generalsekretariatet oppositionen genom att skingra dess ledare. Trotskij, sjuk och hämmad av hemliga förbehåll, var inte särskilt aktiv. Rakovskijs närvaro befanns starkt påkallad vid Sovjetlegationen i London i samband med återupptagandet av de rysk-brittiska diplomatiska förbindelserna i februari 1924. Krestinskij hade skickats i diplomatiskt uppdrag till Tyskland, Joffe till Kina. Oppositionen kunde inte protestera mot utnämningarna, som i och för sig var

---

[44] Bucharin dryftade obestridligen tanken. Det var sanningsgrandet i den anklagelse för en konspiration mot Lenin som framställdes mot honom under utrensningsprocesserna på trettiotalet. 1923-24 avstod Stalin från att nämna Bucharin i detta sammanhang, därför att Bucharin just hade blivit hans bundsförvant mot Trotskij. Se '15 Konferentsija Vsesojuznoj Kom. Partii', s. 558.
[45] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VI, s. 202.
[46] Ibid., vol. V, s. 384-385.

väl befogade. De nyutnämnda diplomaterna kunde inte blanda sig i partiets interna angelägenheter. Ukraina hade varit en högborg för oppositionen under Rakovskijs premiärministertid, och generalsekretariatet sände nu dit före detta garveriarbetaren Lazar Kaganovitj, en hårdför administratör, för att rensa upp i getingboet. I Moskva var Trotskijs artiklar och broschyrer i realiteten belagda med spridningsförbud; tveksamma eller skeptiska medlemmar hade knappast någon möjlighet att se saken från två sidor. De lokala funktionärerna lämnades inte i tvivelsmål om triumvirernas önskningar, och konferensens utgång var på förhand given.

På konferensen framlade Stalin sina synpunkter mera oförblommerat än tidigare: 'Jag vill bara säga en sak: det kommer tydligen inte att bli någon genomförd demokrati, någon fullständig demokrati.' [47]Folk glömde att 'det finns tillfällen då det är omöjligt och då det skulle vara meningslöst att införa den' ens inom partiets mycket snäva gränser. Ekonomiskt välstånd, militär trygghet och en upplyst medlemskår var förutsättningarna för att en arbetardemokrati skulle kunna fungera; dessa förutsättningar saknades. Även om partiet inte var demokratiskt, var det orätt att anklaga det för att vara byråkratiskt. Hans argument var oklara, hans bild av organisationen som varken var demokratisk eller byråkratisk var suddig, men styrkan hos hans bevisföring låg just i dess oklarhet, beräknad att tillfredsställa tveksamma själar. Han räknade sedan upp 'sex misstag' som Trotskij hade begått. Trotskij hade röstat för politbyråns resolution om den nya linjen och därefter öppet kritiserat politbyrån – han satte sig själv högre än sina kolleger och intog posen av en övermänniska. Han hade vägrat att klart säga ifrån om han var med centralkommittén eller med oppositionen. Trotskij, 'byråkraternas patriark', uppviglade partiet mot dess apparat och ungdomen mot partiet. Han hade gjort sig till språkrör för den småborgerliga intelligensen, under det att de andra ledarna talade för proletariatet. Han hade givit partiregimen skulden för att det uppstått hemliga fraktioner och grupper, fastän marxisterna visste att de olika grupperna avspeglade divergerande klassintressen. Partiet måste vara enhetligt, ett parti av stål, monolitiskt. Tvåhundratusen arbetare 'ur de djupa leden' skulle omedelbart beviljas medlemskap i det; de skulle föra med sig en frisk proletär anda, immun för småborgerlig individualism – det var det så kallade Leninuppbådet. Slutligen vållade Stalin sensation genom att offentliggöra en hemlig klausul i Lenins resolution till den tionde kongressen, enligt vilken centralkommittén hade rätt att utesluta, de egna medlemmar som gjorde sig skyldiga till fraktionsverksamhet. Han bad konferensen ratificera klausulen. Alla hans förslag gick igenom. Konferensen fördömde oppositionen som ett 'småborgerligt avsteg från leninismen'.

*

Tre dagar senare, den 21 januari 1924, dog Lenin. Trots alla de senaste årens lidanden och besvikelser sörjdes han av folket som få ledare i historien har blivit sörjda. För folket var hans namn alltjämt symbolen för revolutionens stora löfte, ett samhälle av likaberättigade och fria medborgare. De sörjande massorna vände redan oroliga ögon mot hans lärjungar: vem av dem skulle inta hans plats vid statsrodret? Trots den senaste tidens strider och förkastelsedomar gick mångas tankar till Trotskij. Men han syntes inte vid Lenins bår, då massorna ägnade den döde ledaren sin sista hyllning, eller vid de många minnesmötena. Trotskij hade rest till Kaukasien för att söka vård för sin sjukdom, och om man får tro hans eget vittnesmål, kom han inte hem till begravningen, därför att Stalin givit honom fel upplysning om dagen. Det kan tyckas att episoden vägde lätt på historiens vågskål.[48] Men det är ett faktum att under

[47] Ibid., vol. VI, s. 7-11

[48] Den som är road av historiska paralleller torde erinra sig att i händelsekedjan som ledde till Dantons fall spelade hans sjukdom och bortovaro från Paris en inte olikartad roll. 'Den 12 oktober (skriver en Dantonbiograf) reste han till Arcis-sur-Aube för att vårda sin hälsa. Det var ett utomordentligt tillfälle för hans fiender - för Billaud-Varenne och Robespierre - att förbereda hans fall. Då han återvände till Paris i november, blev det snart tydligt att hans frånvaro från sin post hade kostat honom hans ställning.

dessa dagar triumvirerna, och inte Trotskij, inpräglade sin bild i en folkfantasi som satts i rörelse av långa och pompösa begravningsceremonier. En skicklig regi riktade strålkastarljuset på triumvirerna när de symboliskt trädde fram i bräschen. Stalins egen 'Biografiska krönika'[49] återger förloppet med karakteristisk utförlighet, dag för dag, ja, timme för timme:

Den 21 januari: 6.50 f.m. Lenin avlider i Gorkij. 9.30 f.m. Stalin och andra medlemmar av politbyrån anländer till Gorkij.

Den 22 januari: Stalin medverkar vid utfärdandet av ett manifest 'Till alla S.S.S.R:s medarbetare' och utsänder budskap till partiets provinsavdelningar med uppmaning till trohet mot den döde ledarens lärdomar.

Den 23 januari: 9 f.m. Stalin och andra ledare bär kistan med Lenins stoft från Lenins hem i Gorkij. 1.30 e.m. Stalin och hans vänner bär kistan från Paveletskijbangården till fackföreningsbyggnaden i Moskva, där Lenin ligger på lit de parade under de fyra närmaste dagarna. 6.10 e.m. Stalin står med i hedersvakten vid båren.

Den 25 januari: Stalin uppmanar partiet att samla Leninreliker till det nyinstiftade Lenin· institutet.

Den 26 januari: 8.24 e.m. På den andra sovjetkongressen uppläser Stalin en trohetsed till Lenin.

Den 27 januari: 8 f.m. Stalin intar sin plats i hedersvakten vid Lenins bår. 8.30 f.m. Stalin stiger fram till huvudändan av båren. 9 f.m. Stalin jämte andra bär kistan ur fackföreningsbyggnaden. 4 e.m. Begravningsprocessionen anländer till Röda torget; Stalin jämte andra bär in kistan i det blivande mausoleets krypta.

Den 28 januari: Stalin talar på ett minnesmöte.

De magnifika ceremonierna svor fullständigt mot Lenins tänkesätt och livsstil; hans enkelhet och avsky för det pompösa hade nästan blivit till ett ordspråk. Ceremonierna avsåg att egga ett primitivt, halvorientaliskt folk till överspänd dyrkan av den nya Leninkulten. Detsamma gällde mausoleet på Röda torget, där Lenins balsamerade lik bisattes, trots hans änkas protester och många bolsjevikiska intellektuellas indignation. För myriader bönder, vilkas religiösa behov undertryckts under revolutionen, blev mausoleet snart en vallfartsort, det bisarra Mecka för en ateistisk tro, som krävde sin profet och sina skyddshelgon, en helig grav och ikoner. Alldeles som kristendomen under sin spridning till hedniska länder absorberade hedniska troselement och riter och sammansmälte dem med sina egna grundtankar, absorberade nu marxismen, frukten av en västeuropeisk tankevärld, element ur den bysantinska traditionen, så djupt rotad i Ryssland, och ur den grekisk-ortodoxa ritualen. Det var en ofrånkomlig utveckling. Marxismens abstrakta trossatser kunde existera, i sin rena form, i intellektuella revolutionärers hjärnor, i synnerhet de som levt som emigranter i Västeuropa. Nu, sedan doktrinen verkligen omplanterats i Ryssland och kommit att dominera en stor nations tänkesätt, var det oundvikligt att den i sin tur anpassade sig efter denna nations andliga klimat, dess traditioner, seder och vanor. Omärkligt hade processen redan pågått någon tid. Ingen hade haft en djupare inblick i den och känt sig mera hämmad av den än Lenin. Hans död blev den katharsis som befriade många av hans lärjungar från den rena marxismens hämningar. Den uppenbarade graden av den ömsesidiga anpassning mellan doktrin och miljö som dittills hade ägt rum.

Det var kanske naturligt att den triumvir som tillbragt sina formgivande år i ett grekisk-ortodoxt prästseminarium blev det förnämsta mediet för denna förvandling, att han gav det fullödigaste uttrycket åt den. Den ed till Lenin som han framsade vid den andra sovjet-

[49] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VI, s. 418-419.

kongressen förblir intill denna dag det fullständigaste och sannaste avslöjandet av hans inre väsen. I den har stilen i det kommunistiska manifestet ingått en sällsam förening med stilen i den ortodoxa bönboken, och den marxistiska terminologin har förmält sig med den gammalslaviska vokabulären. Dess revolutionära invokationer klingar som en litania för kyrkokör:

'Kamrater, vi kommunister äro människor av ett säreget snitt. Vi äro tillskurna av ett egenartat stoff ... Det finns ingen högre värdighet än medlemskap i det parti av vilket kamrat Lenin var grundare och ledare. Det är icke allom givet att vara medlem av detta parti. Det är icke allom givet att kunna uthärda de vedermödor och stormar som åtfölja medlemskapet i detta parti. Arbetarklassens söner, söner av armod och strid, söner av otroliga försakelser och heroiska ansträngningar – det är framför allt de som skola tillhöra detta parti ...

Lämnande oss, gav kamrat Lenin i arv att bära högt och hålla ren partimedlemmarnas upphöjda värdighet. Vi svära dig, kamrat Lenin, att vi hedersamt skola uppfylla detta ditt bud ...

Lämnande oss, gav oss kamrat Lenin i arv att som vår ögonsten bevara partiets enhet. Vi svära dig, kamrat Lenin, att vi hedersamt skola uppfylla även detta ditt bud....

Lämnande oss, gav oss kamrat Lenin i arv att bevara och stärka proletariatets diktatur. Vi svära dig, kamrat Lenin, att vi icke skola spara våra krafter för att hedersamt uppfylla även detta ditt bud ...

Lämnande oss, gav oss kamrat Lenin i arv att med all makt stärka förbundet mellan arbetare och bönder. Vi svära dig, kamrat Lenin, att vi hedersamt skola uppfylla även detta ditt bud ...

Lämnande oss, gav oss kamrat Lenin i arv att stärka och vidga republikens förbund. Vi svära dig, kamrat Lenin, att vi hedersamt skola uppfylla även detta ditt bud ...

Lämnande oss, gav oss kamrat Lenin i arv att vara trofasta mot den kommunistiska internationalens principer. Vi svära dig, kamrat Lenin, att vi icke skola skona våra liv för att stärka och vidga förbundet mellan arbetarna i hela världen den kommunistiska internationalen.' [50]

Med tanke på allt som nyligen passerat mellan Lenin och Stalin skulle man kunna misstänka att denna mystiskt färgade ed var en manifestation av rent skrymteri. En sådan slutsats tycks nästan driva förenklingen alltför långt, låt vara att det knappast kan betvivlas att Stalins exalterade parentation innehöll några stänk av hyckleri. Emellertid var han säkert uppriktig i sin tro att han hade rätt att betrakta sig som Lenins rättrogne lärjunge. Hans samhörighet med bolsjevismen hade varat i tjugo år; han hade varit medlem av Lenins centralkommitté i tio år; och mer än hälften av den tiden, under sex hårda och stormiga år, hade han tjänat direkt under Lenin med kraft och hängivenhet. Kunde deras korta och häftiga konflikt ha utplånat deras långa, förtroliga gemenskap? Stalin ansåg sig fortfarande berättigad att betrakta sin sammanstötning med Lenin som en beklaglig episod, ett missförstånd som, om Lenin hade tillfrisknat, nog hade kunnat klaras upp till deras ömsesidiga belåtenhet. Han var alldeles säkert övertygad om att hans tolkning av Lenins doktrinära testamente var tadellös. Med all sannolikhet var han inte medveten om att Leninkulten, och i synnerhet hans egen kvasireligiösa ed, framstod som ett hån mot den verklige Lenin.[51]

---

[50] Ibid., s. 46-51.

[51] Lenin gycklade skoningslöst med alla försök att införa rituella former eller kvasireligiösa talesätt i socialismen. Vid ett tillfälle frågade man honom om det var riktigt av en socialist att säga att socialismen var hans religion. 'Om en vanlig enkel arbetare sade det', svarade Lenin, 'skulle det bara betyda att han höll på att överge religionen för socialismen. Men om en socialistledare eller en intellektuell skulle påstå att socialismen var hans religion, skulle han vara på väg att överge socialismen för religionen.'

Kort därefter utlade han leninismen, sådan han tolkade den, för kommunistungdomen och studenterna vid Sverdlovuniversitetet, där partiet uppfostrade sin intellektuella elit.[52] Vad han hade att säga i ämnet var så ooriginellt och färglöst att det knappast är värt att återge. Det enda originella i hans exposition var formen. Han framställde Lenins lära, som i allt väsentligt var sociologisk och experimentell, som en rad stränga lagbud och standardiserade strategiska och taktiska recept för människosläktets frälsning, sammanställda och uppräknade med en bokhållares precision. Han kodifierade och etiketterade leninismen i sådana skenbart enkla och lättfattliga termer som är ytterst bestickande för en sociologiskt otränad hjärna. Han stödde varje sitt påstående med ett citat av Lenin, ibland irrelevant och ibland lösryckt ur sitt sammanhang, på samma sätt som de medeltida skolastikerna sökte stöd för sina spekulationer i Den heliga skrift. Visserligen hade även Lenin någon gång stöttat sina argument med alltför täta hänvisningar till Marx. Men Stalin drev metoden till en så absurd fulländning att han till slut hade kunnat parafrasera Arkimedes: 'Ge mig ett citat från Lenin, och jag skall rubba jorden.'

Under tiden var den enda text av Lenin som skulle ha kunnat rubba marken under fötterna på Stalin, nämligen Lenins testamente, fortfarande okänd för partiet och för Stalin själv. Först i maj, fyra månader efter Lenins död, lästes det upp vid ett plenum i centralkommittén, som skulle besluta om dokumentet skulle offentliggöras vid den stundande partikongressen. 'En hemsk förlägenhet lamslog alla de närvarande', beskriver ett ögonvittne scenen[53] Stalin såg liten och olycklig ut, där han satt i trappan upp till talarstolen. Jag iakttog honom noga: trots hans självbehärskning och yttre lugn kunde man tydligt märka att hans öde stod på spel.' I Leninkultens atmosfär var det nästan ett helgerån att negligera Lenins testamente. I detta för honom ödesdigra ögonblick räddades han av Zinovjev. 'Kamrater', yttrade Zinovjev, 'varje Iljitjs [Lenins] ord är för oss lag Vi har svurit att fullgöra allt vad den döende Iljitj ålade oss att göra. Ni vet väl att vi kommer att hålla det löftet.' (Många av åhörarna slår ned ögonen – de kan inte se den gamle aktören i ansiktet.) 'Men vi kan till vår glädje säga att Lenins farhågor på en punkt har visat sig ogrundade. Jag syftar på den punkt som rör vår generalsekreterare. Ni har alla bevittnat vårt harmoniska samarbete under de senaste månaderna, och liksom jag kommer ni med glädje att säga att Lenins farhågor har visat sig ogrundade.' Kamenev följde efter med en vädjan till centralkommittén att Stalin skulle få kvarstå i ämbetet. Men om så skulle ske, var det inte tillrådligt att framlägga Lenins testamente för kongressen. Krupskaja protesterade mot undertryckandet av hennes makes testamente, men förgäves. Trotskij, som var närvarande vid mötet, var för stolt att ingripa i en situation som berörde även hans egen ställning. Han teg och uttryckte endast genom sitt minspel sin avsmak för scenen. Zinovjevs förslag att testamentet inte skulle offentliggöras, utan endast i förtroende delges utvalda kongressmedlemmar, antogs sedan med fyrtio röster mot tio. Stalin kunde torka kallsvetten ur pannan. Han satt åter i sadeln, säkert och slutgiltigt.

Triumvirernas sammanhållning stod rycken för denna utomordentliga påfrestning därför att både Zinovjev och Kamenev var lika förvissade om att de inte hade något att frukta av Stalin som de var rädda för Trotskij. Zinovjev, presidenten i den kommunistiska internationalen, var alltjämt den äldste och populäraste triumviren. Kamenev kände sin intellektuella överlägsenhet över sina kamrater. De betraktade båda Stalin som sin medhjälpare och även om de ibland var illa berörda av en viss genstörighet hos honom, misstänkte de honom inte för några planer på att bli Lenins ende efterträdare. Någon sådan misstanke fanns för övrigt inte heller hos partiet som helhet. Det var å andra sidan inte svårt att väcka misstro mot Trotskij hos partiet. Triumvirernas utsända viskade att Trotskij var den ryska revolutionens potentielle Danton eller, alternativt, Bonaparte. Viskningskampanjen blev effektiv, ty partiet hade allt från sin tillkomst

[52] Ibid., s. 69-188
[53] B. Bazjanov: 'Stalin, der rote Diktator', s. 32-34.

vant sig vid att ha det berömda franska precedensfallet för ögonen. Man hade alltid medgivit att historien kunde upprepa sig och att ett direktorium eller en enskild usurpator än en gång kunde klättra upp till makten med revolutionen som trappsteg. Man tog för givet att den ryske usurpatorn, liksom den franska förebilden, skulle vara en lysande personlighet, som vunnit odödliga lagrar på slagfältet. Napoleonmasken tycktes passa Trotskij endast alltför väl. I själva verket kunde den ha passat vem som helst utom Stalin. Däri låg en del av dennes styrka.

Själva den egenskap som under andra förhållanden skulle ha varit en belastning för en maktpretendent, obemärktheten, var för honom en värdefull tillgång. Partiet var fostrat till att misstro 'bourgeoisindividualism' och sträva efter kollektivism. Ingen av dess ledare föreföll så fri från den förra och representativ för den senare som Stalin. Vad som frapperade hos generalsekreteraren var att det inte fanns något frappant hos honom. Hans nästan opersonliga personlighet tycktes vara det idealiska språkröret för de anonyma massbegreppen klass och parti. Hans uppträdande föreföll till ytterlighet modest. Han var lättare att komma till tals med för de meniga partifunktionärerna än de andra ledarna. Han odlade flitigt sina kontakter med personer som på ett eller annat sätt kunde inverka på hans rykte; provinsiella partisekreterare, populära satirskribenter, utländska gäster. Själv tystlåten, var han oöverträffad i konsten att tåligt lyssna till andra. Ibland kunde han sitta i ett hörn och blossa på sin pipa, medan han uttrycks-löst lyssnade, en timme eller mer, på en upphetsad interlokutör, och bröt sin tystnad endast för att göra några frågor. Det var ett av de drag hos honom som tycktes tyda på total frånvaro av alla självviska syften. I förtjusningen över att få avlasta sig sina bekymmer reflekterade motparten sällan över att Stalin inte hade blottat sina tankar under samtalet. Ty, för att citera hans sekreterare,[54] 'Stalin anförtrodde aldrig sina innersta tankar åt någon. Endast ytterst sällan delade han sina idéer och intryck med sina närmaste medarbetare. Han ägde i hög grad förmågan att tiga, och i det fallet var han unik i ett land där alla talade alldeles för mycket.'

Även hans privatliv var höjt över klander och misstankar. 'Denne lidelsefulla politiker [säger Bazjanov] har inga andra laster. Han bryr sig varken om pengar eller nöjen eller sport eller kvinnor. Med undantag av hans egen hustru existerar inte kvinnorna för honom.' Mitt under inbördeskriget gifte han sig för andra gången. Hans hustru, Nadezjda Allilujeva, var dotter till den hantverkare i vars hem Lenin gömde sig under julidagarna 1917, och hon var tjugo år yngre än Stalin. Hon hade varit en av Lenins sekreterare efter revolutionen och kom till Tsaritsyn 1919. Där började kärleken mellan folkkommissarien och kommunistflickan. Nu hade de en liten våning i den forna tjänstefolksflygeln i Kreml, och Nadezjda Allilujeva studerade träget vid en teknisk högskola i Moskva. Den kärva enkelhet som präglade generalsekreterarens privatliv gjorde ett gott intryck på det puritanskt sinnade partiet, som just började ängslas över de första tecknen på omoral och tygellöst leverne i Kreml.

Inte föreföll Stalin heller vid denna tid att vara mer intolerant än det anstod en bolsjevikledare. Han var, som vi redan har sett, mindre hätsk i sina angrepp mot oppositionen än de andra triumvirerna. I hans tal fanns vanligen ett tonfall av godmodig och trygg optimism, som harmonierade väl med partiets växande självbelåtenhet. När storpolitiska frågor debatterades i politbyrån tycktes han aldrig påtvinga kollegerna sina åsikter. Han följde uppmärksamt debattens gång för att se åt vilket håll vinden blåste och röstade undantagslöst med majoriteten, såvida han inte på förhand säkerställt sin majoritet. Han stod därför alltid väl med majoriteten. På partimötena framstod han som en man utan personliga fördomar, en opartisk leninist, en doktrinernas väktare, som kritiserade andra endast för sakens skull. Han gjorde samma intryck när han talade bakom politbyråns lyckta dörrar. Mitt under kampen beskrev Trotskij fort-

[54] B. Bazjanov: a. a., s. 21.

farande Stalin för en betrodd utländsk gäst som ‘en tapper och ärlig revolutionär’.[55] Några situationsbilder från politbyrån ger en målande glimt av Stalin, den vänlige själen:

‘När jag för första gången bevistade en session i politbyrån [skriver Bazjanov] var kampen mellan triumvirerna och Trotskij i full gång. Trotskij var den förste som infann sig. De andra var försenade, de konspirerade fortfarande ... Näste man som kom var Zinovjev. Han gick förbi Trotskij och bägge låtsades som om de inte såg varandra. När Kamenev kom in, hälsade han på Trotskij med en lätt nick. Slutligen kom Stalin. Han gick fram till bordet där Trotskij satt, hälsade ytterst kordialt på honom och tryckte kraftigt hans hand över bordet.’ [56]

Vid ett annat sammanträde, hösten 1923, föreslog en av triumvirerna att Stalin som kontrollör skulle knytas vid krigsfolkkommissariatet, för vilket Trotskij fortfarande var chef. Irriterad över förslaget förklarade Trotskij att han avsade sitt ämbete och begärde att bli befriad från alla poster och hedersuppdrag i Ryssland och få tillstånd att resa till Tyskland, där ett kommunistuppror då syntes omedelbart förestående, för att delta i revolutionen där. Zinovjev parerade draget genom att begära detsamma för egen del. Stalin gjorde slut på scenen, i det han deklarerade att ‘partiet omöjligt kunde avvara två så framstående och avhållna ledares tjänster’.[57]

Han samlade långsamt sina kort och bidade tiden. Oppositionen hade visserligen fått en ny förkastelsedom på den trettonde kongressen i maj 1924, men den var alltjämt en faktor att räkna med. Man måste också ta hänsyn till den kommunistiska internationalens hållning. Kommunistledarna i Europa, tyskar, polacker och fransmän, hade antingen protesterat mot nedsvärtandet av Trotskij eller sökt övertala antagonisterna att sluta fred. Zinovjev fick arbeta hårt i det fördolda för att tysta ner detta ‘buller bakom scenen’. Han hade bakom sig prestigen hos det enda segerrika kommunistpartiet, den internationella myten, så att säga, om oktoberrevolutionen, som endast mycket få kommunister vågade ta avstånd ifrån. Han hade dessutom till sitt förfogande internationalens skattkammare, till vilken det ryska partiet var den största bidragsgivaren och som några västeuropeiska partier i viss mån var beroende av. Alltnog, genom att begagna alla möjligheter till påtryckning, och sedan flera kommunistledare blivit uteslutna eller avlägsnade, lyckades triumviratet framtvinga ett uttalande mot oppositionen av internationalens femte kongress, som var samlad i Moskva i juni och juli 1924. Stalin, som hittills hade hållit sig på avstånd från Komintern, sammanträffade privat med den polska delegationen och läxade upp polackerna för deras partiskhet till förmån för Trotskij.[58]

Oenighet mellan triumvirerna var ytterligare ett skäl till Stalins försiktighet. Inte förrän ett år senare, 1925, föll triumviratet sönder, men redan nu grumlades det inbördes förhållandet av personlig avund. Zinovjev och Kamenev började märka att Stalins grepp över partiapparaten hårdnade och att han utestängde dem från kontrollen. Stalin avundades dem deras auktoritet i doktrinfrågor. Kort efter den fördömande resolutionen mot Trotskij gjorde han sitt första offentliga angrepp, intresselöst till innehållet, mot Kamenevs ovederhäftighet som teoretiker.[59] Triumvirerna hade var för sig alla skäl att misstänka att en splittring dem mellan skulle driva någon av dem att förena sig med Trotskij mot de andra två. Det skälet föranledde inte Zinovjev och Kamenev, som med tiden skulle alliera sig med Trotskij, att mildra sina anfall mot honom, men det ingick i Stalins taktiska beräkningar. Som taktiker visade han sig överlägsen sina partners.

Slutligen väntade han alltjämt på att motståndaren skulle göra de missgrepp som låg nära till hands i hans situation. Trotskij hade accepterat Leninkulten, trots att den stötte hans rationella

---

[55] M. Eastman: a. a., s. 55.150
[56] B. Bazjanov: a. a., s. 21.
[57] Ibid., s. 52.
[58] .J. Stalin: ‘Sotjinenija’, vol. VI, s. 264-272.
[59] Ibid., s. 25

sinne och europeiserade livssyn. Den leninska skoluniformen var redan för trång för honom. Leninmystiken hade emellertid vuxit sig alltför stark för att den som ville vinna gehör hos ett kommunistauditorium skulle våga negligera den, än mindre trotsa den. Trotskij invecklade sig på så sätt i strid i en terräng där han var underlägsen. Triumvirerna bombarderade honom med gamla antitrotskistiska Lenincitat och, vad som var än pinsammare, med kritik han själv hade uttalat mot Lenin tolv eller femton år tidigare. För de unga kommunisterna bidrog dessa utvalda citat till bilden av en Trotskij som illvilligt hade motarbetat Lenin i tid och otid alltifrån brytningen 1903 till debatterna om Brest-Litovskfreden och fackföreningarna. Enligt den leninistiska dogmen var Trotskij dömd.

Att bestrida dogmen skulle ha varit att vädja mot partiet till den icke-kommunistiska opinionen. Det var det enda Stalin kunde vara fullkomligt säker på att Trotskij inte skulle göra. Utanför partiet blandade sig formlös revolutionär missräkning med klart kontrarevolutionära riktningar. Sedan den härskande gruppen utsett Trotskij till skottavla, väckte han automatiskt impulsiv sympati hos många som förut hade hatat honom. När han visade sig på Moskvas gator hyllades han spontant av människomassor där idealistiska kommunister trängdes med mensjeviker, socialrevolutionärer och Neppolitikens nya bourgeoisie, av alla som av olika skäl hoppades på en förändring.[60] Just därför att han vägrade uppbåda så blandade element till sitt stöd visade han försagdhet och tvekan vid nästan varje steg han tog. Han kunde inte upphöra att opponera mot triumvirerna, som identifierat sig med partiet, men ännu i sin upproriskhet låg han på knä för partiet. Varje hans manöver blev därigenom ett svaghetstecken. Stalin kunde kosta på sig att vänta tills hans rival stjälpte sig själv genom en serie sådana demonstrationer.

Det var här den knut knöts som skulle huggas av först under de tragiska utrensningsprocesserna tolv och tretton år senare. Det är också här man finner den viktigaste nyckeln till förståelse av dessa processer. Vid kongressen i maj 1924, där Trotskij mötte den obevekligt fientliga falangen av partisekreterare, var han nära att kapitulera för sina motståndare och avsvärja sig oppositionen. Krupskaja, Radek med flera besvor antagonisterna att sluta fred. Zinovjev lät sig emellertid inte bevekas. Han krävde att Trotskij skulle kapitulera såväl i tankar som gärningar, att han skulle erkänna att han haft orätt i sin kritik. I bolsjevismens historia var detta första gången en partimedlem vagt anklagades för ‘tankesynd’, en rent teologisk anklagelse. Motivet var taktiskt, inte teologiskt: Trotskij, som underkastade sig partidisciplinen, men inte återkallade sina ord, föreföll alltjämt triumvirerna vara en fruktansvärd fiende. Zinovjev fogade därför till sina kapitulationsvillkor en klart oantagbar punkt, som skulle tvinga Trotskij att fortsätta den ojämna kampen. Första antydan om en ‘tankesynd’ mot partiet kom således från en man som tolv år senare skulle gå i döden under högljutt återkallande av sina egna tankesynder. Stalin hade, åtminstone skenbart, ingenting med saken att göra. Han förklarade gång på gång att enda fredsvillkoret var att Trotskij upphörde med sina attacker. Han gjorde gång på gång en gest som om han räckte sin motståndare handen.

Trotskijs svar till Zinovjev var ett förebud om den tragedi som skulle drabba Zinovjev och Kamenev ännu grymmare än honom själv:

‘Partiet (sade Trotskij) har sist och slutligen alltid rätt, ty partiet är det enda beprövade hjälpmedel proletariatet äger för att lösa sina fundamentala problem. Jag har redan sagt, att inför det egna partiet kunde ingenting vara lättare än att erkänna ett misstag, ingenting lättare än att säga: all min kritik, mina påståenden, mina varningar, mina protester – alltsammans var bara ett misstag. Jag kan emellertid, kamrater, inte säga detta, ty jag anser det inte. Jag vet att man inte kan ha rätt mot partiet. Man kan ha rätt endast med partiet, och genom partiet, ty historien har inte skapat någon annan väg för att förverkliga vad som är rätt. Engelsmännen har ett

[60] M. Eastman: a. a., s. 128 och B. Bazjanov: a. a.

uttryck: Right or wrong – my country. Vår historia ger oss mycket större orsak att säga: vare sig partiet har rätt eller fel i vissa konkreta fall, så är det mitt parti ...' [61]

Dessa oppositionsledarens ord liknade mindre de ord en patriotisk engelsman kan tänkas använda än en medeltida kättares som bekänner sitt kätteri, ångerfull men samtidigt orubblig i sin övertygelse, ur stånd att se någon frälsning utanför kyrkan men heller ingen inom den. Stalin avfärdade ironiskt Trotskijs yttrande och förklarade att partiet inte gjorde anspråk på att vara ofelbart.

*

Nästa debatt i striden var den så kallade 'litterära debatten' på hösten samma år. Trotskij inledde den med en bok, 'Lärdomar av oktober', som flyttade över polemiken till andra områden, skenbart utan samband med de frågor den hittills koncentrerat sig på. Boken var en studie av revolutionens mekanik och betydelsen av en beslutsam revolutionär ledning. Huvudsumman av resonemanget var att en 'revolutionär situation' är ett snabbt flyende tillfälle, som revolutionspartiet ofelbart försitter om det ej uppmärksammar det i tid eller tvekar att gripa det. Det är sant att man inte egenmäktigt kan iscensätta en revolution; den är resultatet av en lång och relativt långsam upplösning av den gamla ordningen – det är dess 'objektiva' aspekt. Men sedan upplösningen har nått ett avgörande stadium, börjar den 'subjektiva' faktorns, ledarskapets, uppgift. Det revolutionära tillståndet är till sin natur dynamiskt; toppar och vågdalar avlöser varandra i rask följd. Klasskampen övergår från ställningskrig till rörlig strid och blixtmanövrer, varvid allt beror på den revolutionära generalstabens initiativkraft och snabba beslutsamhet. Även det mest revolutionära parti lider av en viss portion konservativ tröghet. Dess högra flygel hinner inte tänka och handla i det strategiska tempo situationen påkallar. Den drar sig för att slå på den avgörande punkten och i det avgörande ögonblicket, emedan den inte inser tidsmomentets betydelse utan hoppas på en obegränsad förlängning av det tillfälle historien bjuder kanske endast en gång under en epok. Trotskij belyste sin tes med händelserna 1917 och påminde särskilt sina läsare om Lenins häftiga tvist med Zinovjev och Kamenev omedelbart före oktoberrevolutionen.

Det föreföll alltså som om Trotskijs bok endast vore en kylig, nästan akademisk översikt över de senaste årens lärdomar. För det övervältigande flertalet av partiets medlemmar, de som slutit sig till dess led först efter revolutionen, framstod emellertid hans version av händelserna 1917 som en sensationell, nästan otillständig indiskretion. Trotskij brännmärkte de två äldsta triumvirerna som representanter för en högra flygel, revolutionens 'strejkbrytare', som Lenin kallat dem. I företalet till sin bok förde han fram sin argumentering till dagens händelser och jämförde den bolsjevikinka strategin 1917 med vad kommunisterna gjorde i Tyskland 1923, mitt under oroligheterna som framkallats av den franska Ruhr-ockupationen.[62] Hösten 1923, förklarade Trotskij, var Tyskland moget för en proletär revolution, men revolutionärerna försatt sitt tillfälle, därför att de behärskades av samma förlamande ängslan som Zinovjev och Kamenev visat 1917. Till synes var hans angrepp riktat mot de ryska kommunistledarna. I själva verket siktade det på triumvirerna, framför allt på Zinovjev, vilken som ordförande i Komintern inspirerat de tyska kommunisternas politik.

Triumvirerna parerade stöten. De lade fram sin egen version av revolutionens historia i vilken de bagatelliserade eller rent av förnekade sin egen tveksamhet, ängslan och oenighet med Lenin. De gjorde också sitt bästa att förringa Trotskijs roll 1917. Det var den första i den mycket långa serie bisarra 'revisioner' och 'tillrättalägganden' som till sist skulle göra revolutionshistorien till en nästan oläslig palimpsest, där otaliga och motsägande framställ-ningar stod präntade ovanpå varandra. Dessutom plockade man åter fram ur arkiven och

[61] '13 Sjezd Vsesojuznoj Kommunistitjeskoj Partii', s. 166 och 245. Se även M. Eastman: a. a., s. 88-89.
[62] Se L. Trotsky: 'The Need to Study "October"' i 'The Errors of Trotskyism' s. 29-19. 6.

offentliggjorde alla Trotskijs epitet om Lenin och alla Lenins genmälen från tiden före 1917. Den stora massan av partimedlemmarna följde med ovilja skådespelet, som inte tycktes ha något att skaffa med landets nödläge och regeringens och partiets uppbyggnadsarbete. Många ansåg att ledarna höll en oförklarlig uppvisning av sin egen ansvarslöshet.

Stalin var den ende vars prestige inte led någon skada. Oavsett värdet av Trotskijs synpunkter måste han själv få skulden för att ha satt i gång en träta som till synes idisslade gamla glömda oförrätten.[63] De oupphörliga påminnelserna om hans antibolsjevikiska förflutna förfelade inte sin verkan. Å andra sidan hade hans egna nedgörande påminnelser om Zinovjevs och Kamenevs uppträdande 1917 i hög grad kompromitterat dessa två. Trotskij hade föga eller intet att andraga mot Stalin, förutom i dunkla antydningar, ty vad Stalin än hade gjort eller sagt år 1917, hade han i regel gjort det anonymt eller på sitt vanliga oåtkomliga sätt. Oavsiktligt bidrog nu Trotskij till hans upphöjelse över Zinovjev och Kamenev. De senare var nu i desperat behov av ett gynnsamt vittnesmål av generalsekreteraren, som nu ensam tycktes kunna framträda som opartiskt vittne i målet. I november 1924 vittnade Stalin verkligen offentligt om sina partners leninistiska rättrogenhet.[64] Han försäkrade att Zinovjev och Kamenev var goda bolsjeviker. Deras oenighet med partiet hade varit rent tillfällig. Han hade själv begått en del misstag före Lenins återkomst till Ryssland 1917. Men endast den som var i partiet men inte med det, som betraktade partiet med en outsiders illvilja, kunde nu gräva upp gamla meningsskiljaktigheter och göra så stor affär av dem. Vad Trotskij beträffade, hade han inte 'spelat någon särskild roll' i oktoberrevolutionen. Visserligen hade han 'kämpat tappert', men endast som verktyg för centralkommittén, och för övrigt hade till och med de radikala socialrevolutionärerna, som senare vände sig mot revolutionen, kämpat tappert på den tiden. Det verkliga ledarskapet för upproret utövades av en 'particentral' som Trotskij inte ens varit medlem av. Det var Stalins första bidrag till historierevisionen, ett bidrag som förbluffade dem som mindes det verkliga händelseförloppet under upproret.[65] Emellertid lät Stalins argument på det hela taget plausibla, under det att Trotskijs avslöjanden, där partiledningen framställdes som en samling drönare som oavlåtligt piskades till handling av Lenin, inte kunde undgå att såra partiets självkänsla. Till och med Lenins änka, som kände sanningen, lät övertala sig att framträda med ett högtidligt försvar för sin mans båda närmaste lärjungar, och för de meniga leden blev hennes vittnesbörd avgörande.[66]

Den 'litterära debatten' fortgick alltjämt. Stalin gav ut en samling egna artiklar från 1917 och försåg dem med ett aktuellt företal. Debatten återgick till dagens händelser, och den fick undertoner av ny betydelse, vilka fann sitt fulla uttryck i Stalins teori om socialism i ett enda land.

*

Stalin formulerade första gången sina idéer om socialism i ett enda land på hösten 1924. Att tro på socialism i ett enda land skulle snart bli det främsta kriteriet på trohet mot partiet och staten. Under de närmaste tio-femton åren skulle ingen som föll igenom i det provet undslippa dom och bestraffning. Studerar man emellertid förhistorien till denna stalinistiska trosartikel, upptäcker man att den första gången framfördes av Stalin nästan i förbigående, som en vanlig diskussionsfråga i den litterära debatten. Under många månader, ända fram till sommaren året

[63] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VII, s. 6.
[64] J. Stalin: 'The October Revolution' (engelsk upplaga), s. 68-94.
[65] Den 'central' Stalin hänsyftade på bestod av fem av centralkommitténs medlemmar (Stalin, Sverdlov, Dzerzjinskij jämte två andra) som var utsedda att tjänstgöra i den revolutionära sovjetkommittén, i vilken Trotskij var ordförande. 'Centralen' existerade aldrig som separat organ, och den spelade inte någon roll för oktoberrevolutionens ledning. Först efter Stalins uppstigande till makten trängde legenden om 'centralen' in i historieböckerna, men inte heller där fick den stöd av ett enda dokument. Se kapitel V, s. 189-190.
[66] Se N. Krupskaja: 'The Lessons of October' i 'The Errors of Trotskyism', s. 365-371.

därpå, ansåg ingen av Stalins motståndare, varken de andra triumvirerna eller Trotskij, saken värd att diskuteras. Stalin hade inte heller själv fattat sin slutgiltiga ståndpunkt. I sin skrift 'Leninismens grundvalar' publicerad i början av 1924, hävdar han med stort eftertryck, att om än proletariatet i ett enda land kunde erövra makten, kunde det inte genomföra socialismens ekonomiska Principer i ett enda land.

'Men avskaffandet av bourgeoisieväldet [skriver Stalin] och upprättandet av Proletariatets makt i ett enda land betyder ännu inte att socialismens totala seger är säkrad. Socialismens främsta uppgift – organiserandet av socialistisk produktion – återstår alltjämt att genomföra. Kan denna uppgift genomföras, kan socialismens slutliga seger vinnas i ett enda land, utan förenade ansträngningar av proletärerna i flera avancerade länder? Nej, det är omöjligt. För att störta bourgeoisin är ett enda lands ansträngningar tillräckliga; det visar vår revolutions historia. För socialismens slutliga seger, för organiserandet av socialistisk produktion, är det inte nog med ansträngningar av ett enda land, särskilt inte ett jordbruksland som Ryssland; det behövs ansträngningar av proletärerna i flera avancerade länder.' [67]

I sin 'Leninismens problem', som Stalin skrev senare samma år, korrigerade han emellertid sig själv och försäkrade motsatsen. Han drog in första upplagan av sin 'Leninismens grundvalar' och förnekade den som apokryfisk. Han var i början knappast medveten om vilken betydelse omständigheterna snart skulle ge åt hans 'socialism i ett enda land'. Han nådde fram till sin formel trevande, som om han upptäckt en ny kontinent medan han trodde sig segla mot en helt annan kust.

Hans närmaste avsikt var att misskreditera Trotskij och bevisa, ovisst för vilken gång i ordningen, att Trotskij inte var någon leninist. Under sina forskningar i Trotskijs förflutna stötte triumvirerna på teorin om den 'permanenta revolutionen', som Trotskij hade framlagt 1905. De satte i gång en polemik mot den, och det var under denna polemik Stalin kom fram till sin tes. Eftersom hans 'socialism i ett enda land' sålunda ursprungligen var ett motargument mot Trotskijs 'permanenta revolution', kan det vara lämpligt att sammanfatta och analysera de båda teserna i deras förhållande till varandra.

Trotskij hade lånat sin teori från Marx och applicerat den på den ryska revolutionen.[68] Han talade om 'permanens' hos revolutionen i dubbel betydelse: han förutsåg att revolutionen av omständigheterna skulle tvingas övergå från sitt antifeodala (borgerliga) skede till sitt antikapitalistiska (socialistiska). Tvärt emot den då vedertagna marxistiska åsikten var det inte de avancerade västeuropeiska staterna utan det efterblivna Ryssland som först skulle slå in på vägen till socialismen. Men ensamt kunde Ryssland inte komma långt på denna väg. Revolutionen kunde inte få hejda sig vid dess gränser. Den måste övergå från sitt nationella till sitt internationella skede – det var den andra aspekten av dess 'permanens'. Genom impulsen från Ryssland skulle även Västeuropa bli revolutionerat. Först då skulle socialismen kunna uppbyggas på bred internationell bas. Människosläktets framåtskridande, hävdade Trotskij, hämmades nu inte blott av det kapitalistiska produktionssättet utan även av begreppet folkstater. Den revolutionära omvandlingens slutresultat kunde endast bli En Värld, en enda socialistisk värld. Det fanns emellertid ett oroande frågetecken i denna prognos. Vad kommer att hända – frågade Trotskij 1906 – om revolutionen inte lyckas sprida sig från Ryssland till Västeuropa. Hans dystra svar var att den då antingen skulle duka under för ett konservativt Europa eller frätas sönder i sin ekonomiskt och kulturellt primitiva ryska omgivning.

---

[67] Citatet är hämtat ur engelska upplagan av J. Stalin: 'Problems of Leninism' (s. 157), utgiven i Moskva 1945.
[68] Trotskij framlade första gången sin teori i sin ryktbara broschyr 'Itogi i Perspektivy Ruskoj Revolutsii', utgiven 1906. Den mest uttömmande redogörelsen för sin teori har han lämnat i 'Permanentnaja Revolutsija', skriven 1928, efter hans deportation till Alma Ata, och tryckt i utlandet 1930.

Det bör ihågkommas att denna teori ända fram till 1917 var Trotskijs privata bidrag till det marxistiska idékomplexet och att både bolsjeviker och mensjeviker förkastade den. Vid ett par tillfällen skisserade Lenin vagt upp en inte olikartad framtidsbild, men i stort sett var hans program fast baserat på förutsättningen att den ryska revolutionen skulle begränsa sig till sina antifeodala mål. Det var på den punkten han förnekade dess 'permanens'. Likväl trodde också han att den borgerliga revolutionen i Ryssland skulle stimulera till en socialistisk revolution

Västeuropa, och att då, men först då, även Ryssland, med hjälp av de 'avancerade länderna' skulle kunna rycka fram mot socialismen.[69] Vad Lenin förnekade var inte revolutionens internationella karaktär, utan Rysslands egen inneboende förmåga att slå in på socialismen före Västeuropa. Han förebrådde Trotskij att denne 'förbisåg' bönderna, ty endast den som bortsåg från böndernas kärlek till privat egendom kunde antaga att ett bondeland som Ryssland av egen kraft skulle kunna övergå från borgerlig till socialistisk revolution.

Som bekant ändrade Lenin åsikt 1917. Tesen om den permanenta revolutionen blev i allt väsentligt antagen av hans parti (dock naturligtvis inte dess något boklärda nomenklatur). Revolutionen övergick verkligen från det antifeodala till det antikapitalistiska skedet. In i det allra sista väntade också Lenin och hans anhängare att den även skulle sprida sig utanför Ryssland. Under tiden betraktade de sitt eget land som en belägrad fästning, tillräckligt rymlig och stark för att hålla stånd. De ansåg att man kunde ta ett betydelsefullt steg framåt mot organiserandet av det inre livet i denna fästning efter socialistiska linjer. Lenin (och Trotskij) satte sina anhängare i arbete och pekade på de möjligheter till ett socialistiskt experiment som öppnade sig för dem. Men i huvudsak tänkte Lenin på socialistsamhället i internationella termer. Vi har sett att också Stalin i början av 1924 alltjämt hävdade att 'för socialismens slutliga seger, för organiserandet av socialistisk produktion, är det inte nog med ansträngningar av ett enda land, särskilt inte ett jordbruksland som Ryssland'. Han deklarerade nu att Rysslands egna ansträngningar skulle vara nog för den fullständiga organisationen av en socialistisk statsekonomi. Socialistisk ekonomi – det hade man hittills tagit för givet – var tänkbar endast som en blomstrande ekonomi. Det förutsatte en högt utvecklad industri, som kunde säkra en hög levnadsstandard åt hela folket. Hur skulle då, frågade man sig, ett land som Ryssland, vars magra industri låg fullständigt nere, kunna genomföra socialismen? Stalin pekade på Rysslands stora tillgångar: landets väldiga yta och enorma rikedom på råvaror. En proletär regering kunde, enligt hans åsikt, genom kontroll av industri och kapital utnyttja dessa tillgångar och föra det socialistiska nybygget till ett lyckligt slut, emedan den skulle få stöd i sina strävanden av en väldig folkmajoritet, däribland bönderna.

Denna den viktigaste satsen i Stalins tes var mycket enkel. Den proklamerade i klara och lättfattliga ordalag den ryska revolutionens självtillräcklighet. Visserligen kringgick Stalin många problem med påståenden. Han försökte inte ens bemöta de invändningar mot hans tes som senare restes av hans kritiker. Invändningen att de flesta bönder, fästa som de var vid egna torvan, säkerligen skulle bjuda det allra kraftigaste motstånd mot kollektivismen, avfärdade han helt enkelt som kätterskt förtal mot bondeklassen. Inte tog han heller allvarligt på invändningen att socialismen var möjlig endast på grundval av den intensiva industrialisering som redan var genomförd i de mest avancerade västerländska staterna, och att Ryssland av egen kraft aldrig skulle kunna hinna kapp dessa stater. Enligt hans kritiker kunde socialismen besegra kapitalismen endast om den representerade en högre industriell produktionskapacitet och en högre levnadsstandard än man uppnått under kapitalismen. Kritikerna slöt härav, att om industriproduktionen och levnadsstandarden förblev lägre i Ryssland än i de kapitalistiska staterna, skulle socialismen, i det långa loppet, göra bankrutt även i Ryssland. Stalin försökte heller aldrig vederlägga deras spådom att det, i den knapphetens hushållning som ett isolerat

[69] Lenin: 'Sotjinenija', vol. IX, s. 64-65 m. fl.

ryskt ekonomiskt liv måste bli, med säkerhet skulle uppstå en ny och skriande materiell olikställighet mellan olika socialgrupper.

Men vad det än fanns för fel i Stalins bevisföring, fel som föll i ögonen endast på de mest bildade inom partiet, hade hans formel mycket god politisk slagkraft. Den innehöll i alla fall en klar och positiv sats: vi kan stå på egna ben och bygga färdigt det socialistiska nybygget. Det var det som gjorde formeln användbar för polemiska och praktiska ändamål. Av diverse skäl framställde Stalin emellertid inte sin tes i denna klara och precisa form. Han kringgärdade den med allehanda reservationer och villkor. En reservation var att socialismens seger i Ryssland inte kunde anses tryggad så länge landets kapitalistiska grannar hotade med väpnad intervention. Socialismen i ett enda land kunde inte nerkämpas med det 'gottköpskram' som producerades i de kapitalistiska stater hans kritiker talade om, men den kunde nerkämpas med vapenmakt. Under de närmaste åren höll Stalin ständigt fram denna fara för Rysslands ögon och tycktes därigenom motsäga sig själv. Vidare fortfor han, om än med allt mindre tillförsikt, att betyga sin tro på den internationella revolutionens närhet. Han proklamerade den ryska revolutionens självtillräcklighet i ena hälften av sina teser och bestred den i den andra hälften.

Det säregna i denna lidelsefulla ideologiska dispyt är inte slut därmed. Medan kampen fortskred tillskrev Stalin sina kritiker åsikten att det inte var möjligt att bygga upp socialismen i Ryssland. Han framställde sedan den omstridda punkten som en tvistefråga mellan dem som trodde på revolutionens 'skapande kraft' och 'panikhetsarna' och 'pessimisterna'. Så enkelt låg nu inte saken till. Hans kritiker var utom all fråga oskyldiga till vad han tillvitade dem. Även de förfäktade att det var möjligt och nödvändigt att organisera landets ekonomiska liv efter socialistiska linjer. Trotskij i synnerhet hade allt sedan inbördeskrigets slut uppmanat politbyrån att börja bygga upp apparaten för planhushållning, och redan då skisserade han upp de flesta av de idéer som senare skulle förverkligas i femårsplanerna.[70]

Den som studerar kontroversen kan ofta få en kuslig känsla av att själva tvistefrågan är odefinierbar, att striden, efter att ha uppväckt otyglat agg och bitterhet, helt enkelt rinner ut i sanden. Rensad från alla polemiska förvrängningar och insinuationer tycks slutligen debatten, till iakttagarens förvåning, mynna ut i en bisarr petitess. Frågan gällde inte om socialismen kunde byggas upp eller ej, utan om bygget kunde fullbordas i en enda isolerad stat. Bildligt talat, antagonisterna debatterade inte om det var möjligt eller önskvärt att resa byggnadsverket de behövde, och de var inte heller oense om byggnadsmaterialet eller ens om arkitekturen. Den enda tvistefrågan var till synes om det skulle gå att lägga tak på huset. Stalins ja var lika bestämt som hans motståndares nej.[71] Bägge parter var hela tiden överens om att taket inte kunde läggas ännu på mycket, mycket länge, att en klasslös socialism inte stod att uppnå inom

---

[70] N. Bucharin citerar i sin 'Kritika Ekonomitjeskoj Platformy Oppozitsii', som är helt ägnad åt kritik av Trotskijs, Pjatakovs och Preobrazjenskijs nationalekonomiska idéer, Trotskijs brev till centralkommittén av den 8 oktober, vari Trotskij sammanfattar sitt program på följande sätt: 'Planhushållning; hård koncentration av industrin: hård nedskärning av omkostnaderna' (s. 54). I sin 'Novy Kurs', publicerad senare samma år, förordar Trotskij att finans- och valutapolitiken anpassas efter industrins behov (ibid. s. 71-72). Detta drog över honom anklagelsen att han pläderade för 'industrins diktatur' och 'superindustrialisering'. Se N. Bucharin: a. a., s. 3, 53-54.

[71] Under ett senare skede av debatten, i januari 1926, formulerade Stalin sin ståndpunkt på följande sätt: 'Vi vill finna en möjlighet att undanröja motsättningarna mellan proletariatet och bönderna med hjälp av vårt lands inre krafter, en möjlighet för proletariatet att ta makten och använda sin makt till att bygga upp ett fullständigt socialistiskt samhälle i vårt land, med sympati och stöd av proletariatet i andra länder, men utan den proletära revolutionens föregående seger i andra länder.

'Att söka uppbygga socialismen utan en sådan möjlighet är att bygga utan framtidsutsikter, att bygga utan att vara säker på att bygget blir färdigt. Det tjänar ingenting till att bygga på socialismen, om vi inte är säkra på att vi kan bygga den, om vi inte är säkra på att vårt lands tekniska efterblivenhet inte är ett oöverstigligt hinder för uppbyggandet av ett fullständigt socialistsamhälle. Att förneka att det finns en sådan möjlighet är att visa bristande tro på socialismens sak, att överge leninismen.' Se J. Stalin: 'Problems of Leninism' (eng. upplaga), s. 160.

en eller ens två mansåldrar. Båda parter var också ense om att fientliga krafter kunde rasera bygget i varje ögonblick under deras arbete på det – de såg ständigt krigets skugga falla över Ryssland. Slutligen påstod sig Stalin, i likhet med sina motståndare, vara övertygad om att långt innan det blev tid att lägga taket, problemet skulle ha upphört att existera, eftersom en revolution i väster skulle ha befriat den ryska socialismen ur dess isolering.

Det kan alltså synas att det var barockt av de stridande, som var handlingens män, att uppställa ett sådant problem, och att de, efter vad de själva visade, borde ha kunnat göra sällskap en mycket lång sträcka av vägen och överlåtit åt professionella skolastiker att blöta och stöta deras små divergenser. Var då hela dispyten bara en rökridå för en privat maktkamp? Säkert spelade personlig rivalitet en viktig roll i den. Men den historiker som reducerade hela saken till detta skulle begå ett flagrant misstag. Han skulle fortfarande nödgas förklara varför 'socialismen i ett land' splittrade bolsjevikpartiet från toppen och ända ner, varför den blev ett så dödligt allvarligt problem för en hel rysk generation, varför den bestämde en stor nations utveckling under ett kvarts sekel. Den alternativa förklaring man ofta hör, att 'socialismen i ett land' var ett påfund för att söva misstankarna hos främmande regeringar som oroats av från Moskva dirigerad 'samhällsfientlig' verksamhet, är ännu svagare. Då Stalin formulerade sin tes var hans namn alltjämt nästan okänt i utlandet, och även senare kunde hans önskan att skingra utlandets misstro inte hindra honom från att göra uttalanden om kommunism i Europa som kom skinnet att knottra sig på många konservativa utlänningar.

Som ibland är fallet i viktiga dispyter, där bägge parter är hårt bundna vid vissa gemensamma principer, kan man inte heller här finna förklaringen till striden i den bokstavliga innebörden i de stridandes ord och än mindre i deras nitiska upprepande av 'gemensamma' principer, utan måste snarare söka den i de hårfina, ofta omärkliga nyanser i deras sätt att framhäva sina argument. Förklaringen står vidare att finna i sinnesarten och stämningarna hos den omgivning i vilken de stridande rör sig och till vilken de riktar sina ord. I sista hand spirar den doktrinära striden fram ur dessa stämningar, och de stämningarna – bildar den resonansbotten som förlänar en signifikativ klang åt de skenbart likalydande formler som utslungas. Åhörarna som lyssnar till de tvistande förblir oberörda av deras trosbekännelser till samma lära; dem tar de som en del av en gängse ritual. Men de spänner öronen för de olika vinkar och antydningar som framkastas från ömse håll, och de suger girigt till sig alla undertoner och outtalade slutsatser. De lär sig snabbt skilja kärnpunkten i en formel från alla de inskränkningar och förbehåll som tycks motsäga den.

Kärnpunkten i Stalins tes, vad som var verkligt nytt och slående i den, var påståendet om den ryska revolutionens självtillräcklighet. Allt det övriga var en upprepning av gamla kända bolsjeviktruismer, av vilka några hade blivit meningslösa och andra olägliga, men som alla måste upprepas, därför att de hade en smak av respektabel rättrogenhet. Det nya i Stalins argument innebar en genomgripande revision av partiets åsikter. Men revisionen företogs på ett sätt som tycktes förneka själva dess existens och framställa den som en direkt fortsättning på en ortodox tankegång, en metod som är bekant från många doktriners historia. Vi skall inte föra läsaren längre in i den dogmatiska stridens vimmel. Det må vara nog att säga att Stalin gjorde sitt bästa att ympa in sin tes på den doktrinsamling han tagit i arv av Lenin.

Viktigare än de dogmatiska spetsfundigheterna är det faktum att nu, i revolutionens sjunde och åttonde år, en mycket stor del av partiet, troligen dess majoritet, kände ett dunkelt men mycket starkt behov av en ideologisk inventering och revision. Behovet var mera känslomässigt än intellektuellt, och de som kände det hyste ingen som helst åstundan efter en öppen brytning med den ortodoxa bolsjevismen. Intet revolutionärt parti kan sitta vid makten i sju år utan djupgående förändringar i sin åskådning. Bolsjevikerna hade nu blivit vana vid att behärska en ofantlig stat, 'en sjättedel av jordklotet'. De förvärvade allt mer och mer det självförtroende och självmedvetande som följer maktens privilegier och ansvar. De grund-

satser och begrepp som varit deras när de själva var det undertryckta partiet passade inte riktigt deras nuvarande åskådning. De behövde en idé eller en lösen som gav fullt uttryck för deras nyvunna självförtroende. 'Socialism i ett enda land' gjorde det. Den befriade dem, till en avgörande grad, från en känsla av att vara beroende av vad som hände i de fem sjättedelar av jordklotet som låg utanför deras kontroll. Den fyllde dem med den lugnande teoretiska övertygelsen, att, bortsett från ett krig, ingenting kunde rubba deras herravälde över Ryssland: de egendomskära bönderna, landets industriella svaghet, dess låga produktion och ännu lägre levnadsstandard, intet av allt detta innebar något hot om ett återupprättande av l'ancien régime. Den som, likt Trotskij och senare Zinovjev och Kamenev, tryckte på de faror för revolutionen som dolde sig i dessa omständigheter, sårade partiets självkänsla.

Under denna sinnesstämning, som var förbehållen de härskande, gick en mycket bredare underström: partiet och de arbetande klasserna hade tröttnat på den förhoppning om en internationell revolution som varit bolsjevismens dagliga bröd. Förhoppningen hade gäckats 1917, 1918 och 1920. Den blossade upp på nytt 1923 under oroligheterna i Tyskland. Den gången väckte besvikelsen bitterhet hos partiet. 'De västeuropeiska arbetarna sviker oss; de lyssnar till sina socialdemokratiska ledare och darrar vid kapitalismens köttgrytor' – så ungefär lät mången politiskt vaken arbetares kommentar till dagsnyheterna från väster. Det var en bitter tanke, en tanke som var oskiljaktig från Trotskijs 'permanenta revolution', att trots allt detta den ryska kommunismens öden alltjämt skulle anses ytterst avhängig av kommunismens seger eller nederlag i utlandet. Det låg något sårande för nationalkänslan i det ständiga ordandet om det 'efterblivna' Ryssland och det 'avancerade' västerlandet, även om partitalarna illustrerade sina ord med dräpande statistiska jämförelser mellan rysk fattigdom och västerländskt välstånd. Den menige bolsjeviken önskade ingenting högre än att slå bort dylika tankar, och man kan säga att Stalin gjorde det åt honom.

Vad Stalin sade till partiet var ungefär följande: Naturligtvis ser vi fram mot en världsrevolution. Naturligtvis är vi uppfostrade i marxismens skola, och vi vet att den nutida sociala och politiska kampen är till själva sin natur internationell. Naturligtvis tror vi fortfarande att proletariatets seger i väster är nära, och det är en hederssak för oss att göra vad vi kan för att påskynda den. Men – och detta var ett mycket stort, ett högeligen suggestivt 'men' – bekymra er inte för mycket om allt det där med den internationella revolutionen. Även om den skulle bli uppskjuten på obestämd tid, även om den aldrig skulle komma, är vi här i landet kapabla att utveckla oss till ett fullgott klasslöst samhälle. Låt oss därför koncentrera oss på vårt stora uppbyggnadsarbete. De som säger till er att allt det där är utopier, att jag predikar nationell trångsynthet, är själva antingen äventyrare eller fega socialdemokrater. Vi, med våra så föraktade musjiker, har redan gjort mera för socialismen än alla andra länders proletärer tillsammans, och om vi bara får vara i fred med våra musjiker, skall vi nog göra jobbet färdigt.[72]

Skalar man bort den terminologiska utsmyckningen och den kvasidialektiska djupsinnigheten, krymper Stalins teori samman till ovanstående enkla och flärdfria resonemang. Det var emellertid som dess författare Stalin nu etablerade sig som ideolog av facket. Han var inte längre bara generalsekreteraren, partiets organisatoriske trollkarl: han var också upphovsmannen till en ny dogm. För gamla bildade bolsjeviker blev detta deras livs överraskning. När Stalin på ett partimöte vid denna tid trasslade in sig i ett teoretiskt argument, avbröts han av en halvt road, halvt förargad replik från den gamle lärde marxisten Rjazanov: 'Sluta med det där, Koba, innan du gör dig löjlig. Vi vet allihop att det teoretiska inte precis är din starka sida.' De bildade marxisternas nedlåtande ironi hindrade emellertid inte att 'socialism i ett enda land' blev statsreligionen. I all sin banalitet hade Stalins nya tes sin vikt och sitt raison d'être. Man kan, i stort sett, skilja på två slags doktriner: de som, med utgångspunkt från en

[72] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VII, s. 21.

lång intellektuell tankekedja, djärvt sträcker ut mot en avlägsen, oviss framtid, och de som, fastän de varken är djupt rotade i idéer eller förebådar något nytt, ger uttryck åt en kraftig och hittills oklar åsikts- eller känsloriktning. Stalins teori tillhörde tydligt denna andra kategori.

Det verkligt tragiska grunddraget hos det ryska samhället under tjugotalet var en längtan efter stabilitet, en längtan som var helt naturlig efter vad det genomlevat. Framtiden hade inte mycket stabilitet i beredskap åt något land, men allra minst åt Ryssland. Emellertid kom en önskan att få en lång, mycket lång frist från riskfyllda företag att bli det dominerande motivet i den ryska politiken. Socialismen i ett land, sådan den praktiskt utövades fram till tjugotalet, vinkade med löften om stabilitet. Däremot ljöd blotta namnet på Trotskijs tes, 'permanent revolution', som en ominös varning till en trött generation att den inte borde vänta sig fred och ro under sin livstid. Varningen skulle besannas, om än inte så som dess upphovsman tänkte sig; men det skulle knappast ha kunnat undvikas.

I sin polemik mot Trotskij vädjade Stalin direkt till den skräck för risker och ovisshet som hade gripit många bolsjeviker. Han utmålade Trotskij som en äventyrare, som vanemässigt satsade på revolution. Det behöver knappast sägas att beskyllningen var grundlös. I alla kritiska situationer – 1905, 1917 och 1920 – hade Trotskij visat sig vara revolutionens klokaste strateg och aldrig visat någon böjelse för lättsinniga äventyr. Han hade heller aldrig eggat sitt parti att arrangera en kupp i ett främmande land, vilket inte kan sägas om Stalin.[73] Trotskij trodde fullt och fast att den västerländska kommunismen skulle segra genom sin egen inneboende kraft under klasskampens gilla gång, varvid initiativ eller hjälp utifrån, fastän värdefullt emellanåt, blott kunde spela en underordnad roll. Vid bedömandet av kommunismens utsikter i väster var Stalin mera skeptisk, och hans skepticism skulle växa under årens lopp. Vare därmed hur som helst; epitetet 'äventyrare' satt fast på den permanenta revolutionens ideolog. Stalin gick än längre och anklagade Trotskij för en böjelse för terror som skulle ha slagit Lenin med fasa. Också den anklagelsen var orättvis, i synnerhet i Stalins mun. Trotskij hade inte dragit sig för att begagna terror under inbördeskriget, men han kan inte sägas ha varit mera begiven på det än en kirurg är begiven på blodsutgjutelse. Under de nyss skildrade förhållandena gjorde anklagelsen dock en viss effekt. Folk som var rädda att terrorn skulle återkomma förleddes tro att mannen som framställt anklagelsen mot Trotskij åtminstone inte själv hade smak för grymhet.[74]

Det märkliga draget hos Stalin var hans enastående känslighet för alla de psykiska underströmmarna i och omkring partiet, de outtalade förhoppningar och tysta önskningar för vilka han gjorde sig till språkrör. Häri var han mycket olik de andra triumvirerna. I början av konflikten om den 'permanenta revolutionen' stred de gemensamt; mot slutet av den stod de redan vid motsatta poler. Zinovjev och Kamenev erkände senare att de började kampanjen för att misskreditera Trotskij med gamla förlegade Lenincitat mot den 'permanenta revolutionen'; i själ och hjärta hade de ingenting att invända mot tesens grundprinciper, som hade blivit partiets standardidéer. Deras attacker mot Trotskijs teori blev därför groteskt verklighetsfrämmande; de inskränkte sig till meningslöst käbbel om länge sedan glömda episoder från den förrevolutionära exilens dagar. De drömde aldrig om att bekämpa Trotskij med en egen positiv doktrin. Det var annorlunda med Stalin. Vad som även för honom hade börjat som ideologisk skuggboxning utvecklade sig till en verklig ideologisk kamp. Debattämnet blev en stridsfråga. Han kom att känna ett uppriktigt hat mot sin motståndares åsikter, och för den skull måste han bemöta dem med något positivt. Han märkte vilket av hans argument som väckte det starkaste gensvaret hos den stora massan partifunktionärer och arbetare, denna väldiga mänskliga resonansbotten som var hans vox dei. Resonansbottnen visade sig oväntat

[73] Se kapitel X.
[74] J. Stalin: 'The October Revolution', s. 88 och 92.

mottaglig för ‘socialism i ett enda land’. Som det händer med visionärer blev han besatt av en chimär, en framtidsbild av socialismen i ett enda land; men det kom sig av att en liknande dröm låg latent i så många andra själar.

Det dröjde länge innan Zinovjev och Kamenev blev varse vilken förändring som inträffat med deras partner. De ryckte på axlarna åt hans besynnerliga, envisa fasthållande vid möjligheten av fullgången socialism i ett enda land, men de betraktade hela saken som ett tillhygge som deras intellektuellt underlägsne partner fann lämpligt att bulta på Trotskij med, och de brydde sig inte om att titta närmare på det. De protesterade inte ens när Stalin i mars och april 1925 bad den fjortonde partikongressen ge formell sanktion åt hans tes och erhöll den. Det var först på hösten, nära ett år efter det han framlagt sin synpunkt, som de fick upp ögonen för dess betydelse och kritiserade den som ett avfall från den traditionella bolsjevismen till förmån för nationell kommunism. Trotskij bestred inte dogmen förrän 1926, då den redan godtagits i vida kretsar.

De praktiska konsekvenserna av Stalins tes stod ännu inte klara. Bolsjevismen hade nu nått en ytterst viktig milstolpe i sin postrevolutionära historia, men hittills hade förändringen mera berört dess tänkesätt än dess handlingar. Man kan i stora drag sammanfatta förändringen sålunda: hittills hade bolsjevismen betraktat Ryssland som en den moderna kulturens periferi. I denna periferi hade revolutionen börjat, där hade socialismen funnit sina praktiska pionjärer. Därifrån utgick impulserna till revolutionära omvandlingar i väster och öster. I den världsomfattande samhällsomdaningen spelade Ryssland rollen av den kraftfulle initiativtagaren till hela rörelsen. Men Västeuropa förblev alltjämt den moderna civilisationens verkliga centrum, och enligt den gammalbolsjevikiska åskådningen var det där, i centrum, och inte i periferin som formerna för ett nytt samhällsliv med tiden skulle utarbetas. Man tänkte sig hela processen som en dubbel påverkan: först av Ryssland på västerlandet och sedan av det socialistiska västerlandet på Ryssland.

I Stalins doktrin figurerar Ryssland inte längre blott och bart som den civiliserade världens periferi. Det är inom dess egna gränser man måste finna och utarbeta formerna för ett nytt samhälle. Det är dess uppgift att bli centrum för en ny civilisation, i alla avseenden överlägsen den kapitalistiska civilisation som försvarar sig med så stor motståndskraft i Västeuropa. Denna nya syn på framtiden återspeglade utan tvivel den ryska kommunismens förbittring över sin isolering med bländande framtidsvyer. Utmattat och desillusionerat drog sig det bolsjevikiska Ryssland in i sitt nationella skal och fägnade sina trötta ögon med visioner av socialism i ett enda land.

KAPITEL 8

‘Den stora omvälvningen’

Inledning: Stalin den gyllene medelvägens man. – Trotskijs nederlag och triumviratets upplösning (1925). – En högerflygel framträder under ledning av Bucharin, Rykov och Tomskij. – Stalin stöder pro-musjik-politiken. – Stridiga synpunkter på världskapitalismen.– Zinovjev och Kamenev vänder sig mot Stalin (1925) och ansluter sig till Trotskij (1926). – Frunze-affären. – Stalin försvarar Bucharin och Rykov mot Zinovjev och Kamenev. – Hans seger vid den fjortonde partikongressen (1925): ‘Leninistisk centralkommitté enig kring Stalin.’ – Zinovjevs och Kamenevs avslöjanden om Stalin. – Trotskijs ‘Clemenceaudeklaration’. – Den femtonde kongressen utesluter Trotskij och hans anhängare ur partiet. – Zinovjev och Kamenev kapitulerar för Stalin. – Stalin versus Bucharin, Rykov och Tomskij (1928-30). – Bönderna hotar att svälta ut städerna. – Stalin påbörjar jordbrukets kollektivisering. – Politbyrån beslutar förvisa Trotskij från Ryssland (1929). – Högerflygelns ledare avlägsnas. – ‘Stalin är Lenin av i dag.’ – Stalin beordrar ‘offensiv mot kulakerna’ (slutet av 1929), och framlägger planen att förvandla Ryssland till en industrimakt (juni 1930). – Oroligheter och faktiskt inbördeskrig på landsbygden. – Allmän överblick över Sovjetstaten under den första femårsplanen (1929-32). – Stalin och Cromwell. – Stalins appell till nationalkänslan. – Politisk jäsning i Stalins omgivning. – Nadezjda Allilujeva, Stalins hustru, begår självmord i november 1932. – Stalins socialpolitik. – Arbetstvång, tvångsarbete och striden mot jämlikhetsivrare. – Industrialiseringens landvinningar. – Enlandssocialismens ‘primitiva ackumulation’

År 1929, fem år efter Lenins död, kastade sig Sovjetryssland in i sin andra revolution, som helt och uteslutande leddes av Stalin. Till sin omfattning och direkta inverkan på hundrasextio miljoner människors liv var den andra revolutionen ännu mera genomgripande än den första. Den resulterade i Rysslands snabba industrialisering; den tvingade mer än hundra miljoner bönder att lämna sina små primitiva jordlappar och sätta upp kollektivbruk; den ryckte skoningslöst den uråldriga träplogen ur musjikens händer och tvingade honom att fatta ratten i en modern traktor; den drev tio miljoner analfabeter till skolan och lärde dem läsa och skriva; och den avskilde i andligt avseende det europeiska Ryssland från Europa och förde det asiatiska Ryssland närmare Europa. Vinningarna av denna revolution var fantastiska, men det var också dess pris: total förlust för en generation av andlig och politisk frihet. Man måste anstränga fantasin hårt för att göra sig en bild av denna gigantiska och komplicerade omvälvning, som knappast har sin motsvarighet i historien. Även om man anpassar sin måttstock efter de olika förhållandena i olika tidsåldrar, tycks de största samhällsomdanarna i Rysslands historia, Ivan den förskräcklige och Peter den store, och även andra nationers stora nyskapare krympa samman till dvärgar bredvid generalsekreterarens gigantgestalt.

Och ändå hängde gigantkappan en aning löst på Stalin. Det råder en förbluffande disproportion mellan den andra revolutionens storlek och dess upphovsmans format, en disproportion som inte var märkbar under revolutionen 1917. Där tycks ledarna kunna mäta sig med de stora händelserna, här tycks händelserna återkasta sin storhet på ledaren. Lenin och Trotskij förutsåg sin revolution och förberedde den under många år innan den blev verklighet. Deras egna idéer beredde Rysslands jord för skörden 1917. Inte så med Stalin. Den andra revolutionens idéer var inte hans. Han varken förutsåg den eller förberedde den. Ändå var det han, och i viss mening han ensam, som genomförde den. Han blev från början nära nog piskad in i det ofantliga företaget av överhängande faror. Han började det trevande och trots sina egna farhågor. Sedan drevs han vidare av kraften i sina egna handlingar och gick sin väg fram nästan utan rast eller vila. Bakom honom trampade myriader trötta och glödande ryska fötter, en hel generation på marsch mot socialism i ett enda land. Hans gestalt tycktes växa till mystiska dimensioner. Sedd på nära håll, var han alltjämt en man av mycket ordinär växt och

medelmåttigt intellekt. Endast hans knytnävar och fötter kontrasterade mot hans verkliga resning – det var en jättes nävar och fötter.

Vår skildring av Stalins liv har nått fram till åren 1925-26. Sedan dess har Stalins kommunistiska motståndare gång på gång karakteriserat honom som ledaren för en antirevolutionär reaktion, under det att flertalet icke-kommunister har sett och alltjämt ser kommunismens hotande spöke förkroppsligat i hans person. Detta till trots var han bland tjugotalets bolsjevikledare ursprungligen den gyllene medelvägens man. Han skydde instinktivt de extrema synpunkter som då tävlade om partiets erkännande. Han var specialist på att utarbeta formler i vilka de motsatta ytterligheterna tycktes bragta till överensstämmelse. För de många tveksamma partimedlemmarna klingade hans ord som det renodlade sunda förnuftet. De accepterade hans ledarskap i hopp att bli säkert lotsade fram 'mitt på vägen' och att 'säkerheten främst' skulle bli den ledande principen. Man skulle kunna säga att han framstod som bolsjevismens Baldwin eller Chamberlain, Harding eller Hoover, om det inte verkade så barockt att ens sammanställa de namnen med ordet bolsjevism.

Det var varken Stalins fel eller hans förtjänst att han aldrig lyckades hålla sig kvar mitt på någon väg, och att han oupphörligt tvingades uppge 'säkerheten' för de mest riskabla vågstycken. Revolutioner kan i regel inte förlika sig med medelvägar och 'sunt förnuft'. Den som i en revolution försöker hålla sig mitt på vägen får vanligen känna marken rämna under sina fötter. Stalin tvingades gång på gång göra plötsliga och våldsamma språng än åt den ena, än åt den andra vägkanten. Vi kommer flerfaldiga gånger att hitta honom antingen långt till höger om hans opponenter på högra flygeln eller långt till vänster om hans opponenter på den vänstra. Hans periodiska tvärvändningar är konvulsiviska försök av den gyllene medelvägens man att hålla balansen i en värld som skakas av jordskred. Det häpnadsväckande är hur skickligt han höll balansen – vart och ett av hans många språng skulle ha brutit nacken av en mindre elastisk ledare.

Trots all sin böjelse för att sammanjämka stridiga bolsjevikiska synpunkter var han alltså ingen kompromissens man. Även bortsett från att dessa synpunkter var oförenliga, var han inte till sin natur någon medlare. Det enda drag han hade gemensamt med en kompromissmakare var misstron mot ytterligheter. Men han saknade den smidighet, den övertalningsförmåga och det sanna intresse för att minska klyftan mellan motsatta åsikter som skapar den politiska fredsmäklaren. Hela hans temperament gjorde honom obenägen att kompromissa, och konflikten mellan förnuft och temperament låg bakom mycket i hans uppträdande. Han framträdde inför partiet med formler i vilka han lånat några ingredienser från högerbolsjevikerna och några från vänsterbolsjevikerna. Men det var underliga kompromissformler: avsikten med dem var inte att jämka ihop ytterligheterna utan att överbetona dem, att blåsa upp dem tills de sprack. Han medlade inte mellan dem som gick till höger och vänster om honom; han förintade dem. Han personifierade den gyllene medelvägens diktatur över alla de vildvuxna idéer och åskådningar som sköt upp i det postrevolutionära samhället, den gyllene medelvägens diktatur, som inte kunde förbli trogen mot sig själv, mot den gyllene medelvägen.

*

Vi lämnade Stalin medan han utlade och försvarade dogmen om socialism i ett enda land. Låt oss nu hastigt följa hans nästa etapper i successionsstriden efter Lenin. I januari 1925 fick han äntligen Trotskij att avsäga sig sin post som krigs-folkkommissarie. Som chef för de väpnade styrkorna hade Trotskij alltjämt suttit med ett ytterligt starkt trumfkort. Om han velat företa en militärkupp, skulle han kanske ha besegrat triumvirerna. Men han lämnade sin post utan det ringaste försök att uppbåda till sitt försvar den armé han skapat och sedan kommenderat i sju år. Han betraktade fortfarande partiet, sak samma hur eller av vem det leddes, som den legitime talesmannen för arbetarklassen. Om han ställde armén som motståndare mot partiet, resonerade han, skulle han automatiskt ha gjort sig själv till ett redskap för andra klass-

intressen, fientliga mot arbetarklassen. Han skulle ha slagit in på den bonapartismens väg som han vägrade att beträda. Efter att ha trätt tillbaka från krigskommissariatet ägnade Trotskij sin energi och begåvning åt de små uppgifter inom den ekonomiska förvaltningen som Stalin fann för gott tilldela honom. Han var fortfarande medlem av politbyrån, men under mer än ett år höll han sig borta från den offentliga debatten.

Sedan Trotskij sålunda hade utplånat sig själv, brast det enda band som höll triumvirerna samman. In i det sista yrkade Zinovjev på hårdare åtgärder mot Trotskij, till och med på hans arrestering. Stalin avvisade kraven med en offentlig deklaration att det vore 'otänkbart' att eliminera Trotskij ur partiets ledarskap.[1] Kort därpå tog han första steget till triumviratets upplösning: han vägrade att konferera med sina partners eller samordna sina planer med deras före politbyråns sammanträden. I praktiken var han partiets obestridlige härskare, även om Kamenev fortfarande förskansade sig i Moskvaorganisationen och Zinovjev var ledare för bolsjevikerna i Leningrad. Men hur fast grepp Stalin än hade om partiet, kunde han säkra sitt ledarskap endast på konstitutionell väg, som representant för politbyråns majoritet. Partiet hade ännu inte utvecklats nog långt i totalitär riktning för att dess medlemmar skulle underkasta sig en enskild ledares oförklädda diktatur. I själva verket var Stalins standardfras vid denna tid att ingen enskild man bland Lenins lärjungar var värdig att upptaga hans mantel, och att de blott som grupp kunde aspirera på ledarskapet.[2] En sådan grupp organiserades inom politbyrån, och politbyråns vilja tillkännagavs under konstitutionella former genom majoritetsomröstning. År 1925 bestod gruppen av sju medlemmar: Stalin, Zinovjev, Kamenev, Trotskij, Bucharin, Rykov och Tomskij. Efter att ha gjort slut på triumviratet var Stalin nu helt beroende av stöd från tre medlemmar: Bucharin, Rykov och Tomskij.

Omgrupperingen sammanföll med utkristalliseringen av en högerflygel i partiet och politbyrån. Processen började under första hälften av 1925 och fullbordades under årets sista hälft. Bucharin, Rykov och Tomskij var de främsta förespråkarna för den nya riktningen, medan Zinovjev och Kamenev kom att leda den vänstra flygeln. Den nya gruppbildningen hade föga eller intet gemensamt med de föregående. Under en stor del av den Leninska eran hade Bucharin anfört vänsterkommunisterna, och Zinovjev och Kamenev hade under revolutionen företrätt den mest moderata gruppen. På Lenins tid hade gränslinjerna mellan fraktionerna varken varit fasta eller skarpa. Fraktioner framträdde och upplöstes på en skiftande politisk scen; individer övergick från en grupp till en annan allteftersom situationer, tvistefrågor och ställningstaganden växlade. Gårdagens vänstergrupp var dagens moderata fraktion och vice versa. Det fanns på den tiden föga lojalitetskänsla mot grupp, kotteri eller klick. Den nuvarande gruppbildningen var av helt annat slag. Den hade sina fasta tvistepunkter och stränga gränslinjer, den bar alla kännemärken på orubblig slutgiltighet. Vänster och höger stod nu som motståndare med stridiga program och paroller som täckte nästan varje aspekt av den bolsjevikinka politiken.

Stalin tillhörde ingendera flygeln. Taktiska skäl tvingade honom att göra gemensam sak med högerflygelns ledare, av vilkas röster han var beroende i politbyrån. Han kände också en närmare samhörighet med den nya högerriktningens män än med sina tidigare kamrater. Bucharin, Rykov och Tomskij accepterade hans socialism i ett enda land, under det att Zinovjev och Kamenev förkastade den. Bucharin kan med rätta betraktas som doktrinens medskapare. Han bidrog med de teoretiska argumenten för den och gav den en skolastisk polityr som saknades i Stalins tämligen grovhuggna version.[3] Även likheter i skaplynnet

[1] 'Pravda', den 18 september 1924.
[2] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VII, s. 390-391.
[3] Ända fram till början av trettiotalet brukade de ryska och västerländska kommunisterna hellre hämta sina argument ur Bucharins skrifter än ur Stalins. Bucharins båda skrifter, 'Kommunismens ABC' (skriven i samarbete med Preobrazjenskij) och 'Historisk Materialism', var kommunistpropagandans viktigaste standardverk.

gynnade Stalins allians med högerflygelns ledare. Zinovjev och Kamenev var framför allt ideologer, och detsamma gällde i hög grad om Bucharin. Rykov och Tomskij däremot var, som Stalin själv, först och främst organisatörer. Rykov var nu president i folkkommissariernas råd, Sovjetstatens premiärminister. Tomskij var högsta ledare för fackföreningsrörelsen. Båda dirigerade väldiga förvaltningsapparater med stor vaksamhet, med stort, om än trångsynt verklighetssinne och med obestridlig integritet. De och Stalin talade samma språk, administratörernas språk. Inte desto mindre kände sig Stalin illa till mods i sin nya allians. Som den ende medelvägsmannen i politbyrån var han, i viss mening, sina allierades fånge. Han grep första tillfälle att förstärka sin egen position. Efter den fjortonde kongressen, i december 1925, invaldes Molotov, Vorosjilov och Kalinin i politbyrån. De bildade den verkliga stalinistiska 'centern', även om Vorosjilov och Kalinin visade större dragning åt höger än Stalin gillade. Molotov – trögtänkt, långsam, men begåvad med enormt tålamod och arbetsförmåga – hade följt Stalin som en trogen skugga alltsedan de dagar 1913 då han hjälpte Stalin att ge ut första numret av 'Pravda'. Stalin utövade på honom den tjusning som en slug och hänsynslös människa ofta utövar på personer som saknar dessa egenskaper.

Huvudfrågan kring vilken den nya striden koncentrerade sig var vilken praktisk tolkning man skulle ge Neppolitiken. Under Neptiden hade landet haft ett heterogent ekonomiskt system. Den statsägda industrin bildade den 'socialistiska sektorn'. Inom handeln och småindustrin dominerade privatföretagen. Den privata äganderätten härskade suveränt inom jordbruket. Det var alltjämt den gängse uppfattningen att man kunde nå fram till socialism endast genom att gradvis utvidga den socialistiska sektorn under konkurrens med den enskilda.

Nu uppstod frågan: inom vilka gränser skulle sådan konkurrens vara tillåten, och vilka former skulle den ta sig? Alla var eniga om att landet behövde ett visst mått av fred och samarbete mellan de båda sektorerna. Den socialistiska industrin kunde inte arbeta utan att köpa livsmedel och råmaterial av de enskilda jordbrukarna och utan att sälja en del av sin produktion till dem. Varudistributionen var beroende av den privata handeln. Men konkurrensen mellan de båda sektorerna måste också medföra en viss antagonism mellan dem. Bönderna skriade efter mera och billigare industrivaror och krävde högre priser på sina egna produkter. Industrin, som endast långsamt återhämtade sig ur sitt förfall, producerade sparsamt med varor till höga priser och de skriade efter billiga livsmedel och råmaterial. Generellt sett lade 'Bucharingruppen' den starkare tonvikten på harmoniskt samarbete mellan de skilda nationalekonomiska sektorerna, medan Zinovjev och Kamenev underströk motsättningen mellan deras intressen.

Det allmänna problemet sönderföll i två mera speciella frågor: tempot i Rysslands industrialisering och regeringens hållning gentemot det privata jordbruket. Vänsterbolsjevikerna såg den största faran för socialismen i industrins långsamma återhämtning och yrkade på snabb industrialisering. Högerflygeln ansåg socialismens ställning säker, även om industrialiseringen fortskred långsamt, 'i snigeltakt', som Bucharin uttryckte sig.[4] Industrialiseringen, om vars nödvändighet alla var ense 'i princip', krävde kapital. Detta måste till stor del uttaxeras från de enskilda företagen och det privata jordbruket. Bucharin fruktade att en dylik skattebörda skulle motverka den privata företagsamheten och därigenom rubba en osäker ekonomisk balans. Vänstern invände att jordbrukarna och köpmännen redan nu försummade sina leveranser, och att det skulle egga dem att sälja mera jordbruksprodukter och råmaterial om flera och billigare industriprodukter kastades ut i marknaden.

Under tiden yrkade bondeklassen på en utvidgning av de medgivanden man gjort för den under Neppolitiken. Den begärde en sänkning av jordbrukets beskattning. Välbärgade bönder yrkade på upphävande av restriktionerna för anställandet av jordbruksarbetare. Eftersom det

[4] N. Popov: a. a., vol. II, s. 268, och '14 Sjezd Vsesojuznoj Kom. Partii', s. 135.

var förbjudet att sälja jord, krävde de dessutom rätt till långfristig utarrendering, rätt att investera kapital i jordbruket o.s.v. Det härskande partiet påstod sig sträva efter en 'allians' med de fattiga bönderna och 'mellanbönderna', men inte med de stora jordbrukarna, de så kallade kulakerna.[5] I praktiken tvingades det blidka också kulakerna, som blott alltför ofta höll inne livsmedelsleveranserna till städerna och övertalade andra bönder att göra detsamma. I mitten av tjugotalet sålde jordbrukarna till städerna blott en tredjedel av de produkter de brukat sälja före kriget.

Sommaren 1924 utbröt en bonderevolt i Georgien. Delvis var den en försenad reaktion av georgiernas kränkta nationalkänsla mot invasionen 1921. Delvis framkallades aktionen av ekonomiska svårigheter. Stalin sammankallade sekreterarna i de kommunistiska jordbruksorganisationerna och påpekade att 'vad som hänt i Georgien kunde hända i hela Ryssland'.[6] Enligt hans mening hade partiet förlorat kontakten med bönderna och måste behandla musjiken med större uppmärksamhet och förtroende än hittills.

Men att betyga musjikerna sitt förtroende var inte tillräckligt. Politbyrån hade svårt att besluta sig för vad man skulle göra härnäst. I början gav frågan inte upphov till någon markerad meningsbrytning. Zinovjev förfäktade att bönderna borde få en större och mera reell andel av Sovjetstatens styrelse. Trotskij talade om nödvändigheten att erbjuda dem ekonomiska incitament. Splittringen framträdde senare, då Bucharin, Rykov och Tomskij kom att förorda en utpräglat musjikvänlig politik. De ville att regeringen skulle stimulera utvecklingen av blomstrande jordbruk, som var i stånd att förse städerna med livsmedel, eftersom de fattiga bönderna och även mellanbönderna endast producerat tillräckligt för eget husbehov. Den logiska konsekvensen av ett sådant program var att partiet måste överge sin fientliga hållning mot storbönderna, som enligt Bucharins åsikt inte kunde utgöra någon fara för socialism så länge regeringen var herre över industrin, transportmedlen och bankväsendet, näringslivets 'nyckelpositioner'. Till sist, trodde Bucharin, skulle även kulakerna någorlunda smärtfritt absorberas av det socialistiska näringslivet, även om socialismens konvoj skulle nödgas hålla den fart som dikterades av dess långsammaste sektion, det vill säga den agrara. Bucharin uppmanade öppet bönderna att 'berika' sig.

Stalin hörde på debatterna i politbyrån och undvek i början att ta ställning. Han var böjd att godkänna den musjikvänliga gruppens program som en praktisk nödfallsutväg. Men han hade sina tysta förbehåll, i synnerhet när den högra flygeln öppet pläderade för eftergifter för de välbärgade bönderna. Han försökte förmå sina kolleger att gå försiktigare fram, och han tog avstånd från Bucharins ohöljda appeller till den lantliga bourgeoisin. När han slutligen framlade sin åsikt, var hans yttranden eklektiska. I praktiken uttalade han sig för Bucharins program, men han var angelägen att framstå som rättrogen anhängare av den ortodoxa bolsjevismen.

I april 1925 drog en partikonferens ut medelproportionalen av debatten.[7] Jordbruksskatten sänktes. Restriktionerna i fråga om arrenden, lejd arbetskraft och kapitalbildning upphävdes i stor utsträckning. Pro-musjik-gruppen markerade sin första poäng. Den förordade en dylik kurs inte därför att den gynnade jordbrukskapitalism för dess egen skull, utan därför att den däri såg den avgörande faktorn när det gällde att förbättra städernas livsmedelsförsörjning.

---

[5] Bondeklassen var indelad i dessa tre grupper enligt följande hävdvunna bedömningsregler: 'Rika' bönder med anställd arbetskraft klassificerades som kulaker. De som ägde sina små jordlappar men också arbetade hos andra betraktades som fattiga bönder (bednjaki). Mellanbonden (serednjak) var småbrukaren som varken använde lejd arbetskraft eller själv gick i arbete hos andra.

[6] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VI, s. 309.

[7] N. Popov: a. a., vol. II, s. 227.

Samtidigt med detta omslag i inrikespolitiken kom man att anlägga en ny synpunkt på det internationella läget. Stalin och Bucharin förklarade för partiet att perioden av revolutionär spänning i Västeuropa nu var slut och att kapitalismen i utlandet hade uppnått en stabilisering som gjorde det säkert att Sovjetryssland skulle förbli isolerat under lång tid framåt. Representanterna för den högra flygeln förutspådde en period av stabilitet och välstånd i de kapitalistiska länderna som kanske kunde jämföras med den som rått före 1914.[8] Stalin försummade inte att framhålla de omständigheter som kunde tänkas rubba 'stabiliteten', men huvuddragen i hans argumentering förde till slutsatsen att de kapitalistiska länderna hade återhämtat sig efter kriget och att utsikterna till en ny revolutionär kris i utlandet tillhörde en mer eller mindre avlägsen framtid.[9] När man nu ser tillbaka, måste dessa spådomar, som uttalades ett par år före den stora depressionen 1929, verka förbryllande. De utgör en kuriös pendang till socialism i ett land och till det graduella, nästan fabianska draget i sovjetpolitiken vid denna tid.

Det var mot denna sovjetfabianism Zinovjev och Kamenev reste sig i protest. De fördömde pro-musjik-politiken och hävdade att ju starkare storbönderna blev, desto lättare skulle det bli för dem att undanhålla stadsbefolkningen jordbruksprodukterna och pressa ut flera och flera eftergifter av regeringen; desto lättare, med ett ord, skulle det bli för dem att underminera Sovjetstaten och arbeta för kapitalismens återställande. Regeringen borde ha sänkt skatterna för mellanbönderna och de fattiga bönderna, men höjt dem för de välbärgade. Landet hotades av en kronisk försörjningskris. I gångna tider hade livsmedelstillförseln varit tryggad genom storgodsen, som nu var styckade. Före revolutionen hade Ryssland haft sexton miljoner jordbruk – nu hade landet mellan tjugofyra Och tjugofem miljoner. Regeringen borde inrikta sig på att skapa stora jordbruk, bruk producerade spannmål till avsalu; men det skulle vara stora kollektivjordbruk och inte kulakernas stora gårdar.

Enligt vänsterbolsjevikernas mening var det inte fråga om att driva bönderna till kollektivjordbruk med våld. övergången från privat jordbruk till kollektivbruk skulle ske gradvis, med böndernas eget samtycke. Den stora massan fattiga bönder skulle endast vara alltför villiga att sammansluta sig till kollektivbruk, om regeringen vinkade med de rätta lockmedlen: traktorer, gödningsämnen, utsäde etc. Sådant skulle i hög grad öka avkastningen och övertyga andra småbrukare om kollektivjordbrukets välsignelser. Dessa lockmedel kunde åstadkommas först om och när industrin blev utbyggd. Dessutom måste musjiken få lära sig sköta maskiner. Jordbrukets omläggningar skulle obestridligen ta lång tid, men regeringen borde, menade vänstern, åtminstone beslutsamt gripa sig an med reformen.

Vänsterbolsjevikerna vägrade också att skriva under på Stalins och Bucharins synpunkter på kapitalismens stabilisering. De upprepade Lenins ord att det första världskriget hade inlett en allmän kris för det kapitalistiska systemet, en epok av världsomfattande, revolutionära förändringar. Den tillfälliga ebben och floden i det kommunistiska tidvattnet i utlandet påverkade enligt deras åsikt inte tidens allmänt revolutionära strömningar. Vänsterbolsjevikerna pekade på revolutionen i Kina, som just hade börjat, och de första förebuden till en allvarlig social kris i Storbritannien.

Under hösten 1925 utbredde sig debatten från politbyrån till pressen och till offentliga möten. Zinovjev offentliggjorde sin artikel 'En epoks filosofi' och sin bok 'Leninism'. I oktober underställde vänsterledarna centralkommittén ett memorandum, vari de begärde fri debatt av alla konfliktfrågor. Skrivelsen, som påminde om Trotskijs tidigare interventioner, var undertecknad av Zinovjev, Kamenev, Krupskaja och Sokolnikov, finansfolkkommissarien.

---

[8] Ibid., s. 282 m.fl.; samt Zinovjevs rapport i '14 Sjezd Vsesojuznoj Kom. Partii', s. 642.
[9] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VII, s. 52-53 m. fl.

Den verkliga striden stod mellan de två yttersta flyglarna. Stalin bidrog inte med ett enda eget förslag. Han såg misstroget på de djärva planerna på industrialisering och kollektivisering och kallade sina forna triumviratbröder anhängare av 'superindustrialisering', trots att deras projekt var närmast blygsamma jämfört med dem han själv skulle framlägga några år senare. Han anklagade dem för att försöka spränga alliansen mellan proletariatet och bönderna, trots att de 'antimusjik-åtgärder' vänsterbolsjevikerna föreslog var mycket milda jämfört med kollektiviseringen 1929-30. Den kurs högerflygeln förordade tycktes honom vara vida säkrare och lova betydligt snabbare framgång.[10]

Men han lade sig vinn om att framstå för partiet som en förespråkare för medelvägen. Han talade för musjiken, det vill säga för de fattiga bönderna och mellanbönderna, men mot kulaken. Han beskyllde Zinovjev och Kamenev för att predika fientlighet inte bara mot kulaken utan också mot mellanbönderna. Fastän han brännmärkte dem som superindustrialiserare, tog han ändå upp industrialisering på det egna program han förelade den femtonde partikongressen. Under nära tre år, fram till slutet av 1928, låg industrialiseringen i själva verket på hyllan. Men Stalins vaga kompromissformler fyllde sitt ändamål. De sanktionerade högerflygelns politik, och de lugnade dem som, om de tvingats fatta ett bestämt val, kanske skulle ha röstat med vänstern.

*

Under tiden drog Stalin fördel av den omständigheten att Trotskij och de två extriumvirerna tvekade att sammansluta sig mot honom, trots att de nu hade mycket som förenade dem. Från sin goda utsiktspunkt iakttog han sina splittrade motståndare, deras trevande ömsesidiga närmanden, deras rivalitet och avoghet. Han ökade förvirringen i deras led genom egna vaga närmanden till Trotskij. Generalsekretariatets handgångna män påminde träget Trotskijs anhängare om att det varit Zinovjev och inte Stalin som visat den största hätskheten i striden mot dem. I sin bok 'Leninismens problem', som kom ut i januari 1926, riktade Stalin själv hela sin polemiska skärpa mot Zinovjev och Kamenev och avstod från att fälla ett enda fientligt yttrande om Trotskij. Några av de ledande trotskisterna, exempelvis Antonov-Ovsejenko och Radek, uppmanade sina vänner att sammansluta sig med Stalin. Andra svor död och förbannelse över både generalsekreteraren och hans före detta partners. Mratjkovskij, en av Trotskijs närmaste vänner, angav lakoniskt risken i ett förbund med någondera parten: Stalin kommer att lura oss, och Zinovjev kommer att smita undan.'[11] Å andra sidan hade Zinovjevs anhängare blivit så kraftigt uppviglade mot Trotskij att det för dem var en ödets ironi att de nu upprepade många av hans argument. Under tiden föll generalsekreterarens tunga hand ner på de nya avfällingarna liksom den gjort på de gamla. Zinovjevs anhängare avlägsnades från alla ansvarsposter. Underordnade funktionärer mindes att en röst för den tidigare oppositionen hade kostat några av dem deras arbete och höll god min – arbetslösheten var så stor under Neppolitikens tid att endast de allra djärvaste vågade utmana ödet. De tvivlande och tveksamma lydde uppmaningarna till 'järndisciplin' som generalsekretariatet lät hagla över dem.

En bisarr händelse som inträffade vid denna tid, i november 1925, visar hur partiets reflexer hade anpassat sig till att efterkomma även de mest förnuftslösa krav på denna 'järndisciplin'. Frunze, Trotskijs efterträdare som krigsfolkkommissarie, blev sjuk. Några av hans läkare rådde honom att underkasta sig en operation, medan andra fruktade att han var för klen att tåla den. Politbyrån avgjorde frågan och befallde folkkommissarien att underkasta sig kniven. Frunze lydde motsträvigt och dog på operationsbordet. Senare lät Trotskij antyda att Stalin förmått tjänstvilliga läkare att tillråda operationen inför politbyrån och att han på så sätt i

[10] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VIII, s. 281, 287 samt genomgående.
[11] L. Trotzki: 'Mein Leben', s. 505, och 'Bulleten Oppozitsii', nr 54-55.

praktiken hade dödsdömt folkkommissarien, som tillhörde Zinovjevs anhängare.[12] Det är svårt att säga hur det verkligen förhöll sig. Vad som är säkert och ytterst signifikativt är att politbyrån ansåg sig ha rätt att fatta beslut i en så personlig fråga. Den enskilde bolsjeviken, antingen han var överbefälhavare eller sekreterare i en landsortskommitté, tillhörde partiet med hull och hår. Han hade ingen tillvaro och ingen vilja vid sidan av partiet. Även hans allra intimaste privatliv låg öppet för hans överordnades inspektion. Det säger sig självt att där en Frunze underkastade sig, kunde en menig partimedlem knappast våga opponera sig. Som en man låg partiet fogligt utsträckt under kniven, som fördes av dess obeveklige kirurg, generalsekreteraren.

Det var därför inte egendomligt att Stalin vid den fjortonde kongressen besegrade sina forna partners, trots att Zinovjev lyckades uppbåda delegaterna från Leningrad till en stormig och dramatisk fäktning. Både han och Kamenev protesterade häftigt mot generalsekreterarens regemente och gjorde ett försenat försök att bringa Lenins testamente till partiets kännedom. Stalin framförde nu mot dem alla de anklagelser mot vilka han försvarat dem året förut, då de framställdes av Trotskij. De var oktoberrevolutionens 'desertörer' och 'strejkbrytare'. Han bistod sina nya bundsförvanter, Bucharin, Rykov och Tomskij, på samma sätt som han tidigare bistått Zinovjev och Kamenev och förklarade att det var löjligt att tänka sig att partiet skulle kunna ledas utan dem.[13] Han berättade historien om hur han blivit insatt och kvarhållen i sitt ämbete av sina nuvarande kritiker och hur många gånger han hade önskat avgå. Leningradmännens rop 'Avgå nu!' drunknade i majoritetens harmsna protester och larmande ovationer för Stalin och 'den leninistiska centralkommittén, som stod enig omkring honom'. Det var nu detta karakteristiska uttryck kom i bruk. Till namnet leddes partiet alltjämt av en sammanslutning, 'den leninistiska centralkommittén', men denna sammanslutning stod redan 'enig kring Stalin'. Rent konstitutionellt kunde generalsekreteraren inte göra anspråk på en högre ställning än någon annan medlem av centralkommittén, men man erkände honom redan som primus inter pares. Teoretiskt intog han alltjämt samma position många år senare, då centralkommittén blivit reducerad till hans blotta skugga.

Hans närmaste åtgärd efter kongressen var att röka ut oppositionen ur dess högborg i Leningrad. Rösten från 'Lenins stad' vägde alltför tungt för att tillåtas tala för oppositionen. Den man Stalin skickade för att driva bort Zinovjev från Leningrad var Sergej Kirov – mordet på honom 1934 skulle bli utgångspunkten för terrorn under slutet av trettiotalet. Hittills sekreterare i Bakuorganisationen och ett av de mindre ljusen bland gammalbolsjevikerna, var Kirov en energisk organisatör och driven folktalare. Beväpnad med obegränsade fullmakter vädjade han till Leningradbefolkningens disciplinkänsla,[14] och han nådde snabbt sitt mål, i varje fall skenbart. Staden fortfor att sympatisera med oppositionen, men den underkastade sig generalsekretariatets order.

Det var först på våren 1926, då Zinovjev och Kamenev redan var slagna, som de slutligen förenade sig med Trotskij. Under tiden hade även Trotskij ytterligare försvagat sin ställning genom att ta avstånd från de anhängare i utlandet som offentliggjort Lenins testamente. Han gick till och med så långt – hela tiden i disciplinens namn – att han förnekade dokumentets äkthet. Alliansen mellan de två oppositionsgrupperna innebar därför föga mer än att spillrorna av deras tidigare separata jag förenades.

Stalin mottog nyheten om sina fienders sammanslutning med den korta sarkastiska anmärkningen: 'Aha, de har beviljat varandra ömsesidig amnesti.' Det enda han behövde göra för att

[12] L. Trotsky: 'Stalin', s. 418.
[13] Stalin 'vägrade' att utlämna 'Bucharins blod' åt oppositionen. 'Sotjinenija', vol. VII, s. 365, 384 och 387; '14 Sjezd V. K. P.' (b), s. 504-505.
[14] S. Kirov: 'Izbrannye Stat'ji i Retji', s. 35-95.

sprida löje över sina tre motståndare var att erinra om vad de helt nyligen hade sagt och skrivit om varandra.[15] Partiet fick dessutom av Zinovjev och Kamenev höra den 'sanna berättelsen' om deras och Stalins komplott mot Trotskij. Avslöjandena var inte hedrande för någon av de sammansvurna. De lät otroliga för folk som var vana att tänka sig politbyrån som en hemvist för alla tänkbara dygder, framför allt osjälvisk hängivenhet för revolutionen. Att Zinovjev och Kamenev uppenbart talade i egen sak kastade en skugga på deras trovärdighet. De saker de anförtrodde Trotskij och dennes närmaste vänner var också häpnadsväckande. De lär ha varnat Trotskij för att hans liv var i fara, och de berättade att de vid brytningen med Stalin själva försiktigtvis hade gjort sina testamenten. De utmålade generalsekreteraren som en bakslug, hämndlysten sadist, besatt av fåfänga och maktlystnad, men de underlät att förklara varför de, om han hade sådana laster, varit hans närmaste medarbetare under tre år. Deras panikanfall hindrade dem heller inte från att nära de mest sangviniska förhoppningar rörande sina egna utsikter till framgång. 'Du och Zinovjev behöver bara visa er tillsammans på tribunen [sade Kamenev till Trotskij] för att återerövra hela partiet.'[16]

Kort därefter krossade Stalin deras illusioner. Han visste att den förenade oppositionen skulle stupa på de skrupler som redan hade besegrat Trotskij, att den aldrig skulle föra striden utanför partiets egna led. Oppositionen skulle inte ens drömma om att konstituera sig som ett fristående parti: den höll fast vid axiomet att blott ett enda parti kunde existera i Sovjetstaten, och att om två partier skulle tävla om makten, måste det ena spela en kontrarevolutionär roll. Likväl tvingade omständigheternas makt oppositionen att spela rollen av ett separat parti. Varje steg den tog i den riktningen fyllde dess ledare med samvetskval och fasa. Varje dylikt steg återkallades, blott för att följas av ett nytt att ångra och återkalla. En sådan hållning tedde sig skrymtaktig och ohederlig i de flesta bolsjevikers ögon, och den kunde inte undgå att göra oppositionens anhängare modstulna.

Den allra mest delikata frågan var oppositionens uppträdande inom armén. Efter Frunzes död utnämndes Vorosjilov till krigsfolkkommissarie, liksom för att sätta kronan på Tsaritsyn-gruppens hämnd på Trotskij.[17] Men Lasjevitj, Zinovjevs vän och anhängare, var fortfarande Vorosjilovs ställföreträdare. I olikhet med oppositionen 1924 började den nuvarande oppositionen, efter stor tvekan, föra in striden i de väpnade styrkorna. I juli 1926 avslöjade Stalin inför centralkommittén Lasjevitjs åtgärder, det halvt underjordiska organiserandet av oppositionsanhängare inom militären. Det var ett förkrossande slag för oppositionen. Lasjevitj blev avsatt från sin militära post och utesluten ur centralkommittén. Zinovjev, hans beskyddare, förlorade sin plats i politbyrån.

För första gången lät nu Stalin hotet om utstötande ur partiet sväva över sina motståndare. Angelägna att undgå det, slog de till reträtt. Den 4 oktober undertecknade Trotskij, Zinovjev, Kamenev, Pjatakov, Sokolnikov med flera en deklaration, där de erkände att de gjort sig skyldiga till brott mot partistadgarna och förband sig att upplösa sitt parti inom partiet. De tog dessutom avstånd från de extremister i deras grupp som leddes av Sljapnikov och Medvedev, oppositionsledarna från 1921. Efter att ha erkänt sina brott mot disciplinreglerna upprepade emellertid Trotskij och hans förbundna värdigt och bestämt sin kritik mot Stalin och Bucharin.

Nu var det åter Stalins tur att handla. I slutet av oktober utstötte han Trotskij ur politbyrån. Inte en enda representant för oppositionen satt nu i denna församling. Han avsatte Zinovjev från ordförandeposten i den kommunistiska internationalen och anklagade honom sedan inför internationalens exekutivkommitté, som bekräftade avsättningen. En rysk partikonferens

[15] N. Popov: a. a., vol. II, s. 275.
[16] L. Trotzki: 'Mein Leben', s. 505.
[17] Se kapitel VI.

sanktionerade ommöbleringen i politbyrån, och den biföll även Sljapnikovs och Medvedevs begäran om återupptagande i partiet efter deras regelrätta avbön. Därmed hade det bildats en norm för framtida exkluderingar, avböner och återupptaganden.

Efter dessa händelser följde, under första hälften av 1927, en skenbar vapenvila, den sista före avgörandet. På sommaren flammade striden åter upp i samband med vissa kritiska tilldragelser av utrikespolitisk art. Den 12 maj gjorde den brittiska polisen razzia i den sovjetryska handelsdelegationens lokaler i London, och två veckor senare avbröt Storbritannien de diplomatiska förbindelserna med Ryssland. Den 7 juni blev Vojkov, Sovjetrysslands envoyé i Warszawa, mördad av en rysk emigrant. Ungefär vid samma tid gjorde general Chiang Kai-shek en kupp mot de kinesiska kommunisterna, som dittills hade samarbetat med honom och varit anslutna till Kuomintang. Oppositionen hade skarpt kritiserat Stalin för hans stöd åt Chiang Kai-shek, för vars sak han engagerat den ryska och kinesiska kommunismen, och Chiang Kai-sheks nya manöver vållade honom nu avsevärt bryderi. Detsamma gällde brytningen av fördraget mellan de sovjetryska och brittiska fackförbunden, som han också hade tagit i försvar mot oppositionen.[18] Under den krigsliknande spänning som vållades av dessa händelser utfärdade oppositionen en vältalig deklaration, i vilken den gav Stalin och Bucharin skulden för alla den senaste tidens motgångar.

Det var under denna debatt, sommaren 1927, som Trotskij gjorde sitt så kallade Clemenceau-uttalande, som ger förklaringen till mycket av vad som inträffade tio år senare, då andra världskriget på allvar kastade sin skugga framför sig. Den springande punkten i Trotskijs deklaration var hans försäkran att, om Ryssland råkade i krig, oppositionen skulle inta en hållning mot den härskande gruppen liknande den Clemenceau intog vis à vis Caillauxs och Malvys regering i Frankrike under krisen 1917. (Clemenceau hade anklagat denna regering för ineffektivitet och faktisk defaitism, innan han själv tog makten och förde kriget mot Tyskland till ett segerrikt slut.) Trotskij anklagade med andra ord Stalin, Rykov, Bucharin och Vorosjilov för brist på förutseende, effektivitet och beslutsamhet, och han varskodde om att han i en krissituation skulle söka åstadkomma ett regeringsskifte, så att landet skulle kunna samla sina krafter och effektivt organisera sina försvarsresurser.[19] Under varje slags regim som medger regeringsskifte skulle Trotskijs hållning enligt vedertagen uppfattning ha varit klanderfri. Strax före andra världskriget tillämpade i själva verket Churchill framgångsrikt ‘Clemenceautaktiken’ i Storbritannien. Under en regim som inte medgav något alternativ till den makthavande regeringen tycktes emellertid Trotskijs deklaration smaka högförräderi. Generalsekretariatet besvarade den med motdeklarationer om en ‘enad anti-sovjet-front från Chamberlain till Trotskij’.

I allt väsentligt var oppositionen nu lyst i bann, även om Trotskij och Zinovjev, redan utstötta ur politbyrån, alltjämt var medlemmar av centralkommittén. Generalsekretariatet vägrade att auktorisera offentliggörandet av de memoranda de hade förberett till nästa partikongress, och oppositionsmedlemmarna tryckte dem halvt illegalt. Till straff blev ledarna utstötta ur centralkommittén. Den 7 november 1927, vid det officiella firandet av tioårsdagen av oktoberrevolutionen, förde Trotskij och Zinovjev sina anhängare i separata processioner genom Moskvas och Leningrads gator. Trots att processionerna var av fredlig karaktär och texterna på demonstranternas plakat endast indirekt var riktade mot den härskande gruppen, bragte händelsen striden till dess spets. Trotskij och Zinovjev blev omedelbart uteslutna ur partiet. I december dekreterade den femtonde kongressen att ‘anslutning till oppositionen och propaganda för dess åsikter är oförenliga med medlemskap av partiet’.[20] Kamenevs och Rakovskijs inlägg till

[18] En mera detaljerad skildring av dessa händelser återfinnes i kapitel X, som behandlar Stalins utrikespolitik.
[19] L. Trotsky: ‘The Stalin School of Falsification’, s. 175-176.
[20] ‘15 Sjezd V. K. P.’ (b), s. 1318.

oppositionens försvar drunknade i ett ihållande, hysteriskt oljud från församlingen. ‘Nog, kamrater’, yttrade Stalin, ‘det måste sättas stopp för det här spelet ... Kamenevs tal är det mest lögnaktiga, fariseiska, lömska och skurkaktiga av alla oppositionsanföranden som hållits från denna tribun.’[21] Kongressen fordrade att oppositionsledarna skulle fördöma och avsvärja sig sina egna åsikter – det var villkoret för deras fortsatta medlemskap av partiet. Förgäves sökte Kamenev och Rakovskij invända att sådana krav stred mot bolsjevismens traditioner, och att de, om de uppfyllde dem, endast skulle förödmjuka sig utan att vinna kongressdeltagarnas aktning.[22] Den 18 december uteslöt kongressen sjuttiofem ledande medlemmar av oppositionen, förutom de många andra som redan var utstötta eller fängslade.

Dagen därpå splittrades oppositionen. Den trotskistiska sektionen vägrade att efterkomma kongressens krav. Trotskij deporterades till Alma Ata, Rakovskij till Astrachan. Zinovjev, Kamenev och deras anhängare utfärdade emellertid en deklaration i vilken de avsvor sig sina åsikter. Oppositionens nederlag vållades lika mycket av detta avfall som av Stalins repressalier, och avfallet var bara början till de kapitulerandes förödmjukelse. Kongressen vägrade att godtaga deras villkorslösa kapitulation och lade avgörandet i frågan om deras återupptagande i generalsekretariatets händer. Stalins seger över sina forna kamrater var vida fullständigare än hans seger över Trotskij.

*

De händelser som följde visar på många punkter en så monoton likhet med dem som gått före att de knappast förtjänar att relateras i detalj. Stalins allians med Rykov och Tomskij splittrades kort efter deras motståndares nederlag, alldeles som triumviratet hade fallit sönder efter Trotskijs avgång från krigsfolkkommissariatet. Och även om den sociala och politiska bakgrunden till de nya händelserna var en helt annan, var huvudpersonernas strävanden, deras farhågor och efterklokhet, deras försenade sökande efter nya vägar etc. så gott som desamma.

Det är förbluffande hur grovt Stalin underskattades av sina motståndare, både gamla och nya, och hur snabbt de skulle bli varse sitt misstag. Vid den femtonde kongressen spådde den besegrade oppositionen att ledarskapet nu, sedan vänstern var avlägsnad, skulle övergå från Stalin till Bucharin, Rykov och Tomskij.[23] Trotskij varnade oavlåtligt partiet för en omedelbart förestående och avgörande ‘sväng åt höger’, som kunde sluta i kapitalismens återupprättande. Bucharin, Rykov och även Tomskij kände sig som segrare. Den politbyrå som valdes efter kongressen var så sammansatt att den tycktes garantera övervikt åt dem. Stalin kunde vara säker på fyra röster: sin egen, Molotovs och två av nykomlingarnas, Kujbysjevs och Rudzutaks. Bucharin, Rykov och Tomskij räknade på stöd från Vorosjilov och Kalinin. Men när det kom till kritan röstade både Vorosjilov och Kalinin med Stalin. ‘Stalin har någon särskild hållhake på dem som jag inte vet om’, sade Bucharin senare.[24] Suppleanterna i politbyrån, Kirov, Kaganovitj, Andrejev, Mikojan med flera, var med ett enda undantag, Uglanov, Stalins handgångna män. I förlitande på sin majoritet började Stalin avsätta Bucharins anhängare från inflytelserika poster i statsförvaltningen och partiorganisationen men avhöll sig tills vidare från öppen strid mot sina motståndare i politbyrån.

Avdriften åt höger började mot bakgrunden av en allvarlig social kris, som utvecklade sig exakt som Trotskij och Zinovjev hade förutsagt. Knappt en vecka hade gått sedan kongressen uttalade sin dom över dem, förrän Rysslands städer och samhällen hotades av hungersnöd. I januari 1928 var statens inköp av säd från bönderna två miljoner ton mindre än den minimi-

[21] Ibid., s. 372.
[22] Ibid., s. 252-253.
[23] Ibid., s. 1248-1250.
[24] B. Souvarine: ‘Stalin’, s. 484.

kvantitet som krävdes för stadsbefolkningens försörjning.[25] Politbyrån beordrade 'nödfallsåtgärder', vilka, med Stalins egna ord, karakteriserades av 'godtycklig organisation, kränkning av de revolutionära lagarna, raider mot bondgårdar, olagliga husundersökningar'.[26] Stick i stäv mot sina tidigare uttalanden förklarade Stalin nu att kulaken genom att undanhålla staten spannmål 'sprängde Sovjetstatens ekonomiska system'.[27] I juni utlystes nya krisåtgärder, och i juli uppmanade Stalin partiet att 'ta till hårdhandskarna mot kulakerna'.[28] Bolsjevikerna på landsbygden följde inte gärna dylika föreskrifter, ty under de senaste tre åren hade de fått inpräntat i sig vikten av 'alliansen med bönderna', och de hade fått lära sig att fientlighet mot musjiken var kännemärket på det trotskistiska kätteriet. Under mars, april, maj och juni dirigerade generalsekretariatet en 'vårrengöring' i partiet och avskedade de funktionärer som saboterade nödfallsåtgärderna.

Bakom politbyråns lyckta dörrar sökte Bucharin, Rykov och Tomskij förgäves sätta stopp för den nya kursen och skydda offren för utrensningarna. De undvek emellertid att föra ut striden på offentlig mark. I befolkningens ögon bar de sin andel av ansvaret för krisåtgärderna. Stalin drog all tänkbar nytta av deras diskretion och försäkrade partiet att politbyrån enhälligt hade fattat beslut om krisåtgärderna och utrensningarna. 'Det finns inga män från högerflygeln i politbyrån', yttrade han i oktober.[29] 'Vi i politbyrån', upprepade han en månad senare, 'är eniga och skall så förbli intill slutet.'[30] Vid centralkommitténs plenum inskränkte han sig till angrepp på en av Bucharins närmaste män, den nye finansfolkkommissarien Frumkin, som hade yttrat att 'lantbefolkningen, med undantag av den lilla sektionen fattiga bönder, är motståndare till oss', och att 'det råder missnöje och förtvivlan bland den stora massan av bönderna'.[31] Först i april 1929, mer än ett år efter kampens början, nämnde Stalin för första gången offentligt Bucharin som ledare för högeroppositionen.

De tidigare oppositionerna hade åtminstone brottats med Stalin innan de besegrades. Bucharingruppen var inte ens kapabel att ta upp hans utmaning. På ett tidigt stadium i kontroversen, i juli 1928, sökte Bucharin stöd hos Kamenev ungefär på samma sätt som Kamenev och Zinovjev en gång hade vänt sig till Trotskij. I bägge fallen var de 'avslöjanden' Stalins tidigare medarbetare gjorde exakt desamma, och de gjordes i samma stämning av panik, blandad med vaga förhoppningar. Zinovjev och Kamenev hade talat om faran för deras och Trotskijs liv. 'Han kommer att strypa oss', viskade nu Bucharin skräckslagen till Kamenev.[32] 'Han är en samvetslös intrigör, med ett maktbegär som inte skyr några medel. Närhelst det lämpar sig är han beredd ändra sitt program för att kunna röja någon ur vägen.' 'Vi anser Stalins linje ödesdiger för revolutionen. Den leder oss till avgrunden. Motsättningarna mellan oss och Stalin är mycket, mycket allvarligare än mellan er och oss.' Liksom för att väcka förtroende räknade Bucharin upp de organisationer och inflytelserika personer som skulle komma att stödja oppositionen. Men i samma andetag besvor han sin interlokutör att inte nämna ett ord om deras hemliga samtal, ty de var bägge noggrant bevakade av den politiska polisen, och när han skildes från Kamenev talade han med förfäran om generalsekretariatets 'Djingis-khan'. Trotskij och de båda ex-triumvirerna hade sammanslutit sig mot Stalin för sent. För Bucharin och Kamenev var det redan för sent att sammansluta sig.

---

[25] J. Stalin: 'Leninism', vol. Il, s. 128.
[26] Ibid., s. 129.
[27] J. Stalin: 'Problems of Leninism', 'On the Gram Front', s. 206-215.
[28] J. Stalin: 'Leninism', vol. H, s. 128.
[29] J. Stalin: 'Problems of Leninism', anförande om 'högerfaran', s. 236.
[30] J. Stalin: 'Leninism', vol. s. 183.
[31] Ibid., s. 168 o.f.
[32] B. Souvarine: a. a., s. 485. Denna boks författare har även själv sett dokumentet efter vilket Souvarine citerar fragment av Bucharins avslöjanden. Den cirkulerade illegalt i Ryssland.

En orsak till detta sorgliga sakernas tillstånd låg naturligtvis i det nästan automatiskt ökande tryck Stalin utövade på landets hela politiska liv. Oppositionsgruppernas successiva nederlag medförde varje gång en våldsam minskning av möjligheten för ett fritt meningsutbyte. Ledarna för varje ny opposition kunde inte skaffa sig större armbågsrum än det de själva i koalition med Stalin hade lämnat sina motståndare. Efter varje razzia kom handlingar som dittills betraktats som oangripliga att klassificeras som oförlåtliga. Av formella skäl kunde Stalin inte utesluta Trotskij ur partiet på grund av hans 'Clemenceaudeklaration', även om den innebar ett hot att störta regeringen. Endast direkta disciplinbrott, illegal tryckning och otillåtna gatudemonstrationer, förbrytelser till vilka Stalin hade provocerat sina motståndare, berättigade till repressalier mot oppositionen år 1927. Knappt ett år senare var 'ett viskande samtal mellan en medlem av politbyrån och en ångerköpt oppositionsledare, samtalet mellan Bucharin och Kamenev, redan en allvarlig förbrytelse, för vilken Bucharin gråtmilt tiggde politbyrån om förlåtelse.[33] Alternativet till underkastelse var en fredlöshet som var dubbelt °uthärdlig därför att den utlystes mot 'förbrytaren' inte av en klassfiende utan av hans egna kamrater i revolutionen och gjorde 'förbrytaren' oförmögen' att ens ropa i öknen.

Det fanns ännu ett skäl till det paradoxala förhållandet att Stalins fiender blev maktlösare ju talrikare de blev. 'Motsättningarna mellan oss och Stalin är mycket, mycket allvarligare än mellan er och oss', hade Bucharin sagt till Kamenev. Vad Bucharin hade i tankarna var Stalins sätt att hävda sig, hans despotism, hans skrupelfrihet, hans likgiltighet för den allmänna opinionen och hans förakt för partiets intellektuella elit. På den punkten var faktiskt alla oppositionsgrupper överens, gamla som nya. Men det var inte nog för att sammansvetsa dem till en enda, enig grupp. Tvärtom, Stalins senaste åtgärder, hans avvikande från promusjik-politiken, ökade än mer förvirringen i hans motståndares led. Han stal blixten från Trotskij. Generalsekretariatets ombud besökte nu många av de landsförvisade ledarna för den gamla oppositionen och lockade dem tillbaka till fållan. Stalin har ju, påpekade de, nu upptagit de idéer ni kämpade för. Han går hårt fram med kulakerna och strävar att industrialisera landet. Han är invecklad i strid med Bucharin, Rykov och Tomskij, era och hans verkliga motståndare. Varför skulle ni då stanna kvar här ute i den politiska öknen, när partiet är i stort behov av er erfarenhet och begåvning? Ni säger att ni har rätt till en offentlig rehabilitering. Men hur kan ni begära att partiledningen skall nedsvärta sig själv i ett så kritiskt ögonblick, då dess prestige måste upprätthållas till varje pris? Personlig stolthet är ingen bolsjevikisk dygd. För övrigt vet ni själv att ni bröt mot disciplinen. Det enda partiet begär av er är en ren formalitet, att ni överger en ståndpunkt som ändå har blivit föråldrad. I gengäld kommer ni att få tillfälle att återuppta ert ärofulla arbete för revolutionen.

Trotskij och Rakovskij var obotfärdiga och omedgörliga. Zinovjev, Radek, Pjatakov, Sokolnikov, Smilga och ett otal andra lät övertala sig att göra formell avbön. Under 1928 och 1929 gick det en stadig ström av 'botfärdiga' oppositionsmedlemmar från förvisningsorterna till Moskva. De hemvändande opponenterna trodde att Stalins plötsliga vänstergir skulle ge dem vind i seglen och att de i sinom tid skulle återvinna sitt grepp om partiet. Under väntetiden fördömde de sina vänner, som föredrog landsflykt eller fängelse framför ett intrikat och ovärdigt rävspel. Medan Stalin utdelade sina hugg mot den nya oppositionen försäkrade han sig sålunda om temporärt understöd från många anhängare av den gamla. Modstulna efter sina misslyckanden uppmanade nu många av dess ledare Bucharin och hans vänner att inte låta sig drivas in i en olöslig konflikt. Promusjik-gruppen satsade försiktigt på framtiden. Den ansåg att Stalin förde landet in i en återvändsgränd, där hans fall skulle bli oundvikligt. Det gällde bara hålla sig beredd i det kritiska ögonblicket och gripa tyglarna när de gled honom ur händerna.

[33] Ibid., s. 518.

Mot slutet av 1928 blev verkligen symtomen på en sådan kris allt flera. Men Stalin genomskådade sina medtävlares förhoppningar och taktiska spel. Han visste att hans farligaste motståndare alltjämt var Trotskij, vars orubbliga hållning förvärvade honom ny respekt från både vänner och fiender. Den 18 januari 1929 föreslog han politbyrån att Trotskij skulle förvisas från Ryssland. Förslaget gick igenom, trots Bucharins protester. Denna händelse ger oss åter tillfälle att iaktta den gradvisa stegring varmed konflikten gick mot sin blodiga klimax. År 1929 drog sig Stalin alltjämt för att spärra in Trotskij i ett ryskt fängelse – sju år senare skulle han inte tveka att avkunna dödsdomen både över honom och hela det 'gamla gardet'.

Sedan han slutgiltigt hade avlägsnat Trotskij från den ryska skådeplatsen, skyndade han att göra razzia bland högerflygelns ledare. Rykov blev avsatt från premiärministerposten, på vilken han efterträtt Lenin. Tomskij berövades ledarskapet för fackföreningarna under motivering att han begagnat sitt inflytande för att uppvigla fackföreningarna mot industrialiseringen. Bucharin blev avsatt från ordförandeposten i den kommunistiska internationalen, där han hade efterträtt Zinovjev, och utesluten ur politbyrån. Innan år 1929 var till ända hade Bucharin, Rykov och Tomskij avsvurit sig sina egna åsikter och därigenom köpt sig några års osäkert andrum.

Stalins övervälde var nu fullständigt. Maktkampen var slut. Alla hans medtävlare var eliminerade. Ingen av politbyråns medlemmar drömde om att trotsa hans auktoritet. Under årets sista dagar firade Moskva hans femtioårsdag som om den varit en stor historisk tilldragelse. Från alla hörn av Ryssland inströmmade hyllningar till Ledaren. Hans förtjänster prisades braskande och överdrivet av varje partisekreterare i landet. Husväggarna i Moskva var täckta av hans porträtt i jätteformat. Statyer och byster av honom i alla upptänkliga storlekar fyllde torgen, vestibulerna i offentliga byggnader och fönstren i alla butiker ner till den enklaste rakstuga. Propagandisterna skrek sig hesa med ropet: 'Stalin är Lenin av i dag.' En del äldre personer mindes Lenins femtioårsdag. Det hade varit en liten och enkel festlighet, som Lenin motsträvigt bevistade endast för att förebrå sina beundrare deras växande svaghet för pomp och ståt. Den nya Stalinkulten smälte nu tydligt samman med den gamla Leninkulten och överskuggade den. När Stalin vid högtidliga tillfällen visade sig på taket till Leninmausoleet på Röda torget, tycktes Lenins kolossala grav bara vara en piedestal för hans efterträdare.

*

Det skulle vara lätt för en historiker att avge ett oreserverat omdöme om Stalin, om man kunde utgå från att denne i sin kamp mot Bucharin, Rykov och Tomskij uteslutande drevs av sin personliga ärelystnad. Så var inte fallet. Hans personliga syften var inte de enda eller de viktigaste insatserna i striden. Under de spända Månaderna 1928 och 1929 låg Sovjetunionens hela öde i vågskålen.

Ytligt sett var den händelse som utlöste krisen så odramatisk att den förefaller irrelevant. Bönderna hade underlåtit att leverera några miljoner ton spannmål till städerna. Hur prosaisk episoden än var, låg det verklig dramatik i den. När bönderna vägrade sälja säd, hade de inga klara politiska motiv. De siktade inte på att störta sovjetregimen, även om en del politiskt sinnade element bland de välbärgade bönderna hoppades på en sådan utgång. Den stora massan av bönderna drevs till denna speciella form av 'sabotage' av ekonomiska skäl. De flesta småbruken producerade inte mer än deras ägare behövde för sitt uppehälle. Efter mer än tio år började den agrara omvälvningen av 1917 nu utkräva sin hämnd. Storgodsens styckande till små jordlotter hade skänkt bolsjevikerna bondeklassens stöd under inbördeskriget; men följden blev en försämring av jordbrukets produktivitet, eller rättare dess förmåga att försörja stadsbefolkningen. Samtidigt begärde storbönderna högre priser för sina produkter, priser som var olidligt betungande för stadsborna, och de yrkade även på ytterligare eftergifter åt jordbrukskapitalismen. Stalin stod i själva verket inför ett ytterligt komplicerat problem. Om han

fortsatte att ge efter för bönderna, skulle det väcka ont blod bland städernas arbetarebefolkning, som nu på det hela taget åter stod bakom regeringen, i synnerhet sedan regeringen omkring 1927 hade lyckats återuppbygga industrin till dess förkrigskapacitet. Men en vägran att efterkomma böndernas krav innebar också fara för hungersnöd och oroligheter i städerna. Problemet krävde en radikal lösning. Om regeringen hade börjat tygla storbönderna och uppmuntra till gradvis kollektivisering tidigare, som Trotskij och Zinovjev hade tillrått, skulle den måhända inte nu ha behövt ta sin tillflykt till drastiska nödfallsåtgärder för att skaffa fram bröd. Som förhållandena nu var, handlade Stalin under händelsernas övermäktiga tryck. Den omständigheten att han inte var förberedd på situationen kastade honom huvudstupa in i en procedur som han lätt kunde förlora kontrollen över.

Detta hans oförmedlade, självrådiga sätt att inlåta sig på den andra revolutionen skulle ha varit ofattbart, om inte Stalin under de föregående åren, från 1924 till slutet av 1929, hade fäst sina synpunkter på papperet. Ända in i det sista ryggade han tillbaka för omvälvningen, och han hade ingen aning om vilken omfattning och våldsamhet den skulle få. I det var han inte ensam. Inte en enda bolsjevikisk grupp, fraktion eller klick hade tanke på en industrialisering så intensiv och snabb eller en jordbrukskollektivisering så omfattande och drastisk som den Stalin nu igångsatte. Även de mest extrema vänsterbolsjevikerna tänkte sig kollektiviseringen som en måttfull, graduell reform. Den ende som hade propagerat för en ‘andra revolution’ på landsbygden var Juri Larin, en andra rangens nationalekonom och före detta högermensjevik. Han skrev om ämnet så tidigt som 1925, och Stalin avfärdade då ironiskt hans plan som en förryckt ide.[34] Han ljungade mot de bolsjeviker som tänkte på att ‘underblåsa klasskampen på landsbygden.[35] Det är ... tomt prat ... gammalmensjevikiska visor ur den gamla mensjevikiska visboken.’ När studenter vid Sverdlovuniversitetet gjorde honom den försåtliga frågan: ‘Hur kan man kämpa mot kulakerna utan att underblåsa klasskampen?’ svarade han i samma avfärdande ton att ‘partiet inte var intresserat av att underblåsa klasskampen’ på landsbygden och att det uttrycket ‘var alldeles otillämpligt’.[36]

Tre år senare, i maj 1928, då tvångsåtgärderna mot kulakerna redan var i full gång, vidhöll han alltjämt att ‘expropriering av kulakerna skulle vara vanvett.’[37] Han väntade inte att mer än en liten del av jordbruket skulle vara omorganiserat efter kollektiva linjer inom de närmaste fyra åren.[38] Den första femårsplanen, som antogs mot slutet av året, räknade med kollektivisering av allra högst tjugo procent av alla jordbruk fram till 1933. Ännu våren 1929, då Stalin redan öppet angrep Bucharingruppen som gynnare av kapitalistiskt jordbruk, vidhöll han fortfarande att ‘det privata ... jordbruket skulle fortfara att spela en dominerande roll vid landets försörjning med livsmedel och råvaror’.[39]

Ett par månader senare var en total kollektivisering redan i full gång, och det privata jordbruket var dödsdömt. Innan året var till ända förklarade Stalin: ‘Vi har lyckats leda huvudmassan av bönderna i ett stort antal distrikt bort från den gamla kapitalistiska utvecklingsvägen’.[40] Politbyrån räknade nu med att statsägda och kollektiva jordbruk redan skulle leverera halva städernas behov av livsmedel. Under årets sista dagar skallade hotfullt från Kreml Stalins order om allmän ‘offensiv mot kulaken. Vi måste krossa kulakerna, utplåna

[34] J. Stalin: ‘Sotjinenija’, vol’ VII, s. 373, tal vid den fjortonde kongressen.
[35] Ibid., s. 103.
[36] Ibid., s. 179 och 334-338.
[37] J. Stalin: ‘Problems of Leninism’, s. 221, On the Grain Front’.
[38] ‘Det finns personer’, yttrade han i juli 1928, ‘som anser att det privata jordbruket har spelat ut sin roll och inte förtjänar understöd. Sådana personer har ingenting gemensamt med vår partilinje.’ (J. Stalin: ‘Leninism’, vol. II, s. 131).
[39] J. Stalin: ‘Problems of Leninism’, s. 267.
[40] Ibid., s. 293.

dem som klass ... Om vi inte sätter oss detta mål före, skulle allt tal om en offensiv rätt och slätt vara bombasmer, skenfagert, tomt munväder ... Vi måste slå ned kulakerna så hårt att de aldrig mer förmår resa sig ...[41] Långt ifrån att fördöma kulakernas expropriering som vanvett yttrade han nu: 'Kan vi tillåta att kulakernas egendom exproprieras ...? En löjlig fråga ... Man jämrar sig inte över att en halshuggen har tappat håret ... Vi måste bryta ned denna samhällsklass' motstånd i öppen strid'.[42]

En kort översikt över hans viktigaste uttalanden om industrialiseringen blottar lika flagranta motsägelser. Vid mitten av tjugotalet höll den ryska industrin på att återhämta sig till sin förkrigsnivå och ökade sin produktion med mellan tjugo och trettio procent årligen.[43] I politbyrån rådde delade meningar om i vilken takt produktionen skulle kunna höjas, sedan alla befintliga fabriker och verkstäder hade bragts att arbeta med full kapacitet. Alla var överens om att den årliga ökningen måste bli mindre, sedan man väl uppnått denna punkt. Zinovjev, Trotskij och Kamenev ansåg att det likväl fortfarande skulle vara möjligt att öka produktionen med knappt tjugo procent om året. Stalin kallade dem 'superindustrialisörer'. När hans motståndare framlade projektet för Dnjeprostroj, det stora elektriska kraftverket vid Dnjepr, bordlade han förslaget, varvid han påstås ha yttrat att om Ryssland byggde Dnjeprostoj, skulle det vara detsamma som om en musjik köpte en grammofon i stället för en ko.[44] Hans rapport till den femtonde kongressen i december 1927 var full av tillfredsställelse med det industriella tillståndet i landet; men han följde redan oppositionens exempel – och föreslog att industriproduktionen under de närmaste fem åren skulle ökas i ett tempo av femton procent om året.

Ett år senare var hans tillfredsställelse med det industriella tillståndet försvunnen, och han fann att de ryska fabrikerna och verkstäderna i tekniskt avseende var 'under all kritik'.[45] Han började nu yrka på snabbare industrialisering. Med syftning på ett precedensfall som föresvävade många av hans åhörare yttrade han: 'När Peter den store under sin kamp med de mera avancerade länderna i väster började bygga faktorier och verkstäder för att rusta sina arméer, kunde ingen av de gamla samhällsklasserna framgångsrikt lösa problemet att övervinna landets efterblivenhet' [46] Men det ryska samhällets nya struktur skapade ojämförligt mycket bättre villkor för en industrialisering. Till och med nu var Stalins projekt moderata. Vid en plenarsession i centralkommittén kämpade han med finansfolkkommissarien, Frumkin, som i budgeten inte ville anslå mer än 650 miljoner rubel till kapitalinvesteringar. Det högsta ekonomiska rådet begärde 825 miljoner rubel, och Stalin pläderade för det högre anslaget.[47]

De investeringar som gjordes under det följande året, det första under femårsplanen, uppgick i själva verket till 1 300 miljoner rubel, nära 500 miljoner mer än Stalins högsta bud. Det radikala och avgörande steget mot industrialisering inträffade i mitten av 1929, då statsanslaget till kapitalinvesteringar plötsligt höjdes till 3 400 miljoner rubel, fem gånger så mycket som finansfolkkommissarien hade beviljat och fyra gånger så mycket som Stalin själv hade begärt. Snart arbetade politbyrån upp sig till en veritabel industrialiseringsfrenesi. I juni 1930 förbluffades den sextonde kongressen av Stalins triumferande tillkännagivande: 'Vi står inför vår totala omvandling från agrarstat till industristat.' [48] Han förutspådde att planen inom många industrigrenar skulle vara fullbordad inom tre eller rent av två och ett halvt i stället för fem år. Han meddelade kongressen, att industrin fått order att under det löpande året öka sin produk-

[41] Ibid., s. 318.
[42] Ibid., s. 325.
[43] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VII, s. 308 och 315.
[44] 'The Case of Leon Trotsky', s. 245, och 'Bulleten Oppozitsii', nr 27 (mars 1932).
[45] J. Stalin: 'Leninism', vol. II, s. 151.
[46] Ibid., s. 153.
[47] Ibid., s. 172.
[48] Ibid., s. 328.

tion med nära femtio procent, en ökning som faktiskt tillhörde den superindustrialistiska fantasins sfärer.[49]

Han var nu helt besatt av tanken att han kunde åstadkomma en mirakulös omvandling av hela Ryssland med en enda tour de force. Han tycktes röra sig i en halvt overklig värld av statistiska tal och index, av industriella order och instruktioner, en värld där intet mål tycktes ligga utom räckhåll för honom och partiet. Han myntade frasen att det inte fanns några fästningar som inte kunde erövras av bolsjevikerna, en fras som under många år upprepades av varje skribent och talare och målades på varje mötesduk och affisch i alla hörn av landet.

Här följer ett belysande exempel på företagets feberaktiga karaktär. Järn och stål bildar grundvalen för en industriell maktställning. Är 1928 producerade Ryssland endast tre och en halv miljon ton tackjärn. Enligt femårsplanen skulle landet producera tio miljoner ton mot slutet av 1933. Inte nöjd med att flytta tillbaka tidsgränsen för hela planen ett eller två år, uttalade Stalin på den sextonde kongressen: 'Tio miljoner ton tackjärn är inte tillräckligt ... Vi måste till varje pris producera sjutton miljoner ton år 1932.'[50] De ekonomer och företagsledare som fruktade att ett så högt mål inte skulle kunna uppnås brännmärkte han som 'högeropportunister' och 'sabotörer', trots att deras invändningar var ytterst välgrundade. När Hitler anföll Ryssland 1941, började den ryska produktionen av tackjärn just närma sig det mål som den enligt Stalins order skulle ha uppnått tio år tidigare.[51]

*

Vi har sett hur Stalin störtades in i kollektiviseringen av den kroniska faran för hungersnöd under 1928 och 1929. Några av hans motståndare hävdade att man hade kunnat undvika faran genom att importera spannmål. Men betalningsmedlen saknades, och regeringen kunde inte räkna med kredit i utlandet – den finansiella bojkott mot Ryssland som börjat efter revolutionen upprätthölls i praktiken fortfarande. Oavsett detta skulle industrin inte ha kunnat utveckla sig ens i samma blygsamma skala som hittills, om landets knappa fonder av guld och utländska valutor använts till import av livsmedel. En industriell stagnation skulle oundvikligen ha medfört en ännu allvarligare livsmedelskris och en mera ödesdiger spänning mellan städer och landsbygd i framtiden.

Att plundra storböndernas lador och rekvirera fram dolda lager tycktes erbjuda en enklare utväg ur nödläget, en utväg som inte behövde vara mera obillig än böndernas hot om utsvältning av städerna. Men även med partiets och polisens hjälp av statsförvaltningen knappast i stånd att bemästra uppgiften. Böndernas säregna förmåga att slingra sig undan påbud och kontrollåtgärder från mer eller mindre avlägsna centrala instanser är allmänt bekant. Sådana påbud och kontrollåtgärder, för att inte tala om rekvisitioner, blir mest effektiva när de verkställes av en sektion av landsbefolkningen på platsen. Stalin vädjade därför till de fattiga bönderna mot storbönderna. Han kunde inte komma tomhänt till de fattiga musjikerna. Han måste erbjuda dem påtaglig gottgörelse för deras samarbete. Och vilken belöning kunde vara mera lockande för den utblottade musjiken, ägaren till en liten jordlapp, som plöjde sin åker med en träplog (socha), som varken ägde häst eller ko och som ständigt låg i händerna på kulaken och byockraren, vilken belöning kunde vara mera frestande för den stora massan sådana musjiker än ett kollektivjordbruk, som regeringen lovade utrusta med några av kulakens moderna lantbruksmaskiner – inte bara med hästar, utan också med traktorer?

---

[49] Noga räknat skulle ökningen vara omkring fyrtiosju procent. Stalin medgav senare själv på en industriledarkonferens, att den endast blev tjugofem procent, och till och med den siffran är tvivelaktig. Jämför 'Leninism', vol. II, s. 385, och 'Problems of Leninism', s. 351.

[50] J. Stalin: 'Leninism', vol. II, s. 375.

[51] N. Voznesenskij: 'Economic Results of the U.S.S.R. in 1940', s. 10 och 13. Se även 'Planovoje Chozjastvo', nr 5 1947; A. Kurskij: 'Sotsialistitjeskaja Industrializatsia S.S.S.R.', s. 35.

Man vet inte exakt hur många av de tjugofem miljonerna enskilda jordbrukare som tillhörde den allra fattigaste klassen Det rör sig om en siffra mellan fem och åtta miljoner – minst fem miljoner av de minsta lotterna brukades med träplog.[52] Vid andra ändan av skalan fanns en och en halv eller möjligen två miljoner välbärgade bönder. Däremellan fanns de femton till aderton miljonerna 'mellanbönder'. Det var följaktligen endast en minoritet av bondeklassen, låt vara en mycket stark sådan, som med visshet kunde beräknas odelat välkomna den 'stora förändringen'. Om Stalin hade begränsat reformen till en sammanslagning av de allra fattigaste småbruken och moderat egendomsutjämning mellan de mest välbärgade och de mest nödlidande sektionerna av bondeklassen, skulle kollektiviseringen knappast ha blivit den blodiga omvälvning den i verkligheten blev. Om vidare kollektivjordbruken hade utrustats med redskap och maskiner, om staten hade hjälpt dem med lån och tekniska råd, och om de sedan hade lyckats märkbart förbättra sina medlemmars levnadsstandard, skulle de troligen ha lockat till sig många av de så kallade mellanbönderna som i själva verket förde en eländig existens på gränsen till armod.

Omkring mitten av 1929 rycktes Stalin med av rörelsens inneboende kraft. Kollektiviseringens första etapp blev en obestridlig framgång. Allteftersom de uppmuntrande rapporterna hopades på generalsekretariatets bord, började Stalin pressa kollektiviseringen utöver de ursprungligen uppsatta gränserna. Han skickade ut tusentals och åter tusentals ombud på landsbygden med order att 'likvidera kulakerna som klass' och att driva de stora massorna motsträviga mellanbönder till kollektivbruken. Man får ett begrepp om andan i hans instruktioner av ett tal han höll till partiets jordbruksombud i december 1929.[53] Han tog till de fränaste ord för att skingra skruplerna hos sina åhörare, som tydligen tyckte att en revolution kan och måste handskas hänsynslöst med en handfull utsugare, men inte med miljoner små jordägare. Stalin citerade lätt ironiskt följande rader av Engels: 'Vi står avgjort på småbondernas sida; vi vill göra allt som står i vår makt för att göra hans öde mera uthärdligt och underlätta hans övergång till kooperationen, om han beslutar sig för att ta ett sådant steg. Om han ännu inte kan förmå sig till ett sådant beslut, skall vi ge honom god tid att grubbla över det på sin egen torva' Engels' 'överdrivna hänsynsfullhet, förklarade Stalin för sina åhörare, kunde passa för förhållandena i Västeuropa, men den var inte på sin plats i Ryssland. Småbonden skulle inte få någon tid att grubbla över kollektivismen på sin egen torva. Kulakerna, utvecklade Stalin vidare sin synpunkt, måste inte bara exproprieras; det var löjligt att föreslå, som en del bolsjeviker gjorde, att de efter expropriationen skulle ha rätt att ansluta sig till kollektivbruken. Han berättade inte för sina åhörare hur det skulle gå med de omkring två miljonerna kulaker, med familjer säkerligen åtta till tio miljoner människor, sedan de blivit fråntagna sina egendomar och avstängda från kollektivbruken.

Inom kort härskade kaos på den ryska landsbygden. Den överväldigande majoriteten av bönderna gjorde desperat motstånd mot regeringen. Kollektiviseringen urartade till en militäroperation, till ett blodigt inbördeskrig. Upproriska byar omringades med kulsprutor och tvingades till underkastelse.[54] Kulaker i massor deporterades till avlägsna, obefolkade områden i Sibirien. Deras boningshus, lador och åkerbruksredskap överlämnades till kollektivbruken – Stalin uppskattade själv värdet av på så sätt exproprierad egendom till mer än 400

[52] L. Trotsky: 'The Real Situation in Russia', s. 64-67, och J. Stalin: 'Problems of Leninism', 'On the Grain Front', s. 206-216.
[53] J. Stalin: 'Problems of Leninism', s. 301 o. f.
[54] Under denna kritiska period reste författaren i Ryssland och Ukraina. Han erinrar sig en målande skildring av kollektiviseringen som han fick i en järnvägskupé mellan Moskva och Charkov av en överste i G.P.U. Översten var fullkomligt nedbruten av sina upplevelser på landsbygden. 'Jag är gammal bolsjevik', sade han nästan under tårar. 'Jag arbetade i den underjordiska rörelsen mot tsaren, och jag kämpade i inbördeskriget. Har jag gjort allt detta, för att jag nu skulle ställa upp kulsprutor kring byarna och ge mina män order att skjuta utan urskillning på flockar av bönder? Nej och åter nej!'

miljoner rubel.[55] Det stora flertalet bönder föresatte sig att inleverera så litet som möjligt av sin egendom till kollektivbruken, vilka de föreställde sig som statsägda fabriker, där de själva bara skulle bli fabriksarbetare. I desperation slaktade de ner sin boskap, slog sönder sina redskap och brände sina skördar. Det var musjikernas stora ludditerupproor. Först tre år senare, i januari 1934, avslöjade Stalin några av dess följder. År 1929 ägde Ryssland 34 miljoner hästar. Endast 16,6 miljoner fanns kvar 1933 – 18 miljoner hästar hade blivit nedslaktade. Detsamma gällde 30 miljoner nötkreatur, omkring fyrtiofem procent av det totala antalet, samt nära 100 miljoner eller två tredjedelar av totalantalet får och getter.[56] Väldiga jordområden låg obrukade. Hungersnöden gick fram över Ukrainas städer och över dess svarta stäpper.

Stalins krafttag på jordbrukets område tvingade honom till ett liknande krafttag inom industrin. En snabb mekanisering av jordbruket blev nu en fråga om liv eller död. Jordbruk i stor skala kräver en vida högre teknisk nivå än den på vilken småbruk, i synnerhet av den antediluvianska ryska typen, kan existera. Traktorn måste ersätta hästen. Före den stora husdjursslakten beräknade nationalekonomerna att en fullständig kollektivisering skulle kräva minst en kvarts miljon traktorer och en enorm mängd andra maskiner. När omvälvningen började, fanns bara sjutusen traktorer tillgängliga i hela Ryssland. Genom utomordentliga kraftåtgärder säkrade Stalin ytterligare nära trettiotusen traktorer under loppet av 1929.[57] Det var en droppe i havet. Utan maskiner och teknisk upplysning var det omöjligt att genomföra en rationell organisering och fördelning av jordbrukets arbetskraft. Många av kollektivbruken hotade att falla sönder så fort de hade bildats. Det var nu en tvingande nödvändighet att industrin inom kortast möjliga tid producerade fantastiska mängder maskiner, att oljekällorna levererade de miljoner ton bensin som behövdes för att driva traktorerna, att landsbygden blev elektrifierad, att det byggdes nya kraftverk, och, sist men inte minst, att miljoner bönder fick lära sig sköta och köra maskiner. Men de industriella anläggningarna saknades. Produktionen av kol, olja, stål och annan materiel var skriande otillräcklig. Och det fanns inte heller folk som kunde lära den okunniga musjiken att sköta en traktor.

Hela experimentet tedde sig som en monstruös akt av vanvett, i vilken alla logikens lagar och nationalekonomins principer var ställda på huvudet. Det var som om en hel nation helt plötsligt hade övergivit och förstört sina hus och kojor, som visserligen var gamla och murkna, men likväl existerade i verkligheten, och flyttat över med allt sitt pick och pack i luftslott, i byggnader till vilka bara en antydan till grund var utstakad, och som om nationen först efter sin vanvettiga flyttning hade tagit itu med att slå tegel till väggarna i sina nya hus och upptäckt att det inte ens fanns halm till teglet, och som om därefter hela nationen, hungrig, smutsig, huttrande av köld och nedbruten av sjukdom, hade börjat ett febrilt sökande efter halm, tegel, sten, byggmästare och murare, så att man äntligen, när man väl fått ihop vad som behövdes, skulle kunna bygga sig bostäder som var ojämförligt mycket rymligare och sundare än de i hast övergivna slumbostäderna i det förflutna. Man må vidare föreställa sig att denna nation räknade hundrasextio miljoner människor, och att den blev lockad, tubbad, piskad och vallad in i detta surrealistiska företag av en vanlig, prosaisk, tämligen nyktert tänkande man, vars hjärna plötsligt hade blivit besatt av en halvt verklig och halvt sömngångaraktig vision, en man som gjorde sig själv till överdomare och överarkitekt, till en modern över-Farao. Sådan var nu i stora drag den sällsamma bilden av det ryska livet, fullt av lidande och hopp, fullt av patos och groteskeri, och sådan var Stalins roll däri, blott med den skillnaden att de byggnader han tvingade folket att resa inte var några onyttiga pyramider.

[55] J. Stalin: ‘Leninism’, vol. Il, s. 344.
[56] J. Stalin: ‘Problems of Leninism’, s. 480.
[57] Ibid., s. 483.

Själv såg han sig inte som en modern Farao utan som en ny Moses, ledande ett utvalt folk genom öknen. Denne ateistiske diktators själ var proppad med bibliska bilder och symboler. Bland de få liknelser som finns utströdda i hans trista och tungfotade skriverier är frasen om vandringen mot 'socialismens förlovade land' den kanske oftast återkommande, redan på den tiden då han bara ledde en handfull 'kommittémän' i Tiflis eller Baku.[58] Hur mycket sannare måste inte den frasen ha ljudit i hans öron nu. Trots hela den distans i sekler och nationalkaraktär som skilde honom från Cromwell, och hans anhängare från puritanerna, kunde åtskilligt i Macaulays karakteristik av Cromwell och hans män mycket väl ha varit skrivet om Stalin:

'Denna säregna människogrupp bestod till största delen av trosvissa republikaner. Medan de förslavade sitt land, narrade de sig själva att tro att de emanciperade det. Den bok de vördade högst försåg dem med ett föregångsfall som ofta var i deras mun. Det var sant att det okunniga och otacksamma folket knorrade mot sin befriare. Just på samma sätt hade ett annat utvalt folk knorrat mot den ledare som förde det, på långa och mödosamma vägar, från träldomens hus till det land som flödade av mjölk och honung. Likväl hade denne ledare räddat sina bröder mot deras egen vilja, och inte hade han heller skytt att statuera fruktansvärda exempel på dem som föraktade den erbjudna friheten och längtade tillbaka till Egyptens köttgrytor, arbetsfogdar och avgudadyrkan.'

När Stalin lade fram sitt program för folket och krävde ansträngningar och offer, kunde han inte helt enkelt motivera det med den tvingande ekonomiska nödvändigheten. Han sökte förläna det en mera fantasieggande lockelse. För första gången vädjade han nu öppet till folkets nationalkänsla vid sidan av dess socialistiska känsla. Samma dubbla appell hade visserligen legat fördold i doktrinen om socialism i ett enda land, men hittills hade han avhållit sig från att öppet underblåsa nationalistisk stolthet eller ärelystnad. Bolsjevismens avoghet mot dylika känslor hade folket haft i färskt minne, och ett öppet avsteg från den skulle ha varit i hög grad inopportunt för Stalin, så länge han var utsatt för kritik från sina rivaler. Inte är det heller säkert att den nationalistiska tankegången varit nog klart utkristalliserad i hans eget sinne under tidigare år. Det nya tonfallet klingade med osedvanlig styrka i ett av hans berömda tal till industriledare i februari 1931. Han argumenterade i det oändliga mot dem som pläderade för ett långsammare tempo i industrialiseringen, och han klargjorde de internationella och nationella motiven för sin politik. Industrialisering var ett grundvillkor för socialismen, och sovjetregeringen var i världsproletariatets ögon förpliktad att uppbygga socialismen. Dessa internationella förpliktelser, sade han, satte han ännu högre än de nationella. Men han talade om problemets världssocialistiska aspekt i klichéer så livlösa att det tydligt märktes att talarens hjärta inte var med i leken. Hans ord började pulsera av känsla och få färg först när han övergick till de nationella, de rent ryska motiven för sin politik:

'Nej, kamrater – vi får inte minska takten! Tvärtom, vi måste öka den så mycket det står i vår makt och möjlighet. Detta bjuder oss våra förpliktelser mot Sovjetunionens arbetare och bönder. Detta bjuder oss våra förpliktelser mot hela världens arbetarklass.

Att minska takten skulle betyda att sacka efter, och de som sackar efter är slagna. Vi vill inte bli slagna. Nej, vi vill det inte. I Rysslands gamla historia blev landet oupphörligt slaget för sin efterblivenhets skull. Det blev slaget av de mongoliska kanerna, det blev slaget av turkiska bejer, det blev slaget av svenska feodalherrar, det blev slaget av polsk-litauiska paner, det blev slaget av anglofranska kapitalister, det blev slaget av japanska baroner, det blev slaget av alla – för sin efterblivenhets skull. Militär efterblivenhet, kulturell efterblivenhet, politisk efterblivenhet, industriell efterblivenhet, agrikulturell efterblivenhet. Det blev slaget, därför att det var inbringande att slå det, och därför att det kunde ske ostraffat. Ni minns den förrevolutio-

[58] Se s. 60.

näre skaldens ord: ‘Du är fattig och du är rik, du är mäktig och du är hjälplös, moder Ryssland.’

... Vi är femtio eller hundra år efter de avancerade länderna. Vi måste ta igen deras försprång på tio år. Vi måste göra det, om de inte skall krossa oss.’ [59]

Stalins appell om industrialisering eldade först fantasin hos arbetarbefolkningen i städerna. Den yngre generationen hade länge drömt om att Ryssland skulle bli ‘ett nytt Amerika’, ett socialistiskt Amerika. Planerna på Dnjeprostroj och Magnitogorsk och ett otal andra ultramoderna, mammutlika industrianläggningar frambesvor för ungdomens ögon visioner av en ny civilisation, där människan kunde underkuva maskinen i stället för att själv vara underkuvad av maskinen och dess ägare. Skaror av unga arbetare, framför allt medlemmar av de bolsjevikiska ungdomsföreningarna, komsomolerna, anmälde sig frivilligt till pionjärarbete i avlägsna och ödsliga trakter. De hälsade med hänförelse visionen av en ny värld, även om denna värld skulle byggas upp på deras egna skelett. Mindre idealistiskt inställda personer välkomnade industrialiseringen därför att den gjorde slut på arbetslösheten, som varit ett spöke för de ryska arbetarna under hela Neptiden.

Här rycktes Stalin ånyo med av blotta farten i rörelsen, tills han gick till överdrifter som ingen erfaren nationalekonomisk administratör skulle ha gjort sig skyldig till. Men hur egendomligt det än kan synas, var Stalin alltjämt totalt oerfaren i ekonomiska frågor. Han var ingen utbildad ekonom, även om den marxistiska åskådningen gav honom ett bättre grepp på de ekonomiska problemen än genomsnittspolitikerna ägde. Under Lenins tid hade hans roll i den ekonomiska politikens planläggning varit lika obetydlig som hans roll i den politiska administrationen var stor. Därtill kom, att under dessa år det ekonomiska tillståndet i Ryssland var så efterblivet och primitivt att det inte gav utrymme för några verkligt komplicerade beslut. Under senare år hade han varit fullt sysselsatt med att bygga upp den bolsjevikiska partiapparaten till ett verktyg mot sina rivaler, och han hade haft föga tid och tillfälle att befatta sig med mer än den allmänna ledningen av inrikespolitiken. Han igångsatte följaktligen en industriell revolution i stort sett okunnig om till vilken grad landets resurser och folkets uthållighet kunde ansträngas utan olycksbringande följder. Hela hans erfarenhet hade hos honom alstrat överdrivet förtroende för makten hos en fast organiserad och hänsynslös administration. Hade han inte gjort sig kvitt alla sina förr så mäktiga rivaler uteslutande därför att han varit i stånd att uppbåda den makten mot dem?

Hade han inte kunnat tämja ett förr så obändigt parti och reducera det till en skara förskrämda och undergivna människor, som lydde hans minsta vink? Varför skulle han då inte kunna handskas med musjikernas kringspridda, oorganiserade massor enligt sina egna idéer? Varför skulle han inte kunna tvinga industriledarna att producera de kvantiteter kol, stål och maskiner som fastställts i planerna? Huvudsaken var att de blev utsatta för oupphörlig och skoningslös press från honom och politbyrån. Han var oöverträffad i sin förmåga att utöva sådan på sina underlydande och få dem att vidarebefordra den till alla instanser i administrationen. Han var överbusen och den främste pådrivaren i hela företaget.

---

[59] J. Stalin: ‘Problems of Leninism’, s. 356. För att fatta hur nya Stalins ord klingade i Ryssland när de uttalades, måste man lägga märke till i vilken utsträckning de rehabiliterade det tsaristiska förflutna. I Stalins överblick över den ryska historien framstår Ryssland hela tiden som ett offer för utländska erövrare och förtryckare. Dittills hade bolsjevikiska historiker och författare specialiserat sig på att förevisa den ryska historiens avigsida. att kasta ljus över tsarväldets erövring och förtryck av svagare nationer. Stalin gjorde kort process med denna antinationalistiska historieuppfattning, vilken allt sedan revolutionen blivit inpräntad i den unga generationen. Den mest framstående företrädaren för den antinationalistiska synen på den ryska historien, professor Pokrovskij, blev utesluten ur partiet någon tid senare, och hans böcker blev förbjudna. Den fosterländska traditionens rehabilitering skulle nå sin klimax först under det andra världskriget.

När han slutligen blev medveten om följderna av den hänsynslösa framfarten på landsbygden, blev det honom angeläget dels att lugna bönderna, dels att rentvå sig själv från skulden. Den 2 mars 1930 försökte han slå bägge flugorna i en smäll i en artikel 'Framgång som stigit åt huvudet' [60] Han sköt skulden för det som skett på de alltför nitiska funktionärerna. Han medgav att hälften av landets jordbruk redan var kollektiviserade, att man i många fall hade brukat våld, och att vissa av kollektivbruken inte var livsdugliga. Tre månader tidigare, medan han pressade partiombuden att inte ge småbrukarna mera tid att 'grubbla' över kollektivismen, 'på sin egen torva', hade han själv givit sin sista otvetydiga signal till forcerad kollektivisering. Nu lät han antyda att man hade missförstått hans instruktioner: 'Man kan inte upprätta kollektiva jordbruk med våld. Att göra det skulle vara dumt och reaktionärt.' Han rasade mot 'opportunister', 'fårskallar', 'skränfockar', 'stupida underhuggare' och 'förvrängare', och han kommenderade halt för 'excesserna'. Hans framträdande som musjikens beskyddare tog politbyrån och centralkommittén med överrumpling. Han hade inte konsulterat dem. Han hade gjort sin appell till bönderna så att säga bakom ryggen på de män som enbart varit hans medbrottslingar och som han nu utmålade som de huvudsakliga förbrytarna.[61] Till och med den medgörliga centralkommittén från dessa dagar protesterade mot att bli utnyttjad som åskledare för folkets vrede. Stalin utfärdade då en ny förklaring, i vilken han meddelade att hans order att upphöra med våldsdåden inte gav uttryck åt hans personliga ståndpunkt utan åt hela centralkommitténs ställning.[62]

Hur därmed än förhöll sig satte han en kraftig broms för tempot i kollektiviseringen. Under de närmaste tre åren sammanslöts endast ytterligare tio procent av samtliga jordbruk så att vid slutet av första femårsplanen sextio procent av landets jord var kollektiviserad. Dessutom förändrades själva kollektivbrukets karaktär. I början hade nästan alla bondens ägodelar förklarats vara gemensam egendom, och kollektivets medlemmar skulle inte få mer än vanliga arbetarlöner för sitt arbete. Under början och mitten av trettiotalet gjorde en hel serie 'Stalinreformer' betydande eftergifter för böndernas individualism. Kolchozen skulle vara ett kooperativt företag (en artel) inte en total egendomsgemenskap. Medlemmarna fick sin anpart av vinsten. De hade rätt att äga en trädgårdstäppa, fjäderfä och nötkreatur. Med tiden utvecklades en ny social differentiering: det fanns 'välbärgade' och fattiga kolchozer och välbärgade och fattiga medlemmar i varje kolchoz. Statsmakten kom att gynna de välbärgade kolchozerna. Stalin lät nedlägga de flesta statsägda jordbruken (sovchozer) och överlämnade nära trettiofem miljoner tunnland av deras jord till kollektivbruken.[63] På så sätt skapades en ny, om än inte särskilt stabil jämvikt mellan privata och kollektiva intressen, vilket gav regeringen möjlighet att långsammare än i början kollektivisera så gott som alla jordbruk utan att möta hätskt motstånd. Den kostsamma och blodiga läxan från 1929 och 1930 var inte helt bortkastad. Under slutet av trettiotalet uppnådde den nya samhällsstrukturen på Rysslands landsbygd ett visst mått av konsolidering, trots osäkerheten hos dess grundvalar vid decenniets början.

Den industriella revolutionens toppar och vågdalar var inte mindre abrupta och våldsamma. Som redan nämnts, krävde Stalin 1930 att produktionen av järn och stenkol skulle ökas med nära femtio procent under året. Den faktiska ökningen blev, som han själv medgav året därpå, endast sex till tio procent.[64] Gruvdriftens långsamma utveckling lade hämsko på stål- och

---

[60] Ibid., s. 326-331.
[61] Påståendena i 'Framgång som stigit åt huvudet' vädjade tydligen till den bekanta folkliga föreställningen om den 'gode' härskaren och hans 'dåliga' rådgivare. Om de hade avsedd effekt är en annan fråga. En gammal ukrainsk bonde, som författaren frågade om hans mening, svarade ungefär följande: 'Det stod mycket illa till i vår kolchoz, men det har blivit bättre sedan Stalin repade sig från sin yrsel över framgången.'
[62] Ibid., s. 329.
[63] F. Kosjelev: 'Stalinskij Ustav-Osnovnoj Zakon Kolchoznoj Zjizni', s. 28.
[64] J. Stalin: 'Problems of Leninism', s. 359.

verkstadsindustrin. Stalin pressade ihärdigt på med anläggandet av nya gigantiska och moderna järn- och kolgruvor i Ural och Sibirien och tog ringa eller ingen hänsyn till hindren. 'I Magnitogorsk råkade jag rakt in i ett krig', skriver ett amerikanskt ögonvittne. 'Jag var placerad på järn- och stålfronten. Tiotusentals människor uthärdade de mest fruktansvärda strapatser medan de byggde masugnar, och många av dem gjorde det frivilligt, med en bottenlös entusiasm, som smittade mig redan från första dagen.' 'Jag vågar påstå', slutar författaren, 'att enbart Rysslands järn-metallurgiska drabbning krävde flera dödsoffer än slaget vid Marne.'[65]

Om slöseriet med människoliv, krafter och materiel var omåttligt, var också vinsten enorm. Visserligen nådde man inte målen för första femårsplanen,[66] och aldrig vidare, utom under kriget mot Hitler, krävde Stalin sådana ansträngningar av industrin, som han i början sporrat den till. Enligt den andra femårsplanen beräknades industriproduktionens årliga ökning till tretton å fjorton procent, och det var under denna mera måttfulla plan, åren 1932-37, som det industriella uppsvinget verkligen blev konsoliderat.[67]

*

Endast en envåldshärskare, som själv varken behärskades av nerver eller känslor, skulle ha kunnat framhärda i detta monstruösa företag under trycket av så många motgångar. Det ligger något nästan oförklarligt i den mask av orubbligt lugn som Stalin visade under dessa år. Bakom masken måste det ha funnits spänning och ångest. Men blott vid ett enda tillfälle tycks han ha varit på gränsen till ett sammanbrott. Under hela år 1932 hopades motgångar och besvikelser på varandra, och han satt trumpen i sitt tält. Hans popularitet var i sitt bottenläge. Han iakttog spänt hur missnöjets vågor svallade och slog mot Kremls murar. Han kunde inte undgå att uppfånga glimtar av orosblandat hopp i sina slagna motståndares ögon: Bucharin, Rykov, Tomskij, Zinovjev och Kamenev, vilkas händer var bundna endast av de faror som hotade bolsjevismen i alla dess nyanser och fraktioner. Den forna gränslinjen mellan partiets högra och vänstra flyglar var nästan försvunnen och hade lämnat plats för en gemensam längtan efter en förändring, en längtan som börjat gripa även några av Stalins mest ståndaktiga anhängare. Memoranda om nödvändigheten att bli honom kvitt cirkulerade i hans närmaste omgivning. De var undertecknade av Syrtsov och Lominadze, de båda män som hjälpt honom att besegra trotskisterna och bucharinisterna – Syrtsov hade rent av efterträtt Rykov som premiärminister i den ryska sovjetrepubliken.[68] Ett liknande memorandum var undertecknat av propagandachefen Rjutin m.fl. Männen ifråga anklagades för konspiration och fängslades. Strängt taget hade de inte varit invecklade i någon komplott. De hade endast uppmanat centralkommitténs medlemmar att avsätta Stalin under konstitutionella former, och formellt hade Stalin aldrig ifrågasatt centralkommitténs konstitutionella befogenhet att avsätta sin generalsekreterare. Även Ukraina sjöd av missnöje och hemlig opposition. En av Stalins förtrogna, Postysjev, for dit för att göra upprensning i den ukrainska regeringen, som ansetts bestå av trogna stalinister. Rensningsaktionen ledde till att Skrypnik, gammal bolsjevik och folkkommissarie för Ukrainas undervisningsväsen, begick självmord.

Till råga på allt detta inträffade en tragedi i diktatorns eget hem. Hans hustru, Nadja Allilujeva, dotter till hantverkaren Allilujev, hade hittills varit blint tillgiven sin betydligt äldre make, men började nu tvivla på klokheten och riktigheten i hans politik. En kväll i november 1932 var Stalin och hans hustru på besök i Vorosjilovs hem. Andra medlemmar av

---

[65] John Scott: 'Behind the Urals', s. 9.
[66] När Stalin i januari 1933 gjorde upp bokslutet för den första femårsplanen, förklarade han att planen blivit fullföljd endast till 93,7 procent. Även detta var troligen överdrift. Se hans 'Problems of Leninism', s. 398-402.
[67] Ibid., s. 406.
[68] Syrtsov var chef för den ryska republikens regering, till skillnad från Sovjetunionens regering. Efter Rykovs avskedande hade Molotov varit chef för den senare.

politbyrån var också där, och man diskuterade statsangelägenheter. Nadja Allilujeva sade sitt hjärtas mening om hungersnöden och missnöjet i landet och om de moraliska skador terrorn hade tillfogat partiet. Stalins nerver var redan spända till bristningsgränsen. I vännernas närvaro bröt han ut i en ström av grova smädelser mot hustrun. Nadja Allilujeva lämnade Vorosjilovs hem. Samma afton begick hon självmord.[69]

'Tidningarna talade om plötslig och förtidig död [skriver V. Serge, en före detta kommunistisk fransk författare som vistades i Ryssland vid denna tid]. Vad de initierade berättade var att den unga kvinnan sörjde över hungersnöden och terrorn, led av sitt eget ombonade liv i Kreml och åsynen av de porträtt av generalsekreteraren som täckte hela husväggar på gator och torg. Hon hade anfall av melankoli som bröt ner henne ...

Där stod mannen av stål, som han kallade sig, ansikte mot ansikte med hennes lik. Det var ungefär vid denna tid han en dag reste sig i politbyrån för att framföra sin avskedsansökan till sina kolleger. 'Kanske jag verkligen hade blivit ett hinder för partiets enhet. I så fall, kamrater, är jag beredd att utplåna mig själv ...' Politbyråns medlemmar – församlingens högra flygel var redan utrensad – såg förvirrade på varandra. Vem av dem skulle ta på sig ansvaret att säga: 'Ja, gamla vän, du har rätt. Du bör avgå. Det är det bästa du kan göra.' Vilken av dem? Den man som sade något sådant utan att få stöd från de övriga skulle ha riskerat mycket. Ingen rörde sig ... Slutligen sade Molotov: 'Inte så, inte så. Du har partiets fulla förtroende ...' Episoden var avslutad.' [70]

Det tycks ha varit det enda tillfälle då Stalins självförtroende svek honom för ett ögonblick. Ett par veckor senare, i januari 1934, efter månader av trumpen tystnad, yttrade han sig åter vid en plenarsession i centralkommittén. Hans anförande var visserligen alltjämt urskuldande i tonen, men vittnade om återvunnen självtillit: 'Partiet piskade landet i rörelse och sporrade det framåt ... Vi var nödsakade att sporra landet framåt ... Det var hundra år efter sin tid och hotades av livsfara ...'[71] Han praktiskt taget erkände att den första femårsplanen inte hade kunnat fullföljas, men förklarade det med att industrin hade tvingats lägga om till produktion av krigsmateriel till följd av krigshotet i Fjärran Östern. Detta inträffade vid tiden för Japans erövring av Mandsjuriet. Det är tvivelaktigt om Stalin hade ansett faran för ett japanskt anfall mot Ryssland så överhängande att den motiverade en drastisk omläggning av de ekonomiska planerna. Nu, strax före Hitlers uppstigande till makten, försäkrade han i varje fall att faran var över och att det inte längre var nödvändigt att forcera tempot i industrialiseringen. Rysslands uppgift under de närmaste två-tre åren var att konsolidera sina erövringar och lära sig bemästra den industriella tekniken.

Några dagar senare stod han åter på tribunen och skildrade de faror situationen på landsbygden innebar. Han förfärade partiet med att säga att kollektivbruken kunde bli en ännu större fara för regimen än det privata jordbruket hade varit. Förr i världen hade bönderna varit glest utspridda och oföretagsamma; de hade saknat förmåga till politisk organisation. Efter kollektiviseringen var bönderna organiserade i slutna grupper, som kunde stödja sovjetregimen, men som också kunde bekämpa den mera effektivt än de individuella jordbrukarna kunnat. För att säkerställa partiets noggranna kontroll över dem hade man upprättat de så kallade politiska avdelningarna på landsbygden.[72] Parallellt med dessa åtgärder grep man sig an med ännu en gigantisk uppgift. Ett år senare rapporterade Stalin på den sjuttonde partikongressen att två miljoner musjiker, som aldrig förut handskats med en maskin, hade blivit utbildade till traktorförare; att nästan lika många män och kvinnor fått undervisning i

[69] A. Barmine: 'One who Survived', s. 264.
[70] V. Serge: 'Portrait de Staline', s. 94-95.
[71] J. Stalin: 'Problems of Leninism', s. 404-406
[72] Ibid., s. 431-435.

kollektivbrukens förvaltning, och att 111 000 ingenjörer och agronomer blivit utsända på landsbygden. Antalet analfabeter hade sjunkit till blotta tio procent.[73] Denna så kallade kulturella revolution genomfördes även den med febril brådska, och den blev följaktligen ytterst ytlig. Likväl utgjorde den inledningen till en genomgripande förändring i nationens åskådningssätt och vanor.

*

En skildring av Stalins roll i den andra revolutionen skulle vara ofullständig utan ett omnämnande av den nya socialpolitik som han inspirerade kanske mera direkt än någon annan del av det 'stora nybygget'. Det är på detta område ljus och skuggor i hans metoder bryter sig skarpast mot varandra. I slutet av 1929 signalerade han ett nytt arbetssystem i ordalag så dunkla och vaga att de nästan var helt obegripliga.[74] Under Neptiden hade arbetssystemet karakteriserats av en mycket höggradig släpphänthet: arbetarna hade fritt kunnat välja anställning, även om arbetslöshetens gissel gjorde denna frihet halvt illusorisk; företagsledarna hade mer eller mindre fritt kunnat anställa och avskeda sitt folk. Men den snabba industrialiseringen skapade genast en akut brist på arbetskraft, och därmed var det slut på släpphäntheten. Det var, med Stalins ord, slut på spontaniteten på arbetsmarknaden, och början till vad man i engelskspråkiga länder kallar direction of labour. Dirigeringen skedde under mångahanda former. Industriföretagen tecknade kontrakt med kollektivjordbruk, enligt vilka de senare förband sig att skicka ett visst antal män och kvinnor till fabriker i städerna. Det var grundmetoden. Det är en öppen fråga om termen 'tvångsarbete' med rätta kan användas om den. En mycket stark påtryckning utövades under processens inledande fas, då sådana medlemmar av kollektivbruk som förklarats överflödiga och berövats sitt medlemskap råkade i en situation som starkt påminde om när en arbetslös person av den ekonomiska nödvändigheten tvingas ta anställning som fabriksarbetare. Sedan den proletariserade bonden väl hade kommit till staden, stod det honom fritt att byta anställning. Stalins avsikt var att gradvis säkra den arbetskraftsreserv åt industrin vilken i de flesta länder har kommit till stånd genom utarmade jordbrukares ständiga och spontana flykt till städerna.

Tvångsarbete, i ordets egentliga mening drabbade de bönder som gjort våldsamt motstånd mot kollektiviseringen. De behandlades som förbrytare och berövades sin frihet. Här roade sig historien med ett av sina elaka skämt. Sovjetregimen hade under tidigare år genomfört fångvårdsreformer som dikterats av humanitära hänsyn och utgick ifrån att internerandet av förbrytare var ett medel för deras omskolning, inte ett straff. Reformerna föreskrev fångarnas sysselsättande i nyttigt arbete. Fångarna skulle stå under fackföreningarnas skydd, och de skulle få avtalsenlig lön för sitt arbete. Allt eftersom antalet upproriska bönder växte, sammanfördes de i mammutlika arbetsläger och sysselsattes med kanal- och järnvägsbyggen, timmerhuggning etc. Under det tidiga trettiotalets hungersnöd och kriser försummade man fullständigt alla åtgärder för deras skydd. 'Omskolningen' urartade till slavarbete, skrämmande likgiltigt för människoliv, en väldig, mörk fläck på bilden av den andra revolutionen.

När Stalin sedan förkunnade att i Sovjetunionen kroppsarbetet 'blivit förvand lat från en förnedrande och plågsam börda ... till ett stoff för ära, tapperhet och heroism', ljöd hans ord som ett hån för arbetslägrens interner. De klingade annorlunda för de mera lyckligt lottade arbetare för vilka industrialiseringen be tydde socialt uppsving. Industriellt arbete och teknisk skicklighet omgavs med en strålande nimbus, som gjorde dem lockande för den unga generationen. Press, teater, film och radio prisade 'produktionsfrontens hjältar' på samma sätt som ryktbara krigare eller filmstjärnor är föremål för dyrkan i andra länder. Tekniska läroanstalter av alla grader slog upp sina portar för de enkla arbetarna, och antalet sådana

[73] Ibid., s. 484. I själva verket var analfabetismen fortfarande mycket utbredd.
[74] Ibid., s. 304-305 och 360-361.

skolor mångfaldigades med utomordentlig hastighet. ‘Vi själva’, manade Stalin bolsjevikerna, ‘måste bli experter, mästare i vårt yrke.’[75] ‘Ingen härskande klass har kunnat undvara sin egen intelligentsia.’[76] Under hela trettiotalet svällde den nya intelligentsians led, tills Stalin talade om den som en socialgrupp likvärdig med, eller snarare överlägsen arbetarna och bönderna, sovjetsamhällets två fundamentala samhällsklasser. Till sina kulturella och politiska egenskaper var den nya intelligentsian mycket olika den gamla, som hållit revolutionens låga brinnande under tsartiden och styrt arbetarnas och böndernas republik under dess första dagar. Den nya intelligentsian var fostrad till att förakta politisk ärelystnad. Den saknade sina föregångares intellektuella skärpa och estetiska förfining. Dess intresse för världshändelserna var slappt eller helt obefintligt; den hade ingen levande känsla av någon ödesgemenskap mellan Ryssland och världen i övrigt. Dess främsta intressen gällde maskiner och tekniska uppfinningar, djärva projekt för reformer i efterblivna provinser, administrativt arbete, skötseln av affärsföretag. Även på dessa områden visade den en okunnighet som ibland väckte löje hos utländska experter. Men den förenade sin okunnighet med en exceptionell vetgirighet, med stor rådighet och receptivitet; typiska pionjäregenskaper. Det var verkligen Stalins ‘nybyggargeneration’.

Samtidigt undergick den gamla intelligentsian en degradering. Stalin misstrodde dess kritiska läggning och de kosmopolitiska och internationalistiska tänkesätt som var vanliga bland dess medlemmar. Tekniker och företagsledare av den gamla skolan betraktade hans projekt med kylig skepticism eller rent av med öppen ovilja. Några tog parti med den ena eller andra oppositionsgruppen. Ett litet fåtal framhärdade i en defaitistisk attityd som kom dem att obstruera eller till och med sabotera de ekonomiska planerna. I början visade Stalin dessa studerade män av den äldre generationen den överdrivna respekt som ofta är karakteristisk för proletära uppkomlingar i ledande ställning. Allt eftersom hans självförtroende växte och han råkade i konflikt med ekonomer och administratörer som var för hårt inrotade i sin tröga rutin eller för nyktra och realistiska för att hålla jämna steg med den industriella omvälvningen, förbyttes Stalins respektfulla hållning till dess raka motsats. Han hånade och förödmjukade dem. Han tog några enstaka förseelser och brott till förevändning för att omge dem alla med en intensiv misstänksamhet. Några få rättegångar mot ‘skadegörare’ och ‘sabotörer’, varvid vetenskapsmän och akademiker som professor Ramzin och hans medarbetare sattes på de anklagades bänk, var nog för att få arbetare och förmän att hysa misstro mot sina överordnade. Följderna blev ödesdigra för industrin. Dessutom var den nya intelligentsians utbildning beroende av den gamlas beredvilliga medverkan. Till sist nödgades Stalin själv ingripa till försvar för den senare. Hans tal i ämnet vimlade av motsägelser, som återspeglade hans egna fobier, hans vankelmod och hans försenade försök att rädda situationen.

Den kanske betydelsefullaste fasen i hans socialpolitik var hans kampanj mot nivelleringstendenserna. Han höll styvt på nödvändigheten av en starkt differentierad skala för de materiella arbetslönerna, såsom ägnad att uppmuntra yrkesskicklighet och effektivitet.[77] Han gjorde gällande att marxisterna inte var några nivellörer i ordets gängse mening; och han fann stöd för sitt påstående i Marx’ välbekanta yttrande att till och med i ett klasslöst samhälle arbetarna i början måste betalas efter sina arbetsprestationer och inte efter sina behov. Inte desto mindre hade det funnits en stark nivelleringstendens i bolsjevismen. Under Lenins tid

[75] Ibid., s. 354.
[76] Ibid., s. 369.
[77] Stalin signalerade införandet av detta system i sitt ryktbara tal om de ‘sex villkoren’ för en industrialisering (den 23 juni 1931). Senare bekräftade han eftertryckligt sina synpunkter i nästan alla sina anföranden. På den sjuttonde kongressen 1934 fördömde han jämnstrukenheten i fråga om arbetslöner som en ‘reaktionär, småborgerlig absurditet, värdig en primitiv sekt av asketer, men ovärdig ett socialistiskt samhälle, organiserat efter marxistiska linjer’. Endast ‘förstockade vänsterextremister ... idealiserar fattigdomen som bolsjevismens eviga bålverk’. (‘Problems of Leninism’. s. 502.)

var exempelvis den högsta inkomst någon medlem av det härskande partiet fick uppbära – även på de allra högsta posterna – exakt lika stor som en yrkesskicklig arbetares avlöning. Att industrialiseringens krav kolliderade med den 'asketiska' levnadsstandarden och att avsaknaden av materiella incitament hämmade både chefers och arbetares intresse för att förbättra sin yrkesskicklighet är något som knappast kan förnekas. Men det är lika sant att under hela trettiotalet lönedifferentieringen drevs till ytterligheter som var oförenliga med marxismens anda, om inte med dess bokstav. Ett brett svalg kom att skilja den stora massan outbildade och underbetalda arbetare från den privilegierade 'arbetararistokratin' och byråkratin, ett svalg som kan sägas ha bromsat upp det kulturella och industriella framåtskridandet i nationen som helhet lika mycket som den tidigare, stränga jämlikhetsprincipen hade gjort.

Det var framför allt i samband med Stalins socialpolitik som hans motståndare, i synnerhet den landsförvisade Trotskij, anklagade honom för att vara ledare för en ny privilegierad kast. Han befrämjade verkligen olikhet i fråga om arbetslöner med största beslutsamhet. På den punkten hade han fattat sin ståndpunkt långt före den 'stora omvälvningen'. Redan så tidigt som 1925 uttalade han inför den fjortonde kongressen den dunkla varningen: 'Vi får inte leka med frasen om jämlikhet. Det är att leka med elden.'[78] Under senare år gick han till angrepp mot 'nivellörerna' med ett ursinne och en hätskhet som förrådde att han därvid försvarade den känsligaste och mest sårbara punkten i sin politik. Den var så känslig, därför att de högt avlönade och privilegierade grupperna av företagsledare kom att bli stöttorna för Stalins regim. De hade ett naturligt intresse av att stödja den. Stalin visste själv att hans personliga härskarställning var så mycket säkrare, ju stadigare den vilade på en strikt hierarki av intressen och inflytande. Problemet var dessutom så känsligt därför att intet företag är så svårt och riskabelt som att upprätta en ny hierarki på mark som nyss har blivit uppbruten av en social revolutions mäktiga plogar. Revolutionen stimulerar folkets slumrande längtan efter jämlikhet. Det mest kritiska ögonblicket i en revolutions förlopp är det ögonblick då ledarna märker att de inte kan tillfredsställa denna längtan och tar itu med att kväva den.[79] De griper sig an med det arbete som några av deras motståndare kallar förräderi mot revolutionen. Men deras samvete är så sjukt och deras nerver så irriterade till följd av dubbelheten i deras roll att deras värsta vredesutbrott kommer att riktas mot offren för 'förräderiet'. Det är förklaringen till den utomordentliga hätskhet varmed en Cromwell, en Robespierre eller en Stalin gick till attack mot sin tids jämlikhetsivrare.

*

Det var först under trettiotalets sista år som den andra revolutionens frukter började mogna. Vid årtiondets slut började Rysslands industrikapacitet hinna ifatt Tysklands. Landets effektivitet och organisationsförmåga var alltjämt ojämförligt mycket lägre. Detsamma gällde folkets levnadsstandard. Men den sammanlagda produktionen från landets gruvor, stapelindustrier och fabriker närmade sig den nivå dit den mest effektiva och disciplinerade av alla kontinentens nationer, med hjälp av utländskt kapital, hade nått först efter tre kvarts århundrades intensiv industrialisering. De andra europeiska nationer som Ryssland några år tidigare alltjämt hade sett upp till låg nu långt på efterkälken.[80] Den industriella revolutionen spred sig

[78] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VII, s. 376.

[79] 'Grundvalen för ett byråkratvälde är samhällets fattigdom på konsumtionsvaror, med den därav följande allas kamp mot alla' När det finns tillräckligt med varor i en butik kan kunderna komma när de behagar. När det är ont om varorna, blir kunderna tvungna att stå i kö. När köerna blir mycket långa, är det nödvändigt att skicka dit en polis som upprätthåller ordningen. Det är utgångspunkten för sovjetbyråkratins makt. Den 'vet' vilka som skall få något med och vilka som måste vänta.' (L. Trotsky: 'The Revolution Betrayed', s. 110.)

[80] En detaljerad redogörelse för planhushållningens resultat har knappast sin plats i Stalins biografi. Här skall blott lämnas en kort statistisk översikt, där den ryska industriproduktionen åren 1928-29 jämfördes med produktionen 1937-38, det vill säga vid slutet av den andra och början av den tredje femårsplanen. Under loppet av detta årtionde steg den årliga produktionen av elektrisk kraft från 6 till 40 miljarder kilowatt-timmar, av kol

från det centrala och västra Ryssland till det asiatiska Rysslands avlägsna ödemarker. Även jordbrukets kollektivisering började ge positiva resultat. Mot årtiondets slut var brödsädesskördarna trettio till fyrtio miljoner ton större än under det privata jordbrukets tid. Industrin var äntligen i stånd att leverera traktorer, skördetröskor och andra redskap i så stort antal att det sovjetryska jordbruket nådde den högsta graden av mekanisering. Världen i övrigt var mer eller mindre omedveten om den stora omvälvningen och den förskjutning i den internationella produktionsbalansen som den innebar. Iögonenfallande motgångar under den första femårsplanen kom utländska iakttagare att anlägga ytterst skeptiska synpunkter på resultaten av den andra och tredje. Den makabra serien 'utrensnings'-processer tydde på ekonomisk och politisk svaghet. Svaghetselementen fanns där obestridligen, och de var till och med större än det kan tyckas när man blickar tillbaka på bilden från en utsiktspunkt vid fyrtiotalets slut. Men styrkeelementen var också ojämförligt större än de tedde sig vid slutet av trettiotalet.

Resultatet var märkligt, även om man endast mäter det med de ryska nationella aspirationernas måttstock. Enligt en annan skala lade det grunden till Rysslands nya maktställning på samma sätt som Cromwells Navigation Act en gång hade lagt grunden till det brittiska herraväldet på haven. De som alltjämt anlägger nationella prestigesynpunkter på en nations politiska öden kan inte underlåta att tillerkänna Stalin främsta platsen bland alla de härskare som genom tiderna har arbetat på att bygga upp Rysslands maktställning. Drivna av sådana motiv började till och med många ryska vita emigranter hylla Stalin som en nationalhjälte. Men den andra revolutionens betydelse låg inte uteslutande eller ens huvudsakligen i vad den innebar för Ryssland. Den var betydelsefull för hela världen som det första verkligt gigantiska experimentet med planhushållning, det första exemplet på att en regering tagit sig före att planera och reglera sitt lands hela ekonomiska liv och inrikta dess nationaliserade industriella resurser på en enastående snabb ökning av nationens välstånd. Visserligen var Stalin inte upphovsmannen till idén. Han lånade så mycket från marxistiska filosofer och ekonomer, hans rivaler inte undantagna, att han ofta med rätta kan anklagas för direkt plagiat. Inte desto mindre var han den förste som gjorde den abstrakta idén till en praktisk statsangelägenhet. Det är också sant att den tyska regeringen och generalstaben gjorde ett betydelsefullt första försök med praktisk planhushållning under första världskriget, och att Lenin ofta hade hänvisat till detta precedensfall som en fingervisning för framtida experiment.[81] Vad som var nytt i Stalins planläggning var att den inte igångsattes som en nödåtgärd under krigstid, utan som det normala mönstret för ekonomiskt liv i fredstid. Hittills hade regeringar tillgripit planhushållning endast så länge de behövde krigsmateriel. Under Stalins femårsplaner framställdes även kanoner, stridsvagnar och flygplan i stor utsträckning, men den största förtjänsten hos dessa planer var inte att de satte Ryssland i stånd att rusta sig, utan att de satte landet i stånd att modernisera och omdana samhället.

Vi har sett vilka överdrifter och grymheter som var förknippade med Stalins 'stora omvälvning'. De för oundvikligen tanken till samma företeelser under Englands industriella revolution, sådana Karl Marx har skildrat dem i 'Das Kapital'. Analogierna är lika talrika som slående. I slutkapitlet i första volymen av sitt arbete beskriver Marx den 'primitiva ackumula-

---

från 30 till 133 miljoner ton, av olja från 11 till 32 miljoner ton, av stål från 4 till 18 miljoner ton, av motorfordon från 1 400 till 211 000 stycken. Värdet av den årliga produktionen av verktygsmaskiner steg från 3 miljarder till 33 miljarder rubel. (År 1941 var den sovjetryska maskinindustrins totalproduktion 50 gånger högre än 1913.) Mellan 1928 och 1937 steg antalet industriarbetare och anställda från 11,5 miljoner till 27 miljoner. Före revolutionen var antalet läkare 20000; 1937 var det 105 000. Antalet sjukhussängar ökade från 175 000 till 618 000. 1914 besökte 8 miljoner människor läroanstalter av alla slag, 1928 12 miljoner och 1938 31,5 miljoner. 1913 studerade 112 000 personer vid universitet och högskolor; 1939 620 000. Före revolutionen ägde de offentliga biblioteken 640 böcker per 10 000 invånare; 1939 var motsvarande antal 8 610. ('Srany Mira', statistisk årsbok för 1946).

[81] 'The Essentials of Lenin', vol. H, s. 90-93, 104

tionen' av kapital (eller 'förutgående ackumulationen', som Adam Smith kallade den), de första våldsamma processer genom vilka en samhällsklass samlade produktionsmedlen i sina händer, medan andra samhällsklasser berövades sin jord och sina försörjningsmöjligheter och reducerades till löntagare. Den process som under trettiotalet ägde rum i Ryssland kan kallas den 'primitiva ackumulationen' av socialism i ett enda land. Marx beskriver de 'inhägnanden' och 'röjningar' medelst vilka Englands godsägare och industriidkare exproprierade det 'självägande bondeståndet' (the yeomanry).[82] En parallell till dess 'enclosure acts' finner man i en sovjetrysk lag, för vilken Stalin redogjorde på den sextonde kongressen, en lag som bemyndigade kollektivbruken att 'inhägna' eller 'avrunda' sina ägor så att de kom att omfatta ett ständigt större område. På så sätt blev de privata jordägarna antingen tvingade att ansluta sig till kollektiven eller faktiskt berövade sin egendom.[83] Marx påminner om den 'blodiga disciplin' genom vilken Englands fria bönder gjordes till lönearbetare, 'statens skändliga handlingssätt, då den använde sig av polisen för att påskynda kapitalackumulationen genom att öka graden av arbetskraftens exploatering'.[84] Hans ord skulle kunna tillämpas på många av de metoder som infördes av Stalin. Marx sammanfattar sin bild av den engelska industriella revolutionen på följande sätt: 'Kapitalet kommer [till världen] drypande från huvud till fot, ur varje por, av blod och smuts.' På samma sätt kommer till världen – socialismen i ett enda land.

Trots sitt 'blod och smuts' betecknar den engelska industriella revolutionen – Marx förnekar det inte – ett enormt steg framåt i människosläktets historia. Den inledde en ny och inte hopplös kulturepok. Stalins industriella revolution kan berömma sig av detsamma. Man invänder mot den att den har förövat våldsdåd som varit ursäktliga under gångna sekler men som var oförlåtliga i vårt århundrade. Det är ett vägande argument, men blott till en viss gräns. Ryssland har varit fördröjt i sin historiska utveckling. I England hade slaveriet försvunnit vid slutet av trettonhundratalet. Stalins föräldrar var alltjämt slavar. Enligt den brittiska historieutvecklingens måttstock kan tretton- och nittonhundratalen sägas ha mött varandra i det nutida Ryssland. De har mött varandra i Stalin. En historiker bör inte bli alltför överraskad, om han hos honom finner några drag som man vanligen förbinder med gamla tiders tyranner. Även under den mest förnuftslösa och konvulsiviska fasen av sin industriella revolution kunde emellertid Stalin berömma sig av att hans system var fritt från åtminstone en stor och grym dårskap, med vilken de avancerade länderna i väster var behäftade: 'Kapitalisterna', yttrade han en gång under tiden för den stora depressionen,[85] 'anser det fullt normalt att under en depressionstid förstöra 'varuöverskottet' och bränna 'överflödiga' jordbruksprodukter för att upprätthålla en hög prisnivå och försäkra sig om höga vinster, under det att här, i S.S.S.R., de som skulle göra sig skyldiga till sådana förbrytelser skulle bli skickade till ett sinnessjukhus.'

*

Det är lätt att se hur långt Stalin förirrade sig bort från vad som tidigare varit den socialistiska och marxistiska tankeriktningens huvudfåra. Vad hans socialism hade gemensamt med det nya samhället, sådant det framstått för socialister av nästan alla schatteringar, var den samhälleliga äganderätten till produktionsmedlen samt planhushållningen. Den skilde sig genom den degradering den lät vissa samhällsskikt undergå samt även genom återuppblossandet av skriande sociala orättvisor mitt i den fattigdom revolutionen tagit i arv från det förflutna. Men den radikala skillnaden mellan stalinismen och den traditionella socialistiska åskådningen låg i deras respektive uppfattning om våldets roll vid samhällsomdaningen.

---

[82] K. Marx: 'Capital', vol. I, s. 740-766.

[83] Lagen stadfästes i januari 1930 (J. Stalin: 'Leninism', vol. II, s. 343)' K. Marx: a. a., s. 761: 'På så sätt blev jordbrukarna först med våld berövade sin jord, bortjagade från sina hem, förvandlade till landstrykare, och därefter piskade, brända, torterade genom groteskt grymma lagar till den disciplin som var nödvändig för lönesystemet.'

[84] K. Marx: a. a., s. 761.

[85] J. Stalin: 'Leninism', vol. II, s. 369.

Marxismen var, så att säga, den illegitima och upproriska avkomman till adertonhundratals-liberalismen. Fastän i bitter opposition till sitt upphov, hade den många drag gemensamma med detta. Frihetsprofeterna hade fördömt det politiska våldet och hävdat att det inte kunde spela någon progressiv roll i samhällslivet. I motsats mot liberalismen framhävde marxismen de exempel i historien – de engelska och franska revolutionerna, amerikanska frihetskriget och inbördeskriget – då våldet verkligen hade bidragit till nationers och samhällsklassers framåtskridande. Men marxisterna hävdade också, att de gränser inom vilka politiskt våld kunde åstadkomma förändringar i samhällsutvecklingen var snäva. De ansåg att folkens öden formades i första hand genom spontana ekonomiska och sociala omdaningsprocesser, och att våldet i jämförelse med dem endast kunde spela en underordnad roll. Hur mycket än de marxistiska och de liberala samhällsidealen skilde sig från varandra, hyste båda riktningarna, i olika utsträckning, den optimism i fråga om den moderna kulturens framtid som var så karakteristiskt för adertonhundratalet. Båda riktningarna tog för givet att den moderna samhällsutvecklingen mer eller mindre spontant strävade mot uppnåendet av sitt ideal. Marx och Engels formulerade sin gemensamma åsikt i den berömda frasen att våldet är barnmorskan för varje gammalt samhälle som är havande med ett nytt. Barnmorskan hjälper bara barnet att lämna moderlivet när tiden är inne. Mer kan hon inte göra. Stalins syn på det politiska våldets roll, sådan den framkommer mera i hans handlingar än i hans ord, är klart präglat av nittonhundratalets totalitära riktningar. Stalin skulle ha kunnat ändra den gamla marxistiska aforismen: våldet är inte längre det nya samhällets barnmorska – det är dess moder.

KAPITEL 9

Gudarna törsta

Inledning: bolsjevism och jakobinism. – Stalin följer Trotskijs verksamhet i utlandet. – Trotskijs inflytande i Ryssland. – Två generationer bolsjevikiska oppositionsmän. – Stalin tvekar mellan undertryckande och liberala gester (1934). – Mordet på Kirov (december 1934) och den kvasiliberala periodens slut. – Zinovjevs och Kamenevs nya avböner. – Stalin skickar Zjdanov för att 'rensa' Leningrad. – Bucharin och Radek de främsta upphovsmännen till 'Stalinkonstitutionen' av 1936. – En parentes om Stalin och Dostojevskijs Storinkvisitor. – Politbyråns utveckling. – Stalins litterära och kulturella inflytande. – Hans vänskap med Maksim Gorkij. – Utrensningsprocesserna (1936-38). – De anklagade och anklagelserna. – Varför avlade de anklagade sina 'bekännelser'? – Tidtabell för processerna. – Tuchatjevskijs konspiration. – Stalin utfärdar den nya konstitutionen (november 1936). – Processernas slut, i början av 1939, och deras följder. – Mordet på Trotskij (Mexico, augusti 1940).

I mitten av trettiotalet börjar det mörkaste kapitlet i Stalins karriär, den serie utrensningsprocesser genom vilka han förintade nästan hela det gamla bolsjevikiska gardet. Man har ofta jämfört denna period med den jakobinska revolutionens avslutningsskede – skräckväldet – i Frankrike. I många avseenden är likheten verkligen så slående att inte bara många utomstående, utan även några av dramats främsta medverkande var benägna att förbise olikheterna. I Stalins och i Robespierres skräckvälde fanns samma makabra karaktär, samma mörka färgton av förnuftslös grymhet, samma mytologiska fasa, som åsynen av en revolution som uppslukar sina egna barn aldrig upphör att väcka. I viss mån är själva händelseförloppet detsamma. Robespierre förintade först den jakobinska vänstern, som leddes av Hebert och Clootz, och han gjorde det med hjälp av den jakobinska högern under Dantons ledarskap. Därefter förintade han även Danton och dennes anhängare och erövrade för en kort tid det obestridda herraväldet över sin egen jakobinska centerfraktion. Vi har sett Stalin som ledare för bolsjevismens centerfraktion. Vi har sett hur han först besegrade den bolsjevikiska vänstern med hjälp av partiets högerflygel, och hur han sedan vände sig mot högern. Vi har slutligen sett honom som den triumferande ledaren av sin fraktion i ensam besittning av makten.

Men olikheterna är inte mindre slående. De jakobinska ledarnas ömsesidiga slaktande ägde rum i ett tidigt skede av revolutionen. Intervallerna mellan revolutionens olika faser, dess klimaxer och antiklimaxer, var ytterligt korta, och alla dessa faser tycktes behärskas av samma blinda men ständigt nytända lidelse. I början av 1793 tycktes berget och gironden stå eniga mot kungen. Tio månader senare, den 31 oktober, besteg girondens ledare schavotten. Sedan följde Förnuftets fest, jakobinismens höjdpunkt. Knappt fem månader senare, i mars 1794, avrättades ledarna för den jakobinska vänstern. Innan det gått två veckor, visade bödeln upp Dantons mäktiga huvud för parispöbeln. Robespierres absoluta diktatur varade mindre än fyra månader, fram till den 27 juli (9 Thermidor) 1794. Inför händelseförloppets spontana, frenetiska tempo tycktes mänskligt förnuft, självdisciplin och självbevarelseinstinkt stå maktlösa. Ledare och anhängare, grupper och individer, alla tycktes fylla sin historiska funktion, nämligen att förinta det feodala Frankrike och hetsa sig själva till döds i ett enda anfall av vanvett.

Händelseförloppet var ett helt annat i den ryska revolutionen. Bolsjevikregimen gick mot slutet av sitt andra decennium utan att visa symtom på något jakobinskt vanvett. Visserligen var det ingen brist på terror under inbördeskrigets år, mellan 1918 och 1921. Men terrorn var likväl en krigsåtgärd mot en väpnad och stridande kontrarevolution. Dess metoder och mål bestämdes av krigets karaktär. I olikhet mot jakobinerna avrättade inte bolsjevikerna sina girondister. Mensjevismens främsta ledare, Martov, Dan, Abramovitj, fick antingen tillstånd att lämna Ryssland eller förvisades ur landet, sedan deras parti hade förklarats illegalt. En handfull av dem som stannade kvar sattes i fängelse, men de flesta mensjevikerna fann sig i

nederlaget och tjänade lojalt i sovjetförvaltningen eller till och med i de ledande bolsjevikernas staber.

Man kunde därför ha väntat sig att det ryska 'berget', efter att ha skonat sina girondisters liv, inte skulle vältra sig i sina egna ledares blod. Under början av trettiotalet berättades det fortfarande allmänt bland bolsjevikerna att deras ledare vid konfliktens början hade avlagt en hemlig och högtidlig ed att aldrig sätta giljotinen i rörelse mot varandra. Det må vara sant eller ej, men säkert är att Stalin hade det avskräckande franska exemplet för ögonen, och att det under några år avhöll honom från att tillgripa de mest drastiska våldsmetoderna. Han har själv intygat det vid flera tillfällen. Så avvisade han exempelvis Zinovjevs och Kamenevs krav på repressalier mot Trotskij på följande sätt: 'Vi har inte tillmötesgått Zinovjevs och Kamenevs begäran, emedan vi vet att metoden att hugga av [huvuden] medför stora faror ... Metoden att hugga av och att utgjuta blod – och det är blod de begär – är farlig och smittsam. Man hugger av ett huvud i dag och ett annat i morgon och ännu ett dagen därpå – vad blir det till slut kvar av partiet?'[1] Det tjugonde århundradets revolution, tycktes han vilja säga, kan förskjuta sina barn, men den behöver inte uppsluka dem. 1929 beslöt han sig för att förvisa Trotskij från Ryssland. Det var fortfarande otänkbart att spärra in Trotskij i fängelse, än mer att ställa honom framför en exekutionspluton. Det var inte förrän flera år senare, då revolutionens lava tycktes ha svalnat fullständigt, som den nya terroreruptionen inträffade. Detta förhållande, lika mycket som Stalins motståndares bekännelser och självanklagelser, vilka skilde sig så slående från de flesta jakobinledarnas stolta och trotsiga uppträdande inför rätta, kom Stalins utrensningsprocesser att synas ännu oförklarligare än Robespierres 'amalgameringar'.

Den franska revolutionen var helt och hållet spontan. Dess partier och fraktioner kom till under omvälvningsprocessen. De hade inga fastställda program eller klart utformade idéer. De ingick som en del i revolutionens mäktiga flöde, ur vilket deras handlingslinjer och paroller framträdde allt under det rörelsen gick från etapp till etapp. Jakobinismens styrka låg i dess fasta vilja att krossa Frankrikes feodala samhällsstruktur. Dess svaghet låg i dess totala oförmåga att ge det franska samhället en ny och positiv organisation. Robespierre erbjöd Frankrike utopin om social jämlikhet baserad på ringa personlig egendom, fastän Frankrike endast var berett att övergå från feodal till borgerlig olikställighet. Han strävade att förvandla hela Frankrike till ett lägre-medelklass-samhälle, och han sände sina borgerliga och kvasi-proletära motståndare i döden. Frankrike bröt sig loss ur den Prokrustesbädd han försökte tvinga ner det i; det befriade sig från den utopiske diktator som hade befriat landet från dess feodala bojor – på så sätt säkrade det sin återhämtning och sitt borgerliga framåtskridande. Jakobinismens motståndskraft var så ringa därför att ingen av partiets grupper hade någon realistisk och positiv förståelse för nationens sociala behov och möjligheter.

Bolsjevismens motståndskraft var ojämförligt mycket större. Långt ifrån att vara en del av det revolutionära flödet gick Lenins parti in i revolutionen som en fast organiserad grupp, besluten att behärska den spontana rörelsen. I sina huvuddrag var det bolsjevikiska programmet utformat långt före 1917. Till och med då vågen började sjunka erbjöd partiet, trots att det sönderslets av inre strider, alltjämt nationen ett konstruktivt program för dess sociala utveckling. Under loppet av nära två decennier var partiets rationella åskådning ett skydd mot de irrationella drifter som ligger latenta i en despotism som framgått ur en revolution. Under nära två decennier motstod bolsjevismen gudarna som törstade. Men när den dukade under för dem, blev det offer den hembar ännu fruktansvärdare än jakobinernas.

Det var fruktansvärdare, men mindre fullständigt. I olikhet med Robespierre fångades Stalin inte själv av den giljotin han hade satt i rörelse.

---

[1] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VII, s. 380.

Stalin måste ha dragit en suck av lättnad, när han hade förvisat Trotskij från Ryssland. Ännu i sin sibiriska landsflykt hade Trotskij upprätthållit kontakten med dem av sina anhängare som inte 'kapitulerat', och om han fått stanna kvar i Ryssland under missnöjet och spänningen som rådde under den första femårsplanen, kunde han alltjämt ha inspirerat ett effektivt motstånd. Stalin hade utverkat den turkiska regeringens medgivande att Trotskij fick deporteras till den turkiska ön Prinkipo. Han hoppades att Trotskij där, avspärrad från världen, skulle tvingas till overksamhet. Men landsflyktingen fortfor att kämpa med det enda vapen han hade kvar, sin penna. Från Prinkipo ordnade han utgivandet av en liten tidskrift, 'Oppositionsbladet' (Bulleten Oppozitsii), som han själv fyllde med sina löpande kommentarer till den sovjetryska och kommunistiska politiken. Denna anspråkslösa tidskrift utövade till att börja med ett avsevärt inflytande på sovjetryska ämbetsmän som reste utomlands, läste den och ofta hade den med sig hem i kappsäcken för att visa den för sina vänner. Stalin studerade själv noggrant varje nummer.[2] Tidningen var väl informerad om vad som tilldrog sig i Ryssland, och Trotskij var ingen kritiker att leka med. Flera av Stalins åtgärder kan spåras tillbaka till förslag som första gången framställdes i 'Bulleten'.[3] Bortsett därifrån, gav 'Bulleten' Stalin säkrare upplysningar än rapporterna från hans egen politiska polis om stämningarna och förhoppningarna inom oppositionen.

Han var inte benägen att negligera det inflytande Trotskij oväntat började utöva från utlandet. Han mindes att Lenins 'Iskra', en tidskrift lika obetydlig som Trotskijs 'Bulleten', en gång hade 'hållit revolutionens låga brinnande'. Trotskij predikade visserligen reformer, inte revolution. I olikhet mot de forna illegala bolsjeviktidningarna nådde hans 'Bulleten' troligen aldrig fram till arbetarna i Ryssland, men den cirkulerade så mycket friare bland höga ämbetsmän och inflytelserika partimedlemmar, av vilka många hade tjänstgjort under Trotskij och bevarade sin lojalitetskänsla mot honom. Strax efter Trotskijs förvisning besökte en av den politiska polisens chefer, Blumkin, under en utlandsresa själv landsflyktingen på Prinkipo. Stalin var besluten att sätta stopp för sådana kontakter. Blumkin blev arkebuserad som ett varnande exempel. Det tycks ha varit första gången en av oppositionens sympatisörer blev straffad till livet. En tid senare berövades Trotskij och hans familj sitt ryska medborgarskap. Den som hädanefter hade beröring med Röda arméns skapare riskerade att bli anklagad för förbindelse med en 'utländsk konspiratör'.

Detta till trots fortfor Trotskij att utöva ett visst inflytande ur fjärran, i synnerhet under de kritiska åren 1932-33. Då krisen stod på sin höjdpunkt, vid den tid då Stalins hustru begick självmord, publicerade hans 'Bulleten' en detaljerad översikt över det ekonomiska läget med en mängd statistiska data av en art som var tillgängliga endast för medlemmar av Sovjetregeringen.[4] Den anonyma artikeln slutade: 'Med hänsyn till den nuvarande ledningens oförmåga att ta sig ut ur det ekonomiska och politiska dödläget härskar en allt starkare övertygelse om nödvändigheten att förnya partiets ledning.' Artikelns författare var I.N. Smirnov, Koltjaks besegrare, en trotskist som 'kapitulerat' och nu var återinsatt i sitt ämbete. När Trotskij protesterade mot att han blivit berövad sitt ryska medborgarskap, påminde han ånyo sina forna kolleger om det råd att 'avlägsna Stalin' som Lenin hade givit dem i sitt testamente.

Oppositionen i Ryssland rörde på sig, men den gick inte till attack. Oppositionsledarna som kommit hem från Sibirien och kapitulerat för Stalin kunde inte undertrycka sin oro över Stalins åtgärder, men de kunde inte opponera sig öppet mot dem. Trotskij själv, som ändå inte sparade på riset, tvekade i de praktiska konklusionerna: 'För närvarande', skrev han hösten

[2] J. Stalin: 'Problems of Leninism', s. 507.
[3] Det gäller i synnerhet den ekonomiska politiken under 1932-33. Se bland annat 'Bulleten Oppozitsii' nr 33, mars 1933.
[4] Ibid., nr 31, november 1932.

1932,[5] 'skulle ett rubbande av den byråkratiska jämvikten [d.v.s. Stalins välde] i S.S.S.R. med största sannolikhet komma kontrarevolutionen till godo.' I praktiken var detta att uppmana oppositionen att inskränka sig till abstrakt propaganda. Vid ett annat tillfälle förklarade han emellertid att 'en mycket närliggande framtid kommer att visa, att vänster- och höger-oppositionerna varken är upprivna eller förintade, utan att det tvärtom är de ensamma som äger en fast politisk grundval'.[6] 1932 blev Zinovjev, Kamenev med flera andra återigen uteslutna ur partiet och förvisade till Sibirien. 'Mitt livs största politiska misstag var att jag övergav Trotskij 1927', yttrade Zinovjev.[7] Smirnov, upphovsmannen till avslöjandena i Trotskijs 'Bulleten', blev häktad, liksom Rjutin, propagandachefen, kring vilken de missnöjda börjat sluta upp, samt Uglanov, partisekreteraren i Moskva. Rykov, Tomskij och Bucharin förnekade dem av sina anhängare som sökt sluta förbund med vänsteroppositionen och förnekade än en gång sina egna åsikter. Efter några månader, i maj 1933, fick emellertid Zinovjev och Kamenev efter förnyade avböner återvända ur landsflykten. 'Liksom Gogols hjälte samlar Stalin döda själar i brist på levande', var Trotskijs kommentar till de nya 'kapitulationerna'.[8] De upprepade deportationerna och avbönerna tjänade emellertid sitt ändamål för Stalin: deportationerna terroriserade oppositionen, avbönerna spred förvirring inom den. Trotskijs ironi var emellertid inte helt obefogad. Det rådde starkt missnöje inom partiet. Antalet uteslutna medlemmar uppgick under åren 1933-1935 till hundratusentals; inom Komsomol var det avsevärt större. Ännu viktigare var att missnöjet började ta sig nya former. Det uppstod en klyvning mellan två generationer i oppositionen, en brytning mellan fäder och söner, som inte var olik schismen inom den ryska intelligensen på adertonhundratalet.

De gamla oppositionsmännen var numera sedan länge inte bara besegrade utan också själsligt nedbrutna. Själve den okuvlige Rakovskij, före detta regeringschef i Ukraina och ambassadör i London och Paris, kapitulerade och återvände till Moskva 1934. Liksom alla de andra botfärdiga syndarna undertecknade också han en deklaration lika fylld av smicker mot Stalin som av självanklagelser. Kontentan i alla dylika deklarationer var att Stalins sätt att styra landet var det enda rätta, och att alla de handlingslinjer oppositionen föreslagit oundvikligen skulle ha lett till en katastrof. 'Kapitulanterna' bekände ännu inte att de hade arbetat för kapitalismens återupprättande. Några sådana bekännelser krävdes heller inte av dem. Tyngdpunkten i deras självanklagelser var att deras metoder, om man hade följt dem, mot deras vilja skulle ha utsatt landet för faran av en kapitalistisk restauration.

Att de gick med på att hänge sig åt denna självkritik berodde inte enbart på de hårda slag Stalin utdelade mot dem. Själva det faktum att de gav vika visade att de var politiskt trötträkörda eller endast ljumma i sin opposition. Deras ålder var i sig själv nog för att motivera trötttheten: de flesta 'kapitulanterna' hade bakom sig trettio till fyrtio års oavbruten kamp, till största delen förd under jorden. Deras ljumhet tilltog med insikten om att de förändringar Stalin genomfört, sak samma vad de ansåg om hans metoder, inte kunde omintetgöras utan att skada revolutionen. Trots den fasa hans metoder väckte hos dem, kände de att de alla, stalinister eller icke stalinister, satt i samma båt. Självförnedringen var den lösensumma de betalade till befälhavaren. Deras avböner var därför varken helt uppriktiga eller helt oupprikiga. Sedan de återvänt från sina förvisningsorter, odlade de sina gamla politiska vänskapsband och kontakter, men avhöll sig sorgfälligt från all politisk kamp mot Stalin. Nästan fram till mitten av trettiotalet upprätthöll de allra flesta förbindelser med medlemmarna av hans nya politbyrå. Några av botgörarna, Bucharin, Rykov, Pjatakov, Radek med flera, var antingen Stalins

[5] Ibid., nr 36-37.
[6] Ibid., nr 31.
[7] Ibid., nr 33.
[8] Ibid., nr 35.

personliga rådgivare eller medlemmar av regeringen. Om de hade velat mörda Stalin eller hans närmaste medhjälpare, skulle de ha haft otaliga tillfällen att göra det.

En av Trotskijs korrespondenter i Ryssland beskrev år 1933 dessa personers sinnesstämning på följande sätt: 'Alla talar de om Stalins isolering och det allmänna hatet mot honom ... Men de tillägger ofta: 'Om det inte vore för den där (vi utesluter deras kraftiga epitet på honom), skulle alltsammans ha fallit i spillror vid det här laget. Det är han som håller ihop det.' [9] Sinsemellan knorrade oppositionens 'fäder', suckade och lättade sitt hjärta på sina bekymmer. De fortsatte att tala om Stalin som politbyråns Djingis-khan, asiaten, den nye Ivan den förskräcklige. Knorrandet och epiteten inrapporterades ögonblickligen till Stalin, som hade spioner överallt. Han kände sina besegrade motståndares verkliga känslor och värdet av deras avböner. Men han var också övertygad om att de inte skulle sträcka sig längre än till att ge våldsamt muntligt utlopp åt sin politiska maktlöshet.

Revolutionens veteraner hängav sig visserligen åt vaga förhoppningar på framtiden. Efter den andra, eller kanske efter den tredje femårsplanen, tänkte de, skulle välstånd och politiskt lugn inträda, och då skulle den stalinistiska våldsregimen varken behövas eller tolereras längre. I väntan härpå bidade de sin tid och höll sina yngre och otåligare meningsfränder i schack. Till och med Trotskij, som dundrade mot de 'fega kapitulanterna', skrev i mars 1933: 'Både inom och utanför partiet hör man allt oftare parollen 'Ned med Stalin'. Skälen ... behöver inte klarläggas här. Ändå anser vi att parollen är oriktig. Vad frågan gäller är inte Stalins person, utan hans partigrupp ... Det säger sig självt att en bonapartistisk regim, utövad av en envåldshärskare som tilltvingar sig massornas hyllning, bör och måste bringas till ett slut som det mest skändliga avsteg från det revolutionära partiets principer. Men det är här inte fråga om att avlägsna individer, utan att omvandla hela systemet.'[10] Trotskij erbjöd till och med Stalin sitt bistånd mot faran för en kontrarevolution under den kritiska period då regimen släppte efter på tyglarna.

Veteranernas avvaktande hållning kunde inte tillfredsställa de missnöjda elementen bland den yngre generationen. Att 'sönerna' skulle reagera våldsammare än 'fäderna' mot diktaturens förkvävande atmosfär var naturligt och ofrånkomligt. Den nya generationen kunde omöjligen ta vid där den gamla hade slutat – med neslig avbön och självförnedring. Ändå såg den med en viss respekt på bolsjevismens 'grand old men' och hoppades kunna rehabilitera dem och återinsätta dem i makten. 'Sönerna' kände inte bara att 'fäderna' var dem överlägsna i bildning och politisk erfarenhet, de gillade och upptog också deras huvudidé, 'Tillbaka till den rena leninismen', vad den nu skulle innebära. Det var i valet av metoderna de gick isär. De gamla bolsjevikerna hade i unga år varit motståndare till morden på tsaristiska satraper, sådana de praktiserades av narodniker och socialrevolutionärer; de hade i sin egenskap av marxister, förlitat sig på en växande massopposition mot tsarväldet. De förblev alltjämt trogna sin politiska tradition och hoppades att en förändring i arbetarklassens hållning, inte en konspiration av individer bakom folkets rygg, skulle leda till en reform i regimen. 'Sönerna' kände inga liknande hämningar. De såg att arbetarklassen nu huvudsakligen bestod av enfaldiga bönder, nyss tvångsinskrivna från landet, vilkas politiska medvetande var ytterst svagt och vilkas förmåga till handling var nästan obefintlig. Om reformen skulle framtvingas genom en politisk aktion av arbetarklassen, skulle landet vara dömt att sucka under Stalins ok ännu i många år. Det var just den framtidsbilden de mest brinnande unga opponenterna inte kunde förlika sig med. I skolan och i Komsomols celler hade de hört berättelser om de ensamma ryska revolutionärer som, utan stöd från någon samhällsklass, under adertonhundratalet gick till attack mot enväldet med bomber och revolvrar. Var inte Lenins egen bror med bland konspiratörer-

[9] Ibid., nr 34.
[10] Ibid., nr 33.

na som försökte mörda tsar Alexander III? Historieböckerna omgav dessa martyrer och hjältar med en romantisk gloria, och de heliga gengångarna ur det förflutna tycktes nu trycka bomber och revolvrar i händerna på några hetlevrade antistalinistiska ungdomar i Komsomol.[11]

*

Parallellt med denna splittring av oppositionen uppstod en ny meningsbrytning inom politbyrån. Trots att medlemmarna var utvalda av Stalin och hade förbundit sig att försvara den bestående samhällsordningen, rådde det oenighet om medel och metoder. Några yrkade på att Stalin skulle ge sitt envälde en mera liberal färg, under det att andra försvarade den starka armens politik. Kirov, Vorosjilov, Rudzutak och Kalinin tycks ha varit de 'liberala'. Vorosjilov måste räkna med kollektiviseringens inverkan på moralen inom armén. Befälhavaren i Fjärran Östern, general Blücher, förklarade att han inte kunde ta ansvaret för östgränsens försvar, om kollektiviseringen genomfördes med våld i gränstrakterna.[12] Vorosjilov stödde Blüchers hållning inför politbyrån och utverkade att bönderna i Fjärran Östern blev undantagna från kollektiviseringen. Kirov, som hade avrest till Leningrad för att undertrycka Zinovjevoppositionen, blev med eller mot sin vilja ett språkrör för upprorsstämningen i Rysslands mest europeiserade och mest revolutionära stad. Han vädjade till Stalin om mildhet mot oppositionen, och på sitt eget område gjorde han sitt bästa för att tygla den politiska polisen.[13] Rudzutak, som var vice premiärminister och fackföreningsledare, begagnade sitt inflytande i samma riktning. Molotov och Kaganovitj var de främsta förespråkarna för den starka armens politik.

Alla dessa mäns trohet mot Stalin var höjd över varje tvivel. De var anförare för hans prætoriangarde. Allmänheten, som ständigt såg dem marschera i takt bakom Stalin, hade ingen aning om dragkampen. Stalin åsåg den själv med lugn; han hade ingenting att frukta av den. Antagonisterna vädjade till hans vishet och avvaktade hans domslut. Han gav sitt stöd än åt den ena gruppen, än åt den andra. Under hela år 1934 vacklade han mellan hårdare förtryck och liberala gester. På våren beordrade han en begränsad amnesti åt upproriska kulaker. I juni stadfäste han emellertid ett dekret som proklamerade varje familjs kollektiva ansvar för ett förräderibrott som begåtts av en av dess medlemmar. Personer som underlät att ange en illojal släkting för myndigheterna var hemfallna åt stränga straff. En månad senare avskaffade han G.P.U. och ersatte den med folkkommissariatet för inrikes angelägenheter. Den politiska polisens makt blev kringskuren, och allmänna åklagaren – en före detta mensjevikisk jurist Andrej Vysjinskij skulle snart bli utnämnd till posten – fick rätt att övervaka dess verksamhet och inlägga sitt veto om den kom i konflikt med lagen. Oppositionsledarna fick tillstånd att tala på offentliga möten och att skriva i tidningarna, dock självfallet ej att kritisera myndigheterna. Hoppet om ytterligare frisinnade reformer blossade högt. Tanken på en konstitutionell reform diskuterades i politbyrån, och de främsta oppositionsledarna blev inbjudna att medverka vid upprättandet av förslag till en ny konstitution.

Den kvasiliberala perioden fick ett brått slut, då den 1 december 1934 en ung oppositionell kommunist, Nikolajev, mördade Sergei Kirov i Leningrad. Stalin skyndade till Leningrad och förhörde personligen attentatsmannen under flera timmar. Han fastställde att mördaren hade tillhört en liten grupp unga kommunister som var förbittrade över förtrycket i landet och besatta av idéer om revolutionär terror, att dylika idéer var tämligen utbredda bland ungdomen, samt att Nikolajev och hans kamrater betraktade sig som anhängare av Zinovjev, som de emellertid inte hade någon direkt eller indirekt förbindelse med. Han upptäckte förmodligen också att det var Kirovs liberala hållning som gjort det möjligt för terroristerna att få tillträde

[11] Det var av denna anledning Zjdanov senare krävde att läroböckerna skulle upphöra att glorifiera de revolutionära terroristerna från adertonhundratalet.
[12] E. Wollenberg: a. a., s. 258.
[13] A. Barmine: a. a., s. 247-248 och 252.

till hans ämbetslokaler i Smolnyjinstitutet, ty Kirov hade motsatt sig en stark bevakning av den politiska polisen. I varje fall hade den politiska polisen i Leningrad haft kännedom om det planerade attentatet och inte gjort något för att förhindra det. Stalin drog den slutsatsen att tiden för kvasiliberala eftergifter var förbi.[14] Hans seger över oppositionen hade varit långt ifrån fullständig. Han hade endast lyckats pressa ner missnöjet från det politiska livets yta till dess dolda djup. Han skulle nu slå djupare och hårdare.

Händelserna följde nu ett schema som var välbekant från det ryska enväldets historia. Nästan varje generation under tsartiden hade haft sin dragkamp mellan gendarmerna och de semiliberala elementen i tsarens omgivning, en motsvarighet till klyvningen mellan de moderata 'fäderna' och de radikala 'sönerna' inom oppositionen. Inte ens under sina perioder av relativ mildhet hade enväldet någon, sin varit tillräckligt liberalt för att tillfredsställa oppositionen; det hade just varit tillräckligt milt för att ge revolutionärerna möjlighet att angripa det. De moderata 'fäderna' sökte förgäves övertala den radikala ungdomen att tåligt vänta tills tsaren beviljade nya eftergifter. Varje revolutionärt angrepp mot enväldet ledde till samma resultat. Semiliberalerna inom de ledande kretsarna blev slagna, och gendarmerna kom i förgrunden. Gendarmerna nöjde sig inte med att undertrycka revolutionärerna. De gjorde den moderata oppositionen ansvarig för den radikala ungdomens gärningar. Liberalerna protesterade och vältrade över det moraliska ansvaret för ungdomens 'excesser' på enväldet, som inte hade tolererat en öppen och legal opposition. Alexander I:s regering var sålunda fylld av halvliberala reformer. Dekabristupproret 1825 blev inledningen till regimen under Nikolaj I, järntsaren, gendarmtsaren. Den halvliberale Alexander II mördades av revolutionära konspiratörer, som hans efterträdare Alexander III slog ner med pansarnäve. Den siste tsarens politik vacklade mellan de båda linjerna. Under Stalin ställdes dessa traditionella inslag i Rysslands politiska kamp i ännu starkare relief genom de spänningar som är karakteristiska för ett okonsoliderat, postrevolutionärt samhällsskick.

Nikolajev och hans kamrater blev avrättade. De rannsakades in camera, enligt ett speciellt utfärdat dekret som förvägrade terroristerna rätten till försvar och överklagande. Stalin ämnade inte låta dem begagna de anklagades bänk som plattform för att utlägga sina synpunkter och slunga anklagelser mot de maktägande. Han stannade inte vid detta. Efter mönster av de gamla gendarmerna, som ställt de liberala 'fäderna' till svars för de radikala 'sönernas' gärningar, beskyllde han Zinovjev och Kamenev för att bära ansvaret för mordet på Kirov. Även rannsakningen med dem försiggick bakom slutna dörrar. Bägge förnekade någon som helst förbindelse med mördarna. Samtidigt som de fördömde dådet, medgav de att de unga terroristerna kunde ha animerats av den kritik mot Stalin de en gång uttalat, men de hävdade att Stalin genom att undertrycka all öppen kritik hade drivit komsomoliterna till desperata handlingar. Zinovjev dömdes till tio och Kamenev till fem års straffarbete. Stalin hade emellertid inte det ringaste intresse av att hålla de två gamla bolsjevikerna i fängelse, vilket skulle ha gjort dem till martyrer och i viss mån åter etablerat dem som pretendenter till makten. Hans främsta syfte var att avpressa dem en bekännelse om sin skuld, varigenom de med egna händer skulle förinta sin martyrgloria.

Vad som nu följde var ett groteskt köpslående om ett avbönsformulär, ett köpslående som fortgick mellan Stalins ämbetsrum i Kreml och cellerna i Lubjankafängelset, där Zinovjev och Kamenev förvarades. Stalin förband sig offentligen att frikänna fångarna från varje förbindelse med mördarna, men han krävde av dem ett erkännande att de hade syftat till kapitalismens återupprättande. Fångarna förnekade detta. Då tog Stalin fasta på den enda punkt som de redan hade erkänt, nämligen att terroristerna hade varit inspirerade av oppositionens tidigare

[14] 'Short History of the C. P. S. U.', s. 327.

propaganda.[15] Antingen under hot eller med övertalning förmådde han Zinovjev att göra detta erkännande offentligt. ‘Den tidigare oppositionens tidigare verksamhet hade [så föll Zinovjevs ord] till följd av de yttre omständigheternas makt inte kunnat undgå att stimulera dessa förbrytare, det vill säga Kirovs mördare, i deras onda uppsåt.’ Här blandade sig uppriktighet med diplomatisk försiktighet. Fördömandet av terroristdådet var ärligt menat, och Stalin kunde pressa fram det från Zinovjev därför att också denne önskade motverka de terroristiska tendenserna. Men Zinovjev underströk sorgfälligt att han endast var beredd att ikläda sig ett indirekt moraliskt ansvar – det var, med hans egna ord, blott ‘den tidigare oppositionens tidigare verksamhet’ som kunde ha animerat den terroristiska riktningen. Formuleringen innebar samtidigt en anklagelse mot Stalin, ty den utsade att terrorismen hade gynnats av de ‘yttre omständigheterna’, det vill säga av förtrycket i landet. På detta stadium var varken Zinovjev eller Kamenev villig att gå längre i sina självanklagelser, och Stalin lät saken bero därmed. För den stora allmänheten hade de subtila inskränkningar varmed Zinovjev hade kringgärdat sin ‘bekännelse’ ingenting att betyda; det var själva ‘bekännelsen’ som var huvudsaken. Oppositionsledarna hade glidit ännu längre nerför den hala sluttning som förde till de stora utrensningsprocesserna.

Mordet på Kirov förskräckte Stalin. Hade inte konspirationen trängt ända in i hans egna ämbetsverk? Våren 1935 rannsakades nära fyrtio män ur hans privata livvakt bakom lyckta dörrar. Två avrättades, och de övriga dömdes till fängelsestraff av växlande längd. Rättegången omnämndes inte med ett ord i pressen.[16] Nu följde en febril jakt efter terrorister i alla avdelningar av partiet och Komsomol. Stalin följde nu principen att det inte var nog att slå ner på hans verkliga motståndare; han gjorde också razzia i den miljö som fostrat dem. Han utöste sin vrede över Leningrad, vars genius loci hade trotsat honom under de senaste tio åren. Han utnämnde Andrej Zjdanov till Kirovs efterträdare som bolsjevikchef i Leningrad. Zjdanov var en ung, duglig och hänsynslös man, som hade rensat Komsomol från avfällingar och utmärkt sig genom hetsiga angrepp på Tomskij under fackföreningsstriden. Stalin kunde lita på att han skulle göra rent hus getingboet i Leningrad. Under våren 1935 blev tiotusentals misstänkta bolsjeviker, komsomolmedlemmar och deras familjer deporterade från Leningrad till norra Sibirien. Horder av ‘Kirovmördare’, som de deporterade kallades, även från andra städer fyllde fängelser och koncentrationsläger.

Behandlingen av politiska fångar undergick en radikal förändring. Hittills hade den inte skilt sig från vad som bestått dem under tsarväldet. Politiska förbrytare hade åtnjutit vissa privilegier och haft rätt att syssla med självstudier och till och med politisk propaganda. Oppositionella flygblad, broschyrer och tidskrifter hade tämligen fritt cirkulerat mellan fängelserna och då och då smugglats ut ur landet. Som gammal politisk fånge visste Stalin mycket väl att fängelser och förvisningsorter var revolutionärernas ‘universitet’. Den senaste tidens händelser hade lärt honom att inte ta några risker. Från och med nu undertrycktes skoningslöst all politisk diskussion och verksamhet i fängelserna och på förvisningsorterna, Och oppositionsmännen skulle genom umbäranden och hårt arbete tryckas ner i en så eländig, djurliknande existens att de blev ur stånd till de normala processerna att tänka och ge uttryck åt sina tankar.[17]

---

[15] Se ‘Bulleten Oppozitsii’, nr 42, 47, 52-53. Förloppet kan rekonstrueras med hjälp av ‘Pravdas’ reportage under senare hälften av december 1934 och början av januari 1935.

[16] Ovanstående fakta har till största delen avslöjats av A. Ciliga, före detta ledare av det jugoslaviska kommunistpartiet, som i fängelse hade sammanträffat med de anklagade vid denna rättegång. Se ‘Bulleten Oppozitsii’, nr 47.

[17] Medan tåglaster av ‘Kirovmördare’ rullade mot öster och norr, motiverade Stalin sina åtgärder på följande sätt: ‘... dessa kamrater inskränkte sig inte alltid till kritik och passivt motstånd. De hotade att ställa till uppror inom partiet mot centralkommittén. De hotade några av oss med kulor. Tydligen räknade de med att kunna skrämma oss och tvinga oss att vika av från den leninistiska vägen ... Vi blev nödsakade att gå hårt fram med några av

Medan Stalin sålunda grusade förhoppningarna om liberala reformer, låtsades han fortfarande att han var villig att uppfylla dem. Han bjöd folket på en blandad diet av terror och illusioner. Det var klokt handlat, ty om han matat det enbart med terror, kunde följden ha blivit en så desperat revolt att även den kraftfullaste politiska polis hade stått maktlös. Men folkets illusioner skulle inte ha skyddat en regim som Stalins om den inte också hade varit skyddad av terror. Två månader efter mordet på Kirov, den 6 februari 1935, antog den sjunde sovjetkongressen en resolution om nödvändigheten av en ny konstitution och utsåg en kommission som skulle utforma den. Kommissionen, i vilken Stalin var ordförande, omfattade män som Bucharin, Radek och Sokolnikov, men även deras framtida åklagare Vysjinskij. Under de följande aderton månaderna sammanträdde kommissionen ofta i Stalins närvaro. Bucharin och Radek var den nya konstitutionens främsta upphovsmän, och de diskuterade den ofta i 'Pravdas' och 'Izvestijas' spalter. Konstitutionen skulle komma att antagas av nästa sovjetkongress, i november 1936, flera månader efter Zinovjevs och Kamenevs avrättning. Den skulle komma att kallas 'Stalinkonstitutionen', 'den mest demokratiska i världen'.

*

Då vi skildrat situationen före och efter mordet på Kirov, har vi hänvisat till det traditionella politiska mönstret under det tsaristiska enväldet. Jämförelsen kan synas långsökt med tanke på det svalg som skiljer det bolsjevikinka Ryssland från det tsaristiska. Ändå var det ingen mindre än Lenin som gav första uppslaget till en sådan jämförelse. I ett av sina sista tal påminde han sina åhörare om hur det brukade gå för erövrare vilkas kultur var underlägsen de erövrade ländernas. Den undertryckta nationen förmedlade sin kultur till sina erövrare. Något liknande, sade Lenin, kunde också inträffa i kampen mellan samhällsklasserna. Bolsjevikerna hade besegrat godsherrarna, kapitalisterna och den tsaristiska byråkratin. 'Deras kultur [det vill säga de besegrade samhällsklassernas kultur]', sade Lenin, 'står på en ömkligt låg och oansenlig nivå. Icke desto mindre är den högre än vår. Hur ömklig och låg den än är, är den likväl högre än våra ansvariga kommunistiska administratörers.'[18]

Lenin hade bara sett början av den process genom vilken det besegrade Tsarryssland påtvingades den segerrika bolsjevismen sina normer och metoder. Del förflutna tog en grym revansch på en generation som gjorde allt för att komma bort ifrån det, och processen nådde sin kulmen just under loppet av den andra revolutionen. Denna paradox i Rysslands historia blev förkroppsligad i Stalin. Mer än någon annan representerade han de 'ansvariga kommunistiska administratörer', vilkas kultur var ännu lägre än Rysslands forna härskares, och som därför hade en oemotståndlig benägenhet att – ofta omedvetet – imitera de forna härskarnas seder och bruk. Den historiskt oundvikliga processen avspeglade sig i det skiftande minspelet i Stalins politiska fysionomi: drag inte bara från en utan från flera stora tsarer tycktes gå igen hos den georgiske bolsjeviken som nu härskade i deras Kreml. Under en period visade han ett visst släkttycke med järntsaren Nikolaj I. Vid en annan tid tedde han sig mera som en avkomling till Peter den store: byggde han inte upp ett industriellt Ryssland ungefär på samma sätt som Peter den store hade byggt upp St. Petersburg, i träskmark och på de byggandes ben? Under det andra världskriget återigen kunde han stundom i gestalt och gester påminna om Alexander I. Nu, under de stora utrensningsprocesserna, medan han förintade, sina motståndare, liknade han allt mer Ivan den förskräcklige i kamp mot bojarerna. Hans politiska polis, som hade översynen såväl över industriföretag som fängelser, var inte olik Ivans 'opritjnina', det prætorianska garde av godsherrar med vars hjälp denne säkrade sin maktställning. I Stalins strid mot Trotskij kan man urskilja svaga ekon av den ursinniga kampen mellan Ivan och furst Kurbskij, den upproriske bojarledaren. Nu liksom på femtonhundratalet

---

dessa kamrater. Men det kan inte hjälpas. Jag måste erkänna att också jag har haft ett finger med i spelet. (Ljudliga bravorop och applåder).' J. Stalin: 'Problems of Leninism', s. 522.

[18] 'The Essentials of Lenin', vol. II, s. 789.

‘uppsände Moskvas invånare skräckfyllda böner att dagen måtte gå till ända utan en avrättning’. Vid denna det förflutnas revansch var det inte så mycket det närliggande som det avlägsna förflutna som tycktes jaga och hinna kapp den framryckande nationen. Vad som på nytt hävdade sig var snarare de första, maktuppbyggande pionjärtsarernas hänsynslösa anda än den senare, mildare, mera liberala andan under det murknande tsarväldet. Den grymhet varmed det förflutna undertryckte det närvarande var proportionell mot den beslutsamhet varmed revolutionen hade tagit avstånd från det förflutna.

Likväl förenades hos Stalin de revolutionära elementen, framförallt de drag han tagit i arv från Lenin, på ett egendomligt sätt med de traditionella, och denna kombination gjorde honom till den mest förbryllande och gäckande personligheten under sin samtid. Det förflutna utplånade inte revolutionen. Det satte snarare sin prägel på en ny social substans. I likhet med Cromwell som lordprotektor och Napoleon som kejsare förblev Stalin revolutionens väktare och vårdare. Han befäste dess nationella landvinningar och utvidgade dem. Han ‘byggde upp socialismen’, och medan hans motståndare fördömde hans envälde, måste till och med de erkänna att de flesta av hans ekonomiska reformer var omistliga för socialismen. Det förflutnas revansch gick sålunda inte ut över hans sociala program, utan över hans regeringsmetoder. Det var huvudsakligen där det ‘låga och miserabla’ arvet från tsarismen kom att dominera.

Vi vet att hans regeringstaktik bottnade i hans misstrogna syn på samhället, i hans pessimistiska inställning till det. Socialismen måste byggas upp mera tvångsvis än genom övertalning. Även då han verkligen försökte något som kan kallas övertalning, tog han hellre sin tillflykt till propagandistiska fraser än till upplysande argument. Han lånade, med andra ord, ur det rika sortiment av spetsfundigheter och knep som härskare i alla tidsåldrar och länder har använt för att hålla sitt folk i schack. Eftersom revolutionen hade proklamerat förtroende för folket, det vill säga för arbetarklassen, som sin ledande princip, och eftersom den fördömt politiskt bedrägeri som ett medel för klassförtryck, medförde det förflutnas revansch oundvikligen en väldig idékonflikt, en veritabel själskris, som slutligen förvandlade kommunismens ansikte under denna generation. Det var epilogen till den utdragna konflikten mellan en statsmakt som var besluten att omforma samhället uteslutande ovanifrån, och ett samhälle som längtade efter självbestämmanderätt.

Konflikten var inte säregen för den ryska revolutionen. Den återkommer i alla revolutioner och även i alla religioner. Den bildar kärnpunkten för den djupa, mörka och hätska kampen mellan Storinkvisitorn och Kristus i Dostojevskijs ‘Bröderna Karamazov’. Liksom Dostojevskijs Storinkvisitor representerar Stalin kyrkan i revolt mot evangeliet. Kristus, säger Storinkvisitorn, grundade sin lära på sin tro på människorna, på människans dröm om friheten, på hennes stolta och tappra förmåga att leva i frihet. Han hade därför avvisat djävulens frestelser och vägrat att omvända människan genom att vädja till slaven inom henne. Men kristenheten förmådde inte följa Kristi exempel. Då Kristus återkommer till jorden, talar Storinkvisitorn till Honom sålunda: ‘Vi har förbättrat Ditt verk och grundat det på undret, mysteriet och auktoriteten ... Och människorna gladde sig att de åter blevo ledda som en hjord, och att deras hjärtan äntligen voro befriade från den fruktansvärda gåva [frihetens gåva], som orsakat dem så mycket kval. Säg, gjorde vi rätt, då vi lärde och handlade så? Älskade vi kanske icke mänskligheten, då vi så ödmjukt erkände dess kraftlöshet, då vi kärleksfullt lindrade dess börda och tillät dess svaga natur till och med att synda, blott det skedde med vår tillåtelse? Varför har Du nu kommit för att hindra oss?’

‘Jag upprepar än en gång’, fortsätter Inkvisitorn, ‘redan i morgon skall du få se hur denna lydiga hjord på första vink av mig störtar fram för att kasta glödande kol på ditt bål. Och på detta bål bränner jag Dig, emedan Du har kommit för att hindra oss. Ty om det finns någon som mer än andra förtjänat vårt bål, så är det Du. I morgon bränner jag Dig.’ I inkvisitionens fängelsecell ‘går Kristus fram till den gamle och kysser honom sakta på de blodlösa, nittio-

åriga läpparna', som om Han, Han Själv, samtyckt till att Hans kyrka omvänt sig från frihet och respekt för människan till undret, mysteriet och auktoriteten.

Många trosläror har genomgått en sådan omvändelse, och bolsjevismen undgick den inte. Om Stalin någon gång skulle utlägga sin esoteriska filosofi, skulle han öppet tala om Rysslands ofrånkomliga nödtvång att 'förbättra oktoberrevolutionens verk' och att rensa den från dess ursprungliga tro på proletären i hans frihet och hans framåtskridande och solidaritet. 'Endast den utvalde och den starke lever efter sin tro, men människosläktet är svagt och behöver bröd och auktoritet', skulle han säga med en omskrivning av Storinkvisitorns ord. Han skulle bistert och ogillande se socialismens grundare i ansiktet och fråga dem: 'Varför kommer ni och hindrar oss?'

*

Han visste att den gamla revolutionära generationen, ehuru trött och förödmjukad, på mycket få undantag när aldrig helhjärtat skulle omvända sig till undret, mysteriet och auktoriteten, och att den alltid skulle betrakta honom som en förfalskare av höga principer och som en usurpator. Han upplöste De gamla bolsjevikernas förening, De forna politiska fångarnas förening samt Kommunistiska akademin, de institutioner där den gamla bolsjevismens anda hade haft sin sista fristad. Dessa åtgärder vittnade om vilken vägsträcka han tillryggalagt sedan han började sin kamp mot 'ex-mensjeviken' Trotskij i det gamla bolsjevikiska gardets namn. Han vädjade nu till den unga generationen, naturligtvis inte till dess upprorselement, men till dess skyggare men likväl mycket betydelsefulla massa, som trots sin törst efter kunskap och socialt framåtskridande visste föga eller intet om bolsjevismens principer och var obenägen att låta sig hindras av dem. Denna yngre generation hade, så långt tillbaka den kunde minnas, ständigt sett ledarna för de olika oppositionerna antingen i rollen av strykpojkar eller av självgisslare. Den var från barndomen van att blicka upp till Stalin såsom insvept i Mysterium och Auktoritet. Han hade för länge sedan upphört att vara den lättillgänglige, tålige och hjälpsamme förespråkaren för partisekreterarna, det tidiga tjugotalets Stalin. Nu kunde man inte längre se honom tåligt lyssna till deras klagomål i partilokalernas trappuppgångar. Nu visade han sig offentligt endast vid mycket sällsynta tillfällen, alltid omgiven av en väldig svit, vars medlemmar, liksom hovmän, följde honom på behörigt avstånd i noggrant fastställd rangordning. Han talade sällan offentligt, och varje hans uttalande gjordes till ett stort evenemang. Dessa uttalanden, som hade formen av en självhärskares order, hade i regel också sin praktiska betydelse för människor i alla samhällsställningar. Kontrasten mellan hans otillgängliga person och hans allestädes närvarande inflytande förlänade hans gestalt, i synnerhet i den yngre generationens ögon, något av den skräckinjagande nimbus med vilken orientaliska härskare brukar imponera på sina undersåtar.

*

Sviten han omgav sig med var naturligtvis hans politbyrå. Den var hans i ordets hela mening, ty de män han utvalt till den motsvarade hans begrepp om vad en ledare borde vara. Den 'nya ledartypen', skrev han så tidigt som 1925, skulle inte vara någon beläst man; han skulle inte betungas med den döda tyngden av socialdemokratiska vanor, och han skulle vara både fruktad och vördad.[19] Molotov, Kaganovitj, Vorosjilov, Kujbysjev, Kossior, Rudzutak, Mikojan, Andrejev – nästan alla motsvarade de idealbilden. Nästan alla var praktiska administratörer, hängivna sitt arbete. Ingen hade någon kännedom om främmande länder; alla hade de, liksom Stalin själv, fått sin bolsjevikiska skolning i hemlandet.[20] De flesta var enkelt folk, som hade Stalin att tacka för sin upphöjelse. Men Binder årens lopp växte deras kunskaper och erfaren-

[19] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VII, s. 42-47.

[20] Det har varit ett standardargument mot oppositionsledarna, ett argument som särskilt användes av Molotov, att de hade varit emigranter, uppryckta ur den ryska jorden. Stalin uppehöll sig vid den punkten vid sitt sammanträffande med Emil Ludwig.

het i takt med deras ansvar. På sitt sätt var politbyrån en unik skola för statsmän. Alla landets angelägenheter, från de viktigaste diplomatiska och politiska avgöranden till lokala myndigheters små oväsentliga bekymmer kom upp till debatt i denna församling, som så gott som oavbrutet var samlad. Politbyrån sade det sista ordet i alla de evinnerliga trätorna mellan förvaltningsgrenarna, och Stalin sade det sista ordet i politbyrån. Han presiderade inte ens vid dess sessioner. Vanligen lyssnade han under tystnad till argumenten och avgjorde de flesta frågorna med en grov sarkasm, en halvt jovialisk, meningsfylld hotelse, eller en brysk, irriterad gest. Det fåtal personer som under en lång följd av år hade att fatta personliga beslut om vilka åtgärder som skulle vidtagas inom den ena eller andra industrin, inom den ena eller andra grenen av jordbruket, i folkbildningsfrågor, rörande de vapenmodeller som skulle införas vid krigsmakten o.s.v, förvärvade så småningom en enorm sakkännedom i fråga om tekniska detaljer på skiftande områden, en sakkännedom som sällan förvärvas av administratörer som arbetar enligt ett mindre centraliserat system. Inte att undra på att under andra världskriget utländska statsmän och militärer blev imponerade av Stalins enastående kännedom om de tekniska detaljerna i sin gigantiska krigsapparat. Men denna övercentraliserade regeringsmetod hade också sina svåra olägenheter. Den medförde en överdriven fruktan för initiativ och ansvar inom alla instanser i administrationen, den reducerade varje tjänsteman till en kugge, den vållade ofta stopp i hela maskineriet, eller, än värre, den kom genom sin rena tröghetskraft maskineriet att snurra baklänges, så fort mannen i toppen försummade att trycka på en knapp i det rätta ögonblicket. Hela regeringsmaskineriet kärvade av en formalism och en skenhelig byråkratism som skulle ha givit stoff åt en väldig plejad av satiriska författare, om inte också de satiriska författarna hade varit paralyserade av rädsla för att ta ansvar.

Inte nöjd med att genomdriva sin vilja i alla politiska frågor, aspirerade Stalin också på att vara sin generations ende andlige ledare. Det berodde delvis på att det sårat hans fåfänga att Rysslands intellektuella elit knappast hade observerat honom, innan han bragte den under sitt förmynderskap, och att den till och med då i början hade mottagit hans uttalanden om vetenskap, filosofi och konst med en viss ironi. Oavsett detta, hade han bannlyst kätteriet ur politiken och det ekonomiska livet endast för att finna att de vetenskapliga och litterära tidskrifterna vimlade av kätterska anspelningar. Att våga sig in på dessa områden blev för honom en politisk nödvändighet. Marxismen hade i själva verket förminskat avståndet mellan politiken, filosofin och litteraturen. Stalin överförenklade grovt den marxistiska åsikten om deras inbördes sammanhang, tills han hade reducerat naturvetenskapen, historieforskningen och konsten till en nivå där de blev tjänstehjon åt hans politik. För var gång han utfärdade ett nytt ekonomiskt eller politiskt direktiv, måste historikerna, filosoferna och författarna noggrant kontrollera att inte deras senaste arbeten stod i strid med ledarens kungsord.

De som var värst utsatta var historikerna. Redan 1931 tog han dem i sträng upptuktelse i sitt beryktade ‘Brev till redaktören för Proletarskaja Revolutsija’. Tidskriften, som specialiserade sig på revolutionens historia, hade besudlat sina spalter med ‘trotskistiskt kontraband’. De senaste årens historia måste skrivas om, så att den framställde Stalins motståndare i en dager som passade honom. Detta skedde. Allteftersom kampen blev hätskare, visade sig de historiska versioner som dikterats från generalsekretariatet inte framställa Stalins motståndare i tillräckligt löjlig dager, och den ena nya versionen efter den andra måste kokas ihop. Då av opportunitetsskäl den officiella synen på det mera avlägsna förflutna också började förändras, blev det nödvändigt att även skriva om Rysslands gamla historia. Trotskij hade utövat ett starkt inflytande på den litterära kritiken, inte genom sin officiella maktställning, utan genom sin privata kritikergärning. Hela den trotskistiska kritikerskolan måste nu ryckas upp med rötterna. Filosoferna hade undervisat i marxistisk dialektik på grundval av Plechanovs skrifter, om vilka Lenin, trots sina politiska kontroverser med mensjevikledaren, hade haft en mycket hög tanke. Stalin lät kalla filosofiprofessorerna och föreläsarna till sitt ämbetsrum och for ut i

bittra smädelser mot deras ‘ruttna liberalism’. Nestorn bland filosoferna, professor Deborin, blev portförbjuden från universiteten och tidskrifterna. Exemplen på detta knölpåkens herravälde över pennan skulle kunna mångfaldigas i det oändliga. Till slut hyllade litteraturkritikerna, historikerna och filosoferna ‘den älskade ledaren’ som den störste litteraturkritikern, historikern och vetenskapsmannen under sin samtid och genom tiderna. Disraeli smickrade en gång drottning Victoria: ‘Ers majestät är den främsta representanten för det litterära skrået’, men varken Macauly eller Carlyle förväntades skriva i drottning Victorias stil. Nu när generalsekreteraren blivit utropad till den främste representanten för det litterära skrået blev det sovjetförfattarnas plikt att ‘skriva som Stalin’.

Vad som följde var ett mörkt blad i den ryska litteraturens annaler: Stalins personliga stil blev, så att säga, den ryska nationalstilen. Inte nog med att det var en djärv bedrift av en journalist eller politisk skribent att skriva ihop en artikel som inte innehöll ett direkt citat från Stalin i vart och vartannat stycke. Författaren såg också noga till att hans egna satser, i stil och vokabulär, blev så lika den citerade texten som möjligt. En obeskrivligt trist likriktning spred sig över den ryska pressen och de flesta tidskrifterna. Till och med talspråket blev ‘staliniserat’ i en fantastisk utsträckning, åtminstone när folk talade om ideologier och politik. Det var som om en hel nation hade hemfallit åt en passion för buktaleri.

Denna anomali, genom vilken härskarens stil blev den härskande stilen i nationen, skulle kanske ha varit mindre odräglig om härskaren ägt någon litterär talang. Som det nu var, urartade den nationella stilen till ett säreget idiom, karakteriserat av stela, ledsamma upprepningar, plebejisk otymplighet blandad med kvasivetenskapliga ‘lärda uttryck’, samt grammatiska och logiska orimligheter. Efter Stalins makttillträde blev hans stil ännu mera ohyvlad än den varit tidigare. Kontrasten mellan mannens stora, dramatiska roll och den tröga, tungfotade stilen i hans tal och skrifter, som han endast någon enstaka gång livade upp med ett citat från populära ryska satiriker eller ett grovt skämt, är direkt förbluffande. Här följer ett prov på hans stil, valt på måfå:

‘Endast vårt parti [detta är ett av de sista avsnitten i Stalins tal vid den sjuttonde partikongressen] vet åt vilket håll rörelsen bör riktas, och den leder den framgångsrikt framåt. Varpå beror då vårt partis överlägsenhet? På det faktum att det är ett marxistiskt parti, ett leninistiskt parti. Det beror på att det ledes i sitt arbete av Marx’, Engels’ och Lenins lärosatser. Det kan inte finnas något tvivel om att så länge vi förblir dessa lärosatser trogna, så länge vi äger denna kompass, kommer vi att skörda framgång i vårt arbete.

Det har sagts att i några länder i väster marxismen redan har blivit förintad. Det har sagts att den blivit förintad av den borgerligt nationalistiska rörelse som kallas fascism. Det är givetvis nonsens. Endast de som är helt obevandrade i historien kan påstå något sådant. Marxismen är det vetenskapliga uttrycket för arbetarklassens fundamentala intressen. Om marxismen skall förintas, måste arbetarklassen förintas. Och det är omöjligt att förinta arbetarklassen. Mer än åttio år har förflutit sedan marxismen trädde fram på arenan. Under den tiden har tjogtals och hundratals borgerliga regeringar sökt förinta marxismen. Men vilket har resultatet blivit? Borgerliga regeringar har kommit och gått, men marxismen går alltjämt framåt. (Stormande applåder.) Vad mera är, marxismen har tillkämpat sig fullständig seger på en sjättedel av jordklotet – har tillkämpat sig seger i just det land där marxismen ansågs i grund förintad. (Stormande applåder.) Man kan inte betrakta det som en slump, att det land där marxismen helt har triumferat nu är det enda land i världen som inte vet av några kriser eller någon arbetslöshet, under det att i alla andra länder, även de fascistiska länderna, kriser och arbetslöshet nu har härskat i fyra år. Nej, kamrater, det är inte någon slump. (Långvariga applåder.)

Ja, kamrater, våra framgångar beror på det faktum att vi har arbetat och kämpat under Marx’, Engels’ och Lenins baner.

Härav den andra slutsatsen: vi måste förbli trogna intill slutet Marx', Engels' och Lenins upphöjda baner.' (Applåder.) [21]

Historikerna kommer att fråga sig, hur en nation som har haft Tolstoj, Dostojevskij, Tjechov, Plechanov, Lenin och Trotskij som sina intellektuella ledare har kunnat tillåta ljusen i sitt språk och litteratur att bli så fullständigt förmörkade. De kommer kanske att dra en parallell mellan detta fenomen och den markanta nedgång, under åren av revolution, kejsardöme och restauration, som inträffade i en annan litteratur som hade skänkt världen Rousseau, Voltaire och encyklopedisterna. I Frankrike liksom i Ryssland följer på en intensiv utveckling av andlig kraft och litterär storhet ett tillstånd av letargi och slöhet. Emellertid kan man inte döma stalinismens kulturella betydelse enbart efter dess förhärjande inverkan på litteraturen och konsten. Det är motsägelsen mellan Stalins konstruktiva och destruktiva inflytande man måste hålla i minnet. Medan han skoningslöst nivellerade intelligensens andliga liv, förmedlade han också, som vi sett, civilisationens grundelement till en enorm massa ociviliserade människor.

Under hans välde förlorade den ryska kulturen i djup, men vann i bredd. Man kanske kan våga den förutsägelsen att denna extensiva kulturutbredning i Ryssland kommer att följas av ett nytt skede av intensiv utveckling, ett skede från vilket en ny generation kommer att se tillbaka med lättnad på de barbariska krumsprången under den stalinistiska eran. Man kommer då måhända att säga att Stalins stil var speciellt lämpad för de värv som ålåg en härskare som själv saknade högre bildning, och som hade att rycka upp musjikerna, och en byråkrati som stammade från musjikerna, ur deras kaotiska andliga mörker.

Vi nalkas endast samma problem från en annan sida, om vi säger att den kulturella innebörden av allt detta var en relativ nedgång för det europeiska Ryssland till förmån för den efterblivna asiatiska och halvasiatiska periferin. Det europeiska Rysslands kulturnivå sänktes, och den asiatiska periferins höjdes. Intelligensen i Leningrad och Moskva, som en gång hade utmärkt sig för sina självständiga tänkesätt och ofta överglänst sina västeuropeiska kolleger genom allvaret och ivern i sina intellektuella strävanden, tvingades nu uppge många av sina högintellektuella aspirationer och möta på halva vägen sina vida yngre och mera oslipade bröder, när dessa kom strömmande till universiteten från kirgisiska och basjkiriska stäpperna. Under en ledare som själv hade kommit från gränsen mellan Europa och Asien blev det europeiska Ryssland mer än till hälften assimilerat av Asien, medan det asiatiska Ryssland förvärvade en betydande grad av europeisering. Till en del var denna ömsesidiga assimilering oundviklig och fruktbärande. Men blott alltför ofta drevs den så långt att den verkade intellektuellt utarmande på nationen. Paradoxalt nog var Stalin, som gynnade klasskillnad och differentiering på grundval av ett kollektiviserat näringsliv, på de andliga och intellektuella områdena en hård och skoningslös nivellör, inte på grund av medveten avsikt – på sitt speciella sätt gynnade han vetenskapen och konsten – men till följd av sin misstro mot all intellektuell och konstnärlig originalitet – i den vädrade han alltid irrlärighet.

Så kom det sig att till och med den ryska poesin och skönlitteraturen förlorade sin forna glans. 'Giv oss en sovjetisk Tolstoj!' ropade den officiella litteraturkritiken år ut och år in. Den sovjetiska Tolstoj ville inte uppenbara sig, måhända därför att livet var alltför flytande för att låta sig formas till episk dikt, eller kanske därför att en Tolstoj inte fostras i en atmosfär där han inte har rätt att säga: 'Jag kan inte tiga.' Det nya Rysslands båda mest särpräglade poeter, Jesenin och Majakovskij, begick självmord. Några av de främsta författarna tog sin tillflykt till tystnad, andra blev nedtystade. Som ett minne av svunnen storhet levde Maksim Gorkij kvar under trettiotalets första hälft, hyllad som den proletära kulturens patriark och Stalins intime vän. Vänskapen mellan Stalin och Gorkij grundade sig knappast på någon själarnas sympati. Stalin behövde stöd för sin intellektuella och moraliska auktoritet från en man vars

[21] J. Stalin: 'Problems of Leninism', s. 517-518.

auktoritet var allmänt erkänd. Gorkij hade varit Lenins nära vän redan under den gamla underjordiska tiden, och Stalin ansåg det klokt att ta vänskapen i arv tillsammans med många andra ledarskapets attribut. Gorkij å sin sida hade ofta grälat friskt med Lenin, som tålde saker av honom som han aldrig skulle ha tålt av en politiker. Den gamle författaren, som var känslomässigt bunden vid bolsjevismen och något ångerköpt över sina forna anfall på Lenin, beslöt att inte tvista med Lenins efterträdare, som under alla förhållanden inte skulle ha tolererat några motsägelser. Någon enstaka gång försökte Gorkij dämpa Stalins hetsighet och försiktigt skydda någon gammal bolsjevik eller avfällig författare. Han gjorde till och med ett försök att försona Stalin och Kamenev. Men till slut tvingades han ge upp. Han dog 1936. Han var den siste i den lysande raden förrevolutionära författare.

Efter Gorkijs död, mitt under utrensningsprocesserna, var två diktare under en tid mycket uppburna i Moskva: kazaken Djambul Djabajev och kaukasiern Lezgin Sulejman Stalskij. De var de sista representanterna för de orientaliska stambarderna, illitterata nittioåringar, långskäggiga, pittoreska folkdiktare, nutida Homerosgestalter. Från sina berg och stepper kom de till Moskva för att till ackompanjemang av sina harpor sjunga Stalins lov vid Leninmausoleet.

Sammansmältningen mellan det europeiska och det asiatiska Ryssland ledde till hela Rysslands andliga isolering och frigörelse från Europa. Det berodde endast delvis på antagonism mellan kommunism och kapitalism – på tjugotalet, då denna antagonism var minst lika stark, stod det ryska sinnet vidöppet för progressivt inflytande av europeisk konst och litteratur. Isoleringen betingades av trettiotalets säregna klimat, och den blev fullständig under de stora utrensningarna.

Efter rättegångarna och deportationerna som följde på Kirovs mord tycktes regimen återigen slappna. Under senare hälften av 1935 och första hälften av 1936 stod den andra femårsplanens framgångar och den väntade konstitutionella reformen i förgrunden. Stalin framträdde oftare i rampljuset, idel leenden, omgiven av Stachanovarbetare, framgångsrika kolchozjordbrukare och deras kvinnfolk, som alla tävlade om att tacka honom för sitt ‘nya och glädjerika liv’. Han visade sig vid folkfester, delade ut idrottspriser, tog emot blombuketter av barn och poserade för kameran i allehanda idylliska scener. Allt tycktes lova en lång period av politisk mildhet. Av de tidigare oppositionsledarna satt Zinovjev, Kamenev och Smirnov i fängelset i Verchne-Uralsk, men de hade gott hopp om att åter bli frigivna. Bucharin, Radek och Sokolnikov fortsatte att frottera sig med Stalin på konstitutionskommissionens sammanträden. Bucharin var redaktör för ‘Izvestija’, och Radek var den förnämste journalistiske tolken för Kremls utrikespolitik. Pjatakov var vice folkkommissarie för den tunga industrin och dess Taktiske ledare. Förre premiärministern Rykov var folkkommissarie för post och telegraf; Rakovskij, Krestinskij, Karachan, Raskolnikov, Antonov-Ovsejenko, Rozengolz, Jurenjev, Bogomolov jämte många, många andra, som sedan länge slutit fred med Stalin, vistades utomlands som ambassadörer, speciella sändebud, chefer för handelsdelegationer. Till och med i Georgien tycktes Stalins gamla trätobröder, som bekämpat honom under Lenins livstid, nu ha fått absolution. Deras främste ledare Budu Mdivani var återinsatt i sitt ämbete som vice premiärminister i den georgiska regeringen. Relationerna mellan Stalin och de militära cheferna föreföll harmoniska. Under 1936 omorganiserades armén, som förut övervägande haft karaktären av lantvärn, till en stående armé, och den gamla militära disciplinen återinfördes, med officersgrader och allt. Fem av de militära cheferna, Tuchatjevskij, Jegorov, Blücher, Vorosjilov och Budjonnyj, utnämndes till marskalkar.

Inom partiets lägre grader och inom statsförvaltningen fortgick emellertid utrensningen med oförminskad kraft. Vid slutet av 1935 var ‘Pravda’ och ‘Izvestija’ fulla med historier om upptäckten av hemliga oppositionsceller i nästan alla ryska och ukrainska städer. Tidningarna talade också om motstånd bland arbetarna mot Stachanovsystemet, det vill säga en intensifiering av tempot i fabriksarbetet samt lön efter prestation. Här och var blev Stachanoviter

överfallna och till och med mördade av arbetare, och man slog sönder maskiner. Musjiker som nyligen tvångsförflyttats till industrierna skadade eller förstörde ofta sina verktyg genom klumpig eller barnslig behandling: otålig över ett tillfälligt fel brukade musjiken inte så sällan försöka bulta igång sin maskin med hammare eller yxa. Olycksfall inom industrin var mycket vanliga. Detta var det 'sabotage' genom vilka den ryska efterblivenheten, okunnigheten och desperationen obstruerade den påtvingade industriella revolutionen. Vid denna tid föll det ingen in att resa anklagelser för sabotage mot Pjatakov, sedan många år industrins främste organisatör, eller mot någon annan före detta oppositionsledare.

Som kommentar till rapporterna i 'Pravda' och 'Izvestija' om de oupphörliga bannlysningarna av trotskister och zinovjevister skrev Trotskij, som då var inbegripen i ett försök att bygga upp en fjärde international som motståndare till Stalins tredje, i sin 'Bulleten': 'Man kan lugnt säga, att trots tretton års förföljelse och förtal, oöverträffat i infamitet och hätskhet, trots kapitulationer och avfall som gjort ännu större skada än förföljelsen, *äger den fjärde internationalen redan nu sin starkaste, talrikaste och mest härdade avdelning i S.S.S.R.*'[22] Trotskijs påstående var delvis tomt skryt, ty under sina sju år i landsflykt hade han förlorat all personlig kontakt med Ryssland.[23] Emellertid var trotskismen alltjämt en mäktig potentiell åsiktsriktning i Ryssland. Trotskijs självsäkra påstående kunde inte undgå att förstärka Stalins redan förut akuta misstankar. När han läste det, måste han ha sagt för sig själv: nous verrons. Sex månader senare förfärades Ryssland och världen av rättegången mot Zinovjev och Kamenev.

Här är inte platsen att skildra den långa serien rättegångar. Vad vi här har att syssla med är Stalins roll i dem samt hans motiv. Inte en enda gång uppträdde han personligen inför rätta. Den man som påstods vara det främsta offret för så många utbredda lömska konspirationer kallades inte ens fram i vittnesbåset. Dock kunde man under hela det makabra skådespelet förnimma hans närvaro i sufflörluckan. Ja, förutom sufflör var han också den osynliga författaren, regissören och producenten.

Av de ändlösa processerna, offentliga och hemliga, var fyra av den allra största vikt: 'rättegången mot de sexton' (Zinovjev, Kamenev, Smirnov, Mratjkovskij med flera) i augusti 1936; 'rättegången mot de sjutton' (Pjatakov, Radek, Sokolnikov, Muralov, Serebrjakov med flera) i januari 1937; den hemliga rättegången mot marskalk Tuchatjevskij och en grupp' av Röda arméns högsta chefer i juni 1937, samt 'rättegången mot de tjuguen' (Rykov, Bucharin, Krestinskij, Rakovskij, Jagoda med flera) i mars 1938. Bland de anklagade i dessa rättegångar fanns alla medlemmarna i Lenins politbyrå, utom Stalin själv samt Trotskij, som emellertid, ehuru frånvarande, var den främste anklagade. Där fanns vidare en före detta regeringschef, flera vice regeringschefer, två före detta ledare för den tredje internationalen, chefen för fackföreningarna (Tomskij, som begick självmord före rannsakningen), generalstabschefen, arméns högste politiske kommissarie, överbefälhavarna för alla de viktigaste militärområdena, nästan alla Sovjetambassadörer i Europa och Asien samt, sist men inte minst, de båda cheferna för den politiska polisen: Jagoda som hade levererat 'bevismaterialet' till rättegången mot Zinovjev och Kamenev, samt Jezjov, som fyllt samma funktion vid rättegångarna mot alla de övriga. Alla anklagades för försök att mörda Stalin och politbyråns övriga medlemmar, för försök att återställa kapitalismen, att förinta landets militära och ekonomiska kraft, och att förgifta eller på annat sätt mörda mängder av ryska arbetare. Alla anklagades för att allt sedan revolutionens första dagar ha samarbetat med underrättelsetjänsten i Storbritannien, Frankrike, Japan och Tyskland, samt att ha slutit hemliga fördrag med nazisterna, enligt vilka de

[22] 'Bulleten Oppozitsii', nr 48, februari 1936.
[23] 'The Case of Leon Trotsky', s. 264-265.

skulle stycka Sovjetunionen och avträda stora landområden till Tyskland och Japan.[24] Om dessa anklagelser, som hopades från rättegång till rättegång, hade varit sanna, skulle det vara omöjligt att förklara hur Sovjetunionen kan existera och bestå. Efter att ha infiltrerat hela statsapparaten ända upp till toppen skulle de påstådda terroristerna ha lyckats mörda endast en av Stalins dignitärer, nämligen Kirov. Under processernas lopp utpekade åklagaren ytterligare två offer för konspirationen: Kujbysjev, chefen för statens planhushållningskommission, och Maksim Gorkij.[25] Anklagelserna underströk endast ytterligare den orimliga disproportionen mellan 'konspirationens' påstått stora utbredning och dess obetydliga resultat. Det var som om hela Niagarafallets kraft hade varit utnyttjad till att driva en leksaksbåt.

Hela procedurens verklighetsfrämmande karaktär framhävdes än mer genom de anklagades spöklika uppträdande, i varje fall de som rannsakades offentligt. Många framstående personer, samtliga de militära och flera av de civila ledarna, rannsakades bakom lyckta dörrar; många avrättades utan rannsakning, därför att man inte kunde förmå dem att bekänna och göra avbön för förbrytelser som de inte begått. Men alla de olyckliga som fördes fram i rampljuset var klädda i säck och aska, bekände högljutt sina synder, kallade sig själva Belials söner och prisade de profundis den övermänniska vars fötter trampade dem i stoftet. En skräckslagen och underkuvad nation tvingades att unisont stämma in i omkvädet: 'Skjut de galna hundarna!' med vilken åklagaren Vysjinskij undantagslöst avslutade sina anklagelser. De anklagades bekännelser var den enda grundvalen för rannsakningarna och domarna. Det framlades aldrig ett enda bevis som kunde verifieras genom ett normalt rättsligt förfarande. I det fåtal fall där de anklagade verkligen lämnade detaljer om sina påstådda sammanträffanden med Trotskij i utlandet, detaljer som kunde kontrolleras, stod det genast klart att deras bekännelser var uppdiktade. Ett hotell i Köpenhamn, där tre av de anklagade, Holtzman, David och Berman-Jurin, skulle ha sammanträffat med Trotskij, hade upphört att existera många år före 'mötesdagen'. Myndigheterna på ett flygfält utanför Oslo, där Pjatakov påstod sig ha landat i ett tyskt flygplan för att sammanträffa med Trotskij, intygade att intet utländskt flygplan hade landat där vid den angivna tidpunkten (eller under flera månader före och efter den). Trotskij och hans son företedde intyg, bland annat undertecknade av Édouard Herriot, den dåvarande franske konseljpresidenten, känd för sin vänliga inställning till Stalin, som visade att det skulle ha varit fysiskt omöjligt för dem att befinna sig på platser där de, enligt anklagelseakten, skulle ha uppehållit sig vid vissa angivna data.[26]

Sedda mot bakgrunden av de interna partistriderna ter sig de anklagades avböner vida mindre överraskande än de eljest skulle ha varit. De kom inte som en blixt från klar himmel. Allt sedan mitten av tjugotalet hade avbönen varit något av en ritual, en vedertagen rutin, bland de underkuvade oppositionsmännen. De hade börjat med erkännandet av enkla överträdelser av disciplinen, och de slutade med bekännelser om apokalyptiska synder. Däremellan låg en lång stigande skala som de hade genomskridit långsamt, nästan sömngångaraktigt, knappast medvetna om vart de var på väg. Varje gång de gjorde en avbön lät de förmå sig att bekänna en synd som var endast obetydligt allvarligare än den föregående. Varje gång hoppades de självfallet att det skulle vara det sista offer man krävde av dem för partiets skull och för deras egen återlösning. Det är ovisst om de ens vid vägens slut var klart medvetna om att vad som nu väntade dem var undergången.

---

[24] Se de officiella fullständiga domstolsprotokollen: 'Sudebnyj Ot'tjot Po Delu Trotskistskovo-Zinovjevskovo Terroristskovo Tsentra' (1936); 'Sulebnyj Ot'tjot Po Delu Antisovjetskovo Trotskistskovo Tsentra' (1937); samt 'Sudebnyj Ot'tjot Po Delu Antisovjetskovo i Pravo Trotskistskovo Bloka' (1938).

[25] Stalins förste sekreterare, A. Poskrebysjev, antyder i sina minnen (utgivna i Voronezj 1940) att Gorkij dog en naturlig död. Se A. Poskrebysjev och B. Dvinskij: 'Utjitel i drug tjelovetjestva' i Stalin (Sbornik Statej)', s. 194.

[26] 'The Case of Leon Trotsky', s. 109-227.

Hela tiden hade de handlat under trycket av den olösliga konflikten mellan sin avsky för Stalins regeringsmetoder och sin grundläggande solidaritet med det samhällsskick som blivit identiskt med Stalins välde. Denna känsla ensam skulle emellertid inte ha varit nog för att förmå dem att handla som de gjorde. I sin landsflykt brottades även Trotskij med samma dilemma utan att böja knä. De var offer för sina egna skrupler och samvetsförebråelser, men de var också terroriserade av Stalins terror. Ryktena om att de skulle ha blivit hypnotiserade eller förgiftade med hemlighetsfulla droger kan tryggt lämnas ur räkningen. Men man kan inte betvivla att de blev underkastade fysisk och moralisk tortyr av det slag som användes vid tredje gradens förhör i Ryssland – och annorstädes. Därtill kommer, att den politiska polisen, som vi redan har sett, hade fått rätt att ta de anklagades anhöriga som gisslan; dessa personer framträdde till och med som vittnen. Inte ens den mest ståndaktige, den som är mest beredd att offra sin egen person för sakens skull, kan anse sig ha rätt att offra sina föräldrar eller barn på samma sätt. De anklagade hoppades säkerligen att deras bekännelser skulle rädda deras anhöriga, och de hyste kanske också en gnista hopp att rädda sitt eget liv. Efter mordet på Kirov hade terrorister genom ett dekret berövats sin appellationsrätt, men några dagar före öppnandet av rättegången mot Zinovjev och Kamenev återinfördes appellationsrätten, liksom för att hålla denna gnista av hopp brinnande in i det sista. Ett litet fåtal, bland andra Radek och Rakovskij, ställdes heller aldrig inför arkebuseringsplutonen, och en enda mans räddning från döden kunde förleda tio eller tjugo att hoppas att även de skulle undkomma. Säkert ansåg de också att deras självanklagelser var så absurda och så tydligt tillkomna under press att de inte satte någon fläck på deras heder. (På liknande sätt blev fångar i de nazistiska koncentrationslägren av sina vakter tvingade att skrika om sig själva: ‘Ich bin ein Schweinhund’ eller någon annan förolämpning som ingen förnuftig människa kunde ta på allvar.) De påtryckningar och motiv som förmådde så många framstående män att defilera förbi Stalin med det ohyggliga ropet: ‘Ave Caesar, morituri te salutant’, var således många och sammansatta.

*

Men varför behövde Stalin uppföra det fasansfulla skådespelet? Det har talats om att han sände männen ur det gamla gardet i döden som syndabockar för sina ekonomiska misslyckanden. Det finns ett grand av sanning i det, men inte mer. För det första hade det inträtt en utpräglad förbättring i landets ekonomiska läge under åren för rättegångarna. Han hade alls inte behov av så många syndabockar, och om han verkligen hade behövt dem, skulle det ha varit tillräckligt med fängelsestraff, som under de tidigare rättegångarna mot det så kallade industriella partiet och mensjevikerna. Några av de män som blivit dömda under dessa tidigare processer framträdde åter på fyrtiotalet som bemärkta personer och innehavare av höga äreposter (till exempel professor Ramzin). Stalins verkliga och mycket vidsträcktare motiv var att avlägsna de män som representerade möjligheten av en alternativ regering, kanske inte bara en utan flera alternativa regeringar. Det är naturligt nog omöjligt att citera belägg för detta ur Stalins egna tal och skrifter. Det är i hela den föregående utvecklingen, i processernas inramning och i deras konsekvenser, som man finner motiveringen för hans handlingar. Från första stund hade han identifierat varje försök att bilda en alternativ regering, och blotta tanken på något sådant, med kontrarevolutionen. Undanröjandet av alla politiska centra ur vilka ett sådant försök under vissa omständigheter kunde emanera var den direkta och obestridliga följden av processerna.

Den fråga som nu måste besvaras är varför han grep sig an med denna uppgift just år 1936. Hans val av tidpunkt kan knappast förklaras med inrikespolitiska skäl. Hur utbrett det allmänna missnöjet än må ha varit, var det alltför formlöst för att utgöra ett överhängande hot mot hans ställning. Oppositionen var förintad, trampad i stoftet, oförmögen till strid. Endast en plötslig chock, en konvulsivisk störning i hela regeringsmaskineriet, hade kunnat sätta den i stånd att samla sina spridda och modstulna trupper. En fara av det slaget började just då ta

form, och hotet kom utifrån. Den första av de stora processerna, rättegången mot Zinovjev och Kamenev, ägde rum några månader efter det Hitlers arméer hade marscherat in i Rhenlandet, och den sista, processen mot Bucharin och Rykov, slutade till ackompanjemang av trumpetstötarna som förkunnade den nazistiska ockupationen av Österrike. Den tyska imperialismen beväpnade och prövade sina styrkor. De diplomatiska dispositioner Stalin vidtog för att möta detta hot kommer att behandlas i de följande kapitlen. Här må endast sägas detta: han hyste inga illusioner att ett krig helt skulle kunna undvikas, och han begrundade de alternativa utvägar – ett fördrag med Hitler eller ett krig mot honom – som stod honom till buds. År 1936 tedde sig möjligheterna för ett fördrag ytterligt svaga. Västmakternas försoningspolitik fyllde Stalin med onda aningar. Han misstänkte att västmakterna inte bara såg genom fingrarna med den tyska imperialismens återuppvaknande, utan att de uppviglade den mot Ryssland.

Tanken på en tvekamp mellan Ryssland och Tyskland var avskräckande. I första världskriget hade den tyska krigsmaskinens styrka, trots att den då var invecklad i strid på två fronter, varit tillräckligt stor för att utdela ett förintande slag mot Ryssland och underminera tsardömet.[27] Den siste tsarens ande måste mer än en gång ha uppenbarat sig för Stalin, medan denne åsåg Hitlers krigsförberedelser. Man kan föreställa sig ett samtal mellan den levande mannen och anden. ‘Ditt slut närmar sig’, viskar fantomen; ‘genom att utnyttja krigets kaos störtade du min tron. Nu kommer ett nytt krigs kaos att uppsluka dig.’ ‘Ni avsatta monarker, ni blir visst aldrig klokare’, svarar den levande mannen. ‘Du blev inte besegrad av kriget, utan av bolsjevikpartiet. Visserligen utnyttjade vi de förhållanden kriget skapat till vår favör, men ...”Är du alldeles säker på’, avbryter anden, ‘att inte en opposition kommer att utnyttja ett nytt krig till sin favör? Minns du inte de fruktansvärda oroligheterna i Petersburg, då budet kom att tyskarna hade intagit Riga? Om nu tyskarna än en gång skulle dyka upp i Riga, eller i Kiev, i Kaukasien eller utanför Moskvas portar?’ ‘Jag har ju sagt dig att du hade det fruktansvärda bolsjevikpartiet emot dig, under det att jag har landsförvisat Trotskij och krossat alla mina andra motståndare.’ Anden vrålar av skratt: ‘Höll jag dig inte fången i Sibirien mellan 1914 och 1917, och var inte Lenin och Trotskij i landsflykt? ...’

Under krigets mest kritiska skede kan det verkligen tänkas att oppositionsledarna, om de hade levat, hade drivits till handling av en övertygelse, riktig eller oriktig, att Stalins krigföring var inkompetent och fördärvbringande. På ett tidigare stadium skulle de kanske ha opponerat sig mot hans kohandel med Hitler. Förebådade inte Trotskij ett dylikt ingripande mot Stalin i sin beryktade ‘Clemenceaudeklaration’? Låt oss ett ögonblick föreställa oss att oppositionsledarna hade levat och kunnat bevittna Röda arméns katastrofala nederlag under 1941 och 1942, att de kunnat se Hitler utanför Moskvas portar, miljoner ryska soldater i tysk fångenskap, en hotande kris i folkets moral av det slag som utvecklats hösten 1941, då Sovjets hela framtid hängde på ett hår och Stalins moraliska prestige stod lägre än någonsin. Det är möjligt att de då hade försökt störta Stalin. Stalin var besluten att inte låta det gå därhän.

Hans anklagelser mot dem var naturligtvis skamlösa påfund. Men de grundade sig på en perverterad ‘psykologisk sanning’, på en groteskt förgrovad och snedvriden föreställning om en tänkbar händelseutveckling. Han resonerade tydligen på följande sätt: de kan försöka störta mig i en krissituation – jag skall anklaga dem för att redan ha gjort försöket. De anser sig utan tvivel bättre skickade att föra ett krig, vilket är löjligt. Ett regimskifte skulle försvaga Rysslands stridskapacitet, och om de lyckas, kunde de bli tvingade att sluta vapenstillestånd med Hitler och kanske till och med gå med på landavträdelser, som vi en gång gjorde i Brest-

[27] ‘Tysklands styrka under världskriget är fortfarande överallt i friskt minne’, rapporterade den tyske ambassadören i Moskva, greve von Schulenburg till Ribbentrop den 6 september 1939. ‘Nazi-Soviet Relations’, s. 88-89.

Litovsk.[28] Jag skall anklaga dem för att redan ha ingått en förrädisk allians med Tyskland (och Japan) och lovat avträda sovjetryskt territorium till dessa stater.

Ingen klenare förevändning för massakern på det gamla gardet skulle ha varit tillfyllest. Hade de blivit avrättade endast som motståndare till Stalin eller till och med som konspiratörer som sökt avlägsna honom från makten, skulle många alltjämt ha betraktat dem som martyrer för en rättfärdig sak. De måste dö som förrädare, som förövare av brott bortom allt förnuft, som ledare för en monstruös femte kolonn. Då först kunde Stalin vara säker på att deras likvidering inte skulle framkalla en farlig känsloreaktion, att han tvärtom själv, i synnerhet av den unga och oinvigda generationen, skulle komma att betraktas som landets frälsare. Det är inte nödvändigt att förutsätta att han handlade av ren grymhet eller maktlystnad. Man kan ge honom den tvivelaktiga äran att han var uppriktigt övertygad om att vad han gjorde tjänade revolutionens intressen, och att han var den ende som tolkade dessa intressen på rätt sätt.

*

Det var oundvikligt att den inbillade konspiration som spökade för honom under processernas blodsorgier skulle börja ta verkliga former. Allt eftersom den skadliga cirkeln vidgades, kunde allt färre framstående personer känna sig säkra. Några drevs till aktiv handling för att försöka stoppa det fasansfulla perpetuum mobile. De som ingrep var inte den gamla oppositionens maktlösa ledare, utan personer som hittills varit höjda över alla misstankar, som inte fått sitt mod brutet under oupphörliga avböner och vilkas händer fortfarande höll om några av maktens tyglar. Reaktionen började i Stalins närmaste omgivning kort efter rättegångarna mot Radek, Pjatakov och Sokolnikov i början av 1937. Det uppstod synbarligen en konflikt mellan Stalin och Ordzjonikidze, den gamle bolsjeviken som varit Stalins fängelsekamrat i Baku, som 1912 hade hjälpt honom in i centralkommittén, som hjälpt honom att underkuva det mensjevikiska Georgien tio år senare, och som därefter nitiskt hade samarbetat med honom i kampen mot alla oppositionsgrupperna. Ordzjonikidze reagerade nu mot att hans ställföreträdare Pjatakov samt många andra industrichefer gjordes till slaktoffer. Konflikten slutade med Ordzjonikidzes plötsliga död under omständigheter som har förblivit ouppklarade.[*] Därnäst var det Rudzutak, dittills en av ledarna för den stalinistiska partigruppen, vice premiärminister och chef för fackföreningarna, som vände sig mot Stalin.

Men den egentliga konspirationen började bland arméchefera, Tuchatjevskij och hans kolleger. Det är ovisst om de halvliberala civila ledarna, som Rudzutak och Mezjlauk (en annan vice premiärminister och ledare för stalinistfraktionen) samarbetade med militären. De närmare omständigheterna kring Tuchatjevskijs konspiration och dess sammanbrott är inte kända. Men alla icke-stalinistiska versioner är samstämmiga på en punkt: generalerna planerade verkligen en statskupp.[**] De gjorde det av egna motiv och på eget initiativ, utan att stå i maskopi med någon främmande makt.[29] Kuppens huvudaktion skulle vara en palatsrevolt i Kreml, vilken skulle kulminera i Stalins mord. Man förberedde också en avgörande militäroperation utanför Kreml, ett anfall mot G.P.U:s högkvarter. Tuchatjevskij var den ledande själen i konspirationen. En lysande militär begåvning, Röda arméns faktiske nydanare, omstrålades han av glansen från sina segrar under inbördeskriget och var ytterst populär inom

---

[28] Det var i själva verket med hänvisningar till Brest-Litovsk Stalins propagandister senare sökte rättfärdiga den rysk-tyska pakten 1939. (Se 'Falsifiers of History', s. 45.)

[*] Vi vet nu att Ordzjonikidze gjorde självmord. *MF anm* (2014)

[**] Några belägg för att Tuchatjevskij & Co verkligen skulle ha planerat en statskupp har inte påträffats i de sovjetiska arkiven. Den följande historieskrivningen bör alltså läsas med en stor nypa salt. *MF anm* (2014)

[29] Bland alla dokumenten från Nürnbergprocessen mot nazistledarna innehåller inte ett enda den minsta anspelning på den utpekade nazistiska femte kolonnen inom den sovjetryska regeringen och armén. Kan man tänka sig ett mera slående vederläggande av utrensningsprocesserna än denna häpnadsväckande lucka i de eljest överflödande bevisen för Hitlers krigsförberedelser?

armén. Han var i själva verket den ende av alla de militära och civila ledarna vid denna tid som i många avseenden visade en likhet med den unge Bonaparte och som kunde ha spelat rollen av rysk förste konsul. Arméns högste politiske kommissarie, Gamarnik, som senare begick självmord, var invigd i komplotten. General Jakir, Leningrads kommendant, skulle trygga sin garnisons medverkan. Generalerna Uborevitj, befälhavare i västra militärdistriktet, Kork, chef för militärakademin i Moskva, Primakov, Budjonnyjs ställföreträdare som chef för kavalleriet, samt ytterligare några generaler var även med i komplotten. Den 1 maj 1937 stod Tuchatjevskij vid Stalins sida vid Leninmausoleet och åsåg förstamajparaden. Elva dagar senare var han avsatt. Den 12 juni kungjordes att Tuchatjevskij och hans kamrater blivit avrättade. Konspiratörerna visade ingen ånger och avgav inga bekännelser. Komplotten påstods ha blivit uppdagad av den politiska polisen. Tuchatjevskij blev sårad då han arresterades och bars sedan på en bår till Stalin. Efter en lång och häftig ordväxling med Stalin fördes marskalken tillbaka till fängelset. Hans dödsdom undertecknades, åtminstone nominellt, av de fyra övriga marskalkarna, Vorosjilov, Budjonnyj, Blücher och Jegorov – de två sistnämnda skulle kort därefter bli utrensade.[30]

Även den allra fullständigaste skildring av processerna skulle endast ge ett svagt begrepp om deras omfattning. Den stora massan av utrensningarna genomfördes utan offentlighetens rampljus, utan bekännelser av offren och ofta utan någon som helst rättegång. Apropå de sällsamma ståndrätterna i Moskva skrev Trotskij: ‘Stalin liknar en man som vill släcka sin törst med saltvatten.’[31] Han sände tusenden i döden och tio- och hundratusenden till fängelser och koncentrationsläger. Själva syftet med hans handlingar tvingade honom att göra det. Han hade föresatt sig att likvidera de personer som var i stånd att bilda en alternativ regering. Men var och en av dessa personer hade bakom sig långa tjänsteår, under vilkas lopp han hade utbildat och befordrat administratörer och officerare och vunnit många vänner. Stalin kunde inte lita på att hans offer inte skulle finna hämnare ur sina anhängares led. Efter att ha likviderat den första gruppen potentiella ledare i en alternativ regim kunde han inte skona den andra, den tredje, den fjärde eller den n:te gruppen. Alla de partimän som dragits fram av Zinovjev, Kamenev, Bucharin och Rykov, alla de diplomater som hade Rakovskij eller Sokolnikov att tacka för sin karriär, de officerare i vilkas dossier i militärakademin man kunde finna ett gynnsamt omdöme av Tuchatjevskij, de företagsledare som hade samarbetat med Pjatakov – alla var de farliga, misstänkta och dömda. Kommunistiska flyktingar från det nazistiska Tyskland, från Pilsudskis Polen och Horthys Ungern, som i gångna tider haft förbindelser med den ena eller andra fraktionen eller kotteriet inom bolsjevikpartiet, fastnade automatiskt i nätet.[32] Offrens antal kommer måhända aldrig att bli känt. Enligt vissa källor blev endast inom armén omkring tjugotusen officerare, tjugofem procent av hela officerskåren, arresterade och många tusen skjutna. Hela statsbyggnaden skakade i sina grundvalar.[33]

Mitt under denna jordbävning, i november 1936, promulgerade Stalin den nya konstitutionen i ett tal till den åttonde sovjetkongressen.[34] Han drog en slöja av frisinnade fraser och löften över giljotinen i bakgrunden. Den nya konstitutionen skulle ersätta Lenins valsystem, som öppet och ärligt hade gynnat den industriella arbetarklassen, och ge lika rösträtt åt alla sam-

---

[30] De officiella ryska källorna har inte lämnat någon speciell redogörelse för komplotten. Antistalinistiska versioner återfinnes i E. Wollenberg: a. a., s. 232-264; M. Borbov: ‘Zagovor ili Revolutsija’ i ‘Sotsialistitjeskij Vestnik’, nr 10 1947, samt i V. G. Krivitskij: ‘I Was Stalin’s Agent’.

[31] Bulleten Oppozitsii, nr 64.

[32] Bland de mest kända utländska kommunister som förintades vid denna tid märktes Bela Kun, ledaren för den ungerska revolutionen 1919, Remmele och Neumann, de främsta kommunistrepresentanterna i den tyska riksdagen före Hitlertiden, så gott som alla medlemmar av det polska kommunistpartiets centralkommitté, samt många andra.

[33] E. Wollenberg: a. a., s. 253.

[34] J. Stalin: ‘Problems of Leninism’, s. 540-568.

hällsklasser, även den hittills rättslösa forna bourgeoisin. De indirekta valen skulle ersättas med direkta, allmänna, slutna val. Ett sådant framsteg var möjligt, sade Stalin, därför att samhällsstrukturen hade förändrats: kommunismens första etapp var avslutad, arbetarklassen var inte längre ett proletariat, bondeklassen hade inlemmats i det socialistiska näringslivet, och den nya intelligensen hade sina rötter i arbetarklassen. I strid med vad han påstod vara någons förslag vid konstitutionens utarbetande vidhöll han att konstitutionen måste garantera de olika sovjetrepublikerna rätten att skilja sig från Sovjetunionen. I opposition mot ett annat förslag, som syftade till att ge den högsta makten åt republikens president i stället för åt det månghövdade högsta Sovjetpresidiet, varnade Stalin sina åhörare för att en ensam president kunde bli en diktator – konstitutionen fick inte ge rum för en sådan möjlighet. Han insisterade till och med på att de tidigare vitgardisterna samt prästerna skulle återfå sina medborgerliga rättigheter. Men vad som var verkligt i denna demokratiska Tusen och en natt var det konstitutionella förbudet mot varje opposition. 'Frihet för olika partier', föll Stalins ord, 'kan existera endast i ett samhälle där det finns fientliga klasser, vilkas intressen är ömsesidigt motstridiga och oförenliga ... I S.S.S.R. finns endast bas för ett parti.' [35]

Ett annat företag som han nu påbörjat var arbetet 'Kort historik över kommunistpartiet i Sovjetunionen', som uppgavs vara det första exakta och doktrinärt tillförlitliga verket i sin art. Partiets hela historia blev där omarbetad i ljuset av utrensningsprocesserna. Alla tidigare politiska handböcker, även de som sammanställts av Stalins närmaste medhjälpare, exempelvis Jaroslavskij, förklarades nu apokryfiska och blev indragna, enär de alla framställde partiets historia på ett sätt som inte rimmade med de senaste 'rönen'. Den nya boken, som genast utropades till partiets bibel, var skriven av Stalins sekreterare under Stalins personliga ledning. Endast den filosofiska avdelningen, ett grovt sammandrag av de marxistiska doktrinerna, hade utarbetats av Stalin själv. Som sufflör vid rättegångarna förblev han osynlig för publiken – han framträdde för den i rollen av filosof, historiker och konstitutionsskapare.

*

Medan giljotinen var i rörelse, var det många som väntade att även Stalin till sist skulle fångas av den. Han likviderade det gamla gardet, men han hade själv tillhört det. Vad skulle han stödja sig på, när denna stötta för bolsjevikregimen var borta? 'Stalin nalkas sitt tragiska ödes fullbordan', skrev Trotskij i september 1937; 'ju mer det synes honom att han inte längre behöver någon annan, desto närmare är den stund då ingen annan behöver honom. Om byråkratin lyckas rucka på äganderättsprinciperna, och om en ny besutten klass utkristalliseras ur dess led, kommer denna att finna nya ledare utan ett revolutionärt förflutet och med en högre bildning. Det är knappast någon som kommer att tacka Stalin för det verk han utfört. Den öppna kontrarevolutionen kommer att göra upp räkningen med honom och högst sannolikt anklaga honom för trotskism.' [36] Ett par månader senare lät Trotskijs spådom annorlunda: 'Stalin förbereder sin 'kröning' på revolutionens ruiner och revolutionärernas lik. Stalins bonapartistiska kröning kommer att sammanfalla med arbetarrörelsens politiska död.[37] Ingendera spådomen slog in, och vad beträffar Stalins 'kröning', ägde den rum före och inte efter rättegångarna. Det verkligt förvånande med utrensningsprocesserna, förvånande med tanke på deras omfattning och våldsamhet, är hur föga de förändrade Sovjetrysslands yttre prägel, hur föga regimens struktur, trots allt, tycktes påverkas av den tunga bila som skurit in i den. Före som efter rättegångarna tycktes det ryska samhället å ena sidan vara febrilt sysselsatt med sina

[35] Argumentet hade föga värde ens från Stalins synpunkt. Han betraktade den brittiska högern och liberalerna eller de amerikanska republikanerna och demokraterna som kapitalistpartier, som inte representerade några 'inbördes motstridiga och oförenliga intressen'. Alltså kunde tvåpartisystem byggas upp på bas av ett enda klassintresse.

[36] 'Bulleten Oppozitsii', nr 58-59.

[37] Ibid., nr 60-61.

ekonomiska strävanden och å den andra sidan dåsa i ett tillstånd av andlig och politisk dvala. Före som efter hyllades Stalin som folkets fader och den älskade ledaren.

Sedan Robespierre hade förgjort sina motståndare, framträdde han en dag i konventet för att plötsligt mötas av thermidorernas uppror. Konventet präglades alltjämt av den sjudande impulsivitet som hade präglat hela dess tillvaro. I en församling av det slaget kunde människor som skräckväldet ingivit ett förtvivlans mod stå upp och anklaga diktatorn och åvägabringa hans fall. Under loppet av de två decennier som gått sedan 1917 hade alla spontana impulser i den sovjetryska statskroppen förtvinat. Ingen rådplägande församling av konventets art utfärdade dekret mot 'folkets fiender'. Stalin drog själv i trådarna som löpte från hans ämbetslokaler till den politiska polisens högkvarter, till fängelserna och domstolarna, trådar som var isolerade mot oförutsedda störningar. Han behövde aldrig någonsin rättfärdiga sitt handlingssätt inför en församling där en röst kunde höjas till protest. Thermidorerna hade bakom sig ett folk som samt och synnerligen var trött på terrorn. De vädjade offentligt till folket. De män som försökte göra slut på Stalins välde, Tuchatjevskij och hans anhängare, arbetade bakom ryggen på folket som en liten, strängt hemlig grupp sammansvurna. Däri låg deras fatala svaghet.

Det djupaste skälet till Stalins seger låg, som vi redan sagt, i att han, i olikhet med Robespierre, erbjöd sin nation ett nytt och positivt socialt program som, även om det innebar umbäranden och lidanden för många, även öppnade oanade möjligheter för många andra. Dessa senare hade ett naturligt intresse av att hans regim blev bestående. Det förklarar i sista hand att Stalin inte, efter det gamla gardets likvidering, fann sig isolerad i ett vacuum. Under nära tre år hade hans stålkvast ursinnigt gått fram i statens och partiets ämbetslokaler. Av de män som innehaft ledande poster 1936 återstod endast ett litet fåtal.[38] Utrensningarna skapade otaliga vakanser på alla områden av det offentliga livet. Under de fem åren mellan 1933 och 1938 hade omkring en halv miljon förvaltningstjänstemän, tekniker, ekonomer och annat specialutbildat folk utexaminerats från högskolorna, ett enormt antal i ett land där den bildade klassen förut utgjort ett mycket tunt samhällsskikt.[39] Det var den nya intelligentsian, som nu fyllde de rensade och tömda ämbetslokalerna. Dess medlemmar, som från barndomen var fostrade i Stalinkulten, var antingen fientligt stämda mot männen av det gamla gardet eller likgiltiga för deras öde. De kastade sig in i arbetet med en iver och en entusiasm som var oanfäktad av den senaste tidens händelser. Deras kvalifikationer var visserligen mycket medelmåttiga. De hade knappast någon praktisk erfarenhet. Nationen fick fortfarande betala ett svindlande pris för sina statstjänstemäns, industrichefers och militärbefälhavares lärlingstid, och denna lärlingstid skulle räcka ett gott stycke in på det andra världskriget.

I början av 1939 hade utrensningarna nått sitt slut. I mars tillkännagav Stalin detta för partikongressen, som samlats efter en paus om fem hektiska år. Partistadgan ändrades i kvasiliberal anda. Utrensningsförfarandet avskaffades, även i den milda form det haft på Lenins tid. 'Säkerligen', yttrade Stalin, 'kommer vi inte vidare att nödgas tillgripa massutrensningsmetoden.'[40] Han förhånade utlänningar som trodde att rättegångarna mot 'spioner, mördare och skadegörare' hade försvagat Sovjetstaten. Men han frågade offentligt sig själv: 'Är det inte förvånande att vi fått kännedom om de trotskistiska och bucharinistiska ledarnas spionage och konspiratoriska verksamhet först helt nyligen, under 1937 och 1938, fast bevisen ger vid handen att dessa herrar stått i utländska spionageligors sold och bedrivit sin konspiratoriska verksamhet allt sedan oktoberrevolutionens första dagar? Hur har vi kunnat undgå att lägga

[38] Inte en enda av de sekreterare i partiets lokalkommitté som innehaft sin post 1936 blev omvald 1937. Ibid., nr 70.
[39] J. Stalin: 'Problems of Leninism', s. 620.
[40] Ibid., s. 625.

märke till en så allvarlig sak? Hur skall vi kunna förklara en sådan blunder?'[41] Ja, hur? Förklaringen var brist på vaksamhet, svarade han, samt 'underskattning' av den sovjetryska underrättelsetjänstens betydelse. En av de sista män som avrättats under utrensningarna var Jezjov, chef för den politiska polisen och direkt organisatör av alla rättegångar som ägt rum efter Jagodas avsättning. Jezjovs efterträdare blev L. Berija, landsman med Stalin och en av hans biografer, förut chef för den politiska polisen i Georgien.

Den verkliga epilogen utspelades inte i Ryssland utan i Mexico, där Trotskij slagit sig ned efter många års kringflackande liv. År 1936, då Trotskij uppehöll sig i Norge, hade Stalin genom sitt diplomatiska sändebud i Oslo övat påtryckningar på den norska regeringen för att förmå den att beröva Trotskij asylrätten. Norrmännen hotades med kommersiell bojkott, ett hot som var allvarligt nog, då Norges välstånd var beroende av handeln med Ryssland. Den norske justitieministern Trygve Lie gick med på att internera Trotskij, men vägrade att utvisa eller utlämna honom. Efter att ha lämnat Norge och bosatt sig i Mexico fortfor Trotskij att dundra mot Stalins politik, gjorde avslöjande kommentarer till Moskvaprocesserna och sökte utan framgång blåsa liv i den fjärde internationalen. Han förpinades av upprepade attentat mot hans liv. Alla hans barn hade dött under mystiska omständigheter, vilket kom honom att utpeka Stalin som deras hämndlystne mördare. Slutligen, den 20 augusti 1940, medan han arbetade på en anklagande biografi över Stalin, krossades hans huvud med en yxa av en obskyr individ som poserat som hans medhjälpare. Så gick Moskvatribunalens dödsdom över Trotskij i verkställighet. Efter att skoningslöst ha utrotat trotskismen i Ryssland hemförde Stalin sin sista mörka triumf över mannen själv, den man vars namn vid sidan av Lenins hade symboliserat oktoberrevolutionens stora förhoppningar och stora illusioner. Förhoppningarnas och illusionernas undergång blev liksom beseglad genom Trotskijs död. Det låg en tragisk symbolik i att blodet från Trotskijs krossade huvud sprutade över de pappersark där han skrivit ned sin skildring av Stalins karriär. Men bland virvelstormarna detta år – sommaren 1940 – gick denna epilog till Moskvaprocesserna nästan oförmärkt förbi.

[41] Ibid., s. 632.

KAPITEL 10

Utrikespolitiken och Komintern I (1923-33)

Stalin följer ingen strikt utrikespolitisk linje. – En poetisk sidoglimt: Aleksandr Eloks ‘Skyter’. – Revolutionen bryter med imperialismen. – Bolsjevismen i opposition till Versaillesfreden. – Det rysk-tyska fördraget i Rapallo 1922.– Den tyska kommunismens sammanbrott 1923. – Stalins roll i Komintern. – Komintern iakttar återhållsamhet (1925-26). – Den ultraradikala omsvängningen 1928. – Stalin om fascismen och nazismen. – En blänkare om framtida politik: Stalins hemliga tal 1925 om Rysslands ställning i ett nytt krig. – Han fördömer idéer om ett samvälde av stormakter och intressesfärer.

För de flesta människor utanför Rysslands gränser framstod de inre striderna i bolsjevik-partiet, femårsplanerna och rensningsprocesserna som ovidkommande buller i kulisserna, utan samband med pjäsen som utspelades på den världspolitiska scenen. Stalins gestalt tycktes röra sig som en skuggfigur i en avlägsen periferi. Först när faran för det andra världskriget hade blivit överhängande, började många ana att kulissbullret kunde ha varit en avgörande akt i dramat, och att skuggan i fonden kunde avslöja sig som en av de förnämsta skådespelarna. Under det spänningsfyllda år som följde på München frågade man med allt större intresse: ‘Vad kommer Ryssland att göra?’ eller enklare ‘Vilken är Stalins politik?’

Till en del stod svaret att finna i Stalins tal och i de ‘teser’ och resolutioner om utrikes-politiken som antagits av partiet. Men dessa officiella uttalanden var inte helt tillfreds-ställande. Stalins yttranden var i regel ett virrvarr av torra och motsägande fraser, hopställda enligt stundens krav och den ortodoxa bolsjevismens regler. Och ur virrvarret framträdde ingen systematisk tankegång, ingen bestämd utrikespolitisk doktrin. Ännu outgrundligare tedde sig stämningen hos folket bakom honom.

En nyckel till denna stämning, till det ryska folkets instinktiva ställningstagande, står knappast att finna i de officiella protokollen från partimöten och sovjetkongresser. Man finner den lättare hos den store symbolisten och poeten Aleksandr Blok, författare till den berömda symboliska revolutionsdikten ‘De tolv’. I en annan av sina dikter, ‘Skyter’, som också skrevs under revolutionens första skede och gjorde ett starkt intryck på den ryska intelligentsian, ger Blok en visionär framtidsbild av Sovjetrysslands förhållande till världen. I en glimt av genial poetisk klarsyn uppenbarar han folkstämningens djupaste källor med en intuitiv rättframhet, som är mycket sällsynt i politiska formler.

Hans vision omspänner det avlägsna, nästan förhistoriska förflutna, nutiden och framtiden, och den visar atavistiska drifter och nya, revolutionära impulser sammanvävda till ett enda historiskt mönster. Skyterna, som levde på de ryska stäpperna, försvarade länge det grekiska och romerska västerlandet mot hunnernas anstormning från öster, men de levde själva under det ständiga hotet av en invasion från det romerska västerlandet. Först sedan de dukat under i den ojämna kampen mot östern och västern föll den romerska civilisationen samman för hunnernas tryck. I skaldens vision är det gamla Skytien och det nutida Ryssland ett och det-samma. Ryssland – Ros – medvetet om sin underlägsenhet gentemot västerlandet och likväl stolt över sin mission, är alltjämt den västerländska kulturs bestånd trots att västerlandet hit-tills har lönat det med fientlighet. Oktoberrevolutionen var höjdpunkten i denna försvarskamp. Skall västerlandet låta sig påverkas av revolutionens budskap, eller skall det möta den med nedärvd fientlighet? Därpå beror de moderna skyternas hållning gentemot världen:

> ‘Ni är miljoner – vi myriader, ha, –
> försök i kamp med oss er mäta!
> Vi äro skyter, asiater, ja –

med ögon sneda, ögon lystet heta.
– – –

O, gamla värld!
– – –

Ros – Sfinxen är. I jubel och i ve
i hav av blod av fattiga och rika,
hon ser, hon ser på dig, o europé,
med kärlek och med hat tillika.

Hon älskar så, som endast vårt blod kan,
med glöd, som ingen av er känner.
Ja, ni har glömt, att det ges kärlek sann,
som både värmer och förbränner.
– – –

Nej, kom till oss från krigets avgrundsskräck,
till brodersfamn, till fredens dater!
Än är det tid – det gamla svärdet bräck,
och blivom bröder och kamrater!

Om ej, – för oss ges ej förlust och fall –
vi låna edra lögntraktater.
En tid ännu – och er förbanna skall
ett släkte av degenerater!

Vi sprida oss i skog och stäppravin
inför Europas bistra later
och vända åter som en stäpplavin
av hunner, skyter, asiater!
– – –

Men längre ej vi tjäna er som sköld,
vi själva ej i kampen träda,
vi skola eder dödskamp se med köld –
med våra ögon, lystna, sneda.

Vi lugnt se på, när asiaten skall
i edra fallnas fickor snoka
och bränna hem, av kyrkor göra stall
och kött av vita bröder koka.

För sista gång – betänk dig, gamla värld!
Till fest i arbetets och fredens hallar,
för sista gång till ljusets brödrahärd
dig en barbarisk lyra kallar!'[1]

*

'Konstantinopel måste stanna i muhammedanernas händer.' 'Vi förklarar härmed, att överenskommelsen om Persiens delning [ingången mellan Storbritannien och Ryssland 1907] är sönderriven och annullerad.' 'Vi förklarar att överenskommelsen om Turkiets delning [den hemliga engelsk-ryska pakten av 1915] samt annexionen av Armenien är sönderriven och annulle-

[1] Översättning av Rafael Lindqvist i 'Rysslands judiska skalder', Helsingfors 1935.

rad.'[2] Det var en av de första proklamationerna om Sovjetstatens utrikespolitik, undertecknad av Lenin och Stalin. Bolsjevikerna hade just öppnat den tsaristiska diplomatins arkiv, offentliggjort alla hemliga fördrag, avstått från de fördelar Ryssland dragit av dem, proklamerat definitiv brytning med imperialismen samt en ny era av öppna och ärliga relationer mellan världens folk. Endast en rättvis och demokratisk fred 'utan skadestånd och annexioner' var godtagbar för revolutionen. Under detta utslag av revolutionär idealism låg bolsjevikernas förhoppning att även andra nationer inom kort skulle etablera en socialistisk ordning och avstå från herraväldet över kolonialfolken. Bolsjevikerna trodde utan tvivel att deras avstående från tsardömets erövringar i det långa loppet inte skulle vålla Ryssland någon reell förlust, eftersom de materiella och moraliska vinsterna av en världssocialism skulle väga mycket tyngre än de osäkra vinster en nation kunde skörda genom att exploatera svagare länder. För ögonblicket var Rysslands förlust påtaglig nog, men bolsjevikerna var beslutna att statuera ett exempel för andra länders bolsjeviker. Skyterna ropade till västerlandet: 'Än är det tid – det gamla svärdet bräck!'

Ännu genom åren av inbördeskrig, interventioner och hungersnöd fortsatte ropet att skalla. Komintern förkroppsligade till en början hoppet om att västerlandets arbetarmassor av egen drift skulle finna sin väg till socialismen.

Mycket snart nödgades emellertid Sovjetledarna att i självförsvar tillgripa några av de konventionella diplomatiska metoderna. De improviserade en diplomatisk doktrin som syftade till att återställa en temporär europeisk maktbalans, vilken skulle stärka deras position gentemot den kapitalistiska världen. Enligt Versaillesfördraget hade segermakterna, och framför allt Frankrike, herraväldet på kontinenten. I det franska allianssystemet hade Polen, Rumänien och Tjeckoslovakien tilldelats en dubbelroll: de skulle tjäna som bålverk dels mot det revolutionära hotet från öster, dels mot trycket från en eventuellt uppblossande tysk militarism. Allianssystemet riktade sig i början mycket mera direkt mot Ryssland än mot Tyskland. Rysslands mål var att skapa en motvikt mot det. Sovjetdiplomatin nådde sitt mål genom ett partiellt samgående med den besegrade mot segrarna, med Tyskland mot ententeländerna, speciellt mot Frankrike. Egendomligt nog arbetade den brittiska och den ryska politiken, trots alla sina ideologiska motsättningar, delvis efter parallella linjer. Av skilda skäl, och från var sitt hörn av Europa, sökte både Storbritannien och Ryssland motverka att kontinenten kom att domineras av en enda militärmakt. Man kan spåra parallellismen till och med i den allmänna opinionens inställning till Versaillesfreden i de båda länderna. Såväl i Storbritannien som i Ryssland fördömde man Versailles. Huvudargumenten i J. M. Keynes' 'Economic Consequences of the Peace' framlades i marxistiska termer av sovjetryska ekonomer. Men i olikhet mot Storbritannien var Bolsjevikryssland inte klavbundet av några avtal med Frankrike utan hade friare händer i spelet om en maktbalans. År 1922 undertecknade Tjitjerin det rysk-tyska fördraget i Rapallo. Redan dessförinnan hade Ryssland slutit vänskapspakt med Turkiet, en annan av de besegrade staterna.

Bolsjevikerna betraktade till att börja med sina manövrer på den diplomatiska arenan som tillfälliga halvmesyrer. De väntade sig fortfarande en social omvälvning i väster. Komintern var främsta redskapet för deras utrikespolitik; diplomatin var ett obetydligt hjälpmedel. Politbyrån gav diplomaterna stränga instruktioner att inte säga eller göra något som kunde kompromettera kommunistpartierna i utlandet. Ambassadörerna hade i regel order att bortse från etiketten och uttrycka sig som revolutionära agitatorer; de fick på sin höjd inlåta sig i 'nyktra och sakliga' kommersiella underhandlingar med de kapitalistiska staterna.

---

[2] L. Fischer: 'The Soviets in World Affairs', vol. I, s. 29. Citaten är hämtade ur en proklamation till 'Muhammedanska arbetare i Ryssland och Östern'.

Denna tendens hade varit förhärskande i utrikespolitiken någon tid innan Stalin trädde i förgrunden som en av triumvirerna. Lenin hade dirigerat utrikespolitiken i samarbete med utrikesfolkkommissarien Tjitjerin, med Kamenev, Trotskij samt Tjitjerins medhjälpare Karachan och Litvinov, alla före detta emigranter med god kännedom om de västeuropeiska länderna. Stalin hade inte haft med utrikespolitiken att göra. Enda gången han varit invecklad i en diplomatisk episod tycks ha varit då lord Curzon protesterade mot ett av hans budskap till muhammedanerna, vilket han tolkade som ett försök att uppvigla kolonialfolk mot Hans Majestäts regering. Även inom Komintern hade Stalin spelat en helt obetydlig roll.

När han som en av triumvirerna blev verksam också på detta område, gjorde han i början ingenting för att ändra den fastställda utrikespolitiska kursen. Ryssland skördade vid denna tid de första frukterna av Rapallo och vidgade bräscherna i 'le cordon sanitaire'. Under 1923, 1924 och 1925 återupptog många stater de diplomatiska och kommersiella förbindelserna med Ryssland. Varje tecken på minskad fientlighet i de kapitalistiska länderna hälsades i Moskva med uppriktig glädje. Sovjet fick andrum.

Denna hoppfulla utveckling krävde emellertid en annan avvägning mellan Sovjetdiplomatin och Komintern. De båda målen, världsrevolution och normala eller vänskapliga relationer mellan Ryssland och kapitaliststaterna, var i grunden oförenliga. Det ena måste offras eller i varje fall underordnas det andra. Valet avgjordes genom det svar händelseutvecklingen gav på de båda frågorna: 'Vilka är chanserna för en världsrevolution?' och 'Är en stabil fred mellan Sovjet och de kapitalistiska staterna möjlig?' Bryderiet uppstod inte plötsligt. Det hade uppkommit gradvis genom successiva förändringar i det internationella läget. Inte tog heller lösningen formen av ett medvetet beslut, fattat och tillkännagivet vid en bestämd tidpunkt. Den låg innesluten i en serie kursförändringar, än omärkliga och än dramatiska.

Efter fyra år under Lenins och Trotskijs ledarskap kunde inte politbyrån undgå att se skeptiskt på utsikterna för en världsrevolution. Dess skepsis dämpades visserligen av samtliga medlemmars marxistiska övertygelse att det var lika visst att socialismen i sinom tid skulle efterträda kapitalismen som det var att kapitalismen redan hade efterträtt feodalismen. Men Stalin nöjde sig inte med allmänna historiska perspektiv, som inte tycktes ge något svar på brännande, aktuella frågor. Den process genom vilken den europeiska feodalismen förintades hade sträckt sig genom århundraden. Hur länge skulle kapitalismen kunna göra motstånd? Lenin hade beräknat dess återstående livstid i de större västerländska staterna först i veckor, sedan i månader och slutligen i år. Försiktigheten tycktes nu tillråda att räkna den i årtionden. Under hela denna tid skulle Sovjetstatens öde ligga i vågskålen. Kunde bolsjevismen hoppas på årtionden av fred? Sovjetdiplomatins nyvunna framgångar gav Stalin anledning att se optimistiskt på saken. Ytterlig skepsis rörande världsrevolutionen och fasta förhoppningar om en långvarig fred mellan Ryssland och den kapitalistiska världen blev sålunda de båda premisserna för hans 'socialism i ett enda land'.

Trotskij berättar hur föraktfullt Stalin avfärdade den utländska kommunismens framtidsutsikter. Komintern, lär han ha yttrat, skulle inte kunna åstadkomma en revolution på många årtionden. Lominadze, en av Stalins närmaste män under tjugotalet, tillskrev senare Stalin yttrandet: 'Komintern har ingenting att betyda. Den existerar uteslutande genom vårt stöd.'[3] Stalin förnekar själv att han fällt yttrandet. Lominadze kan ha hänsyftat på löst prat vid en session i politbyrån. Men de flesta av Stalins offentliga uttalanden vid mitten av tjugotalet överflödar av tydliga, om också vida försiktigare, anspelningar av samma innebörd.[4] Den

[3] 'Bulleten Oppozitsii', nr 33, 1933.

[4] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VW s. 21, 25, 26, 52, 95-98, 123, 262. Författaren har hört de främsta västeuropeiska ledarna inom Komintern i början av tjugutalet, mot. ståndare till Trotskij, tillskriva Stalin yttranden som till sin innebörd är identiska med dem som citeras av Lominadze och Trotskij.

mest belysande återfinnes i hans tal till studenterna vid Sverdlovuniversitetet den 9 juni 1925.[5] Han beskrev den inrikespolitik Sovjetryssland skulle nödgas föra, 'om inte landet kunde räkna med stöd av det västerländska proletariatets sociala revolution inom de närmaste femton åren'. Han utvecklade därefter ytterligare sina synpunkter och förutsatte därvid att Rysslands fredliga isolering skulle räcka i tjugo år, det vill säga fram till 1945.[6] Detta var heller inte en av flera alternativa förutsättningar; det var den primära förutsättningen för hans politik. Hans åhörare var unga brinnande kommunister, många med dragning mot vänsteroppositionen, för vilka blott antagandet av en så lång paus i världsrevolutionen var chockerande. Perspektivet av en så långvarig fred tedde sig också otroligt. Talaren måste ta hänsyn till sina åhörares inställning och framlägga sina synpunkter försiktigt. Själv räknade han nästan säkert med en ännu längre period av rysk isolering.

Hans attityd krävde att Kominterns taktik gradvis underordnades Sovjetdiplomatins intressen. Under den Leninska eran hade diplomatin så att säga varit Kominterns hjälptrupper. Förhållandet blev nu det motsatta. Från att ha varit 'världsrevolutionens avantgarden' blev kommunistpartierna, med Trotskijs ord, Sovjetrysslands mer eller mindre pacifistiska 'gränsbevakningar'. Ur Stalins synpunkt skulle det ha varit rena vanvettet att riskera den påtagliga socialismen i ett land för skuggan av en revolution i utlandet. För bolsjevikledarna gällde det först och främst att komma underfund med hur mycket fast substans det fanns i socialismen i ett land och om den internationella kommunismen inte var annat än en skugga. Om de frågorna uppstod det oenighet. Till sin sista stund ansåg Trotskij att det låg mera verklighet i den internationella kommunismen, trots all dess svaghet, än i socialismen i ett land, trots alla dess framgångar. Av de övriga ledarna, som vacklade mellan Stalin och Trotskij, var de flesta tveksamma på den avgörande punkten. Vad Stalin beträffar, förblev denna den främsta utgångspunkten för hans politik orubbad under hela mellankrigstiden.

Vad man framför allt måste betänka är att han aldrig kunde öppet framlägga denna sin huvudpremiss. Åsikten att världen hade inträtt i den socialistiska revolutionens tidevarv hade varit leninismens förnämsta drivfjäder. För Stalin blev nödvändigheten att ägna läpparnas dyrkan åt den väntade världsrevolutionen så mycket mer trängande, ju mer han invecklade sig i kampen mot vänsterbolsjevikerna, som anklagade honom för att överge det leninistiska arvet. Det var huvudsakligen under kampens första skeden, 1925 och 1926, som han kunde tillåta sig att offentligt utgå från antagandet att det inte skulle inträffa någon socialistisk omvälvning i västerlandet under de närmaste tjugo åren. Pressad av sina motståndare, tog han sedermera antingen sin tillflykt till mångtydigt tal eller tävlade med dem i att profetera om revolutionens närhet. Dylika profetior representerade den exotiska aspekten av hans politik, det sockerskal varförutan en stor del av partiet skulle ha vägrat att svälja hans teorier. Sin esoteriska åsikt behöll han för sig själv, diskuterade den allra högst med ledarna i sin egen fraktion, men den gick som en röd tråd genom allt han företog sig. Motsättningen mellan de båda sidorna av hans politik gav hans uppträdande den anstrykning av ouppriktighet, för att inte säga dubbelhet, som kom hans antibolsjevikiska kritiker att anklaga honom för att intrigera för världsrevolutionen, medan hans bolsjevikiska kritiker anklagade honom för att intrigera emot den.

*

Den tyska kommunismens sammanbrott 1923 påskyndade på ett avgörande sätt utkristalliseringen av det idékomplex som är förbundet med stalinismen. På sommaren detta år debatterade politbyrån och Kominterns exekutivkommitté hetsigt den tyska kris som framkallats av den franska Ruhrockupationen och den galopperande devalveringen av den tyska valutan. Några av bolsjevikledarna tyckte sig se 'den tyska oktoberrevolutionen' nalkas.

[5] Ibid., s. 126 f.
[6] Ibid., s. 166.

Heinrich Brandler, ledaren för det tyska kommunistpartiet, anlände till Moskva för att rådgöra med Kominterns exekutiv om strategiska och taktiska frågor. Det var vid detta tillfälle Stalin för första gången begagnade sitt växande inflytande för att påverka ett viktigt beslut av Komintern. Hans syn på den tyska situationen, vilken han framlade i ett brev till Zinovjev och Bucharin, präglades av starkt tvivel på den ryska kommunismens framtidsutsikter. Han räknade upp alla de exceptionella omständigheter som gynnat bolsjevikerna vid revolutionen 1917 och slutade: 'För närvarande har de tyska kommunisterna ingenting liknande: Visserligen har de en sovjetstat till granne, vilket vi inte hade. Men vad kan vi bjuda dem? ... Skulle den tyska regimen falla över ända nu ... och kommunisterna gripa makten, skulle det sluta med en krasch.'[7] Han varnade politbyrån för att uppmuntra till några riskabla kommunistdemonstrationer i Tyskland, vilka bourgeoisin och de moderata socialdemokraterna ('just nu står oddsen helt till deras favör') skulle förvandla till en allmän kamp, som kunde sluta med kommunisternas utrotande. 'Enligt min åsikt bör tyskarna [det vill säga de tyska kommunisterna] hållas tillbaka och inte sporras framåt. Skillnaden mellan bolsjevikernas chanser 1917 och de tyska kommunisternas 1923 var, som Stalin såg saken, att bolsjevikerna hade haft stöd hos ett folk som längtade efter fred och hos en bondeklass som var angelägen att bemäktiga sig godsägarnas egendomar. Vad hans argument innebar var att de tyska kommunisterna inte kunde hoppas på att komma till makten vare sig 1923 eller inom en överskådlig framtid, eftersom de aldrig skulle kunna få ett stöd från bondeklassen som var jämförligt med det bolsjevikerna fått, och att, i bästa fall, endast ett tyskt nederlag i ett nytt krig skulle kunna ge dem en chans. Den omständighet som verkligen kunde ha gynnat dem, den industriella arbetarklassens mycket viktigare roll i Tyskland än i Ryssland, ägnade Stalin ingen uppmärksamhet.[8]

Senare under året, då oroligheterna i Tyskland tilltog, fick de ryska förespråkarna för en revolutionär kamp vind i seglen och började 'sporra tyskarna framåt'. Stalin upphörde att vädra sin skepsis och höll sig i skymundan. Han lät Trotskij, Zinovjev och Radek, som inbördes inte hade samma syn på saken, ge hugg på sig. Brandler återvände till Tyskland med en uppsättning osammanhängande och motsägande instruktioner: han skulle organisera en revolution mot socialdemokraterna och samtidigt inträda i den socialdemokratiska regeringen i Sachsen; han skulle börja revolution i Sachsen, inte i huvudstaden eller något annat avgörande centrum etcetera – instruktioner som skulle ha fått vilket upprorsparti som helst att försitta sina mest lysande tillfällen. Företaget slutade med en serie osamordnade manövrer och med fiasko. Misslyckandet fick en mycket stor betydelse för Moskva: den ryska kommunismens isolering var nu beseglad.

Under de närmaste åren förblev Kominterns öde oavgjort. Även om Stalin ansåg organisationen tämligen värdelös som revolutionsinstrument, kunde han inte lösgöra Rysslands härskande parti från den – banden mellan bolsjevismen och Komintern hade varit alltför starka. Kom intern å sin sida animerades av en känsla av sin höga uppgift. Den företrädde endast en minoritet av den västerländska arbetarklassen, men det var en stor och betydelsefull minoritet, som omfattade de mest idealistiska, aktiva och trosvissa elementen inom det västerländska proletariatet. Dess aktivitet kunde endast vara till hinders för Sovjetdiplomatin. Det var ett av de skäl som tvingade Stalin att försöka tämja den uppstudsiga organisationen. Ett annat skäl var det inflytande Komintern kunde få på de inre striderna i Ryssland. De västeuropeiska

[7] L. Trotsky: 'Stalin', s. 368-369. Brevets äkthet vitsordas av de två rivaliserande tyska kommunistledarna Heinrich Brandler och Rut Fischer. Det har inte offentliggjorts i Stalins samlade skrifter, men Stalin har aldrig förnekat dess äkthet. A. Thalheimer: '1923: Eine verpasste Revolution?', s. 31.

[8] Brevet innehöll en karakteristisk passus om den tyska fascismen, ett förebud om kommunismens framtida taktik: 'Fascisterna sover naturligtvis inte. Men det är fördelaktigare för oss att låta dem anfalla först: det kommer att samla hela arbetarklassen kring kommunismen.' (Ibid.)

kommunistledarna accepterade visserligen de framgångsrika bolsjevikiska revolutionsexperternas ledning, men under dessa år talade de alltjämt till dem som till jämlikar och tog för givet att de själva hade rätt att ha ett ord med i laget rörande de ryska angelägenheterna. De flesta tog i början parti med Trotskij mot Stalin, med de europeiskt inställda bolsjevikerna mot den självupptagna ryska sekreterarehierarkin. Därför kunde Stalin, både av inrikespolitiska och diplomatiska skäl, inte underlåta att utsträcka till Komintern – som alltjämt var van vid ett växelspel mellan olika riktningar, traditioner och åsikter i sin mitt – de metoder genom vilka han omskapade det ryska partiet till en 'monolitisk' kår.

Han agerade bakom kulisserna, huvudsakligen genom sina vapendragare i internationalens exekutivkommitté. Till skillnad från Lenin, som hade talat vid alla Kominterns kongresser och som, fastän officiell regeringschef, offentligen hade iklätt sig ansvaret för dess politik, yttrade han sig aldrig på någon av Kominterns sammankomster. Under de högtidliga mötena satt han tyst på estraden och lät sig hyllas av delegaterna från en mångfald nationer. Endast de initierade visste att de offentliga debatterna och omröstningarna hade föga att betyda, och att intet viktigare beslut av Komintern hade något värde, såvida det inte ägde Stalins gillande. Han såg nedlåtande på de stora ideologiska debatterna, som Lenin hade deltagit i med iver och välbehag, och han betraktade de reguljära kongresserna som ren tidsspillan. Under de fyra åren av Lenins ledarskap var fyra fulltaliga internationella kongresser samlade; under de tjugofem åren av Stalins ledarskap har de endast varit tre: en 1924, den kongress som sanktionerade trotskismens bannlysning, en andra 1928, vid vilken Bucharins och högerbolsjevikernas inflytande eliminerades, samt en tredje 1935, vilken proklamerade folkfrontstaktiken. Organisationens gravitationscentrum flyttades till dess exekutiv kommitté. Liksom i det ryska partiet fick också inom Komintern 'partiapparaten' det absoluta herraväldet över hela organisationen.

Till största delen försiggick helt naturligt Stalins arbete i det fördolda, då han fogade samman denna apparat. Han gallrade bort de personer som hade en själv ständig läggning, rebellerna, teoretikerna, de radikala 'literati', ledarna för den västerländska kommunismen under dess period av revolutionär spontaneitet. De hade så gott som alla varit inblandade i det tidiga tjugotalets motgångar och var därför sårbara, och Stalin gjorde det mesta möjliga av deras 'missgrepp' och 'förvillelser' i avsikt att misskreditera dem. De västerländska kommunisternas känslomässiga bindning vid den mycket nedsvärtade och attackerade ryska revolutionen var så stark att en ledare nästan ofelbart var prickad, om det blev känt att han hade det ryska partiets auktoritet emot sig. Stalin begagnade sällan denna sin auktoritet direkt. Bannlysningarna och domsluten gick genom Kominterns exekutivkommitté. Exekutivkommittén valdes under demokratiska former vid internationella kongresser. Men valutgången avgjordes så gott som alltid av den ryska delegationen, för vilken politbyråns synpunkter var bindande. Och inom politbyrån hade Stalin majoriteten.[9] Det var den mekanism genom vilken han kontrollerade internationalen. De ryska medlemmarna av exekutiven hade formellt ingen företrädesrätt framför representanterna för utländska partier, men deras moraliska övertag var avgörande. I de fall då det inte var tillräckligt, begagnade man olika former av påtryckningar för att krossa oppositionen. Upproriska utländska ledare fick det ärofulla uppdraget att arbeta vid internationalens högkvarter i Moskva, där det gick lätt att övervaka dem och isolera dem från deras anhängare; den allmänna opinionen i andra kommunistpartier mobiliserades mot dem, och deras motståndare och rivaler i hemlandet uppmuntrades och befordrades. Om trots kampanjen mot dem, i vilket ärerörigt förtal ingick som ett led, de 'avfälliga' fortfarande åtnjöt auktoritet inom sitt eget parti, in ställde Kominterns kassör utbetalandet av subsidier till

[9] Stalin var själv nominellt medlem av den ryska delegationen i Kominterns exekutivkommitté. Emellertid framträdde han mycket sällan i denna egenskap, och då han någon gång gjorde det, var det alltid för att avlägsna den ena eller den andra utländske 'kättaren'. Se 'Sotjinenija', vol. VIII, s. 1-10, 100-108, 109-115.

partiet i fråga. Effekten av denna den grövsta metoden för påtryckning var emellertid sekundär.[10] Det var glansen kring den ryska revolutionen, både dess solida och permanenta verklighet och de förgängliga myter som vävts samman med den, som gav Stalin hans makt över ett väldigt konglomerat av utländska partier, i vilkas led de idealistiska sökarna efter en ny livsform har varit ojämförligt mycket talrikare än opportunisterna. Och även opportunisterna var opportunister endast i relativ bemärkelse: de var villiga att lyda vilken herre som helst, men endast om denne herre talade med revolutionens auktoritet. Under årens lopp lyckades Stalin drilla sina horder efter sitt eget huvud först och främst därför att dessa horder var villiga att tjäna en stor sak, en sak som de, med rätt eller orätt, identifierade med Sovjet, en sak som tycktes dem vara av vida större enkelhet och höghet än vare sig fejderna i den ryska politbyrån eller kursförändringarna i Komintern, än vare sig den ryska diplomatins manövrer eller till och med de vaga skuggorna av en avlägsen rysk verklighet.

Så kom det till att Komintern inte bara lyste av det lånade skenet från det ryska partiet, utan att den också i sin tur återkastade detta sken på sina övriga medlemmar. Detta är i så hög grad fallet att det skulle vara omöjligt att rätt förstå ett enda kommunistpartis historia enbart mot bakgrunden av dess egen nationella miljö. Det skulle vara omöjligt att förklara de mångfaldiga kursförändringarna, vissa ledares försvinnande och andras framträdande, omformningarna i den organisatoriska strukturen. Ursprunget till allt detta måste ofta sökas mera i de frågor som sysselsatte det ryska generalsekretariatet än i de sociala striderna på platsen. Medan triumvirerna bekämpade Trotskij, var trotskismen spöket för Komintern. Sedan var det de ledare som genom åsikter eller känslor varit bundna vid sin ordförande, Zinovjev, som antingen föll in i skallet mot denne eller blev utplånade. Under de år Bucharin var allierad med Stalin var han ledfyren för internationalen. Han proklamerade dess nya program och utvalde sin stab bland de utländska kommunister som sympatiserade med blocket mellan centerfraktionen och bolsjevikpartiets högerflygel. När detta block hade fallit sönder, våndades internationalen i nya bolsjeviseringsvärkar.

*

Här strävade alltså Stalin att omskapa en organisation som han tagit i arv från revolutionen så att den skulle lämpa sig för en stagnationsperiod i den revolutionära processen. Internationalen hade under en revolutionär jäsningstid sprungit fram ur en schism i socialiströrelsen och hoppats kunna besegra arbetarrörelsens reformistiska flygel. Vad kunde ligga närmare Stalins nuvarande uppfattning om kapitalismens stabilisering än tanken på ett närmande mellan rörelsens båda flyglar, den andra och den tredje internationalen? Om hans diagnos var riktig, kunde de båda internationalerna för ögonblicket inte annat uträtta än att mer eller mindre beslutsamt pressa fram reformer och eftergifter från de besuttna klasserna. På den basen borde en gemensam aktion vara möjlig, och deras samarbete skulle kanske till sist överbrygga klyftan mellan dem. I den andan bedrevs arbetet i Komintern så länge kompanjonskapet mellan Stalin och Bucharin varade. I Ryssland härskade Nepsystemet; inom ramen för en blandad ekonomi patroniserade det härskande partiet privat jordbruk och handel, och dess

[10] Subsidiebetalningen till Kominterns olika avdelningar var till en början av oskyldig art. Varje sektion skulle lämna sitt bidrag till organisationens kassa och få understöd allt efter behov. I olika utsträckning hade det också varit sed i de tidigare internationalerna, den andra och den första, utan att ge upphov till korruption. Eftersom det ryska partiets ekonomiska resurser var ojämförligt mycket större än någon av de andra avdelningarnas, blev Kornintern till viss grad beroende av dem. Utländska partier med stor anslutning kunde naturligtvis utan svårighet försörja sig själva. Men Moskva uppmuntrade dem till att förbruka mer än de hade råd till på organisationen och propaganda, och ju mer de gjorde det, desto större blev deras byråkratiska apparat och deras behov av understöd. Då de märkte hur lätt det gick att få pengar, hade de en tendens att slarva med uppbörden av sina egna bidrag, vilket hade en demoraliserande inverkan nå dem. Även om det ‘ryska guldets’ anpart i den utländska kommunismens befrämjande ofta har blivit melodramatiskt uppförstorad, kan det inte bestridas att subsidierna mycket bidragit till att göra de kommunistiska partistyrelserna mottagliga för Stalins ledning.

‘fabianska’ taktik tycktes kräva en moderat kurs även i utlandet, hur mycket det än stred mot Kominterns innersta väsen.

Två frågor lade i hög grad beslag på Stalins uppmärksamhet vid mitten av tjugotalet: den kinesiska revolutionen och de ryska fackföreningarnas förhållande till de brittiska. Den kinesiska revolutionen hade på ett tidigt stadium råkat starkt beroende av den ryska. Sun Yat-sen, Kuomintangs grundare, uppmanade sina anhängare att bevara vänskapen mellan de båda revolutionerna. Efter Sun Yat-sens död sände Stalin följande budskap till Kuomintang: ‘Det ryska kommunistpartiets centralkommitté är förvissat att Kuomintang kommer att hålla Sun Yat-sens fana högt i den stora kampen för frigörelse från imperialismen, och att Kuomintang ärofullt kommer att föra denna fana till fullständig seger över imperialismen och dess agenter i Kina.’[11] Ryska militära rådgivare avreste för att assistera general Chiang Kai-shek i hans operationer. De kinesiska kommunisterna fick order från Moskva att ansluta sig till Kuomintang, ‘de fyra klassernas block’, som en av dess integrerande delar, och Kuomintang var i Kominterns exekutiv representerat med en underordnad medlems rättigheter.[12]

Nu uppstod frågan: vilken var den kinesiska revolutionens natur? Mot vilket mål borde den sträva? Vilken roll borde kommunisterna spela i den? Kinesernas nationella aspirationer, deras önskan att frigöra sig från västerns förmynderskap och från sin egen feodala partikularism, var drivkraften i rörelsen, som i början stred som en enad styrka. Under ytan dolde sig emellertid de sociala klyftorna mellan generaler och bönder, mellan köpmän och kulier. Klyftorna fördjupades under tidens lopp. I industri- och handelsstäderna på den kinesiska kusten blev arbetarklassen den mäktigaste politiska faktorn.

Kunde detta vara Kinas 1917? Stalins och Bucharins svar var nej, Trotskijs var ja. Om man skulle leta upp ett precedensfall i den ryska historien, föredrog Stalin att söka det 1905, då bolsjevikerna ansåg att Ryssland ännu inte var moget för socialismen utan endast kunde sträva efter en borgerlig revolution. En borgerlig revolution var det enda kineserna nu kunde åstadkomma, blev Stalins slutsats. Han gick tillbaka till den ‘gammalbolsjevism’ som Lenin så kraftigt fördömt i april 1917, men som han aldrig riktigt hade lyckats utrota ur en del av sina lärjungars själar. Eftersom den kinesiska revolutionens uppgift var att ena och modernisera Kina samt att vinna dess nationella oberoende, inte att genomföra socialismen, borde de kinesiska kommunisterna alltså inte, enligt Stalins mening, sträva efter upprättandet av proletariatets diktatur. De borde istället arbeta i samförstånd med medelklassen, bönderna och de framstegsvänliga nationalistiska generalerna. Han tillhöll det kinesiska kommunistpartiet att underkasta sig den stränga disciplinen i Kuomintang, varav det nu endast var en fraktion.[13] Han lät också den sovjetryska propagandaapparaten hylla general Chiang Kai-shek som den obestridde ledaren av Kinas nationella renässans. Den regering som slutligen skulle framgå ur revolutionen måste vara en ‘proletariatets och böndernas demokratiska diktatur’. Denna formel, som utarbetats av Lenin 1905, definierade den säregna situationen, tänkbar endast i ‘efterblivna’ länder, då marxistiska socialister kämpar i en rent antifeodal revolution och delar makten med representanterna för en revolutionär medelklass och bondeklass.

De gamla välkända, halvt skolastiska dispyterna om formeln uppstod snart på nytt.[14] Trotskij fördömde Stalins allians med Chiang Kai-shek och uppmanade de kinesiska kommunisterna att sträva efter en proletär diktatur ‘sans phrase’. Zinovjev och Kamenev, som var bundna av den Leninska traditionen från 1905, accepterade ‘proletariatets och böndernas demokratiska

[11] J. Stalin: ‘Sotjinenija’, vol. VII, s. 50.
[12] ‘Protokoll Erweiterte Exekutive der Kommunistischen Internationale’ (februari -mars 1926), s. 12-13.
[13] J. Stalin: ‘Sotjinenija’, vol. VIII, s. 358, 365-367 och 373. Se Bucharins tal över ämnet i ‘15 Konferentsija Vsesojuznoj Kom. Partii’, s. 27-29.
[14] Se kapitel II, s. xx-yy, kapitel III, s. xx-yy samt kapitel V, s. xx-yy m. fl.

diktatur',' men de kritiserade Stalins politik därför att den ställde den kinesiska kommunismen under medelklassens hegemoni. Dispyten alstrade otrolig hetta och bitterhet och påskyndade den slutliga brytningen mellan Stalin och Trotskij.

Under tiden började 'fyrklassblocket' i Kina också att falla sönder. Trots den kinesiska kommunismens moderata hållning skrämde dess tillväxt Chiang Kai-shek och ledarna ur medelklassen. Chiang befriade sig bryskt från sina besvärliga allierade: han skickade hem sina ryska militära rådgivare och undertryckte brutalt de kommunister som tjänstgjort under hans befäl. Så starkt hade Stalin engagerat sig för stödet åt Chiang att hans ställning och prestige under en tid var allvarligt hotade. Han försökte rädda vad som räddas kunde ur ruinerna av sin kinesiska politik och instruerade de kinesiska kommunisterna att sammansluta sig med vänsterliberalerna i Kuomintang, som bildat en regering i Hankau i opposition mot Chiang Kai-shek. Snart splittrades också den koalitionen. Även då kommunismen försökte förneka sin egen natur och anpassa sig efter sina medelklass-allierade, förkovra sig i hovsamhetens och kompromissens konst, förändra sina symboler och sitt språk, upphörde den inte att väcka ängslan och skräck hos medelklassens ledare och partier. Den bar sitt ursprungs förbannelse eller välsignelse, revolutionens hallstämplar, hallstämplar som väckte endera fasa eller förhoppning och som inga taktiska konstgrepp kunde dölja och inte den kraftigaste skrubbning utplåna.

Lika illa utföll det andra stora experimentet i måttfullhet, det engelsk-ryska fackföreningsrådet, som bildades i maj 1925. Politbyrån hoppades att de brittiska fackföreningarna skulle begagna sitt inflytande för att förbättra de brittisk-ryska relationerna, som vid denna tid var spända. Stalin skickade Tomskij, en av politbyråns inflytelserikaste medlemmar, för att tala vid de brittiska fackföreningarnas årskongress i Hull. Han hoppades att samförståndet med britterna skulle leda till ett närmare samarbete mellan den internationella fackföreningsrörelsens båda motsatta flyglar. Parallellt med Komintern hade Profintern (De röda fackföreningarnas international) ställt sig i opposition till den så kallade Amsterdaminternationalen, de reformistiska fackföreningarnas organisation i Västeuropa. Profinterns misslyckande hade varit ännu mera flagrant än Kominterns. Moskva var nu villigt att erkänna sig slaget och sluta något slags fred med Amsterdam. Det brittisk-ryska rådet var ett steg på vägen mot denna. Framstående högerbolsjeviker hoppades vagt att en sammanslutning mellan de politiska internationalerna skulle sätta kronan på försoningsarbetet. Försiktig som alltid undvek Stalin att engagera sig i så vittgående planer. Men han gav sitt oreserverade stöd åt Bucharins och Tomskijs program och försvarade det mot vänsterbolsjevikernas häftiga kritik.[15]

Vänskapen mellan de ryska och de brittiska fackföreningsledarna höll inte för påfrestningarna under storstrejken 1926. Hårt pressade av sin egen vänsteropposition kunde de ryska ledarna inte avhålla sig från att då och då kritisera sina brittiska kollegers hovsamma metoder. Mild som den var, väckte kritiken ändå irritation. De brittiska fackföreningsledarna å sin sida kände olust över sin allians med bolsjevikerna. De vägrade att ta emot pengar som de ryska fackföreningarna samlat in för att visa sin solidaritet med de strejkande brittiska gruvarbetarna. Någon tid senare upplöstes det brittisk-ryska rådet, och med det dog varje hopp om en försoning mellan bolsjevismen och den västerländska reformismen.

Kompromissens huvudvägar hade således utforskats med nedslående resultat. Vid slutet av 1923 hade världen stött tillbaka bolsjevikerna som revolutionärer; vid slutet av 1927 hade den

[15] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VIII, s. 176-191. Vid sin återkomst från Storbritannien var Trotskij ytterst imponerad av de brittiska och övriga västeuropeiska arbetarnas höga levnadsstandard. Han yttrade till en av sina intima vänner, en tysk före detta vice president i Komintern (av vilken denna boks författare har hört historien): 'Jag ser ingen anledning för era västeuropeiska arbetare att vara kommunister. Jag ser inte någon möjlighet för en revolution i väster.'

stött tillbaka dem som fredsmäklare. Det var inte bara i Kina och Storbritannien som Komintern förgäves hade sökt driva försoningspolitik; den hade gjort detsamma i de flesta andra europeiska länder.[16] Överallt blev kommunisterna antingen övergivna eller förföljda av sina tidigare allierade. Missräkningen med försoningspolitiken framkallade en häftig reaktion bland kommunisterna och banade vägen för en kurs, diametralt motsatt den gamla. Så stark var reaktionen att Stalin mot slutet av 1927 sökte rädda sitt ansikte i fråga om sin kinesiska politik genom att råda de kinesiska kommunisterna, som redan var starkt försvagade genom ursinnig förföljelse och massakrer, att iscensätta Kantonupproret. Upproret var på förhand dömt att misslyckas och ledde i själva verket till en ny massaker på de röda.[17] Snart sökte hela Komintern gottgöra sina olyckliga experiment i moderat statskonst genom att hänge sig åt ett långvarigt ryck av 'ultraröd' politik. Den nya ultraradikala politiken drevs till självfördärvande ytterligheter av det tyska kommunistpartiet gentemot den uppstigande nazismen.

Ett annat skäl till omslaget i Komintern, ett skäl som förvisso var mera avgörande än stämningen inom dess egna kadrer, var den nya ommöbleringen inom bolsjevikpartiet åren 1928-29. Stalin demolerade då bolsjevismens högerflygel. Inte en enda politisk idé eller paroll som härstammade från Bucharin, Tomskij eller Rykov undgick bannstrålen. Alla de egentliga stridsfrågorna var av intern rysk natur: Nepsystemet, industrialiseringen, kollektiviseringen etcetera. Men den kraftiga 'vänstersvängen' inom det ryska partiet förmedlades automatiskt till Komintern, som förut dirigerats av Bucharin. En del utländska kommunister tenderade att ta parti för Bucharin, och Stalin kunde därför inte utsträcka striden mot honom till internationalen.[18] Han utarbetade nya program för de europeiska partierna enligt principer som på ytan motsvarade tendensen inom Ryssland. I Ryssland hade det blivit slut med samarbetet mellan kommunisterna och det privata jordbruket och handeln, och den regelrätta följdsatsen härav var att de utländska kommunisterna borde upphöra att samarbeta med övriga partier, framför allt med socialdemokraterna.

Den automatiska förmedlingen av varje rörelse och reflex i det ryska partiet till alla de andra partierna utgjorde den största och mest bisarra anomalin i korninterns liv, en anomali som blev till en norm. Det var på grund härav det låg ett drag av overklighet över en så stor del av Kominterns verksamhet. Stalins vänstersväng i Ryssland var inte bara en betydelsefull händelse: den hade dimensionerna av ett nationellt drama, den omdanade allt ifrån grunden den sociala strukturen hos en väldig nation. Jättestatens hela kraft låg bakom varje svängning av partilinjen och förvandlade ord och formler till bestående handlingar. Men vad betecknade sådana omslag och svängningar i Kominterns politik? Meningslös efterapning, i bästa fall. Det var som om en gigantgestalt, inbegripen i en homerisk kamp, hade kastat omkring sig tjugo eller trettio skuggor, som alla härmade den verkliga kroppens hårda brottning och våldsamma rörelser, som alla låtsades skaka himmel och jord. Den sällsamma bilden blev ännu sällsammare därför att Kominterns utländska sektioner inte var några blotta skuggor. De var halvt kroppar och halvt skuggor. Med ena hälften av sin existens gick de upp i sitt nationella livs verklighet och sökte ge uttryck åt sin egen arbetarklass' aspirationer, medan de med den andra hälften deltog i den hektiska spökdansen kring generalsekreteraren.

*

I december 1927, omedelbart efter det att Trotskij, Zinovjev och Kamenev hade blivit uteslutna ur partiet, överraskade Stalin den femtonde kongressen med deklarationen att kapitalismens 'stabilisering' nu hade nått sitt slut. 'För två år sedan, sade han, 'kunde man tala om en

[16] Så hade exempelvis i Polen kommunister och socialister förenat sina krafter för att understödja Pilsudski i hans statskupp 1926. En liknande taktik hade kommit till användning i Rumänien och andra Balkanstater.
[17] Historien om 'Kantonkommunen' berättas i Harold R. Isaacs: 'The Tragedy of the Chinese Revolution', s. 352-377.
[18] J. Stalin: 'Problems of Leninism', s. 245-249.

period av relativ jämvikt mellan Sovjet och de kapitalistiska staterna och om deras 'fredliga samlevnad'. Nu har vi alla skäl att påstå att den fredliga samlevnadsepoken ligger bakom oss och att den har efterträtts av en period av imperialistiska angrepp och förberedelser för en intervention mot S.S.S.R..'[19] Han försökte inte mildra sin nya synpunkt med sin tidigare spådom om femton eller tjugo år av 'fredlig samlevnad'. Hans nya tes antogs slutgiltigt som bas för en ny politik vid Kominterns sjätte kongress sommaren 1928, då han överraskade de utländska delegaterna med den faktiska avsättning av Bucharin som utfördes bakom kulisserna.[20]

Kongressen förutspådde en annalkande katastrofartad ekonomisk kris i de kapitalistiska länderna. (Förutsägelsen, som fick stöd av Stalin, bekräftades året därpå på ett slående sätt av den stora depressionen i Förenta staterna.) På dessa premisser utarbetade man en ny taktik. Man väntade en hel kedja av revolutionära explosioner. Kommunistpartierna i västerlandet skulle igångsätta sin slutgiltiga offensiv mot kapitalismen. De reformistiska socialdemokratiska partierna, vilka nu etiketterades som socialfascistiska, skulle betraktas som kommunismens farligaste fiender. Socialdemokratins vänsterfraktioner måste betraktas som ännu större hinder för den socialistiska revolutionen än högerfraktionerna – 'ju längre åt vänster, desto farligare'. Varje samarbete eller kontakt mellan kommunistiska och socialdemokratiska ledare var besmittande. Kommunismen måste uppbåda sina skaror till den världsomfattande kampen helt i förlitande på sin egen styrka och uthållighet.[21]

Det är, lindrigt sagt, tvivel underkastat huruvida Stalin trodde på de omedelbart förestående utbrott i alla de revolutionära vulkanerna som hans propagandister förebådade. Även om hans kännedom om utländska förhållanden var klen, var den inte så klen att den kom honom att dela de ultrarevolutionära illusionerna på den sjätte kominternkongressen. Med än större eftertryck än hittills, liksom döv för alla Kominterns basunstötar, gjorde han 'socialismen i ett land' till den högsta trosartikeln, obligatorisk inte blott inom hans eget parti utan inom Komintern som helhet. Han fäste nu ojämförligt mycket större vikt vid en enda nybyggd fabrik i Ryssland än vid alla revolutionens stora förväntningar i utlandet.[22] Hans diplomati trevade sig fram ännu försiktigare än förut och fortfor att arbeta med Rysslands fortsatta isolering som förutsättning. Det fanns en obestridlig motsättning mellan hans båda politiska linjer, den han följde i Ryssland och den han inspirerade i Komintern. Det är lätt att gissa vilket program som vägde tyngst.

Komintern var nu i själva verket invecklad i en skendrabbning. Dess ultraradikalism var så verklighetsfrämmande att Stalin med all sannolikhet uppmuntrade den enbart därför att han såg ytterst föga praktisk betydelse i något som Komintern företog sig under dessa år. Om det var så han tänkte, misstog han sig grundligt, ty Kominterns ultraradikalism fick viktiga, om också endast negativa konsekvenser. Det gällde framför allt i Tyskland, den nya politikens främsta proberingsfält, där arbetarrörelsen hotades av den snabbt framryckande nazismen. Klyvningen mellan socialdemokraterna, som såg sitt skydd mot Hitler i Hindenburg och vägrade att ha något att göra med kommunisterna, och kommunisterna, som ansåg socialdemokraterna vara en större fara för dem än nazisterna. Denna fullständigt irrationella klyvning paralyserade den tyska arbetarklassens politiska styrka, då den ensam kunde ha spärrat Hitlers väg till makten. Här är inte platsen att berätta historien om Weimarrepublikens

[19] '15 Sjezd V. K.P. (b)', s. 34.
[20] Rörande Stalins egen version av händelserna kring Bucharins avsättning se hans tal om 'Faran i en avvikelse åt höger', hållet i centralkommittén i april 1929. 'Problems of Leninism', s. 244 f.
[21] 'Kommunistitjeskij Internatsional v dokumentach', s. 769-792, 876-877, 915-930, 952-965.
[22] 'En enda sovjettraktor är mera värd än tio goda utländska kommunister', var ett typiskt uttryck, som man ofta hörde från högt uppsatta bolsjeviker under den första femårsplanens dagar. Frasen var betecknande för samtalstonen i fråga om Komintern i Stalins närmaste omgivning.

sammanbrott, historien som slutade med att de starkaste arbetarorganisationerna på kontinenten kapitulerade för brunskjortorna utan ett enda skott, utan en enda verklig motståndshandling. Det må vara nog sagt, att det efter sammanbrottet var en stående fras inom den tyska vänstern att 'utan Stalin skulle det inte ha funnits någon Hitler'. Yttrandet bör tas med en nypa salt. Under de olyckor som drabbade dem efter 1933 var de flesta tyska vänsterledarna endast alltför angelägna att bortförklara sitt eget misslyckande och skylla det på Stalins dåliga inflytande. Icke desto mindre måste Stalin som upphovsman till Kominterns politik anses bära sin andel av ansvaret för den medverkan denna politik ofrivilligt lämnade till Hitlers seger.

Något som klart framgår av alla Kominterns handlingar från det tidiga trettiotalet och av Stalins egna uttalanden är att han var fullkomligt blind för nazismens innebörd och för dess destruktiva dynamism.[23] I hans ögon var Hitler bara en av de reaktionära ledare som den politiska gungbrädan slungar upp för ett ögonblick, och sedan ner och upp igen, en ny Brüning eller Papen, en ny Baldwin eller Harding. Han, av alla människor, förbisåg fullständigt de totalitära aspirationerna i nazismen och dess förmåga att förverkliga sina aspirationer. Han formulerade huvuddragen i sina synpunkter på fascismen så tidigt som 1924:

'Det är inte sant att fascismen endast är en av bourgeoisins kamporganisationer ... Fascismen är den av bourgeoisins kamporganisationer som grundar sig på aktivt stöd från socialdemokratin. Objektivt sett är socialdemokratin fascismens moderata flygel. Det finns intet skäl att anta att bourgeoisins kamporganisation kan vinna några avgörande framgångar ... utan aktivt stöd från socialdemokratin. Det finns inte större skäl att tro att socialdemokratin skulle kunna vinna avgörande framgångar ... utan aktivt stöd från bourgeoisins kamporganisation. Dessa organisationer motsäger inte varandra, de kompletterar varandra. De är inte antipoder, utan tvillingar Fascismen är den formlösa politiska blockbildningen mellan dessa två primära organisationer, ett block som har uppkommit under imperialismens efterkrigskris i och för kampen mot den proletära revolutionen.' [24]

Dessa ord kan sägas vara det utförligaste bidrag Stalin någonsin lämnat till förståelsen av fascismen eller nationalsocialismen. Under de följande åren upprepade han några gånger i vaga ord sin åsikt utan att modifiera den.[25] Härskaror av Komintern-teoretiker och – författare idisslade hans 'inte antipoder utan tvillingar' åratal i sträck utan att ge en enda logisk förklaring till denna kraft för vars stötar Europas gamla politiska struktur smulades sönder. Ännu sedan Hitler hade gripit regeringstyglarna förutspådde Stalins språkrör fortfarande en 'kohandel' mellan nazister och socialdemokrater samt en snart förestående nedgång i Hitlers inflytande, som skulle följas av en kommunistisk come-back.[26] Efter det första året av Hitlerväldet, och trots att Stalin redan klart förutsåg den krigsfara som var förbunden med nazismen, försäkrade han dunkelt den sjuttonde bolsjevikiska partikongressen att 'den revolutionära krisen håller på att mogna, och fascismen kommer att bli allt annat än långlivad'.[27] Vad han inte förutsåg, och vad hans talesmän uttryckligen förklarade vara omöjligt, var att Hitler skulle förgöra socialdemokratin tillika med kommunismen, att fascismen skulle skicka sin 'tvilling' till koncentrationsläger och bygga upp ett massivt maktmonopol. Det bör tilläggas att Stalin inte var ensam om detta misstag. Även ledande tyska socialdemokrater hoppades in i det sista att finna en modus vivendi med Hitler, och

---

[23] Stalin betraktade genomgående nazismen och fascismen som i allt väsentligt identiska. De båda termerna begagnas även här utan åtskillnad.
[24] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VI, s. 282.
[25] J. Stalin: 'Leninism', vol. s. 320.
[26] 'Rundschau', nr 43 1933; 'Kommunistische Internationale', nr 14 1933.
[27] J. Stalin: 'Problems of Leninism', s. 454.

tyska, brittiska och franska konservativa nazistsympatisörer gjorde sig också falska förhoppningar om att Hitler skulle spela sitt spel efter deras regler.

Ingen som studerar dessa förhållanden kan undgå att se den slående kontrasten mellan den brist på förståelse och fantasi som Stalin, vilken förfogade över alla en stormakts informationskällor och en väldig internationell organisation, visade vid detta avgörande prov, och den insikt och ansvarskänsla varmed Trotskij, i sin ensliga tillflyktsort på ön Prinkipo, reagerade för den tyska krisen. I en serie böcker, broschyrer och artiklar lämnade Trotskij vad som till denna dag är den mest uttömmande sociologiska analysen av nazismen. Han följde Hitlers rörelser steg för steg, förutsade vad som skulle bli nästa steg i utvecklingen och sökte förgäves göra den tyska vänstern, Komintern och sovjetregeringen uppmärksamma på det förintande oväder som höll på att bryta löst över deras huvuden.

'Det är vår plikt att slå larm', skrev han 1931; 'Kominterns ledning leder det tyska proletariatet mot en enorm katastrof, vars kärnpunkt blir den panikartade kapitulationen för fascismen. Den tyska nationalsocialismens makttillträde skulle framför allt betyda utrotandet av det tyska proletariatets blomma, sprängningen av dess organisationer, utplånandet av dess tro på sig själv och sin framtid. I betraktande av den vida större skärpan hos de sociala motsättningarna i Tyskland skulle förmodligen den italienska fascismens djävulska framfart te sig som ett blekt och nästan humant experiment i jämförelse med den tyska nationalsocialismens verk.'[28]

'Arbetare, kommunister', blåste Trotskij åter larm två år före Hitlers makttillträde, 'skulle fascismen komma till makten, kommer den att rulla fram över era skallar och benknotor som en gigantisk stridsvagn. Er räddning ligger i skoningslös kamp. Och endast ett kampförbund med socialdemokraterna kan skänka seger. Skynda på, ni har mycket kort tid på er!'[29]

Vid denna tid hägrade fortfarande för Stalin och de andra Sovjetledarna spöket av ett antisovjetiskt korståg under fransk ledning, men de såg inte den verklige antisovjetiske korsriddaren när han dök upp vid horisonten. I juli 1930 talade Stalin fortfarande om Frankrike som 'det mest aggressiva och militaristiska landet av alla de aggressiva och militaristiska länder i världen' som förberedde ett krig mot Ryssland.[30] 'Ingen av de 'normala' borgerliga parlamentariska staterna', var Trotskijs replik, 'kan för närvarande ta risken av ett krig mot S.S.S.R.... Men om Hitler kommer till makten och krossar de tyska arbetarnas avantgarde, pulvriserar och demoraliserar hela proletariatet för många år framåt, kommer fascistregimen att bli den enda regering som är i stånd att föra krig mot S.S.S.R.... Om Hitler segrar [i Tyskland], kommer han att bli världsbourgeoisins Över-Wrangel.' Moskva mottog Troskijs larmsignaler med oberört löje. Kominterns ledare fortsatte hårdnackat att upprepa den meningslösa frasen om antipoderna och tvillingarna.

*

Ända fram till Hitlers makttillträde fortsatte den sovjetryska diplomatin i stort sett Rapallopolitiken. Den gav kvalificerat stöd åt det besegrade Tyskland mot segermakterna. Stödet varierade till formen, men på det hela taget omfattade det inte det tyska strävandet att åstadkomma en tvångsrevision av Versailles-freden. Sovjet drog största möjliga fördel av sitt samgående med Tyskland, i synnerhet så länge andra stater bemötte landet med växlande grader av bojkott. Importen av tyska industrivaror var till hjälp för Rysslands återhämtning under tjugotalet. Politbyrån befullmäktigade Trotskij och Tuchatjevskij att enrollera tyska militärexperter, arbetslösa officerare och krigstekniker för Röda arméns utbildning. Som ersättning fick tyska militärtekniker tillstånd att på rysk mark fortsätta sådana experiment som de enligt

[28] Trotsky: 'Germany, the Key to the International Situation', s. 23.
[29] Ibid., s. 44.
[30] J. Stalin: 'Leninism', vol. II, s. 321.

Versaillesfördraget var förbjudna att utföra i Tyskland. I dessa arrangemang vidtog Stalin inga förändringar. De fortsatte av bara farten under någon tid efter det Hitler hade gripit makten.[31]

Allt detta till trots hade relationerna mellan de båda länderna inte karaktären av en allians. Syftet var, som redan nämnts, att motverka ententens övermakt och att hindra Tyskland från att ingå koalition med västmakterna mot Ryssland. Så fort västmakterna sökte lätta Tysklands skadeståndsbörda, såsom under Dawesplanen, eller så fort de sökte ett närmande till Tyskland på Versaillesfredens bas, som i Locarnopakten, spejade Sovjetledarna ängsligt för att se om inte dessa steg dolde en koalition mot Sovjet, och de uppmuntrade den tyska oppositionen mot segermakterna. Men de gjorde sig inga illusioner om Versaillessystemets varaktighet. 'Att tro att Tyskland kommer att finna sig i detta sakernas tillstånd', kommenterade Stalin Locarno-fördraget 1925, 'är att hoppas på underverk ... Locarno, som ... sanktionerar Tysklands förlust av Schlesien, korridoren och Danzig, Ukrainas förlust av Galizien och västra Volynien, Vitrysslands förlust av sitt västra område, Litauens förlust av Vilna ... kommer att möta samma öde som det gamla fransk-preussiska fredsfördraget som berövade Frankrike Elsass-Lothringen Locarno bär ett nytt europeiskt krig i sitt sköte.'[32] Så uppräknade Stalin år 1925 med den största precision de stormcentra ur vilka det andra världskriget skulle framgå.

Några av de prognoser Stalin gjorde under tjugotalet är av speciellt intresse som förebud, direkta eller indirekta, om hans egen framtida politik. Att freden bara var ett vapenstillestånd mellan två krig var ett axiom för honom, övertygad som han var, i likhet med alla bolsjeviker, att den kapitalistiska konkurrensen om råvaror, exportmarknader och möjligheter till givande investeringar oundvikligen leder till väpnad konflikt. Vad som var ovisst, bortsett från tidpunkten för krigsutbrottet, var hur den framtida divisionslinjen skulle löpa. Vid mitten av tjugotalet överskattade Trotskij grovt skärpan i den brittisk-amerikanska antagonismen och förutsade ett krig mellan Förenta staterna och det brittiska imperiet. Hans åsikt godtogs av politbyrån, och ännu så sent som 1930 upprepade Stalin den och sade att rivaliteten mellan de två anglosaxiska stormakterna överskuggade all antagonism mellan de europeiska staterna.[33] Storbritanniens stjärna är i nedgående', yttrade han vid ett annat tillfälle, 'och Amerikas är i uppgående.'[34] Amerikas uppgående stjärna fyllde honom med onda aningar, ty han såg hur Förenta staterna stöttade den sviktande europeiska kapitalismen, huvudsakligen genom lån till Tyskland. Därtill kom att Förenta staterna ända fram till 1933 hårdnackat vägrade att erkänna Sovjetunionen.

Vad skulle Ryssland inta för ställning i ett krig mellan kapitalistiska stormakter, vilka alla enligt gängse begrepp var imperialistiska?[35] Politbyrån dryftade gång på gång frågan utan att komma fram till några slutgiltiga resultat. Den vedertagna bolsjevikiska lösningen hade varit att svära ve och förbannelse över bägge de presumtiva stridande lägren, att betrakta det andra

---

[31] Det var sanningsgrandet i anklagelsen mot Trotskij och Tuchatjevskij för samarbete med die Wehrmacht. Samarbetet mellan den ryska och tyska militären fortgick under cirka tolv år, mellan 1922 och 1935, med politbyråns tillstånd och under dess kontroll.

[32] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VIII, s. 273-274.

[33] J. Stalin: 'Leninism', vol. IT, s. 316; L. Trotski: 'Europa und Amerika', s. 43.

[34] J. Stalin: 'Leninism', vol. II, s. 123. 'Det finns en kraft som ... oundvikligen kommer att förgöra det brittiska imperiet - de engelska konservativa.' (J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VII, s. 292.)

[35] Det bör anmärkas, att bolsjevikerna begagnade termen 'imperialism' i en något annan betydelse än den har i gängse västerländskt språkbruk. Imperialism i deras mening behövde inte huvudsakligen eller nödvändigtvis betyda direkt övervälde över främmande länder. Imperialismens karakteristiska drag (så som Lenin definierade den på grundval av engelska och tyska liberala och socialistiska ekonomers arbete) var: a) kapitalkoncentration i monopolistiska truster och karteller; b) sammanslagning av industri- och bankkapital till 'finanskapital'; c) kapitalexport vid sidan av varuexport; samt d) världens uppdelning mellan nationella och internationella kapitalistiska monopol ('The Essentials of Lenin', vol. I, s. 709). Lenin tycktes inte betrakta den formliga besittningen av ett kolonialvälde som den primära förutsättningen för att en stat skall kallas imperialistisk. Enligt sin definition skulle han räkna Förenta staterna som en av de nutida imperialistiska staterna.

världskriget genom första världskrigets prisma och att hoppas på att arbetarklasserna i de krigförande länderna skulle göra uppror på samma sätt som den ryska hade gjort. Enkelt uttryckt, Rysslands uppgift skulle bestå i att främja den revolutionära antimilitarismen i utlandet.

Redan vid debatterna vid mitten av tjugotalet anlade Stalin en annan och mera komplicerad syn på framtiden. Det är dock omöjligt att i detalj redogöra för dessa debatter, av vilka de flesta försiggick inför lyckta dörrar. Det var först 1947 som Stalin för första gången offentliggjorde ett tal han hållit vid ett plenum i centralkommittén i januari 1925 och som kastar ett retrospektivt ljus över hans inställning.

'Förutsättningarna för ett krig börjar mogna', yttrade Stalin under en debatt om försvarsanslagen. 'Ett krig kan bli oundvikligt, naturligtvis inte i morgon eller i övermorgon, men inom några få år ... Jag går med på att revolutionsrörelsens krafter i väster är stora, att de växer, att de kommer att växa, och att de måhända kommer att störta bourgeoisin här och var. Det är sant. Men det kommer att bli mycket svårt för dem att hålla sin ställning ... Frågan om vår armé, om dess styrka och beredskap, kommer oundvikligen att uppstå i samband med komplikationer i de omgivande länderna ... Det betyder inte att vi i en sådan situation är förpliktade att aktivt ingripa mot någon ... Fredens fana förblir vårt baner, nu som förr. Men om kriget kommer, kan vi knappast sitta med armarna i kors. Vi bli tvingade att gå med, men vi bör vara de sista som går med. Och vi bör gå med för att kasta den avgörande vikten i vågskålen, vikten som fäller utslaget.'[36]

Detta belysande uttalande bör ses i sitt sammanhang. Frasen om de starka revolutionära krafterna i väster dolde illa talarens skepsis. Hur 'stora' och 'växande' dess krafter än förmodades vara, skulle de endast kunna besegra bourgeoisin 'här och var', och även då skulle de inte kunna 'hålla sin ställning'. Stalin hyste inga tvivel på att det var Rysslands väpnade styrka, och inte de revolutionära krafterna i utlandet, som skulle bli den avgörande faktorn i det andra världskriget. Skulle Röda armén ingripa för att hjälpa utländska revolutioner att 'hålla sin ställning'? Han kringgick frågan, men betonade att den inte var förpliktad att göra det. Även om han inte sade det uttryckligen, skulle han hellre se de kapitalistiska staterna kämpa sig utmattade mot varandra, så att Röda armén kunde 'fälla utslaget', kanske på samma sätt som den amerikanska armén fällde utslaget 1918. För närvarande ville han fastslå två punkter: för det första att Ryssland hade intresse av att i det längsta förbli åskådare till den kommande kampen, och för det andra att Röda armén var överlägsen alla revolutionära styrkor i väster, existerande eller potentiella. I vad mån han hade dessa punkter klart utformade i sin hjärna omkring 1925 är svårt att säga. Det är möjligt att han bara tänkte högt när han talade till centralkommittén. Eller också kan han ha tänkt på Rysslands indifferenta hållning i det mycket omdiskuterade brittisk-amerikanska kriget. Hur därmed än förhöll sig, var det enligt dessa båda principer han skulle handla i början av det andra världskriget.

Något senare samma år gjorde han ännu ett utrikespolitiskt uttalande, som får sitt speciella intresse när man ser det retrospektivt. Han talade till studenterna vid Sverdlovuniversitetet om vissa diplomaters – han nämnde inga namn – opposition mot regeringens utrikespolitik. Denna opposition, sade han, ivrade för ett närmande mellan Ryssland och den tidigare ententen; den önskade att Ryssland skulle överge Komintern och återförvärva de intressesfärer det frivilligt hade uppgivit. Tydligen hade bolsjevikdiplomatin vid närmare eftertanke börjat ångra att den avstått från sina imperialistiska privilegier. Men dessa 'eftertankar' representerade också ett skarpsynt föregripande av den taktik enligt vilken Stalin själv skulle föra sin utrikespolitik från 1939 och framåt, först i allians med Hitler och sedan med Roosevelt och Churchill. Det ligger något av ironi i Stalins kärva fördömande av dessa framsynta förslag:

[36] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VII, s. 13-14.

‘Det skulle vara vägen till nationalism och degeneration [i sådana ordalag hänsyftade han på idéerna om intressesfärer i juni 1925, jämnt tjugo år före Potsdamkonferensen], vägen till fullständig likvidation av proletariatets internationella politik. Folk som är angripna av denna sjuka ser vårt land inte som en del av en helhet, som kallas den världsrevolutionära rörelsen, utan som början eller slutet på denna rörelse, och de anser att alla andra länders intressen bör offras för vårt lands intressen. Varför stödja emancipationsrörelsen i Kina? Kan det inte bli farligt? [frågar de]. Kommer det inte att inveckla oss i konflikter med andra länder? Vore det inte bättre att vi tillsammans med andra ‘avancerade’ länder upprättade ‘intressesfärer’ i Kina och gödde oss själva på Kinas bekostnad? Det skulle vara inbringande och ofarligt ... Varför stödja emancipationsrörelsen i Tyskland? Är det värt risken? Vore det inte bättre att foga sig efter ententen i fråga om Versaillesfreden och utverka något slags kompensation för egen räkning? ... Varför upprätthålla vänskapliga förbindelser med Persien, Turkiet, Afghanistan? ... Vore det inte bättre att återupprätta ‘intressesfärer’ i samarbete med någon av stormakterna? Sådan är den nationalistiska tankeriktningen av den nya typ som syftar till att demolera oktoberrevolutionens utrikespolitik.’[37]

Att begäret efter intressesfärer redan då hade vaknat hos Sovjetdiplomatin förefaller ännu mer förvånande än Stalins fördömande av det. På tjugotalet var sådana tankar i varje fall för tidigt väckta. Rysslands möjligheter att köpslå var ännu för svaga för att vare sig Frankrike eller Storbritannien skulle gå med på någon uppdelning av sina intressesfärer. Det kanske förklarar Stalins oförbehållsamma sätt att avfärda tanken. Han hade ingen anledning att opåkallat avvika från sin ideologiskt renläriga utrikespolitik. Under många år framåt skulle hans diplomati alltjämt inskränka sig till försvar av status quo, för så vitt det gällde Ryssland. ‘Vi önskar inte en enda fotsbredd främmande territorium’, förklarade Stalin vid den sextonde kongressen i juni 1930, men vi vill heller inte avstå från en enda tumsbredd av vårt territorium.[38] Det var ledmotivet i Stalins utrikespolitik fram till 1939.

[37] Ibid., s. 167-169.
[38] J. Stalin: ‘Leninism’, vol. II, s. 325.

KAPITEL 11

Utrikespolitiken och Komintern II (1934-41)

Stalins försiktiga tystnad under Hitlerväldets första år. – Strävan efter 'kollektiv säkerhet' (1934-38). – Stalin tar emot Eden, Laval och Benes (1935). – Ryssland ansluter sig till Nationernas förbund. Komintern proklamerar folkfrontspolitiken. – Världsrevolutionen – 'ett tragikomiskt missförstånd'. – Stalins insats i det spanska inbördeskriget (1936-38). – Rysslands isolering före och under München. – Stalins riposte. – Hans tal vid den adertonde partikongressen (mars 1939). – Diplomatiska manövrer under de sista fredsmånaderna. – Slutförberedelserna för den rysk-tyska pakten. – Ribbentrop i Kreml (den 23 augusti 1939). – Polens delning. – Det första rysk-finska kriget. – Stalin vägrar resa till Berlin på Hitlers inbjudan (mars 1940). – Stalin överraskad över Frankrikes sammanbrott. – Rysk-tysk rivalitet på Balkan. – Ett japanskt sändebud i Kreml. – Stalin blir regeringschef (den 6 maj 1941) och gör ett sista försök att blidka Hitler. – Bokslut över Stalins diplomati under åren 1939-41.

Nazismens genombrott i Tyskland föranledde inte någon omedelbar revision av Stalins utrikespolitik. Han ville först se hur stabil nazistregimen skulle visa sig vara och om Hitler skulle fortsätta sina föregångares Rapallopolitik, eller om han, i enlighet med de åsikter han uttryckt i 'Mein Kampf', skulle inta en oförsonligt fientlig hållning mot Sovjet. Under tiden undvek Stalin sorgfälligt att framkalla irritation. Den fullständiga passivitet med vilken den tyska kommunismen hade låtit sig krossas av Hitler borde ha jämnat vägen för fortsatta vänskapliga förbindelser mellan Ryssland och Tyskland, så slående tycktes den vederlägga de gängse föreställningarna om Rysslands inblandning i Tysklands affärer.[1] Rapallofördraget och neutralitets- och vänskapspakten av 1926 var alltjämt i kraft; de hade förlängts 1931, och förlängningen ratificerades i maj 1933, några veckor efter det Hitler hade blivit rikskansler. Hitlers blodiga nedslående av all opposition i hemlandet samt hans rasförföljelser påverkade lika litet de diplomatiska rutinförbindelserna mellan Moskva och Berlin som de påverkade de motsvarande förbindelserna mellan Paris eller London och Berlin. Stalin räknade utan tvivel på styrkan hos Bismarcktraditionen bland de tyska diplomaterna, en tradition som krävde att Tyskland skulle undvika förvecklingar med Ryssland. Under Hitlers första år som rikskansler yttrade Stalin offentligt inte ett enda ord om händelserna i Tyskland, trots att hans tystnad var olidlig för Kominterns förvirrade anhängare.[2]

Han bröt denna tystnad först på den sjuttonde partikongressen, i januari 1934. Även nu avstod han från att dra konklusionerna av händelserna som haft så katastrofala verkningar för den europeiska vänstern, och han underblåste vagt illusionen om att fascismen, 'ett kapitalismens svaghetssymtom', skulle visa sig kortlivad. Men han definierade också det nazistiska genombrottet som en triumf för revanschtanken i Europa' och förklarade att den antiryska riktningen i Tysklands politik hade fått överhand över den äldre Bismarcktraditionen. Detta till trots bemödade han sig att klarlägga att Ryssland önskade stå på samma fot med Tredje riket som det gjort med Weimarrepubliken:

---

[1] Vissa av Stalins kommunistiska motståndare (Wollenberg, Krivitskij med flera) gjorde gällande att Stalin avsiktligt lockade de tyska kommunisterna att kapitulera för nazismen för att rädda Rapallopolitiken. En sådan version har enligt vår åsikt inte fått stöd av några övertygande bevis. Stalins politik vis-à-vis den uppstigande nazismen utgör ett vittnesbörd om sällspord kortsynthet och dårskap, men inte om medvetet förräderi.

[2] En speciell grund till hans förtegenhet var den hotande konflikten mellan Ryssland och Japan. Den ledde till två betydelsefulla resultat: i november 1933, sexton år efter revolutionen, gav äntligen Förenta staterna, på president Roosevelts initiativ, sitt officiella erkännande åt Sovjetregimen. Ungefär vid samma tid avträdde Ryssland den östkinesiska järnvägen åt den japanska marionettregeringen i Manchukuo. Upprättandet av diplomatiska förbindelser med Förenta staterna stärkte Stalins ställning, men i stort sett hade han en svag position gentemot både Tyskland och Japan. Hans hemmafront led under sviterna av kollektiviseringen.

‘Det finns politiker som säger att S.S.S.R. nu har orienterat sig mot Frankrike och Polen; att det från att ha varit en motståndare till Versaillessystemet nu har blivit en befrämjare av samma system, och att förändringen har sin grund i upprättandet av fascistregimen i Tyskland. Detta är inte sant. Naturligtvis är vi allt annat än entusiastiska över fascistregimen i Tyskland. Men det är inte fascismen det här rör sig om, vilket bland annat framgår av att samma fascism exempelvis i Italien inte har hindrat S.S.S.R. från att upprätta de bästa förbindelser med detta land. Inte är det heller fråga om någon förändring i vår syn på Versailles-fördraget. Det tillkommer inte oss, som har upplevt Brest-Litovskfredens skändlighet, att sjunga Versaillesfredens lov. Vi vill helt enkelt inte finna oss i att världen störtas in i ett nytt förödande krig på grund av detta fredsfördrag.’ [3]

De följande händelserna förstärkte hans farhågor. Tyskland och Polen slöt en non-aggressionspakt, vilket kom honom att fråga sig om Hitler satsade på den gamla polska ambitionen att få herraväldet över Ukraina, en strävan för vilken marskalk Pilsudski hade varit den mest framstående exponenten. Han lugnades delvis då Polen samtyckte till att förlänga sin ickeangreppspakt med Ryssland. Vid samma tid föreslog Moskva Berlin att utlysa en gemensam tysk-rysk garanti för de små baltiska staternas gränser och självständighet – dessa stater utgjorde ett slags korridor för ett invasionsföretag mot Ryssland. Hitler ville inte binda sina händer utan avvisade förslaget. Från det ögonblicket blev omsorgen om de ryska gränsernas säkerhet Stalins ledande tanke. Den norra, baltiska vägen in i Ryssland låg öppen; huruvida en invasionsarmé skulle kunna använda sig av den centrala rutten, genom Polen, tycktes bero av den polska regeringens ovissa hållning, och ett angrepp mot Rysslands södra flank kunde underlättas av den antiryska stämningen i flera av Donauländerna – det var först sommaren 1934 Tjeckoslovakien, Rumänien och Bulgarien upprättade diplomatiska förbindelser med Sovjet. För första gången sedan Rapallo blev nödvändigheten av en genomgripande revision av den sovjetryska utrikespolitiken uppenbar för Stalin.

Det diplomatiska spel som nu började mellan Ryssland och Tysklands västmaktsmotståndare, ett spel som skulle fortgå till årtiondets slut, var kanske det mest intrikata i vår moderna historia, och Stalins roll i det föreföll mera komplicerad än någon annans. Likväl bottnade spelets invecklade art inte i några skiljaktigheter mellan parternas motiv och taktik, utan tvärtom i dessas enkelhet och inbördes likhet. De många dödlägena och pattställningarna som följde påminde starkt om dem som uppstår på ett schackbräde som resultat av en lång serie enkla och strikt parallella drag på bägge sidor av brädet. Alla Tysklands blivande fiender slets mellan illusionen att kriget kunde undvikas och den dunkla insikten om att det var oundvikligt. Alla var de skrämda av faran för isolering, och alla gjorde drag i syfte att bygga upp ett skyddssystem av allianser. Alla skyggade för att ikläda sig klara militära förpliktelser av fruktan för att dylika förpliktelser skulle föra kriget närmare eller föra det närmare deras egna gränser. Alla medlemmar av den framtida stora alliansen närde ett hopp om att kraften hos den återuppståndna tyska militarismen skulle kunna avvändas åt ett håll som inte berörde deras egna nationella intressen. Alla lät sig till en början förledas till passivitet av den tyska krigsmaktens svaghet, och alla fick börja spela ur en svag utgångsställning, sedan Hitler hade begagnat deras passivitet för att bygga upp sin krigsmaskin. Alla de framtida allierade sålde rum mot tid och lämnade bundsförvanter och vänner i sticket, tills det inte längre fanns något rum att sälja och ingen tid att köpa.

De berörda parterna kunde naturligtvis inte göra sina parallella drag samtidigt. I varje fas av spelet måste någon gå i spetsen: någon måste bryta dödläget, någon måste vara den första att offra bönderna. Trots likheten mellan de sluga dragen och finterna på alla håll paraderade därför alla parter i ena ögonblicket med sin egenrättfärdighet och tedde sig i nästa ögonblick

[3] J. Stalin: ‘Problems of Leninism’, s. 465-467.

som skurken i pjäsen. Frankrike och Storbritannien excellerade i försoningspolitik, medan Ryssland stötte i trumpet för den kollektiva säkerheten. Medan återigen Storbritannien genomlevde sin historias stoltaste stund, var Ryssland inbegripet i tarvlig köpslagan med Tyskland. Sedan blev det under den stora alliansens år ömsesidig förlåtelse och glömska, som efterträddes av en återgång till ömsesidiga anklagelser kort efter eld upphör.

*

Under loppet av år 1934 begav sig Stalin ut på sin jakt efter skyddsallianser. Gradvis, men inte omärkligt, kopplade han om från opposition mot Versailles-systemet till försvar för det. I september anslöt sig Ryssland till Nationernas förbund. Dittills hade Kreml och förbundet bojkottat varandra. För Lenin hade förbundet varit 'en rövarkula', en organisation med syfte att genomdriva Versaillesfreden, att bevara kolonialväldena och undertrycka emancipationsrörelserna över hela jordklotet. 'Om man skulle ansluta sig till Nationernas förbund', hade även Stalin förklarat, 'skulle man, som kamrat Litvinov så riktigt har uttryckt det, nödgas välja mellan släggan och städet. Nåväl, vi vill varken vara släggan för svaga nationer eller städet för de mäktiga.'[4] Men den tyska vedergällningen var värre än Versaillesfreden. Litvinov skulle snart bli den mest brinnande förespråkaren för ett starkt Nationernas förbund, i stånd att kuva eller bestraffa all aggressivitet. Det låg en anstrykning av pacifistiskt självbedrägeri i Stalins nyförvärvade entusiasm för förbundet. Detsamma kan sägas om hans försök att bygga upp en östmaktspakt. Enligt denna pakt skulle Ryssland, Tyskland och alla stater i östra Europa förbinda sig till automatiskt ömsesidigt bistånd, om en av dem bleve föremål för angrepp. Rysslands försök att skapa ett östeuropeiskt Locarno stöddes kraftigt av Barthou, den franske utrikesministern, men det stupade på Tysklands och Polens gemensamma motstånd.

I början av 1935 hade Stalin övergått från det fåfänga försöket att skapa ett regionalt, östeuropeiskt försvarssystem till planer på allianser med västmakterna. I mars 1935 mottog han Anthony Eden i Kreml. Den blivande utrikesministern var då endast en underordnad medlem av den brittiska regeringen. Han hade kommit till Moskva efter likartade besök i Prag och Warszawa. Nästan samtidigt besökte en brittisk kabinettsledamot, sir John Simon, Hitler i Berlin. Eden fick likafullt ett hjärtligt mottagande i Kreml. Han var den förste brittiske ministern som avlade ett officiellt besök i det röda Moskva efter många års friktion och fientlighet. Isen mellan de båda länderna tycktes vara på väg att brytas, och Stalin sparade sig ingen möda för att få den att brytas fortare. Han trädde fram ur sitt generalsekretariats dunkel och presiderade vid mottagningen för den brittiske gästen. Stick i stäv mot all bolsjevikisk kutym gav han order att 'God save the King' skulle spelas. Besöket avsåg emellertid inte att medföra några omedelbara resultat och gjorde det heller inte. Senare, i maj, strax efter det att Hitler hade återinfört den allmänna värnplikten, anlände två andra celebra gäster till Moskva, Laval och Benes. De rysk-franska och rysk-tjeckiska alliansfördragen undertecknades. Stalin fungerade som värd för både Laval och Benes. Även om han på papperet inte var medlem av sovjetregeringen, blev hans deltagande i underhandlingar med betydande utländska statsmän och i officiella mottagningar nu ett led i den normala diplomatiska proceduren.

En episod i samband med Lavals besök väckte uppståndelse. Vid sin återkomst till Paris förklarade Laval att Stalin hade bemyndigat honom att säga att han sympatiserade med Frankrikes ansträngning att förstärka sitt försvar. Hittills hade det franska kommunistpartiet, liksom alla andra sektioner av Komintern, i princip varit motståndare till det nationella försvaret. Dess deputerade hade undantagslöst röstat mot de militära anslagen, och dess medlemmar hade drivit revolutionär propaganda bland de väpnade styrkorna. Stalins uttalande hade karaktären av en desavuering av denna hållning, och det låg något hart när skandalöst i

[4] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. VII, s. 296.

den omständigheten att han framförde det genom Laval, som den franska vänstern betraktade som en av sina argaste renegater. En tid framåt fortsatte kommunisterna i den franska deputeradekammaren att rösta mot försvars-anslagen. Den antimilitaristiska traditionen inom partiet var alltjämt för stark för att så oceremoniöst slängas på sophögen. Dessutom hade Laval inte för avsikt att sätta det nyss avslutade fördraget i kraft; han fördröjde ratificeringen i kammaren och hindrade de franska militärbefälhavarna från att diskutera försvarsplaner med sina ryska kolleger. Kommunisterna hade alltså ingen anledning att rösta för hans militärbudget. Likafullt förebådade Stalins uttalande en betydelsefull förändring inom Komintern.

Förändringen offentliggjordes på internationalens sjunde kongress samma år. Alla teorier, taktiska recept och paroller som varit i bruk sedan 1928 – åsikten att fascismen och socialdemokratin var 'tvillingar', förbudet mot samarbete med de socialdemokratiska ledarna och så vidare – förpassades i tysthet till Kominterns skräpkammare. Att försvara demokratin (adjektivet 'borgerlig' utelämnades diskret) mot fascismen förklarades vara arbetarrörelsens främsta uppgift. Socialdemokrater och kommunister uppmanades att sammansluta sig och bilda 'folkfronter', vilka skulle omfatta alla de medelklassens partier och grupper, liberaler, radikaler och till och med de konservativa, som förklarade sig villiga att bilda front mot fascismen. (Detta var ett ytterst radikalt avsteg inte bara från den tidigare taktiken utan från Kominterns grundstadgar, de rykbara 'tjugoen villkoren för medlemskap', utarbetade av Lenin och Zinovjev, vilka uttryckligen hade förbjudit kommunisterna att ingå koalition med borgerliga partier.) Kommunisterna fick inte 'skrämma bort' medelklassliberalerna med alltför vittgående krav och antikapitalistiska slagord. Kort efter kongressen blev kommunisterna de mest brinnande och högröstade förespråkarna för det nationella försvaret i de demokratiska länderna. Så energiskt genomförde Komintern sin nya 'linje' att den från och med nu förföljde kvardröjande antimilitarism och pacifism inom vänsterpartierna som farligt kätteri och välkomnade som sina faktiska allierade, männen ur den traditionalistiska antityska högern, som Mandel i Frankrike och Churchill i Storbritannien. Manuilskij, Stalins språkrör i Komintern, som hade överträffat alla andra i sina smädelser mot socialfascisterna, ersattes med Georgij Dimitrov, hjälten från Leipzigprocessen om riksdagsbranden, vars namn nu blev symbolen för den kämpande antifascismen. Stalin demonstrerade sin personliga vänskap med Dimitrov så ofta tillfälle gavs – den bulgariske ledaren syntes alltid vid hans sida vid ceremonier och parader.

Strävade Stalin uppriktigt efter en allians med de borgerliga demokratierna i väster. Händelserna 1939 tycks berättiga till retrospektivt tvivel. Men redan 1936 skrev chefen för en fransk militärdelegation i Ryssland: 'La Russie cherche rejeter vers l'Ouest un orage qu'elle sent monter vers l'Est ... Elle ne veut pas être mêlée au prochain conflit européen, dans lequel elle aspire à jouer comme les États-Unis l'ont fait en 1918, le rôle d'arbitre dans une Europe qui sera épuisée par une guerre sans merci.' [5] Orden kunde vara lånade ur Stalins tal 1925, där han talade om Ryssland som en åskådare till det framtida kriget, och vilket den franske generalen inte kan ha känt till. Men trots allt detta måste man anse sig ha rätt att säga att Stalin under dessa år, 1935-37, uppriktigt strävade efter en koalition mot Hitler. Förhållandena tvingade honom till en dylik taktik. Allt tycktes då tyda på att Bismarcktraditionen i den tyska diplomatin blivit totalt förintad. Vid partidagen i Nürnberg i september 1936 talade Hitler om Ukraina och Sibirien såsom tillhörande det tyska livsrummet i ordalag så eftertryckliga och aggressiva att de tycktes utesluta även ett temporärt samgående mellan honom och Stalin. Senare samma år sammanträffade Axelns ledare för att proklamera avslutandet av antikominternpakten. Under hela denna period inträffade sammanstötningar, delvis allvarliga, mellan ryska och japanska gränstrupper. Ovädret tycktes dra ihop sig över både det asiatiska

[5] Citatet är hämtat ur en rapport från den franske generalen Schweisguth till hans chefer Édouard Daladier och Léon Blum. Se Georges Bonnet: 'Défense de la Paix, de Washington au Quai d'Orsay', s. 124.

och det europeiska Ryssland. Om Stalin inte drevs av antifascistisk rättslidelse, drevs han av självbevarelseinstinkten att söka trygghet i ett kompakt allianssystem.[6]

Hans främsta strävan var nu att övertala västmakterna att ikläda sig bestämda förpliktelser eller att manövrera dem till dylika åtaganden. Härvid rönte han den ena besvikelsen efter den andra. Den fransk-ryska ömsesidiga biståndspakten förblev en papperslapp ännu sedan Laval hade avgått och Daladier och Blum kommit till makten med hjälp av folkfronten. Frankrike och Storbritannien lyfte inte ett finger till svar på Hitlers provokationer, på hans upprustning och hans remilitarisering av Rhenlandet. Stalin skulle ha varit den siste att inbilla sig att västmakternas försoningspolitik dikterades av svaghet eller kortsynthet. Svaghet? Men två eller ända till tre år efter det Hitler hade återinfört den allmänna värnplikten kunde die Wehrmacht ännu inte betraktas som någon avsevärd militär styrka. Liksom de flesta statsmän såg Stalin fortfarande den franska armén krönt av sina lagrar från 1914-18, och som vi senare kommer att få se, fortsatte han att överskatta den ända fram till 1940. Hans militära och diplomatiska rådgivare sade honom, och däri hade de inte orätt, att Tysklands motståndare på detta stadium kunde hejda Hitler, åtminstone för en tid, med blotta hotet om en militär aktion. Kortsynthet? Men var det inte uppenbart att koalitionen mellan den tyska storfinansen, militarismen och nazismen inte blott och bart hade till syfte att rätta till Versaillesfredens orättvisor, och att Tysklands imperialistiska strävanden skulle växa med dess militära styrka? Som vi nu vet, saknades inte svaghet och kortsynthet bland de många faktorer som samverkade till västmakternas eftergiftspolitik, men Stalin räknade tydligen inte med sådana brister hos borgerligt demokratiska statsmän.

Han misstänkte att fransmännen och britterna såg genom fingrarna med den tyska militarismens återupplivande därför att de hoppades kunna rikta dess stöt mot Ryssland, alldeles som han, om han kunnat, skulle ha dirigerat den mot väster. Men även om han hade misstänkt att den kurs västmakterna följde måste tillskrivas defekter i intelligens och karaktär och inte några onda anslag mot Ryssland, hade han ändå inte kunnat vara säker på det, och han måste bereda sig på den värsta av alla tänkbara eventualiteter. Det var obestridligt att i franska och brittiska ledande kretsar tanken på en koalition med Sovjetryssland fortfarande var motbjudande, även om den gamla fiendskapen till Sovjet delvis hade nötts bort med åren; att vissa ledande västerländska statsmän betraktade nazismen som en pålitlig mur mot bolsjevismen, och att några av dem lekte med tanken att förvandla denna mur till en murbräcka; och att slutligen även bland dem som insåg den oavvisliga nödvändigheten av en allians med Ryssland några frågade sig om det inte skulle våra klok politik att låta Tyskland ta ett nappatag med Ryssland först.

Bakom alla de diplomatiska manövrerna, vänskapsgesterna, axelryckningarna och avsnoppningarna lurade den gamla ideologiska antagonismen. Stalin sökte avväpna västmakternas misstro, farhågor och fördomar genom måttfullhet och medgörlighet. Han sökte fördriva det förflutnas spöken, först och främst världsrevolutionens jättespöke. ‘Vi har aldrig hyst några sådana planer och avsikter ...’, försäkrade han en av sina utländska intervjuare, som hade nämnt ordet världsrevolution till honom. ‘Det är frukten av ett missförstånd.” Ett tragiskt missförstånd?’ avbröt intervjuaren honom. ‘Nej, ett komiskt’, svarade Stalin, ‘eller rättare ett

[6] Det var under åren 1935-36 som en stor reform genomfördes i Röda armén, resulterande i dess modernisering och mekanisering. En speciell detalj var infanteriets omorganiserande från milissystemet till en bestående armé. Tuchatjevskij, som ledde reformen, avgav rapport om den inför Sovjetunionens centrala exekutivkommitté den 15 januari 1936. Hans tal var märkligt genom sitt klara förutseende av Hitlers krigföringsmetoder och genom sitt kraftiga betonande av faran från Tredje riket. Tuchatjevskijs otvetydiga varning stod i skarp kontrast till Stalins oklara hållning. En engelsk översättning av Tuchatjevskijs tal har publicerats i samlingsverket ‘Soviet Union 1936’, s. 389-405.

tragikomiskt.'[7] Hans försäkran var en halvsanning. Bolsjevikerna hade verkligen aldrig haft några planer på att exportera färdiggjorda revolutioner; de hade ansett att varje revolution måste växa och mogna i sin egen nationella jordmån; men de hade hoppats kunna stimulera mognadsprocesserna ... Bourgeoisin i de västeuropeiska staterna hade nu svårt att tro att allt detta bara var ett komiskt eller tragikomiskt missförstånd.

Deras misstro mot Stalin grundade sig inte enbart på minnen. Även nu kunde Stalin lika litet fördriva revolutionens spöke som han kunde hindra sin egen skugga från att följa honom. Hur moderata och 'rent' demokratiska, hur grundlagsenliga och 'rent' patriotiska de paroller än var som han komponerat åt folkfronterna, kunde han inte stryka över de revolutionära potentialiteterna hos dessa fronter. Med eller mot sin vilja måste han odla dessa slumrande möjligheter och utnyttja dem till sin fördel. Folkfronternas valsegrar i Frankrike och Spanien underblåste nästan automatiskt den antikapitalistiska stämningen och självförtroendet hos arbetarklasserna, som i dem trodde sig se inledningen till en genomgripande reform, om inte till en revolution. De franska och spanska kommunistledarna kunde inte frigöra sig från stämningen bland de stora massorna. Frankrike skakades av strejker, massmöten och demonstrationer av hittills oanad kraft. Spanien sönderslets av inbördeskrig. Hela Västeuropa våndades under nya sociala kriser och slitningar. Trots att kommunistledarna under press från Moskva ofta gjorde sitt bästa för att bromsa in framfarten, väckte händelserna skräck hos medelklassen, underblåste latenta sympatier för fascismen och misstron mot Ryssland. Genom en egenartad logisk process motverkade på så sätt folkfronterna sitt eget syfte. De hade satt sig före att försona det borgerliga Västerlandet med Ryssland; i stället ökade de spänningen. De hade haft till mål att pressa motsträviga regeringar till en koalition med Ryssland, men allt eftersom deras press ökade i styrka, vidgade den klyftan mellan de tilltänkta allierade. I de franska och brittiska högre klassernas ögon blev Litvinovs rop på kollektiv säkerhet och appeller till britternas och fransmännens egna intressen oupplösligt förbundna med sittstrejkerna, fyrtio-timmarsveckan, de höga lönerna och de andra sociala reformer som folkfronten pressade ut av Frankrikes stagnerade näringsliv.

För att nå sina positiva mål måste en revolution verkligen äga rum. Men för att åstadkomma ett negativt resultat, för att framkalla en kontrarevolutionär reaktion, behöver den inte mer än kasta en skugga. Denna reaktion var i snabb tillväxt i Frankrike strax före Münchenkrisen. Folkfronten höll synbart på att falla sönder, och den rysk-franska alliansen var mera än någon-sin en chimär. 'Frankrike har intet förtroende för Sovjetunionen', yttrade Litvinov till en diplomatkollega i mars 1938, 'och Sovjetunionen har intet förtroende för Frankrike.' [8]

Det spanska inbördeskriget försatte Stalin i likartade dilemmor. Han kunde inte annat än önska Franco nederlag, inte bara därför att det ingick i hans antifascistiska politik för dagen, utan även därför att en fascistisk regim på den pyreneiska halvön måste öka Frankrikes undfallenhet gentemot Tyskland. Å andra sidan var inbördeskriget laddat med revolutionära möjligheter. De arbetande klasserna, väpnade för den republikanska regimens försvar, kunde tänkas göra ett försök att upprätta en proletariatets diktatur, kommunistisk eller anarko-kommunistisk. I ett land lika feodalt som det gamla Ryssland kunde de egendomslösa bönderna tänkas framtvinga en agrarrevolution. Men om Spanien fick sin 'oktoberrevolution', skulle Västeuropa splittras ännu skarpare, och utsikterna till en överenskommelse mellan Ryssland och västmakterna skulle bli ännu svagare. Komintern instruerade därför sina spanska medlemmar att inskränka sig till försvaret av den lagliga republikanska regimen mot Franco. Man finge inte resa några krav på socialisering av industrin eller expropriation av storgodsen. Stalin gav Litvinov order att gå med i non-interventionskommittén, som bildades

[7] 'Pravda' den 5 mars 1936.
[8] Joseph E. Davies: 'Mission to Moscow', s. 189.

på Léon Blums initiativ, och under en tid utmärkte sig Ryssland faktiskt genom sin non-intervention i Spaniens affärer.[9]

Stalin kunde emellertid inte framhärda i denna hållning. För det första intervenerade Hitler och Mussolini, och enbart det gjorde det mycket svårt för honom, de rödas beskyddare, att hålla sig neutral. Han intervenerade även han, och genom de franska kommunisterna uppmanade han Frankrike att följa hans exempel. Om Frankrike lydde hans råd, hoppades han allra minst kunna skrämma bort Hitler och Mussolini från Spanien. Men det stod också större värden på spel. Om de västeuropeiska demokratierna hade intervenerat, skulle de ha tagit ett lång steg mot en definitiv militärallians mot Tyskland. Från att vara en europeisk skjutbana kunde Spanien rent av ha blivit den första faktiska krigsskådeplatsen i det andra världskriget. Det var just därför att de fruktade att det spanska kriget kunde bli upptakten till en världsomfattande konflikt, eller därför att de var ovilliga att hjälpa folkfronten att besegra Franco, eller av bägge dessa skäl, som västmakterna envist vägrade att intervenera, trots att Hitler och Mussolini gynnades av deras passivitet. Trätorna om Spanien i non-interventionskommittén bidrog så småningom starkt till att försämra relationerna mellan Ryssland, Storbritannien och Frankrike.

De motsägelser Stalin invecklade sig i drev honom att från Kreml föra ett inbördeskrig inom det spanska inbördeskriget. De extrema spanska anarkisterna och anarko-syndikalisterna retade sig på kommunisternas orevolutionära taktik. I Katalonien sökte ett halvt trotskistiskt parti, P.O.U.M., införa större social skärpa i striden. Stalin grep sig an med att undertrycka dessa ortodoxa vänsterelement. Han gjorde deras avlägsnande ur den republikanska förvaltningen till ett villkor för Sovjets ammunitionsleveranser till de röda. Han avsände till Spanien, förutom militära instruktörer, agenter ur sin politiska polis, experter på kättarejakt och utrensningar, vilka upprättade sitt privata skräckvälde bland de republikanska trupperna. Liksom för att understryka det groteska i företaget satte han Antonov-Ovsejenko, före detta trotskisten och hjälten från 1917, till ledare för utrensningarna i Katalonien, 'kätteriets' högborg, endast för att rensa ut Antonov-Ovsejenko själv efter dennes återkomst från Spanien. Grundmotivet bakom alla dessa åtgärder var Stalins önskan att rädda den spanska folkfrontens republikanska anseende samt att undvika att stöta sig med de brittiska och franska regeringarna. Han räddade ingens anseende, och han stötte sig med alla. Den konservativa opinionen i Västeuropa, som saknade allt intresse för den spanska vänsterns interna utrotningskrig och stod oförstående inför Stalins taktiska krumbukter, utnämnde Stalin till överste revolutionshetsare.

Man kan inte förbigå ytterligare ett skäl till att Rysslands diplomatiska aktier sjönk så starkt före München, nämligen effekten av utrensningarna i Moskva. Brittiska och franska generaler hade 1936 bevistat den ryska arméns manövrer och hade, på det hela taget, fått ett gynnsamt intryck av dess teknik och stridsegenskaper.[10] Utrensningarna motsade oundvikligen detta intryck. De tedde sig som ominösa sprickor i Sovjetstatens hela byggnadsverk. Vare sig de västerländska statsmännen och militärerna trodde på beskyllningarna mot de anklagade eller ej, måste deras slutledningar ha förminskat Rysslands värde som allierad. Om så många framstående politiker, ämbetsmän och militärer i själva verket hade utgjort en monstruös femte kolonn, måste man fråga sig hurudan moralen var i ett land där något sådant kunde hända. Om anklagelserna var falska, var då inte en regim som nedlät sig till sådana metoder rutten ända in i märgen? Som vi har sett var frågeställningen inte fullt så enkel, men det var så den tedde sig för utomstående. De utomstående hade heller inte alldeles fel. Utrensningarna hade verkligen

[9] G. M. Gathorne-Hardy: 'A Short History of International Affairs, 1920 to 1938', s. 430-432; Joaquin Maurín: 'Revolution et Contre-révolution en Espagne', s. 131, 145.
[10] Giffard Martel: 'The Russian Outlook', s. 13-33.

en ytterst förödande verkan på den ryska armén och på sovjetförvaltningen i dess helhet. Men deras verkan var inte så katastrofal att den omöjliggjorde en långsam, kostsam men stadig återhämtning, låt vara att denna återhämtning krävde ytterligare stimulantia av den mest utomordentliga styrka; och det fordrades ingenting mindre än Hitlers angrepp för att frambringa dem.

*

Av en stor mängd olika skäl stod Ryssland således nästan fullständigt isolerat på den internationella scenen då den tyska expansionen antog sin explosiva karaktär. Münchenkrisen framhävde isoleringen och gjorde den outhärdlig. Under hela krisen bevarade Stalin en mångtydig tystnad, som han hade för vana att göra vid dylika tillfällen. Men han kände sig skrämd och förödmjukad in i märgen. 'Man skulle kunna tro', yttrade han några månader senare, 'att de tjeckoslovakiska områdena avträddes till Tyskland som betalning för att det åtagit sig att börja krig mot Sovjetunionen.'[11] Han kunde inte föreställa sig något annat skäl varför Chamberlain och Daladier, av egen fri vilja, skulle hjälpa Hitler med Tjeckoslovakiens delning. Inte nog med att allt tal om kollektiv säkerhet nu blev löjligt; inte nog med att Nationernas förbund, och dess råd, av vilket Ryssland var permanent medlem, blivit förbigånget och negligerat; inte nog med att Ryssland blivit avsnoppat av Storbritannien, med vilket det inte hade något formellt fördrag, men dessutom hade Frankrike praktiskt taget rivit sönder sitt alliansfördrag med Ryssland inför hela världens ögon. Allianserna mellan Ryssland och Frankrike, Frankrike och Tjeckoslovakien, Ryssland och Tjeckoslovakien hade varit sammanlänkande. Frankrike och Ryssland hade förbundit sig att gripa till vapen till försvar för Tjeckoslovakien, men Ryssland hade varit förpliktat att börja krig först sedan Frankrike redan gjort det. Frankrike hade ignorerat sin allierades intressen och självkänsla, behandlat sin blivande fiende som en faktisk allierad och sin nominella allierade nästan som en fiende, och det inbjöd Ryssland att betala igen med samma mynt. ('Vi kan också vara trolösa om vi vill', kan Stalin ha sagt till sig själv med 'Skyternas' ord.) Formellt hade ju Storbritannien inga förpliktelser gentemot vare sig Ryssland eller Tjeckoslovakien, men eftersom det snarare var Chamberlain än Daladier som tagit initiativet till München-överenskommelsen, hade även Storbritannien sin andel i skymfen och oförrätten.

Mitt under krisen beordrade Stalin Litvinov att meddela tjeckerna att Ryssland var berett att gå i krig till Tjeckoslovakiens försvar, förutsatt att också Frankrike uppfyllde sin förpliktelse. Polackerna fick en varning att om de invaderade Tjeckoslovakien, skulle det betraktas som en fientlig handling mot Ryssland. Eftersom Frankrike bröt sitt löfte och inte uppfyllde sin förpliktelse, hade Ryssland ingen skyldighet att uppfylla sin; men Ryssland begick inte något löftesbrott. Polackerna tågade in i Tjeckoslovakien och fick veta från Moskva att de, när allt kom omkring inte hade gjort sig skyldiga till fientlig handling mot Ryssland. Återigen uppstår nu frågan om Stalin verkligen var beredd att göra år 1938 vad han inte gjorde år 1939. Hade han tänkt hålla det löfte som Litvinov upprepade till tjeckerna i det kritiska ögonblicket? Om västmakterna hade förklarat krig, skulle Stalin då, trots allt, helt sensationellt ha slingrat sig undan? Den som skildrar dessa händelser kan hänge sig åt slika spekulationer, men han har ingen möjlighet att veta något om Stalins innersta tankar i september 1938. Om man skall döma Stalin efter hans uppträdande vid tiden i fråga, finns det ingenting att förebrå honom. In i det sista ådagalade han sin beredvillighet att kämpa, ungefär i stil med den tappre soldaten som blott ett olägligt eld-upphör hindrade från att utföra en väldig vapenbragd – fast med den skillnaden att det inte ens hade öppnats eld den här gången. Det är troligt att Stalin tänkte annorlunda före München än efter. Tjeckoslovakiens delning förändrade styrkebalansen i Östeuropa till Stalins stora nackdel. Risken var i Stalins ögon större 1939 än 1938. Hans

[11] J. Stalin: 'Problems of Leninism', s. 604.

misstanke att västmakterna försökte bussa Tyskland på Ryssland var också starkare då, och följaktligen hans önskan att själv lämna västmakterna i sticket.

Münchenöverenskommelsens oskrivna princip var att hålla Ryssland borta från det övriga Europa. Det var inte bara de mäktiga eller skenbart mäktiga staterna i väster som sökte utestänga Ryssland. Även de små östeuropeiska staterna pep åt den stora björnen: 'Stanna där du är, stanna i ditt ide.' Någon tid före München, medan fransmännen och ryssarna alltjämt diskuterade en gemensam aktion till försvar för Tjeckoslovakien, hade de polska och rumänska regeringarna kategoriskt vägrat genommarsch för ryska trupper till Tjeckoslovakien. De förvägrade ; den ryska armén genommarsch inte bara därför att de var rädda för kommunismen; de svansade för Hitler. En karakteristisk episod, en bland många andra, upplyste Stalin om deras inställning: kort före München hade ett halvt dussin ryska flygplan flugit tvärs över Rumänien till Tjeckoslovakien, och fastän ryssarna iakttog alla trafikregler, utlöste händelsen en protest först från överste Beck, den polske utrikesministern, och sedan från hans rumänska kollega.[12] Det kom många liknande skymfer och nålsting, som sved länge efteråt.

Det måste ha varit kort efter München som tanken på ett nytt närmande till Tyskland tog form i Stalins hjärna. De vackra förhoppningar om fred som uttalats av Münchenmötets initiativtagare hade snabbt förbleknat. Det var tydligt att Hitler nu skulle undvika att splittra sina styrkor och att han skulle dirigera dem antingen mot väster eller mot öster. Men risken med en propos var stor: om Hitler tillbakavisade den, skulle Rysslands ställning som stormästare i den antifascistiska fredsfronten råka i fara utan att något hade vunnits, och de brittiska och franska regeringarna skulle ha en förevändning för att ge Hitler fria händer i öster. Det värv Stalin nu skulle gripa sig an krävde den yttersta taktiska smidighet. Under en tid måste han löpa med haren och gläfsa med hundarna, och han måste se till att haren inte märkte hans närvaro bland hundarna. Han kunde naturligtvis försöka sondera Hitler på vanlig diplomatisk väg, men den föreföll inte tillförlitlig. Den tyske ambassadören i Moskva, greve von Schulenburg, en diplomat av den Bismarckska skolan, gynnade ett rysk-tyskt samarbete, men just av den anledningen var hans synpunkter inte representativa för det tyska utrikesdepartementets, än mindre för Hitlers egna. Den ryske ambassadören i Berlin, Merekalov, var en tredje rangens diplomat, som knappast hade möjlighet att komma i förbindelse med de män som verkligen betydde något i Tredje riket. Bortsett därifrån kunde hemliga underhandlingar ge upphov till farliga indiskretioner. Stalin beslöt, förnuftigt nog, att det var bäst att han själv offentligt gjorde ett beslöjat men genomskinligt öppningsdrag.

Den adertonde partikongressen, som samlades de första dagarna i mars 1939, efter en paus på fyra år, gav honom hans tillfälle. Som generalsekreterare skulle han som vanligt lämna en översikt över de gångna fyra årens in- och utrikespolitiska händelser. Hans anförande, kongressens clou, skulle säkerligen avlyssnas i utlandet med tillräcklig uppmärksamhet för att ingen betydelsefull vink, avsedd för utländsk konsumtion, skulle gå förlorad. Samtidigt skulle vaga trevare, gjorda en passant i generalsekreterarens rutinrapport, säkert väcka mindre sensation än de skulle ha gjort i ett annat sammanhang. När Stalin den 10 mars slutligen höll sitt anförande, var det avsnitt som behandlade det internationella läget ett sällsynt mästerprov på dubbeltydighet.

'Ett nytt imperialistiskt krig', förklarade han, 'pågår redan på andra året, ett krig som föres över ett ofantligt territorium, som sträcker sig från Shanghai till Gibraltar och omfattar mer än femhundra miljoner människor.'[13] Uttrycket 'ett nytt imperialistiskt krig' antydde vagt att han betraktade alla de framtida krigsdeltagarna som imperialister, vilket det tillkom Ryssland att

[12] Georges Bonnet: a. a., s. 121-140.
[13] J. Stalin: 'Problems of Leninism', s. 596.

ta avstånd ifrån. Han fortsatte med att påpeka sambandet mellan en hotande depression och kriget. Men därefter framställde han utan omsvep Tyskland, Italien och Japan som 'de angripande makterna' och sade att de snart skulle försöka undkomma en mycket svår depression genom ett världskrig. På tal om diplomatins ekonomiska bakgrund underströk han Förenta staternas och Storbritanniens ekonomiska och eventuellt även militära överlägsenhet. Realismen i hans uttalande låg inte bara i den korrekta styrkevärderingen, utan också i den tysta förutsättningen att Förenta staterna så småningom skulle gå med i kriget, en möjlighet som vid denna tid verkade långsökt. Sedan följde ett direkt angrepp mot västmakternas undfallenhetspolitik: 'Kriget föres av angriparstater, som på alla sätt kränker de icke aggressiva staternas intressen, framför allt Englands, Frankrikes och Förenta staternas, medan dessa senare faller undan och retirerar och gör eftergift på eftergift för angriparna.' I ett strängt logiskt resonemang analyserade han västmakternas motiv: deras fruktan för en revolution, deras neutrala hållning mot angriparna och dessas offer samt deras önskan att låta Tyskland och Ryssland 'försvaga och utmatta varandra, för att sedan, när de blivit tillräckligt svaga, dyka upp på scenen med friska krafter ... och diktera villkoren för de utmattade stridande. Det skulle vara billigt och enkelt.' Så långt klingade hans tal, trots all sin ampra kritik, fortfarande som en av Litvinovs appeller om kollektiv säkerhet. Det lät förstå att Ryssland inte önskade engagera sig i ensam kamp, men att det skulle ansluta sig till en bred antinazistisk koalition. Men sedan gjorde han plötsligt helt om och förklarade att det inte fanns några 'synbara orsaker' till en konflikt mellan Ryssland och Tyskland, även om västmakterna gärna skulle hetsa Ryssland mot Tyskland. I grovt sarkastiska ordalag hånade han de västerländska nazistsympatisörer som hade lockat Tyskland att angripa Ryssland, men blivit avvisade av nazistledarna. De ansvariga nazistledarna, antydde han, fanns inte bland de 'tyska galningar' som drömde om att erövra Ukraina och åt vilka Ryssland nog skulle finna 'effektiva tvångströjor'. Han slutade med att räkna upp målen för sin utrikespolitik, mål som var inbördes oförenliga. Han önskade att Ryssland skulle göra affärer med alla länder, trots att han själv så kraftigt hade framhållit att tiden för normala affärsförbindelser var förbi och att ett världskrig var omedelbart förestående. Han önskade att Ryssland skulle förbättra sina relationer med alla andra stater, så länge de inte 'direkt eller indirekt' handlade mot dess intressen – det var principen om socialiststaternas heliga egoism. Samtidigt utlovade han Rysslands stöd åt alla offer för nazismens aggression. Han lade sålunda alla sina järn i elden. Han vädjade till Frankrike, Storbritannien och Förenta staterna om gemensam aktion mot angriparna och dundrade mot försoningspolitiken, och han vädjade till angriparna att de skulle lämna Ryssland i fred och antydde att om de gjorde det, skulle han, Stalin, göra en egen prestation i försoningspolitik, ett eget München, en värdig medtävlare till Chamberlain.[14] Det antinazistiska temat i hans argumentering var utan jämförelse det mest framträdande; den försonliga försöksballongen var ytterligt flyktig. Han var fortfarande angelägen att hålla dörren på vid gavel för en överenskommelse med Storbritannien och Frankrike; den andra dörren, den som Ribbentrop med tiden skulle träda in genom, höll han bara på gläntt. En vecka efter det han framfört sina avanser beordrade han Litvinov att protestera mot Hitlers inmarsch i Prag och deklarera att Ryssland inte ämnade erkänna det nazistiska protektoratet.

De närmaste månadernas händelser kan här endast återges i sina huvudpunkter. Den 18 mars, samma dag som Litvinov protesterade mot den nazistiska ockupationen av Prag, förhörde sig det brittiska utrikesdepartementet om Rysslands hållning för den händelse Rumänien blev föremål för angrepp. Moskva föreslog en konferens mellan Storbritannien, Frankrike, Rumänien, Polen, Turkiet och Ryssland, en konferens som i dagens läge skulle ha varit liktydig med en antitysk konfederation med Ryssland som en av de främsta ledarna. Chamber-

[14] Ibid., s. 603.

lain vägrade att ens ta förslaget i övervägande.[15] Några dagar senare offentliggjorde han den brittisk-polska ömsesidiga biståndspakten, som snabbt följdes av brittiska garantier för Rumäniens och Greklands självständighet och integritet. Först sedan Storbritannien på detta sätt, i strid mot sina traditioner, hade iklätt sig förpliktelser i Östeuropa, gjorde dess diplomater verkligen ett vagt närmande till den starkaste makten i denna del av världen. Den 15 april tillfrågades Ryssland om det ville medverka till att garantera Polens och Rumäniens gränser. Det skulle vara en 'unilateral garanti'. Björnen fick fortfarande tillsägelse att stanna i sitt ide, men man bad honom samtidigt komma ut ur det och gå tillbaka till det allteftersom det passade hans små grannar, som kunde bli i behov av hans hjälp.

*

Den 17 april gjorde Stalins diplomati två drag i motsatta riktningar. Han vägrade att på Storbritanniens befallning göra några ensidiga utfästelser gentemot Polen och Rumänien. I stället föreslog han avslutandet av en allians och militärkonvention mellan Storbritannien, Frankrike och Ryssland, enligt vilken de tre makterna gemensamt skulle garantera alla stater mellan Östersjön och Svarta havet hjälp i händelse av anfall. Samma dag var emellertid Sovjetambassadören i Berlin, Merekalov, på rutinvisit i det tyska utrikesdepartementet och förde därvid försiktigt tanken på ett ryskt-tyskt närmande på tal. Stalin väntade på reaktionen inför sina båda drag. Den som uppstod i Paris och London var utomordentligt nedslående. Det föreföll som om västmakterna var angelägna om att kunna inkalla Ryssland som en allierad reserv, men var beslutna att undvika en formell koalition, eller, om den inte kunde undvikas, att förvägra Ryssland allt reellt inflytande på denna koalitions öden. De bedömde Polens militära styrka som lika stor som Rysslands, om inte större. Länderna mellan Östersjön och Svarta havet förklarade åter högljutt att de inte önskade någon allians med sin granne. De baltiska staterna fruktade att den rätt till militärt ingripande i deras länder som Stalin krävde för egen del innebar ett hot mot deras självständighet. Hotet skulle visa sig vara blott alltför verkligt, men Stalin hade också ett starkt motiv: man kunde inte begära att han skulle ta risken av ett krig, om han inte hade rätt att försvara de baltiska uppmarschvägarna till Leningrad och Moskva. Den polska regeringen förklarade att den inte hade något behov av alliansen, eftersom den polska armén i händelse av krig skulle vara så fullt upptagen med att försvara sitt eget land att den inte skulle kunna störta till Röda arméns hjälp. Med hänvisning till Rysslands små grannars invändningar tillbakavisade västmakterna de ryska förslagen. Stalin betraktade deras hänvisningar till de baltiska staternas invändningar som rena undanflykter; han ansåg att västmakterna, om de hade önskat alliansen med Ryssland, skulle ha antingen tillintetgjort eller också ignorerat dessa invändningar. Han fick en känsla av att han inte ens nu kunde vänta sig annat än obstruktion och skymfer från London och Paris.

Under tiden tycktes något röra sig i nätet han hade kastat ut i Spree. Den 28 april höll Adolf Hitler ett braskande tal, i vilket han hotade Polen med krig. Tvärt emot sin vana fällde han inte ett enda ovänligt yttrande om Ryssland. Hans tidningar avhöll sig från de vanliga anti-bolsjevikiska tiraderna. Mot slutet av april började Stalin se ljust på sina chanser hos Tyskland men vågade ännu inte riskera en brytning med Frankrike och Storbritannien. Den 3 maj avskedade han utrikesminister Litvinov, juden med västerländsk orientering, och ersatte honom med Molotov, den helryske bolsjeviken, vilken som 'arier' var bättre skickad för eventuella underhandlingar med nazisterna och för vilken han hade större förtroende än för Litvinov.

[15] Winston S. Churchill: 'The Second World War', vol. I, s. 273; L. B. Namier: 'Diplomatic Prelude', s. 83; 'Istorija Diplomatii', vol. III, s. 674. Ett liknande förslag från Moskva efter nazistockupationen av Österrike hade också blivit avvisat.

Den 19 maj fällde den brittiska premiärministern några särskilt förklenande yttranden om Ryssland i underhuset.[16] Dagen därpå, den 20 maj, sökte Molotov på Stalins order kontakt med greve Schulenburg. Tyskarna hade uttryckt en önskan att återuppta förhandlingarna om ett handelsavtal, som tidigare hade strandat. På tal om detta framkastade Molotov att man först borde skapa en 'politisk grundval' för sådana förhandlingar. Förgäves sökte den tyske ambassadören få Molotov att förklara vad han menade. 'Herr Molotov', rapporterade Schulenburg till Berlin, 'hade tydligen föresatt sig att säga jämnt så mycket och inte ett ord till. Han är känd för detta något halsstarriga sätt.'[17] Uppenbarligen var det Stalin som hade instruerat Molotov att säga 'jämnt så mycket och inte ett ord till.'[18] Efter att ha gjort det första draget väntade Stalin på att Hitler skulle göra det nästa. Men inte heller Hitler ville blottställa sig. Stalin lät nu endast en obetydlig tjänsteman, den juridiske rådgivaren vid ryska ambassaden i Berlin Georgij Astachov, sondera det tyska utrikesdepartementet mera oförtäckt och fälla meningsfulla yttranden. I händelse av ett misslyckande kunde Stalin desavuera Astachov och göra honom till syndabocken. Stalin gick så långt i sin försiktighet att han återkallade ambassadör Merekalov från Berlin och höll honom borta från hans post under hela våren och sommaren. Ambassadörens långa frånvaro gjorde dubbel tjänst: den gav Moskva mindre formellt ansvar för Astachovs avanser, den camouflerade deras verkliga betydelse.

I slutet av juni tycktes Stalins manövrer ha råkat i baklås i Berlin lika väl som i London och Paris. I alla huvudstäderna härskade samma misstro och pågick samma spel för att vinna tid. Men i det tysta mångsidiga nervkriget var tydligen Hitlers nerver de första som svek. På omvägar, genom Ciano, fick Stalin veta att Tyskland var redo att växla över till en ryskvänlig hållning. Han visste inte att Ribbentrop otåligt pressade sin ambassad i Moskva att tvinga ryssarna att visa sina kort. 'Vi kan inte släpa Molotov och Mikojan genom Brandenburger Tor', svarade ambassaden halvt urskuldande.[19] Den 22 juli, då ovädersmolnen redan hängde täta och låga över Polen, samtyckte ryssarna slutligen till att förhandla om handelsavtalet utan att yrka på att man först skulle lägga den 'politiska grundvalen'. Men tre dagar senare samtyckte London och Paris till att skicka sina militärdelegationer till Moskva. Stalin förde nu dubbelspelet in i dess avgörande etapp och fortsatte att förstärka sina flanker. Han höll fortfarande tamburdörren öppen för britterna och fransmännen och inskränkte umgänget med tyskarna till baktrappan. Han gav sina mest framstående arméchefer samt försvars-kommissarien Vorosjilov i uppdrag att förhandla med västmakternas militärdelegationer. Huvudbördan av kontakten med nazisterna vilade alltjämt på Astachovs skuldror.

---

[16] Samma dag gjorde Lloyd George ett av sina våldsamma angrepp på Chamberlain och påpekade att västmakterna lika litet nu som 1914 kunde gå i krig mot Tyskland utan Ryssland. Chamberlain sökte vederlägga analogin på följande sätt: 'På den tiden (1914) hade Ryssland och Tyskland en gemensam gräns, och Polen existerade inte; men det är en tillfredsställelse att veta. att om vi skulle bli indragna i ett krig, det finns en stor och stark nation vid Tysklands gräns, vilken enligt detta fördrag är förpliktad skänka oss all den hjälp och bistånd den kan ... Sovjetunionens direkta deltagande i denna angelägenhet skulle måhända inte helt överensstämma med önskningarna hos några av de länder för vars fromma och för vilkas räkning dessa arrangemang har kommit till stånd.' I samma debatt manade Churchill enträget regeringen att sluta en pakt med Ryssland 'i den breda och enkla form som föreslagits av den ryska sovjetregeringen'. 'Om ni är beredda att bli Rysslands allierade under ett krig', sade Churchill, varför skulle ni då dra er för att bli Rysslands allierade nu, då ni kanske genom detta blotta faktum kan förhindra ett krigsutbrott? Jag kan inte förstå alla dessa diplomatiska spetsfundigheter och dröjsmål ...' (L. B. Namier: a. a., s. 167-169). Om Churchill inte kunde förstå 'spetsfundigheterna', är det då underligt att de tedde sig direkt lömska för Stalin?

[17] 'Nazi-Soviet Relations', s. 5-7.

[18] Under förhandlingarnas senare skeden dolde varken Molotov, som då var premiärminister och utrikeskommissarie, eller Mikojan, kommissarien för utrikeshandeln, båda medlemmar av politbyrån, för sina tyska kontrahenter att de återgav varje detalj i förhandlingarna för Stalin och att Stalin fattade besluten. Ibid., s. 86 och 134.

[19] Ibid., s. 31.

Än i denna dag, då så många dokument om dessa händelser har blivit offentliggjorda, är det omöjligt att bestämt säga vilken del av spelet Stalin tillmätte den största betydelsen: intrigen som utspelades på scenen eller den mera subtila mot-intrig han spann i halvdunklet mellan kulisserna. Säkert är emellertid, att om västmakterna hade velat driva honom i armarna på Hitler, kunde de inte ha gjort det mera effektivt än de gjorde. Den brittisk-franska militär-delegationen uppsköt sin avresa under elva dyrbara dygn. Den förspillde ytterligare fem dygn på vägen genom att resa med den långsammaste tänkbara båt. När den anlände till Moskva, var dess kreditivbrev och fullmakter inte klara. De regeringar vilkas premiärministrar inte hade ansett det under sin värdighet att flyga till München nästan på Hitlers befallning vägrade att skicka ett sändebud av ministers rang för att förhandla med Ryssland. Officerarna som använts för militärförhandlingar var av lägre rang än de som skickats exempelvis till Polen och Turkiet.[20] Om Stalin hyste planer på en allians, var det sätt varpå han behandlades nästan som uträknat för att få honom att överge sina planer. Om hans syfte tvärtemot var att komma till en överenskommelse med Tyskland, och han underhandlade med västmakterna för att skaffa sig ett moraliskt alibi och kunna ge britterna och fransmännen skulden för att den stora och länge förebådade antinazistiska koalitionen gick upp i rök, så försåg honom britterna och fransmännen med hans alibi, gratis och med häpnadsväckande nit.

På försommaren 1939 hade han troligen ännu inte fattat sitt beslut. Hans gamla tanke att det vore bäst för Ryssland att hålla sig utanför kriget hade säkert inte förlorat något av sin lockelse. Ingenting skulle ha passat honom bättre än att fungera först som åskådare och sedan som skiljedomare i den stundande kraftmätningen. Detta kunde han uppnå endast genom ett avtal med Tyskland: en allians med västmakterna skulle ha förpliktat Ryssland att kämpa från krigets första dag. Dessa hänsyn gjorde därför Stalin benägen att söka en uppgörelse med sin ärkefiende. Men skulle även Hitler vara villig att ingå en överenskommelse? En månad före krigsutbrottet hade Stalin ännu inte fått svar på den frågan. Ännu i slutet av juli hade man inte kommit längre än till vaga sonderingar, det vill säga inte längre än man kommit på förvåren. Inte ett enda bestämt steg hade sedan dess tagits för att förbereda den rysk-tyska pakten. I en sådan situation måste Stalin, å andra sidan, ha fruktat att han inte blott skulle bli ur stånd att hålla Ryssland utanför kriget, utan att landet, isolerat från västmakterna, skulle bli nästa offer för ett tyskt angrepp. Visserligen låg mellan Ryssland och Tyskland fortfarande Polen, det direkta föremålet för Hitlers hotelser, och västmakterna hade förbundit sig att komma Polen till hjälp. Men, som Stalin senare anförtrodde Churchill, utgick han ifrån att västmakterna kunde lämna Polen i sticket på samma sätt som de gjort med Tjeckoslovakien, och att Tyskland och Ryssland då skulle stå ansikte mot ansikte.[21] Hans enda garanti mot detta var, när allt kom omkring, en allians med västmakterna. Hur mycket han än föredrog ett avtal med Hitler, var han troligen, med hänsyn till alla ovissa eventualiteter, alltjämt beredd att ansluta sig till det läger där man först räckte honom handen. Han skulle förmodligen ha gått med i koalitionen mot Hitler, om de villkor västmakterna erbjöd hade tillåtit Ryssland att spela den roll det ansåg sig förtjäna. Mindre än tre veckor före Ribbentrops besök i Moskva rapporterade Schulenburg till Berlin: ‘Mitt dominerande intryck är att sovjetregeringen för närvarande är besluten att teckna fördrag med England och Frankrike, om de tillmötesgår Sovjets önskemål.’[22]

Under första hälften av augusti inträffade ett häftigt omslag. Hitler började nu omisskännligen fria till Stalins vänskap. Friaren blev mer och mer påträngande för var dag som gick. Astachov rapporterade växande otålig längtan i det tyska utrikesdepartementet efter en vänskaplig överenskommelse med Ryssland. Den 3 augusti förmedlade Schulenburg till

[20] L. B. Namier: a. a., s. 188-189.
[21] Winston S. Churchill: ‘The Second World War’, vol. I, s. 305.
[22] ‘Nazi-Soviet Relations’, s. 41.

Molotov ett budskap från Ribbentrop som nästan återkallade antikominternpakten och utlovade ‘respekt för Sovjets intressen i Polen och i de baltiska staterna’.[23] Stalin hade nu fattat sitt beslut. Han skulle, trots allt, kunna hålla sig utanför kriget. Men han hade ännu ingen brådska med att fatta Hitlers framsträckta hand. Hans svar var alltjämt:

> ‘Om du mig älskar, säg det redligt ut;
> men tror du mig för hastigt vunnen, vill jag
> bli tvär och egensinnig, ge dig nej;
> det gjorde jag ej för allt i världen annars ...’ [24]

Molotov skakade på huvudet och förklarade allvarligt för Schulenburg att han ännu inte såg någon förändring i Tysklands hjärtelag. Han motsatte sig ett tyskt förslag att rycka in ett förhandsavtal om rysk-tysk vänskap i utkastet till handelsfördraget som skulle undertecknas, och han fortsatte att framkasta tydliga vinkar till Schulenburg om att Tyskland gjorde sig skyldig till aggression mot Polen.[25] När Ribbentrop, som nu formligen brann av otålighet, tiggde om ett sammanträffande med Stalin, blev han först avsnoppad, och Stalin lät Molotov be svara Schulenburgs upprepade förfrågningar med den oföränderliga refrängen att det krävdes ‘långa förberedelser’ för att ta emot Hitlers sändebud. Så blev nu slutligen han, diplomatins paria, uppvaktad av den man inför vilken Europa darrade.

*

Den stund då Stalin äntligen beslöt att inte längre vara ‘tvär och egensinnig’ kan anges tämligen exakt – det var omkring tre och femton på eftermiddagen den 19 augusti. Tidigare hade Schulenburg återigen bett Molotov bestämma datum för Ribbentrops besök. Molotov svarade åter ‘oberörd’ av den tyske ambassadörens föreställningar, att ‘det inte var möjligt att ens approximativt fastställa tidpunkten för besöket, enär det krävde grundligare förberedelser.’ [26] Ribbentrop hade, beklagade han sig, i varje fall hittills erbjudit honom grisen i säcken. Klockan tre på eftermiddagen skildes Molotov från den tyske ambassadören och skyndade att avge rapport om sitt samtal till Stalin. Det var då Stalin instruerade Molotov att omedelbart kalla tillbaka Schulenburg, lämna honom utkastet till ett fördrag och säga honom att han, Stalin, var beredd att ta emot Ribbentrop om ungefär en vecka. Klockan halv fyra var Molotov åter i kontakt med den tyske ambassadören. Påföljande dag bad Hitler personligen Stalin ta emot hans sändebud två eller tre dagar tidigare.[27] Kriget var överhängande, och varje dag var värdefull. Stalin samtyckte. Det var första gången de två utväxlade personliga budskap. Hitler var högtravande och pompös. Han deklamerade om ‘politik på lång sikt’, ‘förgångna århundraden’ etcetera. Han kunde inte låta bli att vråla hotelser mot Polen i hysterisk agitatorstil till och med när det var meningen att viska statsmannamässigt i örat på Stalin. Han begagnade ymnigt första person singularis: ‘jag accepterar’, ‘jag välkomnar’, ‘min minister’, ‘detta betyder för mig’. Stalins svar var korrekt hövligt, koncist, nästan kyligt med tanke på omständigheterna och nästan opersonligt: ‘...Sovjetregeringen har bemyndigat mig att meddela Eder att den är införstådd med att herr Ribbentrop inträffar i Moskva den 23 augusti.’[28]

Under sina båda sammanträffanden i Kreml, på eftermiddagen den 23 augusti och sent på kvällen samma dag, tröskade kontrahenterna igenom de viktigaste frågorna av gemensamt intresse samt undertecknade en non-aggressionspakt och ett ‘hemligt tilläggsprotokoll’. I pakten förband de sig att förbli strängt neutrala gentemot varandra, om någon av dem skulle

---

[23] Ibid., s. 39-41.
[24] Shakespeare: ‘Romeo och Julia’, II: 2. (Övers. anm.)
[25] Ibid., s. 41, 47.
[26] Ibid., s. 64.
[27] Ibid., s. 65-67.
[28] Ibid., s. 69.

bli indragen i ett krig. Dokumentet innehöll inga försäkringar om vänskap, frånsett de båda regeringarnas förpliktelse att avgöra sina tvistefrågor 'genom vänskapligt meningsutbyte'. Stalin kunde inte hysa det ringaste tvivel om att pakten befriade Hitler från mardrömmen om ett tvåfrontskrig och att den i så måtto utlöste det andra världskriget. Likväl kände han, Stalin, inga skrupler. Enligt hans mening var kriget i alla fall oundvikligt: hade han inte slutit fördrag med Hitler, skulle kriget ändå ha brutit ut antingen nu eller något senare under förhållanden som varit ojämförligt mindre gynnsamma för hans land. Han kände sig inte som en mordbrännare – det var Hitler som satte världen i brand. Han, Stalin, hade bara avvänt jättebranden från Ryssland. Som de följande händelserna visade, väntade han att Polen skulle hålla stånd längre än det gjorde. Men han var övertygad om att Polen skulle duka under och att västmakterna inte skulle kunna eller vilja lämna det effektiv hjälp.[29] Följaktligen såg han Tyskland flytta sin startlinje för ett eventuellt anfall mot Ryssland åtskilliga hundra kilometer mot öster. Hans uppgift, så som han såg den, var att förminska den strategiska risk en sådan förändring innebar, och han kunde minska den endast genom att delta i Polens styckning. Den saken var uppgjord i det 'hemliga protokollet'. På så sätt kom han nu att överge favoritprincipen i sim utrikespolitik: 'Vi önskar inte en fotsbredd av någon annans mark.'

Eran för Rysslands territoriella expansion hade inträtt. Stalins närmaste motiv var hans traktan efter säkerhet, samma säkerhet, mutatis mutandis, som på sjuttonhundratalet hade förmått tsarerna att av fruktan för den växande preussiska militärmakten ta del i Polens tre delningar. Vid denna den fjärde delningen fick Ryssland från början på sin lott hela området som i väster begränsas av floderna Narew, Weichsel och San. Gränsstolparna skulle stå i Warszawas förstäder på östra stranden av Weichsel. Det hemliga protokollet hänförde också Finland, Estland och Lettland till Rysslands 'intressesfär' men lämnade Litauen på Tysklands sida. Ryssland fick därigenom en försvarsgördel för sin andra huvudstad, Leningrad, som förut legat farligt exponerad. I söder tillerkändes Ryssland rätten att åter inkorporera Bessarabien, och Tyskland förklarade sig vara 'politiskt ointresserat' på Balkan.[30] Det hemliga protokollet var vagt formulerat, ty, som Ribbentrop senare förklarade, kontrahenterna var fortfarande fyllda av ömsesidig misstro och fruktade avslöjanden och utpressning.[31] Det förklarades inte närmare vad som menades med 'intressesfärer', men det togs för givet att det innebar övervälde i alla former, inklusive rent besittningstagande. Balkanstaternas öde diskuterades inte ens i detalj. Vid denna tidpunkt kunde Stalin ha dikterat sina villkor även på Balkan, ty Hitler var angelägen att få fria händer och mycket generös med andras mark. Men Stalin drevs uteslutande av säkerhetshänsyn och strävade inte efter expansion för dess egen skull, och så länge Tyskland inte ryckte fram mot B alkan, gjorde han det inte heller. Undantaget var det ryskspråkiga Bessarabien, vars annexion av Rumänien under revolutionen aldrig hade erkänts av Moskva.

Vilka var Stalins föreställningar om kriget? Hur hållfast tänkte han sig att hans överenskommelse med Hitler var? Det är inte känt om han på detta stadium blickade tillbaka till det historiska precedensfall som han så ofta skulle frammana efter 1941 – alliansen och kriget mellan Alexander I och Napoleon. Ofta uppträdde han emellertid som om han haft precedensfallet för ögonen. Han hade nu fått sin Tilsitfred, även om han inte, som sin krönte föregångare, hade mött sin motpart på en flotte mitt ute i floden. Efter Tilsit hade Alexander I fått en frist på fyra år, och han drabbade samman med Napoleon först mot slutet av en lång

[29] 'Vi fick det intrycket', yttrade Stalin till Churchill tre år senare, 'att de brittiska och franska regeringarna inte var beslutna att gå i krig om Polen blev anfallet, men att de hoppades att en diplomatisk frontbildning mellan Storbritannien, Frankrike och Ryssland skulle avskräcka Hitler. Vi var säkra på att den inte skulle göra det.' (Winston S. Churchill: 'The Second World War', vol. I, s. 305.)
[30] 'Nazi-Soviet Relations', s. 78.
[31] Ibid., s. 157-158.

serie krig. Att Stalin hoppades på en respit av liknande längd framgår av nästan varje steg han tog innan Hitler desillusionerade honom i juni 1941. Att han hyste föga förtröstan på Hitlers seger är lika säkert. Hans syfte var nu att vinna tid, tid och återigen tid, att arbeta vidare på sina ekonomiska planer, att bygga upp Rysslands styrka och sedan kasta denna styrka i vågskålen när de andra krigsdeltagarna sjöng på sista versen.[32]

Att han hyste sådana synpunkter framgår till och med av hans samtal med Ribbentrop. Dem känner vi endast från Ribbentrops rapport, som inte är särskilt fullständig och kan vara felaktig på vissa punkter, men som inte desto mindre återger Stalins ord på ett sätt som verkar naturtroget. Ingen annan version har framlagts från Sovjethåll, och säkert skulle man där ha skyndat att påpeka eventuella flagranta felaktigheter i Ribbentrops återgivning.[33]

Stalin och Hitlers sändebud talade med varandra i den ton som är säregen för återförsonade fiender, som försöker skyla över minnet av en långvarig fiendskap med falsk och överdriven hjärtlighet. ‘Säg mig’, frågar den ene ungefär, ‘vad var det egentligen för lömskt spratt du försökte spela mig den eller den gången? Jag skulle också kunna tala om en del saker för dig som nog skulle intressera dig.’ De försonade fienderna slår an en fryntlig ton, dricker och skrattar och släpper sig lösa, men bägge är på sin vakt och aktar sig för att låta undfalla sig en enda upplysning eller göra ett enda förhastat drag. De lovar varandra otaliga väntjänster, förutom den affär de just håller på att avsluta, men inte ett enda löfte kommer att infrias.

Just sådant var det vänskapliga samspråket mellan Stalin och Ribbentrop. Engelsmännen, säger Ribbentrop, har gjort av med fem miljoner pund på att muta turkiska politiker. Bah, infaller Stalin, de har gjort av med mycket mer än så, det kan jag försäkra er. Samtalet glider över till antikominternpakten. Det var bara Londons City och brittiska småkrämare som blev ängsliga över den, anmärker Stalin skrytsamt. Kan ni tänka er – Ribbentrop blir familjär – i Berlin sägs det att ni också snart tänker ansluta er till antikominternpakten. Skämt växlar med nålsting. Då och då antyder Stalin att han fortfarande betraktar Hitler som aggressören, och att om Hitler än önskar krig, så önskar det tyska folket fred. Stalin ‘yttrar sig ofördelaktigt’ om den brittiska militärbeskickningen

Moskva, som han just överraskat med sin pakt med Hitler, och frossar märkbart i dess förvirring och förödmjukelse. Men han röjer ingenting för Ribbentrop ont innehållet i sina långa underhandlingar med britterna och fransmännen, ger honom inga av de militära informationer, viktiga eller oviktiga, som växlats mellan militärdelegationerna. Han snoppar av Ribbentrop med repliken att den brittiska militärdelegationen ‘aldrig har talat om för Sovjetregeringen vad den egentligen ville’. Sedan erbjuder Ribbentrop sina egna och Hitlers tjänster för att åvägabringa en avspänning mellan Japan och Ryssland, endast för att få höra av Stalin att han, kaukasiern, känner asiaterna bättre än Ribbentrop gör.[34] (Vi får snart ånyo höra Stalin fälla sitt karakteristiska yttrande: ‘Jag är asiat.’) Ribbentrop har också en annan ‘väntjänst’ i bakfickan: han har Hitlers uppdrag att hälsa Stalin att Tyskland inte är intresserat av Konstantinopel och sunden i söder. Men trots att man har diskuterat Turkiet, kommer Konstantinopel och sunden inte ens på tal, tydligen därför att Stalin, tvärt emot vad Hitler

[32] ‘Slutligen behöver vi tid’, hade Stalin yttrat på kongressen i mars. ‘Ja, kamrater, tid. Vi måste bygga nya fabriker. Vi måste utbilda nya kadrer till industrin. Men det tar tid, och inte lite tid heller. Vi kan inte distansera de främsta kapitalisststaterna ekonomiskt på två eller tre år.’ (‘Problems of Leninism’, s. 611.) Både Stalin och Molotov talade vid kongressen om Rysslands ekonomiska landvinningar med en relativ nykterhet och återhållsamhet som stod i skarp kontrast till den tidigare överdrivna optimismen. Den nya tonen behövdes för att indirekt försvara en extrem försiktighet i utrikespolitiken.

[33] Överallt där så varit möjligt har författaren kontrollerat de versioner av de diplomatiska händelserna i Moskva som återges i ‘Nazi-Soviet Relations’ med hjälp av ledande diplomater som haft att göra med dessa händelser.

[34] ‘Nazi-Soviet Relations’, s. 251.

väntat sig, ännu inte har ådagalagt något intresse för ämnet. Han nickar bara bifall när Hitlers gesandt klagar över turkarnas opålitlighet.

Han försöker pumpa Ribbentrop om Italiens militära planer, men får inte veta mycket. Sedan glider samtalet över till England och Frankrike. Stalin talar om Storbritanniens dåliga krigsberedskap och vädrar sina engelsk-fientliga känslor: 'Om England dominerar världen ... så beror det på de andra staternas dumhet att ständigt låta bluffa sig. Det är till exempel löjligt att några hundra britter skall behärska Indien'; men han tillägger att 'England, trots sin svaghet, kommer att föra kriget slugt och hårdnackat', en åsikt som tydligen inte delas av den nazistiske utrikesministern.[35] Ribbentrop delar heller inte Stalins höga tankar om den franska armén. Här kommer vi till den främsta förutsättningen för Stalins politik, och hans största misstag: han väntade att Storbritannien och Frankrike skulle hålla stånd mot tyskarna en lång tid; han bedömde korrekt Storbritanniens militära svaghet och dess beslutsamhet att kämpa; han överskattade Frankrikes militära styrka, och han underskattade Tysklands slagkraft. Han var den siste som skulle ha anat att han skulle möta andra årsdagen av sin pakt med Hitler med ropet: 'Död åt den tyske inkräktaren!'

*

Stalins första och tämligen betydelselösa felberäkning blev uppenbar redan de första dagarna i september. Han var överraskad över den snabbhet varmed polackernas väpnade motstånd bröt samman. När Ribbentrop den 5 september började uppmana ryssarna att marschera in i sin andel av Polen, var Stalin ännu inte färdig att utfärda marschordern.[36] Han var nu offer för skrupler och betänkligheter. Han vill inte öppet medverka till att krossa Polen, och han vägrade att röra sig ur fläcken, innan det polska sammanbrottet var ett obestridligt faktum. Hans betänkligheter rörde den fixerade demarkationslinjen, som lade en del av det etniska Polen på den ryska sidan. Den delen var han nu inte hågad att annektera; det skulle ha varit en alltför flagrant kränkning av den bolsjevikiska Politikens trossatser. Han föredrog nu att flytta demarkationslinjen längre österut, så att endast områden med övervägande ukrainsk och vitrysk befolkning kom på den ryska sidan. Att införliva dessa områden med Sovjetukraina och Vitryssland kunde vara politiskt försvarligt.[37] Det skulle möjliggöra för Röda armén att överskrida gränsen inte som Polens erövrare, utan som en befriare av ukrainarna och vitryssarna, 'blodsbröderna', som han nu kallade dem, anstucken av sina nazistiska bundsförvanters rasfanatism. Medan Stalin tvekade, började Ribbentrop öva utpressning mot honom med ett politiskt 'vacuum' i östra Polen, där 'nya stater' skulle kunna uppstå.[38] De 'nya staterna' kunde i så fall endast få en regim av sovjetfientliga ukrainska nationalister. Hitler motsatte sig också Stalins förslag om en kommuniké som skulle fastslå att den ryska armén hade överskridit gränsen för att skydda ukrainare och vitryssarna för nazisterna. Under tiden blev Stalin illa till mods, när han såg die Wehrmacht redan operera i östra Polen, och han

---

[35] . Ibid., s. 72-76.

[36] Ibid., s. 91. Det nästan endemiska misstaget i fråga om Polen avspeglade den illusoriska naturen hos den internationella maktskala som gällde under mellankrigstiden. Så länge Tyskland var avväpnat och Ryssland till hälften avväpnat, blev den polska krigsmaktens betydelse helt naturligt uppblåst till orimliga proportioner. Men den illusoriska maktskalan var fortfarande i bruk även sedan den verkliga maktbalansen fundamentalt hade förändrats.

[37] Polen förvärvade dessa områden vid freden i Riga 1931. Hoppet om ett återförenande av alla ukrainska landsdelar hade ständigt levat kvar på båda sidor om gränsen. De ukrainska nationalisterna strävade efter en återförening samt oberoende av både Ryssland och Polen. Kommunisterna, som tidtals hade stort inflytande bland landsbefolkningen i Polens östra gränstrakter, strävade efter en återförening inom Sovjetstaten. Även bland de kommunister som kände sig illa berörda av Stalins avtal med Hitler var de ukrainska områdenas återförening ytterligt populär. Så sent som sommaren 1939 kunde Trotskij alltjämt skriva: 'Stalin, Dimitrov och Manuilskij är beredda att skänka bort västra Ukraina till Polen för alltid i utbyte mot en diplomatisk pakt.' ('Bulleten Oppozitsii', nr 77-78.)

[38] 'Nazi-Soviet Relations', s. 93-94.

begärde av den tyske ambassadören en försäkran att den skulle dra sig tillbaka därifrån.[39] Ett slag begrundade han om man inte borde upprätta en polsk 'rumpstat'. Sedan gav han upp tanken och utfärdade marschorder för Röda armén.

I slutet av september var Ribbentrop åter i Kreml, festade natten igenom och lyssnade till Stalins betänkligheter. Man gjorde ett nytt avtal: Tyskland behöll hela det etniska Polen, och Litauen flyttades över till Sovjetzonen.

Under intrycket av Hitlers blixtseger över Polen förlorade Stalin mycket av sitt självförtroende. 'Det vita kriget' i väster gjorde honom orolig: höll inte britterna och fransmännen in sin eld för att uppmuntra Hitler att anfalla Ryssland? Nu var det han som ivrigt erbjöd Hitler sina väntjänster. Icke-angreppspakten kompletterades med ett vänskapsfördrag, vilket förklarade att det var en uteslutande rysk-tysk uppgift att 'återupprätta lugn och ordning' i Polen samt 'att tillförsäkra de där boende folken ett fredligt liv i enlighet med deras nationalkaraktär'.[40] Västmakterna hade ingen rätt att bestrida Tyskland och Ryssland deras erövringar. Borta var Stalins kyliga förbehållsamhet. Inför hela världen iklädde han sig nu medansvaret för den nazistiska skräckockupationen av Polen. Han visade sig inte bara som Hitlers affärskompanjon, utan som hans medbrottsling. I ett hemligt tilläggsprotokoll förband sig båda regeringarna att arbeta hand i hand med att undertrycka den polska propagandan för återupprättande av Polens självständighet.[41] Kronan på verket var en gemensam deklaration som manade till omedelbar fred och vältrade över ansvaret för ett fortsatt krig på England och Frankrike.[42] Då Stalin lånade sitt stöd åt denna Hitlers 'fredsoffensiv', överträffade han sig själv i skrymtaktighet. Ingen bad nu mera brinnande än han om att kriget skulle fortsätta. Om västmakterna nu hade slutit vapenstillestånd och samtyckt till den tyska annexionen av Polen, skulle Hitler troligen ha gått till anfall mot Ryssland sommaren 1940.

Denna föreställning skulle prägla Stalins uppträdande gentemot Hitler ända fram till juni 1941: ju starkare han misstrodde Hitler och fruktade hans aggression, desto högljuddare och mer ostentativa var hans vänskapsbetygelser. Hans ton blev mindre vänskaplig och hans gester stelare, så fort Hitlers trupper tycktes vara bundna långt från Rysslands gränser. Deras avtal stipulerade gåvor och gengåvor. Stalin önskade naturligt nog ge så litet som möjligt och ta så mycket han kunde. Ryssland skulle leverera spannmål och råvaror till Tyskland och i ersättning få tyska maskiner och maskinverktyg. Bland det första Stalin gjorde efter avslutandet av pakten var att skicka sina militärdelegationer till Tyskland. Med vilken girighet dessa delegationer mitt under den första vänskapsglöden sökte utspionera de tyska krigsindustrierna framgår av de klagomål över deras 'överdrivna nyfikenhet' som Göring, Keitel och Raeder framförde redan i början av oktober.[43] Något längre fram klagade de nazistiska handelsexperterna över att Ryssland begärde för mycket maskiner för artillerifabrikation och för mycket annan krigsmateriel.

Det polska fälttåget var inte avslutat, förrän Stalin började kasta oroliga blickar på det vidsträckta ingenmansland som låg mellan Ryssland och Tyskland. Sedan augusti hade i själva verket de baltiska staterna upphört att vara ett ingenmansland. I september och oktober låg ryska trupper redan i garnison i Estland, Lettland och Litauen. De tre staterna bibehöll fortfarande sina gamla regimer och regeringar, och Stalin uppträdde som om han inte hade för avsikt att göra mer än upprätta strategiska baser. För första gången förrådde han nu en övergående oro för Balkan, det verkliga ingenmanslandet. I oktober uppmanade Molotov

[39] Ibid., s. 98.
[40] Ibid., s. 105.
[41] Ibid., s. 107.
[42] Ibid., s. 108.
[43] Ibid., s. 127.

bulgarerna att sluta en allians med Ryssland. Bulgarerna vägrade, och Stalin envisades inte. Hans uppmärksamhet togs nu helt i anspråk av den besvärliga konflikten med Finland, som hade vägrat att bevilja Ryssland de strategiska baser som krävdes för Leningrads försvar eller att betrakta sig som en del av den ryska intressesfären.

Det rysk-finska kriget utbröt den 30 november 1939. Att militära hänsyn skulle tvinga Stalin att börja detta krig var en av historiens maliciösa nycker: det var nämligen han som under den första månaden efter oktoberrevolutionen hade proklamerat Finlands självständighet. Finnarna försvarade sig nu med näbbar och klor. I början hemförde de betydande framgångar, delvis på grund av klimatförhållanden och delvis på grund av svagheter hos det ryska befälet efter utrensningarna. Rysslands prestige och förhandlingskraft deklinerade starkt under en tid. Äventyret hotade att medföra allvarliga komplikationer. I Storbritannien och Frankrike gick sympatierna för Finland höga, och de två allierade staterna utlovade officiellt militärt bistånd; frivilligkårer sattes upp i bägge länderna, och medan ett spökaktigt lugn vilade över Siegfried-linjen och Maginotlinjen, tillkännagav franska regeringen att en manstark armé under general Weygand hade koncentrerats i Mellersta Östern mitt emot Rysslands sårbara kaukasiska gräns. Den 14 december uteslöts Ryssland ur Nationernas förbund, som alltid visat sig överseende Tredje riket och det fascistiska Italien. Stalin hade en viss anledning att fråga sig om inte västmakterna ämnade koppla över kriget från Tyskland till Ryssland. Det finska spelet var inte värt insatsen, men han hade gått för långt för att kunna dra sig ur det. Det var i denna stämning av osäkerhet han firade sin sextioårsdag december 1939. Han begagnade tillfället att betyga Hitler sin vänskap på ett sätt som var lika löjligt som ovärdigt: ‘Vänskapen mellan Tysklands och Sovjetunionens folk’, telegraferade han till Hitler som svar på en lyckönskan till födelsedagen, ‘befästad med blod, har alla förutsättningar att bli fast och bestående.’[44] Vad skulle inte Stalin ha givit senare för att få den frasen struken ur protokollet!

I mars 1940 var det finska kriget slut. De ryska vapnens prestige var delvis återställd. Hitler förberedde nu sina invasioner i Västeuropa, och fruktan för en ‘dolkstöt i ryggen’ av Stalin var troligen inte alldeles främmande för honom. Än en gång bytte de båda roller. Den 28 mars telegraferade Ribbentrop till sin ambassadör i Moskva: ‘Führern skulle inte endast med speciell glädje välkomna Stalin i Berlin, han skulle också se till att han finge ett mottagande värdigt hans ställning och betydenhet. Han skulle ägna honom alla de hedersbetygelser som tillfället krävde.’[45] Stalin hade ingen brådska att ta emot hedersbetygelserna eller, som en ny Duce, åse parader vid Hitlers sida. Inte ens Molotov skyndade att acceptera inbjudningen. Greve von Schulenburg sockrade in det beska pillret åt Hitler och förklarade Stalins hållning med hans ‘obenägenhet att uppträda i en främmande omgivning’[46]

Snart inträffade de händelser som gav Stalin den svåraste chocken – Frankrikes snabba sammanbrott och kapitulation och tillbakadragandet av de brittiska trupperna från kontinenten. Stalins strategiska kalkyler föll nu också i spillror.[47] rädsla för en tête-à-tête med Hitler i Europa barrikaderade han den baltiska dörren till Ryssland utan ett ögonblicks uppskov. Då han misstrodde de baltiska regeringarna, som ideologiskt snarare sneglade åt Berlin än åt Moskva, avsände han Zjdanov till Estland, Vysjinskij till Lettland och Dekanozov till Litauen med order att störta regeringarna på platsen, upprätta nya kommunistkontrollerade regeringar och förbereda de tre republikernas inkorporering i Sovjetunionen.

---

[44] ‘Pravda’ den 25 december 1939.
[45] ‘Nazi-Soviet Relations’, s. 135.
[46] Ibid., s. 136.
[47] Ribbentrop hade inte alldeles fel då han senare under året ‘i förtroende’ berättade för den japanske utrikesministern Matsuoka att ‘Sovjetunionen önskade att kriget skulle vara så länge som möjligt ... Frankrikes utomordentligt snabba sammanbrott föll inte den sluge politikern Stalin särskilt väl på läppen.’ (Ibid., s. 305.)

En ny och betydelsefull vändning inträffade således i Stalins utrikespolitik. Hans första åtgärd i de baltiska staterna, upprättandet av baser, hade dikterats uteslutande av strategiska hänsyn. Han hade skenbarligen inte haft någon avsikt att rucka på deras samhällsskick. Hans känsla av fara, förstärkt och intensifierad av Frankrikes fall, drev honom nu att iscensätta revolutioner i de tre småstaterna. För första gången avvek han, i liten skala, från sin egen doktrin om socialism i ett land, den doktrin han så obevekligt hade inpräglat i en hel rysk generation. Han avvek från den på samma oförmedlade, pragmatiska sätt på vilket han kommit till den. Men det han gjorde var något helt annat än den revolutionsutbredning de gamla bolsjevikerna hade drömt om. Han förde revolutionen utanför sitt land på bajonettspetsen, eller rättare på sina stridsvagnars larvfötter. De baltiska arbetarklasserna stödde förmodligen den socialisering av industrin han proklamerade, men vad som var avgörande var Rysslands vapenmakt, inte folkstämningen på platsen. Gammalbolsjevikerna hade i regel föreställt sig revolutionen som i första hand en folkrörelse, som ett de arbetande massornas verk, organiserat och dirigerat av deras eget parti. Nu trädde Röda armén i partiets ställe. Den sociala omvälvningen var en automatisk biprodukt till en stormakts strategi.

Några sådana omvälvningar skulle svårligen ha kunnat genomföras i ett stort eller ens medelstort land, vars samhällsorganism pulserade av sitt eget friska blod. De tre lilleputtrepublikerna med sina vräkiga, operettmässiga polisregimer gick helt enkelt i kras när deras mäktige granne rörde på sig. De hade kunnat tacka för sin existens dels Rysslands svaghet 1918, dels den tidiga bolsjevikregimens generositet. Stalins Ryssland var varken svagt eller generöst, och nu uppträdde alltså Stalin vid Östersjökusten som inkasserare av gamla ryska ägodelar, som pretendent på en del av det tsaristiska arvegodset. Inför yttervärlden spelade han nu, 1940, den rollen för första gången. I september året förut hade han fortfarande ryggat tillbaka för att annektera ett stycke av det etniska Polen som tillhört tsarerna och nöjt sig med områden på vilka Rysslands etniska anspråk var minst lika giltigt som Polens. Nu annekterade han de baltiska staterna, på vilka Ryssland aldrig haft eller påstått sig ha några etniska anspråk. Emellertid kunde han inte öppet hänvisa till de tsaristiska äganderättshandlingarna – det förbjöd honom den bolsjevikiska ortodoxin. Den tillät honom heller inte att erkänna att han underkuvade sina små svaga grannar mot deras vilja av strategiska skäl, ty enligt Lenins måttstock smakade det av imperialism. För att rädda skenet förfalskade han folkviljan och arrangerade folkomröstningar vid vilka ester, letter och litauer tiggde om att bli upptagna i Sovjetunionen. Hans handlingssätt var inte mera klandervärt än det varje annan ledare för en stormakt gör sig skyldig till då han tvångsvis håller fast vid eller bemäktigar sig strategiska baser. Men det framstod som mera förhatligt därför att det kontrasterade så skarpt mot de principer han bekände sig till och därför att han tog sin tillflykt till så grova knep för att skyla över kontrasten.[48]

Hela sommaren igenom iakttog han vaksamt Hitlers reaktion inför sovjetiseringen av de baltiska staterna. I stort sett höll Hitler sin del av överenskommelsen och underlät att ingripa. Han reste heller inga hinder i Stalins väg då Stalin avskilde Bessarabien och Nordbukovina från Rumänien. Det var de sista etapperna i deras harmoniska samarbete.

På sensommaren 1940, under slaget om Storbritannien, blev Stalins taktik mera slingrande än förut. Han var fortfarande skeptisk i fråga om Hitlers segrar, hur snabba och överväldigande

[48] Stalins behandling av Finland var som bekant av annan art. Genom freden 1940 hade Finland avträtt de baser Ryssland krävde, men landet hade inte uppgått i Sovjetunionen. Delvis berodde detta på finnarnas egen hållning – ett försök att absorbera deras land kunde ha lett till ett nytt krig – samt på den sympati västmakterna hade visat för deras kamp. Delvis kan emellertid Stalins exceptionella 'mildhet' mot Finland, nu och 1945, ha berott på att han själv hade proklamerat landets självständighet. Det hade varit hans första betydelsefulla framträdande som nationalitetskommissarie. Han kan ha blickat tillbaka på detta högtidliga tillfälle med så mycken stolthet och känslosamhet att den hindrade honom från att bryta sitt eget löfte.

de än var; men han räknade tydligen också med möjligheten av en brittisk kapitulation. I varje fall ansträngde han sig att ge Hitler det intrycket att han, Stalin, ansåg Hitlers seger så gott som avgjord och att Ryssland var villigt att anpassa sig efter och slå sig till ro med den nazistiska 'nyordningen'. Kort efter Frankrikes kapitulation hade Molotov, väl vetande att hans ord ögonblickligen inrapporterades till Hitler, sagt till den italienska ambassadören att hans regering ansåg kriget så gott som avslutat och att Rysslands främsta intresse nu gällde Balkan, där det önskade utbreda sitt inflytande till Bulgarien och beröva Turkiet ensamkontrollen över Dardanellerna och Bosporen. Skenbart gjorde Stalin härmed anspråk på sin del av rovet vid Hitlers 'slutseger. I själva verket dikterades hans krav av hans fruktan för en tysk inringning i söder. I Hitlers ögon tedde de sig som försök att inringa Tyskland. Ett stilla slagsmål om stödjepunkter på Balkan fyllde andra året av deras så kallade vänskap.

Medan Stalin betygade Hitler sin förtröstan på krigets snara slut, uppmuntrade hans diplomater och agenter i utlandet varje tecken på motstånd mot 'nyordningen'. Moskvatidningarna, som tidigare endast haft nedsättande omdömen om de allierade, började uttala sig sympatiskt om slaget om Storbritannien och uppmana de franska patrioterna att göra motstånd mot sitt lands underkuvande. Redan dessförinnan hade det tyska utrikesdepartementet sett sig föranlåtet protestera mot den antinazistpropaganda som bedrevs av madame Kollontaj, Sovjets minister i Sverige.[49]

Alla dylika utfall gjordes emellertid förstulet eller av personer som Stalin kunde frånsäga sig ansvaret för. Den dominerande tonen var fortfarande vänskapsfull mot Tyskland. Framför allt undvek Stalin sorgfälligt att ge Hitler något intryck av att han sökte kontakt med Storbritannien, den enda av Hitlers fiender som alltjämt stod upprätt och kämpade. Å andra sidan hade han alla skäl att hålla sig i kontakt med britterna. I början av juli 1940 mottog han personligen den nye brittiske ambassadören, sir Stafford Cripps, en ära som han sedan Ribbentrops besök inte hade visat något annat utländskt sändebud. Den nye ambassadören hade utmärkt sig som förkämpe för brittisk-rysk vänskap, och hans utnämning var ett bevis på den betydelse Winston Churchill till och med nu fäste vid goda förbindelser med Ryssland. Det var lika vanskligt för Stalin att kvittera gesten som att inte låtsas om den. Han lyssnade till den brittiske ambassadörens ord om vilken fara den tyska imperialismen innebar för Ryssland, en fara som han var blott alltför medveten om, samt – det var mera nytt – om Rysslands exklusiva rätt att upprätthålla status quo på Balkan och trygga sina intressen i de södra sunden och Svarta havet. Men han vägrade att visa sina kort. Han förnekade att det förelåg något tyskt hot mot Ryssland och avvisade påståendet om Rysslands monopol på Balkan, även om han bekräftade sin önskan om en ny överenskommelse om Bosporen och Dardanellerna. Noga undvikande att fälla ett enda ord som kunde tolkas som en sympatiyttring förde han samtalet i vaga, men inte ovänliga ordalag. Han ansåg det naturligt att britterna önskade förvecklingar mellan Ryssland och Tyskland, och han fruktade att ett enda oförsiktigt uttalande, i synnerhet om det återgavs i den brittiska pressen, skulle påskynda den rysk-tyska konflikten. Han gick så långt i försiktighet att han lät Molotov ge greve Schulenburg en lämplig redogörelse för hans samtal med den brittiske ambassadören. Enligt denna version skulle Stalin ha uttryckt sig mycket fränare än han verkligen gjort och fällt smickrande uttalanden om 'ledande tyska statsmän.' [50]

Redan innan slaget om Storbritannien var över hade Rysslands och Tysklands rivalitet om Balkanländerna övergått till öppen tävlan. Utan att konsultera Kreml stakade Hitler ut nya gränser för Ungern och Rumänien. Han gav också Rumänien en garanti för dess nya gränser, vilken indirekt var riktad mot Ryssland. Tyska trupper dök upp i Rumänien och i Finland. När

[49] Ibid., s. 147.
[50] Ibid., s. 167.

Molotov protesterade mot dessa brott mot tidigare avtal fick han veta att die Wehrmacht hade tågat in de båda länderna för att förekomma det 'engelska hotet'. Östra och sydöstra Europa började snabbt bli för litet att rymma både Hitler och Stalin, och det var Hitler som sade: 'ôte-toi pour que je m'y mette'.

Hejdad i kriget mot Storbritannien, kunde Hitler inte längre se likgiltigt på den ryska arméns styrka i öster. Han kunde leva i fred med Ryssland endast om Stalin anslöt sig till hans läger och sålunda blev hans satellit. Han gjorde ett försök att reducera Stalin till den rollen, varvid han framställde den så lockande som möjligt. 'Enligt Führerns åsikt', skrev Ribbentrop till 'Min käre Herr Stalin' den 13 oktober 1940, 'synes det vara Sovjetunionens, Italiens, Japans och Tysklands historiska mission att anlägga en politik på lång sikt' och att 'reglera sina intressen i världsomfattande skala'.[51] Hitler upprepade inte sin tidigare avböjda inbjudan till Stalin. I stället bad han Molotov komma till Berlin och lät Ribbentrop försöka fastställa ett datum för ett samtal med Stalin i Kreml. Utgående från att förslaget om en fyrmaktspakt skulle accepteras, meddelade Ribbentrop Stalin att han var beredd att komma till Moskva vid det stora evenemanget tillsammans med italienska och japanska sändebud.

På Ribbentrops långa och bombastiska skrivelse svarade Stalin kort, torrt och efter en veckas dröjsmål.[52] Han var 'i princip' inte motståndare till Ribbentrops förslag, men han ville inte bli jäktad. Han gick med på att skicka Molotov till Berlin och ta emot Ribbentrop i Moskva, men 'gemensamma överläggningar med japanerna och italienarna' måste – den gamla vanliga ursäkten! föregås av 'omfattande prövningar'.[53] Av berättelserna om Molotovs uppträdande i Berlin är det lätt att sluta sig till hur Stalin hade instruerat honom för uppdraget: Molotov skulle lyssna uppmärksamt, med vänskaplig min, till alla förslag, inte ikläda sig några nya förbindelser och ackordera hårt om Balkanfrågorna.

Den berättelse Molotov hade med sig hem från besöket i Berlin var i korthet följande: Hitler hade personligen upprepat förslaget om fyrmaktspakten, tydligen i hopp att Rysslands tillträde skulle förmå Storbritannien till kapitulation. Ryssland skulle belönas med en del av det brittiska imperiet, denna 'gigantiska, världsomfattande, konkursmässiga egendom om fyrtio miljoner kvadratkilometer'. De fyra makter som skulle dela den 'konkursmässiga egendomen' skulle upphöra att tvista siras emellan. Führern ansåg att i det långa loppet Tysklands, Rysslands, Japans och Italiens intressen krävde expansion endast i en riktning – söder ut. Tyskland och Italien skulle bygga upp sina kolonialvälden i Afrika, Japan i södra Asien, och Ryssland skulle utvidga sig i riktning mot Indien. Molotov hade gjort energiska försök att leda över samtalet från de tjusande perspektiv Hitler utmålade till mera jordbundna och blygsamma spörsmål. För honom var en fågel På Balkan bättre än alla orientaliska fåglar i alla det brittiska imperiets skogar. Han försökte få Hitler att reda isär de ryska och tyska intressesfärerna i sydöstra Europa. Det lyckades inte.

Det steg Stalin nu tog skulle få de allvarligaste följder. Det var i praktiken liktydigt med ett avvisande av Hitlers förslag. Nominellt gick han med på att ansluta sig till fyrmaktspakten, men innan han gjorde det, ville han att Hitler skulle dra tillbaka sina trupper från Finland, erkänna att Bulgarien tillhörde den ryska intressesfären, hjälpa Ryssland att förvärva baser vid Bosporen och Dardanellerna på grundval av långvarigt arrende med mera. Hitler hade kunnat acceptera sådana villkor endast om han uppgivit alla planer på att anfalla Ryssland och om han själv inte hade fruktat ett ryskt anfall. Intetdera var fallet. Tanken på en fyrmaktspakt fick

---

[51] Ibid., s. 213.
[52] President Roosevelt, som tidigare under året hade lagt moraliskt embargo på exporten till Ryssland, höll samma vecka ett tal i vilket han hänsyftade på Ryssland som 'en vänskapligt sinnad stormakt'.
[53] Ibid., s. 216.

falla och nämndes aldrig vidare. Tre veckor efter det Hitler mottagit Stalins svar gav han sina stabschefer de första instruktionerna för fälttåget mot Ryssland, operationen 'Barbarossa'.

Under de första månaderna 1941 blev Ryssland totalt bortträngt från Balkan, och Kreml gav luft åt sitt missnöje. I januari tillkännagav det plötsligt att det inte blivit konsulterat om den tyska inmarschen i Bulgarien och att det inte samtyckte till den. I mars upprepades protesten i ännu skarpare ordalag. Varje tecken på opposition mot Hitler rönte nu uppmuntran. Den jugoslaviske ambassadören i Moskva, Gavrilovitj, mottogs 'som en bror i Kreml, där han diskuterade, konspirerade och undertecknade fördrag i all troskyldighet. Stalin ... lät fotografera sig bredvid honom och ... diskuterade de vänskapliga planerna med honom hela kvällen igenom. 'Och om tyskarna blir missnöjda och vänder sig mot er?' frågade den jugoslaviske ministern ... 'Låt dem komma!' svarade diktatorn leende.'[54] Den 4 april 1941 slöt Ryssland vänskapspakt med Jugoslavien, och Molotov underrättade den tyske ambassadören om att han förväntade att Tyskland skulle upprätthålla fred med jugoslaverna, endast för att två dagar senare få höra av ambassadören att die Wehrmacht stod i begrepp att anfalla både Grekland och Jugoslavien.

Endast på en enda punkt lyckades Stalin ännu överlista Hitler, innan de mötte varandra som öppna fiender. Den 13 april 1941 mottog han Matsuoka, den japanske utrikesministern, och utverkade en neutralitetspakt. Pakten befriade Ryssland från faran för ett krig på två fronter, och den gav samtidigt Japan fria händer för kriget i Stilla havet. Matsuoka kom just från Berlin, där Hitler och Ribbentrop hade givit honom tydliga vinkar om det förestående tyska anfallet mot Ryssland och uppmanat honom att inte sluta något slags pakt i Moskva. Men både Japan och Ryssland fruktade nu ett tvåfrontskrig, och denna fruktan var större än några ideologiska vänskapsband eller antipatier.

Under Matsuokas båda besök i Moskva – det första i mars 1941 och det andra i april samma år – var Stalin ovanligt livlig och rent av språksam. 'Vi är asiater bägge två', sade han till sin gäst. Han återkom gång på gång till ämnet. Delvis var det diplomatiskt spel, men delvis ville Stalin skryta med sin härstamning. Det asiatiska elementet i Ryssland hade glorifierats alltsedan hans makttillträde, och nu drev han själv denna glorifiering till dess spets. Det var som om han ville påminna folk om att Ryssland hade honom, som stigit upp från gränslandet mellan Asien och Europa, att tacka för sin dyrbara fred. Han njöt av att få demonstrera sin asiatiska läggning för sin japanske gäst. Båda hade sitt säregna sätt att bära hjärtat på bröstet och gömma dolken i ärmen. Matsuoka, avkomlingen av en förnäm feodal släkt, föreställde sig som 'andlig kommunist'. Stalin lyssnade till berättelserna om Matsuokas förfäders hjältebragder och till hans försäkringar att Japan i Kina inte bekämpade kineserna, utan den anglosaxiska liberalism som sökte krossa Japans 'andliga kommunism'.[55] Från politisk filosofi övergick de båda herrarna till att köpslå om koncessioner på norra Sachalin. De ackorderade snålt, på orientaliskt maner, och Stalin gjorde gester för att antyda att Matsuoka – den hjärtlösa varelsen – var ute för att strypa honom.

I sin 'asiatiska' panache hade Stalin ett hemligt motiv. Han hade just dragit sina slutledningar av det faktum att Tyskland, trots hans motstånd, hade blivit herre på Balkan och inte lämnade en tumsbredd europeisk mark öppen för den ryska intressesfärens expansion. Han hade nödgats svälja sin motgång. Sex månader tidigare hade han skickat Molotov för att köpslå med Hitler om de ryska intressena i Europa. Nu sökte han, på sitt förstuckna sätt, meddela

[54] G. Gafencu: 'Prelude to the Russian Campaign', s. 192.
[55] Detta var under Matsuokas första besök i mars 1941. Några dagar senare förklarade Matsuoka för påven att hans land kämpade inte mot kineserna, utan mot bolsjevikerna, som i Asien stöddes av anglosaxarna. Strax före sitt andra besök hos Stalin föreslog han Hitler att återuppliva antikominternpakten. 'Nazi-Soviet Relations', s. 297 och 313.

Hitler att han, Stalin, hade dragit sig ur striden och att han var villig att nöja sig med förmåner i Asien, så som Hitler hade rått honom genom Molotov. Den dag Matsuoka avreste från Moskva, den 18 april, gjorde han en ostentativ gest, avsedd att fästa Hitlers uppmärksamhet på hans nya inställning. Helt oväntat trädde han fram ur sin avskildhet för att följa den japanske ministern till järnvägsstationen. I närvaro av en stor samling utländska korrespondenter och förbluffade diplomater omfamnade han sin 'asiatiska kamrat'; och därefter, för att citera Schulenburg, 'frågade han offentligt efter mig, och när han fick syn på mig, kom han fram till mig och lade armen kring mina axlar: 'Vi måste fortsätta att vara vänner, och ni måste göra allt i det syftet!' Strax därpå vände sig Stalin till den tyske militärattachén, överste Krebs, förvissade sig först om att han var tysk, och sade sedan till honom: 'Vi kommer att förbli era vänner under alla förhållanden.'[56] Hitler och Ribbentrop kunde inte ha undgått att fatta meningen med allt detta. Stalin tog så att säga upp de tyska förslagen från november och antydde sin beredvillighet att förhandla.

För sent! Under de följande veckorna bombarderade Moskva och Berlin varandra med protester mot gränskränkningar. Tyska plan flög över ryskt territorium, och ryska plan rekognoscerade över tysk terräng. Omkring hundrafemtio tyska divisioner var sammandragna vid gränsen. Mitt emot dem låg ett något större antal ryska. Det var vid denna tid, i slutet av april, som Stalin mottog det brittiska budskap som Churchill skulle omnämna i sitt tal den 22 juni och vilket varnade Stalin för ett omedelbart förestående tyskt angrepp. Så preciserad var varningen, enligt några källor, att den angav den 22 juni, årsdagen av Napoleons inmarsch i Ryssland, som den troliga dagen för den tyska invasionen.[57]

Åtminstone två personer i Moskva vägrade att ta varningen på allvar: Stalin och von Schulenburg. Den tyske ambassadörens misstag är förklarligt. Han var trogen sin Bismarck-tradition och hoppades att friktionen mellan Tyskland och Ryssland inte skulle leda till krig. Under de sista dagarna i april reste han till Hitler för att plädera för fred, alldeles som en annan ambassadör, Caulaincourt, hade sökt förmå Napoleon att avstå från invasionen i Ryssland hundratrettio år tidigare. Schulenburg förde med sig ett ryskt anbud om fem miljoner ton spannmål att levereras till Tyskland följande år, och han sökte förklara de ryska truppsammandragningarna vid gränsen för Hitler med 'det välkända ryska kravet på trehundraprocentig säkerhet. Om vi av någon anledning skickade en tysk division, skulle de skicka tio i samma ändamål för att vara helt på den säkra sidan. Jag kan inte tro att Ryssland någonsin skulle anfalla Tyskland.'[58] Men Hitler var orubblig.

Att också Stalin hoppades att freden mellan Ryssland och Tyskland alltjämt kunde räddas kan tyckas nästan otroligt. Ändå framgår det av hela hans uppträdande under dessa kritiska veckor. Han begick nu ett av de misstag som ibland ligger nära till hands för den överkloke. Han negligerade alla onda förebud och förlitade sig på att han, av egen kraft, med sin taktiska skicklighet och förmåga till tvära politiska girar, skulle kunna rädda situationen.

Den 6 maj överraskades Moskva av meddelandet att Stalin hade blivit regeringschef. Vad var det som förmådde honom att träda ut ur generalsekretariatet, för första gången sedan 1923, och ikläda sig det direkta ansvaret för landets styrelse? Allvarliga, ödesdigra beslut låg i vågskålen. Vilka skulle de bli? Den senaste förstamajparaden hade utformats till en makalös uppvisning av militär styrka. Kvällen före sin utnämning hade Stalin bevistat examen vid militärakademin och i ett långt, hemligt tal till de avgående officerarna prisat Röda arméns

---

[56] Ibid., s. 324.
[57] Den tyske marinattachén i Moskva rapporterade till Berlin att detta datum blivit angivet av sir Stafford Cripps och tillade att det var 'absurt'. Ibid., s. 330. En liknande varning för det tyska angreppet framfördes till Moskva av Förenta staternas regering tidigare under året. Se Summer Welles: 'The Time for Decision', s. 136.
[58] 'Nazi-Soviet Relations', s. 331-332.

tapperhet. Skulle det då bli krig? Hitlers motståndare iakttog med återhållen andedräkt Stalins första åtgärder som regeringschef, och de slogs av fasa. Han dementerade ryktena om starka truppsammandragningar vid gränsen, han återupptog de diplomatiska förbindelserna med den tyskvänliga regeringen i Irak, vilken han tidigare vägrat erkänna, och – värst av allt – han ombad de belgiska, norska och jugoslaviska sändebuden i Moskva att stänga sina beskickningar och lämna Ryssland, enär deras regeringar hade upphört att existera. Denna sista åtgärd, och än mer den hänvisning varmed han motiverade den, var tydligt avsedd att blidka Hitler, och det är svårt att säga vad som här var mest förbluffande, hans skrupelfrihet eller hans kortsynthet. Allt under det han ansträngde sig till det yttersta att återvinna Hitlers förtroende, fruktade han emellertid samtidigt att han därigenom kunde smitta sitt eget folk med svaghet och defaitism. Han hemlighöll därför för ryska folket och Röda armén sitt beslut att avveckla de tre beskickningarna. Därefter väntade han en hel månad för att se om Hitler skulle visa något tecken på uppskattning. Intet tecken uppenbarade sig.

Han gjorde en sista desperat och tragikomisk ansträngning. Den 14 juni jämnt en vecka före den tyska inmarschen, bemyndigade han sin nyhetsbyrå att publicera ett uttalande som i strid med all diplomatisk sedvänja, häftigt angrep den brittiske ambassadören för att denne utspritt rykten om ett ‘omedelbart förestående rysk-tyskt krig’. Deklarationen, i vilken man tydligt kunde spåra Stalins hand, förnekade att Tyskland hade framställt några ekonomiska eller territoriella krav på Ryssland, och att de båda länderna, emedan Ryssland hade avvisat dem, höll på att avsluta sina krigsförberedelser. Stick i stäv mot innehållet i några av Molotovs hemliga noter till Ribbentrop förklarade nu Stalin att Tyskland ‘till punkt och pricka’ hade uppfyllt sina överenskommelser med Ryssland, och även om han inte längre förnekade att det låg stora arméer på båda sidor om gränsen, avfärdade han som ‘falska, löjliga och provokativa’ alla rykten om att vare sig de tyska eller de ryska trupperna låg där för att börja krig.[59]

Det skulle vara svårt att ens i de diplomatiska arkiven från andra världskriget hitta något så ömkligt som detta. Och ändå, detta bisarra uttalande, där Stalin inför hela världen prisade dem som nästa vecka skulle avslöja sig som Rysslands dödsfiender och smädade dem som nästa vecka skulle vara Rysslands enda bundsförvanter, detta bisarra uttalande var inte helt osant. Det var sant, som Stalin påstod, att Tyskland inte framställt några krav mot Ryssland. Han väntade sig tydligen att Hitler skulle ställa krav som man skulle kunna köpslå om. De tyska anfallen mot Österrike, Tjeckoslovakien och Polen hade ju också föregåtts av öppna krav och högljudda hotelser. Stalin tänkte sig tydligen att Hitler skulle följa sin vana. Därför att han inte såg de vanliga farosignalerna, vägrade han att erkänna den överhängande faran. I sitt uttalande inbjöd han Hitler, på det förstuckna sätt som Hitler hade förstått så väl i mars 1939, att framlägga sina krav och inleda förhandlingar. Hitler låtsades inte förstå vinken.

Men varför kunde Stalin inte ens nu förskona britterna från sina smädelser? Han trodde, och däri hade han rätt, att britterna var intresserade av att stäcka hans planer på en försoning med Hitler i elfte timmen. Han var upprörd över vad han trodde var en indiskretion av den brittiske ambassadören. Men även om britterna inte haft det minsta egna intresse av saken, skulle de förmodligen ändå ha väckt hans vrede: blotta spådomen om ovädret tycktes honom föra ovädret närmare. Han kunde å andra sidan mycket väl kosta på sig att såra britternas ömtåliga känslor. Nu, sedan Storbritannien stått ensamt mot Tyskland under ett år, visste han att han inte behövde tigga om britternas vänskap, att en allians mellan Ryssland och Storbritannien skulle komma till stånd nästan automatiskt så snart fientligheterna tagit sin början, och att det förflutna då skulle vara glömt.

*

[59] Ibid., s. 345-346.

Mycket få av Stalins handlingar har givit upphov till så många lidelsefulla dispyter som hans mellanhavanden med Hitler mellan 1939 och 1941. Hur lågt hans bottenrekord i fråga om politisk moral än kunde ha stått tidigare, säger hans kritiker, var det ändå under dessa år han sänkte sig till ännu djupare avgrunder av bedrägeri. Hans apologeter genmäler att även om hans stig var full av vindlingar Och krökar, drevs han av legitima utilitetsskäl och förlorade aldrig sitt yttersta Mål ur sikte, avvek aldrig från sina principer.

Stalin höll själv sitt försvarstal kort efter krigsutbrottet. 'Man kan fråga', yttrade han den 3 juli 1941, 'hur Sovjetregeringen har kunnat samtycka till att sluta en non-aggressionspakt med så perfida varelser, sådana odjur i människohamn som Hitler och Ribbentrop. Var det inte ett misstag från Sovjetregeringens sida?'[60] Han bestred misstaget och pekade på fördelarna med sin politik: 'Vi tryggade åt vårt land ett och ett halvt års fred och möjlighet att samla våra styrkor.' Oavsett tiden, hade Ryssland som bekant också vunnit territorium, den mycket eftertrådda försvarsglacien. Rysslands moraliska vinst bestod i folkets klara insikt om att Tyskland var angriparen och att dess egen regering hade strävat efter fred in i det sista.

Av dessa tre påstådda vinster – i tid, rum och i moral – var vinsten i moral den mest påtagliga. Det hade varit ett utmärkande drag i den ryska krigshistorien att den ryska soldaten, i motsats mot den tyske, hade kämpat bäst till försvar av sin egen jord; och den klara övertygelsen att kampen för nationens liv hade blivit Ryssland påtvingad lockade fram hans bästa egenskaper under de år som följde. Det strategiska värdet av Rysslands territoriella erövringar förefaller betydligt osäkrare. De militära utposterna i de baltiska staterna och det tidigare Östpolen gick förlorade för Ryssland några dagar efter det fientligheterna börjat. Samtidigt hade arbetet med att bygga upp dessa utposter varit så mödosamt och vedervärdigt, det hade väckt så mycken hätskhet bland så många nationaliteter, i synnerhet efter massdeportationerna av 'opålitliga' polacker och balter till det inre av Ryssland; med ett ord, de strategiska fördelarna av dessa utposter var så obetydliga eller, i varje fall, så snabbt försvunna, och de moraliska och politiska nackdelarna i samband med deras förvärvande var så enorma att saldot av hela företaget blev ett kostsamt och skrämmande fiasko.

Inte var heller tidsvinsten mera reell. Visserligen utnyttjade Stalin de tjugotvå respit-månaderna till en intensiv upprustning av Rysslands krigsindustri och för att återutbilda de väpnade styrkorna i ljuset av de nya militära erfarenheterna. Men även Hitler utnyttjade dessa tjugotvå månader. Befriad från mardrömmen om ett tvåfrontskrig underkuvade han nästan hela Europa och inlemmade ett dussin staters ekonomiska tillgångar och arbetskraft i det tyska krigsmaskineriet. Om den nya anhopningen av krigsförråd och utvidgning av vapen-industrierna i Ryssland mellan 1939 och 1941 än var aldrig så stora och betydelsefulla, kunde den ändå inte mäta sig med Hitlers kraftökning under samma tid.[61] Under tre långa år skulle nu Röda armén så gott som ensam kämpa mot Hitlers landstridskrafter, uppge vidsträckta och ytterligt värdefulla landområden, blöda ymnigare än någon armé någonsin blött och i ängslig, besviken spänning vänta på öppnandet av en andra front i väster. Ändå hade denna andra front existerat under 1939 och 1940, och den kunde alltjämt ha funnits kvar senare, om Stalin kastat in Rysslands tyngd i kampen under ett av dessa tidigare skeden.

Inte är det heller sant att han utnyttjade sin respit så fullständigt som han kunde ha gjort. Eftersom han in i det sista hoppades kunna avvärja kriget och bortsåg från alla förebud om att det var oundvikligt och överhängande, försummade han att mobilisera tillräckliga styrkor för att hindra die Wehrmacht från att vinna sina stora inledande segrar. Han mötte Hitlers storm-anlopp endast halvt mobiliserad. I juni 1941 var antalet mobiliserade ryska och tyska divisioner nästan detsamma, men blott en del av de ryska divisionerna var skickade att möta

[60] J. Stalin: 'War Speeches', s. 8.
[61] Detta erkändes praktiskt taget av Stalin i hans tal den 6 november 1941. Ibid s. 17.

sin erfarne och välrustade fiende, som en rad lysande segrar hade skänkt stort självförtroende. Ändå kunde den ryska armén ha haft stor numerär överlägsenhet.[62] Stalins ytterligt intrikata politiska spel kom honom att försätta sig i en militärt ogynnsam ställning. Han hade varit nog illa till mods att mobilisera sjuttio divisioner och förlägga de flesta vid gränsen, men han hade ändå varit för självsäker, eller för rädd att 'provocera' Hitler, för att genomföra mobiliseringen i erforderlig skala. Om det har vi hans eget vittnesbörd: 'Saken är den', förklarade han den 3 juli 1941, 'att Tyskland, ett krigförande land, redan hade sina styrkor fullt mobiliserade och i högsta stridsberedskap, endast väntande på signalen att rycka ut i striden, under det att de sovjetryska styrkorna alltjämt hade att verkställa en mobilisering och rycka fram till gränserna.' [63] Vad Stalin i själva verket erkände var att han under de sista veckorna före invasionen hade försuttit mycket av den dyrbara tid han sökt vinna; han anförde alltjämt den vinsten till försvar för sin politik. 'Av ringa betydelse', tillade han, 'var det förhållandet att Nazityskland plötsligt och svekfullt bröt icke-angreppspakten.' Världen fick nu veta att 'maskerad falskhet och nesligt svek' hade bedragit hans 'troskyldiga oskuld'.

Vid en överblick över dessa sällsamma tjugotvå månader är det omöjligt att bortse från de gratistjänster Komintern ofrivilligt gjorde Hitler. Molotov och Ribbentrop hade inte väl satt sina namn under pakten av augusti 1939, förrän Komintern avblåste det korståg mot Hitler till vilket deras trumpetare så länge manat stater och folk. Antifascismens hela strategi och taktik, alla dess sorgfälligt utarbetade argument och paroller makulerades. Den ryske generalsekreterarens europeiska skuggor intog en vagt neutral pose. Båda de krigförande lägren, sades det nu, hyste imperialistiska strävanden, och det ena var inte bättre än det andra. Arbetarklassen uppmanades att göra motstånd mot kriget och kämpa för fred. Ytligt sett liknade dessa appeller den revolutionära defaitistpolitik Lenin hade fört under det första världskriget. Likheten var bedräglig. I Lenins opposition mot kriget låg revolutionär integritet och ståndaktighet, under det att Kominterns politik endast anpassade sig efter vad som för tillfället var lämpligt för Stalins diplomati och var lika slingrande som denna. Tidtals fick motståndet mot kriget en omisskännligt tyskvänlig anstrykning, som till exempel i oktober 1939, då Komintern upprepade Molotovs och Ribbentrops vädjan om en förhandlingsfred och gav Frankrike och Storbritannien skulden för kriget. Effekten av denna politik blev, framför allt i Frankrike, uteslutande defaitistisk, inte revolutionär. Den kompletterade den defaitism som frätte på det franska samhällets höjder med en kvasifolklig defaitistisk variant underifrån. Först när skadan redan var skedd, då Moskva, i förfäran över Hitlers segrar, började uppmuntra motståndet mot nazistockupationen, växlade slutligen det franska kommunistpartiet över till en ny politik. Mindre iögonenfallande, men inte oväsentlig, var Ribbentrop-Molotovpaktens inverkan på de antinazistiska elementen i Tyskland; den gjorde deras förvirring ännu större, den skärpte deras känsla av nederlag och förmådde dem att försona sig med Hitlers krig.

Det skulle vara naivt att föreställa sig att Stalin inte var medveten om dessa resultat av hans 'vänskap' med Hitler, men tämligen säkert ansåg han dem oväsentliga i jämförelse med de påtagliga fördelar han vunnit. Hans pragmatiska sinne var helt inriktat på konkreta, strategiska begrepp, militära baser, floder, gränsutbuktningar, avrundade gränser, alla de försvarselement

---

[62] Cyril Falls: 'The Second World War', s. 113. Schulenburg misstog sig tydligen när han försäkrade Hitler att 'begäret efter säkerhet' förmådde ryssarna att skicka fram tio divisioner så fort tyskarna skickade en.

[63] J. Stalin: 'War Speeches', s. 7-8. Stalin erkände samma sak ännu tydligare för Harry Hopkins. Se Robert E. Sherwood: 'Roosevelt and Hopkins', s. 333 och 335. Inte endast arméns mobilisering, utan även industrins slutgiltiga omläggning till krigsproduktion fördröjdes otillbörligt länge. Det var först 1948 som chefen för den statliga planhushållningskommissionen, vice premiärminister N. Voznesenskij, avslöjade att de ekonomiska planerna för tredje kvartalet 1941 varit baserade på fredsförhållanden samt att en ny plan, avpassad för krigsförhållanden, hade utarbetats först efter fientligheternas utbrott. N. Voznesenskij: 'Voennaja Ekonomika SSSR', s. 37.

vilkas värde så starkt förminskats genom den moderna krigföringen. Han bortsåg från sådana imponderabilia som stämningen hos den franska eller den tyska arbetarklassen eller polackernas, finnarnas och balternas kränkta nationalkänsla. Lika fullt skulle dessa imponderabilia ta ut sin hämnd på Ryssland, och några gör det ännu när detta skrives. Häri, i hans ringaktning för de stora politiska skeendenas immateriella faktorer, låg den största svagheten hos hans starka men begränsade realism.

Sedan allt det nödvändiga blivit sagt om Stalins felberäkningar och felbedömningar, vore det ändå orätt att helt tillskriva dem hans personliga brister. Hans politik hade bakom sig en mäktig ström av folklig känsla, den ström av vilken Aleksandr Blok hade en så stark förkänning:

> ‘Men längre ej vi tjäna er som sköld,
> vi själva ej i kampen träda!’

Dessa ‘skyternas’ ord, riktade till västerlandet, var ett koncentrat av känslosströmningarna i det ryska samhället år 1939. Den stora massan av det ryska folket, uttröttat genom åratals rastlöst ekonomiskt uppbyggnadsarbete, bundet med hängivenhet vid resultaten av sitt arbete, förbittrat över yttervärldens fiendskap eller i bästa fall ljumhet, fyllt av en känsla av isolering och av besvikelse i sina idealistiska strävanden – detta folk stod enigt med Stalin då han ‘lugnt såg på när asiaten snokade i de fallnas fickor’ och när han klamrade sig fast vid freden till och med då nazisterna redan byggde dödskamrarna i Auschwitz och Maidanek för att ‘kött av vita bröder koka’.

Detta var inte den enda känslosströmningen bland Rysslands folk. Det fanns också en underström av ängslan och farhågor. Partiet hade dåligt samvete. Armén led av en dunkel känsla av förödmjukelse. Men starkare än allt annat var troligen folkets önskan att undslippa krigets obevekliga öde.

KAPITEL 12

Generalissimus

Stalins uppträdande efter Hitlers angrepp på Ryssland. – Hans tal den 3 juli 1941. – Hans ledarskap i kriget. – Han räddar Moskva och beordrar den första ryska motoffensiven (december 1941). – 'Seger under 1942.' – Interallierade farhågor och misstankar. – 'Detta är intet klasskrig.' – Den andra fronten. – Churchills möte med Stalin i augusti 1942. – Slaget om Stalingrad. – Uppblossande traditionalism och nationalism i Ryssland. – Stalins försök att försona leninism och rysk traditionalism. – Han upplöser Komintern och återupprättar den grekisk-ortodoxa kyrkan. – Politbyrån och generalstaben. – Jämförelse mellan Stalin och Hitler som krigsledare. – Stalin och hans marskalkar.

Den 22 juni 1941 delgav Molotov varsamt det ryska folket det hårda budskapet om det tyska anfallet. Stalin skydde offentlighetens ljus, liksom skamsen över sina förhoppningars katastrofala sammanbrott. Det dröjde nära fjorton dagar innan han yttrade ett ord offenligt. Tydligen väntade han på att få se utgången av de första slagen, vad Storbritannien och Förenta staterna intog för hållning och hurudan stämningen var i landet. Instängd med sina militära ledare diskuterade han mobiliseringsåtgärder och strategiska planer. Han uppdelade den enorma fronten i tre avsnitt och gav Vorosjilov befälet över norra sektorn, Timosjenko över den mellersta och Budjonnyj över den södra. Själv iklädde han sig det högsta befälet. Hans stabschef blev general Sjaposjnikov, som tjänstgjort vid generalstaben sedan före revolutionen och var känd som en kunnig, ihärdig men osjälvständig strateg. Den högsta ledningen av krigsansträngningen koncentrerades i den statliga försvarskommittén, som bestod av fem medlemmar: Stalin, Molotov, Vorosjilov, Berija och Malenkov. Molotov skulle handha diplomatin, Berija inrikespolitiken. Vorosjilov skulle säkra förbindelserna mellan de väpnade styrkorna och de civila myndigheterna. Malenkov, en av Stalins medhjälpare i generalsekretariatet, representerade partiet. Stalin själv var kommitténs ordförande.

Trots alla sina felkalkyler mötte Stalin inte situationen oförberedd. Han hade grundligt rustat sitt land och reorganiserat dess militära styrkor. Hans praktiska sinne hade inte varit bundet vid någon ensidig strategisk dogm. Han hade inte invaggat den ryska armén i en falsk säkerhetskänsla bakom någon rysk motsvarighet till Maginotlinjen, detta statiska försvarssystem som blivit den franska arméns fördärv 1940. Han kunde förlita sig på Rysslands väldiga yta och stränga klimat. Ingen organiserad grupp kunde bestrida hans ledarskap. Han hade uppnått absolut enighet hos befälet, den moderna strategens dröm.

Dessa fördelar motvägdes emellertid av allvarliga nackdelar. Den ryska armén skulle först nu genomgå sitt verkliga elddop. Dess moral var fortfarande osäker. Endast tio år hade gått sedan bönderna gjorde uppror mot kollektiviseringen, och minnena av de stora utrensningarna var ännu färskare. De första rapporterna från fronterna gav en förvirrad och motsägande bild. På ena stället smulades divisioner sönder och upplöstes i kaos, och de enorma mängder fångar som togs av tyskarna tydde på en skrämmande brist på stridsanda. På andra ställen kämpade inringade och avskurna formationer hårdnackat och fördröjde fiendens framryckning. På ytterligare andra ställen retirerade truppstyrkor under överväldigande tryck i god ordning och sparade sina krafter till kommande drabbningar. Men överallt ryckte Hitlers arméer oemotståndligt fram. Bakom stridslinjerna började rykten, förvirring och panik sprida sig.

Den 3 juli 1941 bröt Stalin äntligen sin tystnad för att ge sin förvirrade nation ledning. I ett radioanförande talade han om den 'allvarliga faran'. Hans röst var dröjande, stapplande, färglös. Hans språk var som vanligt tungrott och torrt. Det innehöll inga av de eldande ord vilka, likt Churchills löfte om 'blod, svett och tårar', borrar sig in i ett folks själ. Hans framförande gick sällsamt illa i stil inte bara med det dramatiska ögonblicket, utan med själva

innehållet i hans tal, med hans egna appeller och instruktioner, som gav uttryck åt hans obrytbara och oböjliga segervilja.

Han började med att förklara att ‘även om fiendens bästa divisioner och de bästa förbanden ur hans flygvapen redan var krossade och hade mött sin undergång på slagfältet, fortsatte fienden att rycka framåt’.[1] Han kunde inte förmå sig att säga folket den bittra sanningen utan att låta den föregås av ett vilt optimistiskt och påtagligt osant påstående.[2] Därefter framförde han den apologi för sin pakt med Hitler som vi redan känner, och han tillade att Hitler hade tillskansat sig favören av överraskningsmomentet, men att den glädjen inte skulle bli långvarig. Sedan skildrade han fiendens avsikter med avsiktlig musjikaktig enkelhet: ‘Fienden är grym och skoningslös. Han är ute för att bemäktiga sig vår jord, som vi vattnat med våra pannors svett, för att bemäktiga sig vår säd och vår olja, som vi frambragt med våra händers möda. Han är ute för att återställa godsägarväldet, för att återupprätta tsarismen ... för att förtyska [Sovjetunionens folk], för att göra dem till slavar under tyska furstar och baroner.’ [3] Detta var en fråga om ‘liv och död’; ‘det sovjetryska folket måste lägga bort all mildhet ... Det får inte finnas någon förskoning för fienden ... Det får inte finnas någon plats i edra led för veklingar och pultroner, för panikspridare och desertörer...’ Han manade till skoningslöshet, skoningslöshet och återigen skoningslöshet mot inkräktaren och när det gällde att övervinna kaos och panik bakom stridslinjerna. Sedan framförde han sin skräckinjagande mening till folket att ‘bränna jorden’ som de tvingades uppge åt fienden:

‘I händelse av en nödtvungen reträtt ... måste all rullande materiel evakueras; det får inte lämnas kvar åt fienden ett enda lokomotiv, en enda järnvägsvagn, ett enda skålpund säd eller en gallon olja. Kollektivjordbrukarna måste driva bort all sin boskap och överlämna sin spannmål i myndigheternas händer för transport inåt landet. All värdefull egendom, såsom metall, spannmål och bränsle, som inte kan bortföras, måste ofelbart förstöras ... I områden som ockuperats av fienden måste gerillaband formeras, både beridna och till fots; sabotage-grupper måste organiseras för att bekämpa fienden, för att egga till gerillakrig överallt, spränga broar och vägar, förstöra telefon- och telegrafledningar, sätta eld på skogar, förråd och transporter. I ockuperade områden måste förhållandena göras outhärdliga för fienden och alla hans medbrottslingar. De måste jagas och förintas vid varje steg och alla deras företag omintetgöras.’ [4]

Det var som om Ryssland från 1812 hade stått upp och talat genom Stalins mun. Han erinrade också om Rysslands seger över Napoleon och sade att Hitler inte var mera oövervinnelig än Napoleon hade varit. Han omnämnde ‘med tacksamhet’ den brittiske premiärministerns, mr Churchills, ‘historiska yttrande om hjälp åt Sovjetunionen samt Förenta staternas regerings deklaration ...’ [5] Nu liksom 1812 utkämpade Ryssland ‘ett nationellt patriotiskt krig’ vilket samtidigt var ett krig för alla folks frihet. Han slutade med att uppmana folket att ‘sluta upp kring Lenins och Stalins parti’.[6] Detta oväntade omnämnande av honom själv i tredje person gav en disparat anstrykning åt hans tal – ett tal på en gång så lysande och så matt, så okuvligt och så oinspirerande.

*

[1] J. Stalin: ‘War Speeches’, s. 7.
[2] ‘Våra förluster hade inte varit svåra före det slutliga anfallet mot Moskva’, säger general Blumentritt (B. H. Liddell Hart: ‘The Other Side of the Hill’, s. 200); och Stalin höll sitt tal blott två veckor efter det anfallet mot Ryssland hade börjat.
[3] J. Stalin: ‘War Speeches’, s. 9.
[4] Ibid., s. 10-11.
[5] Ibid., s. 12.
[6] Ibid., s. 12.

Ryssland skulle komma att sälja rum för tid; rummet det sålde skulle göras obrukbart för fienden, och ett skoningslöst pris skulle utkrävas för det. Det var det enda sätt på vilket Stalin, efter alla sina misstag och felberäkningar, kunde möta Europas erövrare. Han satte upp mot honom sin överlägsna viljekraft. Men är det sant, som man har betygat, att han aldrig ens för ett ögonblick förlorade sitt självförtroende? I betraktande av några av Stalins tillfälliga yttranden under dessa kritiska månader kan man betvivla att det var så. I sitt tal den 3 juli talade han inte endast om Napoleons nederlag i Ryssland. Han erinrade också om det öde som drabbade kejsar Wilhelm, som även han hade betraktats som oövervinnelig men som slutligen blivit besegrad av 'anglo-franska styrkor'. Stalin erinrade inte om att Kaiserns armé hade besegrat Ryssland innan den dukade under för sina fiender i väster. Men hans tankar irrade tydligen från Napoleon till Kaisern och från Kaisern till Napoleon. Han kunde inte undgå att fråga sig om Hitler skulle lyckas där Kaisern hade misslyckats. En dylik tanke måste ha flugit genom hans hjärna när han, den 30 juli, talade med Harry L. Hopkins, president Roosevelts utsände. Han erkände att han personligen inte hade väntat sig att Hitler skulle anfalla Ryssland, och han sade vidare att 'kriget skulle bli förbittrat och kanske långvarigt', att sjuttiofem procent av krigsindustrierna låg i och omkring Moskva, Leningrad och Charkov, vilka alla snart skulle hotas av fienden, och att han gärna ville att presidenten skulle få veta att han, Stalin, 'skulle välkomna amerikanska styrkor på vilken del som helst av den ryska fronten under den amerikanska arméns uteslutande befäl'? Detta är ett av de mest avslöjande yttranden som tillskrives Stalin av det andra världskrigets memoarförfattare. Under hela kriget vägrade Stalin hårdnackat att släppa fram till fronten några utländska trupper som inte stod under hans befäl. Han höll utländska iakttagare borta från stridslinjen, och som en regel från vilken det inte gavs några undantag tillät han inte ens allierade piloter att flyga över Ryssland. Vad gjorde honom då angelägen att 'välkomna amerikanska styrkor på vilken del som helst av den ryska fronten under den amerikanska arméns uteslutande befäl i juli 1941, då hans förslag var totalt verklighetsfrämmande.[7] Man kan bara dra den slutsatsen att han yttrade dessa ord i en stämning av dalande självförtroende, kanske av desperation. Det skulle ha varit helt naturligt, ty när Stalin talade med Hopkins hade Hitlers styrkor tillryggalagt mer än sjuhundrafemtio kilometer på mindre än en månad; i norr höll slaget vid Smolensk på att flamma upp, och i söder började upprivningen av Budjonnyjs arméer. I september, efter Budjonnyjs katastrofala nederlag vid Dnepr, iakttog två andra besökare, Harriman och Beaverbrook, tecken på depression hos Stalin, och Stalin frågade då om inte britterna ville sända några av sina trupper till den ukrainska fronten.[8] Senare på hösten, då tyskarna närmade sig Moskva, förrådde han sin oro för sir Stafford Cripps. Han sade den brittiske ambassadören att Moskva skulle försvaras in i det sista, men han räknade också med möjligheten att tyskarna skulle erövra staden. Han sade vidare, att om Moskva föll, skulle Röda armén tvingas att dra sig tillbaka från hela territoriet väster om Volga. Han trodde att Sovjet även då skulle vara i stånd att fortsätta kriget, men att det skulle dröja många år innan dess styrkor skulle kunna gå till motoffensiv över Volga.

Kort efter krigsslutet gjorde Stalin själv ett indirekt erkännande. Då man den 24 maj 1945 firade segern i Kreml, utbringade han en 'skål för det ryska folket'. 'Vår regering', yttrade han, 'gjorde inte så få misstag; vi befann oss tidtals i en förtvivlad situation under 1941 och 1942, då vår armé retirerade därför att det inte fanns någon annan utväg. Ett annat folk skulle ha sagt till regeringen: 'Ni har inte motsvarat våra förväntningar. Gå. Vi kommer att tillsätta en annan regering, som sluter fred med Tyskland ...' Det ryska folket handlade emellertid inte

[7] Robert E. Sherwood: a. a., s. 339-343.
[8] Ibid., s. 387-389.

så. Jag tackar det ryska folket för detta förtroende.' [9] Under de första krigsmånaderna måste ovissheten ha gnagt på Stalins sinne, även om han inför världen endast visade en järnmask.

Han bar denna järnmask med förbluffande självstyrka och självbehärskning. Kanske var i själva verket denna mask hans kraftigaste vapen. Den gav hans segervilja ett heroiskt, nästan övermänskligt drag. Ryssland vimlade av svaghetselement. Det minsta tecken på svikande mod hos den man i vars händer nationen, halvt tvingad och halvt övertalad, hade lagt hela sitt öde, skulle ha ökat dessa svaghetselement med förödande konsekvenser. Stalin visste naturligtvis att för honom personligen, mer än för någon annan av Hitlers motståndare eller offer, all tvekan eller svaghet betydde ett ärolöst slut. Självbevarelsedriften bjöd honom att uppträda som han gjorde, och nu mer än någonsin förut var hans intresse ett med nationens intresse. Detta är på en gång den starka och den svaga punkten hos varje totalitär regim – att i vissa ögonblick en stor nations hela öde tycks bero av nervstyrkan hos dess diktator, vars sammanbrott eller avlägsnande skulle skapa ett tomrum som knappast någon kunde fylla.

Många av de allierade besökarna i Kreml under kriget blev förvånade över att se i hur många frågor, stora som små, militära, politiska eller diplomatiska, Stalin personligen fattade det avgörande beslutet. Han var i praktiken sin egen överbefälhavare, sin egen försvarsminister, sin egen generalkvartermästare, sin egen försörjningsminister, sin egen utrikesminister och till och med sin egen protokollssekreterare. Stavkan, den röda arméns överkommando, var inhyst i hans ämbetslokaler i Kreml. Från sitt skrivbord och under ständig och direkt kontakt med befälsstaberna vid de olika fronterna iakttog och dirigerade han kampanjerna i fält. Från sitt skrivbord genomförde han också en annan häpnadsväckande operation, evakueringen av 1 360 fabriker och verkstäder från Västryssland och Ukraina till Volga, Ural och Sibirien, en evakuering som omfattade inte bara maskiner och installationer, utan också miljoner arbetare med familjer. Mellan de olika ämbetsuppgifterna underhandlade han med till exempel Beaverbrook och Harriman om de kvantiteter aluminium eller om kalibern på de gevär och luftvärnskanoner som skulle levereras till Ryssland av de allierade västmakterna, eller han tog emot gerillaledare som kommit från tyskockuperade områden och diskuterade med dem raider som skulle utföras hundratals kilometer bakom fiendens linjer. Mitt under det hetaste slaget om Moskva, i december 1941, då mullret från Hitlers kanoner olycksbådande rullade över Moskvas gator, fann han tid att inleda ett intrikat diplomatiskt spel med den polske generalen Sikorski, som hade kommit för att avsluta ett ryskt-polskt fördrag. Längre fram svällde antalet utländska besökande, ambassadörer och speciella sändebud från alla delar av världen enormt. Han tog vanligen emot dem sent på natten eller fram på småtimmarna. Efter en dag fylld av militära rapporter, taktiska avgöranden, ekonomiska instruktioner och diplomatiskt köpslående kunde han i gryningen fördjupa sig i de senaste frontdepescherna eller i någon konfidentiell rapport om den civila moralen från inrikeskommissariatet, N.K.V.D. Rapporten från N.K.V.D. kunde också innehålla exempelvis en detaljerad redogörelse för vad generalen som förestod den brittiska militärbeskickningen i Moskva föregående dag hade sagt om Ryssland, om dess allierade och deras planer samt om Stalin själv på sitt eget privata ämbetsrum, ty generalens ämbetsrum var 'späckat med skickligt dolda diktafoner', som tog upp varje ord han yttrade.[10] På det sättet fortsatte han, dag ut och dag in, under fyra års fientligheter, ett under av tålamod, uthållighet och vaksamhet, nästan allestädes närvarande, nästan allvetande.

*

I oktober inledde Hitler formellt slaget om Moskva, 'den största offensiven i världshistorien'. Leningrad var avskuret och blockerat. Nästan hela Ukraina och kusten av Azovska sjön hade erövrats av die Wehrmacht. Budjonnyjs arméer var upprivna – tyskarna tog en halv miljon

[9] J. Stalin: 'War Speeches', s. 139.
[10] John R. Deane: 'The Strange Alliance', s. 154.

fångar vid Dnjepr. Stalin avsatte både Vorosjilov och Budjonnyj från kommandot – männen från Tsaritsyn, 'underofficerarna' som Trotskij brukat kalla dem, var inte vuxna hans motoriserade krigföring. Nya befälhavare, Zjukov, Vassilevskij, Rokossovskij, skulle snart efterträda dem.

I november gjorde tyskarna ett samlat försök att omringa Moskva. Deras förtrupper ryckte fram till mellan trettio och femtio kilometer från huvudstaden – på en punkt stod de endast åtta kilometer därifrån. Alla folkkommissariat och statliga verk evakuerades till Kujbysjev vid Volga. I Moskva brände tjänstemännen de arkiv som inte blivit bortförda. Den sjätte november, årsdagen av revolutionen, samlades Moskvas sovjet som vanligt till högtidsmöte, men denna gång hölls mötet under jorden, på den underjordiska järnvägens Majakovskij-station. Stalin talade till de församlade i lugna ordalag, även om han gjorde det skrämmande erkännandet att de ryska trupperna hade 'flera gånger färre stridsvagnar än tyskarna'.[11] Dagen därpå stod han på Leninmausoleets tak för att hälsa de paraderande trupper och frivilligförband ur folkgardena som marscherade direkt från Röda torget till fronten i stadens utkanter. Han vädjade till soldaterna att hämta inspiration ur minnena från inbördeskriget, 'då tre fjärdedelar av vårt land befann sig i främmande interventionisters händer' och den unga sovjetrepubliken inte hade någon egen armé och inga allierade. 'Fienden är inte så stark som en del små skrämda intellektuella utmålar honom. Djävulen är inte så fruktansvärd som han utmålas ... Tyskland kan inte uthärda ett sådant tryck länge till. Ännu några månader, ännu ett halvår, kanske ännu ett år, och Hitlertyskland måste krossas under tyngden av sina brott.' Han slutade med en egendomlig, oväntad invokation av Tsarrysslands helgon och krigare: 'Må de många bilderna av våra stora förfäder – Aleksander Nevskij, Dimitrij Donskoj, Kuzma Minin, Dimitrij Pozjarskij, Aleksander Suvorov och Michail Kutuzov – inspirera er i detta krig!' [12] Det var första gången han på detta sätt frammanade skuggorna av ett förflutet som revolutionen för alltid tycktes ha bannlyst och höljt med förakt. 'Må den store Lenins segerrika baner leda eder', tillade han.

Meddelandet om regeringens evakuering skakade Moskvas invånare. Psykologiskt var det ett ögonblick av den yttersta fara. En regerings beslut att lämna sin huvudstad mitt under ett krig har alltid en benägenhet att bryta den moraliska styrkan hos en kämpande nation och öka centrifugalkraften. Så var det i Frankrike 1940, då regeringen, lösryckt från sitt traditionella säte, blev lika sårbar som en snigel utan sitt skal. Ju mer centraliserad regeringen är, i desto högre grad är dess stabilitet och auktoritet rotad i gamla välbekanta landmärken, nästan alla belägna i huvudstaden. Regeringens evakuering från Moskva följdes av upplopp och oroligheter. Befolkningen trodde att staden hade uppgivits. Folkhopar stormade livsmedelsbutikerna. Partimedlemmar förstörde sina medlemskort och märken. Antikommunister beredde sig att göra upp räkningen med kommunisterna och söka inkräktarens gunst. Tecken på anarki visade sig på många platser över hela området mellan fronten och Volga.

Personer som tillbragte dessa dagar i Moskva skildrade senare den välgörande inverkan som meddelandet om att Stalin inte hade avrest tillsammans med den övriga regeringen hade på moralen bland huvudstadens invånare, som däri såg ett bevis på att segerviljan, förkroppsligad i Stalin, var orubbad. Hans närvaro Kreml i denna elfte timme var en ren utmaning mot ödet. Det var som om världens öde hade balanserat på den gamla fästningens torn. För både Stalin och Hitler blev Kreml symbolen för deras strävan, ty medan Stalin vägrade att lämna dess murar, utfärdade Hitler order om att 'Kreml skulle sprängas i luften för att signalera bolsjevismens undergång'.[13] Det var i Kremls inramning Stalins gestalt hade vuxit till sin nuvarande

[11] J. Stalin: 'War Speeches', s. 17.
[12] Ibid., s. 25-26.
[13] B. H. Liddell Hart: a. a., s. 194.

resning. Han hade blivit ett med denna inramning och dess historiska minnen, och han var rädd att lösgöra sig ur den. Åtminstone en del av hans makt hade legat i hans avskildhet från folket. Om han lämnade Kreml, kunde distansens förtrollning ha blivit bruten. Han kunde ha framstått för folket som en diktator på flykt. Därmed är inte sagt att han inte kunde ha fortsatt kriget från någon avskild tillflyktsort i landet. Men att lämna Moskva var för honom ett så olägligt och förödmjukande steg att han ryggade tillbaka för det in i det sista.

Han skulle för övrigt förbli frivilligt inmurad i Kreml under hela kriget. Han tycks inte en enda gång ha sökt personlig kontakt med sina trupper i fält. Trotskij reste under inbördeskriget i sitt legendariska tåg från front till front, inspekterade, stundom under fiendens eld, framskjutna positioner och kontrollerade taktiska åtgärder. Churchill blandade sig med sina soldater i den afrikanska öknen och på de normandiska stränderna, muntrade upp dem med sina egenheter, sina komiska hattar, sina cigarrer och V-tecken. Hitler tillbragte mycket av sin tid i sitt framskjutna fälthögkvarter. Stalin kände sig inte lockad av krigets fysiska realiteter. Inte litade han heller på effekten av sin fysiska kontakt med trupperna. Likväl är det ingen tvekan om att han var deras faktiska överbefälhavare. Hans ledarskap inskränkte sig på intet sätt till det fattande av abstrakta strategiska beslut som civila politiker kan excellera i. Det giriga intresse varmed han studerade den moderna krigföringens tekniska aspekter ända in i minsta detalj visar att han var allt annat än en dilettant. Han såg framför allt kriget ur organisatorisk synpunkt. Att säkerställa reserver av manskap och vapen, i de rätta kvantiteterna och proportionerna, att fördela dem och transportera dem till de rätta punkterna vid det rätta tillfället, att samla en avgörande strategisk reserv och hålla den redo för ingripande i avgörande ögonblick – dylika operationer utgjorde nio tiondelar av hans arbete.

Mot slutet av 1941 var det just i detta avseende som situationen föreföll hopplös. N. Voznesenskij, chefen för den statliga planhushållningskommissionen, skildrar den på följande sätt: ‘På de områden som ockuperats av tyskarna fram till november 1941 bodde omkring 40 procent av Sovjetrysslands hela befolkning. Omkring 65 procent av hela förkrigsproduktionen av kol hade kommit därifrån, 68 procent av allt tackjärn, 58 procent av allt stål, 60 procent av allt aluminium, 38 procent av spannmålen, 84 procent av sockret ..., 41 procent av alla järnvägslinjer i S.S.S.R.....’[14] Från juni till november hade industriproduktionen sjunkit med mer än hälften och stålproduktionen med mer än två tredjedelar. Produktionen av kullager, så oumbärliga för moderna maskiner, var mindre än fem procent av den normala. I denna stund var Rysslands ordspråksmässiga ‘outtömliga tillgångar’ en myt. Dess materiella resurser var ojämförligt underlägsna Tysklands. Inte ens dess trupptillgångar var nämnvärt större, och de var i varje fall betydligt underlägsna Tysklands och dess vasallstaters samlade styrkor. Fördenskull var Rysslands motstånd, framför allt under de första krigsåren, en triumf för dess överlägsna viljekraft och stridsanda, den anda som kom unga kommunister att dö i Moskvas utkanter med ropet: ‘Bakom oss ligger Moskva – det finns ingen plats kvar för reträtt!’[15]

Den 8 december tillkännagav Hitler att han hade inställt alla operationer för vintern. Två gånger hade hans trupper försökt storma Moskva och blivit tillbakaslagna. De var nu immobiliserade till följd av ett oberäknat omslag i väderleken. En sträng kyla hade satt in flera veckor tidigare än vanligt. Hitler visste inte att två dagar innan han förklarade 1941 års fälttåg avslutat, den 6 december, hade Stalin utfärdat order om en motoffensiv.

---

[14] N. Voznesenskij: ‘Voennaja Ekonomika SSSR’, s. 42.

[15] ‘Några förband ur våra trupper från den 258:e infanteridivisionen’, berätta general Blumentritt, biträdande chef för den tyska arméns generalstab, ‘kom i själv verket ända in i Moskvas förstäder. Men de ryska arbetarna strömmade ut ur fabrikerna och kämpade med släggor och andra verktyg till försvar för sin stad.’ B. H Liddell Hart: a. a., s. 196.

Under senare år har ryssarna reflekterat över de omständigheter som tvingade dem att retirera 1941-42. Omedelbart efter fientligheternas utbrott förklarade Stalin, som vi redan vet, de inledande ryska nederlagen med att Hitler haft fördelen av överraskningsmomentet. År 1946 tolkade han händelserna något annorlunda och antydde att han avsiktligt lockat in tyskarna i det inre av Ryssland för att nedgöra dem där. I ett brev till militärhistorikern överste E. Razin erinrar han om de två historiska exempel han hade följt: 'Redan de gamla parterna kände detta slag av motoffensiv, när de lockade in den romerske härföraren Crassus och hans här i det inre av sitt land och där gick till motanfall och förintade dem. Även Kutuzov, vår geniale fältherre, kände den väl då han besegrade Napoleon och hans armé med hjälp av en noga förberedd motoffensiv.'[16] Denna andra version var avsedd att sätta stopp för allt närgånget forskande efter orsakerna till nederlagen under 1941-42 – sådana forskningar kunde inte undgå att skada Stalins prestige. Att ryssarna tvingades retirera för ett övermäktigt tyskt tryck, att det inte kan ha ingått i deras strategiska planer att uppge sina rikaste provinser är obestridligt. Stalin sökte inte, som Kutuzov, locka fienden till Moskva, som nu var huvudstaden – år 1812 var huvudstaden St. Petersburg. År 1812 minskade förlusten av territorium inte Rysslands stridskapacitet, och Napoleons framryckning inskränkte sig till vägarna som ledde till Moskva. I ett modernt krig skulle en frivillig reträtt i sådan skala och till priset av sådana förluster som Ryssland led 1941-42 vara rent vanvett, om inte något värre.

Stalins båda förklaringar av sin strategi utesluter emellertid inte varandra i så hög grad som det kan synas. Sedan han väl tvingats uppge vidsträckta landområden, beslöt han att göra det bästa av en olycklig situation, att samla nya styrkor, att undvika avgörande slag, att frigöra sina styrkor ur successiva inringningar, att vänta på det ögonblick då Hitlers arméer hade försträckt sig och då slå tillbaka mot deras alltför uttänjda flanker och förbindelselinjer. Med primitiv, orientalisk men osviklig slughet satsade han på Hitlers övermod. En lång och exempellös rad av segrar hade verkligen gjort Hitler så förmäten att han efter anfallen på Moskva försummade de försiktighetsåtgärder som även en medelmåttig fältherre skulle ha vidtagit. I stället för att dra tillbaka sina trupper till försvarsställningar beordrade han dem att gå i vinterkvarter inom synhåll från Moskva; han försummade att utrusta dem med vintermundering; han förutsåg inte att den ryska gyttjan och kölden skulle stoppa hans krigsmaskiner och att vintern var det element där den ryske soldaten var överlägsen varje motståndare. Stalin, vars militära misstag hittills hade bottnat i överdriven försiktighet, var inte sen att observera denna brist på förtänksamhet hos Hitler, och på den baserade han sin egen stridsplan. Inte nog med att han därigenom räddade Moskva – han tvingade också tyskarna att göra en lång och förlustbringande reträtt, den första de någonsin hade gjort.

Efter denna första framgång för de ryska vapnen spred sig en känsla av tillförsikt över landet. Arméerna i fält insåg plötsligt att de hade utfört något som ingen annan armé dittills varit mäktig. Under några veckor såg det ut som om die Wehrmacht, oavlåtligt attackerad av reguljära styrkor och oroad av gerillaförband, liksom La grande armée skulle gå sin upplösning till mötes på de snöiga vidderna. Det blev inte så. Men den ryske soldaten kände nu, att om han slagit fienden en gång, kunde han slå honom flera gånger.

---

[16] J. Stalin: 'Brev till överste Razin' i 'Bolsjevik' den 3 februari 1947. Stalins om nämnande av parterna tyder på att han med speciellt intresse måste ha studerat d gamla staters historia vilka gränsade till hans födelseland Kaukasien - det partiska riket hade omfattat norra delen av Persien. Inom parentes sagt var skyterna krigar klassen i det partiska riket. Ur deras stammar kom dess fältherrar och några av des kejsare. Studiet av 'den skytiska krigskonsten' var nästan en modesak i krigstiden Ryssland. Historiska fakulteten vid Moskvauniversitetet firade tjugufemårsdagen a revolutionen med en högtidssammankomst, varvid professor Misjulin höll en föreläsning om 'skyternas krigskonst'. Föreläsaren avslutade detta säregna minnestal över revolutionen med orden: 'Skyternas hårdnackade kamp för sin självständighet har fyll inte så få heroiska sidor i vårt fosterlands gamla annaler.' Se professor A. Misjulin: 'O voennom iskustve Skifov', Tstoritieskij Journal', nr 8-9, 1943.

Stalin uppmuntrade den nya stämningen och manade till ‘seger under 1942’. Vid fientligheternas början hade han sagt till Harry L. Hopkins att han räknade med ett långt och kostsamt krig, som skulle komma att räcka tre eller fyra år. Vad var det då som drev honom att nu lansera den nya parollen? Utsikterna hade otvivelaktigt ljusnat, inte bara till följd av de ryska segrarna utan också genom Förenta staternas inträde i kriget. Mot dessa nya omständigheter måste han sätta upp de fakta att framgången av hans offensiv från Moskva till stor del berott på vintern, att Förenta staterna alltjämt hade att omvandla sin gigantiska styrka från det potentiella till det reella; att de brittiska arméerna ännu inte hade återhämtat sig efter sitt nederlag på kontinenten. Endast ett ‘mirakel’ kunde ha gjort slut på kriget under 1942. Men var inte Moskvas försvar ett ‘mirakel’? Det kan tänkas att Stalin uppriktigt hoppades på ett snabbt slut på kampen. Men det är också möjligt att han, trots att han visste att han inte kunde vänta sig seger under 1942, inte vågade möta det ryska folket med det nyktra meddelandet att deras eldprov skulle pågå ännu i flera år. Eldprovet var alltför fruktansvärt för att medge en så hänsynslös uppriktighet.[17]

*

Krigets längd var uppenbarligen beroende av de allierade västmakternas hållning. Ryssland hade redan slutit fördrag med både Storbritannien och Förenta staterna, fått ett amerikanskt lån på en miljard dollar och löfte om ett jämnt tillflöde av krigsmateriel från väster. Men Stalin var på sin vakt mot de överraskningar kriget kunde bära i sitt sköte. Den allierade koalitionen hade tillkommit mot samtliga sina medlemmars vilja. Banden mellan dem var fortfarande svaga. De kunde brista under trycket av motgångar, rivalitet och ömsesidiga beskyllningar. Under ytan dolde sig alltjämt den forna antagonismen och spänningen. Stalin kunde inte undgå att fråga sig om inte västmakterna kunde komma att sluta separatfred med Tyskland och lämna Ryssland i sticket. I hans ögon var konflikten mellan den nazistiska kapitalismen i Tyskland och den liberala kapitalismen i Storbritannien och Förenta staterna mycket ytligare än den primära antagonismen mellan Bolsjevikryssland och de båda senare. Han såg en historiens ironi i den omständigheten att de brittiska konservativa av självbevarelsedrift kämpade mot Hitler, ledaren för alla antikommunistiska krafter, det faktiska överhuvudet för den europeiska kontrarevolutionen. Denna historiens paradox, måste han ha tänkt, kunde visa sig bedräglig. Vi vet hur å andra sidan tanken att Ryssland kunde komma att sluta separatfred med Tyskland tyngde på Roosevelt och Churchill, som fruktade att Rysslands förluster och frändskapselement mellan de båda totalitära regimerna trots allt skulle förleda Stalin att försona sig med Hitler, liksom han gjort 1939.[18] Farhågorna var således ömsesidiga, och de satte sin färg på den politiska krigföringen.

Stalin avhöll sig sorgfälligt från att föra kriget under den proletära revolutionens baner, tydligen i tro att detta skulle ha ödelagt koalitionen. Han kastade överbord de instruktioner och recept korninterns kongresser hade utarbetat för kommunistpartiernas uppträdande under krig. Enligt dessa instruktioner skulle kommunisterna propagera för den kapitalistiska ord-

[17] Att parollen ‘Seger under 1942’ inte vid den tiden var så ytterligt fantastisk so den ter sig vid en återblick framgår av att Rundstedt och Leeb i början av detta å enträget rådde Hitler att retirera ända till den polska gränsen (se B. H. Liddell Hart a. a., s. 203). En tysk reträtt av ett sådant djup skulle i praktiken ha varit liktydig med en rysk seger. Det måste ha varit skälet till att Hitler vägrade att följa sina generalers råd. Under det att generalerna hade ögonen fästa på den militära strategin tog Hitler först och främst hänsyn till den politiska strategin, och det är ingalunda så säkert sons de tyska generalerna tror att Hitler hade ‘fel’ när han vägrade att retirera. Den var hans olycka att både han och hans generaler hade ‘rätt’, var och en ur sin synpunkt.

[18] Robert E. Sherwood: a. a.. s. 400. 466, 495, 734 med flera; J. Ciechanowski: ‘Defeat in Victory’, s. 167-168; Giffard Martel: a. a., s. 76; ‘The Memoirs of Cordell Hull’, vol. II, s. 1171 med flera.

ningens störtande och utnyttja för detta ändamål alla de tillfällen kriget skapade.[19] I stället accepterade de nu de allierade regeringarnas ledarskap och stödde krigsansträngningen i syfte att hjälpa Ryssland. I de flesta nazistockuperade länder erkände de motståndsrörelsernas borgerliga ledarskap: de Gaulles i Frankrike, Benes' i Tjeckoslovakien, drottning Wilhelminas i Holland och så vidare. Inte ens den propaganda som var riktad till Tyskland, Italien och Balkanländerna manade till kapitalismens störtande. Den uppmanade folken i dessa länder att göra motstånd mot sina härskare i demokratins, inte i den proletära diktaturens namn. (Det var först mot krigets slut som själva ordet 'demokrati' skulle bli föremål för motsägande, 'östliga' och 'västliga' tolkningar.) Moskva talade nu till varje nation med det nationella intressets, känslans och till och med fördomens stämma, inte med den marxistiska internationalismens. 'Detta är inte klasskrig', förklarade Churchill den dag Hitler anföll Ryssland, och Stalin tycktes upprepa Churchills ord. Han odlade ihärdigt det sken av ett enda antifascistiskt syfte och av demokratisk ideologilogi som var gemensamt för hela koalitionen. För detta sken offrade han Komintern, då han i maj 1943 beslöt att upplösa den. Det var hans politiska bidrag till den stora alliansens sammanhållning.

Det var inte bara fruktan för en separatfred som plågade Stalin. Endast föga mindre allvarlig, men betydligt verkligare var i hans ögon faran att västmakterna skulle förbli overksamma och låta Ryssland och Tyskland ömsesidigt trötta ut sig på varandra. Han bestyrktes i denna misstanke då under det rysk-tyska krigets första dagar en medlem av den brittiska regeringen, lord Brabazon of Tara, offentligt uppmanade de allierade att inta en sådan attityd. Lord Brabazon of Tara tvingades avgå ur den brittiska regeringen, och både Churchill och Roosevelt talade med djup känsla om Rysslands kamp och om Stalin, sin allierade. Men i Kremls innersta rådkamrar hade man den frispråkige ministerns ord i gott minne. Det var otvivelaktigt Stalins tanke att ministern blivit desavuerad därför att han varit oförsiktig nog att säga högt vad de flesta av hans kolleger hade i tankarna. I Stalins ögon tycktes allt peka åt det hållet: det nödtorftigt nedtystade klasshatet, den gamla rysk-brittiska rivaliteten, i vilken Storbritannien undantagslöst framstod för ryssarna som det 'perfida Albion' som använde musjiken som kanonmat, samt, sist men inte minst, de logiska konsekvenserna av hans, Stalins, egen hållning under 1939-41, vilken nu hämndlystet tycktes studsa tillbaka på honom. Han började pressa sina allierade i väster att ofördröjligen inträda i kampen mot Tyskland på kontinenten, och han strävade att erhålla deras formella löfte om detta.[20]

Samtidigt höll han ett öga på en diplomatisk fråga av den mest intrikata art. I samarbete med Tyskland hade han vidgat Sovjetunionens gränser. Han hade förändrat de inkorporerade ländernas sociala struktur och politiska åskådning, och han hade beseglat deras inkorporering med behöriga tillägg till Sovjetkonstitutionen. Han strävade nu att rädda sina nyförvärv ur spillrorna av hans kompanjonskap med Hitler, och han sökte förmå västmakterna att erkänna legitimiteten hos de vinster han gjort på vad de betraktade som en genuint illegitim affär. Varken Storbritannien eller Förenta staterna hastade att öppet erkänna annexionen av de baltiska staterna. Men den frågan var inte av större vikt. Då var det polska problemet betydligt kvistigare. Polen hade varit den äldsta medlemmen av den antityska koalitionen. Det hade förlorat sina östra gränsområden till Ryssland enligt samma aktstycke som förberett dess underkuvande av Tyskland. Den stora alliansens dekorum, om inte annat, krävde att Polen fick gottgörelse, inte därför att dess rätt till sina ukrainska och vitryska gränsområden var

[19] 'Ett krig', förklarade Stalin upprepade gånger under trettiotalet, 'kommer med säkerhet att utlösa revolution och äventyra kapitalismens själva existens i ett antal stater, liksom skedde under det första imperialistiska kriget.' (J. Stalin: 'Problems Of Leninism'. s. 463, 464.)

[20] Så tidigt som i november 1941 yttrade Stalin i sitt tal på Majakovskijstationen: ' …det finns alltjämt inga brittiska eller amerikanska arméer på kontinenten som kämpar mot de tyska nazisttrupperna, med det resultatet att tyskarna inte är tvingade att föra krig på två fronter.' (J. Stalin: 'War Speeches', s. 16.)

odiskutabel, utan därför att det blivit berövat dessa ägodelar på ett så skändligt och brutalt sätt. Emellertid kunde Stalin inte återlämna dessa områden till Polen utan att väcka bitterhet bland ukrainarna, vilkas motstånd mot den tyska ockupationen han måste vidmakthålla; utan att blottställa folkomröstningarna han beordrat i Östpolen 1939 och vilka tjänade honom som rättsgrund för hans krav på dessa områden, sådana falsarier de än var; utan att avslöja som en tom formalitet de tillägg han gjort till Sovjetkonstitutionen; och utan att själv förlora sitt ansikte på kuppen.

Han gjorde därför en gest mot polackerna, därmed antydande att han gav dem gottgörelse, men utan att verkligen göra det. Under krigets första dagar tillkännagav hans regering, i allmänna ordalag, att Ribbentrop-Molotov-pakten var av noll och intet värde. General Sikorski, chefen för den polska exilregeringen, tolkade detta som att Ryssland hade samtyckt till att återlämna de östra gränsområdena till Polen. Men det var inte vad Stalin avsåg. Mitt under slaget om Moskva bad han Anthony Eden, som då befann sig i den ryska huvudstaden, om ett brittiskt erkännande av Rysslands gränser sådana de varit vid tiden för Hitlers angrepp. Den brittiske utrikesministern föredrog lämna frågan öppen.[21] Stalin föreslog då Sikorski underhandlingar. Den polske premiärministern svarade att den polska författningen inte gav honom befogenhet att förhandla om sitt lands gränser. Från den stunden skulle även Stalin hänvisa till sin konstitution och förklara att den förbjöd honom att avträda någon del av Sovjetterritoriet.[22] Så började en ny fas i den utdragna rysk-polska konflikten, en konflikt som skärptes av de lidanden som drabbade stora mängder polska deporterade i Ryssland.

*

Det var med sikte på att uppnå dessa tre mål – garantier mot en separatfred, påskyndande av den andra fronten och de allierades erkännande av Rysslands gränser 1941 – som Stalin skickade Molotov till London och Washington i maj 1942. Molotovs resa blev till synes framgångsrik. Han avslutade det anglo-ryska alliansfördraget – Stalin hade första gången föreslagit lord Beaverbrook ett sådant i september 1941. Alliansen skulle gälla i tjugo år. Dessutom förklarade britterna offentligen att de var överens med Ryssland om ‘den trängande nödvändigheten av att öppna en andra front i Europa under 1942’. Både Churchill och Roosevelt, den förre inte utan motsträvighet, försäkrade privat Stalin att deras trupper skulle invadera Frankrike över Kanalen i september. Molotov lyckades emellertid inte utverka ett brittiskt och amerikanskt erkännande av Rysslands gränser 1941. Ytligt sett hade Stalin anledning att vara tillfredsställd. Alla koalitionens medlemmar hade gett uttryck åt en lika stark beslutsamhet att nedkämpa Tyskland, och Rysslands position hade kraftigt förstärkts. Under de första krigsmånaderna hade västmakterna haft en benägenhet att hysa låga tankar om Rysslands motståndskraft. Efter slaget om Moskva steg den brittiska och amerikanska uppskattningen av dess militära styrka, och Ryssland intog genast en ledande Plats inom koalitionen. Den forna antiryska stämningen i väster gav snabbt vika för en naiv men uppriktig beundran för allt ryskt och för Stalin personligen. Roosevelt och Churchill sparade inte på smickrande ord, och något som liknade folkkärlek började omge Stalins gestalt, förut avlägsen, obegriplig eller direkt motbjudande i västerländska ögon.

Omsvängningen i folkopinionen var inte ensidig. Även i Ryssland förmåddes folket att glömma gammalt groll och gammal misstro. Propagandisterna delade inte längre världen i kapitalister och proletärer, i imperialister och dessas koloniala offer, utan i fascister och demokrater. Inte bara Roosevelt, ledare för Den nya given och befrämjare av vänskapliga förbindelser mellan Ryssland och Förenta staterna, utan även Churchill, före detta ledare för det antibolsjevikiska korståget, hyllades som symboler för mänsklighetens framåtskridande,

[21] ‘The Memoirs of Cordell Hull’. vol. H, s. 1166-1167.
[22] J. Ciechanowski: a. a., s. 88-89.

som allierade och vänner. Denna stämning nådde sin höjdpunkt vid deklarationen om den andra fronten under 1942. Stämningen var alltjämt densamma när Stalin i juli 1942 inbjöd Churchill att komma till Moskva och diskutera en gemensam militär aktion.

Churchill anlände i augusti, men hans besök blev en bitter besvikelse. Han kom för att meddela Stalin att de brittisk-amerikanska stabscheferna hade beslutat slopa den planerade invasionen i Frankrike och i stället förbereda en invasion i Nordafrika. Mötet mellan Stalin och Churchill var hätskt och stormigt. En halvofficiell rysk skildring innehåller följande dialog:

”Churchill: ‘... vi har kommit till den slutsatsen ... Jag finner det svårt att tala om detta, men ...’

Stalin: ‘Här finns inga personer med svaga nerver, herr premiärminister.’

Churchill: ‘En invasion i Europa är omöjlig i år ...’

Stalin: ‘Det vill alltså säga att de engelska och amerikanska ledarna sviker det högtidliga löfte de gav oss i våras ...’

Churchill: ‘Vi planerar en invasion på Sicilien.’

Stalin: ‘Det kommer snarare att bli en politisk än en militär front ...’

Churchill (försäkrar att invasionen i Västeuropa kommer att företas under 1943.)

Stalin: ‘Vad finns det för garantier för att inte också detta högtidliga löfte kommer att brytas?’

Molotov: ‘Den brittiske premiärministern vill än en gång bevisa för oss att hans land inte är i tillfälle att offra män.’ ” [23]

Det kan betvivlas att Stalins språk var fullt så grovt. Men att samtalet var ungefär sådant till innehåll och ton bekräftas av brittiska och amerikanska källor.[24] I ett memorandum till Churchill sade Stalin att uppskjutandet av den andra fronten var ‘ett moraliskt slag för ... den sovjetryska folkopinionen’ och att det ‘var till men för det sovjetryska överkommandots planer för sommar- och vinteroperationerna’.[25]

Situationen på den ryska fronten var verkligen åter hotande. Tyskarna hade ryckt in i Kaukasien och nästan nått fram till Volga. Slaget om Stalingrad hade just börjat. De väpnade styrkorna löpte fara att förlora den kaukasiska oljan. Även om Ryssland inte längre kunde besegras med ett knock-out-slag, hade Stalin all anledning att frukta ett utnötningskrig, som skulle immobilisera hans stridsvagnar, flygplan och motorfordon. Han fäste speciell vikt vid striden vid Stalingrad, ‘Stalins stad’, det forna Tsaritsyn, vars fall skulle ha haft den sämsta tänkbara effekt på folkets moral. Inte underligt att han reagerade för de nyheter Churchill delgivit honom med den bittra förebråelsen att man hade svikit Ryssland. Han, som så ofta hade upprepat att han inte skulle ‘kratsa kastanjerna ur elden åt andra’, kände det nu som om han trots allt blivit lurad att utföra detta motbjudande värv. I den ryska skildringen av Churchills besök påstås Stalin ha sagt efter Churchills avresa: ‘Alltsammans är tydligt. Ett fälttåg i Afrika och Italien. De vill helt enkelt komma först till Balkan. De vill låta oss förblöda, för att sedan kunna diktera sina villkor för oss ... Men det kommer inte att bli något

[23] N. Virta: ‘Stalingradskaja Bitva’, s. 21-23.
[24] R. E. Sherwood: a. a., s. 590, 617; John R. Deane: a. a., s. 17; Giffard Martel: a a., s. 113, 157, 158.
[25] Det var troligen i samband härmed som Stalin fattade ett ytterligt riskabelt beslut. Han kastade in i slaget om Stalingrad en del av sin Fjärran Östern-armé, som han dittills hållit intakt och i beredskap mot Japan. Efter slaget om Stalingrad återförde han sin Fjärran Östern-reserv till dess tidigare styrka, Se John R, Deane: a. a., s. 223-224.

av! Vi kommer att få slaverna med oss ... De hoppas att vi skall förlora Stalingrad och förlora språngbrädan för en offensiv …' [26]

Denna skildring tycks delvis vara färgad av senare tankar. Det är tvivel underkastat om Stalin verkligen i augusti 1942 tillskrev Churchill planen för invasionen på Balkan, en plan som vid den tiden knappast hade mognat i Churchills egen hjärna. Men de skäl Churchill gav honom för dröjsmålet med den andra fronten – det främsta skälet var bristen på landstigningsbåtar – kunde säkert inte övertyga honom. Han ansåg att Tysklands väpnade styrkor hade blivit så starkt engagerade på den ryska fronten att Hitler inte hade nog mycket folk för att försvara Atlantkusten.[27]

Churchill bekände senare att han varit förbryllad över Stalins nyckfulla uppträdande. Efter den häftiga ordväxlingen om den andra fronten visade sig Stalin oväntat älskvärd, lyssnade med vänlig uppmärksamhet till Churchills utläggning av planen för den afrikanska invasionen och gav uttryck åt översvallande förtjusning över de brittiska planerna på hänsynslöst bombardemang av tyska städer. Det är inte svårt att gissa att Stalins 'nyckfullhet' avspeglade en konflikt i hans hållning: han kunde inte låta bli att ge luft åt sitt misshumör över den andra fronten, men han var alltför angelägen om Rysslands allians med västmakterna och alltför plågad av ängslan för en separatfred för att inte försöka blidka sin gäst när utbrottet väl var över. Världen kunde naturligtvis inte få veta något om denna allvarliga meningsbrytning. Den fick höra att 'samtalen mellan de båda premiärministrarna hade förts i en anda av hjärtlighet och fullständig uppriktighet'. Den ryske soldaten anade emellertid att något hade gått på tok, och i sin skärseld blev han alltmera otålig och besviken på de allierade i väster. Det faktum att det skulle dröja ytterligare två år innan de allierade gjorde invasion i Västeuropa hade en inverkan på folkstämningen som svårligen kan överskattas. Det var i en beklämmande känsla av isolering den ryska armén utkämpade slaget om Stalingrad.

*

Slagets öppnande föregicks av en häftig baisse i truppernas och civilbefolkningens moral. 'I söder vid Rostov', skriver chefen för den brittiska militärbeskickningen i Moskva, 'tycks den ryska moralen ha sjunkit till en låg nivå, och soldaterna har nästan upphört att kämpa. De sägs att marskalk Stalin själv har besökt denna del av fronten. I varje fall är det tydligt att man omedelbart vidtog en omfattande utrensning ... Den var mycket framgångsrik, och den ryska moralen i söder gav ögonblickligen gensvar.[28] Stalin påstods ha presiderat över en krigsrätt som rannsakade flera generaler, anklagade för pliktförsummelse.[29] Jaroslavskij, chefen för partiets propagandabyrå, beskyllde de civila myndigheterna i Kaukasien för att totalt ha brustit i förberedelserna för sina städers försvar. Tyskarnas försök att spela ut olika kaukasiska nationaliteter och stammar mot varandra samt rekrytera kollaboratörer bland dem var inte utan framgång – detta förhållande skulle officiellt erkännas efter kriget, då flera hundra tusen tjetjener, ingusjer och krimska tatarer anklagades för att ha hjälpt fienden och straffades med deportation till Sibirien. Auspicierna för slaget om Stalingrad var sålunda inte goda. Men det var en kamp som Stalin, kanske ännu mer av personliga än av rent militära

[26] N. Virta: a. a., s. 26.

[27] Denna åsikt delades av ledande amerikanska militärer, bland dem general Marshall, och även av några brittiska experter. (R, E, Sherwood: a. a., s. 526, 568-570, 589 -591 med flera,) Generallöjtnant Martel hävdar (a. a., s. 157-162) att tyskarna 1942 kunde avvara mindre truppstyrkor för Atlantkustens försvar än de kunde 1944, 'Här hade vi vårt gyllene tillfälle', skriver general Martel, 'men landstigningsbåtarna fanns inte.' General Martels åsikt bekräftas av fältmarskalk Rundstedt och andra tyska befälhavare. Se B. H. Liddell Hart: a. a., s. 237-240 med flera.

[28] Giffard Martel: a. a., s. 43.

[29] Marskalk Timosjenko, som hade efterträtt Budjonnyj och vunnit stor ryktbarhet, försvann ungefär vid denna tid från sin befälspost, men det är ovisst om han blev avsatt eller om han permitterades därför att han blivit sårad under strid.

skäl, inte hade råd att förlora. Under de sex månader den varade dirigerade och följde han utvecklingen av slaget och av den motoffensiv som framgick ur det.

Från första stund var omständigheterna kring denna strid egenartade. Tyskarna hade i början inte ansett staden vara av avgörande betydelse. Ryssarna började gruppera sina trupper till dess försvar först i mitten av juli. Det fanns själva verket intet tvingande militärt skäl till att Stalingrad skulle bli platsen för det andra världskrigets väldigaste drabbning. Tyskarna skulle troligen betydligt lättare ha kunnat avskära den livsviktiga Volga på någon punkt söder om Stalingrad, mellan Stalingrad och Kaspiska havet. Hitler drevs nu huvudsakligen av ett psykologiskt motiv. 'Vid den tidpunkt då den mera målmedvetna kampen om Stalingrad började, under andra hälften av augusti', berättar de tyska generalerna, 'hade ryssarna samlat större reserver där ... Det var lättare för ryssarna att förstärka Stalingrad än Kaukasus, eftersom staden låg närmare deras huvudfront. Hitler blev ursinnig över de upprepade bakslagen. Platsens namn –'Stalins stad' – var en utmaning. Han drog bort styrkor från sin huvudlinje, och från alla andra punkter, i sin ansträngning att övervinna den – och mattade ut sin armé under ansträngningen.'[30] Året förut hade både Hitlers och Stalins strävanden varit koncentrerade på Kreml – nu var de lika starkt koncentrerade på Stalingrad.

Mot slutet av augusti hade ryssarna retirerat till mitten av Stalingrads försvarsområde. Stalin sände Zjukov, sin skickligaste befälhavare, Vassilevskij, som efterträtt Sjaposjnikov som stabschef, samt Malenkov till faropunkten. 'Inte ett steg tillbaka' var hans ryktbara order till Stalingrads garnison. Det var ingen eggande retorisk fras av det slag som ofta tillgripes av befälhavare för retirerande arméer. Inte var Stalin heller besatt av idén om statiskt försvar, som Hitler skulle bli sedan krigslyckan hade övergett honom. Tvärtom hade skickliga tillbakadragningar och kringgående manövrer dittills varit huvudelementen i Stalins 'försvar på djupet'. Men att hejda den tyska framryckningen vid staden som bar hans namn var för honom en sak av den högsta betydelse. Han legend stod på spel.

Den tyska framryckningen fortsatte, men den var mycket långsam och mycket dyrköpt. Under första hälften av september förflyttades striderna in i stadens närmaste omgivningar; under senare hälften rasade de i dess förstäder och dess centrum. Till Tjujkovs sextioandra armé slöt sig arbetare från Stalingrads verkstäder, bland dem veteraner som kämpat här under Stalin och Vorosjilov tjugotvå år tidigare. Försvararna trängdes tillbaka ända till Volgastranden; alla deras reträttvägar var avskurna, förstärkningar och proviant kunde endast nå dem tvärs över floden under hård tysk eld, och flodfarten skulle snart försvåras av isflak. Den 5 oktober riktade Stalin åter ett budskap till den belägrade garnisonen: 'Jag förväntar att ni gör ert yttersta för att försvara Stalingrad ... Stalingrad får icke överlämnas till fienden, och den del därav som redan erövrats av fienden måste befrias.' Från den 27 september till den 13 oktober utkämpades striden i ruinerna av tre verkstäder, Stalingrads Traktorverk, Röda Oktober och Barrikaden. Från den 14 oktober till den 19 november stod kampen om enstaka byggnader – striden om en enda gata kostade nu tyskarna lika mycket tid och blod som de dittills offrat på erövringen av hela europeiska länder. I mitten av november höll försvararna endast några spridda ställningar tätt intill flodstranden. I denna stund, i sin dagorder den 7 november, sökte Stalin elda deras mod. 'Det kommer ännu att råda glädje på våra gator', lovade han. Den 19 november, då tyskarna tycktes engagerade i en sista ansträngning att vinna totalt herravälde över staden, gav han order om motoffensiven.

Han hade börjat planlägga den i september, vid den stora förvirringens tid. 'Vi kämpar ensamma', med dessa ord sammanfattade han läget för Vassilevskij. 'Våra motanfall ger inte de väntade resultaten. Hela divisioner förgås. En del [befälhavare] vill att vi skall göra en sak, andra en annan. Några insisterar på att vi skall inskränka oss till att driva bort tyskarna från

[30] B. H. Liddell Hart: a. a., s. 215.

Stalingrad. Andra vill övertala oss att vänta på allierad hjälp. Och alla ber om förstärkningar.' Han ansåg att faran kunde övervinnas endast genom en stor motoffensiv och att tiden för den nu var mogen. Han bad Vassilevskij (eller var det Zjukov?) att utarbeta operationsplanen.

Stalins plan för motoffensiven grundade sig på samma psykologiska premisser och samma inblick i Hitlers mentalitet som låg till grund för stridsplanen vid Moskva, även om den nya kampanjen till sin operativa aspekt skulle bli vida mera invecklad, mogen och effektiv. Än en gång satsade Stalin på sin fiendes blinda arrogans. Han utgick från att Hitler ansåg att de ryska styrkorna i söder blivit så upprivna och desorganiserade under sommaren att de var ur stånd att samla sig till ett motanfall. Stalin antog vidare att tyskarna än en gång skulle försumma att gruppera om sina styrkor från anfalls- till försvarsställning. I sin order den 14 oktober försäkrade också Hitler uttryckligt sina trupper att en rysk motoffensiv var utesluten. Den uppgift Stalin tilldelade Stalingrads försvarare var den att binda och nöta ut de södra tyska arméerna inne i Stalingradsäcken. Under tiden byggde han upp en strategisk reserv och var komplett okänslig för de desperata rop på förstärkningar som kom från hårt pressade befälhavare vid fronterna. 'Låt dem skrika och jämra bäst de vill', instruerade han sin stabschef, 'men lova dem inte några reserver. Ge dem inte en enda bataljon från Moskvafronten.' Han begick inte den blunder att plottra bort sina styrkor som skulle bli Hitlers fördärv

Hitler flyttade just då planlöst sina reserver mellan Stalingrad och Kaukasien. Stalin ställde hela den operativa reserven under befäl av Zjukov,[31] som i största hemlighet fördelade den på de tre arméer som flankerade Stalingrad i norr, nord-väst och söder. Vatutin, Rokossovskij och Jeremenko förde befäl över de tre arméerna, och Voronov hade kommandot över den väldiga mängden artilleri, det dominerande vapnet i detta slag. De tre armébefälhavarna skulle rikta koncentriska slag mot ryggen på Stalingrads tyska belägrare och avskära dem från de tyska arméerna i väster. De första anfallen skulle riktas mot den tyska frontens svaga punkter, de avsnitt som var besatta med klenmodiga rumänska, ungerska och italienska trupper – det var ännu ett exempel på den politiska och psykologiska insikt på vilken planen var baserad. Den 19 november anföll Vatutin från norr. Han följdes av Rokossovskij påföljande dag, och därefter av Jeremenko, som anföll från söder. På fjärde dagen var Stalingrads tyska belägrare själva belägrade.

Stalin beordrade nu sina generaler att inte ägna någon uppmärksamhet åt von Paulus' inringade divisioner utan att i stället gå till attack mot tyskarnas yttre styrkor och driva dem tillbaka från Volga till och bakom Don. Nu kastades en tysk armégrupp under Manstein upp från söder för att undsätta von Paulus, och Hitler beordrade sitt flyg att hålla öppen en luftkorridor till Stalingrad, genom vilken hans inneslutna divisioner skulle förses med proviant och ammunition. Stalin kastade in sin flygplansreserv i striden och blockerade 'korridoren'. När sedan hans generaler inte kunde komma överens om vem de först skulle ta itu med, von Paulus eller Manstein, beslöt han att Manstein skulle anfallas först. Anfallet blev framgångsrikt, och i slutet av december hade den tyska huvudstyrkan kastats tillbaka två hundra kilometer från Stalingrad. Den 1 februari kapitulerade von Paulus jämte tjugotre tyska generaler och deras trupper. Kort därpå var Kaukasien rensat från tyskar. Så slutade den strid, i alla avseenden så intimt förknippad med Stalins namn, i vilken blomman av den tyska armén förintades. Det var mot bakgrunden av detta slag, utkämpat på den mark där han ett kvarts

[31] I de skildringar av Stalingradsslaget som skrivits efter kriget anges Vassilevskij, inte Zjukov, som befälhavare för denna reserv och för motoffensiven över huvud taget. Det måste betraktas som ett led i den 'historierevision' som företogs efter kriget i den klara avsikten att förminska Zjukovs roll. Sovjetryska informationsbyråns officiella rapport, publicerad i 'Pravda' den 31 december 1942, medan slaget ännu pågick, angav att operationen 'stod under överbefäl av representanterna för det högsta krigsrådet armégeneral K. G. Zjukov, generallöjtnant A. M. Vassilevskij och generalen vid artilleriet N. N. Voronov'. Eftersom Zjukov som armégeneral var den högste av de tre officerarna, måste han och inte Vassilevskij ha haft det högsta kommandot.

sekel tidigare tagit sina första stapplande steg som militär ledare, som Stalin nu växte till nästan titansk resning i världens ögon.[32]

*

Händelserna under 1941 och 1942 medförde signifikativa förändringar i Rysslands inre liv. Stalin påpekade ofta själv att kriget hade satt Sovjetregimen på det svåraste prov som kunde tänkas och skänkt den slutliga sanktionen åt de idéer och principer som inspirerade den. Det är sant att regimen bestod provet mycket bättre än dess motståndare, och till och med några av dess beundrare, hade väntat. Det yttersta nödläget avslöjade dess inneboende styrka. Men det är lika sant att kriget tenderade att rubba några av de tankevanor på vilka regimen, sådan den utvecklat sig under trettiotalet, var baserad, och att det tvingade Stalin att göra öppna eller beslöjade politiska justeringar, avsedda att överbrygga klyvningar inom nationen och skapa den enhetliga målsättning som var en förutsättning för segern.

Två gånger hade nationens moral blivit frestad till bristningsgränsen: omedelbart före slaget om Moskva och omedelbart före slaget om Stalingrad. Några av de kritiska symtomen, panikhandlingar och deserteringar, var naturenliga i situationen och skulle ha visat sig under alla liknande omständigheter. Andra, som till exempel masskollaborationen med fienden, framför allt i Ukraina och Kaukasien, härledde sig ur missnöje och agg som legat och grott sedan trettiotalet. Stalin insåg att landet behövde ett slags borgfred. Han kunde så mycket lättare åstadkomma en dylik borgfred som den inte innebar någon förlikning från hans sida med några stridsvärdiga fiender – dem hade han redan förintat. Allt han nu behövde göra var att försöka skingra en obestämd ‘malaise’, ett oartikulerat missnöje hos några sektioner av folket. Det är nära nog omöjligt att säga hur stora eller betydelsefulla dessa sektioner var. Man får inte föreställa sig att en majoritet av folket var fientligt inställd mot regeringen. Om så hade varit fallet, hade inga patriotiska appeller, inga övertalningar eller tvångsåtgärder kunnat förhindra Rysslands politiska sammanbrott, på vilket Hitler alltjämt förtröstansfullt hoppades.[33] Den väldiga förvandling som landet hade undergått före kriget hade, trots alla sina mörka sidor, stärkt nationens moraliska tåga. Folkets stora massa var fylld av en stark känsla av dess ekonomiska och sociala fördelar, vilka det var bistert beslutet att försvara mot faran utifrån. En minoritet var givetvis missnöjd och bitter, och med tanke på de genomgripande omvälvningar före kriget och de vittomfattande intressen som därvid led förfång kan det inte ha varit en betydelselös minoritet. Mellan de nöjda och de missnöjda elementen fanns det sådana som tvekade och vacklade. Under de fruktansvärda nederlagen kunde folkstämningen ha fluktuerat, stigit, fallit och svängt åt ena eller andra hållet så plötsligt och snabbt att den politiska jämvikten blivit rubbad. Regeringen måste uppbjuda all sin kraft för att stadga nationens temperament. Först då kunde den elda landet till den våldsamma entusiasm förutan vilken de kommande årens stora segrar hade varit otänkbara.

Före kriget hade hela propagandaapparaten oupphörligt kört med historien om splittringen inom partiet. Inte ett ögonblick fick då nationen glömma trotskismens, bucharinismens och de andra avvikelsernas ondska eller slappna av i sin verksamhet gentemot ‘folkets fiender’. Under kriget lät man diskret ämnet falla. Inför Hitlers blott alltför påtagliga konspiration var

---

[32] Denna skildring av Stalingradslaget grundar sig på sovjetryska rapporter, publicerade i ‘Pravda’, ‘Izvestija’, ‘Krasnaja Svezda’, de officiella kommunikéerna (vol, ‘Soobstjenija Sovetskovo Informbureau’) samlingsverket ‘Velikaja Bitva pod Stalingradom’, en mycket klar översikt och analys av slaget av B. Telpuchovskij: ‘Velikaja Stalingradskaja Bitva’ i ‘Voprosy Istorii’, nr 2 1948, samt M. Vodolagin: ‘Narodnoje Stalingradskoje Opoltjenie’ i ‘Istoritjeskij Journal’, nr 3 1945. N. Virta: a. a., är av begränsat dokumentariskt värde; på vissa punkter är dess tillförlitlighet i hög grad tvivelaktig, En tysk synpunkt på slaget finner man i B. H. Liddell Hart: a. a.

[33] B. H. Liddell Hart: a. a., s. 182. ‘Förhoppningarna om seger grundade sig till stor del på antagandet att invasionen skulle framkalla en politisk omvälvning i Ryssland’, säger fältmarskalk von Kleist.

de gångna årens uppdiktade konspirationer som glömda. Överlevande medlemmar av de krossade oppositionerna, personer som kunde vara till nytta för krigsansträngningen, plockades fram ur koncentrationslägren och sattes till viktigt statligt arbete. Tuchatjevskijs lärjungar, som blivit avskedade och deporterade, hämtades i hast tillbaka till militärstaberna. Bland dem befann sig, enligt en tillförlitlig källa, Rokossovskij, segraren vid Stalingrad, en ursprungligen polsk kommunist, som tjänstgjort som förbindelseofficer mellan Tuchatjevskijs stab och Komintern. Professor Ramzin, ledare för det 'industriella partiet', vilken i början av trettiotalet anklagats för förräderi och samarbete med en främmande makt, blev frigiven, hyllad för sina tjänster och belönad med de högsta utmärkelser. Professor Ustrialov, som faktiskt hade pläderat för Sovjetstatens förvandlande till en nationalistisk-borgerlig republik, dök åter upp som medarbetare i ledande Moskvatidningar. Dessa var de mest iögonenfallande exemplen som belyste den obestämda borgfreden. Den var obestämd i så måtto att den inte grundade sig på någon formell försoningsakt eller på någon allmän amnesti, utan blott och bart på Stalins antydande gester, vilka, även om deras mening stod klar för dem de var avsedda för, inte förpliktade honom till något och inte innebar någon 'självkritik'.

*

Det mest signifikativa i den nya utvecklingen var emellertid en våg av nationalism av ett slag som man endast helt kort förut skulle ha ansett oförenliga med bolsjevismen. Vågen var delvis spontan. Huvudmassan av folket reagerade med ett utbrott av vrede och nationell stolthet inför underrättelserna som sipprade ut från det tyskockuperade området om nazisternas sadistiska behandling av deras landsmän och inför Hitlers propaganda om slavernas, framför allt ryssarnas, underlägsenhet i rashänseende. Vreden och stoltheten intensifierades ytterligare av nationens känsla av isolering, vilken fördjupades då den allierade invasionen i Västeuropa lät vänta på sig. Skalder, författare och journalister gav uttryck åt denna känsla. Ryssland såg sig självt, med Aleksej Tolstojs ord, som 'Atlas, ensam uppbärande världens hela tyngd'. I viss grad underblåste emellertid Stalin avsiktligt den nationalistiska känslan av politiska skäl. Vi har hört honom frambesvärja Kutuzovs, Suvorovs, Minins och Pozjarskijs andar under de första krigsmånaderna. Horder av propagandister följde honom i spåren med en groteskt överdriven glorifiering av Rysslands kejserliga förflutna. Därefter lät han en lång serie dekret, reformer och motreformer hagla över landet, alla avsedda att stimulera den nya känslan.

Nationen var i behov av något, ett slagord eller en idé, som kunde elda dess fantasi och hålla dess mod uppe. Under inbördeskriget var det den internationella socialismens och världsrevolutionens idéer som animerade Röda armén. Senare tog de flesta bolsjeviker för givet att Ryssland, om det blev anfallet, skulle förvandla kriget till en kamp där skiljelinjerna gick inte mellan nationer utan mellan klasserna inom varje nation. Denna tro på den revolutionära internationalismen hade undan för undan förvittrat, och det fanns inte mycket liv kvar i den efter det långa praktiserandet av en självupptagen socialism i ett enda land och efter likviderandet av internationalismens förespråkare under de stora utrensningarna.[34] Stalins nuvarande iver att vidmakthålla koalitionen mellan Ryssland och västmakterna blev det avgörande hindret för ett återupplivande av den gamla revolutionära internationalismen. Nationalistisk exaltation blev reaktionen mot den, och naturligt nog steg exaltationen till sin höjdpunkt bland de väpnade styrkorna.

Det var hos de väpnade styrkorna de mest förbluffande omslagen inträffade, alstrade av den nya andan. De allra flesta av de seder, bruk och institutioner som levat kvar inom armén som

[34] Den gammalbolsjevikiska idén gav alltjämt eko i Molotovs ord, uttalade under krigets första dagar: 'Detta krig har blivit oss påtvingat inte av det tyska folket, inte av de tyska arbetarna, bönder och intelligenterna, vilkas lidande vi väl förstår, utan av en klick blodtörstiga nazistledare' ('Sovjet Foreign Policy during the Patriotic War', vol, s. 75). Ett så vittomfattande frikännande av det tyska folket, till och med de intellektuella, upprepades aldrig sedermera.

ett arv från revolutionen och inbördeskriget sopades bort. Mitt under slaget om Stalingrad, i oktober 1942, tog ett speciellt dekret makten från de politiska kommissarierna, som hitintills hade haft uppsikt över officerarna å partiets vägnar – de politiska kommissarierna fanns i själva verket kvar, men de blev underordnade de militära befälhavarna. Åtgärden var militärt berättigad – den skapade enhetlighet i befälet och förstärkte disciplinen. Men dess politiska konsekvenser var minst lika betydelsefulla. Den blev signalen till en ivrig återgång till den förrevolutionära militärtraditionen. I november 1942, i sin kommentar till ett dekret som avskaffade 'socialistisk tävlan' inom militären, förklarade 'Pravda' rent ut att soldaten inte hade några som helst socialistiska förpliktelser och att hans plikt helt enkelt var att tjäna fosterlandet, liksom hans föregångare hade gjort. Peter den stores militärreglemente framhölls som ett efterföljansvärt exempel. Det uppsattes gardesregementen och gardesdivisioner – själva namnen erinrade om den gamla tsartiden. Suvorov- och Kutuzovordnarna instiftades. Kosackförband, tidigare föraktade som symboler för det tsaristiska förtrycket, återupplivades i all sin forna glans. Slutligen, strax före tjugofemårsdagen av revolutionen, återinfördes epåletterna på officersuniformerna, dessa epåletter som i ett av de första bolsjevikdekreten hade bannlysts som tecken på ett reaktionärt kastväsen inom krigsmakten. Hälsningsplikten blev obligatorisk och upprätthölls strikt. Exklusiva officersmässar och strängt separata mässar för högre och lägre officerare inrättades. Liksom för att sanktionera hela denna riktning, som förstärkte officerskårens ställning och privilegier, och för att understryka sin personliga andel i den, antog Stalin själv titeln marskalk – hans första militära grad vid sextiofyra års ålder – i mars 1943, efter Stalingradsslagets slut. Han hade strax förut höljt sin officerskår med hedersbetygelser och lagrar. Enbart i december hade han befordrat trehundrasextio befälhavare till generaler, och under de följande veckorna fylldes tidningsspalterna dagligen med långa listor över befordringar. Han hade överräckt marskalkstavar till sina mest lysande befälhavare, och nu var han angelägen att visa att han själv var ett med sin officerskår.

Den traditionalistiska och nationalistiska strömningen inskränkte sig inte till armén; den genomträngde hela landets politiska klimat. Stalin undvek noggrant att personligen engagera sig alltför kraftigt för den nya linjen – hans gamla bolsjevikiska hämningar var tydligen alltför starka. Men han sanktionerade den nya linjen på sitt eget, besynnerligt diffusa sätt. Under slaget om Moskva hade han om nationalsocialismen fällt följande yttrande: 'Kan Hitlers anhängare betraktas som nationalister? Nej, det kan de inte. Hitlers anhängare är nu inte nationalister, utan imperialister'.[35] Han hävdade vidare, att så länge Hitler samlade tyska landområden, hade han haft en viss rätt till titeln nationalist, men att han förverkade den då han började annektera icke-tyska länder. Det var ett egendomligt argument i Stalins mun, ty aldrig hittills hade bolsjevikerna, inte heller Stalin, förvägrat sina fiender och motståndare etiketten nationalister, vilken för dem, Lenins lärjungar, hade en nedsättande innebörd. När Stalin nu förvägrade Hitler denna beteckning, berövade han den dess förringande betydelse och sade ungefär: 'Det är vi, inte våra fiender, som är de verkliga nationalisterna.' Hans propagandister fattade vinken och följde den. Själv balanserade han osäkert mellan kvardröjande internationalism och en benägenhet att underblåsa den nationalistiska stämningen. En gång yttrade han sålunda: '... om tyskarna vill ha ett utrotningskrig, så skall de få det. Från och med nu ... blir det vår uppgift ... att utrota varje enskild tysk som har satt sin invaderande fot på vårt fosterlands jord.'[36] Hitlers propagandister gjorde ivrigt bruk av dessa ord och förklarade för de tyska soldaterna att den ryska armén inte skonade krigsfångarnas liv, vilket eggade soldaterna att kämpa med vild desperation. Stalin korrigerade då sig själv och karakteriserade den tolkning man givit hans ord som 'en dum lögn och meningslöst förtal mot Röda armén'. 'Det skulle vara löjligt', tillade han, 'att identifiera Hitlers klick med det tyska

[35] J. Stalin: 'War Speeches', s. 18.
[36] Ibid., s. 20.

folket, med den tyska staten. Historien visar oss att personer som Hitler kommer och går, men det tyska folket och den tyska staten lever kvar.'[37] Hans propagandister underlät i regel att göra denna distinktion ända fram till krigets slutskede. Liksom många av sina kolleger i de andra allierade länderna hetsade de folket mot den tyska nationen som helhet, inte endast mot nazisterna. Stalins egna dagorder slutade undantagslöst med orden: 'Död åt de tyska inkräktarna!' Denna grymma refräng, som upprepades dag efter dag och tjänade som motto för dikter och tidningsartiklar, både återspeglade och underhöll den kämpande nationens ursinne och tycktes reducera krigets intrikata och mångsidiga värv till blott och bart det primitiva fysiska slaktandet.

Hitlers rasbarbari å ena sidan och den våldsamma nationalismen i Stalins propaganda å den andra lämnade knappast någon plats övrig för direkta ryska appeller till det tyska manskapet, för något försök att driva en ideologisk kil mellan nationalsocialisterna och det övriga tyska folket, för en effektiv politisk krigföring, som kunde ha hämmat den ohyggliga masslakten. Det var det nationalistiska budskapets styrka att det inte tillät den ryske soldaten att vackla eller vika. Det var dess svaghet att Ryssland på grund därav kunde köpa segern endast till det högsta och mest fruktansvärda pris. Det är i själva verket svårt att säga vilket som var störst: Rysslands olycksöde att ha ett ledarskap som var ur stånd att vinna kriget till ett pris som innebar mindre förstörelse och blodsutgjutelse, eller dess lycka att ha ett ledarskap som, då händelsernas gång inte lämnade det någon annan utväg öppen, bortsett från kapitulation och underkastelse, vara i stånd att betala det mest enorma pris någon nation någonsin betalat för segern.[38]

Den 4 september 1943 överraskade Stalin världen med sin plötsliga rehabilitering av den grekisk-ortodoxa kyrkan, som tidigare identifierats med l'ancien régime och alltsedan revolutionen varit halvt undertryckt. Stalin mottog metropoliten Sergius, kyrkans faktiska överhuvud, och efter ett långt och vänskapligt sam tal med denne förklarade han Den heliga synoden återupprättad. Det skäl han gav för denna handling var att kyrkan hade bidragit till krigsansträngningen och därigenom visat sin lojala hängivenhet för fosterlandet. Det kunde inte förnekas, men det kunde heller inte förnekas att biskopar och präster i de ockuperade områdena samarbetade med tyskarna. Det nyvunna nitet för den gammalryska traditionen krävde en rehabilitering av kyrkan, som intagit en central plats i denna tradition. Eftersom religionen på intet sätt hade förlorat sitt grepp över musjikerna, och eftersom en viss religiös väckelse hade gjort sig märkbar under de senaste årens prövningar och vedermödor, borde den nya given för kyrkan rasera en mur mellan regeringen och de religiösa kretsarna. Den stärkte den politiska borgfreden.

Stalin hade också vidare vyer. Under sommarens offensiver hade den ryska armén just befriat större delen av Ukraina, och Stalin såg fram mot den dag då den skulle överskrida gränserna till Balkan, där den grekiska katolicismen var den förhärskande religionen. Rysslands inflytande på Balkan är värt en grekisk-ortodox mässa, kan han ha sagt till sig själv. Tsarerna hade begagnat kyrkan som ett lydigt redskap för sin politik, och av kall opportunistisk beräkning följde nu Stalin deras exempel. Att han, den forne eleven vid ett prästseminarium, skulle arrangera kyrkans halvt verkliga, halvt skenbara come-back var ett av de små, historiska sammanträffanden i vilka romantiska historiker kan utläsa en speciell mening. Men att han rehabiliterade kyrkan så snart efter det att han upplöst Komintern var ett sammanträffande av större politisk betydelse. De två åtgärderna stod i samklang med varandra, och denna samklang blev ännu tydligare då 'Internationalen', arbetarrörelsens kampsång hela världen

[37] Ibid., s. 29-30.

[38] 'Det är en stor lycka för Ryssland i dess prövnings stund', yttrade Churchill under kriget, 'att äga denne store hårdföre krigarhövding som sin ledare. Han är en man med en enastående stark personlighet, väl skickad för den mörka och stormiga tid i vilken han kommit att leva.'

över, komponerad av en fransk kommunard, hittills Sovjetrepublikens nationalsång, ersattes med en annan nationalsång med större patriotisk respektabilitet.[39]

Det gick också i stil med hela tendensen att Stalin patroniserade en ny slavofil rörelse. Slavofilismen, med panslavismen som ytterlighet, hade varit ett framträdande drag hos det förrevolutionära Ryssland. En av dess varianter hade tjänat som instrument för den tsaristiska diplomatin, som i sin kamp mot de ottomanska och habsburgska väldena vädjade till rassolidariteten hos dessas slaviska undersåtar – bulgarer, serber, slovener och tjecker. En annan variant av slavofilismen hade en revolutionär, 'populär' anstrykning – den proklamerade de slaviska bondenationernas solidaritet mot både det feodala enväldet och den västerländska kapitalismen. Den ryska marxismen, även bolsjevismen, hade fördömt slavofilismen i alla dess versioner, emedan marxisterna föraktade allt vädjande till rassolidariteten. Den nu återuppväckta slavofilismen kombinerade kännetecknen hos sina båda tidigare varianter – den var ett diplomatiskt redskap, och samtidigt pekade den på ett gemensamt specifikt slaviskt, revolutionärt intresse.

Även om Stalin beskyddade den nya traditionalismen, måste han likväl inse att de båda riktningarna, av vilka den ena gick tillbaka på tsarernas Moder Ryssland och den andra hämtade sin inspiration från Lenin, var fundamentalt motstridande. Han kunde inte helt ansluta sig till någondera. Han hade lämnat det Leninska Ryssland långt bakom sig, men han kunde inte heller kasta ankar vid Moder Rysslands stränder – han irrade mellan de båda. Det kunde naturligtvis inte bli fråga om någon öppen konflikt mellan de båda riktningarna, ty regimen och dess ideologi måste förbli 'monolitisk'. Man kan inte ens avgöra vilka av politbyråns medlemmar som mera omfattade den ena principen än den andra, eller om det över huvud fanns några sådana meningsskiljaktigheter mellan dem, ty man vet nästan ingenting om politbyråns interna liv under dessa år. Inte desto mindre förde två partier, ett revolutionsparti och ett traditionsparti, endast halvt medvetna om varandra, en tyst tillvaro i folkets tankar och känslor och i Stalins egen själ. En uppmärksam läsare av hans tal under krigstiden kan spåra, genom hans successiva ideologiska moduleringar och betoningsskiftningar, de tillfällen då än det ena, än det andra partiet tar överhand och de tillfällen då de håller varandra i schack. Dualismen i Stalins åskådning kom exempelvis slående till uttryck i hans uppträdande vid firandet av revolutionens årsdag 1943. Strax före årsdagen dekorerades han med Suvorovorden. Han framträdde inför Moskvas sovjet för att hålla sitt sedvanliga minnestal, men för första gången uppträdde han nu där i marskalkuniform med guldbroderade epåletter och briljanterade ordnar. Medan utanför kanonsalut och storslagna fyrverkerier hälsade budet om Kievs befrielse, stod han inför sovjeten som själva förkroppsligandet av Suvorovs och Kutuzovs Ryssland. Men i sitt tal berörde han inte med ett ord det kejserliga Rysslands upphöjande symboler. I stället erinrade han om 'den store Lenins befallningar' och uppehöll sig utförligt vid den socialistiska revolutionsbragden. Liksom för att motväga kulten av armén, som hade tilltagit under de föregående månaderna, sade han nu: 'Liksom under åren av fredligt uppbyggnadsarbete, så har även under krigsåren Sovjetfolkets ledande och vägvisande kraft varit Lenins parti.' [40]

*

Hans uppträdande, och för övrigt hela situationen, tydde på att han försökte lätta en latent spänning mellan partiet och armén. Det fanns anledning nog till en sådan spänning. Den nationalistiska känslan koncentrerades på armén. Armén skördade lagrarna och överglänste partiet. De två kårerna var fördenskull inte engagerade i någon uppseendeväckande komplott

[39] Den nya nationalsången börjar med följande ord: 'Ett oupplösligt förbund av fria republiker har Storryssland knutit för alltid …'
[40] J. Stalin: 'War Speeches', s. 78.

eller maktkamp. Banden mellan dem hade hittills varit för starka för något sådant – många av officerarna hade tillhört partiet, och hotet utifrån manade till endräkt. En viss rivalitet var likafullt oundviklig. I fredstid upprätthöll partiet nitiskt sin supremati gentemot alla andra sammanslutningar. Kriget tenderade att försvaga denna supremati. Den gav ny tyngd åt armén. Omständigheternas makt gjorde generalstaben till politbyråns jämlike och förlänade officerskåren större auktoritet, för att inte tala om ära, än partisekreterarnas civila hierarki, åtnjöt. Partiet nödgades finna sig däri, men det kunde inte undgå att känna sig irriterat.

Hitler, uppretad över oenigheten med sina generaler, berättade en gång för sina vänner hur han avundades Stalin, som kunde gå fram mycket hänsynslösare med obstinata militärchefer än han själv kunde.[41] Däri, som i många andra av sina 'intuitioner' om Ryssland, dömde den 'böhmiske korpralen' ytligt och felaktigt. Han tänkte antagligen på utrensningen av Tuchatjevskij och dennes grupp, vilken för övrigt ägde rum tre år efter Hitlers uppgörelse med general Schleicher. Sanningen är den, att Röda arméns officerskår har varit den enda organisation i staten på vilken Stalin inte har utövat det totalitära trycket i dess fulla styrka. Visserligen höll han de väpnade styrkorna under sin kontroll. Men han tog sig också i akt för att inveckla dem alltför intimt i alla de kontroverser och intriger som skakade parti och stat. Han uppmuntrade den opolitiske generalen, hängiven sitt jobb och inställd på att göra det bästa av det, om bara officern i fråga ägnade partiet läpparnas dyrkan vid ett eller annat sällsynt tillfälle. En militärchef som i sitt förflutna hade varit sympatiskt inställd till den ena eller den andra oppositionen, men som inte varit politiskt aktiv, behövde inte gå igenom de förödmjukande botgöringsceremonier som ingen civil med en liknande fläck på samvetet kunde slingra sig undan. Militärvetenskapen var ett av de få politiskt betydelsefulla fält där Stalin uppmuntrade en självständig och experimentlysten anda, vilken han inte påtvingade buden och förbuden i sin pseudodialektiska katekes. Ända fram till 1937 hade han givit Tuchatjevskij fria händer i strategiska och taktiska frågor och med krigsmaktens modernisering. På så sätt undslapp officerskåren i stor utsträckning den tryckande själsliga drill som under årens lopp stympade och krossade den civila personligheten. Visserligen medförde utrensningen 1937 en svår försämring. Men det var betecknande att inte en enda av de anklagade militärledarna tvingades rabbla de vanliga bekännelserna och självanklagelserna. De mötte alla sina domare och bödlar som män. Enbart den omständigheten tydde på att officerskåren hade förvärvat en egen, särpräglad mentalitet, ett andligt oberoende och en moralisk motståndskraft som var fullkomligt exceptionell i totalitarismens atmosfär.

Under krigets första skede fick armén dyrt umgälla bland annat den förlust av självförtroende som dess kommandostaber lidit som en följd av utrensningarna. Varningen var emellertid inte bortkastad på Stalin. Han var nog klok att återskänka sina militärchefer deras rörelsefrihet, att uppmuntra dem att säga sin mening, att inge dem mod att söka lösningen på sina problem via misstag och motgångar, samt att befria dem från skräcken för husbondens vrede, en skräck som tyngde så hårt på Hitlers militärchefer. Han straffade sina officerare med drakonisk stränghet för bristande mod eller vaksamhet; han degraderade dem för inkompetens, om så de inkompetenta råkade heta Vorosjilov eller Budjonnyj, och han befordrade dem för initiativkraft och duglighet. Hitlers generaler hade en bättre uppfattning om Stalins metod än Hitler själv när de sade att de högsta Pinnarna på den ryska befälsstegen 'var fyllda med män som visat sig så dugliga att de hade rätt att använda sitt eget omdöme och utan risk kunde insistera på att få handla enligt sitt eget huvud'.[42]

Ändå är det ett faktum att Stalin, liksom Hitler, fattade det avgörande beslut i alla större och många mindre militära frågor. Man kan då fråga sig hur de två sakerna kunde förenas: Stalins

[41] B. H. Liddell Hart: a. a., s. 207.
[42] Ibid., s. 232.

ständiga inblandning k krigföringen, och rätt till eget initiativ för hans underordnade. Förklaringen är att han hade ett säreget sätt att fatta sina beslut, ett sätt som inte lade något band på hans generaler utan tvärtom uppmuntrade dem att använda sitt eget omdöme. Hitler hade vanligtvis sin förutfattade mening – ibland en lysande idé, ibland ett vanvettigt uppslag – som han försökte tvinga på en Brauchitsch, en Halder eller en Rundstedt. I all sin så kallade dilettantism var han doktrinär i strategiska frågor, irriterad över dem som inte kunde inse förtjänsterna i hans speciella dogm eller plan. Inte så Stalin. Han hade inga strategiska dogmer att tvinga på andra. Han kom inte till sina generaler med sina egna operativa planritningar. Han framförde sina allmänna synpunkter, som baserade sig på en exceptionell kännedom om alla situationens aspekter, ekonomiska, politiska och militära. Men därutöver lät han sina generaler bilda sig sina egna åsikter och utarbeta sina planer, och på dem grundade han sina beslut. Han tycks ha spelat rollen av en kall, opartisk och erfaren skiljedomare mellan sina egna generaler. I händelse av en konflikt mellan dem inhämtade han de mäns åsikter vilkas mening hade något att betyda, vägde skälen för och emot, anpassade lokala synpunkter efter allmänna hänsyn och sade slutligen sin mening. Hans beslut kom därför inte överrumplande för hans generaler – de sanktionerade vanligen idéer som de själva hade haft i tankarna. Denna metod att utöva ledarskapet var inte ny för Stalin. I början av tjugotalet fick han ledningen i politbyrån på ett analogt sätt, genom att noggrant förvissa sig om vad majoriteten hade för åsikter och ta upp dem som sina egna. På liknande sätt blev generalerna nu mottagliga för hans påverkan, därför att han själv var mottaglig för deras tankar och förslag. Hans hjärna producerade inte, som Hitlers, fyrverkerier av strategiska påfund, men hans arbetsmetod gav större utrymme åt hans befälhavares kollektiva uppfinningsförmåga och främjade ett bättre förhållande mellan överbefälhavaren och hans underlydande än det som rådde i Oberkommando der Wehrmacht.[43]

Härmed är inte sagt att Stalin helt enkelt följde majoriteten bland sina befälhavare. Själva denna majoritet var på sätt och vis hans egen skapelse. Under de svåraste motgångarnas tid förnyade och föryngrade han radikalt de höga kommandostaberna. Han satte sig över alla sterila senioritetshänsyn och fäste sig uteslutande vid prestationer under strid. Så gott som alla hans ryktbara marskalkar och generaler beklädde underordnade poster vid krigsutbrottet. Det första urvalet av den nya militäreliten ägde ruin under slaget om Moskva, då Zjukov, Vassilevskij, Rokossovskij och Voronov kom i förgrunden. Det fortsatte under slaget om Stalingrad, då Vatutin, Jeremenko, Malinovskij, Tjujkov, Rotmistrov, Rodimtsev med flera gjorde sig ett namn. Det blev nästan fullbordat under slaget vid Kursk, vändpunkten i den unge Tjernjakovskijs meteorliknande karriär – han steg på tre år från major till armégeneral. Dessa män, så gott som alla i trettio- eller fyrtioårsåldern, ohämmade av rutinens döda tyngd, lärde girigt i krigets hårda skola, tills de blev sina fienders jämlikar eller övermän.

Pånyttfödelsen av armén, dess moral och dess kommandostab var en av Rysslands märkligaste bragder, av vilken Stalin har äran. Men dess politiska konsekvenser kan inte ha varit helt

---

[43] Stalins arbetsmetod får en ganska god belysning i följande citat, som skildrar på ett alltför populärt och förenklat sätt, men korrekt i sak – hans intervention i en av de viktigaste episoderna under Stalingradslaget, oenigheten mellan Vassilevskij och Rokossovskij om de skulle anfalla von Paulus eller Manstein först. Man hade hänskjutit tvisten till Stalin. Rokossovskij protesterade mot bortdragandet av Malinovskijs armé, som placerats under hans befäl, i och för operationen mot Manstein, Stalin inhämtar andra befälhavares åsikter.

Stora högkvarteret i Moskva.

Stalin (talar i telefon): Vad anser ni? Gå mot Manstein? Tack. (Lägger på luren och ringer upp igen,) Hallå ... Här är ett förslag från Vassilevskij att vi slutgiltigt skall expediera Manstein, Det föreslås också att Malinovskijs armé skall användas för operationen. Vad anser ni? Att vi bör lämna den kvar under Rokossovskij? Tack. (Lägger på luren och ringer upp igen,) Vassilevskij föreslår att flytta Malinovskijs armé och tilldela Jeremenko den för att göra slut på Manstein, Er åsikt? (Lyssnar) Nej, det är inte något svar. Ja eller nej? Ni vill tänka på saken? Gott.

Till slut tar Stalin parti för Vassilevskij och ger order om anfallet mot Manstein, (N. Virta: a. a., s. 230-231.)

i Stalins smak. Hans marskalkar och generaler började stjäla rampljuset. Han, Stalin, hade rest sig så högt till och med över sina kolleger i politbyrån att inte en av dem i folkets ögon hade intagit platsen som hans ställföreträdare. Ingen av dem hade något grepp om den folkliga fantasin eller tillgivenheten. På maktpyramidens topp hade Stalin stått ensam: först långt under honom hade skymtat de nästan opersonliga gestalterna av Molotov, Kaganovitj, Mikojan, Zjdanov, Andrejev. Landets politiska liv hade varit insvept i ett grått töcken av anonymitet. Detta töcken var nu till stor del skingrat. Nya namn, förbundna med stora och ärorika segrar, var på allas läppar. De representerade en potentiell styrka som ehuru på intet sätt fientlig mot Stalin, likväl inte passade hans politiska stil. Vi har sett hur fruktan för en bonapartistisk deformering av revolutionen hade plågat bolsjevikerna sedan revolutionens första dagar. Trots att Stalin själv sedan dess hade blivit anklagad för att vara ett slags Bonaparte, kunde han inte undgå att se med oblida ögon på den militära legendbildningen kring hans marskalkar.

KAPITEL 13

Teheran – Jalta – Potsdam

Stalins utrikespolitik under 1943. – Förberedelser för Teherankonferensen – Stalin, Churchill och Roosevelt: en jämförelse mellan deras personligheter. – Kontroversen om den andra fronten, – 'Vänner i anda och uppsåt,' – De 'tio slagen' under 1944, – Stalin avvisar västmakternas medlingsförsök mellan Ryssland och Polen. – Utstakning av intressesfärer (juni-oktober 1944). – Stalins politik i Öst- och Västeuropa, – Hans uppträdande under Warszawauproret i augusti 1944. – Stalin vid Jaltakonferensen (februari 1945). – Hans intressen i kriget i Stilla havet, – Två riktlinjer i hans politik – 1815 och 1945; Alexander I och Stalin (likheter och olikheter). – 'Folkdemokratierna,' – Stalins syn på kommunismen i Tyskland. – Hans svikna förhoppningar på ett stormaktssamvälde, – Stalin i Potsdam (juli 1945),

Efter sommaroffensiven 1943, under vilken den ryska armén återerövrade nära två tredjedelar av det förlorade Sovjetterritoriet, kunde Stalin inte tveka om krigets utgång. För första gången hade general Vinter inte någon del i hans segrar. De ryska stridskrafterna hade ännu inte fått den numeriska överlägsenhet över de tyska med vilken de tillintetgjorde dem längre fram. Som Stalin själv skulle berätta för Roosevelt och Churchill i Teheran, hade han endast sextio divisioner mer än tyskarna, och dem flyttade han snabbt mellan de olika frontavsnitten för att få överlägsen slagkraft på utvalda platser och i avgörande ögonblick.[1] Hans trupper ägde heller ännu inte övertaget att kämpa med flera och bättre vapen än fienden. Under 1942 höll den ryska industrin på att långsamt återhämta sig efter sin förflyttning och producerade mycket litet. Först 1943 började de nybyggda verkstäderna och de som fått 'hoppa bock' från Västryssland till och bortom Ural att spruta fram stridsvagnar, flygplan och kanoner i stora mängder. Dessa måste sedan transporteras till fronterna mellan sexhundra och tolvhundra kilometer På usla vägar och glesa järnvägslinjer. I sin fulla kraft kunde inte dessa vapen göra sig gällande i striderna före 1944. Dessutom skulle tillförseln av krigsmateriel från västmakterna svälla ut till sin maximala omfattning först under 1944. Stalin visste sålunda att han skördade sina väldiga framgångar genom att utnyttja endast en del av den styrka han snart skulle behärska, Även om han alltjämt varnade sitt folk för självbelåtenhet och slapphet, avspeglade hans yttranden växande tillförsikt. 'Röda armén', kunde han nu förklara, 'har blivit den starkaste och mest härdade av moderna arméer.' [2]

Hans fruktan för en separatfred mellan Tyskland och västmakterna måste nu ha avtagit högst avsevärt, om den inte helt blivit skingrad genom hans pakter och överenskommelser. Hitler hade redan satt in mellan åttio och nittio procent av sina landstridskrafter mot Ryssland, och vad som än hände, skulle han inte kunna öka sin slagkraft i öster nog mycket för att besegra Ryssland.[3] Det kan till och med ha fallit Stalin in att en gynnsam kombination av omständigheter, bland vilka Hitlers huvudlösa strategi inte var den minst viktiga, eventuellt skulle sätta Ryssland i stånd att vinna kriget utan en brittisk-amerikansk invasion på kontinenten.[4] Han ville inte satsa på en sådan chans, men han visste att hans position gentemot bundsförvanterna var osedvanligt stark: det var nu de som ha& de starkaste skälen att frukta en separatfred och som skulle vara mest angelägna att vidmakthålla alliansen. Han visste också att de gärna ville

[1] John R. Deane: a. a., s. 87.
[2] J Stalin: 'War Speeches', s. 85.
[3] Hitler bevakade Atlantkusten med femtionio andra rangens divisioner, medan tvåhundrasextio av hans divisioner, bland dem de bästa, kämpade på den ryska fronten, en styrka dubbelt så stor som den vilken besegrade Ryssland i det första världskriget. Se de tyska generalernas redogörelse, som i allt väsentligt bekräftar Stalins egna uppgifter i ämnet, i Liddell Hart: a. a., s. 247.
[4] Detta är den åsikt som de ryska militära skribenterna skulle ge uttryck åt efter kriget.

försäkra sig om Rysslands deltagande i kriget mot Japan, vars utgång alltjämt syntes oviss. Sällan har en statsman suttit med så många trumf på hand.

Allt detta till trots lyckades han inte uppnå de mål han satt sig före under 1941: britterna och amerikanerna hade ännu inte erkänt införlivandet av de baltiska länderna och Polens östra gränsområden med Sovjetunionen. Roosevelt och Churchill uppmanade honom att uppskjuta uppgörelsen med Polen till efter krigsslutet. Stalin beslöt att genast forcera ärendet. Eftersom den polska exilregeringen i London krävde tillbaka varje tumsbredd mark som varit polsk före 1939, låg det i hans tydliga intresse att förhindra denna regerings etablering i Polen. Våren 1943 fick han på den punkten hjälp av en dunkel episod. Tyskarna meddelade att de hade upptäckt en massgrav med polska officerare, krigsfångar, vid Katyn nära Smolensk, och de förklarade att officerarna blivit mördade av ryssarna. Polackerna i London begärde en opartisk undersökning av Katyngravarna och lät antyda att de satte tro till den tyska versionen. De hade i själva verket varit oroliga för dessa officerares öde, och när Sikorski besökte Stalin 1941, gjorde han frågor om dem, på vilka Stalin inte gav något tillfredsställande svar. Det var likafullt odiplomatiskt av polackerna att indirekt stödja den tyska anklagelsen, i synnerhet som det fanns skäl att misstänka att tyskarna själva, som bragt miljoner människor om livet, kunde vara skyldiga till ogärningen. Om Stalin sökte en förevändning att kunna förklara den polska regeringen undermålig, vilket han utan tvivel gjorde, så hade han nu funnit den. Ingen av de allierade försvarade polackernas handlingssätt. Moskva avbröt förbindelserna med den polska Londonregeringen och började förbereda upprättandet av en mot Ryssland vänskaplig polsk statsförvaltning. De allierade hade nu kommit att bli oeniga inte bara om Polens gränser utan till och med om dess styrelse, men Stalin ansåg tydligen att hans bundsförvanter skulle nödgas finna sig i vad han än gjorde. Han var övertygad om att de ryska arméerna, inte de brittiska eller amerikanska, skulle komma att driva bort tyskarna ur Polen, och att följaktligen han, inte Churchill eller Roosevelt, skulle ange tonen vid Weichsel.

Hans anspråk växte i och med vissheten om segern. Han nöjde sig inte längre med att trygga de vinster han gjort sig i kompanjonskap med Hitler. Han strävade nu efter vinster som han gått förlustig på grund av Hitlers opposition. Under 1940 hade han gjort anspråk på företrädesrätt för de ryska intressena i Rumänien och Bulgarien. Han uppsatte nu på nytt samma krav. Hans föreställning om den blivande freden hade tagit form – den hängde samman med de idéer om intressesfärer som föresvävat vissa Sovjetdiplomater på tjugotalet och som han själv då så kraftigt fördömt.[5] Det är fortfarande omöjligt att med större precision ange de olika faserna i denna utveckling. Europas uppdelning i intressesfärer diskuterades vid utrikesministerkonferensen i Moskva i oktober 1943.[6] Diskussionen var vag, och frågan lämnades öppen. Man kan anta att Stalin då genom Molotov sonderade sina allierade, men att frågan redan var slutdebatterad i hans inre cirklar.

Det var också omkring denna tid, senare hälften av 1943, som Stalin började ägna stort intresse åt den fred som skulle påtvingas Tyskland. En ledande princip hade uttalats av president Roosevelt i Casablanca i januari 1943: Tyskland skulle inte tillåtas förhandla om en fred – det måste ‘kapitulera utan villkor’. När Roosevelt framlade denna formel var han influerad av minnena från det amerikanska inbördeskriget, då nordstaterna vägrade att underhandla med sydstaterna om kapitulationsvillkoren.[7] Roosevelt lanserade sin princip med de allvarliga konsekvenser den innebar utan att konsultera vare sig Stalin eller Churchill. Stalin accepterade principen med blandade känslor. Han såg i den en ytterligare garanti för att västmakterna inte skulle söka någon uppgörelse med Tyskland till förfång för Ryssland – då

[5] Se Stalins tal i Sverdlovuniversitetet, citerat i kapitel X, s. 449.
[6] C. Hull: a. a., vol. II, s. 1298.
[7] Ibid., s. 1574.

Roosevelt framlade sin formel om ovillkorlig kapitulation hade krigslyckan inte vänt sig så starkt till Rysslands favör att Stalin hade råd att förakta denna ytterligare garanti. I sin dagorder den första maj 1943 talade han om ovillkorlig kapitulation och gjorde principen till sin egen. Men han insåg också att Roosevelts taktik tenderade att först härda och förlänga Tysklands motstånd och därefter belasta de allierade med hela ansvaret för freden. Han sökte förmå presidenten att modifiera sin princip eller åtminstone mildra den med ett allmänt angivande av fredsvillkoren. Liknande föreställningar gjordes för övrigt även av britterna. Men Roosevelt höll fast vid sin ståndpunkt.[8]

Slagordet ovillkorlig kapitulation smickrade nationalkänslan i alla de allierade länderna. Tanken på 'kartagisk' straffred med Tyskland vann överallt stor anslutning. Ännu så sent som i september 1944 skulle både Roosevelt och Churchill alltjämt gynna planer på en 'själabot' för Tyskland som skulle beröva landet dess tunga industri.[9] Stalins synpunkter följde samma mönster. Hans ekonomiska rådgivare professor Varga, som på tjugotalet så strängt kritiserade de ekonomiska klausulerna i Versaillesfördraget, framförde i september 1943 offentligt synpunkten att Tyskland måste betala dryga krigsskadestånd till de allierade. Detta krav blev allt mer populärt ju längre de ryska arméerna avancerade och såg att tyskarna, i meningslöst förstörelseraseri, hade förvandlat de områden de hållit besatta till en öken. Det var också ungefär vid denna tid Stalin uttalade sin mening om Tysklands gränser. I juli 1943 bemyndigade han Majskij, som då var i London i speciellt uppdrag, att förklara att Ryssland med tillfredsställelse skulle se att Ostpreussen och Danzig införlivades med Polen, ett förslag som president Roosevelt hade givit sitt samtycke; men Stalin föreslog ännu inte att Polens gränser skulle flyttas längre västerut än till Oder och Neisse.[10] Inkorporeringen av de tyska provinserna skulle 'kompensera' polackerna för deras östra gränsområden, men den skulle också utsätta dem för så stor fara för tysk revansch i framtiden att de blev helt beroende av Rysslands skydd. Ungefär så långt hade Stalins föreställningar om freden samt hans anspråk utvecklat sig när han i november 1943 sammanträffade med Churchill och Roosevelt i Teheran.

*

Teherankonferensens förhistoria var egendomlig. Stalin undvek in i det längsta att träffa sina bundsförvanter. Tidigare under året vägrade han att bevista deras konferens i Kairo av den grunden att eftersom Chiang Kai-shek deltog i den, kunde hans, Stalins, deltagande utgöra en oläglig provokation mot Japan, som Ryssland hade varit angeläget att inte stöta sig med. Han vägrade att träffa Roosevelt ensam när man föreslog honom det.[11] I oktober 1943 hade Cordell Hull, som då bevistade utrikesministerkonferensen i Moskva, energiskt sökt övertala honom att samtycka till ett möte. Stalin gav vika, men insisterade på att konferensen skulle hållas i Teheran, som då var ockuperat av ryska och brittiska trupper. Han vägrade hårdnackat att bege sig till någon annan plats, som låg längre bort från Ryssland, och till svar på Roosevelts upprepade förslag härom föreslog han i sin tur att uppskjuta konferensen till våren 1944, då han skulle vara villig att möta sina bundsförvanter i den ryska krigstidsbasen i Fairbanks i Alaska.[12] Han ursäktade sig med att de militära operationerna krävde hans närvaro i Moskva och att han endast kunde avresa till en ort varifrån han kunde stå i direkt kontakt med sin generalstab. Han kan ha varit ovillig att lämna Kreml, där han omgiven av sina betrodda vakter och sekreterare hade den fulla känslan av säkerhet och makt, eller han kan ha hoppats kunna förmå sina partners att möta honom i Ryssland, vilket skulle ha skänkt ökad

[8] Ibid., s. 1572-1573.
[9] Ibid., s. 1602-1605.
[10] J. Ciechanowski: a. a., s. 198, 213.
[11] Robert E. Sherwood: a. a., s. 671, 733-734.
[12] C. Hull: a. a., vol. II, s. 1294.

glans åt hans redan upphöjda ställning. Han hade också sina politiska skäl att visa sig så svårtillgänglig. Han demonstrerade sitt misshumör över sina allierades uraktlåtenhet att göra invasion i Västeuropa. Han begagnade varje tillfälle att visa dem att han ansåg deras ansträngningar i Syditalien betydelselösa i jämförelse med hans gigantiska fälttåg i Ryssland. Han kan också ha velat undvika att avslöja sina militära och politiska planer för sina allierade. Till slut samtyckte både Roosevelt och Churchill till att sammanträffa med honom i Teheran.

Man finner mycket få exempel på att män av så kontrasterande läggning, bakgrund och intressen har kommit samman, som bundsförvanter eller partners, för att besluta i frågor av den allra största vikt. Vilka skilda världar, vilka skilda åskådningar och aspirationer var inte förkroppsligade i dessa tre män som satt mitt emot varandra vid konferensbordet! De extrema antipoderna var Churchill och Stalin, ättlingen till hertigen av Marlborough och sonen till livegna, den ene född i Blenheim Palace, den andre i ett enrumsruckel. Den ene andades allt jämt det andliga klimatet i det victorianska och edwardianska England, vars imperiearv han värnade med hela kraften i sitt romantiska temperament. Den andre ägde inom sig hela kargheten hos det tsaristiska och bolsjevikiska Ryssland, vars stormar han ridit ut i hård, iskall självbehärskning. Den ene hade bakom sig fyra decennier av parlamentariska debatter, den andre en lika lång verksamhet i illegala grupper och hemlighetsfulla politbyråer. Den ene – full av excentriska infall, en älskare av ord och färg; den andre – färglös och misstrogen mot ord. Slutligen hade den ene ett imperium att förlora, den andre något som liknade ett imperium att vinna.

Roosevelt stod mellan de två, men mycket närmare Churchill. Den omgivning vilken han vuxit upp, hans släkt av jordägare och storindustrialister samt de inflytanden som format honom, den Rooseveltska traditionen i alla sina mångskiftande former, New Yorks advokatsamfund och marindepartementet, allt detta var vitt skilt från de inflytanden som format Stalin. Men Roosevelts traditioner var lika mycket yngre och folkligare än Churchills som den amerikanska medelklassen var yngre än den engelska aristokratin. Det förde måhända Roosevelt närmare Stalin. Emellanåt delade han Stalins irritation över Churchills retoriska utsvävningar, men oftare njöt han av dem, under det att Stalin, som följde Churchills ord med hjälp av tolk, förblev kall eller ironiskt road. Stalin och Churchill representerade två motsatta typer av klassmedvetande. För båda måste Roosevelt, profeten för en vänsterfärgad borgerlig framstegspolitik, stundom har framstått som en ologisk medelvägens man. Stalin skulle, trots sin utveckling, alltjämt ha uttryckt sin åskådning i det kommunistiska manifestets ord: ‘Hela samhällshistorien har hittills varit klasskampens historia.’ Churchill hade sammanfattat sin åskådning i ett eget epigram, liksom avsett att vederlägga det marxistiska axiomet: ‘Människosläktets historia är Kriget.’[13] Roosevelt, puritanen och ledaren för en nation som ditintills varit förskonad från klasskampens värsta våldsamheter och krigets värsta lidanden, skulle knappast ha skrivit under på någondera av dessa generaliseringar.

Stalin betraktade båda sina allierade som representanter för kapitalistklassen. Han skulle ha fäst föga vikt vid deras demokratiska trosbekännelser, även om han inte hade tvivlat på deras uppriktighet. För honom var deras demokrati en bluff, ty vad var det för mening med de folkstyrets fasader som de så berömde sig över, om fasaderna tjänade att dölja gigantiska exploateringsapparater, fabriker och framställning av överskottskapital? Han iakttog sina partners med samma kyliga nyfikenhet varmed en vetenskapsman kan observera naturföremål, förvissad om att han känner deras struktur och någorlunda kan förutse deras reaktioner under givna betingelser. Här var de – två levande prov från ett främmande samhälle, två stora ledare från den ‘andra världen’. Denna andra värld var nu, genom en historiens paradox, egendomligt splittrad: ena delen var inbegripen i en kamp på liv och död med Sovjetstaten, medan

[13] Winston S. Churchill: ‘The Aftermath’, s. 451.

den andra delen var bunden vid den med alliansens band. Svalget mellan de allierade skulle kanske kunna överbryggas det var viktigt att överbrygga det – men det hade inte försvunnit, vad som än kunde sägas i högtidliga deklarationer om vänskap och endräkt, riktade till världens folk. Några dylika tankar måste säkerligen gång på gång ha korsat Stalins hjärna.

De tankar som korsade Churchills hjärna kan inte ha varit mycket annorlunda, även om de utgick från den motsatta ytterligheten. Den 22 juni hade Churchill yttrat: 'Ingen har varit en mera ihärdig motståndare till kommunismen än jag har varit under de senaste tjugofem åren. Jag tar inte tillbaka ett enda ord som jag har uttalat om den, men allt detta bleknar bort inför det skådespel som nu rullar upp sig.' Man behöver bara känna till några av de ord om bolsjevikrevolutionen som Churchill nu vägrade att 'ta tillbaka' – ord av fruktan, hat och förakt – för att förstå att 'allt detta' i själva verket inte kunde ha bleknat bort ur hans minne. Men man vågar gissa att Churchills inställning till Stalin i vissa avseenden var mera komplicerad än Stalins till honom, om inte annat därför att Churchill inte kunde undgå att se sin partner också med historikerns och konstnärens öga, förutom med politikerns. Politikern sysslade med den taktiska behandlingen av mannen som han betraktade som en farlig allierad. Historikerns fantasi fängslades troligen av de sällsamma förändringar som efterträdaren till den store förkastaren, som Churchill hade kallat Lenin, höll på att genomföra i Ryssland. Den ryska traditionalismens nya uppsving måste ha ingivit honom tanken att Stalin hade omfattat hans, Churchills, princip, att han hade ingjutit den konservativa andan i ett revolutionärt samhälle. Detta, lika mycket som det gemensamma militära intresset, skulle kunna förklara de glimtar av äkta sympati som ofta lyste fram i Churchills yttranden om Stalin. Konstnären i Churchill måste ha blivit fascinerad av den mörka dramatiken kring mannen och hans liv, även om dess mörkaste ytterligheter ingav honom en motvilja som han ibland hade svårt att dölja.

Under det att Stalins attityd gentemot de båda västerländska ledarna var fixerad och rationaliserad, under det att Churchills sympati för den ryske 'gamle veteranen' var uppblandad med antipati, tycks Roosevelt ha blivit komplett förvirrad av det underliga fenomen han fick skåda. För honom var Ryssland, i synnerhet det stalinistiska Bolsjevikryssland, terra incognita. Han erkände det blygsamt för sina medhjälpare. 'Jag kan inte skilja en bra ryss från en dålig ryss', sade han. 'Jag kan skilja en bra fransman från en dålig fransman, jag kan skilja på en bra och en dålig italienare, jag känner igen en bra grek när jag får se en. Men jag förstår mig inte på ryssarna.[14] Stalin stod tydligen utanför alla hans begrepp om 'bra' och 'dålig'.

De hade knappt träffats, förrän Stalin inbjöd Roosevelt att bo hos honom på ryska ambassaden, under motivering att en komplott hade varit i görningen i Teheran. Stalin flyttade själv in i en liten villa på ambassadområdet för att bereda plats åt sin gäst. Trots denna omtänksamma gest förblev han, som Roosevelt sade senare, 'korrekt, stel, högtidlig, allvarlig, utan något mänskligt som man kunde få grepp om'. Presidenten gjorde ett desperat försök att 'bryta genom den isiga ytan', och han trodde sig ha vunnit sitt mål när han lyckades roa Stalin med några gliringar åt Churchill.[15] Sanningen var den att även det allra lättaste tecken på disharmoni mellan Roosevelt och Churchill hade en lugnande inverkan på Stalin. Det troliga är att han inbjöd presidenten att vara hans gäst för att hindra honom från att upprätthålla en närmare kontakt med Churchill än som skulle ha passat Stalins taktiska syften.

Säkerligen till sin överraskning fann han snart att han inte hade behövt begagna det lilla knepet, ty Roosevelt och Churchill var inte överens i den huvudfråga de skulle debattera. Skenbart gällde frågan de militära operationernas fortsatta förlopp. I själva verket var den mycket mera omfattande, ty av dessa operationer berodde, till en viss grad, Europas politiska

[14] Frances Perkins: 'The Roosevelt I Knew', s. 72.
[15] Ibid., s. 70-71.

utveckling efter kriget. Churchill framlade för konferensen sin plan för en anglo-amerikansk invasion på Balkan, vilken ytterligare skulle fördröja invasionen i Frankrike. Animositeten mellan Stalin och Churchill, vilken legat och grott sedan deras möte i augusti 1942, bröt genast fram med förnyad styrka. 1942 hade Stalin misstänkt att motivet bakom dröjsmålet med den andra fronten var hans allierades avsikt att låta Ryssland och Tyskland ömsesidigt trötta ut sig på varandra. Han kan alltjämt ha hyst samma misstanke, då invasionen i Frankrike inte ägde rum sommaren 1943 heller. Men nu, i slutet av 1943, fruktade han inte längre ett utrotningskrig. Inte kan han heller ha trott att Churchill räknade med ett sådant. Nu måste hans misstankar ha varit att Churchill räknade med Rysslands styrka, inte dess svaghet, och att syftet med hans nya plan var att förekomma en rysk ockupation av Balkanländerna. Churchill förknippade verkligen också sitt förslag om det nya företaget i Medelhavet med en plan på en gemensam brittisk, amerikansk och rysk ockupation av Balkanländerna.[16]

Stalin motsatte sig hårdnackat planen och krävde landstigningar i Frankrike. Varken han eller Churchill eller Roosevelt berörde de underliggande politiska aspekterna, trots att de måste ha varit i allas tankar. Samtalen rörde sig uteslutande om de militära skälen för och emot. Stalin intog den gynnsamma ställningen att de militära argumenten vägde starkt till hans favör. Churchill föreslog att landsätta allierade trupper på utvalda punkter längs Medelhavet: i norra Italien, varifrån de skulle undsätta de allierade styrkor som var inringade av tyskarna i Syditalien; på den adriatiska kusten, varifrån de, med hjälp av Titos partisaner, skulle bryta sig väg in i Donaudalen, samt i det egeiska området, där Turkiet skulle deltaga i ett anfall norr ut. Stalin påpekade att dessa operationer inte kunde bli avgörande och att de kunde komma att plottra bort mycket av de allierades styrka. Däremot skulle vid en invasion över Kanalen de allierade ha fördelen av en kort och välskyddad förbindelselinje; de skulle, genom att befria Frankrike, tillfoga Tyskland obotlig moralisk skada, och de skulle slutligen ha framför sig den kortaste och mest direkta vägen till Ruhr, den tyska industrikapacitetens centrum. Stalin framförde sina argument klart och koncist, interfolierade med syrliga anmärkningar som kom Churchill att grymta och rodna. Diskussionen pågick under konferensens tre plenarsammanträden samt två privata sammankomster mellan regeringscheferna. Hela tiden förde Stalin ensam ordet för den ryska delegationen, som bestod endast av honom själv, Molotov, Vorosjilov och en tolk.

Hans argument segrade. De amerikanska stabscheferna instämde med honom. Till och med några brittiska militärchefer tog parti mot Churchill. Roosevelt, som i början varit tveksam, övergick till Stalins ståndpunkt. Att vinna kriget, att vinna det så snabbt som möjligt och till lägsta möjliga pris för invasionsarméerna – det var Roosevelts främsta intresse. Ur denna synpunkt erbjöd en invasion tvärs över Kanalen vida bättre utsikter än fälttåget i Medelhavsområdet. För Roosevelts pragmatiska, icke klassmedvetna tänkesätt överskuggade betydelsen av detta, det närmaste målet, krigets efterskörd med sina tänkbara antagonismer och spänningar, vilka redan oroade hans brittiske vän. En annan omständighet som måste ha inverkat på hans beslut var det uttalande Stalin hade gjort vid konferensens öppnande att Ryssland skulle inträda i kriget mot Japan så snart det blivit befriat från kampen i Europa. Vad Roosevelt än hade för skäl, var det hans beslut som avgjorde saken. Man kom överens om att ‘operation Overlord’ – det var kodnamnet på invasionen i Frankrike – skulle verkställas under påföljande maj.

Det var för Stalin ett ögonblick av den högsta triumf. Kanske var det endast han och Churchill som fattade den i hela dess vidd. Europa hade nu militärt blivit kluvet i två delar, och bakom den militära delningen lurade den politiska och sociala klyvningen. Mot en helt förändrad

[16] John R. Deane: a. a., s. 42-44.

social bakgrund hade en av den ryska utrikespolitikens gamla drömmar – drömmen om att lägga Balkan under ryskt inflytande – gått i uppfyllelse.

Sedan Stalin vunnit sin seger, slappnade han av och tinade upp. Han tog nu livlig del i den följande diskussionen om det sätt varpå invasionen över Kanalen skulle utföras. Han antog en pose av välvillig överlägsenhet, attityden av den segerrike veteranen gentemot bundsförvanter som först nu skulle kasta sig ut i sitt första verkligt stora äventyr. Han kom med goda råd och öste frikostigt ur sin egen fond av erfarenhet. Han insisterade på att britterna och amerikanerna måste ha ett enhetligt befäl och uppmanade dem att genast utse sin överbefälhavare. Hans pådrivningar, säger general Deane, 'påskyndade säkerligen valet av general Eisenhower'.[17] Gång på gång varnade han för dröjsmål och förbiseenden, och då Churchill framhöll nödvändigheten av sekretess, camouflage och diversionsmanövrer – 'en livvakt av lögner som skydd för sanningen' – avslöjade Stalin några av sina egna krigslister: han hade femtusen stridsvagnsattrapper, tvåtusen falska flygplan och så vidare, som han använde som lockbeten för fienden. Viktigast av allt, han lovade att igångsätta starka stödoffensiver, då västmaktsarméerna bröt in på kontinenten.

Förkastandet av Churchills stridsplan var inte Stalins enda framgång. Den andra var en privat överenskommelse mellan 'De tre stora' om den rysk-polska gränsen. Utrikesministrarna, som kort förut hade konfererat i Moskva, hade inte kommit fram till något beslut på den punkten. Men både Churchill och Roosevelt förstod att det nu var meningslöst att, som de förut gjort, tillråda att den rysk-polska tvisten finge invänta ett avgörande på en fredskonferens. Den ryska armén närmade sig hastigt Polens tidigare östra gränsområden, och den skulle utan tvivel införliva dem med Sovjetunionen. Då det var omöjligt att förhindra denna återerövringsakt, föredrog Churchill tydligen att sätta den allierade bifallsstämpeln på den. Det var han som nu framförde ett förslag att 'De tre stora' skulle erkänna den så kallade Curzonlinjen som den nya gränsen mellan Ryssland och Polen. Stalin samtyckte beredvilligt. Bortsett från smärre justeringar lade Curzonlinjen, som fått sitt namn efter den brittiske utrikesminister å vars vägnar den föreslagits 1920, de omstridda territorierna på Sovjetunionens sida. Roosevelt godkände förslaget men sökte alltjämt rädda staden Lwów åt polackerna.

De fördelar Stalin nu hade säkerställt åt sig måste ha skänkt honom en skadeglad tillfredsställelse. Han måste med en viss nyfikenhet ha forskat i Churchills motiv. Det var sant att han hade ställt Churchill inför en argumentering som inte var lätt att vederlägga: år 1941 hade västmakterna välkomnat Sovjetunionen som sin bundsförvant i det skick vari den då befann sig, med de gränser den då hade, och västmakterna kunde inte vänta sig att Stalin skulle samtycka till en minskning av Sovjets territorium efter en dyrköpt seger. Men exakt detsamma kunde också sägas om Polen. Polackerna förfäktade att britterna hade bundit sig genom en allians vid ett Polen som ägde de östra gränsområdena, att de hade rätt att begära att britterna inte bidrog till att beröva dem deras ägodelar, och att Polen därtill var en äldre allierad än Ryssland. Det polska kravet hade inte stor möjlighet att göra sig gällande bredvid det väldiga omslag i maktbalansen som just hade inträffat på östfronten. Men Churchill böjde sig inte enbart för övermakten. Hans tanke var att sätta spärr för kommunismens utbredning vid Curzonlinjen. Den skulle bli den nya gränsen mellan de stridande sociala och politiska systemen. Han retirerade för Stalin för att bättre kunna hålla stånd mot honom vid en försvarslinje som då föreföll honom tämligen stark. Han hoppades att den polska regeringen i London, som var pålitlig motståndare till kommunismen, skulle etablera sig väster om Curzonlinjen, och han pressade Stalin att återuppta förbindelserna med denna regering, då nu västmakterna inte längre bestred Ryssland dess landvinningar. Churchill hoppades också att han genom övertalning och påtryckningar skulle kunna förmå polackerna i London att

[17] Ibid., s. 43.

godkänna den nya gränsen, ty i annat fall ville Stalin inte ens förhandla med dem. Stalin var tydligen övertygad om att Churchill inte skulle lyckas med detta, och att han, Stalin, skulle få fria händer att installera en ny regering, samt att västmakterna, sedan de en gång bundit sig vid Curzonlinjen, skulle tvingas acceptera den polska regering som godkände denna gräns. Kort före Teherankonferensen hade han redan antytt för polska kommunister i Ryssland att han skulle välkomna bildandet av ett politiskt organ i Polen, som, ehuru inte en rivaliserande regering, skulle bestrida Londonemigranternas rätt att förhandla å Polens vägnar. Detta organ, det polska nationalrådet, hade i själva verket bildats i det tyskockuperade Polen en månad efter Teheran. Det intrikata spelet om Polen var ännu inte avslutat.

Efter att ha enats om en andra front och om Curzonlinjen, utbytte 'De tre stora' informellt åsikter bland annat om Tysklands framtid. Meningsutbytet var vagt och diffust, så diffust att ingen av deltagarna tycktes få någon verklig för, aning om de stora kontroverser som stundade. De tre regeringscheferna tycktes i stort sett vara överens om en 'kartagisk' fred. Även om Stalin otvivelaktigt pläderade för den mera energiskt än de andra.

Mot slutet av konferensen tycktes den spänning och animositet som präglat dess inledande ha skingrats. Vid en fest på Churchills sextionioårsdag utbragte Stalin en skål för sin 'store vän'. Vid en annan festlighet mottog han ur Churchills hand en hedersvärja, skänkt av den engelske kungen till staden Stalingrad. Roosevelt berättade efteråt att han såg tårar i Stalins ögon, då Stalin i ett egendomligt utbrott av riddarromantik böjde sig ner och kysste värjan.[18] Tårarna kan synas omotiverade, men kanske Stalin var överväldigad av rörelse. Det var ett egenartat ögonblick i hans karriär, ty vem skulle väl ha kunnat ana att den dag skulle komma då Hans Brittiska Majestät skulle så hedra en rysk stad, uppkallad efter en son till georgiska livegna, en före detta intern i Bakus fängelse, en sibirisk landsflykting, en lärjunge till Lenin? Och vem skulle ha anat att den store förkastarens lärjunge inte skulle tillbakavisa en sådan hedersbetygelse?

Den 1 december lämnade de tre regeringscheferna Teheran. Innan de skildes, utfärdade de en gemensam deklaration om sin fullständiga enighet. Världen fick ingen vink om den bittra kontrovers som hade föregått enigheten – en sådan indiskretion var otänkbar mitt under kriget. 'De tre stora' förklarade högtidligt: 'Vi kom hit med hopp och beslutsamhet. Vi reser härifrån som verkliga vänner i anda och uppsåt.'

*

År 1944 bragte Stalin den ena militära framgången efter den andra. Vid dess ingång kämpade ryssarna alltjämt för att bryta den tyska inringningen av Leningrad; vid dess slut hade de själva inringat den tyska garnisonen i Budapest.

Under årets lopp var den ryska armén invecklad i en fortlöpande serie offensiva operationer – de 'tio slagen', skulle Stalin komma att kalla dem – och vid årets mitt landsteg de allierade i Frankrike. Enorma arméer var inbegripna i strid på östfronten, från Europas norra utkant till den södra, och fronten förflyttades oemotståndligt mot väster. Fälttågens gång framgår av en enkel uppräkning av huvudoffensiverna: i januari undsattes Leningrad, och ryssarna trängde fram via Novgorod mot Östersjökusten. I februari och mars hade de redan erövrat Kiev och ryckte fram från Dnjepr till Bug och Dnjestr. På förvåren förflyttades kampen långt ner i söder – tyskarna drevs ut från Krim och Odessa. I juni, samtidigt med invasionen i Frankrike, flyttades striderna tillbaka från det sydligaste frontavsnittet till det nordligaste, och Finland blev praktiskt taget utslaget. I juni och juli befriade den ryska armén Vitebsk och Minsk och svepte fram till Njemen och Weichsel. I juli och augusti fortsatte den framryckningen i södra Polen utmed Karpaterna. I augusti ockuperade den Rumänien, och med hjälp av en inre

[18] Frances Perkin: a. a., s. 71.

resning i detta land avancerade den mot Bulgarien och Ungern. I september och oktober stod de viktigaste striderna åter i norr, i Finland, Estland och Lettland. Därefter förflyttades operationscentrum åter till Karpaterna, Ungern och Slovakien.

Vid årets början hade den ryska armén redan vunnit betydande överlägsenhet i numerär och beväpning, och denna överlägsenhet växte oavbrutet. Det var karakteristiskt för Stalin att han inte ens nu hängav sig åt några illusioner om ett blixtkrig, som Hitler hade gjort tidigare. Han försökte inte någon av dessa svepande, sensationsartade offensiver som eventuellt kunde ha förvirrat fienden och slagit honom till marken, men som också på ett farligt sätt kunde ha tänjt ut anfallarens egna linjer och blottställt hans flanker. Till och med nu, då segern så klart var inom räckhåll, förblev han envist försiktig. Under hela året flyttade hans stridens centrum från norr till söder fram och tillbaka, med förbluffande regelbundenhet, kraft och förtänksamhet, likt en boxare som systematiskt mörbultar sin motståndare med verkningsfulla slag utan att vänta sig att ett enda slag skall göra honom knockout. Han höll Hitler i ständig ovisshet, tvingade honom att oavlåtligt kasta fram sina reserver för att täppa till ständigt nya bräscher, att oavlåtligt söka avvända nya hot och öda bort sina krafter under proceduren. De 'tio slagen' var samordnade och tidsinställda med ett urverks precision, bevis på organisationsförmåga och det systematiska arbetet hos Stalins nuvarande generalstab, så bjärt kontrasterande mot ineffektiviteten och förvirringen 1941.[19]

Varje stor framgång för Röda armén förde nya politiska frågor i förgrunden, och det var åt dessa Stalin nu ägnade sin tid, i det han med allt större förtroende överlämnade krigföringen åt sina marskalkar och generaler. De första dagarna i januari överskred den ryska armén den forna rysk-polska gränsen, och den polska krisen blev akut. Den polska Londonregeringen förfäktade högljutt att den hade rätt att förvalta de områden som nu åter kom under rysk kontroll. Moskva tillbakavisade lika högljutt kravet. Angelägen att dämpa den offentliga trätan mellan de två allierade regeringarna erbjöd den amerikanske utrikesministern Cordell Hull amerikansk medling. Anbudet förtörnade tydligen Stalin, som ansåg att västmakterna efter Teheran varken själva borde ifrågasätta hans rätt att kontrollera Polens östra gränsområden eller tillåta polackerna att bestrida den – här fanns ingen anledning till medling.

Han gav luft åt sin irritation på ett besynnerligt kringgående sätt. I Moskva offentliggjordes ett meddelande från okänd källa, vilket beskyllde britterna för att förhandla om fred med

[19] Några ord måste här sägas för att förklara den ryska överlägsenhetens materiella sidor. Under hela kriget hade Ryssland att kämpa mot ungefär dubbelt så manstarka och stridsdugliga tyska arméer som de vilka besegrat Ryssland i det första världskriget. De ryska framgångarna möjliggjordes först och främst genom de östra provinsernas snabba industrialisering, som till stor del genomfördes under kriget på en i fredstid förberedd grund. Industriproduktionen i de provinser som undgick tysk ockupation var normalt omkring 40 procent av Sovjetrysslands totalproduktion. Den fördubblades mellan 1942 och 1945. Vid krigsindustrierna i öster steg produktionen med 500-600 procent. I genomsnitt tillverkades 30 000 stridsvagnar och pansarfordon och nära 40 000 flygplan per år från 1943 till 1945 - nästan inga sådana hade fabricerats i Ryssland under första världskriget. Årsproduktionen av kanoner var nu 120 000 mot mindre än 4 000 1914-17. Den ryska armén försågs årligen med nära 450 000 kulsprutor av rysk fabrikation - endast omkring 9 000 hade tillverkats under tsartiden. Fem miljoner gevär och kulsprutegevär, fem gånger så många som under första världskriget, tillverkades varje år. (Se A. I. Notkin: 'Otjerki Teorii Sotsialistitjeskovo Vosprojzvodstva', s. 272-273.) Den ryska armén kämpade sig fram från Volga till Elbe med huvudsakligen hemmaproducerade vapen. De vapen västmakterna levererade var ett välkommet och i några fall vitalt tillskott. Men lastbilarna som bar de ryska arméerna in i Tyskland var till största delen av amerikansk, kanadensisk och brittisk tillverkning – mer än 400 000 lastbilar levererades till Ryssland enligt låne- och uthyrningslagen. Detsamma gällde de pjäxor i vilka själva infanteriet trampade fram till Berlin genom lera, snö och sand på de östeuropeiska slätterna. En stor del av arméns beklädnad och dess konserverade livsmedel levererades enligt låne- och uthyrningslagen. Med en grov sammanfattning kan man säga att den ryska arméns eldkraft var av inhemsk produktion, medan dess rörlighetselement till stor del var importerat.

Tyskland bakom Rysslands rygg.[20] En sådan beskyllning, framställd så kort efter Teheran, var så mycket mer kränkande för britterna som de blott några veckor tidigare hade avvisat fredstrevare från Himmler, Hitlers polischef, och Stalin kunde knappast ha varit okunnig om detta.[21] Avsikten med förolämpningen var med all sannolikhet att komma britterna och amerikanerna att undra om inte ryssarna själva sökte efter en förevändning för att underhandla om separatfred. Stalin ställde sina allierade inför en antydan om en fara.

Hur svag den än var, kan det inte med visshet sägas att Stalin inte under några omständigheter skulle ha tagit i övervägande att göra allvar av den. Medan hans arméer närmade sig gränserna från 1941, vore det naturligt om han själv eller någon i hans omgivning ett ögonblick skulle ha begrundat om inte stunden var inne att göra halt, att sätta stopp för det ohyggliga slaktandet och sluta fred Hade inte Kutuzov uppmanat tsar Alexander I att upphöra att förfölja La grande armée vid den ryska gränsen i stället för att fortsätta kriget till gagn för den 'förbannade brittiska ön', vilken han, Kutuzov, önskade se uppslukad av havet?[22] Å andra sidan brann Stalin liksom Alexander av begär att låta sina trupper i triumf tåga in i fiendens huvudstad, och liksom Alexander var han obenägen att ge fienden andrum. Det är inte bekant om någon person i hans generalstab eller i politbyrån vågade viska Kutuzovs råd till honom. Men det är tänkbart att hans beslutsamhet att krossa Tredje riket skulle ha slappnat, om han haft anledning tro att han kunde vinna mera på en separatfred än på en seger vunnen gemensamt med västmakterna. Att han inte hade något skäl att tänka så, nödgades västmakterna gång på gång framlägga bevis för.

Han tillbakavisade västmakternas anbud om medling mellan Ryssland och Polen inte enbart därför att frågan, enligt hans åsikt, hade blivit avgjord i Teheran. Han höll envist fast vid principen att hans allierade inte borde blanda sig i angelägenheter som enligt hans mening uteslutande berörde Ryssland och dess grannar. Östeuropa skulle vara Rysslands inflytelsezon.

Det var vid denna tid, under månaderna närmast efter Teherankonferensen, som planerna på Europas uppdelning i zoner tog allt fastare form. Tanken hade legat i luften redan före Teheran. Politiker och journalister i de allierade länderna hade diskuterat ett samvälde mellan de tre stora allierade makterna, av vilka var och en skulle ha ett dominerande inflytande inom sin egen zon, eftersom endast stormakterna ägde tillräcklig styrka att vinna kriget och bevara freden. I Teheran föreslog Roosevelt Stalin ett inte olikartat projekt, projektet om 'de fyra poliserna' – Förenta staterna, Ryssland, Storbritannien och Kina – som skulle upprätthålla lugn och ordning i världen.[23] De allierade diplomaternas tankar gick tillbaka till Den heliga alliansen, som hade styrt Europa efter Napoleonkrigen, och till det mera närliggande Versaillesfördraget, ty trots sin demokratiska utsmyckning hade även den senaste fredskonferensen dominerats av stormakternas kör. Stalins diplomater grävde fram de hemliga fördrag som ingåtts av Rysslands förrevolutionära härskare och sedan offentliggjorts och annullerats av Lenin. Där var det engelsk-ryska fördraget av 1907, enligt vilket de två makterna hade delat upp Persien i separata zoner. Där var Londonfördraget av 1915, i vilket britterna hade samtyckt till att Ryssland annekterade Konstantinopel, de turkiska sunden och Tracien, samt att det fick det faktiska överväldet på Balkan. Om britterna hade varit villiga att ge Tsarryssland en sådan ersättning för dess mycket mindre vägande insats i ett gemensamt krig, resonerade nu tydligen Stalins diplomater, varför skulle de då missunna Stalins Ryssland samma belöning, eller huvudparten av den?

---

[20] Meddelandet publicerades i 'Pravda' den 17 januari 1944.
[21] C. Hull: a. a., vol. II, s. 1573.
[22] E. Tarle: 'Napoleon', s. 248; samt 'Istorija Diplomatii', vol. I, s. 373.
[23] Robert E. Sherwood: a. a., s. 785.

Den relativa samstämmigheten mellan segermakterna i det förflutna hade berott på att deras härskare tillhört samma sociala klass eller företrätt parallella intressen, att de hade talat samma eller besläktade språk och följaktligen varit bundna vid varandra av en viss solidaritet. Vad som var nytt och överraskande i det aktuella experimentet var att det företogs av män som representerade stridiga intressen och motsägande principer. Och än mer paradoxalt, det var den brittiske premiärministern, kommunismens svurne fiende, som framträdde som den främste förespråkaren för projektet.

Det första mera formella förslaget om inflytelsezoner framlades tydligen av den brittiska regeringen i juni 1944.[24] Britterna föreslog att Rumänien och Bulgarien skulle betraktas som delar av den ryska zonen samt att det brittiska inflytandet skulle dominera i Grekland. Stalin samtyckte beredvilligt. Nu liksom 1939 var det inte han utan hans motpart som påtog sig det misskrediterande värvet att staka ut zonerna. Han ville veta om Churchill handlade enbart på eget initiativ och ansvar. Skulle Roosevelt godkänna arrangemanget, undrade han. Roosevelt undvek nu att ta ställning. I själva verket vägrade han att ta konsekvenserna av sin egen hållning i Teheran, vilken hade hjälpt den ryska armén att bli ensam herre på Balkan, under det att Churchill drog slutsatserna av sitt nederlag i Teheran och gjorde sitt yttersta för att hålla Grekland utom räckhåll för ryssarna. Men Roosevelt gjorde inga direkta invändningar, och Stalin tog alltså för givet att Storbritannien och Förenta staterna genom överenskommelsen i juni 1944 hade tilldelat Ryssland större delen av Balkan. I oktober 1944, då Churchill och Eden kom till Moskva, bekräftades och utvidgades överenskommelsen. Det låg något nästan groteskt över förhandlingarna då de båda regeringscheferna och deras ministrar ställde procenttalen för sina respektive andelar på Balkan. Som den amerikanske Moskva-ambassadören skrev till utrikesministern, kom de överens om att Ryssland skulle ha sjuttio-fem till åttio procents övervälde i Bulgarien, Ungern och Rumänien, medan den brittiska delen belöpte sig till tjugo till tjugofem procent. I Jugoslavien skulle de båda länderna utöva sitt inflytande på fiftyfifty-basis.[25]

I juni 1944 gjorde man alltjämt gällande att zonindelningen inte skulle ha någon politisk innebörd – den skulle vara en rent militär anordning. I oktober gjorde de berörda parterna ingen hemlighet av dess politiska karaktär. De ingick en konfidentiell överenskommelse att ‘om britterna fann det nödvändigt att skrida till militära åtgärder för att kuva inre oroligheter i Grekland, skulle Sovjet inte ingripa. I gengäld skulle britterna erkänna Sovjets rätt att ta ledningen då det gällde att upprätthålla ordningen i Rumänien’.[26] Stalin kan inte ha svävat i tvivelsmål om vad det var för slags ‘inre oroligheter’ Churchill förutsåg. Britterna hade just landstigit i Grekland och funnit de kommunistbehärskade partisanerna i E.L.A.S. som landets faktiska härskare. Churchill förutsåg ett inbördeskrig och beredde sig för det. Stalin deklarerade i praktiken sitt ‘desinteressement’ för den grekiska vänsterns öde. Gottgörelsen – löftet om att britterna inte skulle ingripa i Rumänien – var liktydigt med Churchills likgiltighetsförklaring för den rumänska högerns öde.

Det var en fullfjädrad (någon kanske säger en fullfjädrat cynisk) affärstransaktion, och den innefattade givetvis också andra länder. Efter att ha avslutat den förvånade Churchill och Stalin världen med den iver varmed de försvarade varandras handlingar och den tydliga beundran varmed de talade om varandra, ‘Vad som är förvånande’, yttrade Stalin kort efter Churchills besök, ‘är inte att det finns meningsskiljaktigheter [mellan de allierade], utan att de är så få, och att de i så gott som samtliga fall löses i en anda av enighet och samverkan.’ ‘Ett än mer slående tecken’, tillade han, ‘är de nyligen avslutade förhandlingarna i Moskva med

[24] C. Hull: a. a., vol. II, s. 1451 o. f.
[25] C. Hull: a. a., II, s. 1458.
[26] James F. Byrnes: ’Speaking Frankly’, s. 53.

mr Churchill ... och mr Eden ..., vilka försiggått i en vänskaplig atmosfär och en anda av fullständig enighet.'[27] Churchill återgäldade komplimangen: 'Marskalk Stalin och Sovjetledarna', förklarade han för underhuset, 'önskar leva i ärofull vänskap och likställighet med de västerländska demokratierna ... Jag är också övertygad om att deras ord är att lita på. Jag vet ingen regering som håller fast vid sina åtaganden, även om de är till dess egen nackdel, mera ståndaktigt än den ryska Sovjetregeringen. Jag vägrar bestämt att här inlåta mig på en diskussion om ryssarnas redliga avsikter.' Churchill hade goda skäl att yttra sig som han gjorde, ty när inbördeskriget bröt ut i Grekland i december 1944, hade den sovjetryska pressen och radion inte ett ord av sympati att säga om de grekiska vänsterpartisanerna. Denna 'gåtfulla', envisa tystnad vittnade om att Stalin hade tvått sina händer i affären. Detta var höjdpunken för hans vänskap med Churchill. 'En god plan, goda vänner och de bästa förhoppningar; en förträfflig plan, mycket goda vänner.' [28]

Man får inte föreställa sig att överenskommelsens villkor var klart definierade, att Stalin någonsin öppet gav sitt samtycke till kommunismens undertryckande utanför den ryska zonen eller att han deklarerade sin avsikt att upprätta kommunism inom den. Frågeställningen var kanske inte fullt så klar vare sig i hans eller Churchills hjärna, och trots allt var de fortfarande alltför misstrogna mot varandra för att blotta sina avsikter alltför mycket. Själva termen 'intressezon' tycks knappast förekomma i de officiella protokollen. Deras tal var idel antydningar, hänsyftningar, allusioner. Så gott som varje deklaration om deras politik innehöll den sakramentala frasen om 'icke-inblandning i andra länders inre angelägenheter'. Ändå hade under hela kriget samtliga stormakter blandat sig i de inre angelägenheterna i alla länder där de hade militära intressen. Britterna och ryssarna hade gemensamt ingripit i Persien och störtat den tyskvänliga regeringen. Britterna hade ingripit i Egypten och Irak, ryssarna i Polen och varje annat land där de högtidligt förbundit sig att inte ingripa. Amerikanerna hade intervenerat i Frankrike under kontroversen mellan Darlan, Giraud och de Gaulle, i Italien vid striderna mellan Viktor Emanuel, Badoglio och oppositionen, samt annorstädes: 'Jag hoppades ... kunna övertala Ryssland att ansluta sig till samarbets- och non-interventions-politiken', skrev Cordell Hull, och av denna anledning motsatte han sig Chapultepecakten i mars 1945, 'genom vilken de amerikanska republikerna i realiteten överenskom att intervenera militärt inbördes under vissa omständigheter. Sedan vi godtagit denna nya inställning till interventioner, hade Ryssland bättre ursäkter för att intervenera i sina grannstater, och vi hade mindre skäl att opponera oss mot det.' [29] Men trots Cordell Hulls opposition blev beslutet i Chapultepec utslagsgivande för Amerikas hållning. Stalin, 'mannen utan illusioner', räknade med intervention av 'De tre stora' i deras intressesfärers inrikes angelägenheter som en given sak, en intervention som delvis dikterades av den militära nödvändigheten och delvis använde den militära nödvändigheten som täckmantel.

Stalin var angelägen att visa att han höll fingrarna borta från de brittiska och amerikanska intressesfärerna. Emellertid blev det honom omöjligt att hålla sig borta helt och hållet. I Västeuropa, i synnerhet i Frankrike och Italien, hade kommunistpartierna under krigets gång vunnit en enorm prestige och auktoritet, mycket till följd av den lovvärda insats de gjort i motståndsrörelsen. Även om Komintern var upplöst, var Moskva alltjämt deras Mecka. Följaktligen fortfor Stalin att utöva ett starkt och växande inflytande inom västmakternas inflytelsezon.[30] Kort efter Frankrikes befrielse begagnade han detta inflytande på ett sätt som var beräknat att tillfredsställa konservativa opinionen och att skingra alla farhågor och

[27] J. Stalin: 'War Speeches', s. 111.
[28] Shakespeare: 'Henrik IV', förra delen, II: 3. (Övers. anm.)
[29] C. Hull: a. a., vol. 11, s. 1466-1467.
[30] Stalin måste själv ha blivit överraskad över det kommunistiska inflytandets tillväxt i Västeuropa. Under kriget gav han uttryck åt åsikten att det franska folket stod bakom Pétain. Se Robert E. Sherwood: a. a., s. 777.

misstankar som Churchill och Roosevelt kunde ha hyst. Det var otvivelaktigt på hans tillskyndan som de franska och italienska kommunistpartierna uppträdde med ovanlig och osjälvisk måttfullhet. För första gången under sin historia frångick de sina egna program, som förbjöd dem att ta del i borgerliga styrelser, och gick med i regeringar som var baserade på breda nationella koalitioner. Trots att de vid denna tid var de starkaste partierna i sina länder, nöjde de sig med underordnade poster i dessa regeringar, från vilka de inte kunde hoppas tillvälla sig makten vare sig då eller senare och ur vilka de med tiden nästan utan motstånd skulle bli utstötta av de andra partierna. Armén och polisen förblev i händerna på konservativa eller i varje fall antikommunistiska grupper. Västeuropa skulle förbli den liberala kapitalismens domäner.

Då och då demonstrerade Stalin sin inställning med så föga hänsyn till det yttre skenet att han chockerade de allra blekaste ljusröda socialister och de mest moderata liberaler. Så var till exempel fallet då han i mars 1944, redan före överenskommelsen om intressesfärer, erkände marskalk Badoglios regering i Italien. De italienska vänster- och centerpartierna yrkade alltjämt på avlägsnande av Badoglio, Abessiniens erövrare, kung Viktor Emanuels bödel. Stalin stärkte Badoglios position gentemot hans motståndare. Kort därefter rådde 'Izvestija' den italienska vänstern, som hade yrkat på den misskrediterade kungens abdikation, att uppskjuta sin kampanj mot dynastin. Ännu betydligt senare röstade kommunistrepresentanterna i den italienska konstituerande församlingen för förnyande av Lateranpakterna, som Mussolini hade ingått med Vatikanen, och tillerkände därigenom, mot socialisternas och liberalernas opposition, det katolska prästerskapet en dominerande ställning i landets andliga liv. I Frankrike slöt kommunistpartiet med endast det svagaste mummel av missnöje upp bakom de Gaulle, vars diktatoriska strävanden, antimarxistiska hållning och klerikala förbindelser länge hade varit uppenbara.

Stalin gav heller inte något klart intryck av att han skulle patronisera revolutioner i länderna inom den ryska zonen. Kommunistpropagandisterna där förde ett nationalistiskt och till och med klerikalt språk. Kung Mikael av Rumänien fick sitta kvar på sin tron, och han tilldelades en av de högsta ryska militära ordnarna för sin andel i den kupp genom vilken Rumänien hade frigjort sig från Tyskland. Sovjetgeneralerna och de lokala kommunistledarna visade aktning för det grekisk-katolska prästerskapet i Balkanländerna. I Polen fjäskade de för det romersk-katolska. Det var ännu inte tal om någon socialisering av industrin. Endast sedan länge fördröjda jordreformer påbörjades.

Våren 1944 gjorde Stalin ett egendomligt försök att försona sig med påven, ett försök som var förknippat med en direkt farsartad episod. Den 28 april 1944 mottog han i Kreml en besynnerlig gäst, en amerikansk romersk-katolsk präst av polsk härkomst, kyrkoherde S. Orlemanski från Springfield i Massachusetts. Prästen, en from och enkel själ, okunnig om storpolitikens fallgropar, hade lämnat sin lugna församling och rest till Moskva i en känsla av att han hade en mission att fylla. Han ville personligen medverka till två 'historiska' försoningsakter, den ena mellan Kreml och Vatikanen, den andra mellan Ryssland och Polen. Under några dagar stod den gode mannen i offentlighetens rampljus. Till allmän bestörtning blev han inte endast mottagen av Stalin, utan Stalin satt också vid två tillfällen instängd tillsammans med honom flera timmar i sträck. Orlemanski, som inte hade några fullmakter från sin kyrka att förhandla å dess vägnar och som till och med hade lämnat sin församling utan sin biskops tillåtelse, utverkade av Stalin en högtidlig skriftlig deklaration, undertecknad av Stalin personligen, i vilken han, härskaren i Kreml, erbjöd sitt samarbete åt härskaren i Vatikanen.[31] På vad sätt anbudet skulle utnyttjas överlät han åt Orlemanski att avgöra, och Orlemanski återvände till sin församling med det högviktiga dokumentet i handen. Där slog hans biskop ner på honom,

[31] 'Vnesjnjaja Politika Sovjetskovo Sojuza', vol. Il, s. 129-132.

anklagade honom för brott mot den ecklesiastiska disciplinen och hotade honom med bannlysning. Den arme prästen fick ett nervöst sammanbrott och drog sig tillbaka till ett kloster för att göra bot för sina förvillelser. Så slutade det stora försoningsförsöket mellan Kreml och Vatikanen. Händelsen kastar ett komiskt ljus på det drag av naiv tafatthet som så ofta framträdde hos Stalin, trots hans slughet, beräkning och stundom ådagalagda framsynthet. Här var han, den store diktatorn, isolerad från sitt eget folk, inte lätt tillgänglig för de framstående diplomaterna i sin egen huvudstad, en av de tre män – vid denna tid nästan den förnämste av dem – som avgjorde världens framtid – här gick han, mitt under sina stora offensiver, och stängde in sig tillsammans med en okänd svärmare för att genom honom rikta ett viktigt politiskt budskap till världen. Stalin kunde, om han så velat, ha sökt kontakt med påven genom vilken framstående katolsk politiker som helst, han kunde ha begagnat sig av de allierade regeringarnas bona officia. Det kan tänkas att han var mera angelägen att lägga i dagen sin egen lovvärda blygsamhet än att söka fred med Vatikanen, men även om så var hade han inte behövt ta sin tillflykt till ett sensationstrick som för några dagar gjorde honom till ett åtlöje för kulören i Stalins politik vid denna tidpunkt.

Vid samma tid lyckades Stalin emellertid utforma och få sina allierades sanktion för två principer, båda mycket oklara, enligt vilka det politiska livet i den ryska zonen skulle dirigeras. Den ena var att han skulle ha fria händer att ingripa mot nazistvänliga och fascistiska partier och grupper samt etablera en demokratisk ordning i Rysslands grannländer. Den andra var att dessa länders regeringar skulle vara ‘vänskapligt sinnade mot Ryssland’.[32] Stalin tillämpade för första gången dessa principer i den polska frågan, vilken stod i centrum för de allierades diplomatiska verksamhet under hela det sista krigsåret. Hans mål var att övertyga västmakterna om att de borde ta avstånd från den polska Londonregeringen, enär den varken var demokratisk eller vänskapligt sinnad mot Ryssland. Det sätt på vilket han, diktatorn par excellence, nu tilldelade eller vägrade att tilldela andra folk vitsord om ett gott demokratiskt uppförande var till ytterlighet groteskt. Detsamma gällde den allvarsdigra min och de högtidliga gester varmed hans allierade medverkade i det sällsamma spektaklet för att uppehålla skenet av de allierade nationernas gemensamma demokratiska intresse. Ändå skulle det vara orätt att kalla Stalins handlingssätt ren humbug, låt vara att det låg en mycket stor portion humbug i det. Bortsett från att han otvivelaktigt trodde att hans åtgöranden tjänade ett djupt demokratiskt syfte, låg styrkan hos hans argument i det faktum att den polska Londonregeringen verkligen hade varit en brokig samling halvkonservativa bönder, moderata socialister samt personer som inte enligt någon måttstock, vare sig ‘östlig’ eller ‘västlig’, kunde karakteriseras som demokrater. Kärnan i dess administration utgjordes av anhängare till de polska diktatorerna Pilsudski och Smigly-Rydz. Än viktigare – regeringens medlemmar, demokratiska eller icke demokratiska, var med mycket få undantag besatta av den russofobi som varit ett ärftligt drag i den polska politiken, ett drag som förstärkts genom vad polackerna lidit genom ryssarnas förvållande sedan 1939. Det var ett faktum att av alla polska partier var endast kommunisterna ‘vänskapligt sinnade mot Ryssland’.[33] Stalin begagnade denna russofobi som förevändning för att, så snart den ryska armén hade ryckt in i själva Polen, stå fadder för en polsk nationell befrielsekommitté, i vilken kommunister och vänstersocialister hade det avgörande inflytandet. Men till och med nu var Stalins förhållande till polackerna behäftat med anomalier, som framgår av följande episod. Bland hans polska

[32] Efter hemkomsten från sitt oktobermöte i Moskva yttrade Churchill i underhuset: ‘Vi har aldrig på något sätt slappnat i vår beslutsamhet att Polen skall återupprättas och stå på egna fötter ... med full frihet att utforma sina samhällsinstitutioner . , enligt sitt folks egen vilja, förutsatt, det måste jag tillägga. att de inte skapas efter fascistiska mönster och förutsatt att Polen lojalt står som en skiljemur och en vän till Ryssland ...’

[33] Det var karakteristiskt för den polska Londonregeringens hållning, i synnerhet för dess kompletta omedvetenhet om förskjutningen i maktbalansen, att den protesterade hos de allierade regeringarna mot ryssarnas inmarsch i Rumänien, Ungern och Slovakien. J. Ciechanowski: a. a., s. 227.

protegéer fanns män som blivit frigivna ur ryska fängelser och koncentrationsläger först efter 1941. Vid en mottagning som Stalin en gång höll för befrielsekommittén vände han sig till en av dess ledare, en gammal vänstersocialist, och frågade honom: 'Hur många år har ni, kamrat, tillbragt i fängelser?' Det var en typisk fråga av en före detta politisk fånge till en annan. 'Vilka fängelser menar ni', frågade polacken, 'de polska eller de sovjetryska?' 'Ju förr vi glömmer de ryska fängelserna', genmälde Stalin, 'desto bättre för bägges våra nationer.'

Genom att beskydda kommittén ställde Stalin Churchill och Roosevelt inför ett kinkigt val. De måste antingen erkänna kommittén, om de skulle handla enligt principen att endast en mot Ryssland vänskaplig regering finge tolereras i Polen eller också måste de frångå principen och fortsätta att stödja de polacker de hit' tills hade stött. I början sökte de undvika dilemmat och förmå Stalin att inleda förhandlingar med Stanislaw Mikolajczyk, den konservative agrar som sedan Sikorskis död hade stått i spetsen för den polska Londonregeringen. Mikolajczyk var en av de mycket få polska emigrantpolitiker som var benägen att diskutera om än inte acceptera Curzonlinjen. I slutet av juli 1944 reste Mikolajczyk verkligen till Moskva, men endast för att vid ankomsten finna att den ryska regeringen just hade officiellt erkänt den så kallade Lublinkommittén. Efter att genom den mest genomgripande interventionshandling ha installerat en regering efter sitt sinne i Polen förnekade nu Stalin varje avsikt att blanda sig i Polens inrikes affärer, och han rådde Mikolajczyk att träffa en uppgörelse med 'Lublin-polackerna'.

Mitt under detta köpslående inträffade en tragisk händelse, i vilken Stalins roll ter sig till ytterlighet tvetydig, för att inte säga ondskefull. Den 1 augusti 1944 utbröt i Warszawa ett väpnat uppror mot tyskarna. Upprorsmännen anfördes av officerare som tog order av den polska Londonregeringen. Den ryska armén hade snabbt ryckt fram mot Warszawa, och upprorsledarna hade felaktigt trott att den tyska garnisonen stod i begrepp att utrymma staden. Den stora massan av insurgenterna eldades av en önskan att befria sin huvudstad med sina egna vapen. Deras befälhavare gjorde sig emellertid skyldig till en grov taktisk blunder – han gav order om strid utan att försöka upprätta förbindelse med befälhavaren för den framryckande ryska armén. Denne befälhavare var för övrigt en polack, marskalk Rokossovskij. Upprorsledarna hoppades att de antingen skulle ha fått kontroll över den polska huvudstaden före ryssarnas inmarsch, eller att de i annat fall genom moraliska påtryckningar skulle förmå ryssarna att erkänna de politiska kraven från dem som hjälpt Röda armén att jaga bort tyskarna.

Det visade sig snart att upproret hade inletts vid en ödesdiger tidpunkt. Rokossovskijs armé hade hejdats av tyskarna vid Weichsel och därefter slagits tillbaka. Långt ifrån att utrymma staden riktade den tyska garnisonen hela sin kraft och sitt ursinne mot upprorsmännen. En tragisk och desperat strid följde, under vilken polackerna kämpade med enastående, romantisk heroism och tyskarna tog hämnd genom att bränna och riva ner gata för gata och hus för hus, tills staden Warszawa praktiskt taget var utplånad. Polackerna tiggde om hjälp. Mikolajczyk vädjade till Stalin. Stalins uppträdande var lindrigt sagt ytterst egendomligt. I början ville han inte tro på meddelandena om resningen utan misstänkte en 'anka'. Sedan lovade han hjälp, men underlät att ge den. Så långt skulle man fortfarande kunna anlägga en mild tolkning på hans handlingssätt. Det kan tänkas, det är i själva verket mycket sannolikt, att Rokossovskij, tillbakaslagen av tyskarna, var oförmögen att komma Warszawa till undsättning, och att Stalin, som just hade stora offensiver i gång på sydfronten, i Karpaterna och i Rumänien, inte kunde ändra sina strategiska dispositioner för att stödja den oväntade resningen. Men sedan gjorde han något som jagade en fasans rysning genom de allierade länderna. Han vägrade att låta brittiska flygplan, som flög från sina baser för att fälla vapen och livsmedel till insurgenterna, landa på ryska flygfält bakom stridslinjerna. Han reducerade därigenom den brittiska hjälpen till upprorsmännen till ett minimum. Sedan dök ryska plan upp över den brinnande

staden med hjälp när det redan var för sent. Det är inte lätt att förstå vad Stalin trodde sig vinna genom denna demonstrativa känslolöshet. Warszawas tragedi göt ny bitterhet i den anti-ryska stämningen i Polen, och den förfärade till och med Stalins beundrare i väster. Det är svårt att räkna ut vilken politisk beräkning, om än av den mest cyniska art, som kunde ligga till grund för hans hållning. Han drevs av samma skrupelfria hätskhet och kallsinniga illvilja som han givit så många prov på under de stora utrensningarna.

*

Då Stalin, Churchill och Roosevelt möttes i Jalta i februari 1945 låg segern redan inom räckhåll för dem. De visste att den kunde gå dem ur händerna endast till följd av deras egen oenighet. Det var i själva verket Hitlers enda hopp, medan han läste och läste om historien om hur Fredrik den store genom ett mirakel undgick att besegras i sjuårskriget, emedan hans fiender råkade i konflikt med varandra. De tre allierade ledarna, ivriga att tillfoga fienden de avgörande slagen, var därför snara att bordlägga alla interna tvistefrågor.

Stalin var inte längre den ende segraren, som han varit i Teheran. Britterna och amerikanerna stod vid Rhen. Men Rysslands militära överlägsenhet var alltjämt påfallande. Vid Oder förberedde Röda armén sitt anfall mot Berlin. Ett par veckor före Jaltakonferensen inträffade något som tycktes ge den ryska överlägsenheten ännu skarpare relief. Tyskarna igångsatte sin sista motoffensiv i Ardennerna, och under någon tid såg det ut som om de skulle lyckas klyva den brittisk-amerikanska fronten. Den 14 januari for general Eisenhowers ställföreträdare, flyggeneral Tedder, till Moskva för att be Stalin igångsätta ryska offensiver för att avleda trycket från väster. Stalin samtyckte. Tre dagar senare marscherade den ryska armén in i Warszawa och stormade fram från Weichsel till Oder. När Stalin mottog sina gäster på Livadia, tsarens sommarresidens utanför Jalta, mitt ibland ruinerna och förödelsen efter nyligen avslutade strider, hade han därför en stark känsla av Rysslands bidrag till den kommande segern, och hans gäster kunde inte undgå att visa tacksamhet.

I sina tankar hade ‘De tre stora’ alltjämt en benägenhet att projektera sin nuvarande enighet in i freden och att betrakta framtiden med utgångspunkt från sitt samvälde och sina intresse-sfärer. Men ju mer kriget närmade sig sitt slut, desto starkare blev deras hemliga förbehåll, deras tvivel och farhågor. Varje sida gjorde eftergifter för den andra, men sökte garantier för egen del. Till varje enhällig överenskommelse var var och en angelägen att foga en undan-flyktsklausul. För varje steg sammanföll eller kolliderade militära hänsyn med sociala intressen och ideologiska principer. Liksom av ett obevekligt öde tvingades ‘De tre stora’ att ta sin tillflykt till den ena militära nödfallsutvägen efter den andra, och varje nödfallsutväg gömde på frön till framtida oenighet och rivalitet.

Deras sinnesstämning får en säregen belysning genom en dialog mellan Stalin och Churchill som ägde rum i Jalta under en diskussion om stadgarna för Förenta nationerna. Debatten koncentrerade sig på klausulerna om vetorätten, vilken stormakterna önskade reservera för egen räkning i organisationens Säkerhetsråd. Stalin var ännu mer bestämd på denna punkt än hans partners och ville göra veto, rätten absolut, orubblig, tryggad mot varje försök att kringgå eller uppmjuka den. Churchill hade sagt något om att organisationen borde ha möjlighet att vidta åtgärder mot en stormakt som kunde sträva efter världsherravälde. ‘Jag skulle vilja be mr Churchill’, replikerade Stalin, ‘att nämna namnet på den stormakt som kan tänkas sträva efter att dominera världen. Jag är säker på att Storbritannien inte önskar dominera världen. Jag är säker på att Förenta staterna inte önskar göra det, så därmed är ännu en makt undantagen från dem som kan hysa avsikter på att dominera världen.’ ‘Får jag svara?’, avbröt Churchill. ‘Om ett ögonblick.’ Stalin var otålig att få avsluta sin argumentering. ‘Den framtida faran ligger i möjligheten av konflikter mellan oss själva.’ – Han drog ut slutledningarna av Churchills ståndpunkt – Churchill hade tydligen varit misstrogen mot Ryssland och velat göra Förenta nationernas stadgar så kitsliga mot Ryssland som möjligt. Något besvärad över

Stalins frispråkighet svarade Churchill att så länge de själva, de tre män som gemensamt hade fört detta stora krig, var i livet, fanns det ingen fara för en konflikt; men skulle deras efterträdare bevara endräkten? Stalin lät inte lugna sig. Han påminde sina gäster om ett gammalt ryskt groll: år 1939, under det första rysk-finska kriget, hade Nationernas förbund brännmärkt Ryssland och uteslutit det ur förbundet – samma förbund som aldrig lyft ett finger mot Hitler och aldrig sökt förhindra några aggressionshandlingar ... Nej, Ryssland tänkte inte låta sig behandlas så i framtiden.[34]

Det är underligt att se hur Stalin under hela detta skede av kriget å ena sidan med den största ihärdighet pläderade för 'De tre storas' gemensamma världsvälde och motsatte sig varje förslag som tenderar att försvaga det, och hur han å andra sidan vid varje steg förrådde sin fruktan och misstro mot Rysslands tilltänkta kompanjonskap om detta samvälde. Då Churchill och Roosevelt föreslog att Frankrike skulle få en andel i kontrollen över Tyskland opponerade han sig, därför att 'Frankrike hade öppnat portarna för fienden'. Det var hans standardargument att den ställning varje nation skulle tillåtas inta i fredstid måste vara proportionell mot den styrka den visat och de offer den gjort under kriget. Att principen gynnade Ryssland framför någon annan nation säger sig självt, ty ingen annan nation hade bragt offer som kunde jämföras med Rysslands. När Churchill ironiskt anmärkte att 'De tre stora' var en mycket exklusiv klubb, där inträdes' avgiften är minst fem miljoner soldater eller något likvärdigt',[35] måste Stalin ha gjort den bittra reflexionen att den inträdesavgift Ryssland betalat var betydligt mer än fem miljoner döda soldater. Han motsatte sig hårdnackat varje förslag som ville ge de små nationerna möjlighet att göra sin röst gällande i nationernas blivande sammanslutning. Vad han fruktade var tydligen att stormakterna skulle vigla upp de små staterna mot Ryssland. Vid ett tillfälle insisterade han på att Förenta nationerna måste ha sina egna väpnade styrkor, framför allt ett internationellt flygvapen med baser i olika småstater.[36] Förslaget, som visserligen avvisades av Förenta staterna, tycktes vittna om hans tilltro till solidariteten mellan 'De tre stora'. Men sedan återigen, driven av fruktan för att Ryssland skulle kunna bli överröstat i Förenta nationerna, krävde han att Ukraina och Vitryssland skulle erkännas som medlemmar av Förenta nationerna med egen rösträtt. Det var huvudsakligen för att motivera detta krav som han i februari 1944 genomförde en konstitutionsändring genom vilken han, åtminstone nominellt, avskaffade huvudprincipen i sin egen konstitution av 1924 och ersatte Sovjetrepublikernas union med ett slags federation, i vilken var och en av de förenade republikerna skulle ha sitt eget utrikesdepartement och sin egen armé.[37]

Man kan knappast undgå att reflektera över kontrasten mellan allvaret och vikten hos de underliggande stridsfrågorna och motsättningarna och småaktigheten i den köpslagan de gav upphov till. Regeringschefer, ministrar, ambassadörer hade schackrat i månader om de ukrainska och vitryska rösterna, som om den framtida freden i själva verket hade berott av dem. I Jalta uppnådde Stalin vad han önskade. Men inte ens ur egen synpunkt vann han någonting, utom kanske tillfredsställandet av en kapriciös ärelystnad, ty som ett quid pro quo samtyckte han till att även Förenta staterna skulle få tre röster i Förenta nationerna, ett privilegium som Förenta staterna inte skulle komma att begagna sig av. Slutligen och med en sällsynt brist på humor uppmanade 'De tre stora' från Jalta alla neutrala stater i världen att förklara Tyskland krig före den 1 mars 1945, det vill säga sedan kriget praktiskt taget var

[34] James F. Byrnes: a. a., s. 36-37.
[35] Ibid., s. 25.
[36] J. Stalin: 'War Speeches', s. 114; och C. Hull: a. a., vol. II, s. 1682.
[37] Ett sekundärt motiv till förändringen kan ha varit Stalins önskan att tillmötesgå den nationalistiska stämningen i randrepublikerna, framför allt i Ukraina. När Röda armén ryckte in i dessa republiker, dämpades den specifikt ryska patriotiska propagandan ner till förmån för en bredare Sovjetpatriotism, omfattande alla Sovjetunionens nationaliteter. Detta till trots hade den ryska traditionalismens uppsving stimulerat likartade nationalistiska riktningar inom Sovjetunionens mindre nationer.

vunnet, om de ville få tillträde till Förenta nationernas instiftningskonferens i San Francisco. Efter den 1 mars skulle biljettkontoret vara stängt.

Den invecklade och fascinerande historien om alla avtal och affärer som avslutades och om alla kontroverser och käbbel som pågick i Jalta och Potsdam kan inte berättas eller ens antydas här. Solidariteten mellan 'De tre stora' var till sin art sådan att de kunde fatta gemensamma beslut och genomföra dem relativt lått så snart det gällde ett viktigt och omedelbart militärt intresse, men allteftersom de avlägsnade sig från detta intresse, fann de undantagslöst allt mindre gemensam mark. I Jalta gjorde de upp planer för sina arméers fortsatta framryckning och utstakade de delar av Tyskland som skulle ockuperas av var och en av dem, men de försökte inte ens överblicka konsekvenserna av Tysklands uppdelning i fyra zoner, och de endast snuddade vid de konstitutionella och ekonomiska aspekterna. Därtill kom att deras solidaritet nu allt mindre och mindre berodde På deras gemensamma militära intresse i Europa och mer och mer på det nya kompanjonskap de planerade i kriget mot Japan. Redan 1943 hade Stalin lovat att inträda i kriget. I Jalta förband han sig att göra det inom tre månader efter fientligheternas upphörande i Europa. Varken Churchill eller Roosevelt vågade ännu lita på utgången av experimenten med atomvapnet, experiment som strängt hade hemlighållits till och med för den ryske bundsförvanten; de var inte säkra på att de med lätthet skulle kunna besegra Japan utan Stalins hjälp, och därför beviljade de inte endast i Asien utan även i Europa Stalin förmåner som de näppeligen annars skulle ha medgivit.

Vad hade Stalin för intresse av kriget i Stilla havet? Enligt alliansen med Storbritannien och överenskommelserna med Förenta staterna var Ryssland inte förpliktat att framträda som deras allierade i Asien. Dessutom var kriget mot Japan inte populärt hos det ryska folket, för vilket Japan var deras fiendes bundsförvant men inte deras fiende, och som var alltför uttröttat av ett krig för att önska ett nytt. Om Stalin ändå beslöt att kasta sig in i det nya äventyret, gjorde han det därför att han var övertygad om att risken var ytterligt liten. Medan Roosevelt och Churchill antog att de kanske alltjämt skulle tvingas föra ett långt och kostsamt krig i Fjärran Östern, utgick Stalin ifrån att hans trupper skulle behöva kämpa på sin höjd i tre månader.[38] Han spelade om klart fastställda vinster. Hans mål var att återvinna åt Ryssland alla de områden det förlorat till Japan allt ifrån fördraget i Portsmouth, avslutat efter rysk-japanska kriget 1904–05. I Jalta träffade han en strängt hemlig överenskommelse med Roosevelt, enligt vilken Ryssland skulle få tillbaka inte endast den östkinesiska järnvägen, som det avträtt åt Japan omkring tio år tidigare, utan också södra delen av ön Sachalin, Kurilerna och Port Arthur.[39] För sitt folk och inför världen framställde Stalin detta krig som Rysslands revansch för 1904-05: '... de ryska truppernas nederlag 1904', yttrade han i sin proklamation om Japans kapitulation, 'kvarlämnade bittra minnen i folkets själ. De satt som en svart fläck på vårt land. Vårt folk trodde och hoppades att det skulle komma en dag då Japan blev krossat och fläcken utplånad. I fyrtio år har vi, den äldre generationens människor, väntat på denna dag.[40] Stalins ord svor mot den historiska verkligheten, ty männen av den äldre generationen, bolsjeviker och till och med liberaler, hade glatt sig över tsardömets nederlag 1905. 'Den europeiska bourgeoisin har sina skäl att vara ängslig. Proletariatet har sina skäl att glädja sig', hade varit Lenins kommentar till det ryska nederlaget vid Port Arthur. 'Den katastrof som drabbat vår värsta fiende betyder endast att Rysslands frihet har kommit närmare. Den förebådar en ny revolutionär flodvåg bland ett europeiskt proletariat.'[41] Under dessa dagar hade Stalin själv talat till Tiflis' arbetare i samma anda, om än mindre

[38] John R. Deane: a. a., s. 264.
[39] Det blev sålunda Franklin D. Roosevelts öde att omintetgöra Theodore Roosevelts verk; det var nämligen under dennes auspicier fördraget i Portsmouth hade avslutats 1905.
[40] 'Bolsjevik', nr 16, augusti 1945.
[41] Lenin: 'Sotjinenija', vol. VIII, s. 32.

oförbehållsamt, i sin proklamation 'Kaukasiens arbetare, hämndens timma har slagit!' [42] Hans nya syn på historien, hans nypåkomna sorg över Rysslands gamla förödmjukelse gick emellertid väl i stil med den traditionalistiska anda i vilken han utformade sin politik. Han uppträdde nu vid Stilla havskusten, som han tidigare gjort vid Östersjön, som insamlaren av gamla ryska ägodelar, pretendenten på det tsaristiska farsarvet. I liknande ordalag framlade han sina aspirationer för Roosevelt och Churchill och förnekade alla revolutionära syften i Asien. Inte nog med att han ämnade finna sig i Förenta staternas praktiskt taget odelade kontroll över Japan, i Potsdam gick han så långt att han desavuerade de kinesiska kommunisterna som var motståndare till Chiang Kai-shek och sade att Kuomintang är den enda politiska makt som var kapabel att härska över Kina.[43]

Mot vilken del av Stalins politik vi än vänder oss, den asiatiska eller den europeiska, finner vi alltid där det sällsamma växelspel mellan de traditionalistiska och de revolutionära elementen som i lika hög grad förbryllade hans allierade och hans fiender. Vad är Stalin i själva verket? Arkitekten för en imperierestauration, som ibland begagnar revolutionära förevändningar för sina syften, eller den kommunistiska revolutionens befrämjare, som camouflerar sin avsikt med den ryska tsartraditionens utstyrsel? Brittiska och amerikanska statsmän begrundade frågan, medan de försökte pejla Stalins motiv. Frågan förutsatte att endast en av dessa egenskaper hos Stalin var äkta, medan den andra var lögn och förställning. Ändock tycks bägge karaktärerna vara lika äkta, och detta till den grad att man kan våga den gissningen att Stalin själv skulle ha varit ur stånd att ens i sina egna tankar identifiera sig med blott den ena. Dualismen var alltför universell – tradition och revolution förde i själva verket en tyst tillvaro sida vid sida i det ryska folkets tankar och känslor; och den framträdde alltför konsekvent på varje fält av Stalins verksamhet, inom och utanför Ryssland, för att kunna bortförklaras som tent bedrägligt camouflage eller en artificiell pose, även om Stalin otvivelaktigt stundom camouflerade sina handlingar för att vilseleda sina vänner eller sina allierade.

Under krigets avslutningsskede blev det nästan omöjligt att särskilja de båda elementen i hans politik. Det traditionalistiska låg ofta så starkt i förgrunden att Stalins uppträdande, aspirationer, handlingssätt, till och med hans gester och kapriser slående påminde om Alexander I:s uppträdande, aspirationer och gester vid Napoleonkrigens slut. Likheten var till stor del äkta, men det måste också ha funnits en god portion medveten imitation i den – det framgick tydligt då Stalin officiellt kallade kriget 'Fosterlandskriget', det namn under vilket 1812 års epos har gått till den ryska historien. Efter den stora arméns nederlag sökte tsar Alexander utvidga sitt kejsardöme på bekostnad av Rysslands egna och Storbritanniens bundsförvanter, Preussen och Österrike, vilkas polska områden han önskade införliva med sitt konungarike Polen. Preussen skulle 'kompenseras' genom förvärvet av Sachsen. I denna skildring behöver man bara utbyta Preussen mot Polen för att få en beskrivning på Stalins politik. I brittiska och amerikanska diplomaters rapporter om sina samtal med Stalin fanns det mer än en passus som förde tanken till Castlereaghs rapporter om sina samtal med Alexander:

'Kejsaren lät antyda', skrev den brittiske utrikesministern 1815, 'att frågan [om Polen] blott kunde avgöras på ett sätt, alldenstund han var i besittning av landet. Jag anmärkte att det var mycket sant, hans kejserliga majestät var i besittning av landet, och han måste förstå att det låg ingen mera fjärran än mig att på ett fientligt sätt bestrida denna besittning, men jag var övertygad om att hans kejserliga majestät icke skulle önska stödja sina anspråk på en erövringsakt i opposition mot den allmänna folkstämningen i Europa.'

---

[42] J. Stalin: 'Sotjinenija', vol. 1, s. 74-83.

[43] James F. Byrnes: a. a., s. 228. Under fullföljandet av sina syften i Fjärran Östern råkade Stalin oundvikligen i konflikt med kinesiska aspirationer. Kort före Potsdam-konferensen förhandlade han med den kinesiske utrikesministern, T. V. Soong. Under förenade ryska och amerikanska påtryckningar, och i hopp att det skulle stärka hans ställning gentemot den kommunistiska oppositionen, accepterade Chiang Kai-shek Stalins krav.

Både Alexander och Stalin var starkt intresserade av Rysslands inflytande på Balkan, och bägge strävade att lägga de turkiska sunden under sin kontroll. Spänningen mellan Ryssland och dess allierade i väster var lika akut 1945 som den hade varit 1815.[44] Förtegenheten hos bägge härskarnas diplomati, deras taktik att ta sina allierade med överrumpling och deras omväxlande försonliga och hotfulla attityder framkallade samma förvirring och oro bland deras allierade. Både den enes och den andres utrikesministrar var lika rädda för att fatta egna beslut, av, vaktade på samma sätt sin härskares bud och prövade i lika mån sin allierades tålamod med sina bisarra förhalningsmetoder. De brittiska och amerikanska för, handlarnas klagomål över Stalins nyckfullhet kan alltjämt bäst uttryckas med Byrons ord om Alexander:

> 'Now half dissolving to a liberal thaw
> But hardened back whene'er the morning's raw
> – – –
> How nobly gave he back to Poles their Diet
> Then told pugnacious Poland to be quiet.'

Det är märkvärdigt att se hur analogin kan utsträckas från de stora dragen till detaljerna. Alexander var angelägen att upprätthålla Rysslands prestige och önskade bli firad i Paris som den främste segerherren. Liknande motiv drev Stalin att låta marskalk Zjukov anordna en speciell kapitulationsceremoni i det ryskockuperade Berlin, sedan Tysklands representanter hade undertecknat kapitulationshandlingen i det brittiska och amerikanska högkvarteret i Reims. En egendomlig episod under Potsdamkonferensen tyder på en annan reminiscens. Vid sin ankomst till Potsdam gav Stalin uttryck åt åsikten att Hitler var i livet och höll sig gömd någonstans utanför Tyskland. Till britternas och amerikanernas häpnad upprepade han med synbarlig övertygelse detta påstående flera dagar senare.[45] Det var som om tanken på Napoleons återkomst från Elba och de hundra dagarna hade korsat Stalins hjärna – skulle måhända inte Hitler försöka göra en liknande come-back? Eftersom Napoleons förnyade framträdande återställde endräkten mellan segrarna vid Wienkongressen, kan det synas som om Stalin i Potsdam använde sig av Hitlers vålnad för att återvinna något av den allierade endräkt som framkallats av den levande Hitler.

Men trots alla likheter var Stalin inte blott och bart en ny Alexander, och hade inte kunnat vara det. Världssituationen skulle inte ha tillåtit honom att inskränka sig till den rollen. Även om Alexanders armé hade varit den starkaste i Europa, marscherade den inte in i ett Europa så upprivet och sönderfallet, så reducerat till ett vakuum som det Europa i vilket Stalins arméer ryckte in. Vid Wienkongressen hade tsaren att kämpa mot en opposition som kom inte endast från britterna, utan också från det österrikiska kejsardömet, Preussen och det ottomanska riket, alla livs levande i mellersta, östra och södra Europa. Till och med det besegrade Frankrikes

---

[44] '... nästan överallt i Europa råkade under dessa tre år deras (Storbritannien och Rysslands) politik uppenbarligen i konflikt.' Så beskriver C. K. Webster de rysk-brittiska relationerna under 1815-18 i 'The Foreign Policy of Castlereagh', vol. II, s. 88. 'Tsaren, eller i varje fall några av hans tjänstemän, engagerade sig i mångahanda företag vilka nästan samt och synnerligen var fientliga mot Storbritannien. Det utkämpades ett slags diplomatisk duell mellan de båda staterna vilken sträckte sig över ett stort område. I Paris tycktes de vara rivaler om Ludwig XVIII:s ynnest, i Madrid stod en hätsk tävlan av vilken stora avgöranden berodde, i Italien och Tyskland stödde Storbritannien det österrikiska inflytandet mot det ryska, i Konstantinopel var det nästan öppet erkända meningsbrytningar; tvisten utsträckte sig till Asien, och kampen om Persien hade redan börjat. Det måste ihågkommas att detta var en helt ny roll för Ryssland att spela. Före den franska revolutionen hade landet framstått som en halvt barbarisk makt utan några relationer med Västeuropa ... Nu var dess inflytande överlägset och i märkbar tillväxt vid hälften av Europas hov, och dess agenter var i färd med att väcka split över hela Västerlandet. Inte underligt därför att många anklagade tsaren själv för hyckleri och bedräglighet. Hans bekännelser av kristna principer ansågs endast avsedda att skyla över hans vittgående planer på övervälde i Europa.'

[45] James F. Byrnes: a. a., s. 68.

röst vägde tungt vid nationernas rådsbord. År 1945 var den besegrade nationen, Tyskland, krossad till stoft, och alla andra nationer på kontinenten, segrare som besegrade, hade knappast liv och anda. Till följd av kontrasten mellan säregna vakuum och Rysslands nyss uppenbarade styrka hägrade Stalins ojämförligt mycket större vid den europeiska horisonten än Alexanders gestalt hade gjort, ett större hot för somliga, och ett större löfte för andra.

Inte var heller den politiska horisonten nu begränsad till Europa. Världen hade just bevittnat den förbluffande kraftpolarisationen mellan Förenta staterna och Ryssland. I abstrakta statistiska siffror var Rysslands ekonomiska styrka mycket mindre än Förenta staternas. Men till följd av Rysslands närhet till den europeiska skådeplatsen var dess tryck mycket verksammare än dess ekonomiska styrka skulle ha låtit förmoda. Mot slutet av kriget kan Stalin ha räknat med ett mer eller mindre snabbt tillbakadragande av det amerikanska inflytandet från kontinenten och följaktligen med en ytterligare tillväxt av Rysslands övervälde. Men det är inte säkert. Mot Rysslands ökade styrka måste man sätta upp de svaghetsfaktorer som härledde sig av de väldiga förluster och krigshärjningar det lidit; och dessa tenderade att begränsa det ryska inflytandets utbredning.

Till alla dessa olikheter mellan 1815 och 1945 måste nu också läggas det revolutionära elementet i Stalins utrikespolitik. Först efter kriget skulle bolsjeviken i Stalin åter hävda sig så starkt att likheten med Alexander utplånades, men han gjorde sig påmind redan tidigare, under Jalta- och Potsdamperioden. Det var under krigets sista månader som det revolutionsmönster som slutligen skulle omfatta så gott som alla länder inom Rysslands intressesfär började framträda.

I alla dessa länder tillsattes regeringar vilka till namnet presenterade koalitioner mellan flera partier: kommunister, socialister, agrarer, klerikalister och till och med kvasifascister. Men i samtliga dessa regeringar hade kommunisterna hand om minst två avgörande departement: polisen och armén. De begagnade dessa departement för att upprätta kontroll först över sitt land som helhet, och därefter över sina regeringskolleger, tills de blev i stånd att antingen avlägsna sina kolleger eller tvinga dem att medverka i revolutionen. Vid genomförandet av denna plan hade kommunisterna hjälp av den omständigheten att alla dessa regeringar stod under förpliktelsen, stipulerad i vapenstilleståndsvillkor eller i särskilda deklarationer, att rensa sin tjänstemannakår och sina politiska institutioner från sådana element som arbetat mot Ryssland, från nazister, fascister, militarister o.s.v. De var vidare förpliktade att garantera säkerhet för de förbindelselinjer som den ryska armén upprätthöll i alla ifrågavarande länder. Dessa klausuler som sanktionerats av västmakterna, var nog för att Stalin, utan att flagrant bryta mot interallierade konventioner, skulle kunna påbörja och dirigera en process genom vilken de forna härskande klasserna i Östeuropa försattes i ett komplett kaos, berövades all organisation och gjordes politiskt vanmäktiga. Till största delen hade i själva verket dessa samhällsskikt bestått av antidemokratiska element och kompromitterat sig genom sin tyskvänliga, eller i alla händelser ryskfientliga inställning under kriget. Eliminerandet av de gamla härskarklasserna beredde marken för kommunistpartiernas makterövring. De mellanpartier som skulle ha kunnat kämpa för ett parlamentariskt statsskick saknade alla fasta traditioner och var till ytterlighet svaga och ineffektiva. När deras kadrer svällde ut, delvis genom tillkomsten av medlemmar ur de forna härskande grupperna eller partierna var det deras tur att underkastas rensning. Det var sällan möjligt att avgöra når' Stalin, eller de inhemska kommunisterna, verkligen handlade enligt de klausuler som endosserats av västmakterna eller när de använde dessa klausuler som före, vändning för att göra upp räkningen med partier och grupper som de var endast alltför ivriga att undertrycka. I själva verket gjorde de bådadera.

Under denna kedjeprocess av utrensningar, vilken skulle fortgå ännu i slutet av fyrtiotalet uppbyggdes ett monopol för kommunistpartierna utan iögonenfallande medverkan från

Ryssland. Endast när man stötte på allvarliga hinder, i synnerhet i det inledande skedet, tillät Stalin en direkt och drastisk rysk intervention. När sålunda kung Mikael av Rumänien våren 1945 vägrade att avskeda genera; Radescu från premiärministerposten, dök Vysjinskij, nu vice utrikesminister, upp vid det rumänska hovet, beordrade kungen att byta regering inom två timmar och hotade med att en vägran av Ryssland skulle betraktas som en brytning av vapenstilleståndet. Groza, en kommunistvänlig politiker, efterträdde Radescu, och Stalin sökte personligen stärka den nye regeringschefens ställning genom att tillkännage att Transsylvanien, som Hitler hade tilldelat Ungern, skulle återlämnas till Rumänien. Efter en enda sådan rysk interventionshandling kunde det lokala kommunistpartiet ta hand om den fortsatta regimförändringen.

Världen hugnades på så sätt med skådespelet av en social omvälvning som inte liknade någon tidigare revolution. I begynnelsen av den ryska revolutionen var Ordet. Revolutionen framgick ur en mäktig folkrörelse. Till självförsvar byggde den sedan upp sin egen polis och beklädde den med enorm makt. Därefter föll den nya staten offer för sitt eget redskap – den förvandlades till en polisstat. I den revolution Stalin nu genomförde i ett halvt dussin länder var hela proceduren liksom omkastad. Revolutionens första erövring, dess första bas, var polisen. Erövrad eller uppbyggd av kommunistpartiet, tycktes polisen vara den sociala nyskapelsens demiurg. Folket, de stora massorna – visst uppträdde de också på scenen och spelade en roll. Men det var aldrig riktigt klart vad de tänkte och vad de kände, om de handlade av egen drift eller om de var drillade att handla som de gjorde av demiurgen i bakgrunden.

Denna revolution tvekade att proklamera sina principer och klart ange sina mål. Dess historia var en enda följd av manövrer, krigslister och bedrägerier, vilka slutligen föll in i mönstret för en revolution, men som i sig själv var futtiga och gemena. Det gemenaste bedrägeriet var de förfalskade folkomröstningarna – förr eller senare måste nittionio procent av de röstande rösta för den faktiskt existerande makten. I Ryssland hade bolsjevikerna i början definierat sin regim som en proletariatets diktatur; de hade berövat de tidigare härskande och be' suttna klasserna deras medborgerliga rättigheter; de hade anordnat ett elektorsval efter linjer som säkrade industriarbetarnas övervikt över bondemajoriteten, men inom dessa visserligen snäva gränser hade valet varit ett val. Både vänner och fiender till bolsjevikrevolutionen visste var de stod, och även dess fiender måste med en viss respekt erkänna att den öppet hade proklamerat sina klassprinciper. Den ryska revolutionens östeuropeiska avkomlingar berömde sig av en vida högre demokratisk respektabilitet; de förnekade harmset att de hade något gemensamt med ett diktatorsvälde; de visade med överlägsen min på den överväldigande röstövervikt de påstod sig ha fått i allmänna och slutna omröstningar, och till och med deras vänner var irriterade över det grova skrymteriet i deras påståenden.

Och ändå, genom att beskydda denna sällsamma revolution gjorde Stalin folken i Östeuropa 'tjänster i vilka det är svårt att överskatta både skändligheten och nyttigheten', för att travestera Macaulays dom över en engelsk statsman. Under mellankrigstiden hade nästan alla dessa folk suttit fast i en återvändsgränd; deras liv hade pressats ned i primitivt armod och mörker; deras politik hade dominerats av arkaistiska klickar som inte bekymrade sig om sina undersåtars materiella och kulturella tillbakagång, så länge deras egna privilegier hade varit säkrade. Hela denna del av Europa hade utgått ur andra världskriget och ur nazismens ohyggliga 'skola' än mer utarmad, primitiv och hjälplös. Det är inte omöjligt att enda chansen för dess folk att bryta sig ut ur sin återvändsgränd låg i en sådan coup de force som den Stalin eggade dem till. I Polen och Ungern uppfyllde de kommunistinspirerade jordreformerna en dröm hos många generationer bönder och intellektuella. Efter att ha förstatligat nyckelindustrierna befrämjade kommunisterna över hela Östeuropa kraftigt planer på industrialisering och full sysselsättning för vilka det saknats både materiella resurser och förståelse hos de inhemska 'privatföretagen', notoriskt fattiga på kapital, skicklighet och företagsamhet.

Med frisk iver och ambition grep de sig an med ett energiskt folkbildningsarbete och sökte gottgöra de forna härskarnas sekelgamla försummelser. De bidrog starkt till att lugna de nationella fejderna och främja samarbete mellan folken. Med ett ord, de öppnade för Östeuropa breda perspektiv av allmänt framåtskridande. Det var som om Ryssland hade smittat sina grannar med något av sin egen drift att pröva nya vägar och metoder för kollektivt arbete och social organisation. Det bör kanske tilläggas, att det med tanke på omvälvningens väldiga omfattning och genomgripande karaktär är mänskligt att Stalin och hans medhjälpare genomförde den visserligen inte utan terror, inte utan att ta sin tillflykt till en lång serie kupper, men utan att i ett enda land inom den ryska intressezonen framkalla ett direkt inbördeskrig av den art som pågick i Grekland.

Man måste fråga sig om Stalin, medan han köpslog om sin intressezon, redan hyste planer på att lägga den under kommunisternas odelade kontroll. Hade han haft revolutionsplaner i tankarna vid tiden för Teheran och Jaha? Hade den slutgiltigt tagit form vid tiden för Potsdam? Såväl hans belackare som hans apologeter är enstämmiga på den punkten, ty båda lägren vill få oss att se en utomordentligt slug och framsynt plan bakom hans handlingar. Emellertid uppvisar Stalins handlingar många underliga och slående motsägelser, som inte tyder på att han hade någon revolutionär mästerplan. De tyder tvärtom på att han inte hade någon. Här följer några av de mest flagranta motsägelserna. Om Stalin konsekvent beredde sig att installera en kommunistregering i Warszawa, varför vägrade han då så enständigt att göra några eftergifter för polackerna beträffande deras östgräns? Skulle det inte ha varit honom tämligen likgiltigt om exempel den polsk-ukrainska staden Lwów styrdes från det kommunistiska Kiev, eller från det kommunistiska Warszawa? Samtidigt skulle en dylik eftergift ha betytt ett enormt plus för den polska vänstern. Och om han på förhand planerade en revolution i Östtyskland, varför avskilde han då från Tyskland och förlivade med Polen *alla* de tyska provinserna öster om Neisse och Oder, områden som inte ens polackerna själva någonsin hade drömt om att förvärva? Varför insisterade han på att hela den tyska befolkningen skulle tvångsförflyttas från dessa områden, en åtgärd som ytterligare måste förbittra det tyska folket inte bara mot polackerna utan också mot Ryssland och revolutionen? Hans krav på krigsskadestånd av Tyskland, Österrike, Ungern, Rumänien, Bulgarien och Finland, hur förståeligt det än var med tanke på förödelsen i Ukraina och andra sovjetryska provinser, kunde inte undgå att ha samma skadliga effekt för den kommunistiska rörelsen i dessa länder. Det gällde i ännu högre grad om Stalins krav på avveckling av huvudparten av den tyska industrin. Redan i Teheran, om inte tidigare, hade han varskott om att han ämnade resa det kravet; i Jalta föreslog han att åttio procent av Tysklands industri skulle vara nedmonterad inom två år efter eld upphör; och han slog inte av på denna fordran i Potsdam.[46] Han kan inte gärna ha förbisett att om denna hans plan, lika orimlig som hänsynslös, hade kommit till utförande, skulle detta ha medfört en upplösning av den tyska arbetarklassen, den förnämsta, om inte den enda sociala kraft till vilken kommunismen kunde ha vädjat och vars stöd den kunde ha påräknat. Inte en enda av dessa åtgärder kan ens med den vildaste fantasi betecknas som ett trappsteg till en revolution. Tvärtom, i samtliga dessa fall reste Stalin själv nitiskt fruktansvärda hinder i revolutionens väg. Enbart detta tycks berättiga till den slutsatsen att ännu vid krigets slut var hans intentioner alltjämt ytterligt självmotsägande, lindrigt uttryckt.

Mikolajczyk berättar om ett intressant samtal med Stalin i augusti 1944. Inte utan en viss bondslughet sökte den polske politikern sondera Stalin angående hans planer för Tyskland och sade honom att tyska krigsfångar som tagits av polackerna påstods ge uttryck åt sin förhoppning att Tyskland efter krigets slut skulle omfatta kommunismen och, som den främsta kommunistiska staten, fortsätta att behärska världen. Stalin lär då harmset ha svarat att ‘kommunismen passade Tyskland som en sadel passar en ko’. Denna föraktfulla aforism gav

[46] Ibid., s. 26-27.

säkerligen uttryck för hans känslor. Den stämde så perfekt överens med hela tendensen i hans politik gentemot Tyskland, den var så spontan, så naturlig, så helt i stil med vad vi vet om hans gamla misstro mot den västeuropeiska kommunismen, och den harmonierade så väl med allt vad han sade och gjorde vid denna tidpunkt, att den inte kan ha varit en rent taktisk bluff.

Det var i själva verket i Stalins förhållande till Tyskland som kontrasten mellan hans nationalism och revolutionism var skarpast, och där det nationalistiska, man skulle kunna säga det antirevolutionära, elementet längst hade överhanden. Det skulle vara naivt att tro', yttrade han strax före Jalta, 'att Tyskland inte kommer att försöka återuppbygga sin maktställning och igångsätta en ny aggression… Historien visar att en helt kort tidrymd – tjugo till trettio år – är nog för Tyskland skall återhämta sig efter nederlaget och hinna bygga upp sin krigsmakt.'[47] Han hade använt samma argument i Teheran, med den enda skillnaden att han där förespått Tysklands come-back inom en mycket kortare tidrymd.[48] Han upprepade samma sak till nästan alla sina många besökande i Kreml. Han föreföll nästan besatt av tanken på Tysklands kommande revansch. När han talade om nödvändigheten av endräkt mellan de allierade stormakterna i fredstid, pekade han på samma fara. Han hänvisade till den, då han föreslog att lamslå Tysklands industri, att ändra Tysklands gränser, att frigöra Österrike från Tyskland, att tillsätta en ryskvänlig regering i Polen, 'denna korridor varigenom tyskarna marscherar in i Ryssland'. I sin omsorg om Rysslands säkerhet vis à vis Tyskland begagnade han samma språk som Foch, Clemenceau och Poincare hade använt efter första världskriget; han talade som en konservativ politiker, som projekterar det förflutna in i framtiden och ser framtiden uppfylld av tävlan, kamp och krig mellan nationerna. Hans varningar för en tysk revansch 'inom tjugo till trettio år' var i hans mun liktydiga med den fasta övertygelsen att Tyskland om tjugo eller trettio år alltjämt skulle vara en kapitalistisk, imperialistisk stat, uppenbarligen därför att 'kommunismen passade Tyskland som en sadel passar en ko'. Hade han räknat med möjligheten av en kommunistrevolution i Tyskland, skulle han inte ha sett något behov av den straffred han pläderade för.

När han talade på detta sätt, gjorde han sig otvivelaktigt till tolk för Ryssland. Det är ingen överdrift att säga att hela Ryssland hoppades att segerns dag skulle bli domedagen för Tyskland, och att domen skulle avkunnas av Tysklands offer. Internationalistiska principer och solidaritetskänslor med utländska arbetarklasser, i den mån dylika känslor inte hade sköljts bort av den nationalistiska vågen, ägde ingen giltighet i fråga om fiendenationen, ty den tyska arbetarklassen hade till synes ingenting gjort för att hindra Hitlers aggression, för att obstruera den eller göra revolt mot den. Det är sant att nationalismen i Ryssland hade blivit våldsamt uppblåst av propagandisterna och av Stalins eget bistra, obevekliga 'Död åt den tyske inkräktaren', som upprepats dag efter dag. Utan detta skulle kanske den nationella lidelsen inte ha stigit till den ursinniga kulmen den nådde mot slutet. Men orsak och verkan var i hög grad sammanblandade. Även om det inte hade funnits någon nationalistisk propaganda, talade de tyska grymheterna, den metodiska masslakten på kvinnor och barn, slavarbetet och det kallblodiga förhärjandet av städer och landsbygd högljuddare än några propagandister. Soldaterna som marscherade från Stalingrad till Berlin såg allt detta – de hade marscherat genom en av tyskarna skapad öken. Som segrare lät de sitt raseri gå ut över de besegrade; de förväntade att deras regering skulle återuppbygga Ryssland med hjälp av tysk industri och arbetskraft och beröva Tyskland dess förmåga att föra krig. När de slutligen hissade den ryska flaggan över det tyska riksdagshusets ruiner, var det för att symbolisera det revolutionära Rysslands seger över Tyskland, inte revolutionens seger i Tyskland.

[47] J. Stalin: 'War Speeches', s. 113.
[48] Robert E. Sherwood: a. a., s. 786-787.

Detta skräckfyllda ryska hat mot Tyskland visade sig emellertid vara en allvarlig politisk fara då kriget led mot sitt slut. Det injagade en panikartad fruktan i Tyskland och förlängde det tyska motståndet. Ända in i det sista kämpade Hitlers styrkor med vida större uthållighet i öster än i väster. Stalin fick ett slående bevis på detta när i mars 1945 fältmarskalk Kesselring, den tyske över, befälhavaren i Italien, framförde sitt första kapitulationsanbud för hela sin armé till britterna och amerikanerna. Stalin 'skummade av raseri' när han fick meddelande om de brittiska och amerikanska förhandlingarna med Kesselring – det var en fördröjd reflex av hans gamla fruktan för en separatfred mellan västmakterna och Tyskland.[49] Kort därefter, i april, kommenderade han halt för det nationalistiska skallet och beordrade sina propagandister att på nytt ta upp hans eget nästan glömda yttrande att 'människor som Hitler kommer och går, men det tyska folket och den tyska staten lever kvar'.[50] Detta försök att dämpa den tyska skräcken för Ryssland kom för sent för att ha avsedd verkan. Under krigets sista dagar flydde massor av tyska soldater, slagna av skuldkänsla och panik, för ryssarna till brittisk eller amerikansk fångenskap, medan Tysklands representanter sökte utverka ett vapenstillestånd med västmakterna, men inte med Ryssland. Sjudande av misstänksamhet följde Stalin dessa manövrer, och då han slutligen kunde tillkännage Tysklands kapitulation, förmådde han knappast undertrycka sin förvåning och lättnad över att die Wehrmacht hade kapitulerat även för Ryssland.[51] Händelserna under krigets sista veckor blottade den gigantiska klyfta mellan Tyskland och Ryssland vilken både Hitler och Stalin hade grävt, var på sitt sätt och i olika utsträckning, en klyfta som varken vanlig diplomati eller revolutionär taktik skulle kunna överbrygga på många år efter kriget.[52]

Stalins utrikespolitik tycks således inte ha varit resultatet av någon på förhand uppgjord plan, utan en produkt av motsägande inre och yttre pådrivande krafter. Nu som så ofta förr var händelsernas makt över honom vida större än hans makt över händelserna. Vi har sett några av de inhemska krafterna i arbete. Vad beträffar de yttre, kom de tydligt fram under den långa serien interallierade konflikter och trätor som fyllde månaderna mellan Jalta och Potsdam, samt i hätska kontroverser vid själva Potsdamkonferensen. Trots överenskommelsen om intressezoner och trots Stalins tystnad om inbördeskriget i Grekland protesterade västmakterna mot den ryska interventionen i Rumänien och mot utvecklingen i Polen och Jugoslavien. Meningsbrytningen om Förenta nationerna, hoplappad i Jalta, kom nu åter i dagen. Stalin demonstrerade sitt missnöje genom att avvisa Roosevelts begäran att Molotov skulle bevista Förenta nationernas instiftelse i San Francisco. (Först efter Roosevelts död, den 12 april 1945, samtyckte verkligen Stalin, som ville göra en vänskaplig gest mot den nye amerikanske presidenten, till att Molotov med sin närvaro skulle skänka ökad glans åt San Francisco-konferensen.) Vid denna tid hade Stalin säkerligen en känsla av att hans allierade sökte manövrera bort honom från ställningar som de tidigare upplåtit åt honom, och det var med uppriktig bitterhet han sade till Harry L. Hopkins, då denne besökte honom för sista gången,

---

[49] John R. Deane: a. a., s. 164; James F. Byrnes: a. a., s. 56.

[50] Det var i samband härmed som Georgij Aleksandrov – han var chef för partiets propagandabyrå – i 'Pravda' gick till angrepp mot författaren Ilja Ehrenburg för att han i sina artiklar underlåtit att göra skillnad mellan nazistiska och icke-nazistiska tyskar. Ehrenburg hade varit soldaternas favoritförfattare, och hans artiklar inflöt dagligen i 'Krasnaja Zvezda', Röda arméns organ.

[51] J. Stalin: 'War Speeches', s. 136.

[52] Det var till stor del av denna anledning som 'Fria tyska kommittén', bildad i Moskva efter slaget om Stalingrad, så totalt saknade framgång med sin propaganda. Den roll Stalin tilldelat kommittén, som i början leddes av general Seydlitz och senare även av fältmarskalk von Paulus, var föremål för många ängsliga spekulationer bland hans västallierade. Man misstänkte att kommittén var fröet till en blivande tysk regering under ryskt beskydd. I själva verket var den blott och bart ett misslyckat propagandaföretag. Den sökte framför allt vädja till den konservativa tyska opinionen, och därför talade den inte bara ett orevolutionärt språk, utan begagnade också det gamla Hohenzollernska kejsardömets fana som sin egen.

att ‘även om ryssarna är ett godtroget folk, har västmakterna ofta gjort det misstaget att betrakta dem som idioter’.[53]

De tre storas’ samvälde tog överbalansen redan innan det tagit fast form. Det vore lönlöst att söka fastslå vilken av de allierade makterna som tog det första avgörande steget bort från det. I labyrinten av motsägande versioner och beskyllningar är det knappast möjligt att spåra upp det första ‘löftesbrottet’. De allierades löften hade i alla händelser varit vaga och innehållit så många kryphål att alla parter skulle kunna försvara sitt uppträdande genom att hänvisa till texten. Huvudsaken är att den fundamentala klyvningen mellan de allierade måste föranleda ena eller andra parten, eller båda, att svika ömsesidiga förpliktelser. I detta resonemangs-äktenskap hade från början tanken på skilsmässans oundviklighet lurat i bakgrunden av parternas medvetande, och nästan från början tvingades varje sida att tänka på de fördelar den skulle säkra och de förluster den skulle lida i skilsmässans stund.

Arrangemanget med intressezoner hade visserligen sidor som var mycket tilltalande för dess upphovsmän, men det var ändå tillräckligt onaturligt att väcka skrupler och betänkligheter. Det var onaturligt för den liberala kapitalismens ledare att avstå så mycket terräng åt Sovjet. Även om Churchill och Roosevelt hade kunnat övervinna sina egna skrupler, kunde de inte ignorera de betydande sektioner av den allmänna opinionen i hemlandet som, antingen av konservativ fientlighet mot den sociala revolutionen i Östeuropa eller av demokratisk motvilja mot den polisstat med vilken denna revolution identifierades, kraftigt opponerade sig mot avtalen med Stalin. Samma avtal måste också ha tett sig onaturliga för den sovjetryska opinionen i vida kretsar, som visserligen inte hade fri talan, men som ändå utövade sitt tryck på många indirekta sätt. Moskvapressens redaktionella tystnad om inbördeskriget i Grekland och de franska och italienska kommunisternas märkvärdiga hovsamhet måste ha förbryllat många bolsjeviker, men det var ändå relativt avlägsna saker. Vad som försiggick närmare hemlandet, i de ryskockuperade länderna, var betydligt viktigare. För ockupationstrupperna, åtminstone för många politiskt sinnade officerare och meniga, liksom för aktiva medlemmar av partiet och Komsomol i hemlandet, måste det ha varit outhärdligt att tänka sig att det kapitalistiska systemet skulle fortleva i länder som Röda armén ensam – och till vilket oerhört pris! – hade befriat från nazisterna. Skulle de, ett folk som trots all den nyväckta traditionalismen var uppfostrad med och för socialismen, nu bli väktare för kapitalismen där, frågade de sig. För denna samma kapitalism som störtat Europa in i den nazistiska eran och som, om den fick återhämta sig, på nytt skulle leda Europa på lika onda vägar, eftersom nazismen och fascismen inte hade varit några tillfälliga undantag i Europas historia, utan givit uttryck åt kapitalistsamhällets innersta väsen ‘in extremis’. Att de, segrarna, nu skulle bevara en samhällsordning av vilken de aldrig rönt annat än fientlighet och aldrig kunde vänta sig annat än fientlighet var för dem inte endast onaturligt – det skulle ha varit den mest ömkliga antiklimax för deras stora ‘befrielsekrig’.

Stalin kunde inte bortse från sådana stämningar. Till en början tycktes han bara vilja gå dem till mötes på halva vägen. Han upptog iden med ‘folkdemokratin’. Den ordning som skulle upprättas i Rysslands grannstater skulle varken vara kapitalistisk eller socialistisk, den skulle stå mitt emellan de två. I ljuset av senare händelser har det ofta antagits att parollen inte var annat än N dunster i ögonen på bourgeoisin, och att Stalin från början syftade till sovjetisering. Systemet med en folkdemokrati till skillnad från sovjetsystemet och den proletära diktaturen togs emellertid i början mycket allvarligt av kommunistpartiets ledare, och det diskuterades ingående av ledande ryska politiska teoretiker ‘pro foro interno’.[54] Stalin var som

[53] James F. Byrnes: a. a., s. 62; Robert E. Sherwood: a. a., s. 894.
[54] Se diskussionerna i ämnet i ‘Gosudarstvo i Pravo’, 1947; ‘Mirovoje Chozjajstvo i Mirovaja Politika’, nr 2 1947 (speciell bilaga), samt i E. Varga: ‘Izmenenija v Ekonomike Kapitalizma’, s. 14, 291.

bekant själv uppfostrad i föreställningen om ett system som varken skulle ha varit helt kapitalistiskt eller helt socialistiskt. Det hade varit tanken bakom den formel om proletariatets och böndernas demokratiska diktatur vid vilken han hållit fast ända till 1917 och som han framlagt på nytt under åren 1925-27 under debatten om den kinesiska revolutionen. Mot slutet av kriget och någon tid efteråt hade han tydligen åter samma ide i tankarna.

Ur hans synpunkt hade det övergångssystem han experimenterade med sitt främsta berättigande i den möjlighet det kunde tänkas ge honom att upprätthålla samarbetet mellan 'De tre stora'. Denna förhoppning skulle komma att grusas. 'Folkdemokratin' hade en för starkt revolutionär bismak och den bar alltför tydligt sin upphovsmans hallstämpel för att vinna gillande av västmakterna. Den framkallade all den spänning och friktion Stalin sökte undvika. Detta ingav honom tanken att västmakterna strävade att återinstallera de gamla ryskfientliga partierna och grupperna vid Rysslands gränser och så småningom tränga ut Ryssland från Europa. Att detta skulle vara deras avsikt föreföll lika plausibelt för de ryska traditionalisterna som för bolsjevikerna. Just på samma sätt hade västmakterna efter Napoleonkrigen strävat efter att beröva Ryssland den inflytelserika ställning det nyss vunnit. Just på samma sätt hade de sammangaddat sig mot Ryssland efter freden i San Stefan() och berövat det herraväldet över Balkan på Berlinkongressen 1878. Stalin hade föresatt sig att inte låta Ryssland drivas tillbaka på samma sätt ännu en gång. I det förgångna hade Rysslands inflytande i Europa varit mer eller mindre efemärt, och dess inflytande på Balkan hade stigit och fallit med det politiska tidvattnet, eftersom under tsartiden detta inflytande inte hade någon förankring i de länders samhällsstruktur där Ryssland önskat se sina intressen dominera. Slavofilism och grekisk ortodoxi hade inte varit nog för att skapa bestående band. Denna gång kunde Rysslands supremati få varaktig karaktär om den grundade sig på en revolution, på en social omdaning i Östeuropa av en art som inga diplomatiska påtryckningar eller intriger kunde upphäva. Allteftersom kontroverserna mellan Ryssland och dess allierade utvidgades och förbittrades, blev Stalin alltmer benägen att uppge sitt experiment med övergångsregimer och reducera 'folkdemokratin' till blott och bart en fasad för det kommunistiska maktmonopolet. Varje steg han tog i denna riktning ökade givetvis ytterligare spänningen mellan Ryssland och dess allierade i väster.

I Jalta uppfordrade Stalin Churchill att förtydliga sina anspelningar på en stor makt som kunde tänkas sträva efter världsherraväldet, och Churchill talade om den konflikt som skulle kunna uppstå mellan efterträdarna till krigstidens tre ledare. I Potsdam talade parterna ett mindre förtäckt språk. Det var där Churchill, i det han beklagade sig över de brittiska representanternas ställning i Bukarest, slungade dessa ord i ansiktet på Stalin: 'En järnskärm har fallit ner omkring dem!' Järnskärmen skulle senare bli 'järnridån', ledmotivet eller slagordet i en mycket större kontrovers. 'Idel amsagor!' fräste Stalin tillbaka. När man angrep honom för hans politik i Rumänien, Bulgarien och Jugoslavien, svarade han med angrepp på britterna för deras prorojalistiska politik i Grekland, vilken han dittills hade tigit om. Men han lät sina anklagelser falla, så fort britterna avstod från sina angrepp på Rysslands politik. Likväl fortfor stridsområdet att vidgas. Strax före Potsdam hade Stalin rest krav på en rysk bas i de turkiska sunden – tsarens aldrig förverkligade dröm. I Potsdam kunde han märka att han också i denna strävan skulle gäckas av sina allierade, framför allt av britterna, som hade grusat tsarens aspirationer. Därefter, under diskussionen om ett allierat förvaltarskap över Mussolinis afrikanska kejsardöme, överraskade han sina partners med kravet på att en av de afrikanska kolonierna skulle ställas under rysk förvaltning. Förbluffad över detta nya krav utbrast Churchill att det aldrig hade fallit honom in att Ryssland kunde önska 'förvärva ett stort område av den afrikanska kusten.[55] Det framstod naturligtvis som ett hot mot den brittiska kontrollen över Medelhavet. Det ser inte ut som om Stalin skulle ha hoppats på att få

[55] James F. Byrnes: a. a., s. 76.

detta speciella krav beviljat, ty hans bästa tid för köpslagan var redan förbi. I totalsumman av hans krav låg inte desto mindre fröet till en kris kring den gamla östeuropeiska frågan som förbittrat Rysslands relationer med Storbritannien under adertonhundratalet.

Emellertid var det inte ens på den östeuropeiska frågan i dess nya version som konflikten mellan de allierade koncentrerade sig. Det största enskilda problem på vilket de inte kunde finna någon samfälld lösning var Tyskland. Till största delen, om inte helt, härrörde sig deras skarpa meningsbrytningar i fråga om Tyskland ur den enda punkt om vilken de verkligen var överens, nämligen ur deras enhälliga beslut att hålla landet under militär ockupation många år framåt. Den exakta tiden för ockupationen blev aldrig fastställd – det hade talats om tio, tjugo, trettio, till och med fyrtio år. Redan detta var nog för att driva de allierade i diametralt skilda riktningar. Ju längre de skulle stanna kvar och fullgöra en tysk regerings funktioner, vilket de i avsaknad av varje slags tysk regering tvingades göra, desto mer skulle varje ockupationsmakt bli benägen att sätta sin egen prägel på det ekonomiska och politiska livet i sin del av Tyskland. Det var lika onaturligt för officerarna i den sovjetryska militärförvaltningen att dirigera ett kapitalistiskt näringsliv i Östtyskland som det var för deras motparter i den amerikanska militärregeringen att omorganisera Västtyskland efter socialistiska linjer. På så sätt tenderade de allierade arméernas förlängda uppehåll i Tyskland att splittra landet ekonomiskt lika väl som militärt.

Lika fullt hade segrarna förbundit sig att upprätthålla Tysklands enhet och att i detta syfte utöva gemensam kontroll över dess angelägenheter. De uttalade detta löfte med stort eftertryck i Potsdam, och de tillsatte verkligen också det allierade kontrollrådet, som förlänades den teoretiska överhögheten över alla delar av Tyskland. Men redan i Potsdam stod det klart, eller borde ha stått klart för de berörda parterna att deras gemensamma kontroll över Tyskland skulle hit en fiktion. Varken östparten eller västparten ville att den andra sidan skulle ha något att säga till om i deras egen del av Tyskland. Stalin ställde sina partners inför ett fullbordat faktum när han överlämnade hela området öster om Oder och Neisse till polackerna. Nominellt skulle Polen endast förvalta dessa provinser, och det var så Stalin framställde saken för västmakterna. Men i praktiken blev polackernas förvaltning av områdena liktydig med dessas inkorporering i Polen. Västmakterna erkände detta, åtminstone indirekt, då de samtyckte till Stalins förslag om hela den tyska befolkningens tvångsförflyttning från dessa provinser. Visserligen godtog västmakterna detta fullbordade faktum med det förbehållet att blott en fredskonferens finge utstaka den slutgiltiga gränsen mellan Tyskland och Polen, men eftersom de på förhand samtyckte till förflyttningen av hela den tyska befolkning som hade levat öster om Oder och Neisse, verkade förbehållet fiktivt. Den slutsats Stalin måste ha dragit av sina allierades uppträdande var att de hade försonat sig med en ställning i vilken de inte skulle ha något inflytande i frågor som rörde Östtyskland. Att Ryssland inte skulle få något inflytande på Västtyskland blev tydligt när västmakterna kategoriskt tillbakavisade Stalins och Molotovs upprepade förslag att Ryssland skulle få del i kontrollen över det ekonomiska livet i Ruhrområdet.

Tysklands delning skärptes ytterligare av en oklar kompromiss om krigsskadestånden. I Jalta hade Stalin sökt erhålla britternas och amerikanernas sanktion för det ryska kravet på skadestånd till ett belopp av tio miljarder dollar. Han fick ett obestämt löfte av president Roosevelt att denna siffra skulle få tjäna som grund för vidare diskussioner. I Potsdam vägrade västmakterna att åter ta den i övervägande. Delvis berodde detta på att ryssarna redan höll på att nedmontera industriell utrustning i Östtyskland och överflytta den till Ryssland, och att britterna och amerikanerna inte hade någon kontroll över procedurens omfattning. Men det låg ett djupare skäl till grund för den nya oenigheten. Stalin höll alltjämt fast vid sina planer på en kartagisk fred. Britterna, liksom i mindre grad amerikanerna, hade redan börjat dra sig för en ödeläggelse av den tyska industrin. Denna meningsbrytning skyldes över genom en

överenskommelse, ingången i Potsdam, att varje ockupationsmakt ägde rätt att nedmontera industriell utrustning och tillgodose sina krav inom sin egen zon.[56] Genom denna överenskommelse fick varje ockupationsmakt, till gagnet om inte till namnet, hela ansvaret för sitt sätt att sköta de ekonomiska och sociala angelägenheterna inom sin egen zon. Den gjorde östra Tyskland till skådeplatsen för Stalins 'revolution uppifrån'. Kort efter Potsdam började denna revolution. Dess första etapp var expropriationen av de preussiska junkrarna, den godsägarklass som bildat ryggraden i Tysklands byråkrati och varit det starkaste stödet för dess militarism. Med ett enda penndrag, eller kanske bara med en vink, förintade Stalin en mäktig reaktionär kraft i samhället med vilken den tyska vänstern fåfängt hade brottats i mer än ett århundrade. Den andra etappen var förstatligandet av vissa industrier i Östtyskland. Den tredje var det faktiska undertryckandet av det socialdemokratiska partiet, ett undertryckande som maskerades som en sammanslagning av kommunistiska och socialdemokratiska organisationer till det socialistiska enhetspartiet. Området för den sociala revolutionen utsträcktes sålunda från Oder till Elbe. Det var inte första gången i Tysklands historia som Elbe bildade gränsen mellan skilda sociala och politiska system. Men i det förflutna hade den tyska konservatismens bålverk legat öster om Elbe, under det att impulser till reformer och revolution mest hade kommit västerifrån. Det sociala inflytandet av den franska revolutionen och av Napoleons reformer hade inte spritt sig över floden. Liksom för att uppväga detta kom nu en ny revolution österifrån och svepte fram över landet till Elbe. Men nu skilde floden inte endast två Tyskland. Den blev gränsen mellan 'två världar'. Ju längre representanterna för dessa två världar var beslutna att låta sina väpnade styrkor stå mitt emot varandra på ömse sidor om denna gräns, desto troligare var det att den skulle förvandlas till en potentiell frontlinje.

En betydelsefull episod under Potsdamkonferensen förebådade nya spänningar inom den segerrika koalitionen. Den 24 juli, efter ett sammanträde av 'De tre stora', berättade president Truman för Stalin, nästan i förbigående, om upptäckten av atomvapnet. 'Stalins enda svar', enligt James F. Byrnes' skildring, 'var att det gladde honom att höra om bomben och att han hoppades att vi skulle göra bruk av den.'[57] Han visade intet vidare intresse för saken och begärde inga upplysningar, vilket kom den amerikanske utrikesministern att tro att han antingen inte hade fattat betydelsen av upptäckten eller att han ansåg det olämpligt att göra frågor om en sak som hållits så strängt hemlig. Måhända hade den ryska underrättelsetjänsten vetat mera om den än Truman och Byrnes anade, och Stalins skenbara likgiltighet berodde på att han inte hade blivit så värst överraskad. Att han inte skulle ha fattat upptäcktens betydelse förefaller otroligt med tanke på hans eget långvariga och ingående intresse för tekniska vapen och det intresse sovjetryska vetenskapsmän, liksom deras kolleger i andra länder sedan länge visat för atomkärnans klyvning. Även om han inte genast hade fattat händelsens stora vikt, måste han mot slutet av konferensen ha blivit varse i vilken hög grad det nya vapnet, som abrupt kom den militära maktens vågskål att väga över till förmån för Förenta staterna, skulle komma att intensifiera och dramatisera konflikten mellan de allierade.

I Jalta hade Churchill yttrat att kanske inte de, de allierade ledarna under kriget, men deras efterträdare skulle komma att stå som fiender gentemot varandra. I Potsdam började detta redan besannas, åtminstone till en del. I första hälften av konferensen deltog endast två medlemmar av krigstriumviratet, Stalin och Churchill. Under den andra hälften hade Churchill och Eden ersatts av Attlee och Bevin, sedan Storbritannien fått en labourregering efter de allmänna valen. Därmed är inte sagt att dramats fortsatta förlopp skulle ha blivit mycket

[56] Enligt Potsdamöverenskommelsen skulle Ryssland och Polen dessutom erhålla tio procent av den 'överflödiga' industriella utrustningen i Västtyskland samt ytterligare femton procent i utbyte mot livsmedel och råvaror.
[57] James F. Byrnes: a. a., s. 263.

annorlunda om rollbesättningen förblivit oförändrad. Det var i själva verket Churchill som snart skulle bli Stalins mest ohöljde antagonist, och om Roosevelt hade levat, skulle han kanske långtifrån ha varit den skyddspatron för rysk, amerikansk vänskap som en del personer såg i honom. Inte desto mindre hade ombytet troligen också en direkt ogynnsam effekt på föreställningen i Potsdam Och även om orsakerna till de nya aktörernas framträdande låg utanför den inter-allierade politikens sfär, fanns det en symbolisk mening i den omständligheten att i Fredrik den stores residens, bland ruinerna av Hitlers huvudstad, var Stalin den ende av krigstidens ledare som fanns kvar för att sluta fred. Den stora alliansen höll på att upplösas.

KAPITEL 14

Segerns dialektik

Den ryska segerns storhet och elände, – Nationalism och revolution i Stalins politik. – Från ‘Socialism i ett land’ till ‘Socialism i en zon’. – Stalin som befrämjare av ‘revolution uppifrån’. – ‘Järnridån’, dess historia och betydelse. – Västerlandets inflytande på Ryssland. – Stalin och Zjukov. – Den leninistiska renässansen. – ‘En värld eller två?’ i atomåldern. – En allmän uppskattning av Stalins roll.

Den 24 juni 1945 stod Stalin på Leninmausoleet och åsåg en stor segerparad av Röda armén, vilken betecknade fyraårsdagen av Hitlers angrepp. Vid Stalins sida stod marskalk Zjukov, hans ställföreträdare, segraren från Moskva, Stalingrad och Berlin. Trupperna som marscherade förbi honom leddes av marskalk Rokossovskij. Medan de marscherade, körde och galopperade över Röda torget, sopade infanteri-, kavalleri- och pansarregementen modden från stenläggningen – det föll ett skyfallsliknande regn – med oräkneliga fanor och standar från Hitlers arméer. Vid mausoleet kastade de fanorna framför Stalins fötter. Det allegoriska skådespelet var förunderligt fantasifullt, men samtidigt nästan välbekant, ty på samma sätt hade en gång Kutuzovs soldater kastat franska fanor och standar för Alexanders fötter. Dagen därpå mottog Stalin Moskvas tack och hyllning för stadens försvar 1941. Påföljande dag utropades han till ‘Sovjetunionens hjälte’ och tilldelades titeln generalissimus,

Det var dagar av oanad triumf och ära. Sällan hade likväl triumf och besvikelse varit så nära grannar som de var i Ryssland 1945, och måhända aldrig hade en seger varit så randad med storhet och elände som denna.

Stalin stod nu i den fulla glansen av folkets erkänsla och tacksamhet. Dessa känslor var spontana och äkta, inte frambetvingade av officiella propagandister. Överarbetade slogans om ‘den stalinistiska erans bragder’ fick nu en ny mening inte endast för ungdomen, utan även för skeptiker och missnöjda i den äldre generationen. Nationen var villig att förlåta Stalin till och med hans missgärningar och att behålla i minnet blott hans goda gärningar. Eftersom den ena framgången föder den andra, framstod nu hans misstag och felberäkningar, även de från 1939 -41, i en ny dager, som hälsobringande operationer, vilka Sovjetunionens folk hade att tacka för sitt liv.

Denna nya värdesättning av Stalins roll framgick inte endast ur en åsiktsrevision född i segeryran. Det var ett faktum att kriget aldrig hade kunnat vinnas utan den intensiva industrialiseringen av Ryssland, framför allt av dess östliga provinser. Det hade inte heller kunnat vinnas utan kollektiviseringen av ett stort antal jordbruk. Musjiken från 1930, som aldrig hade handskats med en traktor eller någon annan maskin, skulle ha varit till föga nytta i ett modernt krig. Det kollektiviserade jordbruket med sina över hela landet utspridda maskin- och traktorstationer hade varit böndernas förberedande skola för en mekaniserad krigföring.[1] Det snabba höjandet av folkets allmänna bildningsnivå hade också ställt till Röda arméns förfogande en ansenlig reserv av intelligenta officerare och meniga. ‘Vi ligger femtio till hundra år efter de avancerade länderna. Vi måste hämta igen denna eftersläpning på tio år. Gör vi inte det, kommer de att krossa oss’ – så hade Stalin talat jämnt tio år innan Hitler grep sig an med att söka erövra Ryssland. När folket nu erinrade sig dessa hans ord, framstod de oundvikligen som en sannskyldig profetia, som den mest välbefogade och välbärgade appell till handling. Och några års uppskov med Rysslands modernisering skulle i själva verket ha betytt hela skillnaden mellan seger och nederlag.

[1] Kollektiviseringen hade för övrigt gjort det lättare för regeringen att lägga upp förråd av livsmedel och råvaror, tack vare vilka stadsbefolkningen räddades från hungersnöd och industrin från förlamning medan landet var avskuret från sina kornbodar och transportväsendet söndersprängt.

Mot allt detta måste sättas det pris Ryssland fått betala för segern; de sju miljonerna stupade, enligt officiell beräkning – förlusterna kan i själva verket ha varit mycket större; ödeläggandet av de flesta städer och samhällen samt en stor del av landsbygden i det europeiska Ryssland; förstörelsen av industrin, exemplifierad av det totala översvämmandet av kolgruvorna vid Donets; fullständig hemlöshet för tjugofem miljoner människor, vilka bodde i grottor, skyddsgravar och lerhyddor, för att inte tala om den latenta hemlöshet som drabbat än flera miljoner evakuerade i Ural och Sibirien. Sist men inte minst ingick i priset för segern den ytterligare uttröttningen hos ett folk som i industrialiseringens och upprustningens intresse under många år tvingats umbära livets mest elementära nödtorft.

Nationen var lamslagen och utsvulten. Den väntade sig troligen underverk av sin regering. Den ville se sina städer återuppbyggda och sin industri och sitt jordbruk iståndsatta så snabbt som möjligt. Den krävde mera mat, mera kläder, flera skolor, mera fritid. Men detta kunde inte åstadkommas snabbt nog med Rysslands egna utplundrade och desorganiserade resurser. I sin segeryra var eländet dubbelt otåligt, och Stalin kunde inte ta risken att svika dess förväntningar. För att påskynda återuppbyggandet och höja levnadsstandarden tvingades han dra växlar på andra länders ekonomiska tillgångar.

I teorin hade han då kunnat gå till väga på tre olika sätt. Han kunde ha bett om hjälp från sina allierade i väster, framför allt Förenta staterna. Under alliansens blomstringstid hade det varit mycket tal om amerikanska lån till Ryssland och om rysk-amerikanska handelsförbindelser. Men under de spänningar och konflikter som senare uppstod hade planerna på ekonomiskt samarbete bleknat bort. Stalin torde under alla förhållanden ha varit ovillig att försätta sitt land i den relativt beroende ställning som en låntagare oundvikligen kommer att inta vis à vis sin borgenär. Hans val var i praktiken begränsat till två metoder, den ena i huvudsak nationalistisk, den ändra revolutionär. Den nationalistiska metoden bestod i att lägga skatt på de besegrade nationerna, att nedmontera deras industri och överföra den till Ryssland, att uppbära krigsskadestånd av deras löpande produktion samt att direkt utnyttja deras arbetskraft. Den revolutionära metoden, som lovade att bära frukt långsammare men också på längre sikt, bestod i att utvidga basen för planhushållningen i ett samarbete mellan Ryssland och länderna inom dess intressesfär. Det gradvisa inlemmandet i planhushållningssystemet av flera små och medelstora stater, av vilka de flestas industri varit mera utvecklad än Rysslands egen före trettiotalet, lovade att påskynda tempot för både Rysslands och deras eget återuppbyggande. Första villkoret för en dylik integration var att kommunismen förde spiran i de berörda länderna. Då Stalin slog in på denna väg, innebar det ett tyst erkännande av att Sovjetunionens produktiva krafter gjorde revolt, för att använda Trotskijs favorituttryck, mot sina nationella skrankor, Rysslands ekonomiska organism befann sig i ett sådant tillstånd att dess återhämtning och fortsatta tillväxt inte kunde tryggas enbart av dess inre styrka, om inte återhämtningen skulle bli så långsam, mödosam och åtföljd av så mycket elände att segrarnationen troligen inte skulle finna sig i det.

Vi har sett att de två metoderna, den nationalistiska och den revolutionära, kolliderade på avgörande punkter. Stalin gjorde emellertid inte ett klart val mellan dem; han följde båda linjerna samtidigt, men om den nationalistiska hade dominerat under kriget, skulle den revolutionära ta ökad fart efter krigets slut.

Denna utveckling utgör den utan all jämförelse mest slående paradoxen i Stalins politiska evolution, så rik på paradoxer. Under mer än två decennier hade han predikat evangeliet om socialism i ett enda land och energiskt hävdat den ryska socialismens självtillräcklighet. I praktiken, om inte i teorin, hade han tvingat Ryssland att vända världsrevolutionen ryggen – eller var det Ryssland som tvingat honom att vända den ryggen? Nu, på höjden av sin triumf, förnekade han sitt eget evangelium, återigen i praktiken om inte i teorin; han förkastade sin egen dogm om Rysslands självtillräcklighet och återupplivade landets intresse för världs-

revolutionen. Bolsjevismen tycktes ha löpt cirkeln ut och kommit tillbaka till utgångspunkten. Den egendomliga dialektiken i Stalins seger var i själva verket sådan att den tycktes förvandla denna seger till Trotskijs postuma triumf. Det var som om Stalin själv hade krönt hela sitt verk och sin möda, alla sina kontroverser och utrensningar, med en oväntad rehabilitering av sin döde motståndare.

Emellertid skulle en sådan uppfattning endast innebära en halv sanning. Utan tvivel var Stalin från 1945-46 inte alldeles samme Stalin som den vi känt under 1925 och 1935. Utvecklingens ström förde honom bort från en ställning som han gjort anspråk på som sin specifika position, och som i verkligheten också hade varit det. Men den förde honom inte tillbaka till utgångspunkten, till den uppfattning om världsrevolutionen som han en gång delat med Lenin och Trotskij. Han ersatte nu sin socialism i ett enda land med något som skulle kunna kallas 'socialism i en enda zon'. Enligt Lenins och Trotskijs föreställning var den socialistiska revolutionen i allt väsentligt en fortlöpande, världsomfattande process, vilken inte medgav någon varaktig vapenvila mellan socialismens och kapitalismens inbördes fientliga krafter. I denna uppfattning fanns ingen plats för en frivillig fördelning av intressesfärer mellan de två systemen. Tanken på ett samvälde mellan stormakter, baserat på en sådan uppdelning, skulle ur gammaldags bolsjevikisk synpunkt ha tett sig som ett förnekande av alla socialistiska principer enligt den stalinistiska uppfattningen, så långt man kan sluta sig till den av Stalins politik, är världsrevolutionens process alltjämt världsomfattande, ty fiendskapen mellan kapitalism och socialism, liksom den tidigare mellan kapitalism och feodalism, är ett konstitutivt drag i hela den moderna civilisationen. Men kampen är fortlöpande endast i ordets bredaste historiska och filosofiska betydelse. Den kommer förmodligen att sträcka sig genom många generationers livstid. På den praktiska politikens reella plan har revolutionsprocessens tidvisa avbrott lika mycket, om inte mer att betyda än dess kontinuitet. Krigsliknande sammandrabbningar mellan de motsatta systemen följes, eller kan följas, av en varaktig vapenvila, av kanske några årtiondens längd, varunder antagonismen mellan de båda systemen antar karaktären av en fredlig tävlan. Processens natur inte bara tillåter, utan direkt förutsätter överenskommelser och affärstransaktioner mellan de socialistiska och de kapitalistiska staterna. Den ger till och med den socialistiska staten rätt att ta del i sådana egenmäktiga internationella transaktioner som utstakandet av intressesfärer, varigenom den socialistiska staten stärker kapitalismens ställning i en del av världen, förutsatt att den som ersättning får stärka sin egen ställning och expandera inom ett annat område.

Förknippad med detta är en annan olikhet i uppfattningen, vilken fyrtiotalets händelser har givit den skarpaste relief. Enligt den gamla bolsjevikiska åsikten var socialismens verkliga terra firma 'det högindustriella västerlandet'. Ryssland hade *börjat* revolutionen, västern skulle *fortsätta* den, bringa den till mognad och *återverka* i socialistisk anda på det 'efterblivna Ryssland'. En sådan syn på saken var nu, enligt den stalinistiska uppfattningen, löjligt föråldrad, delvis därför att västerlandet alltjämt var ur stånd att göra sin revolution och delvis därför att västerlandets betydelse för socialismen, som en följd av Rysslands framåtskridande, hade minskat så starkt att Västeuropa tryggt kunde avstås åt kapitalismen vid det stora utportionerandet av intressezonerna. Lenin och Trotskij hade haft blicken fästad på de tyska, franska och brittiska arbetande klasserna som revolutionens främsta förkämpar under nittonhundratalet; Stalins blickar var framför allt riktade på revolutioner i Warszawa, Bukarest, Belgrad och Prag. För honom blev socialismen i en enda zon, i den ryska zonen, det främsta målet för den politiska strategin under en hel historisk epok.

Den viktigaste skillnaden ligger emellertid i revolutionstaktiken. I stort sett satte den gamla bolsjevismen sina förhoppningar till det revolutionära kraftelementet i den internationella arbetarrörelsen. Den tänkte sig att den socialistiska ordningen skulle framgå ur de utländska arbetarklassernas egen erfarenhet och kamp, att den skulle bli den mest autentiska akten av

deras sociala och politiska självbestämmanderätt. Den gamla bolsjevismen trodde, med andra ord, på en revolution underifrån, av samma art som revolutionen 1917 hade varit. Den revolution Stalin nu utbredde till det östra och centrala Europa var i allt väsentligt en revolution uppifrån. Den proklamerades, inspirerades och leddes av den stormakt som dominerade i dessa områden. De lokala kommunistpartierna var visserligen de direkta verkande krafterna, men det stora revolutionspartiet i bakgrunden var den ryska armén. Därmed är det inte sagt att de arbetande klasserna på platsen inte deltog i omvälvningen. Utan deras medverkan skulle äventyret ha fått ett snöpligt slut. Ingen revolution kan utföras enbart uppifrån, utan frivillig medverkan av betydande element inom den berörda nationen. Vad som ägde rum inom den ryska zonen var därför halvt en erövring, halvt en revolution. Det är skälet till att det är så ytterst svårt att värdesätta det som skedde. Hade det blott och bart varit fråga om en erövring, skulle det vara lätt att fördöma det som ren rysk imperialism. Hade det blott och bart varit en revolution, skulle i varje fall den som erkänner en nations rätt att göra sin revolution – en rätt som varje stor nation har begagnat sig av – inte ha behövt tveka att ge den sitt bifall. Men det är blandningen av erövring och revolution som bildar kärnan i ‘socialismen i en zon’.

Som tillskyndare av revolution uppifrån står Stalin inte ensam i Europas nyare historia. Han intar sin plats vid sidan av Napoleon och Bismarck, från vilka han i andra avseenden skiljer sig så starkt. Denna hans roll härleder sig ur en säregen parallellism mellan den borgerliga och den socialistiska revolutionen i Europa, en parallellism som kommit i dagen först efter andra världskriget. Europa såg under adertonhundratalet det feodala systemet utanför Frankrike falla samman och ersättas av det borgerliga. Men öster om Rhen störtades inte feodalismen genom en serie resningar efter mönster av franska revolutionen, genom explosioner av folklig desperation och vrede, genom revolutioner underifrån, på vilkas spridning några av jakobinerna hade hoppats 1794. Tvärtom; den europeiska feodalismen antingen störtades eller undergrävdes genom en serie revolutioner ovanifrån. Napoleon, jakobinismens tämjare i dess hemland, förde revolutionen vidare till andra länder, till Italien, till Rhenlandet och till Polen, där han avskaffade livegenskapen, helt eller delvis, och där hans Code förintade många feodala privilegier. Mot sin vilja verkställde han till en del jakobinismens politiska testamente. Än mer paradoxalt är att den konservative junkern Bismarck fyllde en likartad funktion då han befriade Tyskland från många av feodalismens kvarlevor, vilka hämmade dess borgerliga utveckling. Den andra generationen efter den franska revolutionen fick bevittna ett ännu sällsammare skådespel, då den ryske tsaren själv upphävde livegenskapen i Ryssland och Polen, en bedrift som inte så långt förut endast ‘jakobinerna’ hade drömt om. Det feodala systemet hade legat för länge i dödsryckningarna för att kunna överleva; men utanför Frankrike hade dess motståndare bland folket varit för svaga för att störta det ‘underifrån’, och således sopades det bort ‘uppifrån’. Det är framför allt i Napoleons inverkan på Frankrikes grannstater som man finner parallellen till Stalins inverkan på Öst- och Mellaneuropa. De främsta elementen är i bägge fallen desamma: Österuropas samhällssystem var lika litet livsdugligt som feodalsystemet i Rhenlandet på Napoleons tid; de revolutionära krafter som kämpade mot anakronismen var för svaga för att undanröja den; och därefter smälte erövring och revolution samman i en rörelse, på en gång progressiv och reaktionär, vilken slutligen omskapade samhällsstrukturen.

*

En annan ‘dialektisk motsägelse’ hos den segerrika stalinismen hänför sig till ‘järnridån’, det vill säga den ytterligt stränga isolering från yttervärlden vari Stalin har uppfostrat en hel sovjetrysk generation. Isoleringen har i själva verket varit det väsentliga kännetecknet för det politiska och kulturella klimatet i Stalins Ryssland, och Stalin kan betecknas som järnridåns huvudarkitekt. Skälen för isoleringen och de element som ingick i dess genomförande var emellertid mångfaldiga och väsensskilda, och det var kombinationen av dem som gjorde ‘järnridån’ så solid, så tjock, så ogenomtränglig.

Det första av dessa element var bolsjevismens själv-defensiva hållning, sedan dess förhoppningar på en världsrevolution gäckats. Bolsjevikryssland isolerade sig från en fientlig värld. I det avseendet skilde det sig inte mycket från Cromwells England eller jakobinernas Frankrike. Det puritanska England levde i misstankar och fruktan för att 'franska intriger' och 'franskt guld' arbetade emot det. 'Engelska intriger' och 'engelskt guld' var spökena för det jakobinska Frankrike. I samtliga fallen hade den revolutionära nationen grundade skäl för sina misstankar – de fientliga 'intrigerna' och 'guldet' hade inte varit frukter av dess fantasi. Emellertid antog i samtliga fallen misstron och reaktionen mot yttervärlden den utomordentliga intensitet som är karakteristisk för folkstämningen i varje revolutionär epok.

I det bolsjevikiska Ryssland förstärktes denna sinnesstämning i våldsam grad av den medfödda ryska traditionen. Liksom i så många andra avseenden kunde också här den nationella sedvänjan hävda sig så mycket lättare och intensivare, därför att den harmoniserade med revolutionens verkliga eller skenbara intressen. Rysslands urgamla avstängdhet från västerlandet hade dikterats av militära hänsyn – den ryska stäppen ägde inga naturliga barriärer mot en inkräktare – av den grekiska ortodoxins fiendskap mot den romerska katolicismen samt, i senare tider, av det autokratiska tsardömets önskan att försvara sig mot infiltrationen av liberala och socialistiska strömningar västerifrån. Det är sant att den ryska intelligentsian under adertonhundratalet till en del lyckades bryta ner muren, men själva denna framgång, vunnen inte utan bitter kamp, underströk den primära isoleringen. Fastän genombruten, stod muren alltjämt kvar. Rysslands bolsjevikiska härskare sökte till en början rasera den; senare fann de det tjänligt att inte blott låta den stå kvar, utan att till och med mura igen bräscherna.

Sedd ur en annan synvinkel har 'järnridån' varit en variant av ekonomisk protektionism. Ingen stor modern nation, med speciellt undantag av den brittiska, har utvecklat sin industri utan att försvara sig med höga tullmurar och ett otal andra skyddsåtgärder mot konkurrensen från äldre industrimakter. I skydd av protektionismen växte Förenta staterna och Tyskland till sin industriella mognad. Socialismen i ett enda land kunde inte ta sin tillflykt till samma metod. Andra nationer hade i sin industriella utveckling gynnats genom bistånd av utländskt kapital eller, i fråga om Förenta staterna, genom två oceaners geografiska 'tullmurar'. Bolsjevikryssland ägde inga likartade fördelar. Intet utländskt kapital hjälpte det att exploatera sina rikedomar. Ryssland hade knappast börjat sin industrialisering på verkligt allvar, förrän det ställdes inför hotet av ett nytt, totalt krig och tvingades använda en stor del av sina tillgångar på upprustning. Det gjorde den ryska industriella revolutionen oändligt mycket mödosammare än den eljest hade behövt vara, och det förlänade dess protektionism en osedvanlig hårdhet och skärpa.

Denna hårdhet, denna skärpa gjorde sig i första rummet förnimbar för den enkle arbetaren. Regeringen och planhushållningsorganen tvingades fördela landets tillgångar på utbyggandet av industrin och transportväsendet, på jordbrukets mekanisering, på upprustning och på privat konsumtion. Ju större anslag som tilldelades industrin och upprustningen, desto mindre, relativt eller till och med absolut sett, blev över för den privata konsumtionen. Detta var situationens rena ekonomiska logik, en logik som alla krigförande nationer skulle få lära eller lära om i växlande utsträckning under det andra världskrigets år, men som Ryssland hade varit obehagligt förtrogen med redan många år tidigare. Levnadsstandarden bland den stora massan av folket, vilken av ålder var mycket låg, offrades för den nationella politikens högre ändamål. Allt detta till trots började den stiga avsevärt under slutet av trettiotalet. Men uppgången var efemär. Kriget pressade åter ner levnadsstandarden till en fruktansvärt låg nivå.

Det ryska folket såg hur snabbt nationen blev rikare och rikare, medan det överväldigande flertalet av dess medlemmar individuellt förblev fattiga eller rent av blev fattigare och fattigare. Visserligen visste ekonomerna att förhållandet i stort sett varit detsamma inom varje nation som varit inbegripen i en industriell revolution. Adertonhundratalsprotektionismens

främsta funktion hade varit att undanhålla billiga utländska varor från den stora massan av förbrukarna i avsikt att skydda och stimulera tillväxten av nationens industriella styrka. Men i intet annat land hade kontrasten mellan ackumulationen av nationell rikedom och individuell fattigdom varit så skarp som i Ryssland under Stalin; och, vad som måhända är viktigare, i intet annat land hade denna kontrast varit identifierad med socialism och ett klasslöst samhälle. Stalin begärde att de arbetande klasserna inte bara skulle göra den ansträngning de gjorde och bringa de offer de bragte, utan att de dessutom skulle tro att de förde ett bättre och lyckligare liv än folken i de kapitalistiska länderna. Det var inte sant, och kunde inte ha varit det, men det var inte socialismens fel. Inte var det heller, i stort sett, Stalins eller hans regerings fel, även om några av deras misstag förvärrade situationen. Men det var Stalins fel, om det nu är det rätta ordet, att han utmålade för det ryska folket dess eländiga levnadsstandard som höjden av socialistisk fullkomning.

Denna förvrängning av verkligheten gav upphov till ett häpnadsväckande system av skrymtaktigt bedrägeri. Den första följden var att de stora massorna inte kunde få göra sanna jämförelser mellan levnadsstandarden i Ryssland och i utlandet. Den andra följden var att propagandisterna under en följd av år inte bara förgyllde levnadsförhållandena i hemlandet, utan också gav en groteskt överdriven bild av arbetarbefolkningens elände i utlandet. Den tredje var att så få Sovjetmedborgare som möjligt kunde få studera de sociala förhållandena utomlands vare sig genom personliga iakttagelser eller genom att läsa utländska böcker och tidningar. Att vidmakthålla ‘järnridån’ blev Stalins främsta ekonomiska och politiska intresse.

Rysslands isolering från världen blev hermetisk, och den urartade till enstöringspsykos under de stora utrensningarna. Den bild av en skum, allt genomträngande utländsk konspiration som allmänne åklagaren Vysjinskij utmålade och som de anklagade genom sina bekännelser gjorde ännu mörkare, den omständigheten att konspirationen påstods ha sina agenter i nästan varje cell av den politiska organismen, de fruktansvärda straff som drabbade ‘konspiratörerna’ – allt detta spred en neurotisk skräck för allt som var utländskt. Även den allra flyktigaste kontakt med utlänningar och utländska angelägenheter ansågs besmittande. Gammalt folk misstänkte naturligtvis att beskyllningarna var falska, och de fann sig i isoleringen av fruktan. Men ungdomen tog varje ord för kontant. Deras skräck för utländsk gemenhet, parad med inhemskt kätteri, var äkta. Den var en del av deras normala sinnestillstånd, ett drag i deras karaktär. De hade nästan från vaggan blivit formade av den monolitiska staten; de var uppfostrade inte i marxismen, utan i en primitiv bysantinsk variant av den. De hade aldrig fått vänja sig vid att ifrågasätta en vedertagen sanning; de hade aldrig fått uppleva en verklig sammanstötning mellan motstridiga åsikter och principer, de hade aldrig fått bilda sig en självständig mening. Utrensningarna isolerade slutgiltigt den unga generationen från varje störande påverkan utifrån.

Sammansatt av så många olika element, fyllde ‘järnridån’ i själva verket en dubbel funktion, ‘progressiv’ och ‘reaktionär’. Bakom denna ridå fann revolutionen en viss trygghet, och regeringen kunde fortsätta sitt industrialiserings- och moderniseringsarbete. (Det rent militära värdet av järnridån’ visade sig delvis under kriget, då Hitlers generaler, efter att ha ryckt in i Ryssland upptäckte att de visste så gott som ingenting om sin fiende.[2]) Samtidigt dolde ‘järnridån’ Stalins autokrati, hans skrämmande despotism, hans legender och bedrägerier. I bägge sina funktioner hade ‘järnridån’ för stalinismen blivit det ofrånkomliga villkoret för själva dess existens.

Det var detta villkor, detta sine qua non för dess bestånd, som segern nu hotade beröva stalinismen. Ryssland fann sig plötsligt på tusen olika sätt indraget i yttervärldens liv och angelägenheter. Miljoner ryska soldater marscherade in i ett dussin främmande länder. Det var, i mer än en betydelse, ‘l’etat en voyage’, som Napoleon hade kallat en armé på marsch in

[2] B. H. Liddell Hart: a. a., s. 184, 187 och 196.

i ett främmande land. Miljoner före detta tvångsarbetare återvände hem efter en lång vistelse i Tyskland. En massa ryska officerare satt i interallierade kommissioner, i daglig kontakt med en främmande värld. 'Järnridån' var genomborrad, sprängd, nästan splittrad.

Det intryck det kapitalistiska västerlandet gjorde på ryssarna var ingalunda så odelat gynnsamt som många självbelåtna västerlänningar var benägna att tro. Ryssarna såg ett Europa i ruiner. Miljoner av deras män och kvinnor hade i åratal levat bakom de tyska koncentrationslägrens taggtråd eller i gaskamrarnas skugga. De såg den europeiska kulturens fruktansvärt sönderfrätta baksida, inte dess ädla gamla ansikte. I mångas ögon måste yttervärlden ha tett sig ännu mörkare än propagandisterna i hemlandet hade utmålat den. Även de som varit förskonade från sådana hemska upplevelser blev på intet sätt omvända till den kapitalistiska livsformen. För de flesta av dem var varje samhälle där produktionsmedlen inte ägdes av det allmänna den renodlade sociala orättvisan, en förbluffande eller löjlig anakronism. Inte desto mindre började under denna kontakt med yttervärlden tankevanor som formats under isoleringens år att försvagas, om inte att försvinna. Ryssarna märkte att till och med under krigets härjningar de utländska folken hade en högre levnadsstandard än de själva. De bländades av den bekväma tillvaro som till och med de besegrade alltjämt förde.[3] De observerade, inte utan avund, att polacker, ungrare, tjecker och jugoslaver var mera otvungna än de själva, att de inte led av så många hämningar när det gällde att säga sin mening, med ett ord, att de åtnjöt en viss grad av frihet.

Kontakten med främmande länder alstrade en moralisk jäsning. Man får ett begrepp om dess omfattning, om man betänker att den påverkade miljoner människor, som vid sin återkomst hem inte kunde förhindras att berätta något om sina upplevelser för släktingar och vänner. Någon sensationell politisk omsvängning kunde inte omedelbart bli följden av detta. Inte kunde heller jäsämnet kristallisera sig till några klara politiska idéer – det fanns inte längre några självständiga grupper eller organisationer som kunde utforma sådana idéer. Nationen kunde inte i en hast återförvärva de vanor att bilda sig en egen åsikt från vilka den så hårdhänt blivit avvand. Vad som börjat i dess själ tycks ha varit en omärklig process, en omvärdering av värden, om vars varaktighet och slutliga utgång ingen kunde profetera. Den nyvunna erfarenheten gav ny kraft åt nationens längtan efter bättre materiella levnadsvillkor, en längtan som Stalins regering troligen mötte på halva vägen genom att utkräva skadestånd av de besegrade och genom en energisk återuppbyggnad av landets eget näringsliv. Utanför den materiella intressesfären hade en vag längtan efter frihet och en nyförvärvad nyfikenhet på yttervärlden gjort sig märkbar, en längtan och en nyfikenhet som regeringen var illa rustad att tillfredsställa.[4] Segern kunde inte undgå att fylla nationen, åtminstone dess intelligenta, framåtblickande element, med känslan av att den bestått sitt yttersta prov, att den nått myndig ålder och vuxit ifrån det förmynderskap vilket den hade att tacka för så mycket och under vilket den lidit så mycket. Om det är sant att nationen i sin segerstämning var villig att förlåta Stalin hans gamla missgärningar, är det förmodligen ännu sannare att den inte var villig att se en upprepning av dessa missgärningar.

Vi har sagt att det inte existerade några grupper eller organisationer som kunde omsätta det nya jäsämnet i politiska idéer. Påståendet måste tas med en viss modifikation. Mot slutet av kriget utgjorde officerskåren fröet till en sådan organisation. I ett föregående kapitel har vi

[3] På tjugutalet hade Trotskij förfäktat att 'trycket av billiga varor', producerade i de kapitalistiska länderna, skulle besegra socialismen i ett land. Stalins ekonomiska protektionism höll detta i schack. 'Floden av billiga utländska varor' tilläts inte att bryta sig väg in i Ryssland. Men under framtryckningen i Europa hade Ryssland fått känna det moraliska trycket, så att säga. av de 'billiga varorna', det vill säga av den högre levnadsstandard som frambragts av kapitalismen. L. Trotsky: 'The Real Situation in Russia', s. 83.

[4] Här ligger troligen förklaringen till dödsstraffets avskaffande, den kvasiliberala modifieringen av strafflagen, med tonvikt på rättssäkerhet och likhet inför lagen, samt ett antal andra efterkrigsreformer.

skärskådat de omständigheter som till hälften fritog den från det totalitära trycket och tillät den att förvärva en utpräglad egen personlighet. Mot krigets slut var det officerskåren som moraliskt dominerade nationen. Den hade en ledare att se upp till i marskalk Zjukov, Moskvas försvarare och Berlins erövrare, vars popularitet stod efter endast för Stalin. Den kan till och med ha varit en nyans mera äkta, eftersom den mindre stödde sig på officiell propaganda. Därmed är inte sagt att Stalins personliga ställning var i fara eller att Zjukov hade kunnat uppträda som hans rival. Det skulle förmodligen dröja länge innan någon politisk opposition kunde framväxa, och det var i hög grad tvivelaktigt om så skulle kunna ske medan Stalin var i livet. Men även om hans egen ställning inte var hotad, var Stalin blott alltför angelägen, nu liksom på trettiotalet, att återigen – ehuru nu under mycket mildare former – undanröja möjligheten av en alternativ regering, eller snarare av en efterträdare som han inte själv hade utvalt. Han erinrade sig måhända efterspelet till den jäsning som uppstod i Alexander I:s armé genom dess kontakt med Europa. Blott några år efter segern över Napoleon var tsarens armé späckad med hemliga sällskap, bildade av män vilka åsynen av livet utanför Ryssland hade eggat att kämpa för reformer i hemlandet. Efter Alexanders död planlade och utförde dessa hemliga sällskap dekabristupproret 1825, förelöparen till en lång serie revolutionära skakningar.

Stalins främsta strävan var fördenskull att lyfta partiet tillbaka till dess forna upphöjda ställning, vilken det inte skulle dela med någon annan kår. De uppburna marskalkarnas och generalernas stjärnor började dala. Några månader efter eld-upphör nämndes knappast mer deras namn och bedrifter av propagandisterna. Det kan sägas att allt detta var sunt och normalt och att det skulle ha gått på samma sätt i varje nation som inte behärskades av en militärdiktator. Emellertid låg det mera i det än så. Officerskårens undanskymmande hade sin politiska innebörd. Det genomfördes målmedvetet och konsekvent, vilket tydligt framgick då marskalk Zjukov 1946 komplett försvann ur den allmänna blickpunkten. Alltifrån denna tidpunkt fördunklades gradvis hans insats vid Stalingrads och till och med Moskvas försvar i de officiella krigsskildringarna, tills ‘Pravda’ på treårsdagen av slaget om Berlin lyckades hugfästa händelsen utan att en enda gång nämna Zjukovs namn.[5] Hans namn var utplånat ur krigets annaler, liksom så många namn hade blivit utplånade ur revolutionens.

Stalins ansträngning att återställa partiets moraliska supremati gick hand i hand med hans strävan att åter fastställa partiets åskådning i strid mot de föregående årens nationalistiska stämning. I dragkampen mellan revolution och tradition hävdade sig den förra markant, om den än inte totalt undertryckte eller utplånade den senare. Freden, liksom kriget dessförinnan, nödvändiggjorde många ideologiska justeringar på det offentliga livets alla områden, i politiken, i nationalekonomin, i historieskrivningen, i filosofin, skönlitteraturen och konsten. Överallt blev Moder Rysslands husgudar, som nyligen återinstallerats med mycken salvelse, i tysthet återförvisade till skräpkammaren, om inte helt och hållet utkastade. Det var inte längre god patriotisk ton att åkalla namnen Kutuzov, Suvorov, Minin och Pozjarskij. Det var inte längre fashionabelt att glorifiera de stora tsarerna, Ivan den förskräcklige och Peter den store, vilka historiker och författare helt nyss med mera vördnad än takt hade behandlat som Stalins andliga förfäder. Till och med den storryska propagandan blev nerdämpad. Det ansågs på det hela taget inte längre önskvärt att folkets tankar alltför mycket inriktades på det förflutna.[6]

---

[5] I ‘Pravda’ för den 9 maj 1948 förklaras det att planen för stormningen av Berlin var utarbetad av Stalin själv. Minnesartiklarnas författare namnger många av de generaler som deltog i slaget, men inte Zjukov.

[6] I början av 1945 beslöt partiets centralkommitté att indraga ‘Istoritjeskii Journal’, de ryska historikernas tidskrift, och ersätta den med en ny, kallad ‘Voprosy Istorii’. ‘I vår historiska forskning under de senaste åren har även funnits förvrängningar ... syftande till stormaktschauvinism; där fanns en tendens att på ett summariskt sätt rehabilitera tsardömets kolonial- och annexionspolitik, att återinföra borgerliga synpunkter i skildringarna av den ryska statens tillväxt, att förneka bonderörelsernas revolutionära innebörd, att idealisera det autokratiska systemets män och att avstå från klassanalysen av historiska företeelser.’ (‘Voprosy Istorii’, nr 1 1945.)

Den nya uppgiften var att återuppliva ‘bolsjevikmedvetandet’. Ungdomen skulle nu få lära sig att mera värdesätta de ting, i vilka det moderna Ryssland skilde sig från det gamla än de i vilka det liknade det gamla. Man måste få den att inse för hur mycket Sovjetunionen hade att tacka socialismen, klasskampen och marxismen-leninismen, så som den tolkades av Stalin. Något som påminde om en leninistisk renässans iscensattes och befrämjades nu.

Till en del var troligen den nya riktningen en ärlig reaktion efter krigstidens nationalistiska frosseri. Till en del torde den ha dikterats av Stalins personliga intressen. Under åren 1941-43 kunde han alltjämt känna sig smickrad över jämförelser mellan honom själv och Peter den store och ha sin stolthet i analogier mellan de båda fosterlandskrigen 1812 och 1941. Upplyft på föregångarnas skuldror vann han i resning. Som segrare hade han intet behov av allt detta. Tsar Peter, Alexander, Kutuzov tedde sig som dvärgar bredvid honom. Det var en helt annan sak att återigen presentera sig som Lenins efterträdare, ty Lenins resning hade trots allt förblivit vad den en gång varit. Men bortsett från sådana hänsyn, som man endast kan gissa sig till, hade Stalin ett mera omfattande skäl att gynna den leninistiska renässansen. Genom den hoppades han kunna parera det kapitalistiska västerlandets nya framstöt mot Ryssland. Den nationalistiska propagandan hade varit god nog när det gällde att elda folket till dess bittra kamp för livet. Men den var inte god nog då folket måste stålsättas mot det ‘korrumperande’ inflytandet från yttervärlden och inges nytt hopp. Endast i ljuset av bolsjevikdoktrinen, som predikade att kapitalismen måste gå under och socialismen segra, kunde man få folket att inse att de ting i västerlandet som imponerat på det var idel vackert bländverk, som dolde en obotlig ruttenhet. Stalin sökte blåsa liv i kommunismens gamla halvt utslocknade ideologiska glöd för att hålla stånd mot västerlandet, inte endast utanför Ryssland, utan också innanför dess gränser. Genom att vädja till denna glöd hoppades han framför allt kunna återställa intelligentsians moral och återförsona den med sitt hårda och karga välde. Genom en av historiens många ironiska nycker blev nu leninismen uppbådad för att täppa till bräscherna i Stalins ‘järnridå’.

Det låg något av sisyfusarbete i dessa ansträngningar, beroende på en uppenbar motsägelse mellan Stalins utrikes och inrikes politik. Hans utrikespolitik strävade att hålla Ryssland kvar i Europa. Hans inrikespolitik strävade att hålla dess tankar borta från Europa. Hans mål var att åter isolera Ryssland inte blott från den del av kontinenten som stod under amerikanskt och brittiskt inflytande, utan även från den del som kommit under ryskt inflytande, ty livsföringen och det andliga klimatet i ‘folkdemokratierna’ var helt andra än i Ryssland. Delvis berodde detta på den inbördes olikheten hos de nationella traditionerna bland ryssar, polacker, tjecker, ungrare, serber. Till och med i Ryssland hade stalinismens formgivande processer varat i många år och nödvändiggjort många ekonomiska omvälvningar, politiska chocker och långsamma förändringar. Slutprodukten a: denna långa och mödosamma utveckling kunde inte exporteras i färdigt skick till länderna i den ryska sfären. Under väntetiden skulle deras ekonomiska system, med alltjämt övervägande privatägt jordbruk, med skiljaktiga metoder och varierande grader av effektivitet i industriarbetet, vara av en annan art än det ryska. Tjeckernas och polackernas levnadsstandard, som av ålder var högre än den ryska, kunde inte pressas ner lika lågt till industrialiseringens fromma som det skett i Ryssland. Allt detta var ägnat att framtvinga ‘avvikelser’ från det ortodoxa systemet. En verklig kontakt mellan Ryssland och ‘folkdemokratierna’ – obehindrad samfärdsel och fritt tankeutbyte – kunde lätt ha givit upphov till ny jäsning inom Ryssland. Stalin måste därför upprätthålla två ‘järnridåer’, av vilka den ena skilde Ryssland från dess egen intressesfär och den andra skilde denna sfär från Västeuropa. Den allmänna opinionen i väster sysselsatte sig mest med den senare, men det var den förra som var mest ogenomtränglig. Ändå är det tveksamt om ens denna dubbla mur effektivt kan fylla sitt ändamål för en politik som syftar till att samtidigt hålla Ryssland inom och utanför Europa.

*

Den segerrika stalinismens tragedi ligger emellertid i ett större och vida farligare dilemma. Stalin har satsat allt på att sovjetisera hela den ryska intressezonen. Tydligen trodde han att han efter att ha genomfört detta skulle kunna säkra den stora vapenvilan, 'den fredliga samlevnaden', för att använda hans eget uttryck, mellan det kapitalistiska västern och det kommunistiska östern. Dessa båda mål, revolution inom den ryska sfären och fredlig samlevnad mellan de två systemen, har tenderat att motverka varandra. Den vapenvila mellan kapitalism och kommunism som rådde under tjugo- och trettiotalen var baserad på en osäker maktbalans, vilken svårligen kan återställas. Till dess grundfaktorer hörde rysk svaghet Och amerikansk isolationism. Bådadera tillhör det förflutna. En ny balans skulle kräva att Förenta staterna försonade sig med ett ryskt övervälde i öster och Ryssland med ett amerikanskt övervälde i väster. Den skulle kräva att stormakterna för alltid bevarade världens uppdelning i intressezoner. Även om de kunde förmå sig därtill, skulle den nya balansen ändå bli högeligen instabil på grund av den extrema maktpolarisationen i världen och friktionen vid de båda systemens gränslinjer. Än betydelsefullare är att det andra världskrigets utgång har rest frågan om inte världen, på tröskeln till atomåldern, har blivit för liten för båda de fientliga systemen. Frågan är inte alldeles ny. Den industriella teknikens uppsving har sedan länge varit ägnat att göra begreppen folkstater och imperier föråldrade. Men den plötsliga expansionen av både det amerikanska inflytandet och Sovjetsystemet, jämsides med den nya revolutionen på teknikens område, har på nytt ställt frågan i förgrunden med förkrossande enträgenhet och outhärdlig skärpa. Inför denna fråga tycks den segerrika stalinismen, liksom världen i övrigt, stå maktlös.

*

Vi avbryter här berättelsen om Stalins liv och arbete. Vi har inga illusioner om att vi av den kan dra giltiga slutsatser eller på grundval av den kan bilda oss en säker uppfattning om mannen, om hans verk och hans misslyckanden. Efter så många toppar och vågdalar tycks hans drama först nu gå mot sin kulmen, och vi vet inte i vilket nytt perspektiv dess sista akt kan försätta de föregående.

Vad som synes otvivelaktigt är att Stalin tillhör de stora revolutionära despoternas släkte, detsamma som Cromwell, Robespierre och Napoleon tillhörde. Det är endast rätt och billigt att lägga lika stark tonvikt på varje led i denna definition. Han är stor, om man mäter hans resning efter omfånget av hans strävanden, räckvidden av hans handlingar, väldigheten hos den scen han dominerat. Han är revolutionär, inte i den betydelsen att han förblivit trogen alla revolutionens ursprungliga principer, men därför att han förverkligat en fundamentalt ny princip för samhällsorganisation, vilken, vad som än sker med honom personligen eller till och med den regim som är förbunden med hans namn, säkerligen kommer att överleva, att berika den mänskliga erfarenheten och leda den in på nya banor. Det har i själva verket varit en av Stalins triumfer att se hur många andra regimer som försökt stjäla blixten från honom och göra gällande att även de har apterat planhushållningens metoder. Slutligen har hans omänskliga despotism inte endast besudlat mycket av hans verk – den kan dessutom ännu framkalla en våldsam reaktion, varvid människor kan bli benägna att för en tid glömma vad det är de reagerar mot: stalinismens tyranni eller dess progressiva sociala verk.

Den komplicerade naturen hos Stalins personlighet och roll blir mest framträdande när man försöker göra en jämförelse mellan honom och Hitler. Likheterna är talrika och slående. Bägge undertryckte oppositionen utan förskoning eller skrupler. Bägge byggde upp en totalitär statsmaskin och utsatte sitt folk för dess konstanta, hänsynslösa tryck. Bägge sökte omforma nationens själ efter ett enda mönster, där varje 'misshaglig' impuls eller påverkan var

utesluten. Bägge etablerade sig som den obestridlige härskaren, som styrde sitt land enligt en sträng Führerprincip.[7]

Här slutar likheterna, och olikheterna börjar. Inte på ett enda område har Hitler fört den tyska nationen framåt förbi den punkt den hade uppnått då han övertog makten. På de flesta områden har han drivit den tillbaka, fruktansvärt långt tillbaka. Det Tyskland han övertog 1933 var, trots ekonomisk depression och sociala spänningar, ett rikt och blomstrande land. Dess industri var den högst utvecklade på kontinenten. Dess sociala institutioner var de mest moderna en europeisk stat någonsin har ägt. Dess universitet var stora lärdomscentra, som kunde berömma sig av berömda vetenskapsmän. Den bättre delen av den tyska ungdomen var allvarlig, vaken och idealistisk. Den tyska teatern var föremål för den högsta beundran och ett föredöme för andra länders. De bästa tyska tidningarna var de mest intelligenta och bäst underrättade inom den kontinentala pressen.

Det Tyskland Hitler lämnade efter sig var utarmat och nersjunket i barbari. Vi talar nu inte om följderna av Tysklands nederlag, utan om nationens tillstånd oavsett nederlaget. Den materiella produktionsapparat landet ägde under Hitler var, bortsett från speciella rustningsindustrier, inte väsentligt större än den det hade ägt tidigare. De sociala institutionerna var halvt förintade. Universiteten blev exercisfält för en generation fruktansvärda omänniskor. De berömda vetenskapsmännen tvingades att antingen emigrera eller underkasta sig SS-männens ledning och lära sig rabbla rasfanatismens ramsor. Läkarna förvandlades till specialister på blodets rasrenhet eller till mördare av dem vilkas blod ansågs orent. I nationalfilosofins tempel lade Alfred Rosenberg beslag på den helgonnisch som förut upptagits av Immanuel Kant. Tolv års ‘uppfostran’ genom nazifierad press, radio, film och teater gjorde Tysklands kollektiva själ förkrympt och osjälvständig. Dessa fruktansvärda förluster uppvägdes inte av en enda positiv vinning eller av en enda ny idé, såvida man inte vill betrakta som ny idén om att en enda nation eller ras har rätt att dominera eller utrota de andra. Inte hade heller nationalsocialismen i nämnvärd grad förändrat nationens sociala struktur. När den nazistiska fasaden sprängdes bort, var den struktur som avslöjade sig för världens ögon likadan som den varit före Hitler, med sina stora industrimagnater, sina Krupp och Thyssen, sina junkrar, sina medelklasser, sina storbönder och industriarbetare. Sociologiskt, om än inte politiskt, var Tyskland av 1945 alltjämt Hohenzollrarnas Tyskland, endast nedstörtat i förfärande oordning och förvirring genom en tragiskt meningslös omvälvning.[8]

Vilken kontrast erbjuder då inte, trots allt, det stalinistiska Ryssland. Den nation över vilken Stalin tog makten kunde, bortsett från små grupper upplysta arbetare och intellektuella, med fog kallas en nation av barbarer. Det är inte meningen att därmed kasta någon skugga på den ryska folkkaraktären – Rysslands ‘efterblivna asiatiska’ tillstånd har varit dess tragedi, inte dess fel. Stalin företog sig, för att citera ett bekant uttryck, att driva ut barbariet ur Ryssland med barbariska medel. Till följd av arten av de medel han begagnade har mycket av det bortdrivna åter smugit sig tillbaka. Inte desto mindre har nationen avancerat långt på de flesta om-

[7] Det finns emellertid en skillnad mellan den nazistiska och den stalinistiska varianten av Führerprincipen. Hitler dyrkades av sina anhängare, utan hämningar, som en halvgud, eftersom avgudadyrkan endast alltför väl passade samman med rasmystiken. Stalinkulten å andra sidan skulle aldrig helt ha kunnat bringas i överensstämmelse med marxismens och leninismens realism. Stalin har dyrkats inte som en mystisk halvgud, utan som doktrinens väktare, revolutionens förvaltare, maktens symbol. Den marxistiska hämningen har tvingat honom att bemantla sin personliga makt med politbyråns eller centralkommitténs kollektiva myndighet.

[8] ‘Än mer skrämmande än Hitlerväldets andliga kvarlåtenskap är dess ekonomiska efterverkningar. Inte ens det mest hänsynslösa genomförande av socialismens och kommunismens ekonomiska doktriner skulle ha varit mera förödande i sina verkningar än Hitlers totala okunnighet i nationalekonomiska frågor. Hitlers fyraårsplan hade ingenting gemensamt med konstruktiv planhushållning i stil med de ryska femårsplanerna.’ Detta uttalande kommer från en så orubblig motståndare till kommunismen och socialismen som Hjalmar Schacht, en gång Hitlers ‘ekonomiska trollkarl’. Hjalmar Schacht: ‘Abrechnung mit Hitler’, s. 41.

råden av sin tillvaro. Dess materiella produktionsapparat, vilken omkring 1930 alltjämt var underlägsen vilken medelstor europeisk nation som helst, har utvidgats så starkt och så snabbt att Ryssland nu är den främsta industrimakten i Europa och den näst största i världen. Inom föga mer än ett årtionde har antalet städer och samhällen fördubblats och stadsbefolkningen vuxit med trettio miljoner. Antalet skolor av alla slag har undergått en mycket imponerande ökning. Hela nationen har satts i skola. Dess intellekt har blivit så eftertryckligt väckt att det knappast åter kan falla i sömn. Dess törst efter kunskap, efter vetenskap och konst har under Stalins regim stimulerats till den grad att den blivit osläcklig och besvärande. Det bör påpekas, att fastän Stalin har hållit Ryssland isolerat från samtida påverkningar västerifrån, har han uppmuntrat och befrämjat varje intresse för vad han kallar det 'kulturella arvet' från västerlandet. I kanske intet annat land har ungdomen blivit så genomsyrad med kärlek och vördnad för andra folks klassiska litteratur och konst som i Ryssland.[9] Detta är en av de väsentliga olikheterna mellan nazismens och stalinismens uppfostringsmetoder. En annan är att Stalin i olikhet med Hitler inte har förbjudit den nya generationen att läsa och studera dem av dess egen litteraturs klassiker vilkas åsikter inte överensstämmer med hans. Medan han tyranniserat de levande skalderna, romanförfattarna, historikerna, konstnärerna och till och med kompositörerna, har han på det hela taget visat en förundransvärd pietet mot de döda. Pusjkin, Gogol, Tolstoj, Tjechov, Belinskij och många andra, vilkas satir och kritik mot det forna tyranniet blott alltför ofta har kunnat syfta på det nuvarande, har bokstavligen tvingats i händerna på ungdomen i miljoner exemplar. Ingen rysk Lessing eller Heine har blivit bränd på kättarbål. Inte kan man heller bortse ifrån att stalinismens inneboende ideal, ett ideal åt vilket Stalin har givit ett grovt förvrängt uttryck, inte är den ena människans övervälde över den andra, utan deras fundamentala jämlikhet. Till och med den proletära diktaturen är tänkt som blott och bart en övergångsform till ett klasslöst samhälle, och det är frihetens och jämlikhetens brödraskap, inte diktaturen, som har förblivit inspirationen. Det har sålunda funnits många positiva, värdefulla element i stalinismens uppfostrande inflytande, element som troligen i det långa loppet kommer att göra uppror mot dess sämre sidor.

Slutligen har det ryska samhällets hela struktur undergått en förändring så djup och mångsidig att den aldrig helt kan upphävas. Det är möjligt att tänka sig en våldsam reaktion hos det ryska folket mot det belägringstillstånd det så länge har levat i. Det är till och med möjligt att föreställa sig ett slags politisk restauration. Men säkert är, att även en sådan restauration blott skulle beröra det ryska samhällets yta, och att den skulle visa sin vanmakt gentemot revolutionens verk ännu tydligare än de Stuartska och Bourbonska restaurationerna har gjort. Ty om det stalinistiska Ryssland gäller mer än om någon annan revolutionär nation att 'tjugo år har uträttat tjugo generationers arbete'.

Av alla dessa skäl kan Stalin inte ställas vid sidan av Hitler bland de tyranner vilkas insats varit komplett värdelös och efemär. Hitler var ledaren för en steril kontrarevolution, under det att Stalin har varit både ledaren för och den hänsynslösa utnyttjaren av en tragisk, självmotsägande men skapande revolution. Liksom Cromwell, Robespierre och Napoleon började han som ett upproriskt folks tjänare och gjorde sig till dess herre. Liksom Cromwell förkroppsligar han revolutionens kontinuitet genom alla dess faser och metamorfoser, låt vara att hans roll var mindre framträdande under den första av dess faser. Liksom Robespierre har han utkrävt sitt eget partis hjärteblod, och liksom Napoleon har han byggt upp sitt halvt konservativa, halvt revolutionära imperium och fört revolutionen utanför sitt lands gränser. Den bättre delen av Stalins verk kommer lika visst att överleva Stalin själv som de bättre delarna av Cromwells och Napoleons verk har överlevat dem. Men för att rädda det åt framtiden och ge

[9] Under sovjetregimens år fram till kriget var totalupplagorna av utländska klassiker: Byrons verk en halv miljon exemplar, Balzac nära två miljoner, Dickens två miljoner, Goethe en halv miljon, Heine en miljon, Victor Hugo tre miljoner, Maupassant över tre miljoner, Shakespeare en miljon tvåhundra tusen, Zola två miljoner etcetera.

det dess rätta värde skall måhända historien än nödgas rensa och omskapa Stalins verk lika hårdhänt som den en gång rensade och omskapade den engelska revolutionens verk efter Cromwell och den franska efter Napoleon.

KAPITEL 15

Stalins sista år

Stalins sista år innebar både fullbordan och upplösning av hans verk. Hans karriärs hela drama spelades på nytt i slutakten och scenen som redan från början varit så väldig utvidgades till dimensioner som kunde förkrympt till och med en större man än Stalin. Konflikten mellan Sovjetunionen och dess allierade från kriget hade redan engagerat halva världen. Men nu segrade den kinesiska revolutionen och satte därmed punkt för Sovjetunionens isolering och för doktrinen om 'socialism i ett enda land'. Den överskuggade de tvivelaktiga revolutioner som Stalin hade lyckats iscensätta i Östeuropa. Den förändrade i ett enda slag maktbalansen i världen och den förvandlade stalinismen med sin nationella självtillräcklighet och sitt självförhärligande till en aggressiv anakronism.

Samtidigt skedde förändringar inom Sovjetunionen som långsamt underminerade stalinismen inom landet. Nationen återupplevde en del av sina erfarenheter från 1930-talet, ty kriget hade kastat den tillbaka och hämmat dess utveckling och tillväxt. Stalin lanserade på nytt 'den ursprungliga socialistiska ackumulationen'. Han kunde inte tillåta folket någon respit efter krigets umbäranden. Han var tvungen att mobilisera dem igen och pressa ur dem varje uns av energi för att rehabilitera den förstörda eller nedslitna industrin. Han mötte folkets leda och trötthet med oförtröttad hänsynslöshet. Han disciplinerade och organiserade dem återigen, lade på dem de strängaste undantagsförordningar och sträng arbetslagstiftning och underkastade dem en allt mer genomträngande poliskontroll. Han krossade varje tillstymmelse till motstånd eller opposition. Ändå var det inte bara så att historien upprepades. Nationen föll inte tillbaka i en redan passerad fas av sin utveckling. Fastän den förlorat mycket genom krigets umbäranden och katastrofer hade den ändå vunnit en ny grund och nya perspektiv och den genomgick en snabb och kraftfull återhämtning. Industrialiseringen av de östra republikerna och provinserna hade accelererats. Landet bortom Volga och Ural, där Röda Arméns förråd hade legat sedan den tyska invasionen, tjänade som bas för nationens ekonomiska återhämtning. Men rehabiliteringen fick också stöd av skadeståndsleveranserna från Tyskland och andra besegrade länder. Framförallt var inte landet kulturellt och politiskt detsamma som förr. Vi har sett hur dess moraliska tåga stärktes av upplevelserna mellan 1941-45 och vilken jäsningsprocess detta hade satt i gång i människornas sinnen. Den fortsatta moderniseringen av samhället och utbildningen av massorna intensifierade denna jäsning, fastän stämningen bland folket som levde i skuggan av de katastrofer kriget hade skapat var allvarligt dämpad.

Trogen sin karaktär sökte Stalin förekomma och kväva verkningarna av ett nytt socialt medvetande. Jagad av sin egen otrygghet och viljan att för evigt befästa den 'monolitiska' form som han påtvingat nationen försökte han att återuppliva och på nytt införa mardrömmarna från de stora utrensningarna. Han kunde inte inse att han själv genom att fostra fram det moderna samhället och genom massutbildningen var den som 'förgiftade' folkets medvetande och förberedde det för uppgörelsen med stalinismen. Oförmögen att fatta bristerna i sina föråldrade metoder och dogmer och omgiven av det ständigt tätare, förblindade töcknet som hans egna handlingar skapat blev han under sina sista år alltmer främmande från sin tids verklighet men också från sin egen regim.

Stalins arvtagare, hans i livstiden devota tjänare, målade efter hans död bilden av hans sista år i mörkaste färger. De lade skulden till hans känslolöshet inför folkets lidanden på hans bristande förmåga till inlevelse och på sinnessjukdom. Det ligger mycket av sanning i dessa vittnesbörd men de innehåller också ett element av parodi avsett att ställa efterträdarnas dygder i rampljuset. Efter kriget handlade Stalin fortfarande med den blandning av mod och feghet, statsklokhet och trångsyn, framsynthet och kortsynthet som varit karaktäristisk för

honom under hela hans karriär. I många avseenden var hans handlingar nu mera skrämmande än någonsin.

Den 9 februari 1946 proklamerade han i ett 'valtal' den första femårsplanen efter kriget och skisserade de främsta målsättningarna för ytterligare 'tre eller flera femårsplaner'. Han påpekade att endast efter det att målen för dessa planer hade uppnåtts kunde Sovjetunionens folk slutgiltigt känna genuint framtidshopp och säkerhet. De måste gå vidare i uppbyggandet av den ekonomiska styrkan så att de inom loppet av femton år kunde producera 60 millioner ton stål, 500 millioner ton kol och 60 millioner ton olja och så vidare. 'Endast då' sade han 'kommer vi att ha reella garantier mot överraskningar'. Vid ett tal som ägde rum bara några månader efter att den första atombomben hade exploderat över Hiroshima och Nagasaki antydde han den otrygghet som Amerika genom sitt atombombsmonopol hade försatt Ryssland i. Han vädjade till folket att besvara den amerikanska utmaningen.

För många framstod detta ambitiösa program som orealistiskt. De arbetare som Stalin vädjat till var hungriga – städernas konsumtion hade sjunkit till omkring 40 % av vad den varit t.o.m. det magra året 1940. I kolgruvorna vid Dons dalgång pumpade arbetarna fortfarande vatten ur schakten, varje ton kol som bärgades upp till ytan välkomnades som en sällsynt skatt. Stålverken som fungerade endast tack vare svett och tårar, producerade endast 12 millioner ton obearbetad malm – en bråkdel av den amerikanska produktionen. Ingenjörsuppgifter utfördes av ungdomlig halvutbildad arbetskraft. Folk klädde sig i trasor många gick t.o.m. barfota. Det kunde nästan synas som ett hån att vädja till dessa människor att 'ta upp kampen' med Förenta Staterna. Trots allt detta skulle Sovjetunionen uppnå de huvudmål som Stalin satt för den industriella utvecklingen och det t.o.m. tidigare än den skisserade planen förutsett. Kolgruvorna producerade 500 millioner ton redan efter 12 år. Oljeproduktionen steg till 60 millioner ton efter bara nio år och stålindustrin levererade sina 60 millioner ton i god tid före utgången av 1950-talet.

Under samma tid mer än fyrdubblades produktionen av cement och industrivaror. Industrins användning av elektricitet per arbetare tredubblades och utbudet av maskiner eller maskindelar sju- eller åttadubblades. Större delen av de mest ansträngande av dessa framsteg gjordes under Stalins sista år.

Samtidigt med dessa framsteg lades grunden till Rysslands kärnvapenindustri. Denna uppgift tog i anspråk en stor del av landets reducerade resurser. Det kapital som investerades inom alla industrins branscher mellan 1946 och 1950 var lika stort som de sammanlagda investeringarna under den trettonåriga perioden före kriget, från 1928 och fram till nazisternas invasion. Liksom alltid var Stalin böjd att utveckla tung industri och krigsindustri. Han uppställde utomordentligt blygsamma mål för konsumtionsindustrin och inte ens dessa uppnåddes. Och hela den jättelika konstruktionen vilade även denna gång på en mycket bräcklig jordbrukssektor. Under kriget när fienden hade ockuperat landets rikaste jordbruksdistrikt hade lantbrukets produktion sjunkit till mindre än hälften av vad som var normalt. Den första skörden efter kriget nådde i landet som helhet inte mer än 60 % av en normalskörd före kriget. Reserverna var uttömda, många djurbesättningar hade slaktats ned, maskiner och traktorer var i dåligt skick och det fanns heller inte tillräckligt antal av dem. Till och med utsädesförråden hade antingen förstörts eller helt ätits upp. Det fanns inte en gång tillräckligt med tillgänglig arbetskraft för att på nytt lägga det land under plogen som under kriget fått växa igen.

Sådan var situationen 1946 när en fruktansvärd torka drabbade landet. Detta var – som en officiell bulletin karakteriserade det – den värsta katastrof som drabbat jordbruket sedan 1891, d.v.s. på över ett halvt århundrade. Katastrofen var mycket mera spridd än de stormar och den regnbrist som 1921 hade förstört alla odlingar i hela Volgadistriktet och som drivit 36 millioner bönder in i en hungersnöd så sträng att den framkallat utbrott av kannibalism. Folk

lyssnade till den officiella deklarationen med bävan ty eländet under 1891 – en händelse som påskyndat tsardömets fall – hade levt kvar som en mardröm i folkminnet ända sedan dess. Krisen 1946 avslöjade och fördjupade hela skröpligheten som präglade Rysslands jordbruk. Kollektivjordbruken befann sig i det närmaste i upplösningstillstånd. Bönderna fäste större uppmärksamhet vid sina obetydliga privatägda jordlotter än vid de åkrar som de ägde gemensamt. Med hjälp av produkterna från dessa tegar, som de sålde till höga priser, kompletterade de sina magra löner från kolchoserna. Under kriget hade jordbruksbefolkningen slavat för att hålla sig själva vid liv, för att förse armén med mat, för att betala krigslånen och för att kunna sända gåvopaket till fäder, bröder eller äkta män som kämpade vid fronten. När kriget slutade var det endast få familjer som fick se sina män återvända till byarna. Bondebefolkningen hade förlorat den kraftfullaste och mest produktiva åldersgruppen av sin arbetskraft. Under efterkrigsperioden var det åldringar, krymplingar och barn som brukade jorden.

Detta var den mest tragiska sidan av Rysslands militära triumf, att 20 millioner av dess befolkning hade förlorat sina liv i kriget. Stalin dolde omsorgsfullt förlusternas storlek. De officiella rullorna uppgav antalet till 7 millioner. Varje familj visste naturligtvis hur många den själv och dess grannar förlorat i blodbadet. Varje by visste hur många döda den hade att sörja. Vad Stalin förbjöd nationen att veta var summan av döda. Han var rädd för den effekt det skulle ha på den nationella moralen och han anade här en fara för sin egen del. Om han hade låtit folket veta hur stor blodsutgjutelsen hade varit skulle det kanske mycket mera bestämt ha undersökt alla de omständigheter som hade drivit fram det, inklusive hans egna misstag och felkalkyler. Inte heller önskade han att hans allierade – som nu var potentiella fiender – skulle veta exakt hur svagt och utmattat Ryssland hade tagit sig ur kraftmätningen. T.o.m. hans efterträdare tvekade många år innan de avslöjade siffrorna. Landet fick vänta nästan ett och ett halvt decennium, till 1959, på den första folkräkningen efter kriget. Denna visade att av den åldersgrupp som var över 18 år vid slutet av fientligheterna – den åldersgrupp som alltså burit vapen i kriget – fanns det endast 31 millioner män jämfört med 52 millioner kvinnor. Bland de överlevande fanns millioner krymplingar och invalider och dessutom naturligtvis millioner åldringar. En hel generation hade förblött och dess skugga förmörkade den fred Ryssland fått.

Att pressa ut den maximala kapaciteten ur landets minskade arbetskraftsresurser var med nödvändighet den främsta målsättningen för varje politik med syfte att förhindra nationen att sjunka in i hjälplös självömkan inför sina sår. Denna fara var bara alltför verklig. Stalins regering fortsatte att hålla de millioner kvinnor och ynglingar i arbete som hade rekryterats till industrin under kriget och rekryterade dessutom ytterligare millioner. Resenärer västerifrån som besökte ryska och ukrainska städer – skådeplatserna för de nyligen timade fältslagen – rapporterade stundom med missriktad indignation att de överallt såg åldrande kvinnor sysselsatta med det tunga arbetet att med bara händerna rensa gator och torg från ruinernas bråte. I själva verket bidrog kvinnorna med nästan en tredjedel av den arbetskraft som var sysselsatt i byggnadsbranschen. I andra grenar av näringslivet som föll sig naturligare för dem utgjorde de två tredjedelar eller t.o.m. fyra femtedelar av arbetskraften. Genomsnittligt var 51 % av arbetskraften inom det urbana näringslivet och 57 % inom jordbruket kvinnor. Alla lagliga restriktioner beträffande barnarbete sattes ur spel. De långa arbetspassen som introducerades vid krigets början, med 48-timmarsvecka som ett minimum, fortsatte att vara i kraft, tillsammans med den kadaverdisciplin som innebar att det var möjligt att deportera en arbetare till koncentrationsläger för vilken bagatellartad förseelse som helst. Endast på detta sätt var det möjligt att öka den urbana sysselsättningen under fredens första fem år med nästan 12 millioner människor vilket innebar att antalet arbetare och anställda 1950 var 8 millioner fler än 1940. Ingen kunde av egen fri vilja byta eller välja arbete. Staten hade obegränsad makt att placera arbetskraften. Som kronan på verket tog Stalin upp kampanjen mot ‘den

småborgerliga jämlikhetsidén', uppmuntrade stachanovitj-konkurrensen och införde löneskalor och arbetsackord för att upprätthålla eller vidga skillnaderna mellan lönerna.

Det var inte lätt att pejla de stämningar med vilka folket besvarade Stalins höjda krav. Inte heller var det enkelt att avgöra vilka av dem som var berättigade utifrån nationens behov och vilka som endast var godtyckliga nycker. Vad som var anmärkningsvärt i folkets karaktär var den mängd heroiskt mod som existerade parallellt med feg undergivenhet. De överlevande från slaget om Moskva och belägringen av Leningrad återvände hem med känslan av att vara jämlikar vilken uppgift eller belägenhet det än gällde. Mitt uppe i det elddop de nyligen genomlidit hade många börjat tänka på bristerna hos den nation de tillhörde och den fattigdom och det förtryck de var tvingade att uthärda under fredstid. Många hade svurit att inte underkasta sig detta på nytt, men att offra sig till det yttersta för att göra Ryssland till ett lyckligare och friare land. De upptäckte att det inte var lätt, många att det var helt omöjligt. När de såg ruinerna efter sina städer och den brända jorden efter sina byar insåg de att de måste acceptera en fattigdom mera betungande än den de hade varit vana vid och att endast hårt arbete kunde återuppbygga grundvalen för deras fysiska utkomst. Ofta befann de sig inte i den situationen att de kunde avgöra vilka av Stalins påbud som tjänade det allmänna bästa och vilka som bara tjänade hans självhärskardöme. Även de bästa och ädlaste motiv förvandlade sålunda stundtals modiga människor återigen till Stalins devota undersåtar. Vanan och instinkten att lyda utgjorde potentiella påtryckningsmekanismer på alla – ty minnet av trettiotalets terror levde alltjämt i deras minnen – med undantag endast för de mycket unga. Stalin gjorde allt för att hålla dessa minnen levande eller åtminstone återuppliva dem. Varhelst hans misstänksamma öga avslöjade det minsta hot mot sin makt slog han till. Koncentrationslägren uppe i norr och borta i Sibirien fylldes på nytt. Deras nya invånare var officerare och soldater som i egenskap av krigsfångar hade tillbringat fruktansvärda år i tyska läger. Knappt hade de hunnit över gränsen till sitt hemland förrän de ånyo underkastades förhör och utan att ens få se sina familjer fängslades de och deporterades. Det skedde också med många civila som fienden mobiliserat i de ockuperade områdena och fört till Tyskland som tvångsarbetare. De bannlystes alla som förrädare, soldaterna för att de inte lytt Stalins order enligt vilken de aldrig skulle gett sig levande till fienden och de civila för att ha samarbetat med fienden. Det hjälpte inte att Stalins order hade varit ogenomförbara, att millioner soldater hade tvingats åsidosätta dem och att de sonat 'disciplinbrotten' genom den tortyr de genomlidit i fångenskap. Även utifrån den mest cyniska utgångspunkt var den bestraffning Stalin mätte ut åt dem absurd, för den innebar ytterligare luckor i nationens arbetsresurser. Till och med före krigsslutet hade Stalin beordrat deportation av hela nationer som anklagades för förräderi. Krim-tartarerna, Ingus-tjeckerna hade alla liksom Volga-tyskarna före dem tvingats lämna sina hemländer och bosätta sig i Sibiriens ödemarker. 'Ukrainarna undgick' enligt Chrusjtjov 'detta öde endast på grund av att de var för många'. Trots det dömdes många av dem som hade samarbetat eller misstänktes för att ha samarbetat med fienden till långa fängelsestraff.

Stalins våldsamma vrede sköljde över folkets huvuden inte bara för att utmäta straff för begångna brott utan också för att kväva varje impuls till olydnad i sin linda. De stränga domarna och massdeportationerna avsåg att kväsa dem som hade återvänt från kriget med egensinniga idéer om förändringar och reformer i hemlandet. Och Stalin handlade på nytt 'efter formeln att det inte var tillräckligt att krossa bara de verkliga opponenterna. Han utrotade hela den omgivning i vilken de hade fötts'. Ändå var till och med hans politiska polis tidvis oförmögen att genomskåda och kontrollera växlingarna och kaoset, att genomtränga de mänskliga strömmar som rörde sig i form av miliontals demobiliserade och evakuerade soldater som återvände till sina gamla hem eller sökte efter nya. Inte heller kunde de alltid ta musten ur det desperata mod som plötsligt blossade upp i öppet våld. I de provinser som stått under tysk ockupation hade nazistpropagandan haft visst inflytande även om själva ockupa-

tionen gjort nazisterna hatade. I västra Ukraina som återtagits från Polen opererade beväpnade förband uppifrån de karpatiska bergen och förhindrade genom terror återupprättandet av Sovjetunionens auktoritet. I de östra delarna av Ukraina rådde likaså upplösning. Band som bestod av före detta kollaboratörer och marodörer genomkorsade stäppen och även den bofasta och fredliga befolkningen avslöjade anti-ryska och antijudiska stämningar. Moskvas iögonenfallande storryska chauvinism kallade fram till ytan den aldrig helt inslumrade lokalchauvinismen i de yttre republikerna. För att motverka dessa tendenser tonade Stalin tidvis ner den storryska propagandan men aldrig för någon längre tid. Hans självmotsägande attityd stod i överensstämmelse med olika fraktioner inom hans egen byråkrati och inom hans folk – fraktioner som han förhindrade från att utkristallisera sig och som han höljde i dimmor så gott han kunde. Konflikten mellan tradition och revolution överlevde kriget och tillväxte snarast i intensitet. De 'två parterna' samexisterade fortfarande inom den stalinistiska monolitiska apparaten – en trogen den leninistiska traditionen och dess proletära internationalism, den andra i kraft av storrysk stolthet och fördom och t.o.m. traditionen från 'de svarta hundarna' och pogromerna.

Det ideologiska lidandet drabbade mest akut intelligentsian. Även under en moralistiskt totalitär regim kommer med nödvändighet författarnas, filosofernas och historikernas kreativa krav upp till ytan och kolliderar med den officiella konformismen och måste också fastän svagt ge uttryck för nationens aktuella splittring i tankar och stämningar. Därav den på en gång tragiska och tragikomiska dragkampen mellan Stalin och intelligentsian som fyllde dessa år. Hur mycket intelligentsian än försökte att hålla sig i linje med ortodoxins krav överrumplades den ofta av spänningarna mellan motstridiga element i stalinismen. Och den misslyckades att foga samman dessa i enlighet med mästarens mystiska och diffusa anvisningar. En firad ukrainsk poet kunde plötsligt bli befunnen skyldig till att 'ge röst' åt 'lokalchauvinismen', auktoritativa historiker kunde anklagas för att underskatta den progressiva karaktären i tsarismens erövringar av Kaukasus och Centralasien, en populär satiriker kunde utpekas som nihilist, filosofer kunde anklagas för att otillbörligt betona marxismens bakgrund i tysk hegeliansk filosofi, stora kompositörer kunde förkastas för sin högdragna och känslolösa likgiltighet för folkmusik – som Stalin älskade – litterära kritiker kunde fördömas för att smutskasta den kanoniserade socialrealismen och så vidare. Intelligentsian var tvingad att vandra den smala vägen mellan 'överdriven nationalism' och 'rotlös kosmopolitism'. Stalin utnämnde Andrei Zjdanov, medlem av politbyrån och guvernör i Leningrad för att hålla rättning i ideologernas led och tukta de oppositionella elementen. Den korta period som Zjdanovs censur varade över konst och litteratur – han dog sommaren 1948 – skulle länge bevaras i minnet hos intelligentsian som en av de värsta kränkningar den genomlevat.

Zjdanovs *ukaser* påverkade emellertid direkt endast de övre samhällslagren. Därunder förblev bönder och arbetare en stum massa. Skulle de också ha varit det om inte kriget fläkt upp ett sådant hål mitt ibland dem? Inom loppet av 30 år hade Sovjetunionens folk ständigt, genom krig, inbördeskrig, utrensningar och hungersnöd förlorat sina mest aktiva, intelligenta och självuppoffrande människor – de som skulle ha kämpat för att säkra revolutionens arv gentemot en auktoritär despotism. Nu bestod hälften av arbetarklassen av medelålders och äldre män som hade erfarit och genomlidit alltför mycket för att ha kvar någon militans. Den andra hälften bestod av ynglingar som hade erfarit och förstått alltför litet för att kunna skapa ett självständigt politiskt medvetande. Bondeklassen var t.o.m. än mer undertryckt och passiv. Kuvade och upptagna av arbetet på att återskapa sina mest elementära livsbetingelser avstod folkets massor från alla aspirationer och drog sig tillbaka till sina privata liv. Förlusten av alla unga mogna och kraftfulla åldersgrupper hade konsekvenser som knappast aldrig nämns – för hur skall man beskriva den effekt som snedbalansen i befolkningsstrukturen hade i frånvaron av 21 millioner män på familjerelationerna och på en stor del av samhällets sexuella liv? Den

grymma rubbningen i samhällets biologiska struktur var ytterligare en källa till psykologisk instabilitet och socio-politisk apati.

Sådant var tillståndet i Sovjetunionen under de första faserna av det kalla kriget. I mars 1946 hade Winston Churchill slagit larm i sitt berömda Fulton-tal och pekat på 'det växande hotet och utmaningen mot civilisationen' som utgjordes av 'kommunismens femte kolonner' och faran av 'att kastas tillbaka till de mörka tidsåldrarna, till stenåldern'. 'Ingen visste' hävdade han 'vad Sovjetunionen och dess internationella kommunistiska organisationer avsåg att göra i framtiden eller var gränsen, om det överhuvudtaget fanns någon, gick för deras expansionistiska tendenser.' Och när Churchill manade Förenta Staterna att slå vakt om sin överlägsenhet beträffande kärnvapen och understödja de östeuropeiska folkens motstånd mot kommunismen svepte fruktans och panikens vågor över världen. Bilden av röda horder, redo att kasta sig över västerns fria folk målades upp för européernas och amerikanernas inbillning. I Ryssland upplevde vanligt folk situationen 'som om atombomberna kunde börja falla över dem redan före midnatt'.

Stalin som spelade spelet utifrån en fruktansvärt svag position beslöt att söka bluffa sig ut genom att visa lugn, självsäkerhet och styrka. Han hade redan dragit sig tillbaka från Persien, efter engelsk-amerikanska påtryckningar – ett land som han hade besatt på basis av en krigsöverenskommelse med Storbritannien. Han hade misslyckats med att få en flottbas på Turkiets kust, det pris som de västliga allierade alltid hade lovat Ryssland i krigstid men förnekat det i fredstid. Det verkade nu som om de allierade försökte att reducera eller eliminera ryskt inflytande på Balkan och i Östeuropa. Fredskonferensen i Paris 1946 förvandlades till ett politiskt slagfält kring frågan om kontrollen över Donau-dalen. Stalins diplomati kämpade rasande och vann på grund av att området var ockuperat av ryska trupper och på grund av att den västeuropeiska diplomatin ännu inte var beredd att följa Churchills stridsrop. Och när Churchill i september öppet uppmanade till en omkastning av allianserna och vädjade till den 'germanska rasen' att sluta 'att slita varandra i bitar' och uppmanade Frankrike och Tyskland att upprätta en 'allians' då de 'dolde sig bakom den vanskliga skölden och .... det labila skyddet som den amerikanska atombomben skänkte'. Till och med på detta svarade Stalin, att ur hans synpunkt 'tycktes möjligheterna till fredligt samarbete' mellan Ryssland och dess tidigare allierade 'snarare växa än minska'. För att tillbakavisa Churchills tal om 'kommunistisk expansion' försäkrade han väst att han, Stalin, trodde att det inte blott var möjligt att bygga socialism i ett 'enda land' utan också kommunismen. Tidigt 1947 tvekade han fortfarande huruvida han slutgiltigt skulle genomföra 'revolutionen ovanifrån' i Östeuropa, där han fortfarande tolererade icke-kommunistiska partier i regeringsbildningarna och lämnade visst utrymme för kapitalistiska intressen. Efter att ha kommit överens med västmakterna då det gällde fredsfördragen med Italien och Balkan-staterna ansåg han att det fortfarande var möjligt att nå överenskommelser beträffande den tyska ockupationen. Denna fråga stod på dagordningen vid utrikesministrarnas möte i Moskva den 10 mars 1947.

Konferensens förhandlingar hade pågått endast i två dagar när förhoppningarna om en överenskommelse i ett enda slag slogs i spillror. Den 12 mars lämnade den amerikanske presidenten vid ett gemensamt sammanträde mellan senaten och representanthuset ett budskap som så småningom kom att bli texten till den s.k. Truman-doktrinen. Detta var den formella amerikanska förklaringen om ett kallt krig som hittills hade pågått informellt och inofficiellt. Den akuta händelsebakgrunden utgjordes av krisen i Grekland där den rojalistiska regeringen efter två och ett halv års inbördeskrig hade misslyckats att hålla den kommunistiska gerillan stången trots att regeringen stöddes av brittiska vapen och ekonomisk hjälp. Britterna vars ekonomi befann sig i en svårartad kris hade inte längre möjlighet att fortsätta interventions-politiken utan stod i begrepp att dra sig tillbaka. President Truman förklarade emellertid att USA skulle träda in i stället, för att garantera att inte Grekland föll för kommunismen. Om

detta hade varit allt så hade troligen det amerikanska beslutet inte bekymrat Stalin som vid Jalta-konferensen avsvurit sig Grekland och sedan varken hjälpt eller uppmuntrat den grekiska gerillan. Han hade t.o.m. ogillat de jugoslaviska kommunisterna som stödde gerillan.

President Truman hade emellertid också uttalat sig mot den av Ryssland åstundade basen på den turkiska kusten och påtog sig att beväpna och ekonomiskt stödja även turkarna. Dessutom proklamerade han att hans regering i fortsättningen skulle understödja varje nation som kämpade mot kommunismen och att det också var 'nästan varje nations' plikt att kämpa emot. Således ställde sig den amerikanska regeringen till förfogande för att ingripa mot varje kommunistisk revolution var som helst i världen och den brännmärkte i förväg den sovjetiska regeringen som upphovet till varje sådan revolution.

Effekten blev ögonblicklig. Konferensen mellan utrikesministrarna upplöstes under högljudda beskyllningar och motbeskyllningar. Inom några få veckor hade de franska och italienska kommunistpartierna kastats ut ur de koalitionsregeringar i vilka de på Stalins instruktioner hade suttit som undergivna juniorer – nitiska att undertrycka de revolutionära stämningar som behärskade arbetarklassen i deras respektive länder. Det var en officiell hemlighet att amerikanska påtryckningar hade spelat en avgörande roll vid uteslutningen av kommunisterna. Samtidigt tillkännagjorde general Marshall som var amerikansk utrikesminister sin plan att ge amerikanskt ekonomiskt stöd till alla regeringar i länder som kämpade mot den fattigdom och det kaos som kriget åstadkommit. Planen slog starkt an även på kommunister i östeuropa. T.o.m. Stalin själv måste ha tvekat ett ögonblick, ty före juni månad skickade han Molotov och ett stort antal experter till Paris för att utröna vilka fördelar planen erbjöd – om det överhuvudtaget fanns några – för Rysslands del. Det visade sig att Ryssland för att kunna få hjälp för det första måste göra en balansuppställning över sina ekonomiska resurser och enligt de sovjetiska experterna fäste amerikanarna sådana villkor vid hjälpen att de skulle bromsa Sovjetunionen i dess ekonomiska planering och de östeuropeiska regeringarna i deras strävan att nationalisera industrin. Dessutom var Förenta Staterna nu fast beslutet att rehabilitera den västtyska ekonomin och att strunta i ryska, polska och tjeckoslovakiska krav på tyska krigsskadestånd. Stalin kunde naturligtvis endast förkasta dessa villkor. Han kunde inte tänka sig att tillmötesgå väst med en balansräkning över Sovjets ekonomiska resurser i vilken han skulle bli tvungen att avslöja Rysslands skrämmande utmattning och det fruktansvärda gapet i dess befolkning som han t.o.m. dolde för sitt eget folk. Och han var inte bara beredd att kamouflera Rysslands svaghet han var också rädd för en amerikansk ekonomisk penetration av Östeuropa – ja även av Ryssland – vilket kunde ge kraft åt alla antikommunistiska krafter som fanns där och åstadkomma en kontrarevolution. Han beslöt sig för att sluta Östeuropa för västs penetrering. Trots att hans motiv var klara och sammanhängande agerade han abrupt och klumpigt. Han förkastade det amerikanska erbjudandet summariskt utan att lyckas visa att det var oacceptabelt för varje anti-kapitalistisk regim. Och i sin ängslan att dölja svagheten i sin position uppträdde han med sådan slående brutalitet att det i de flesta människors ögon i väst var han som bar skulden inte bara till att hjälpen förkastades utan också till att den krigströtta världen drevs till randen av ett nytt krig. Kontrasten mellan Amerikas enorma välstånd och Rysslands fullständiga utarmning kastar en annan mörk skugga över dessa år och bestämde också Stalins politik. Att den amerikanska regeringen satte in sin ekonomiska makt bakom den antikommunistiska kampanjen var betydligt viktigare än dess rent militära aktioner. Men Truman-doktrinen hade ändå omedelbara militära konsekvenser. Det hot om krig som låg implicit i den var otänkbart att kalkylera med på grund av det amerikanska kärnvapenmonopolet. Att hotet inte materialiserades berodde delvis på att det inte var lätt att resa folket i väst mot det ryska folket eftersom man fortfarande kom ihåg de överdrivna lovord deras egna statsmän till helt nyligen hade öst över sina ryska allierade, och att de inte själva helt hade svalnat i sin beundran för försvararna av Moskva, Stalingrad och Leningrad eller i sin

tacksamhet mot dem för vad de hade gjort för att binda Hitlers styrkor i öster och därmed lindra trycket i väst. Det skulle ta lång tid innan en serie kriser, alarm och faror, för vilka kommunismen alltid framställdes som den ansvarige boven, som störde världsfreden, förmådde att svänga den folkliga opinionen i väst och vända den mot Ryssland. Under tiden hade USA demobiliserat. Dess folk hade krävt att dess trupper skulle dras hem från Europa och dess generaler och diplomater hade förlitat sig på kärnvapenmonopolet som garanti för fortsatt överlägsenhet *vis-â-vis* Ryssland. Antagandet att Ryssland, genom sin oförmåga att på kort tid kunna bryta detta monopol, skulle tvingas att underkasta sig de amerikanska kraven låg i botten på Truman-doktrinen. Stalin svarade med en beslutsamhet att bryta detta monopol till varje pris och så snabbt som möjligt. Men innan han kunde uppnå det var han tvungen att stoppa demobiliseringen av sina arméer. Vid tiden för Truman-doktrinens formulerande hade han reducerat sina styrkor från 11,5 millioner man till mindre än 3 millioner. Från början av år 1948 började han att öka de militära styrkornas omfattning tills han i början på femtitalet hade mer än 5,5 millioner man under vapen. Att denna mobilisering betydde en enorm påfrestning på den ryska ekonomin och dess arbetskraftsresurser är helt uppenbart. Men Sovjetunionens överlägsenhet i fråga om konventionella stridskrafter var det enda svar Stalin kunde ge på det amerikanska kärnvapenmonopolet. Han avvärjde varje möjligt kärnvapenhot mot Ryssland genom ett latent mothot i form av sovjetisk invasion i Västeuropa – en invasion som NATO-styrkorna inte skulle vara i stånd att stoppa. Följaktligen fick det spöke som väst hade frammanat för att motivera Truman-doktrinen – de röda horderna som hotade Europa – en viss verklighetsanknytning, fastän endast som en konsekvens av Truman-doktrinen. Stalin hade ingen avsikt att låta sina arméer överträda de överenskomna demarkationslinjerna i Europa. Men han åstadkom en relativ jämlikhet i makt eller för att använda en term som blev på modet senare, en terrorbalans. Vid detta stadium uppnåddes balansen mellan två skilda typer av militära stridskrafter, kärnvapen å ena sidan och konventionella vapen å den andra.

Bakom sin militära sköld accelererade Stalin revolutionen i Östeuropa. Om Amerikas ekonomiska styrka tillät Washington att utöva en indirekt och diskret politisk kontroll över sina västeuropeiska allierade så kunde Ryssland upprätthålla sin makt i Östeuropa endast genom direkt politisk kontroll och naket våld. Det intryck som erbjudandet om Marshall-hjälp hade gjort även på Östeuropa hade visat hur gynnsam grunden var för amerikansk penetration. Resterna av den ungerska, polska och östtyska bourgeoisin och stora delar av den individualistiska bondeklassen bad för att Ryssland och kommunismen skulle utraderas i en kärnvapenattack. De arbetande klasserna svalt och var missnöjda. Kontrarevolutionen kunde fortfarande mönstra avsevärd styrka. Visserligen var kommunismen överväldigande populär i Jugoslavien, Tjeckoslovakien och Bulgarien men i det övriga Östeuropa var den svag eller i alla fall oförmögen att stå sig av egen kraft. I detta läge beslöt Stalin att stödja och upprätthålla den med maktspråk. Medan kommunisterna kastades ut från regeringarna i Italien och Frankrike såg han till att de antikommunistiska krafterna uteslöts ur regeringarna i Östeuropa och undertrycktes. Han införde enpartisystemet över hela den sovjetiska inflytelsesfären. Och han sände ut sina potentater, sina administrativa experter, sina generaler och sina polisagenter för att instruera och övervaka de lokala kommunistpartierna och regeringarna och för att pressa på dem en enda politik och en enda disciplin.

När han höll på med sin politiska reorganisering beslöt han att återuppliva resterna av den gamla Kommunistiska Internationalen som han hade upplöst 1943. Han grundade det så kallade Kominform i september 1947 för att ena den kommunistiska politiken i Östeuropa och för att ge en ny riktning åt de västeuropeiska partiernas politik. Liksom under Kominterntiden höll han sig själv i bakgrunden. Han avdelade Zjdanov och Malenkov att leda den konstituerande konferensen vid vilken endast de sovjetiska, östeuropeiska, franska och italienska partierna var närvarande. Att Stalin inte på allvar tänkte sig att förvandla

Kominform till ett genuint instrument för den internationella revolutionen framgick av att han inte inbjöd vare sig det kinesiska eller några andra asiatiska partier till den nya organisationen. Hans främsta bekymmer utanför den sovjetiska 'inflytelsesfären' var att rikta de franska och italienska partiernas politik i linje med de nya behoven i hans egen diplomati. Vid den konstituerande kongressen anklagade Zjdanov fransmän och italienare för att låta överksamheten leda deras politik, för att samarbeta med bourgeoisin i sina respektive länder och för att underkasta sig katoliker och socialdemokrater, vilket var en politik och attityd som i Moskvas ögon varit acceptabel endast så länge den Stora Alliansen varade men som var förkastlig i det kalla kriget.

Ironiskt nog så var det jugoslaverna Kardelj och Djilas som mest lidelsefullt utlade Stalins och Zjdanovs nya linje. 'Om arbetarpartierna kastar sig i armarna på parlamentarismen är allting slut ... Vi har i den internationella arbetarrörelsen sett en tendens mot en ny revision av marxismen-leninismen en ny avvikelse ...' på det viset tillrättavisade Kardelj fransmän och italienare. Den nya revisionismen, förklarade han, kunde återfinnas i Togliattis och Thorez förhoppningar om en ny epok präglad av fredligt parlamentariskt arbete och i deras undergivenhet inför Vatikanen och inför gaullismen. 'Den italienska kommunismen' fortsatte Kardelj 'har varit alltför långsam när det gällt att begripa innebörden i den amerikanska politiken. Därav dess slogan: 'Varken Washington eller Moskva.' Ändå står det klart att det utan Moskva inte kan finnas någon frihet, inget nationellt oberoende.' Djilas var t.o.m. än mer kategorisk: 'Det mest väsentliga faktumet ... är att den amerikanska ambitionen går ut på att dominera världen. Detta konstituerar ... ett hot som är t.o.m. större än det fascismen utgjorde ... Det franska partiet har steg för steg givit efter för reaktionen och har tillåtit upplösning och avväpning av motståndsrörelsen.' Kominform erbjöd dock inte sina allierade i Västeuropa någon plan för revolutionär handling, något som ändå var för sent sedan man missat tillfället 1944-46. Det förväntades av de franska och italienska partierna endast att de skulle söka förhindra genomförandet av Truman-doktrinen och Marshall-hjälpen och även detta gjorde de kraftlöst och splittrat.

Under tiden genomförde Stalin en slags ockupation av Östeuropa. Genom speciella myndigheter som Sovjet-Ungerska, Sovjet-Rumänska och Sovjet-Bulgariska *Joint Stock Companies* lyckades han nå kontroll över deras ekonomier. Polen, Östtyskland, Ungern, Tjeckoslovakien och Rumänien levererade sitt kol och sin bauxit, sin olja, sina maskiner men också sitt vete antingen i form av krigsskadestånd eller till extremt låga priser medan deras egna folk led brist och dignade under fattigdom. Eftersom oppositionspartierna undertrycktes det ena efter det andra kunde det folkliga missnöjet inte finna några språkrör. En terrorregim kvävde varje rop eller mummel av protest. Sovjetiska administratörer och ingenjörer kontrollerade Östeuropas industrier, sovjetiska generaler kommenderade dess arméer och sovjetiska polismän ledde dess säkerhetsstyrkor.

Vid början av år 1948 var det endast Tjeckoslovakien av alla dessa länder som ännu inte hade likriktats efter det nya mönstret. Ända sedan 1945 hade Moskva insisterat på att de tjeckiska kommunisterna skulle avhålla sig från revolutionär aktion. Trots det hade Tjeckoslovakien gått ur kriget till en situation präglad av verkligt revolutionära förutsättningar. Dess arbetarklass var beväpnad och krävde socialism och dess kommunistparti nådde i fria val nästan 40 % av nationens röster. Den proryska stämningen bland tjeckerna var äkta, rotad i en nationell tradition som efter München-sveket hade stegrats genom häftigt avståndstagande gentemot väst. Inte desto mindre förblev landet under dessa tre år en borgerlig demokrati trots att det styrdes av en regering i vilken kommunisten Gottwald var premiärminister. Edouard Benes var fortfarande president, Jan Masaryk var utrikesminister och regeringen var i parlamentet beroende av röster från kommunister, liberaler och socialdemokrater. Denna regim kunde inte stå emot vindarna från det kalla kriget. Benes och Masaryk försökte med stor ansträngning att

upprätthålla en neutral attityd men de var huvudsakligen ‘västmakternas män’ och de hade liksom också Gottwald visat sig ivriga att få ta emot det amerikanska erbjudandet om Marshall-hjälp.

Här fanns uppenbarligen ett hål i Stalins försvarsmur och det föll på de tjeckiska kommunisterna att täppa till det. Under den sista veckan av februari månad 1948 genomförde de den länge försenade revolutionen och grep makten. Till skillnad från andra östeuropeiska omvälvningar bar denna kännetecken som utmärker en revolution underifrån trots att den visserligen hade passats in i tiden för att vara Stalin till belåtenhet. Kommunisterna genomförde revolutionen av egen kraft och med stöd av den stora massan arbetare. De behövde bara låta sin beväpnade milis paradera genom gatorna för att avskräcka varje tanke på kontrarevolution. De sovjetiska trupperna hade för länge sedan lämnat landet och blotta fruktan för att de skulle återvända var tillräckligt för att paralysera de borgerliga partierna. Gottwald hade till och med råd att iaktta de parlamentariska spelreglerna. De borgerliga ministrarna hade i hopp om att kunna förekomma eller förhindra revolutionen hastigt lämnat sina ämbeten och överlåtit den administrativa maskinen till kommunisterna. Gottwald och hans partikamrater lyckades emellertid att med lock och pock övertyga de tveksamma och splittrade socialdemokraterna att återförena sig med dem och bilda en ny parlamentarisk majoritet. överväldigade och betryckta av revolutionens folkliga stöd böjde sig Benes och Masaryk för segrarna – Prags gator var fulla av beväpnade arbetare som tågade mot regeringens säte. Ett par dagar senare återfanns emellertid Masaryk död på trottoaren nedanför ett öppet fönster i sitt ministerium. Det blev aldrig klarlagt huruvida han hade hoppat från fönstret eller hade kastats ut från det.

Knappt hade denna omvälvning ägt rum förrän Stalin tvingades att ta itu med en annan mycket farligare lucka i sin försvarsmur. Ingenstans var konflikten mellan de olika stormakterna mera intensiv än i Tyskland. Och ingenstans var den skarpare fokuserad än i Berlin. Där framstod kontrasten mellan Amerikas överflöd och Rysslands fattigdom mest brutalt och skärande för vem som ville se. Medan Förenta Staterna och England pumpade in ekonomisk hjälp i Västtyskland fortsatte Ryssland att tömma Östtyskland på dess resurser som Ryssland självt behövde för sin egen återuppbyggnad. Det var bara alltför enkelt för antiryska propagandister att presentera detta resultat av kriget och av en lång komplicerad historisk utveckling som testet på två motsatta socio-politiska system och att hävda att västerländsk kapitalism bringade välstånd och frihet medan rysk kommunism endast kunde frodas genom förstörelse och slaveri. Inget folk var mer benäget att svälja sådana propagandafloskler så lättvindligt som tyskarna som harmades över det skadestånd de var tvungna att betala och den förödmjukelse de fick lida genom Ryssland och de var också ivriga att undfly de värsta av nederlagets följder genom att förena sig med västsidan. Stalin, som var otålig när det gällde att sätta stopp för den ständiga konfrontationen mellan Rysslands ekonomiska svaghet och impopularitet med den amerikanska rikedomen och dess attraktioner, hade redan fällt ‘järnridån’ genom Tyskland. Däremot pågick dagligen konfrontationen 125 miles bakom järnridån i det Tredje Rikets gamla huvudstad, och den blev tuffare, skränigare och mer explosiv för var dag. Det måste ha varit tillräckligt förnedrande för Stalin liksom för de flesta ryssar att se sin makt och prestige ständigt nedvärderad och förlöjligad i den stad som deras arméer hade erövrat utan någon hjälp och till vilken han hade släppt in sina västliga allierade under de längesedan flydda dagarna när de alla trodde på ett gemensamt kommando över Tyskland.

Av det kommandot fanns knappast ett spår längre. Stalin hade förvägrat västmakterna varje inflytande i skötseln av Östtysklands affärer på samma sätt som han själv blivit förnekad att ta del i kontrollen av Västtyskland. Amerikaner, britter och fransmän höll redan på att skapa en federal tysk republik som skulle styras av Adenauers konservativa och öppet anti-ryska regering. Under dessa omständigheter hade de ursprungliga motiven för de västliga

representanternas och garnisonernas närvaro i Berlin förlorat all mening. Västmakterna höll nu Berlin som en enklav i fientligt territorium. Det var bara naturligt att Rysslands politik skulle försöka att eliminera den enklaven – Stalins efterträdare skulle vara upptagna av detta problem t.o.m. ett helt decennium senare. Under våren 1948 drevs frågan till sin spets. Västmakterna som var angelägna att påskynda sin ekonomiska rehabilitering av Tyskland föreslog att en valutareform skulle genomföras genom vilken den gamla depricerade marken skulle ersättas med en ny. Reformen förseglade Tysklands delning och den ställde omedelbart frågan om Berlins valuta. Ryssland kunde inte tillåta att staden blev finansiellt inlemmad i Västtyskland. Inte heller kunde västmakterna tillåta att den blev finansiellt absorberad av Östtyskland. Om två olika valutor skulle cirkulera i Berlin skulle det leda till en kronisk konflikt i vilken en ständigt ökad varuvolym i väst skulle garantera den nya marken stabilitet medan värdet på den östtyska marken skulle undermineras genom fortsatt varuknapphet. För att förhindra detta spelade Stalin ett desperat spel. Han beordrade en blockad mot de sektorer av Berlin som var besatta av amerikaner, britter och fransmän. Strax stod all trafik som hade Västberlin som mål stilla, vare sig den gick till lands eller sjöss. Genom att beordra blockaden hoppades Stalin att tvinga västmakterna ut ur Berlin eller till att ge upp sin plan på att använda den Tyska Förbundsrepubliken som en allierad mot Ryssland. Blockaden misslyckades emellertid att uppnå det första målet och den drev västmakterna till det slutgiltiga och öppna skiftet av allierad. I sitt spel förlitade sig Stalin ånyo på en bluff vilken han spelade ut lika skrupelfritt och kallblodigt som vanligt. Han förlorade genom ett misstag i kalkylen som återspeglade hans egendomligt gammalmodiga sätt att tänka. Han hotade att paralysera Berlins industrier och svälta dess befolkning till underkastelse. Han var inte rädd för meddelanden om att beväpnade amerikanska tåg skulle slå sig igenom från Västtyskland till Berlin. Han struntade i högljudda hot från amerikanska generaler om att de skulle släppa atombomber över Moskva. Han försökte vinna Berlins befolkning genom att erbjuda dem mat och han provocerade britterna och amerikanerna att avvisa hans erbjudande. Han var beredd att fortsätta sin blockad tills allt motstånd var brutet. Han var tryggt förvissad om att tiden arbetade för honom och att hans motståndare inte kunde bryta hans blockad, för han behärskade alla vägar som ledde till staden. Vad han förbisåg var att västmakterna i den allierade överenskommelsen var tillförsäkrade ‘luftkorridorer’ till sina zoner i Berlin och att de genom att använda dessa korridorer var i stånd att försörja garnisonerna, befolkningen och även industrierna i den blockerade staden. Han vidtog inga åtgärder mot västs flygstyrka – och detta efter ett krig i vilket de till skillnad från Ryssland under lång tid hade kämpat huvudsakligen i luften.

Den 28 juni 1948 öppnade amerikaner och britter sin ‘luftbro’ till Berlin. Stalin som överraskades av detta drag och som ännu inte vågade neka sina motståndare att utnyttja luftkorridorerna öppnade personliga förhandlingar med västambassadörer i Moskva. Men han avbröt dessa då han var övertygad om att vintern på nytt skulle göra Berlin beroende av hans barmhärtighet. Västmakternas luftbro ökade emellertid sin kapacitet stadigt och försåg Berlin med mat, bränsle och råvaror under de kritiska månaderna. Blockaden besegrades. Nästan ett år efter det att den börjat avslutades den genom en diskret överenskommelse som förhandlats fram i Förenta Nationerna. *Status quo* hade återupprättats i Berlin.

Blockaden hade emellertid omfattande effekter som inte kunde göras ogjorda. Status quo kunde inte återupprättas på den internationella scenen. Medan staden varit belägrad hade Tyska Förbundsrepubliken kommit till stånd och NATO hade proklamerats. Blockaden hade gett de anti-ryska propagandisterna vatten på sin kvarn. De amerikanska och engelska folken som förskräcktes av Stalins handlingar prisade sina regeringar för att ha bytt allierade, en tanke som de till helt nyligen hade varit helt främmande för. Således hade Truman-doktrinen skapat ett visst verklighetsunderlag för de faror och hot som den varit avsedd att förhindra.

Stalins blockad i sin tur åstadkom någonting av ett efterhands-berättigande åt Truman-doktrinen och intensifierade det kalla kriget.

Medan den västliga kapitalismen hämtade kraft och tillförsikt ur Stalins ombytlighet vann kommunismen en avgörande seger i öster. Den 22 januari 1949 hade Mao Tse-tungs trupper intagit Peking. Händelsen undgick nästan helt Europas och Amerikas uppmärksamhet vars ögon och öron var fulla av skenet och ekona från luftbron över Tyskland. Under decennier av skiftande lycka hade Maos partisaner kämpat mot Chiang Kai-sheks styrkor, nu beväpnade med amerikanska vapen och stundtals stödda av amerikanska marintrupper. Tidvis tycktes partisanerna löpa risk att helt krossas. De överlevde och kämpade vidare istället. Men knappast någon utanför Kina räknade med möjligheten av deras fullständiga seger. Så sent som 1948 hade Stalin fortfarande rått Mao, liksom han tjugo år tidigare hade rått Chen Tu-hsiu, att sluta fred med Kuomintang. Och när han informerades om Maos planer på en allomfattande offensiv avfärdade han dem som orealistiska och dumdristiga. Den segerrike generalissimon för världens största armé var föraktfull mot partisaner, skeptisk till kommunismens chanser i Kina och misstänksam mot varje revolution som hävdade sig själv utan att följa hans påbud och utanför hans militära räckvidd. Han var också rädd att Maos äventyr skulle provocera en massiv amerikansk intervention och föra amerikanska trupper närmare Rysslands gränser i Fjärran östern. De kinesiska kommunisterna genomförde inte desto mindre sin offensiv tills Kuomintang – söndervittrat inifrån – kollapsade. I april samtidigt som västmakterna proklamerade Atlantpakten höll Maos trupper segerparader i Nanking och Shanghai och före sommarens slut var hela kinesiska fastlandet deras. Den 24 september proklamerade Mao Kinesiska Folkrepubliken. En ny epok hade öppnats för kommunismen och för världen. Rysslands långa isolering hade slutligen ändats. Och oktoberrevolutionen, i motsats till vad så många hade väntat, fann sin uppföljning och fortsättning inte i Europa men i Asien.

Vi skall senare se hur dessa händelser påverkade stalinismens utveckling. Dess omedelbara effekt var att stärka Stalins position *vis-â-vis* västmakterna som plötsligt fann sig överspelade i Asien där de koloniala och halvkoloniala folken reste sig till uppror och strid. Gäckad av utvecklingen i väst sökte Stalin spela utifrån styrkepositionen i öster. Och som genom ett egendomligt sammanträffande var det under samma vecka som världen blev underrättad om Kinesiska Folkrepublikens tillkomst som den fick höra talas om den första ryska atombombens detonation.

Revolutionens spridning förstörde några av de omständigheter i vilken stalinismen – produkten och koncentratet av bolsjevismens isolering – hade blomstrat. Konsolideringen av en ny revolutionär stat måste nödvändigtvis underminera Stalins – och också Moskvas – unika auktoritet över den kommunistiska rörelsen världen över. Den makten hade grundat sig på den dubbla grunden av ideologi och våld, på den vilja hos kommunister i alla länder att identifiera sig med Sovjetunionen som ‘den första arbetarstaten’ och att underordna sina egna ambitioner och förhoppningar under Stalins *raison d’état*, i kombination med påtryckningarna och våldsmedlen som Stalin använde för att eliminera sina kritiker och motståndare. Denna dubbla grund för den stalinistiska ortodoxin var nu eliminerad. Utländska kommunister som från att ha varit förföljda agitatorer, hade blivit härskare över sina länder skulle knappast i längden förbli imponerade av oraklet i Moskva eller lika lätt finna sig i att bli tyranniserade som de hade gjort. De kände inte längre samma moraliska tvång att offra sina egna ambitioner och förhoppningar för Sovjetunionens verkliga eller förmenta behov. De skulle tvingas att i växande utsträckning representera sina egna ambitioner och de behov och intressen som restes av deras egna revolutionära stater. Den ‘polycentriska kommunismens’ epok hade omärkligt börjat långt innan Palmiro Togliatti myntade uttrycket.

Knappt hade Stalin grundat Kominform i avsikt att på nytt centralisera och disciplinera de kommunistiska partierna förrän denna auktoritet utmanades av de jugoslaviska medlemmarna

i den nya organisationen. Vi har sett vilka mål dessa hade stött vid Kominforms inledningskonferens då de stödde Stalins och Zjdanovs senaste politiska kurs. Det var följaktligen inte underligt att Tito och hans partikamrater fram till 1948 betraktades som de mest dogmatiska och fanatiska av alla europeiska stalinister. Detta rykte var i viss utsträckning byggt på historiska faktum. Det var inte för inte som Tito hade blivit utsedd till sitt partis ledare under sin vistelse i Moskva vid tiden för de stora utrensningarna. Partiets tidigare ledare hade just strukit med i utrensningarna, och hans ortodoxi och inskränkta hållning måste ha varit klart exemplariska för att göra honom förtjänt av posten just vid den tidpunkten. Hans uppträdande i Spanien under inbördeskriget, då GPU utraderade många kommunister och antifascister, var knappast bättre än det som visades av Stalins marionetter. Åren av väpnad revolutionär kamp i det egna landet hade emellertid förvandlat marionetten till en ledare och en man. Stalin vädrade förändringen och blev misstänksam. Han önskade att jugoslaverna skulle strida ett 'patriotiskt och anti-fascistiskt' krig och inte göra en social revolution – de lydde inte hans instruktioner. Han förebrådde dem för att sätta Rysslands allians med Förenta Staterna och England i fara och för att 'ge Sovjetunionen dolkstygn i ryggen'. Oenigheten växte efter krigets slut. Jugoslaverna som var ultra-radikaler och häftiga nationalister strävade efter att annektera Trieste mitt framför ögonen på engelsk-amerikanska och italienska intressen.

Stalin som var rädd för att trappa upp konflikten med västmakterna tyglade dem. De tog skarpt avstånd från hans 'opportunism och cynism'. De stöttes av den arrogans med vilken Stalins sändebud och generaler behandlade dem. De protesterade mot de sovjetiska truppernas dåliga uppträdande i Jugoslavien och de rasade när de upptäckte att Stalins hemliga underrättelsetjänst rekryterade agenter i den jugoslaviska armén och polisen. Stalin blev ursinnig över så mycket ovanligt motstånd och beslöt att ta itu med dem på samma sätt som han tagit itu med alla kommunistiska oppositioner, han bannlyste dem som bucharinistiska och trotskistiska förrädare och som agenter för imperialismen. Han fördömde titoismen som ett kätteri: 'Jag skall hötta med mitt lillfinger' skröt han 'och så kommer det inte att finnas någon Tito'. Jugoslaverna svor ännu sin trohet mot Stalin och hyllade hans porträtt vid möten och demonstrationer, men de protesterade mot angivelserna och försvarade sig kraftfullt. Stalin svarade med en ekonomisk och militär blockad mot Jugoslavien som var lika barbarisk som den mot Berlin varit och precis lika ineffektiv.

För första gången under sin karriär var Stalin nu hjälplös mot en kommunistisk motståndare. Tito var framgångsrik på områden där kättare av betydligt större resning som Trotskij och Bucharin hade misslyckats. Hans egen stat, hans egen armé och polis skyddade honom mot Stalins slag. Och den nationella entusiasmen och hängivenheten som han uppväckte genom sitt motstånd mot Moskva skyddade honom ytterligare. Hans agerande åstadkom irreparabla skador på Stalins auktoritet och prestige. Många östeuropeiska kommunister fann i Titos uppträdande ett exempel som var värt att efterfölja. Deras anledningar till missnöje med Stalin var t.o.m. större och bittrare än Titos och också de längtade efter att kunna uppnå nationell värdighet och rehabilitera sig själva i sitt eget folks ögon från det nedsättande omdömet att ha varit ryska marionetter. Och det gick inte helt att utplåna intrycket att det jugoslaviska motståndet väckte sympati till och med i Stalins närmaste omgivning.

Skrämd av den 'titoistiska' smittan slog Stalin tillbaka med hela sin sangviniska slughet prövad i så många tidigare kättarprocesser. Han förklarade att det var ett förräderi att visa någon sympati för titoismen och att upprätthålla kontakter med Belgrad. Då Moskva drog tillbaka alla sina rådgivare och sändebud från Jugoslavien måste alla östeuropeiska regeringar göra sammalunda. Stalin drev dem också att tillämpa ekonomiska sanktioner och till och med att genomföra hotfulla militärmanövrar vid Jugoslaviens gränser. Trots det var det inte lätt att undertrycka sympati för titoismen, för det titoismen representerade var inte någon ny doktrin eller program utan bara en elementär impuls hos modiga män och kämpar att upprätthålla sin

nationella och kommunistiska självrespekt gentemot en stormakt och en härskare som hade överdrivit sitt utnyttjande av deras hängivenhet och hänsynslöst förolämpat dem. Denna impuls fanns medvetet hos internationellt sinnade partimedlemmar liksom hos 'nationella kommunister'. Stalins agenter höll ett vakande öga på dem alla och noterade noggrant hos dem varje tecken på titoistiska dispositioner.

Själva hallmärket på sådana dispositioner var en kommunists benägenhet att utbreda sig över legitimiteten av 'olika nationella vägar till socialismen'. Stalin hade själv sysslat med dessa frågor under de första efterkrigsåren medan han arbetade på att avväpna de skilda nationalistiska oppositionerna gentemot rysk överhöghet som fanns över hela Östeuropa. Jugoslaverna vände nu denna slogan mot honom och i varje östeuropeiskt land fanns det framstående män i den stalinistiska hierarkin, Gomulka, Clementis, Rajk, Kostov och andra, som hade tagit denna slogan som sitt ansikte utåt: Den nya kurs som initierades av Kominform passade dem inte. De hade identifierat sig med den 'högerbetonade moderata' och nationalistiska politik som de under tidigare år hade genomfört med Stalins uppmuntran och de bet sig fast vid den även sedan Stalin hade förändrat sin linje. Detta blev deras olycka. De anklagades för att stå i maskopi med titoismen, fördömdes som sabotörer och förrädare. De kastades i fängelse, utsattes för utpressning och tortyr och tvingades att bekänna sina synder på samma sätt som de anklagade vid de stora Moskva-rättegångarna hade tvingats att bekänna sina. Efter lite mer än ett decennium spelades det fruktansvärda skådespelet från åren 1936-38 upp på nytt, i nästan varje östeuropeisk huvudstad. I september 1949 rannsakades och dömdes Rajk och andra ungerska ledare, i december mötte Kostov och ett antal bulgariska kommunister samma öde. Under de närmast följande tre åren drog ett inferno av skådeprocesser och massterror över hela Östeuropa. Endast i undantagsfall kunde en kättare som Gomulka överleva för att återvända i triumf efter Stalins död. Utrensningarna hade sina dunkla förgreningar också i Sovjet. N.S. Voznesenskij, medlem av politbyrån och dess ansvarige för den ekonomiska planeringen som under kriget hade fördelat nationens ekonomiska resurser, blev tillsammans med M. Rodinov, premiärminister i Russian Federal Republic, Kuznetsov och Popkov, organisatörer av Leningrads försvar under den fruktansvärda belägringen 1941-43 och andra medlemmar av den s.k. leningradgruppen, dess offer. Fortfarande tjugo år senare visste man ännu inte varför Stalins misstankar föll på dessa män, huruvida de stått i opposition mot någon av hans politiska uppfattningar eller om de endast varit inblandade i en mördande jakt efter makt, av den typ som fördes mellan Zjdanov och Malenkov och som ständigt pågick i Stalins omgivning. Rättegångarna och domarna mot dem var väl bevarade hemligheter. Under dessa år vågade inte Stalin i Moskva eller Leningrad upprepa de skådeprocesser med offentliga erkännanden som spelades upp i Budapest och Sofia.

Medan Stalin således med våldsam kraft slog ner titoismen, stack ett kätteri av betydligt större kraft och farlighet upp huvudet i Peking. De kinesiska kommunisterna, som var stolta över att ha kommit till makten trots Stalins hinder, var medvetna om sin historiska roll som det kinesiska oberoendets arkitekter, och som bärare av en revolution som omfattade en väldig del av mänskligheten och skulle fortsätta att ge eko under kommande decennier och sekel. De såg upp till Mao Tse-tung som till en enastående förnyare av revolutionär strategi och som en ledare och teoretiker av genial storhet. Även om de i stor utsträckning överskattade Maos' teoretiska bidrag, så var han verkligen den störste och mest originelle revolutionäre praktikern sedan Lenins dagar. Han var förvisso en man med betydligt rikare personliga gåvor och avsevärt mycket mera mod och *élan* än Stalin. Ändå hade Stalin behandlat honom överlägset. Han hade aldrig skänkt honom ett ord av uppskattning för hans framgångar och han betraktade Maos oortodoxa uppträdande misstänksamt. Så tidigt som 1927-28 när Mao först skiftade centrum i sin aktivitet från städerna till landsbygden tog det stalinistiska Komintern avstånd från honom och framtvingade hans uteslutning ur det kinesiska partiets central-

kommitté. Även efter hans återinträde och sedan han konsoliderat Röda Armén och sin regering i Yenan behandlade Moskva honom fortfarande med överraskad reservation. Han hävdade att den kinesiska revolutionen till skillnad från den ryska primärt måste baseras på bönderna och föras från landsbygden in till städerna snarare än från städerna ut på landsbygden. Detta innebar verkligen ett kätteri. För att undvika en öppen brytning med Moskva maskerade sig Mao i den stalinistiska ortodoxins skyddande färger. Stalin var medveten om detta Maos intrikata spel och han skulle inte ha tolererat något sådant i ett kommunistparti verksamt inom den sfär av världspolitiken som han ansåg vital för sina intressen. Men nästan ända till 1949 intog Kina en underordnad roll i Stalins kalkyler. Dessutom tycktes honom Maos handlande så donquichotiskt överspänt – och utåt så beskedligt – att det inte fordrade någon bannlysning.

Inte heller åtnjöt de kinesiska partisanerna någonsin under hela sitt långa eldprov någon hjälp från Sovjet. De kände ett djupt missnöje men log och dolde sin besvikelse. Sedan kriget hade Stalin givit dem anledning till ny och bitter förtrytelse. De sovjettrupper som hade ockuperat Manchuriet efter Japans kapitulation behandlade det ockuperade territoriet som om det hade varit erövrat fientligt territorium och inte en del av Kina. Man bör hålla i minnet att japanerna hade avsöndrat denna väldiga del av Kina och ställt den under den manchuriska dynastins regering – en dynasti som var deras marionetter. Till den dynastin hade Stalin 1935 sålt den manchuriska järnvägen som Sovjetunionen hade innehaft som koncession – på detta sätt hoppades han också kunna göra Japan mera fredligt stämt. Efter 1945 återtog han järnvägen för Rysslands räkning istället för att låta Kina få den. Dessutom utvidgade han den sovjetiska kontrollen till att omfatta Port Arthur och Dairen, de två största manchuriska hamnstäderna. Allt detta sårade kineserna. De blev också chockade av att se att ryssarna behandlade manchuriska industrier som om de vore krigsbyte. Många fabriker monterades ner och skeppades hem till Sovjetunionen. Liksom japanerna som öppet hade nekat Kina tillgång till dessa industrier och för egen vinning hade byggt upp Manchuriets tunga industri, betraktade kineserna Manchuriet som den industriella bas utifrån vilken hela Kinas ekonomiska utveckling skulle ske. Maos regering kunde till Moskva endast framföra en del av det raseri som de ryska handlingarna hade åstadkommit och den var angelägen om att återvinna de installationer och den maskinpark som ryssarna hade tagit i besittning.

Här lades grunden till en väldig konflikt – en försmak av den konflikt som skulle besvära Stalins efterträdare ett decennium senare. Varje hänsynslös handling eller indiskretion kunde ha lett till explosion i förtid. Under dessa omständigheter agerade Stalin med anmärkningsvärd försiktighet och kylighet. Knappt hade den kinesiska folkrepubliken hunnit utropas förrän han inbjöd Mao till Moskva.

I december 1949 mottog han honom i Kreml med varje tänkbar hedersbetygelse och under iakttagande av alla tecken på vänskaplighet och respekt. Det var under de dagar då den stora jakten på titoister pågick och då Leningrad-affären rullades upp. Voznesenskij hade krossats bara några månader tidigare och rättegången mot Kostov pågick just i Sofia. Trots att han befann sig mitt uppe i dessa vanvettiga rättegångar antog Stalin utan större ansträngning posen av förbindlig värd och av vis och hjälpsam äldre kamrat gentemot den ende verkligt store och farlige kättaren i den kommunistiska världen. Han hade lärt sin läxa efter misstagen i fråga om Tito. Han visste att han inte hade råd att ‘skaka sitt lillfinger’ och inte heller knytnäven mot Mao. Han var alltigenom vänligheten själv.

Trots detta var situationen delikat. Stalin var tvungen att sondera faran och han var ovillig att ge upp sitt manchuriska krigsbyte. Han drog in Mao i långa utförliga förklaringar och långsamma förhandlingar, vilka han ofta avbröt för statsbanketter och privata samtal fyllda av sådana ömsesidiga förtroenden som det kunde förväntas att ledarna för två revolutioner borde utbyta. Men i den personliga kontakten kunde de två männen endast bli starkare medvetna om

de kontrasterna i varandras karaktärer och positioner. Stalin var numera i varje tum en ‘statsman av världsformat’, den hyllade generalen och överhuvudet i ett jättelikt byråkratiskt establishment lika avlägsen från sitt folk som någon tsar någonsin hade varit. Kring Mao fanns fortfarande atmosfären från de tjugo år han tillbringat i berg och grottor medan han ledde det längsta inbördeskriget i modern historia – han hade levat alla dessa år mitt ibland de fattigaste bönder, han hade kämpat och marscherat tillsammans med sina partisaner, han hade inte tillåtit några skillnader i matransoner och uniformer och inga sociala skrankor mellan sina officerare och manskapet. Om den marxistiska åskådningen hos Stalin hade bemängts med arvet från tsarismen och den grekiska ortodoxin så hade leninismen hos Mao ingått en förening med orientaliskt *jacquerie* och det kulturella arvet från konfucianismen. Båda männen ägde en outtröttlig slughet men hos Mao hölls den under kontroll av en mera humant kultiverad karaktär än Stalins. För Mao var den kinesiska revolutionen hela hans liv och budskap. För Stalin innebar den en gigantisk strömkantring men samtidigt innebar den potentiellt en lika gigantisk fara. Han hade mitt i det kalla krigets höjdpunkt plötsligt fått en stark allierad. Hädanefter skulle Kina skydda Rysslands väldiga gräns i Asien och han själv skulle vara i stånd att koncentrera sina militära resurser i Europa. Och fastän Kinas härskare en dag kanske skulle fördöma Moskva så var de för tillfället inte bara beroende av Stalin och angelägna om att återfå Manchuriets industriella resurser utan också om att undfå Sovjets ekonomiska, militära och diplomatiska hjälp och skydd.

Det tog Stalin och Mao närmare tre månader att arbeta sig igenom förhandlingarna och att den 14 februari 1950 sluta en formell allians. Stalin påtog sig att återlämna sitt ‘krigsbyte’ och att ge tillbaka den manchuriska järnvägen ‘senast vid slutet av 1952’. Han gav likaså upp Port Arthur, vars intagande han i kraft av en hemlig överenskommelse med Roosevelt hade firat som Rysslands hämnd för nederlaget mot Japan 1905 och som en akt av historisk rättvisa. Han behöll fortfarande kontrollen över den strategiskt viktiga hamnstaden Dairen och Manchuriets kommunikationslinjer. Men han förband sig att generöst stödja Kina i dess ekonomiska utveckling. På detta sätt förhindrade han uppkomsten av öppen rivalitet mellan honom själv och Mao, och uppkomsten av en konflikt mellan deras partier och regeringar.

Endast fyra månader senare bröt Koreakriget ut. Det var många som antog att Stalin och Mao måste ha planerat det i Moskva. Sedan en tid tillbaka hade det förekommit sammanstötningar och skärmytslingar mellan nordkoreanska kommunisttrupper och sydkoreanska anti-kommunistiska styrkor utmed den 38:e breddgraden sedan Japans kapitulation hade skilt de båda delarna av landet. I juni 1950 anklagade Kim Il Sung, ledaren för den kommunistiska administrationen i norr, Synghman Rhee’s regering i söder för aggression och beordrade en allmän offensiv över den 38:e breddgraden. Den snabba inledande framgången för de nord-koreanska trupperna antydde att attacken hade varit väl förberedd – faktiskt så väl förberedd att det tycktes plausibelt att Stalin och Mao hade rådfrågats om den på förhand eller att de till och med hade givit marschordern. Att Mao skulle stött äventyret var inte förvånande. För honom måste det kommunistiska försöket att nå kontroll över hela Korea framstått som en naturlig följd av den kinesiska revolutionen. Framgången i en sådan aktion lovade att det i framtiden skulle bli omöjligt för någon fientligt sinnad makt att använda Korea, så som det alltid använts förr, nämligen som en bas för invasion av Kina. Stalins motiv tycks mindre klara. Han var angelägen om att undvika en militär konflikt med västmakterna och hans strategiska intressen i Kina var små. (Korea har en gräns mot Sovjetunionen på tio miles medan dess gräns mot Manchuriet sträcker sig över 500 miles.) Men Stalin agerade med ett öga på sin latente rival Mao. Då han så nyligen och så skandalöst hade missbedömt den kinesiska revolutionens chanser var han angelägen om att sudda ut det intryck av politisk räddhåga som han givit och han önskade visa sig själv som en lika djärv revolutionsstrateg som Mao.

Riskerna tycktes vara mycket små. Det var omkring två år sedan de sovjetiska ockupationsstyrkorna hade dragit sig tillbaka från Nordkorea och vid slutet av 1948 hade de amerikanska trupperna lämnat södern. Dessutom hade amerikanerna förklarat att de inte hade några vitala intressen att skydda i Korea och givit en vink om att de betraktade landet som 'möjligt att offra'. Stalin hade därför vissa skäl att anta att det som Kim Il Sung startade endast var ett lokalt krig som inte skulle kunna vändas till en internationell storkonflikt. Han upptäckte sitt misstag när Förenta Staterna beslöt att intervenera i Korea och krävde att Förenta Nationerna skulle göra sammalunda. Han begick ytterligare en blunder när amerikanarna drog ärendet inför säkerhetsrådet. Den sovjetiska medlemmen av säkerhetsrådet kunde lätt ha stoppat den amerikanska aktionen genom att göra bruk av sin vetorätt vilken han redan utnyttjat ofta till och med i triviala fall. I stället lämnade denne demonstrativt säkerhetsrådet under dess avgörande session, något som Moskva hade instruerat honom att göra. Och följaktligen kunde USA och dess allierade, som drog fördel av den ryske delegatens frånvaro, rösta igenom ett direktiv till alla medlemmar av Förenta Nationerna att sända trupper till Korea för att kämpa mot kommunisterna. Det lokala kriget växte över i en internationell brand. Under tre år hotade det att leda till reguljära fientligheter mellan Kina och Amerika och t.o.m. att leda till världskrig. Efter att genom en serie blunders ha hamnat i denna situation vidtog Stalin sina försiktighetsmått. Fastän han beväpnade de nordkoreanska och kinesiska 'frivilliga' som stötte samman med amerikanerna vid den 38:e breddgraden tillät han inte ryska styrkor att bli indragna i striderna och han höll dörren till förhandlingar på glänt.

Koreakriget och dess risker överskuggade Stalins sista år. Han spelade fortfarande från en position präglad av allvarlig svaghet. Sovjetunionen hade detonerat sin första atombomb mindre än ett år före krigets utbrott medan Förenta Staterna hade lagrat upp kärnvapen under mer än fem år. Dess överbefälhavare i Fjärran Östern, general MacArthur krävde att få bomba Manchuriet. Detta skulle ha tvingat Ryssland att komma Kina till hjälp i enlighet med det nyss slutna fördraget. Stalin kunde inte längre lita på det amerikanska folkets pacifistiska inställning och sympati för Ryssland som faktorer som hindrade krigets spridning, vilket varit möjligt bara några år tidigare. Den folkliga stämningen i Förenta Staterna hade under tiden svängt till obeveklig fientlighet.[1] Och även om den militära inblandningen i Korea hade begränsat den amerikanska rörelsefriheten i Europa var Stalin tvingad att hålla uppe mobiliseringen av konventionella stridskrafter för att egga sin kärnvapenindustri till större ansträngningar, för att behålla den sovjetiska ekonomin förankrad i ett slags krigstillstånd och för att täta den befästningsmur som omgav Sovjet och östeuropa. Han nådde några av sina vitala mål. Han motstod västmakternas påtryckningar tillräckligt bestämt för att avskräcka Förenta Staterna från varje åtbörd att sprida kriget, och Sovjets kärnvapenindustri utvecklades språngartat och producerade sin första vätebomb 1953 strax efter att amerikanerna hade utfört samma bedrift. Bassektorerna i den sovjetiska ekonomin som 1948-49 hade nått samma nivå som före kriget ökade sin kapacitet med 50 % under Stalins sista år. Moderniseringen och urbaniseringen av Sovjetunionens accelererade. Bara under femtiotalets första år steg dess stadsbefolkning med omkring 25 millioner. Gymnasieskolor och universitet lämnade undervisning till dubbelt så många elever som före 1940. På världskrigets misär hade grunden lagts till Rysslands nya industriella och militära framryckning – en framryckning som snart skulle slå världen med häpnad.

Ändå förblev eländet i den dagliga ryska tillvaron nästan lika chockande som det hade varit under den primitiva ackumulationens år på trettiotalet och det var t.o.m. ännu outhärdligare. Befolkningens breda massa levde fortfarande på en diet av kål och potatis, gick klädda i trasor

[1] Det var karaktäristiskt för förändringen att en populär amerikansk tidskrift *Collier's*, ägnade ett specialnummer åt fantasihistorier om ett segerrikt amerikanskt krig mot Ryssland och till en beskrivning av Moskva under amerikansk ockupation, skriven av Arthur Koestler.

och bodde i förfallna skjul. Medan den mest avancerade delen av Sovjets maskinindustri var lika effektiv som USA:s var dess kraftigt underutvecklade konsumtionsindustri åtminstone ett halvt århundrade efter. Sovjetmedborgaren konsumerade mindre än en tredjedel kanske t.o.m. mindre än en fjärdedel av vad amerikanen kunde tillgodogöra sig. Med den ständigt växande stadsbefolkningen blev situationen på bostadsmarknaden desperat. Det var mycket vanligt i större städer att flera familjer delade ett enda rum och kök. Regeringen gjorde mycket lite för att förbättra situationen. De förstörda städerna återuppbyggdes alltför långsamt och mot bakgrunden av ruiner och djupaste slum lät Stalin uppföra officiella byggnader och resa grandiosa monument, vilka, oöverträffade i ornamenterad stillöshet, blev själva symbolen för byråkratisk pompa och dålig smak.

Sämst av allt var situationen inom jordbruket. Under de fyra sista åren av Stalins regering uppgick den genomsnittliga spannmålsskörden till 80 millioner ton den var 95 millioner 1940 och 86 millioner 1913. Boskapsstocken var också mindre än den varit 1913. Och följaktligen utsattes den urbana befolkningen för rena hasarden i försörjningshänseende trots att regeringen konfiskerade eller köpte nästan hälften av spannmålsskörden till priser under det nominella. Stadsbon konsumerade mindre än ett kvarts kilo kött och knappt mer än ett hekto fett i veckan. Jordbruken saknade arbetskraft, traktorer, transportmedel, gödningsämnen och jordbruksmaskiner överhuvudtaget. Kolchosen förblev en ekonomisk hybrid, halv-kollektiv och halv-privat. Vid sidan av de kollektivt ägda åkrarna fanns de överblivna magra tegarna som bönderna klamrade sig fast vid och odlade intensivt medan de struntade i de gemensamt ägda fälten. Regeringen försökte att säkra livsmedelsförsörjningen med byråkratiska medel. Den föreskrev bönderna vad som skulle odlas och hur mycket som skulle bärgas på varje jordplätt. Arméer av kontrollörer och arbetsledare förvandlade varje arbetsmoment i jordbruket, som borde varit en enkel rutinuppgift, varje sådd, plöjning, eller slåtter till en häftig ‘kamp på försörjningsfronten’.

1950 hade slutligen det ryska jordbruket på nytt hamnat i omvälvningens vånda. En omvälvning som kan beskrivas som en komplettering av kollektiviseringens! Omkring 240 000 kollektivjordbruk, vart och ett omfattande i genomsnitt tusen acres, slogs ihop till först 120 000 och slutligen 93 000 större enheter. Bondeklassen reagerade på sammanslagningarna med resignerad apati, inte med det desperata motstånd som den hade visat vid den första kollektiviseringen. Men jordbrukskrisen förblev olöst. En kontrovers om vad som skulle göras härnäst delade den härskande gruppen. N.S. Chrusjtjov föreslog att jordbruken skulle reorganiseras till spannmålsfabriker och att bönderna skulle flyttas in i ‘jordbruksstäder’. Stalin avvisade idén. Mitt uppe i den spända internationella situationen var han rädd för att utsätta landet för en så drastisk förändring.

Med så mycket svaghet och oro inom landet och så mycket fiendskap utifrån höll Stalin Ryssland mer hermetiskt isolerat från övriga världen än någonsin tidigare. Han gjorde det brottsligt för en ryss att gifta sig med en utlänning, förräderi för en officiell person att avslöja några som helst data, hur triviala de än var, om någon aspekt av ryskt liv och han gjorde det till spionage om en utlänning visade nyfikenhet när det gällde sådana data. Soldater som återvände från tjänstgöring i Tyskland, Österrike eller något annat land förbjöds att berätta om sina erfarenheter. Tidningarna utmålade de sociala förhållandena i väst, inkluderande i USA i så mörka färger att sovjetmedborgarna skulle se sin egen eländiga existens i glittrande ljus. Alla Rysslands fönster och dörrar ut mot världen slogs igen och bakom den utvecklades en orgie i nationell självglorifiering. Tsar-Rysslands storhet trumpetades ut tydligare än vad som t.o.m. varit fallet under kriget. Historikerna beskrev varje händelse i den imperialistiska erövringspolitiken med hänförelse; de presenterade varje våldshandling som riktats mot Ryssland underlydande nationer som handlingar i syfte att emancipera och utveckla dessa länder och som de förtryckta borde varit tacksamma för. De hyllade Katarina den stora och

Nikolaj den förste som de kaukasiska och centralasiatiska folkens beskyddare och välgörare och de porträtterade de ledare bland dessa folk som sökt motstå tsarismen och som kämpat för oberoende som reaktionärer, lejda av britter eller turkar. Skolbarnen delgavs en syn på historien som en enda räcka av onda konspirationer som ständigt gäckats på grund av deras förfäders styrka och mod. Ingen tilläts tvivla på att Ryssland och Ryssland ensamt var jordens salt, civilisationens pärla och ursprunget till allt det som var stort och ädelt i den mänskliga anden. Den bisarra idén spreds att det var ryssar som hade varit pionjärer, upptäckare och uppfinnare av alla den moderna teknologins rön, som en okunnig och ond värld tillskrev britter, tyskar, fransmän och amerikaner. Dag ut och dag in fylldes tidningarnas sidor av berättelser om olika Popovs och Ivanovs som hade varit de första skaparna av tryckpressen, ångmaskinen, flygplanet eller radioapparaten. Det enda som fattades för att göra denna självbeundran fullständig var att *Pravda* skulle avslöja att den förhistoriske man som byggt det första hjulet hade haft sina bopålar på Moskvaflodens stränder eller att t.o.m. Prometeus hade varit storryss för vem om inte en storryss skulle varit i stånd till hans heroiska dådkraft?

Eller som jag skrev 1950:

Ryssland lärs att misstro och hata världen utanför, att inte beundra något annat än sin egen egocentriska storhet, att inte lita på något annat än sin egen självviskhet och att endast se fram emot de triumfer den egna kraften kan skänka. Stalinismen försöker att för Storrysslands räkning annektera alla de bedrifter som andra nationers begåvningar utfört. Den anser det brottsligt av en ryss att ägna en tanke åt någon annan nations storhet, i historien eller i nuet – som ett kryperi för den västerländska civilisationen – och de betraktar det som ett brott för ukrainaren, georgiern och uzbeken att inte krypa inför Storryssland.

Storhetsvansinne och främlingshat skulle bota folket från deras underlägsenhetskänsla, göra dem immuna mot den västerländska kulturens frestelser, av vilka generationer av ryska intellektuella hade varit trollbundna. Det skulle skydda dem mot det amerikanska välståndets demoraliserande inflytande och härda dem för de prövningar som det kalla kriget fordrade och om nödvändigt också för en väpnad konflikt. Hettan i den chauvinistiska agitationen var en god mätare på den krigsfeber i vilken landet levde.

Det var inte förvånande när så mycken inskränkt nationell arrogans propagerades, att de gamla och bara halvt om halvt förträngda anti-semitiska fördomarna kom upp till ytan. Trots allt det som de bolsjevikiska regeringarna gjort under sina bättre år för att bekämpa dessa fördomar var hatet mot judarna nästan oförminskat. Antisemitismen hämtade näring från många källor: från den grekiskt-ortodoxa kyrkan och från den inhemska pogrom-traditionen, från befolkningens kontakter med nazismen under kriget, från det faktum att judiska köpmän som inte var inpassade i den kollektivt organiserade ekonomin var framträdande i den illegala eller halv-legala handel som blomstrade mitt i varuknappheten, från det förhållandet att det fanns en mängd judar bland de tidigare bolsjevikledarna och från det faktum att judarna behöll en relativt viktig position, även efter likvideringen av dessa ledare, på mellannivåerna i den stalinistiska byråkratin. De enkelspåriga kommunisterna betraktade ofta judarna som de sista överlevande resterna av den urbana kapitalismen, medan anti-kommunisterna såg dem som en inflytelserik del av den härskande hierarkin.

Stalins attityd var tvetydig. Personligen var han fri från inskränkta rasistiska fördomar, han var på sin vakt mot öppna förbrytelser mot partidoktrinen som var fientlig till anti-semitism. Judar intog ganska prominenta positioner i hans omgivning, fastän i mycket mindre grad än under Lenin. Litvinov var i mer än ett decennium chef för Sovjets utrikesförvaltning, Kaganovitj var ända till slutet Stalins faktotum, Mekhlis var den högste politiske kommissarien inom armén och Zaslavskij och Ehrenburg var de mest populära av Stalins officiella smickrare. Men han var inte främmande för att spela på anti-judiska känslor när det

gagnade hans syften. Under striden mot partioppositionen gjorde hans agenter mesta möjliga av den omständigheten att Trotskij, Zinovjev, Kamenev och Radek var av judiskt ursprung – under rättegångarna hänvisade Vysjinskij om och om igen till dem som 'människor utan fosterland' och typer utan förmåga till genuint ryska känslor. Och under kriget när Hitlers propaganda riktade sina smädelser mot det 'judiska kriget' och de judiska kommissarier som gödde sig på det och uppmanade ryssar och ukrainare att resa sig emot dem, svarade Stalins propagandister med något så svagt som en förvånad tystnad. Han förbjöd dem att svara med en motpropaganda som skulle framhålla den fruktansvärda inhumaniteten i Hitlers anti-semitism. Han fruktade att en sådan motpropaganda skulle inge folket den föreställningen att det fanns något sant i det som nazisterna hävdade och det skulle framställa honom i rollen av judarnas försvarare – en roll som ingenting i världen vid denna tidpunkt kunnat förmå honom att anta. Han skrämdes av den folkliga genklang som anti-semitismen väckte och den iver med vilken ryska och ukrainska jude-hetsare i de ockuperade områdena hade stämt in i nazisternas propaganda förstärkte hans fruktan.

Ändå gjorde de sovjetiska myndigheterna sitt bästa för att evakuera judarna från de hotade områdena allteftersom Hitlers arméer avancerade, även om det i vissa städer hände – fallet Taganrog var ökänt – att judarna misstrodde varningarna om vad de hade att vänta av nazistisk ockupation och vägrade att följa med. Med Stalins stöd bildades en judisk anti-fascistisk kommitté ledd av framstående personligheter som uppmanade judarna i väst att stödja Sovjetunionen. (Kommittén började emellertid sitt arbete under bistra förebud. Så tidigt som 1942 arresterades och avrättades som nazistagenter två av dess medlemmar som hade flytt till Ryssland, nämligen Henryk Ehrlich och Viktor Alter, ledare för den judisk-polska organisationen *Bund* och medlemmar av Socialistiska Internationalen.) Judar som tjänstgjorde vid armén kämpade tappert och dekorerades och utnämndes också till de högsta posterna. Men i egenskap av judar tilldelades de inga meriter. Som nationalitet omnämndes de praktiskt taget inte. Press och radio var tysta när det gällde utrotningen av de europeiska judarna bakom fiendens linjer. De nämnde knappast dödslägren i Auschwitz och Majdanek eller också nämnde de dem på ett sådant sätt att ingen kunde gissa att judarna bidrog med den största delen av offren. Efter kriget straffades de sovjetmedborgare som gjort sig skyldiga till sam-arbete med nazisterna eller judehetsarna som förrädare. Men t.o.m. då förblev sanningen om judarnas martyrskap undertryckt. Och symbolen för detta undertryckande blev Babij Jar i Kiev där femtio eller sextio tusen judar hade mördats medan staden hölls av tyskarna, men där trots detta inget monument eller hederstecken fick resas till deras minne.

Så pinsam och så fullständigt styrd av opportunistisk pragmatism var Stalins förvaltning att han 1948 kunde stå som fadder för den nybildade staten Israel. Medan många regeringar fortfarande diskuterade statsbildningens legalitet pläderade Stalins representanter i Förenta Nationerna för erkännande. (Det bör inte förglömmas att inte bara kommunisterna utan hela vänstern i Ryssland och i Östeuropa inklusive de flesta judiska socialister traditionellt hade varit anti-sionister.) Stalin uppmuntrade en del av regeringarna i Östeuropa att tillåta de judar som hade överlevt i dessa länder att emigrera till Palestina och t.o.m. att leverera vapen med vilka sionisterna kämpade sitt krig för oberoende. Motiven för denna politik var inte så långsökta. Den sionistiska revolten i Palestina markerade ett stadium i det brittiska imperiets upplösning, den påskyndade Englands tillbakadragande från mellersta östern. Eftersom Förenta Staterna också stödde Israel, hoppades Stalin att han genom denna politik skulle kunna reparera de amerikansk-ryska förbindelserna. Detta hopp visade sig vara fåfängt. Dessutom blev Israel snabbt en västerns utpost i mellanöstern och Stalin fördömde dess ledare för deras otacksamhet. Men återupprättandet av en judisk stat imponerade på de ryska judar som fortfarande var bundna till den bibliska traditionen och som pinades av de prövningar som deras folk utsattes för och den hemliga diskrimineringen. När Israels första diplomatiska

sändebud, Mrs Golda Meir, kom till Moskva blev hon föremål för tumultartade hyllningar från sina religiösa meningsfränder. Detta inträffade vid en tidpunkt då Stalin drev upp det nationella storhetsvansinnet och främlingshatet för att göra folket oemottagligt för utländska influenser. Det plötsliga blottläggandet av de djupa känslor som vissa ryska judar hyste för Israel kunde endast verka alarmerande på Stalin. Den spontanitet med vilken de uttryckte sina känslor trotsade den mekaniska disciplin som han upprätthöll i hela samhället. Han kunde inte tolerera det. I hans monolitiska stat var varje ögonblick av splittring en fara för hela strukturen. Om judarna tilläts att vädra icke godkända känslor i olagliga demonstrationer hur skulle han då kunna förbjuda ryssarna eller ukrainarna att göra sammalunda? Han fördömde demonstrationen och lät arrestera och deportera en del av judarna. Partiinpiskarna började smutskasta staten Israel som ett verktyg för den västerländska imperialismen och de klandrade de sovjetiska judar som visat sig vänligt stämda mot Israel för att de svikit den odelade lojaliteten med det sovjetiska fosterlandet.

Detta var emellertid inte allt. Judarna berövades de rättigheter som de hitintills hade åtnjutit i egenskap av en nationalitet: rätten att inom vissa gränser odla sin judiska självmedvetenhet, att sända sina barn till statliga skolor där de fick undervisning i jiddish, att utge sina egna tidskrifter och tidningar och att utveckla sin egen litteratur och teater. På dessa områden gick Stalin emot den politik han själv hade inlett som folkkommissarie för nationaliteterna i Lenins kabinett. Den förevändning han använde gick ut på att de sovjetiska judarna genom att de åtnjöt fullständig likställighet med övriga medborgare hade blivit assimilerade med ryssarna och inte hade något behov av en föråldrad separatism. Det låg en viss sanning i detta men judarnas gensvar på Israels tillkomst visade att denna ‘assimilering’ långtifrån var allmän eller genomgående. Även hos de mest russifierade judar hade en ny känsla för judiskheten blommat upp genom den nyligen timade tragedi som hade drabbat den judiska rasen och de mått och steg som Stalin nu vidtog för att tvångsmässigt assimilera dem kunde endast förstärka och göra den känslan mera motståndskraftig. Hans byråkratism åkallade principen om raslikställighet för att berättiga diskrimineringen som bara blev ännu mer chockerande därför att den inträffade så kort efter nazisternas utrotning av miliontals judar.

Allteftersom judarnas teatrar, tidskrifter och förlag stängdes eller lades ner utrensades deras personal. Prominenta personer inom den judiska anti-fascistiska kommittén föll också offer för dessa utrensningar. Bland dem återfanns bl.a. Lozovskij en gång chef för Röda Fack-föreningsinternationalen och sedan biträdande utrikesminister, David Bergelson, Itzik Pfeffer och Peretz Markish alla populära författare och poeter på jiddish som fängslades, dömdes till döden och avrättades. Mikhoels, en framstående skådespelare inom jiddish-teatern, omkom under mystiska omständigheter. Terrorn som omgavs med djup sekretess drabbade därefter ryska författare av judiskt ursprung. Världen fick en aning om vad som skedde endast genom antydningar i pressen som avslöjade de judiska namnen på författare som hade varit kända för allmänheten under ryska namn och ackompanjerade det med anklagelser för ‘rotlös kosmo-politism’ och ‘ tvivelaktig. Senare har det hävdats att Stalin till och med avsåg att deportera alla judar till Birobidjan, den ‘självständiga judiska region’ som hade bildats under 1920-talet precis på samma sätt som han hade låtit deportera Volga-tyskarna, Krimtartarerna och Ingus-tjeckerna. Även om han lekte med idén så var den ogenomförbar. Judarna var i viss grad skyddade av sin prominenta ställning inom vitala områden av nationens liv, inom industrin, inom kärnforskningen, inom partiapparaten, inom den akademiska världen och inom försvarsmakten. (Nästan 20 000 judar innehade lärartjänster inom universiteten). Men fastän staten inte kunde klara sig utan deras tjänster levde de under ett orosmoln, misstrodda av överordnade, avundade av underordnade, osäkra om framtiden, utpekade som främlingar och ändå berövade det skydd som främlingar normalt åtnjuter i varje civiliserat samhälle. De

kände att de var föremål för en dunkel och allomfattande intrig och strax innan Stalins regim ändades förmörkades det moln som svävade över dem och antog ännu hotfullare utseende.

Under många år hade inte ens till skenet existerat något ‘kollektivt ledarskap’ som begränsade Stalins makt och ‘personkulten’ kring honom hade antagit obeskrivligt absurda former. Han benämndes och tilltalades som ‘folkens fader’, historiens största geni’, ‘alla arbetares vän och lärare’, ‘mänsklighetens sol’ och ‘socialismens livgivande kraft’. Poem och tidningsartiklar, offentliga tal och partiresolutioner, litterär kritik eller vetenskapliga avhandlingar – alla myllrade de av sådana epitet. I den apostoliska successionsordningen Marx–Engels–Lenin–Stalin tycktes han överskuggat sina föregångare. Om absoluta monarker hade regerat med Guds nåde så regerade han i kraft av historiens nåd. Och han ärades som historiens demiurg. Den nation som genom sin stolthet och ädelhet ansågs resa sig ovanför den övriga mänskligheten låg undertryckt för hans fötter. Dag ut och dag in fylldes *Pravda*s första sida av smickrande ‘brev till Stalin’ och dess exempel följdes troget av den övriga pressen. Vid hans sjuttioårsdag i december 1949 var floden av gratulationstelegram så väldig att *Pravda* fortsatte att publicera dem i varje nummer under åratal – hyllningarna till den sjuttioåriga nestorn förekom fortfarande i dess spalter kort före hans död. Det berömda ‘Revolutionsmuseet’ i Moskva förvandlades till en utställning över hans födelsedagsgåvor som strömmade in från varje fabrik, kolgruva, kollektivjordbruk, fackförening, particell och skolklass i landet. Det verkade som om den kinesiska revolutionen, de allvarliga konflikterna med västmakterna, Korea-kriget och även de inhemska industriella framstegen förbleknade i jämförelse med diktatorns ‘historiska födelsedag’, som om det enda ändamålet med 200 millioner sovjetmedborgares liv bestod i att hylla honom och slösa gåvor över honom. För att inte detta massiva smicker skulle ta loven av sig själv genom det monotona upprepandet, tvingades hans devota hovsmickrare pressa fram ständigt nya hyllningar ur sin ansträngda fantasi och överraska publiken med ständigt fräscha och alltmer bisarra superlativer.

Enligt Chrusjtjov ‘använde Stalin själv alla tänkbara metoder för att åstadkomma glorifieringen av sin egen person’. Han gav ut en officiell levnadsbeskrivning över sitt eget liv och i dess ‘otyglade smicker’ som han fann inadekvat sköt han på eget initiativ in i sammanhanget följande fraser: ‘Stalin är den värdige fullföljaren av Lenins arbete ... våra dagars Lenin’; ‘den avancerade krigsvetenskapen i Sovjet utvecklades ytterligare under kamrat Stalins ledning ... På skilda stadier av kriget fann Stalins geni de korrekta lösningarna ...’; ‘Stalins militära mästerskap kom till uttryck både då det gällde offensiv och defensiv. Kamrat Stalins genialitet gjorde det möjligt för honom att intuitivt förstå fiendens planer och att besegra dem.’ Och slutligen denna fulländade touche: ‘Stalin lät aldrig sitt arbete påverkas av den minsta antydan till fåfänga, inbilskhet eller självförhävelse’. Som en narkoman åtrådde han det rus som smickret skänkte honom och administrerade det till sig själv i ständigt större doser. Han tycktes fortfarande försöka undkomma den känsla av underlägsenhet som så länge gnagt inom honom, från inre osäkerhet, från ensamheten på maktens tinnar och från skräcken inför de klyfta som skilde honom från folket. Den inverkan smickret hade på de sinnen som ständigt var utsatta för det ledde till att de fick intrycket av honom som en oemotståndlig nästan övernaturlig kraft. En kraft som det var fåfängt att stå emot även i sitt sinnes mest undangömda tankar och känslor.

Chrusjtjov har givit oss en livfull beskrivning av Stalins omgivning under dessa år. Inte ens en dekadent Caesar, eller Borgia kunde ha behandlat sina lakejer mera föraktfullt och nyckfullt än Stalin behandlade de högsta dignitärerna inom stat och politbyrå. Han ‘handlade i (deras) namn ... utan att fråga om (deras) åsikt ..., ofta inte ens informerade han dem om sina ... beslut i mycket viktiga parti- och statsangelägenheter ..., under alla krigsåren hölls inte ett enda centralkommittémöte ... Men det är sant att det gjordes ett försök att hålla ett centralkommittémöte i oktober 1941. Från hela landet inkallades medlemmar till Moskva. De

väntade i två dagar ... men fåfängt. Stalin värdigades inte en gång träffa dem och diskutera med dem.' Chrusjtjov påpekar att Stalin hade blivit speciellt nyckfull och tyrannisk efter likvideringen av trotskister och bucharinister (något som Chrusjtjov och hans likar hade varit honom ivrigt behjälplig med). 'Stalin tänkte att han hädanefter kunde bestämma allting själv, att han nu bara behövde föredragande och han behandlade dem alla på ett sådant sätt att de endast hade att lyssna på honom och prisa honom.' Faktum är att han sedan han krossat den anti-stalinistiska oppositionen fortsatte Stalin att förtrycka sin egen fraktion – stalinisterna.

Chrusjtjovs avslöjanden pekade på precis det stadium i de stora utrensningarna då Stalin misstänkte sina egna anhängare för krypto-trotskism eller kryptobucharinism. Följaktligen beordrade han arresteringarna och avrättningarna av den stora majoriteten – 1108 av 1966 – av delegaterna på den sjuttonde partikongressen som hölls 1934 och 70 % – 98 av 139 – av medlemmarna av den centralkommitté som den kongressen valde. Dessa var alla stalinister – läroböckerna hänvisade till den sjuttonde partikongressen som 'segerns' kongress där för att vid denna firade stalinisterna sin slutgiltiga seger över all opposition inom partiet. Efter utplånandet av två tredjedelar av de ledande stalinistiska kadrerna darrade de överlevande av rädsla för sina liv. 'I den situation som då rådde' berättar Chrusjtjov 'hände det ofta att jag talade med Nikolai Alexandrovitj Bulganin. (En gång då vi var ute och åkte bil sa han: 'Det händer ibland att man kommer till Stalin inbjuden som vän och när man sitter hos Stalin vet man inte vart man kommer att sändas härnäst, till sitt hem eller till ett fängelse. "Stalin var en mycket opålitlig människa, sjuk av misstänksamhet ... Han kunde titta på en och säga: 'Varför är din blick så ostadig idag och undviker att möta min?' 'Han gav efter för nyckfullhet och chockade en moraliskt och fysiskt.' Efter kriget 'blev Stalin ännu mer ombytlig, lättirriterad och brutal ... Hans förföljelsemani nådde otroliga dimensioner.'

Sedan Chrusjtjov gjorde dessa uttalanden har det blivit vanligt att tala om Stalins paranoia. Det är därför inte nödvändigt att anta att han blev sinnessjuk i mera strikt mening. Hans kvasi-paranoida beteende följde av hans situation. Den låg inherent i utrensningarnas logik och i deras konsekvenser. Den misstänksamhet med vilken han behandlade även sina egna anhängare var inte grundlös. De hade varit med honom och uppmuntrat honom under förföljelsen mot trotskisterna, zinovjevisterna och bucharinisterna men då förföljelsen utvecklades till de stora massakrerna från 1936-38 chockades många av de mest trogna stalinisterna och blev ångerköpta. De hade accepterat premisserna för Stalins handlande men inte följderna. De hade samtyckt till undertryckandet av oppositionen men inte till dess fysiska utplåning. Postysjev, Rudzutak, Kossior och andra vågade uttrycka sin ånger eller sina tvivel och att ifrågasätta Vysjinskijs rättsskipning. När de gjorde det gav de omedelbart upphov till Stalins misstänksamhet för illojalitet och i verkligheten höll de också faktiskt på att bli illojala mot honom. Då de ifrågasatte behovet av att utrota trotskisterna och bucharinisterna ställde de inte någon av Stalins vanliga politiska beslut under debatt. De angrep helt enkelt hans moraliska karaktär och antydde att han var skyldig till avskyvärda förbrytelser. Om de skulle handla konsekvent så var de tvingade att därefter arbeta för att störta Stalin. I det fallet skulle de bli farligare för honom än både bucharinister eller trotskister hade varit för de kunde använda mot honom den makt och det inflytande de fortfarande var i besittning av, i egenskap av ledande män inom hans egen fraktion. Han var tvungen att anta att deras handlingar skulle vara konsekventa med deras ord. Han hade inte råd att vänta och se om de faktiskt skulle använda sin makt mot honom. Av självbevarelse var han tvungen att förekomma dem. Och han kunde förekomma dem endast genom att krossa dem.

Han rörde sig inom den egna terrorns onda cirkel, där hans sinne även om det hade varit alltigenom friskt var bestämt att gripas av förföljelsemani. Ju mer realistiskt, nyktert och sunt han såg på de personer som omgav honom dess mer akut blev hans misstänksamhet och fruktan för dem. Ju mer han befriade sig från självbedrägeri dess värre blev hans mar-

drömmar. Han kunde inte själv behålla makten och samtidigt krossa hela sin egen fraktion. Han var tvungen att rädda delar av den, hålla den vid liv och använda den som ett instrument för regimen. Men vilka känslor hyste de överlevande för honom? Brydde sig män som Molotov, Chrusjtjov, Malenkov, Kaganovitj, Berija och Mikojan om avrättningarna av Rudzutak, Kossior, Postysjev och Eiche som hade varit deras närmaste kamrater i Stalins 'gamla garde'? Om de inte fäste sig vid det så var de skurkar utan minsta gnutta samvete – och hur skulle då Stalin kunna räkna med deras lojalitet? Om de brydde sig om det måste de – hur skickligt de än dolde sina känslor – känna ett djupt hat och en längtan efter hämnd på sin hjärtlöse mästare. I vilket fall kunde inte Stalin ta deras lydnad och underdånighet för vad den tycktes vara. Han måste misstro dem, bevaka dem och vara på sin vakt mot dem. Ibland, som då han frågade 'Varför är din blick så ostadig idag?', försökte han att genomtränga dem och nå in till deras gömda tankar och känslor. Men dessa låg oåtkomliga – han själv hade framtvingat det. Efter att ha tvingat sina lakejer och underhuggare att visa obegränsad beundran, att förställa sig och bära mask kunde han nu inte få dem att visa sina verkliga ansikten. Följaktligen kunde han inte veta vilka onda tankar och ränker som de kanske smidde bakom sina masker. Att de stämplade mot honom skulle bara vara naturligt. Ingen har större anledning att i despoten se källan till allt ont än despotens hov, det närmaste vittnet till hans maktfullkomlighet, som vet bäst hur ofta deras egen lycka och statens affärer beror på hans nyckfullhet eller inbilskhet. Tanken på konspiration faller sig helt naturlig för dem, palatskuppen är deras karaktäristiska politiska handlingsmetod.

Fanns det då inga försök till en palatsrevolution inom Kremls murar under dessa dagar då Kreml var det enda centrumet i landets politiska aktivitet? De interna historier som Stalins efterträdare har berättat innehåller inte något svar på denna fråga. Vad de emellertid avslöjar är att under Stalins sista år pågick en närmast permanent konspiration i hans omgivning. Hans närmaste anhängare levde i en ständig skräck för honom. De svävade ständigt mellan upphöjelse och förnedring, mellan liv och död. Om inte annat så måste självbevarelsedriften ha drivit dem till något slag av aktion. Och om Chrusjtjov och andra partiledare kunde bryta ut med så mycket vämjelse och hat mot Stalin 1956 så måste dessa känslor ha funnits hos dem också under hans livstid och frestat dem att försöka frigöra sig från maran. Stalin kan inte ha undgått att ana eller gissa detta.

Varför kom då aldrig någon komplott till utförande? Uppenbarligen hölls de eventuella kuppmakarna tillbaka av starka hinder. Deras marxistiska tanketradition, trots att den var förkrympt och perverterad, var emot användandet av 'individuell terror'. Långt mer betydelsefull var emellertid det hinder som låg i den gemensamma skulden och ansvaret. Malenkov, Chrusjtjov, Berija, Molotov, Bulganin och deras vänner hade varit delaktiga i så många av Stalins missdåd och var bundna till honom genom så många trådar att det skulle ha varit liktydigt med självmord för dem att med våld försöka bryta dessa bindningar. (Även då de efter hans död försökte att utan våld skära av dess bindningar fann de sig själva på väg att hamna i onåd.) Det bör framhållas att terrorn drabbade Stalins egna anhängare först strax före andra världskrigets utbrott när det fanns skäl att frukta att en palatsrevolt kunde ruinera landets moral och försvarsvilja. Kriget ajournerade krisen inom toppen. Efter kriget skyddades Stalin av sin seger – vem skulle våga lyfta handen mot marskalken i all hans ära? Det tog tid innan nya umbäranden, ny terror och ny desillusionering fläckade glorian och återigen drev människor till desperation. Det var således först under Stalins sista år som krisen på toppen på nytt aktualiserades. Voznesenskijs fall och Leningradaffären var dess första manifestation. De nya utrensningarna hade inte föregåtts som de gamla mot trotskister och bucharinister, av långa och delvis öppna motsättningar i ideologiska och politiska frågor. Följaktligen kunde ingen säga vad män som Voznesenskij eller Kuznetsov hade stått för och vad de hade fallit i onåd för. Kanske förelåg det ingen fundamental politisk motsättning.

Numera var det fullt tillräckligt att en medlem av politbyrån eller något av centralkommitténs sekretariat omedvetet irriterade ledaren eller upptäcktes i någon ljusskygg hovintrig för att hans öde skulle vara beseglat, och hans öde var också en varning till de andra.

Chrusjtjov återger att han, Malenkov och en annan medlem av politbyrån gick till Stalin strax efter det att Voznesenskij hade fallit för att ingripa till sin kollegas fördel. Men Stalin svarade dem genom att säga 'Voznesenskij avslöjades som en folkets fiende, han har skjutits just idag på morgonen. Försöker ni tala om för mig att också ni är fiender till folket?' Efter ett sådant utspel var Chrusjtjov och hans kamrater antingen tvungna att kräva ett omedelbart sammanträde i Politbyrån (eller i centralkommittén) för att överlägga om frågan vilket skulle lett fram till inledandet av en revolt eller också var de tvungna att backa. De visste att de skulle tillintetgöras innan de ens försökt att samla politbyrån. Stalin skulle bli informerad om deras avsikter innan de lyckats ta kontakt med de övriga medlemmarna. De var alla övervakade och avlyssnade till och med i sina sovrum eller badrum. Och politbyrån, för att inte tala om centralkommittén, var inkapabel till handling. Stalin höll den splittrad genom att låta invälja de mest rabiata rivaler bland dess medlemmar. I sin fruktan för en komplott från personerna i sin omgivning intrigerade han hänsynslöst mot dem.

Sjuttioåringens hälsa var vacklande och hans styrka avtog snabbt. Han såg inte alls ut som på de officiella porträtten anmärker Ehrenburg utan som 'en gammal liten man med ett ansikte härjat av åren'. Ändå vågade ingen ens viska ett ord om vad som skulle hända efter hans död. 'Vi hade sedan länge glömt att Stalin var en dödlig', tillägger författaren. 'Han hade förändrats till en allsmäktig och mystisk gudom. "Jag kunde inte föreställa mig honom död', säger Jevtusjenko den unga generationens poet, 'han var en del av mig själv och jag kunde inte fatta hur vi någonsin skulle kunna skiljas.' Hans vilja tycktes vara allestädes närvarande och han själv nästan osynlig.

Moskvaborna fick se en hastig skymt av honom endast mycket sällan, vid någon nationell festdag, när han stod högst uppe på Leninmausoleet och mottog deras hälsning eller vid en begravning av någon dignitär då han för ett par ögonblick gick vid kistan till begravningsplatsen i Kreml-muren. Under närmare fem år gjorde han inte ett enda offentligt uttalande (med undantag för ett par korta intervjuer han beviljade utländska journalister. Journalisterna tilläts emellertid knappast att träffa honom. De fick hans svar skriftligt). När han under Koreakrigets oroliga år valde att göra ett uttalande så handlade det om lingvistik. I en serie brev som fyllde många sidor i en utvidgad upplaga av *Pravda* attackerade han N. Y. Marrs akademiska skola, som under nära tre decennier hade varit den auktoriserade uttolkningen, av marxistisk språkteori. Stalin som kände sig oförhindrad av begränsningen i sin egen kunskap – han kunde bara grunderna i ett utländskt språk – strövade fritt omkring i den lingvistiska filosofins domäner. Han behandlade förhållandet mellan språk, slang och dialekt, tankeprocessen hos döva och stumma och det enda världsspråk som skulle formas när mänskligheten förenats under kommunismen. Han kryddade sin framställning med en smula liberalism i det han läxade upp Marrskolan för det monopol den hade etablerat inom sovjetisk lingvistik och protesterade mot undertryckandet av opponenternas åsikter. En sådan praktik förklarade han var värdig den epok då Aracheev, Alexander den I:s illa beryktade polischef, styrde och ställde. Han ställde sig över den kampanj för konformism som rasade i pressen alltifrån Lysenkos attacker på oortodoxa biologer till fördömandena av den 'dekadenta modernismen' inom konsten, till utfallen mot 'rotlös kosmopolitism' och 'rutten liberalism'.) Han själv som var upphovet till hela denna häxjakt framställde sig inför allmänheten som nationens intellektuelle domare, ja till och med som garanten för den akademiska friheten. Emellertid kom han fram med ett argument mot dem som' påstod att emedan Sovjetunionen inte längre levde i en fientlig kapitalistisk omgivning utan ibland vänligt sinnade socialistiska nationer så var det tid för staten att börja 'vittra bort', d.v.s. att avveckla det politiska våldet. Nej, svarade

Stalin, staten kan inte börja vittra bort förrän socialismen har segrat i de flesta – och inte bara i ett fåtal – länder. Förklätt i dogmatiska termer var detta hans *'Pas de Rêves!'* mot de intellektuella.

Hans arbete om lingvistik hyllades som en epokgörande händelse och under några år citerade partiets brödskrivare – i avsaknad av fräscha texter från sin tyste mästare – om och om igen hans lärda mödor om tankeprocesserna hos dövstumma (i artiklar som avsåg att upplysa folket om aktuella politiska problem). Inte förrän i oktober 1952 kom han ut med ett nytt och mera betydelsefullt uttalande om 'Socialismens ekonomiska problem i Sovjetunionen' och en serie brev som han hade skrivit till olika akademiker i samband med diskussionen om en lärobok i ekonomi. Mitt bland meditationer över Sovjetunionens förmodade 'övergång från socialism till kommunism' diskuterade han klyftan i Sovjets ekonomi mellan den socialiserade industrin och det halvkollektiva och halv-privata jordbruket. Han framhöll att böndernas privata intressen och handel hämmade nationens utveckling och han slog larm: 'Det skulle vara ett utslag av oförlåtlig blindhet att inte inse att ... dessa fenomen redan har börjat fungera som en broms ... de hindrar statsplaneringen i dess strävan att omfatta hela nationens ekonomi ... ju längre vi avancerar dess kraftigare broms kommer dessa fenomen att utgöra på tillväxten av vårt lands produktivkrafter.' Han gav således landet en aning om de kontroverser som rådde inom den ledande gruppen då det gällde jordbruket – en tidigare antydan hade varit den officiella förkastelsen av Chrusjtjovs idé om 'Agrotowns'. Stalin tillbakavisade nu ett förslag från några ekonomer av facket – det förslag som Chrusjtjov skulle följa fem år senare – att staten skulle sälja sina traktorstationer till kollektivjordbruken. Stalin var emot det på den grunden att man inte kunde lita på att bönderna skulle förnya och modernisera sina jordbruks-maskiner i samma takt som staten gjorde och att en försäljning av traktorstationerna till dem skulle öka de icke-socialistiska inslagen i den agrara ekonomin vilka redan hämmade nationell planering. Han föreslog att handeln på landsbygden skulle begränsas successivt och att man skulle införa direkt utbyte av industrivaror mot lantbruksprodukter mellan regeringen och kollektivjordbruken. Men han fastslog att detta endast kunde vara en lösning på lång sikt och han anvisade inte partiet något sätt på vilket det omedelbart kunde komma till rätta med stagnationen inom jordbruket. Han lämnade denna kinkiga situation, resultatet av hans med våld framtvingade kollektivisering, i arv till sina efterträdare.

Den 4 oktober 1952, en dag efter publiceringen av hans anmärkningar, öppnades den nittonde partikongressen och för första gången sedan 1923 talade inte Stalin till delegaterna i egenskap av huvudrapportör. Istället framträdde Malenkov i den rollen precis som Stalin hade gjort första gången under Lenins sista år. Chrusjtjov underställde kongressen förslag till ändringar i partistadgan. Partiet gjordes således införstått med att successionsfrågan stod på dagord-ningen. Stalin satt på podiet tillbakadragen och avlägsen, föremål för oändliga rituella hyll-ningar och ovationer. Talare efter talare citerade hans skrift om de ekonomiska problemen i Sovjetunionen, men det förekom ingen egentlig debatt. Delegaterna röstade hundraprocentigt eniga för en ny femårsplan och för ändringarna i partistadgan. Endast vid den avslutande sessionen reste sig Stalin för att yttra några få ord om Sovjets position i världen. Borta var den tid, sade han, då Sovjetunionen isolerat och ensamt stod som socialismens bålverk. Nu var landet omgivet av vänligt sinnade socialistiska stater och i solidaritet och samarbete med dessa skulle det bli mycket lättare att fortsätta att genomföra de förestående uppgifterna. Han uppmanade också kommunistpartierna i den kapitalistiska världen att 'resa de borgerligt-demokratiska rättigheternas banér' och att kämpa för alla nationers oberoende. Han talade med optimism, t.o.m. med värme. Ändå var det begravningstalet över sin egen doktrin 'socialism i ett enda land' som han höll. Detta var hans sista budskap till det parti och den nation som han hade styrt under tre decennier.

Trots Stalins lugnande ord anade kongressen närvaron av dunkla och väldiga händelser. Malenkov och andra talare dröjde vid farorna som tornade upp sig framför dem, vid tillväxten av sociala konflikter och klasskamp och behovet av yttersta vaksamhet. Precis som vid inledningen till utrensningarna före kriget steg ropen om försiktighet från alla håll. För att föregripa ett nytt brott med det förflutna beslöt kongressen att partiet inte längre skulle kalla sig 'Bolsjeviker'. Den nya centralkommittén till vilken 240 medlemmar invaldes var dubbelt så stor som den gamla. Kommittén i sin tur valde ett presidium – politbyrån hade tagits bort – två eller tre gånger större än dess föregångare. Både kommittén och presidiet var alltför stora och tunga för att kunna fungera som partiets ledande organ. Varför hade Stalin gjort dem sådana? Chrusjtjov hävdade senare att Stalin fick kongressen att välja en så stor centralkommitté därför att han planerade att reducera dess omfång genom en blodig utrensning – han hade påbörjat undersökningar av de personer han avsåg att krossa. Vid den nya centralkommitténs första session, berättar Chrusjtjov vidare, angrep Stalin både Molotov och Mikojan bittert, mot vilka han redan hopat ospecificerade anklagelser – han hade också redan uttryckt en misstanke om att Vorosjilov var 'brittisk agent'. Stalin var på nytt, enligt Chrusjtjov , böjd att 'göra upp' med de gamla medlemmarna i politbyrån för att undanröja de vittnen som kunde berätta om hans brott inför eftervärlden. Hur det än förhåller sig med sanningshalten i dessa påståenden så började luften omedelbart efter kongressen att bli tung av terror. I november öppnades de stora rättegångarna mot Slansky, Clementis och andra tjeckoslovakiska kommunister i Prag. De fördömdes som trotskister, titoister och amerikanska sionistiska spioner. Detta var den sista serien rättegångar i Östeuropa och preludiet till nya utrensningar i Moskva. Knappast en dag gick utan mystiska attacker på framstående män inom partiet eller yrkeslivet, utan anklagelser för bristande försiktighet inom de högsta cirklarna, utan beslöjade antydningar om infiltration från 'folkets fiender' och spioner, och utan att allt häftigare anklagelser riktades mot 'rotlösa kosmopoliter' av judiskt ursprung. *Pravda* påminde obevekligt sin läsekrets att varje sovjetmedborgare var ansvarig också för brott som begåtts av hans släktingar – varningen var bara alltför välbekant sedan Jagodas och Jezjovs dagar. Endast ett fåtal visste vilka som avsågs. Men två av Mikojans söner hade just arresterats och Molotovs fru, en partiveteran och politiskt självständig gestalt, hade deporterats från Moskva. Året slutade med degraderingen av redaktören för *Bolsjevik*, Fedosejev, vilken av Suslov – en av sekreterarna i centralkommittén – utpekades som Voznesenskijs sammansvurne.

Slutligen meddelades det officiellt den 3 januari 1953 att de nio professorer i medicin som tjänstgjorde i Kreml som livläkare till männen i den härskande gruppen hade demaskerats som agenter för brittiska och amerikanska underrättelseväsendet, på vars order de hade mördat två av partiets ledare Zjdanov och Sjtjerbakov och försökt att lönnmörda marskalkarna Vassilevskij, Govorov, Konjev, Sjtemenko och andra för att försvaga landets försvarsmakt. De flesta av dessa 'mördare i vita rockar' var judar och anklagades för att handla på uppdrag av en 'gemensam' internationell judisk organisation med högkvarter i Förenta Staterna. Man lät landet förstå att konspirationen hade många ännu oupptäckta förgreningar och ropen på vaksamhet, med dess antijudiska under- och övertoner, stegrades till raseri.

Anklagelserna mot läkarna i Kreml kunde bara vara en upptakt. Själva hade dessa läkare liten eller ingen betydelse. De kunde inte framställas som människor som strävade efter att vilja ta makten för egen del. Om affären skulle gå till rättegång skulle nödvändigtvis anklagelsen tvingas karaktärisera dem som blinda redskap för män med tydligare politiska ambitioner och som medbrottslingar till andra konspiratörer vars politiska intressen var mer troliga och så att säga professionella. Dessa konspiratörer kunde endast finnas högt upp i partihierarkin och det sensationella avslöjandet av det 'verkliga' centrum för sammansvärjningen skulle bli själva klimax i rättegången mot läkarna. Ingen antydan hade ännu givits om vilka som var huvudmålet. För tillfället var fallets regissörer upptagna av att avtvinga läkarna 'bekännelser' och

förbereda dem för att spela sina föreskrivna roller. Läkarna konfronterades med ett falskt vittne, en viss doktor Timasjuk, som vittnade mot dem i ett brev till Stalin (och som belönades för detta med leninordern på årsdagen av Lenins död). Chrusjtjov beskriver hur Stalin själv övervakade förhören och beordrade att fångarna skulle kedjas och torteras. 'Om du inte kan få ur dem bekännelser' sade han till Ignatjev, chefen för den statliga säkerhetstjänsten, 'kommer vi att göra dig ett huvud kortare'. Han distribuerade därefter protokoll över läkarnas bekännelser inom presidiet, men han tillät inte dess medlemmar att få inblick i fallet och verifiera anklagelserna. Han anade deras klentrogenhet och deras olustkänslor och han hånade dem: 'Ni är blinda som kattungar. Vad skulle hända här utan mig? Landet skulle gå under – ni vet inte hur man upptäcker en fiende.'

Presidiets medlemmar hade all anledning att känna sig perplexa och skräckslagna. Fastän fallet påminde så mycket om de gamla utrensningarna skilde det sig från dem i ett överraskande avseende. I de gamla rättegångarna anklagades de rannsakade alltid bl.a. för att försöka ta livet av Vorosjilov, Kaganovitj, Molotov eller någon annan i partiledningen. För de senare var denna omständighet av stor betydelse. Denna lista över tilltänkta offer var nämligen Stalins ranklista över partihierarkin. Under rättegångarna framhävde åklagaren, domaren och pressen för nationen att: 'Detta är våra oersättliga ledare, vars tjänster vi inte kan undvara. Fienden vet det – det är därför som han försöker krossa dem.' En politbyråmedlem vars namn hade tagits bort från listan hade helt enkelt fallit i onåd, för om inte 'folkets fiender' försökte krossa honom så var han antingen ovärdig sitt höga ämbete eller också i maskopi med fienden.

Den förvånande nyheten i läkarnas fall var att de åtalade inte anklagades för att ha försökt lönnmörda en enda levande ledare inom partiet – endast Zjdanov och Sjtjerbakov som länge hade varit döda figurerade som deras offer. Anklagelseakten underströk med all önskvärd tydlighet att läkarna siktade uteslutande mot militärerna. Denna egendomliga omständighet att fienden endast hade valt marskalkar och generaler till måltavlor gav ledarna i partiet orsak till många oroliga tankar. De tvingades fundera över vilken moral anklagelsen avsåg att bibringa. Vem som än hade kokat ihop den var uppenbarligen avsikten att placera militären på en piedestal med implikationen att förringa de civila ledarna. Vem hade satt ihop anklagelsen? Den bar snarare spår av den militära underrättelsetjänsten än av den statliga. Rivaliteten mellan dessa båda institutioner var ökänd men uppenbarligen var Ignatjev, chefen för den statliga säkerhetstjänsten, en motsträvig verkställare av order om Stalin måste hota honom med att 'korta honom ett huvud'. Berija, inrikesministern, tillhörde knappast inspiratörerna – senare då Stalins efterträdare hade likviderat honom för att han varit Stalins onda genius och en förrädare, anklagade de honom inte för delaktighet i rättegången mot läkarna. Men om initiativet kom från militären varför stödde då Stalin dem? Försökte han med en snegling mot successionen uppmuntra generalerna att göra ett försök att ta makten? Om det var så, vad betydde då det för ledarna i partiet? Skulle de förlora all makt och slås ut? Var detta meningen i Stalins attacker på Molotov, Mikojan, Vorosjilov och Andrejev? Skulle detta kanske bli den sista och slutgiltiga utrensningen, hans definitiva brytning med det parti han förnedrat och tappat på dess blod? Försökte han med den ena foten i graven iscensätta eller hjälpa generalerna att iscensätta den bonapartistiska kupp som bolsjevikerna under så lång tid hade fruktat? Men vilka intressen drev i så fall Stalin att handla på detta sätt? Han skulle ta sin hemlighet med sig i graven och under tiden kunde partiets ledare – lika lite som eftervärlden har kunnat reda ut hans intentioners trassliga härva – hans motiv och handlingar tycktes ha förlorat allt sammanhang.

Kampen stod kring fundamentala politiska frågor såväl som kring rena maktanspråk. Skillnaderna mellan Stalins efterträdare som skulle komma upp till ytan under 1953 och senare, delade dem också tidigare. Divergenserna mellan grupperna kring Molotov och

Kaganovitj, Malenkov och Berija – med Chrusjtjov avvaktande och militären i bakgrunden – fanns redan där. Men så länge Stalin levde blockerade han varje form av meningsutbyte och grupperna kunde inte utarbeta dessa skillnader och ge dem definitiv form. De flesta medlemmarna av Stalins närmaste omgivning visste och kände att den kittel staten utgjorde var allvarligt överhettad och att det var nödvändigt att öppna säkerhetsventiler. Men med de sista resterna av sin nyckfulla energi slöt och tätade Stalin dess valv. Förberedelserna för en upprepning av häxsabbaten 1936-38 ökade trycket i kitteln och spänningarna mellan Ryssland och västmakterna. Det febrila sökandet efter amerikanska spioner under varenda säng i Kreml, på varje ämbetsverk, på varje forskningsinstitut, i varje judiskt hem och i varje intellektuell krets var rena vansinnet. Men det fanns en metod i galenskapen om man antar att landet förbereddes för krig. I det fallet innehåller Stalins beslut, att höja generalerna och marskalkarnas anseende och sätta allt ljuset på dem, ett visst förnuft. Likaså blir hans hemlighetsmakeri, ovanligt intensivt t.o.m. för honom, hans kraftiga satsning på militärutgifter och andra mått och steg förklarliga – alla var avsedda att förvandla landet till en beväpnad fästning och att inpränta i dess medvetande att det måste vara berett att i varje ögonblick slå tillbaka en fientlig attack.

På detta sätt blir också styvsintheten och enkelspårigheten i Stalins diplomati meningsfull. Fientligheterna i Korea drog ut på tiden och Stalin förhindrade att de långa förhandlingarna om vapenvila kunde avslutas med hänvisning till den svagaste tänkbara anledning, nämligen de krigförande parternas oenighet beträffande behandlingen av krigsfångar. Stalin tycktes ovillig att tillåta Förenta Staterna att avveckla sina styrkor i Korea och få frihet att använda dem på andra av det kalla krigets skådeplatser. Hans diplomati var i själva verket fast i en orörlighet som berodde på ett dödläge orsakat av politiska motsättningar. Det verkade som duvor och hökar ständigt låg i luven på varandra i Kreml och att det för tillfället rådde ett jämviktsläge. Detta betyder inte att det inte fanns inflytelserika medlemmar i regeringen som föredrog kriget och att Stalin gynnade dem. Med nationen fortfarande så fruktansvärt skadad av blodsutgjutelsen sedan det senaste kriget kunde inte ens den mest cyniske eller orealistiske statsman ge efter för förberedelser till militär aggression. Skillnaderna kretsade snarast kring uppfattningen av fiendens intentioner – kring frågan om de västallierade skulle attackera Ryssland och Österuropa inom en överskådlig framtid. Detta var den eviga fråga som hade legat under dispyterna på 1920-talet och som skulle dyka upp på nytt i framtiden i de rysk-kinesiska motsättningarna. Stalin själv hade definierat denna fråga som det debatten gällde i sin uppsats om ‘ekonomiska problem i Sovjetunionen’; han fortsatte att hävda åsikten att krig mellan de imperialistiska makterna och de socialistiska länderna inte längre var ‘oundvikligt’.

På denna avgörande punkt slingrade sig Stalin trots sitt optimistiska uttalande. Medan han offentligt avvisade tanken på ett amerikanskt hot initierade han eller förberedde i tysthet en sådan handlingslinje som förutsåg realiteten och omedelbarheten i hotet. Endast om man antog att Washington planerade ett krig fanns det – i stalinistiska termer – ett skäl för oupphörliga och häftiga utfall mot de amerikanska krigshetsarna; för att framställa läkarna i Kreml som lönnmördare i en amerikansk-judisk organisation, för att mobilisera och jaga upp nationen till hysteri, för att hålla amerikanska trupper bundna i Korea och för att hålla Sovjetunionen och dess satelliter i ett tillstånd av ständig vaksamhet och krigsberedskap.

Utrikespolitikens dilemma hade givetvis sina återverkningar på den inhemska utvecklingen. De som hävdade att nationen måste hållas materiellt och moraliskt i krigsberedskap kunde inte förespråka någon reform inom landet som skulle leda till avslappning i den politiska disciplinen eller att omfördela de ekonomiska resurserna till förmån för civila behov. De som försvarade inhemska reformer var å andra sidan drivna att genom konsekvensen av sin egen hållning, understryka möjligheten av fredlig samexistens med atlantmakterna, att uppmana till större diplomatiskt initiativ och flexibilitet och att hoppas på en ‘internationell avspänning’

som skulle göra det möjligt för dem att pacificera och normalisera atmosfären i hemlandet. Det fanns inte och kunde inte finnas någon diskussion bland dessa män om att genomföra någon reform för att återupprätta demokratiska rättigheter inom nationen, att bana väg för en representativ regering och att därigenom slå vakt om revolutionens arv. De siktade på något mycket blygsammare men ändå tillräckligt viktigt: att befria nationen från vansinnet i den stalinistiska terrorn och att förbättra regeringsarbetet. Också när det gällde utrikespolitiken var deras målsättningar med nödvändighet begränsade, ty de visste att det kalla kriget till skillnad från en vanlig väpnad konflikt inte kunde avslutas bara genom att parlamentarikerna gick ut med vit flagga och arrangerade ett eld-upphör. Men även inom ramen för det kalla kriget fanns det utrymme för mera verklig kontakt och förhandlingar mellan Ryssland och västmakterna och för fruktbara ömsesidiga överenskommelser. (Mera svepande planer och ambitioner fanns emellertid också. Berija exempelvis umgicks med tanken på att Sovjet skulle dra sig tillbaka från Berlin och Östtyskland. Det var den idén som kostade honom huvudet.)

Så länge som Stalin satt vid makten var emellertid alla vägar till förändringar eller reformer blockerade, och med varje vecka som gick blev situationen alltmer explosiv och oberäknelig. Han tyckte om att berömma sig själv för sin taktiska skicklighet och realism. ‘Jag vet vad du tänker på’, sa han en gång till Anthony Eden, den brittiske utrikesministern, ‘du undrar om jag vet när det är dags att stoppa.’ Men jag är inte Hitler – jag kommer att veta när det är dags att stoppa.’ Det skrytet var inte helt grundlöst. Stalin hade gång på gång stannat på randen till väpnad konflikt i förhållandet till sina f.d. allierade. Han hade stannat vid Turkiets stränder, han hade stannat i Persien, han hade gjort halt inför möjligheten att angripa Tito militärt, han hade undvikit att göra Österrike till en av sina lydstater och han hade stannat innan blockaden mot Berlin hade drivits till katastrof. Det stod inte klart hur långt han var beredd att gå i den konflikt som uppkommit genom Korea-kriget. ‘Vet han fortfarande när det är dags att göra halt?’ undrade männen som omgav honom.

En sak är emellertid säker: han visste inte längre var han skulle sätta stopp då det gällde att förnedra och förtrampa sin egen nation. Han var fullständigt okunnig om den moraliska kris som han hade kastat in den i. Han förstod inte att det var omöjligt både för honom själv och alla andra att fortsätta hans regeringsmetod och att hans idéer och hans inbillning stod i oförsonlig motsättning till landets behov och tidens realiteter. Nationen hade växt ur hans förmyndarskap och kunde inte heller uthärda det mycket längre. Han tycktes fixerad vid tjugo- och trettiotalen. Hans föreställning om det egna folket dröjde fortfarande kvar i bilden av det primitiva förindustriella och huvudsakligen illiterata samhälle över vilket han hade upprättat sin diktatur. Han var oförmögen att anpassa sig till femtiotalets Ryssland, det Ryssland, som delvis tack vare honom delvis trots honom hade industrialiserats, moderniserat sin sociala struktur och emanciperat sina massor. Förändringen pågick fortfarande. Landet hade ännu lång väg att gå innan det på allvar kunde njuta av sina framsteg. Ändå är det sant att ‘Stalin fann Ryssland arbeta med träplog och han lämnade det utrustat med kärnvapen[2] även om träplogens tidevarv fortfarande levde kvar på alltför många nivåer i samhället. Denna summering av Stalins regim är naturligtvis en hyllning till vad den åstadkom. Men i stalinismen samexisterade också på ett groteskt sätt trä, plogen och atombomben – precis som det primitiva barbariet och marxismen gjorde. Och allteftersom nationen utvecklades hämmade de efterblivna sidorna i Stalins regim framstegen och hotade att sätta stopp för alltsammans.

Stalins nyckfulla despotism hade hämtat sin styrka ur den gamla bondeklassens slöhet och tröghet, från vilken också den nya arbetarklassen hade rekryterats, men den stod i djupaste disharmoni med det väldiga urbana och industriella samhälle som hade skapats. Den över-

[2] Detta citat är hämtat från min dödsruna över Stalin i *Manchester Guardian* den 6 mars 1953

centraliserade ledning som han och hans underhuggare utövade från Kreml över hela ekonomin kunde ha haft sina fördelar under den 'primitiva ackumulationens' faser, när det var nödvändigt att utnyttja nationens extremt magra tillgångar och att bevaka att varje ton stål, kol eller cement kanaliserades till sin rätta produktionsplats och användes på föreskrivet sätt. Men denna metod blev direkt skadlig när den tillämpades på ett jättelikt, teknologiskt avancerat och industriellt komplicerat system. På samma sätt kunde det våld med vilket Stalins regering omflyttade millioner bönder till fabrikerna och utbildade dem till yrkeskunniga arbetare och band dem vid deras arbeten delvis ha ursäktats så länge det hade varit desperat brist på arbetskraft och yrkesskicklighet. Något försonande kanske också skulle kunna ha sagts om den beslutsamhet, fastän inte om den brutalitet, med vilken Stalin genom differentierade löneskalor och stakhanovitjsystemet, skapade ett ojämlikt samhälle. Men allteftersom yrkesskickligheten blev mindre och mindre begränsad, hämmade tvångslagarna och ojämlikheten den ekonomiska tillväxten. De höll den stora massan av arbetare i ett tillstånd av apati och slöhet. Allmänt talat kan man säga att den terror som motiverades med behovet av att försvara 'oktobers erövringar' mot kontrarevolutionen blev mer och mer ödesdiger allteftersom den nya sociala strukturen konsoliderade sig och gjorde den kapitalistiska restaurationen till en utomordentligt avlägsen möjlighet. De nya häxjakterna och utrensningarna krossade allt socialt initiativ och ansvar inom såväl byråkratin som bland massorna. Och den ledarkult som hade erbjudits de fattiga bönderna som ett substitut för Gud och tsaren förolämpade intelligensen hos den nation som flitigt arbetade på att modernisera sig, som begärligt absorberade modern vetenskap och strävade efter kulturell mognad.

Vi har tidigare sagt att stalinismen drev barbarismen ut ur Ryssland med barbariska medel. Vi bör emellertid tillägga att den inte kunde göra det slutgiltigt med dessa metoder. Under Stalins sista år reducerades den progressiva påverkan hans regering utövat till ingenting genom de medel han använde. För att kunna fortsätta att utvecklas till en civiliserad stat måste Ryssland nu istället driva ut stalinismen. Det som gjorde detta än mer nödvändigt var den stalinistiska doktrinens inblandning i biologin, kemin, fysiken, lingvistiken, filosofin, ekonomin, litteraturen och konsten – en inblandning som härstammade från de dagar då inkvisitionen för hela kristenheten bestämde vad som var rätta idéerna om Gud, universum och mänskligheten. Vid sovjetiska universitet var Einstein tabu tills 1953-54 – Freuds teorier är det fortfarande. Sådana intrång av teologiska och byråkratiska dogmer på vetenskapens arbetsområden tillhör i det väsentliga en förindustriell epok. I femtiotalets Ryssland stegrades det till sabotage mot vetenskapen, teknologin och det nationella försvaret. Inte ens de snävaste sektorsintressen gagnades av det sabotaget och alla utbildade människor var ivriga att få bryta det. För att göra det måste de för det första skingra de täta dimmor av storrysk chauvinism och storhetsvansinne som i en era av väldiga teknologiska framsteg avskar deras land från det världsvida flödet av idéer och istället uteslutande födde det på den inhemska kunskapsproduktionen. Den stalinistiska isolationism som under tjugo- och trettiotalet hade verkat plausibel för så många avslöjade nu sin fullständiga absurditet. Från 'socialism i ett enda land' hade den nu drivits över till 'vetenskap i ett enda land'. En sådan nationell egocentricitet var en hopplös anakronism när Rysslands öde hade blivit så oupplösligt förknippat med den övriga världens. Inte ens från en stalinistisk utgångspunkt kunde förhärligandet av moder Ryssland förenas med spridandet av revolutionen. En tredjedel av mänskligheten levde redan under kommunistiska regimer och stalinismen talade som om dess rike hade varit begränsat till det gamla Tambov- eller Tula-distriktet. All tideräkning hade upphört i Kreml.

Skandalen med läkarnas komplott hade slutligen ställt i dagen en moralisk kallbrand. Den var inte bara en av många tvetydigheter i Stalins behandling av judarna. Anklagelsen för en antisovjetisk konspiration bland världens judar hade stank från 'Protocols of the Elders of Zion' och från hopkoken i Goebbels propagandaministerium. Om intrigen hade fått fortsätta

på sin inslagna bana – om rättegången mot läkarna hade kommit till stånd – kunde den bara fått en följd: en landsomfattande pogrom. Ändå sysslade den regering som givit upphov till intrigerna ännu med marxismen-leninismen, beordrade fortfarande att skrifterna från den proletära Internationalens grundare skulle tryckas i milliontals exemplar, och att studiet av dessa skulle ingå i den obligatoriska läroplanen i skolorna. Stalin slog nu mot själva roten av den idé på vilken revolutionen, partiet och staten hade byggts. Han förstörde sin födslorätt och sin egen regims ideologiska ansikte. Genom denna akt begick stalinismen självmord till och med innan dess skapare var död. Partiet kunde inte trots sin degeneration och förnedring följa Stalin på denna självdestruktiva kurs. Inte heller kunde den stora avancerade delen av intelligentsian och arbetarklassen göra det. Skandalen tjänade endast att påskynda stalinismens sönderfall och förbereda en förändring. Den skulle komma i dagen mindre än en månad efter Stalins död och den fullständiga rehabiliteringen av läkarna var landets första manifestation av sin brytning med stalinismen.

Då jag summerade Stalins regim 1948 sade jag att ‘Stalin kan inte som Hitler räknas in bland de tyranner vars historiska insats saknar allt värde och resning. Hitler var ledaren för en o-fruktbar kontrarevolution, medan Stalin både var ledare och plundrare av en tragisk, själv-motsägande men kreativ revolution.’ Detta förblir sant om man betraktar helheten i Stalins karriär. ‘Den bättre delen av Stalins verk’ fortsatte jag ‘kommer med säkerhet att överleva Stalin själv på samma sätt som de bättre delarna av Cromwells och Napoleons verk överlevde dem.’ Detta kommer kanske också att stå sig. Men det måste tilläggas att de värsta företeel-serna i Stalins regim koncentrerades och förstorades under hans sista år. Denna omständighet endast förstärker vår slutsats att ‘för att rädda den bättre delen av Stalins verk till framtiden och för att ge det sitt fulla värde så måste historien rena och omforma det lika hårdhänt som den en gång renade och omformade den engelska revolutionen efter Cromwell och den franska revolutionen efter Napoleon.’ Vi vet nu att historien påbörjade denna rengöring och omformning på själva den dag som Stalin gav upp andan – och i denna mening står inte ‘historien’ för någon högsta vilja, världsande eller abstrakt lag utan för de verkliga handlingar som människorna begår drivna av sina behov och idéer. Det var behoven i sovjetsamhället vid slutet av denna stora och dystra epok och idéerna som detta samhälle bar i arv från oktober-revolutionen som förde dess framåtblickande krafter mot en brytning med stalinismen. I slutet av 1940-talet kan det ha tyckts vara ett sangviniskt hopp att ‘i det långa loppet kommer de många positiva och värdefulla elementen i stalinismens uppfostrande inflytande att vändas mot dess sämsta sidor.’ Denna förväntning har nu också gått i uppfyllelse fastän konflikten mellan de motstridiga elementen i det stalinistiska arvet ännu vid mitten av 60-talet inte fått sin slutgiltiga lösning.

Sovjetsamhällets främsta karakteristika under det första decenniet efter Stalins död låg i mot-sättningen mellan dess progressiva socio-ekonomiska kraft väckt av revolutionen och stimule-rad av segern i andra världskriget, och dess moraliska och politiska apati framtvingad av decennier av totalitärt styre och utplåningen av alla oberoende centrum för politiskt tänkande och handlande. En radikal förändring i regeringen och Sovjetunionens livsform blev en nationell nödvändighet fastän ingen organiserad politisk kraft kapabel att genomföra för-ändringen eller kämpa för den på ett artikulerat sätt existerade bland folkets massor. Det fanns därför ingen omedelbar möjlighet för en revolutionär omvälvning riktad mot den byråkratiska despotismen. Inte heller dök någon organiserad reformistisk rörelse upp ur folkdjupen. Reformer kunde endast komma uppifrån, från den styrande gruppen själv, från Stalins efter-trädare och medbrottslingar. Denna omständighet determinerade på förhand den tveksamma, motsägelsefulla och opportunistiska naturen hos den så kallade avstaliniseringen.

Detta var inte första gången som en stor och sedan länge överhängande reform i Rysslands livsform utfördes uppifrån med rent byråkratiska medel. Hundra år tidigare efter tsar Nikolaj I

hade hans son Alexander II utfärdat dekretet om avskaffande av livegenskapen – den största enskilda reformen i Rysslands hela förrevolutionära historia. När de missnöjda godsägarna som upplevde det som om tsaren förrådde dem protesterade svarade han: 'Det är bättre att avskaffa livegenskapen uppifrån än att vänta på att den börjar avskaffa sig själv underifrån.' På samma sätt bestämde sig Stalins efterträdare under hans sista dagar att de var bättre att avskaffa de värsta företeelserna i stalinismen ovanifrån än att vänta på att de skulle avskaffas underifrån. Men precis som tsarens halvhjärtade försök att emancipera bönderna hade lämnat Ryssland med sitt väldiga jordproblem olöst så skulle Malenkovs och Chrusjtjovs avstalinisering lämna Sovjetunionen med dess socialistiska aspirationer otillfredsställda och dess längtan efter frihet frustrerad. Historien har fortfarande kvar uppgiften att 'rena och omforma' Stalins verk.

Stalins död tillkännagavs på morgonen den 6 mars 1953. Enligt den officiella medicinska bulletinen hade han sex dagar tidigare drabbats av en hjärnblödning och ett slaganfall och hade förlorat talförmåga och medvetande. Natten till den 4:e mars drabbade ett nytt anfall hans hjärta och andningsorgan. Han dog – vid 73 års ålder – nästa dag kl. 09.30 på morgonen.

Hans korta sjukdomstid gav hans efterträdare precis tid nog för att överväga hur de skulle möta landet och komma överens om en provisorisk omfördelning av de högsta posterna inom parti och stat. I linje med vad alla räknat med reagerade nationen på händelsen med de motsägelsefulla stämningar som Stalins komplicerade och tvetydiga personlighet kunde inspirera till. En del grät i ångest, andra drog en suck av lättnad, de flesta var förstummade och skräckslagna inför framtiden. Hans efterträdare gick försiktigt fram. De hade varit Stalins skuggor, men de kunde inte nu styra landet som hans skuggor. De var inte villiga att ge den döde mannen samma underdåniga hyllning som de gett den levande men de var rädda för att inte göra det. Även de ibland dem som längtade efter att frigöra sig från hans förkvävande kult, den kult för vilken de själva hade varit överstepräster, var skräckslagna inför den jäsning de skulle kunna provocera genom någon handling, som kunde verka som ett vanhelgande av Stalin.

Vid hans begravning talade därför Malenkov och Berija lågmält om hans meriter och med en icke önskad självcensur. Medan ceremonin pågick rörde sig väldiga massor av egen drift mot Röda Torget. Och då inte myndigheterna hade förutsett så väldiga processioner misslyckades polismännen att kontrollera dem. Massorna råkade i panik och många människor, kvinnor och barn trampades ihjäl. Sådana katastrofer hade inträffat förr, vid tsarernas begravningar eller kröningar.

Kistan med Stalins kropp fördes till kryptan i Mausoleet vid Röda Torget och placerades där vid Lenins sida. På natten målades Stalins namn bredvid Lenins på Mausoleets yttre mur. Men inom kort skulle kroppen kastas ut därifrån och namnet suddas bort. Eftervärlden, hemsökt av Stalins ande, och förbryllad av det arv hans styre hade lämnat, men fortfarande oförmögen att bemästra eller övervinna det, tycktes för tillfället bara vilja kasta honom ut ur sitt minne.

Bibliografi

(Förteckningen upptar endast de källor som författaren har citerat eller direkt hänvisat till.)

Allilujev, S.: 'Projdennyj Put.' Moskva 1946.

Allilujeva. A. S.: 'Vospominanija.' Moskva 1946. (Dessa Stalins svägerskas memoarer fick 1946 ett varmt mottagande i den ryska pressen, men 1948 kritiserades de skarpt av 'Pravda' och blev tydligen konfiskerade, emedan Allilujeva hade behandlat sin svåger och de övriga partiledarna 'otillåtligt familjärt'.)

Arkomed, S. T.: 'Rabotjeje Dvizjenie i Sotsial-Demokratija na Kavkaze.' Förord av G. Plechanov. Moskva-Petrograd 1923.

Badajev, A. E.: 'Bolsjeviki v Gosudarstvennoj Dume.' Moskva-Leningrad 1930.

Barmine., A.: 'One Who Survived.' New York 1945.

'Batumskaja Demonstratsija 1902 goda' (en samling minnen och dokument). Moskva (?) 1937.

Bazjanov (Bajanov), B.: 'Stalin, der rote Diktator.' Berlin, odaterad.

Berija, (Berya) L.: 'On the History of the Bolshevik Organizations in Transcaucasia' (Engelsk översättning från den fjärde ryska upplagan.) London, odaterad.

Bonnet, G.: 'Défense de la paix, de Washington au Quai d'Orsay.' Genève 1946.

Bucharin, N.: 'Kritika Ekonomitjeskoj Platformy Oppozitsii.' Leningrad, odaterad.
– 'Dengi v Epoche Proletarskoj Diktatury.' Moskva 1920 (?).
– 'Historical Materialism.' London 1926. [Den materialistiska historieuppfattningen.]
– *(Bukharin) och Preobrazjenskij (Preobrazhensky), E.:* 'The ABC of Communism.' London 1922. [Kommunismens ABCD]

Byrnes, J. F.: 'Speaking Frankly.' London 1948.

Chatjapuridze, se Macharadze.

Churchill, W. S.: 'The Aftermath.' London 1944.
– 'The Second World War.' Vol. I. London 1948.

Ciechanowski, J.: 'Defeat in Victory.' London 1948.

Dan, F.: 'Projchozjdenie Bolsjevizma.' New York 1946.

Davies, J. E.: Geneve 'Mission to Moscow.' London 1942.

Deane, J. R.: 'The Strange Alliance.' London 1947.

Eastman, M.: 'Since Lenin Died.' London 1925.

Falls, C.: 'The Second World War.' London 1948.

Fischer, L.: 'The Soviets in World Affairs.' London 1930.

Gafencu, G.: 'Prelude to the Russian Campaign.' London 1945.

Gathorne-Hardy, G. M.: 'A Short History of International Affairs.' London 1938.

'History of the Civil War in the U. S. S. R., The.' Edited by M. Gorky, V. Molotov, K. Vorosjilov, S. Kirov, A. Sjdanov, J. Stalin. English edition. Moskva 1946.

‘History of the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks).’ Short Course. Edited by a Commission of the Central Committee. (Authorized English Edition.) Moskva 1943.

Hull, Cordell: ‘The Memoirs of Cordell Hull.’ Vol. I-II. New York 1948.

Isaacs, H. R.: ‘The Tragedy of the Chinese Revolution.’ London 1938. [Den kinesiska revolutionens tragedi]

‘Istorija Diplomatii.’ Vol. I-III. Utgiven av V. P. Potemkin. Moskva 1941-45.

‘Istorija Klasovoj Borby v Zakavkazii.’ Vol. I. Tiflis 1930.

Jaroslavskij, se Yaroslavsky.

Kirov, S. M.: ‘Izbrannye Stat’ji i Retji.’ Moskva 1944.

Kollontay (Kollontai), A. M.: ‘The Workers’ Opposition in Russia.’ London 1923.

Kosjelev, F.: ‘Stalinskij Ustav-Osnovnoj Zakon Kolchoznoj Zjizni.’ Moskva 1947.

Krasin, L.: ‘Leonid Krasin, his Life and Work.’ London, odaterad.

Krasin, L. B.: ‘Dela Davno Minuvsjich Dnej’ Moskva 1930.

Kritsman, L.: ‘Gervjtjeskij Period Velikoj Russkoj Revolutsii.’ Moskva 1924 (?).

Krivitsky, V. G.: ‘I Was Stalin’s Agent.’ London 1939.

Krupskaya, N.: ‘Memories of Lenin.’ London 1942. [svenska: Krupskaja, Lenin]

‘Lenin’ (Officiell biografi av Marx-Engels-Lenin-institutet i Moskva). London 1943.

Lenin, V. I.: ‘Sotjinenija.’ Moskva 1935 och 1941-48. Citat ur vol I-XX är, där ej annat anges, hämtade ur fjärde ryska upplagan, citat ur vol. XXI-XXX ur tredje ryska upplagan.

Lenin, V. I.: ‘Collected Works of V. I. Lenin.’ Vol. XX-XXI, authorized English edition. London, odaterad.
– ‘Letters of Lenin.’ London 1937.
– The Essentials of Lenin.’ Vol. I-II. London 1947.

Lenin, V. I.: ‘Briefe an Maxim Gorki 1908-13.’ Med förord av L. Kamenev. Wien 1924.

Lenin och *Stalin:* ‘Sbornik Proizvedenij k Izutjeniju Istorii VKP’ (b), vol. II. Moskva 1936.
‘Leninskij Sbornik.’ Vol. II och XVIII. Moskva 1931.

Liddel Hart, B. H.: ‘The Other Side of the Hill’ London 1948.

Ljastjenko, P. I.: ‘Istorija Narodnovo Chozjajstva SSSR.’ Vol. I-II. Moskva 1948.

Macharadze, F., och Chatjapuridze, G. V.: ‘Otjerki po Istorii Rabotjevo i Krestijanskovo Dvizjenia v Gruzii.’ Moskva (?) 1932.

Martel, Giffard: ‘The Russian Outlook.’ London 1947.

Marx K.: ‘Capital’, translated by S. Moore and E. Aveling. Vol. I. London 1938.

Marx, K., och Engels, F.: ‘Perepiska K. Marxa i F. Engelsa s Russkimi Polititjeskimi Dejateljami.’ Moskva 1947.

Maurín, J.: ‘Révolution et Contre-révolution en Espagne.’ Paris 1937.

Namier, L. B.: ‘Diplomatic Prelude.’ London 1948.

‘Nazi-Soviet Relations, 1939-41.’ Documents from the Archives of the German Foreign Office, edited by. R. J. Sontag and J. S. Beddie, Department of State. Washington 1948.

Notkin, A. L.: 'Otjerki Teorii Sotsialistitjeskovo Vosprojzvodstva.' Moskva 1948. Perkins, F.: 'The Roosevelt I Knew.' London 1948.

Pilsudski, J.: 'Rok 1920.' (Pilsudskis polemik mot Tuchatjevskij.) Warszawa 1931.

Pokrovsky, M. N.: 'Brief History of Russia' Vol. I-II. London 1933.

Popov, N.: 'Outline History of the Communist Party of the Soviet Union.' Vol. I-II. English translation from the sixteenth Russian edition. London, odaterad.

'Prazjskaja Konferentsija RSDRP' (en samling minnen och dokument, utgivna av O. Pjatnitskij). Moskva (?) 1937.

'Razskazi o Velikom Staline' (minnen av Stalins georgiska vänner och skolkamrater), vol. II. Tbilisi (Tiflis) 1941.

Reed, John: 'Ten Days that Shook the World.' (3rd edition.) London 1934. [Tio dagar som skakade världen.]

Schacht Hjalmar: 'Abrechnung mit Hitler.' Hamburg-Stuttgart 1948.

Scott, John: 'Behind the Urals.' London 1942.

Serge, Victor: 'Portrait de Staline.' Paris 1940.

Sherwood, Robert E.: 'Roosevelt and Hopkins.' New York 1948.

Sjljapnikov, A.: 'Semnadtsjatyj God.' Moskva-Leningrad 1925.

Sikorski, W.: 'Nad Wista i Wkra.' Lvov (?) 1928.

'Smena Vech' (Essayer av N. N. Ustrialov, V. V. Kljutjnikov m.fl.). Prag 1922.

Souvarine, B.: 'Stalin.' London, odaterad. [Stalin]

'Soviet Foreign Policy During the Patriotic War.' Vol. I. London, odaterad. (Hänvisningar till vol. II avser den ryska upplagan: Vnesjnjaja Politika Sovetskovo Sojuza v Period Otetjestvennoj Vojny. Vol. II. Moskva 1946.)

'Soviet Union 1936' (Collection of statements by Stalin, Tukhachevsky, Molotov, and others). Authorized English edition. London, odaterad.

Stalin, J.V.: 'Sotjinenija' Vol. I-VIII. Moskva 1946-48.
– 'Problems of Leninism.' Authorized English translation from eleventh Russian edition. Moskva 1945.
– 'Leninism' Vol. II. London 1933.
– 'The October Revolution.' London 1936.
– 'War Speeches, Orders of the Day.' London 1945 (?).
– 'An Interview with the German Author Emil Ludwig.' Moskva 1932.
– och Lenin: 'Sbornik Proizvedenij k Izutjeniju Istorii VKP' (b). Vol. II. Moskva 1936.
(Andra källor för Stalins uttalanden har varit rapporter och protokoll från kommunistpartiets kongresser och konferenser, diverse tidskrifter m.m.)

'J. Stalin.' (En samling artiklar på hans sextioårsdag.) Voronezj 1940.

'Stalin i Chasjim.' Med förord av N. Lakoba. Suchum 1934.

'Stalin, Kratkaja Biografija' (Officiell biografi av Marx-Engels-Lenin-institutet.) Moskva 1944.

Suchanov, N.: 'Zapiski o Revolutsii' Vol. III-IV. Berlin 1922.

Sverdlov, Y. M.: 'Sbornik, Vospominanija.' Leningrad 1926.

Tarlé, E.: 'Napoleon.' Moskva 1942.

Thalheimer, A.: '1923: Eine verpasste Revolution?' Berlin 1931.

Trotskij, L.: 'Sotjinenija.' Vol. III. Moskva 1924.
– 'Europa und Amerika.' Berlin 1926. [Europa och Amerika]
– 'Germany, the Key to the International Situation.' London 1931. [Tyskland - nyckeln till den internationella situationen]
– 'Kak Vooruzjalas Revolutsija.' Vol. I-III. Moskva 1924-25.
– 'Mein Leben.' Berlin 1930. [Mitt liv]
– 'Permanentnaja Revolutsija.' Berlin 1930. [Den permanenta revolutionen]
– 'Stalin' (2nd edition). New York 1946. [Stalin 1 och Stalin 2]
– 'The History of the Russian Revolution.' Vol. I-III. London 1932-33. [Ryska revolutionens historia 1]
– 'The Real Situation in Russia.' London, odaterad.
– 'The Revolution Betrayed.' London 1937. [Den förrådda revolutionen]
– 'The Stalin School of Falsification.' New York 1937. [Stalins förfalskarskola]
– 'The Third International after Lenin.' New York 1936. [Tredje internationalen efter Lenin]

'The Errors of Trotskyism.' (A symposium by Krupskaya, Kamenev, Stalin, Trotsky, Zinoviev, and others,) London 1925. (Andra källor för Trotskijs uttalanden har varit rapporter och protokoll från kommunistpartiets kongresser och konferenser, diverse tidskrifter, *The Case of Leon Trotsky* etc.)

Trotskij, N.: 'Nasji Polititjeskije Zadatji.' Genève 1904.

'Trudy Pervoj Vsesojuznoj Konferentsii Istorikov-Marksistov.' Vol. I-II. Moskva 1930.

Tuchatjevskij, M.: 'Vojna Klassov.' Moskva 1921.

'U Velikoj Mogily.' (En samling artiklar, erinringar och dödsrunor om Lenin.) Moskva 1924.

Varga, E.: 'Izmenenija v Ekonomike Kapitalizma.' Moskva 1946.

Virta, N.: 'Stalingradskaja Bitva.' Moskva 1947.

Vorosjilov, K.: 'Lenin, Stalin i Krasnaja Armija,' Moskva 1934.

Voznesenskij, N.: 'Voennaja Ekonomika SSSR.' Moskva 1948.
– 'Economic Results of the USSR in 1940,' Moskva 1941.

Webster, C. K.: 'The Foreign Policy of Castlereagh.' Vol. II. London 1934.

Welles, Sumner: 'The Time of Decision.' London 1944.

Wollenberg, E.: 'The Red Army.' London 1940.

Yaroslavsky, E.: 'Landmarks in the Life of Stalin.' London 1942.

Zetkin, Klara: 'Reminiscences of Lenin,' London 1929. [Minnen av Lenin]

Zinovjev, G.: 'Sotjinenija', Vol. XV. Moskva 1926.

Följande protokoll och referat från konferenser och kongresser samt resolutionssamlingar har citerats:

2 Sjezd RSDRP. Moskva 1932.
Protokoly Objedinitelnovo Sjezda RSDRP v Stockholme v 1906 g. Moskva-Leningrad 1926.
Prazjskaja Konferentsija RSDRP. Moskva (?) 1937.
6 Sjezd RSDRP. Moskva 1934.
8 Sjezd RKP (b). Moskva 1933.

10 Sjezd RKP (b), Stenografitjeskij Ot'tjot. Moskva 1921.
13 Sjezd VKP (b), Stenografitjeskij Ot'tjot, Moskva 1925.
14 Sjezd VKP (b), Stenografitjeskij Ot'tjot, (andra upplagan). Moskva 1926.
15 Sjezd VKP (b), Stenografitjeskij Ot'tjot, Moskva 1928.
15 Konferentsija VKP (b), Stenografitjeskij Ot'tjot. Moskva 1927.
3 Sjezd Profsojuzov, Moskva 1920,
VKP (b) v Rezolutsijach i Resjenijach. Vol. I-II. Moskva 1936. 'Kommunistitjeskij Internatsional v Dokumentach' (utgiven av Bela Kun), Moskva 1933.
'Protokoll der Erweiterten Exekutive der Kommunistischen Internationale,' (Februari-mars 1926) Hamburg-Berlin 1926.

Följande officiella referat från utrensningsprocesserna har använts av författaren:

Sudebnyj Ot'tjot Po Delu Trotskistskovo-Zinovjevskovo Terroristskovo Tsentra, Moskva 1936.
Sudebnyj Ot'tjot Po Delu Antisovjetskovo Trotskistskovo Tsentra, Moskva 1937.
Sudebnyj Ot'tjot Po Delu Antisovjetskovo i Pravo Trotskistskovo Bloka, Moskva 1938.

Dessutom:
The Case of Leon Trotsky (referat av förhören rörande de anklagelser som framställts mot honom under Moskvaprocesserna av den Förberedande undersökningskommissionen). London 1937. [svenska: Fallet Leo Trotskij]

Diverse dokumentariska källor:
'Batumskaja Demonstratsija 1902 goda.' Moskva (?) 1937.
'Falsifiers of History', Communiqué of Soviet Information Bureau, English Version. London 1948.
'Kratkij Ot'tjot o dejatelnosti Narodnovo Komisariata Rabotje-Krest'-janskoj Inspektsii za 1921 g.' Moskva 1921,
'Soobstjenija Sovetskovo Informbureau,' Vol. III. Moskva 1943.

Tidningar och tidskrifter:
Bolsjevik, Bulleten Oppozitsii, Gosudarstvo i Pravo, Istoritjeskij Journal, Izvestija, Krasnyj Archiv, Krasnaja Zvezda, Kommunistische Internationale, Mirovoje Chozjajstvo i Mirovaja Politika, Planovoje Chozjajstvo Pravda, Proletarskaja Revolutsija, Rundschau, Sotsialistitjeskij Vestnik, Voprosy Istorii, Strany Mira (Statistical Yearbook 1946).